

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

82. kötet 1—2. szám

Budapest, 1980

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felölts szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST 1. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban. Telefon: 116-269, 316-173.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185-881.

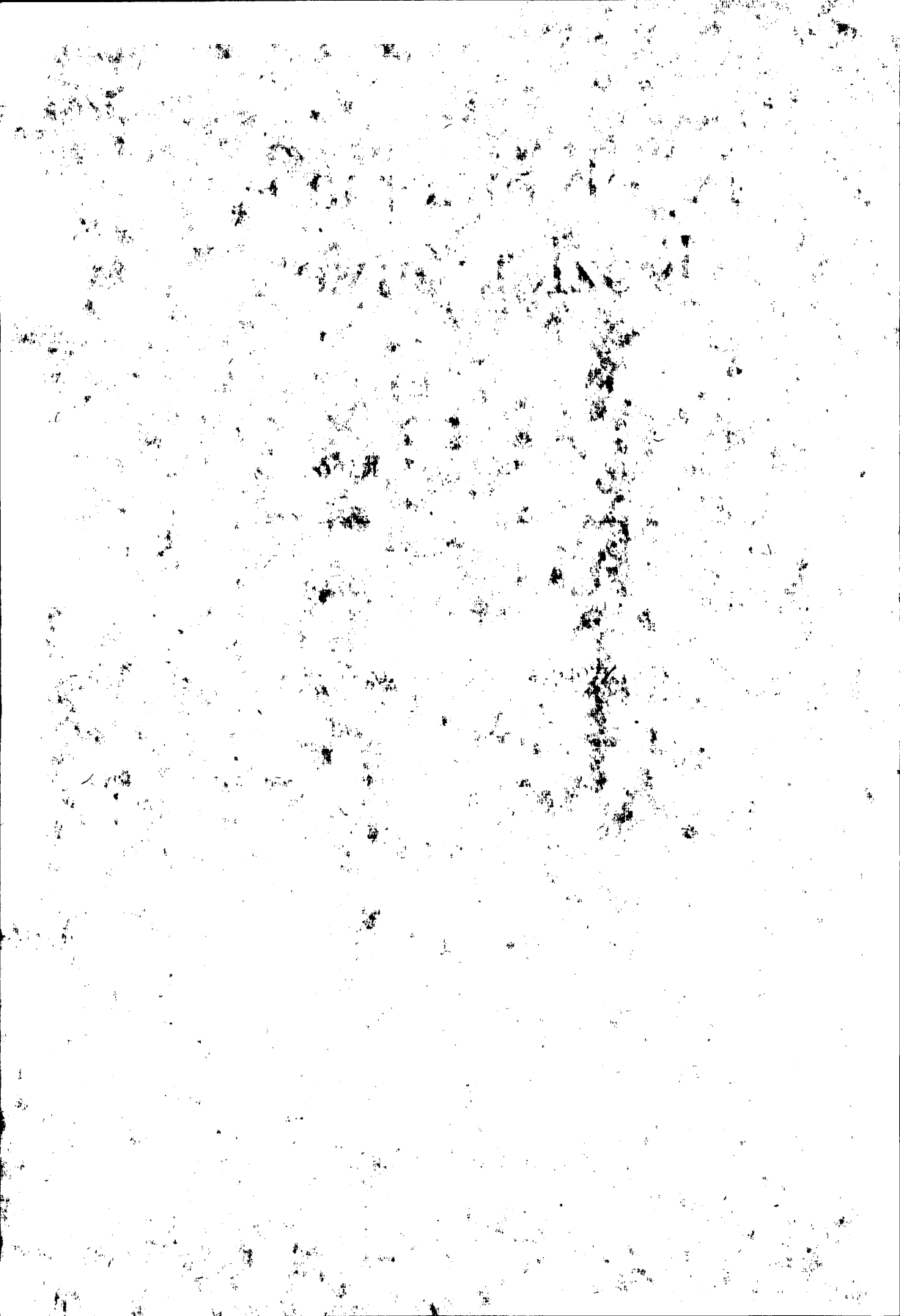
Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

NYOLCVANKETTEDIK KÖTET

BUDAPEST

1980

Tipológia és nyelvtörténet

„Az embernek szinte az az érzése támad, hogy bizonyos egymástól függetlenül is könnyen elgondolható nyelvi sajátosságok, olyanok, amelyek között elméletileg nem szükségszerűen kell kapcsolatnak lennie, mégis hajlamosak csoportosulni s olyan erők sodrásába beállni, amelyek lent a mélyben a fejlődés irányát meghatározzák. Ha tehát megsejtjük két nyelv hasonlóságát, továbbá azt, hogy lent a mélyben azonos okok alakítják formáikat, nem szabad túlságosan meglepődnünk azon sem, hogy a fejlődésnek bizonyos tendenciái azonosak lesznek bennük.”

(EDWARD SAPIR, 1921)

I. Affixált személy-jelölő paradigmák tipológiája és története

0. A vizsgálat módszere, célja

0.1. A dolgozatban folytatott vizsgálat elméleti előfeltevéseit és módszereit illetően a strukturális tipológiának abba a fejlődésvonalába illeszkedik, amelynek kibontakozása J. H. GREENBERG (1963) vezetésű szörendi cikkének megjelenése után kezdődött meg. A tipológiának ez az iskolája egy évtized alatt meglehetősen nagy mennyiségű empirikus anyagot dolgozott fel (pl. Working Papers 1–17; GREENBERG 1978), aminek következtében lehetőség nyílt nagyszámú egyetemes és implikációs univerzálé fölállítására. A nyelvi típusok így kidolgozott, árnyaltabb fogalma a nyelvtörténészek kezében alkalmassá vált arra, hogy az előzőeknél sokkal nagyobb mértékben támaszkodjanak rá egyes nyelvtörténeti folyamatok vizsgálatában, s főképp a szintaktikai rekonstrukcióban. Kibontakozni látszik ezen túl egy olyan nyelvtörténeti irányzat is, amely fölteszi, hogy tipológiailag egymáshoz közel álló nyelvekben hasonló nyelvtörténeti folyamatok mehetnek végbe: hasonló irányú változás folyhat le a nyelvek szórendi típusában, esetrendszerük eltűnésében, majd újjáalakulásában, morfológiai típusuk megváltozásában stb. Ennek az iskolának a keretében több elképzelés is született a tipológiai korszakok változási irányairól és a változások okairól, időnként azzal az igénnyel, hogy Sapir ismeretes „drift” fogalmát valamilyen elméleti konstrukcióval helyettesítsék. E változásmo-
dellék helyenkénti empirikus megalapozottságuk ellenére sem állnak össze

pillanatnyilag egyetlen koherens elméletté. Közülük talán T. VENNEMANNÉ az, amely a legtöbb ígéretes részletet tartalmazza, ezért munkahipotézisként célszerű volt e dolgozatban az övére támaszkodnom.

Ez a nyelvtörténeti irányzat többek közt abban különbözik a klasszikus nyelvtörténeti iskoláktól, hogy empirikus anyagát nem rokon, hanem tipológiai szempontok alapján kiválasztott nyelvek teszik ki, ezért természetesen nem támaszkodik hasonló hangalakokra, szabályos hangmegfelelésekre, hanem a nyelvi struktúra azonos vagy hasonló vonásaira, sidónként olyan nyelvi változásokat is posztulál, amelyek rendkívül hosszú idő alatt mennek végbe — sokkal nagyobb periódusban, mint azok a változások, amelyeknek a lefolyására nyelvemlékek vizsgálata vagy rokon nyelvek összehasonlítása révén következtetni lehetne. E — térképészeti kifejezéssel élve — „nagyléptékű” nyelvtörténet azért vált művelhetővé, mert a nyelvészet 20. századi fejlődése radikálisan új eredményeket hozott a struktúráként fölfogott nyelvi rendszer megközelítésében, de ugyanakkor meghaladása is a nyelvészeti strukturalizmus kezdeti merev szinkronia — diakronia dichotómiájának, legalábbis némely vonatkozásban, mert például Saussure-rel szemben azt vallja, hogy a változás a nyelvi rendszer belső eseménye és a grammatikai változások egységes és ésszerű folyamatot alkotnak.

A „nagyléptékű” nyelvtörténet kutatásai nem helyettesíthetik a rokon nyelvek összevetését, egy-egy nyelv történetének kutatását még kevésbé. Arra azonban van remény, hogy a kétféle kutatási módszer összekapcsolása előbbre vigye a nyelvcsaládok és az egyes nyelvek történetének a feltárását is.

Ez a dolgozat néhány új elemet is tartalmaz a tipológiai alapú nyelvtörténet eddig megjelent kutatásaihoz képest. A tipológiai szempontok alapján kiválasztott húsnyelv anyagát kifejezetten azzal a céllal vizsgálja, hogy az affixált személy-jelölő paradigmák történetét megismerje. Az eddigi kutatások többnyire abból álltak, hogy ismert nyelvtörténeti folyamatokat és ismert típus-sajátosságokat történeti trendekbe rendeztek vagy egy-egy nyelv, illetve nyelvcsalád állapotát, történetét tipológiai fogalmakban ragadták meg. A történeti célú feltárás során természetesen itt is utalok ismert nyelvtörténeti és tipológiai kutatásokra, de a módszer mégis egy kicsit más: az itt föltárt empirikus nyelvi anyagból tipológiai és grammatikaelméleti (valamint „általános nyelvészeti”) érvek alapján kísérek meg tipikus nyelvtörténeti folyamatokat felszínre hozni, mégpedig úgy, hogy alternatív lehetőségeket fogalmazok meg a személy-jelölő paradigmák itt vizsgált fajtáinak kialakulására. A tanulmány a nyelvi struktúra „finomabb” jelenségeinek, morfoszintaktikai részletkérdéseknek (paradigmatípusok, egyes személyek eltérő eredeztetése) a föltárásában alkalmazza ezt a módszert. Mivel az itt vizsgált paradigmafajták tipológiája azelőtt nem, vagy csak bizonyos vonatkozásaiban volt ismeretes, a történeti vizsgálattal párhuzamosan, illetve azt megelőzőleg rögzítem a tipológiai korrelációkat is. Ennek során a vizsgálat elveiben és a megfogalmazásban is igyekszem érvényesíteni azt a szempontot, hogy a történeti folyamat és a szinkron rendszer egy és ugyanazon jelenség különböző aspektusai, amely aspektusok maguk sem különülnek el szükségszerűen egymástól, bár együttes érvényesítésük

gyakorlati megvalósítása bizonyára még tovább fejleszthető. A vizsgálat típuson belül a dolgozat fölveti, hogy van lehetőség a nyelvi változások különböző „sebességének” a megállapítására, mivel többek közt azt próbálja bizonyítani, hogy a szóbanforgó személy-jelölési rendszer lassabban változik, mint a nyelvek szórendi (szériális) típusa.

0.2. W. S. ALLEN egy 1964-ben megjelent tanulmányában nagyszámú empirikus bizonyítékot vonultatott föl annak alátámasztására, hogy általában a tranzitív igét tartalmazó szerkezetek és a birtoklást kifejező szerkezetek között párhuzamosságok fedezhetők fel; konkrétan pedig azt vizsgálta, hogy az — elsősorban perfektív aspektusú — tranzitív igés mondatok alanya formailag és szemantikailag is kapcsolatba állítható a birtoklás-mondatok birtokosával, illetve a birtokos szerkezetek birtokost kifejező mondatrészével.

Ezúttal Allen általánosabb szintű állításából indulok ki, és azt kísérem meg bemutatni, hogy a tranzitív és birtokos szerkezetek között további funkcionális, morfológiai és szintaktikai jellegű párhuzamosságok léteznek. Körvonalazom a nyelveknek egy olyan típusát, amelyben nem (vagy nem elsősorban) a tranzitív ige alanya és a birtokos szerkezet vagy birtoklásmondat birtokosa közt áll fönn párhuzamosság, hanem a megfelelő relációk másik tagjában: a tranzitív mondat igéjének és a birtokos szerkezet birtok tagjának affixált személy-jelölő paradigmájában.

Az igei vagy birtokos személy-jelölő affixumok egyeztetésként értelmezhetők, ha ugyanabban a szintaktikai szerkezetben egy másik mondatrészt (alany, tárgy, birtokos) is utal ugyanarra a referensre. Bár valószínűleg nem egészen független a jelen problematikától az, hogy egyeztetésnek vagy pusztán személy-jelölésnek minősülnek-e a vizsgált affixumok, a tanulmányban ezzel a kérdéssel csak egy helyen foglalkozom, ezért végig a neutrálisabb „személy-jelölés” terminust alkalmazom.

A vizsgálatban résztvevő nyelveket aszerint választottam ki, hogy affixum formában jelölődik-e bennük a birtokszón a birtokos személye (a kiválasztott nyelvek adatait lásd az 1. függelékben, 37–38. l.). A kiválasztás szempontja azoktól a nyelvektől különítette el a vizsgáltakat, amelyekben a személy-jelölést kizárólag vagy csaknem kizárólag szabad morfémák (a nyelvészet elterjedt szóhasználatában: birtokos névmások) látják el.

0.3. A tipológiai kutatások szokásos gyakorlatát követve fölmértem, hogy milyen megfelelések állnak fenn a nyelvek szériális tulajdonságai, valamint személy-jelölési mintája között, majd a kétfajta tulajdonságsorozat összevetéséből arra vonatkozólag vonok le következtetéseket, hogy milyen történeti folyamatokon keresztül alakul, illetve változik az affixált személy-jelölés a nyelv többi változástípusaihoz viszonyítva.

A szériális tipológiai tulajdonságok és a személy-jelölés egyes korrelációi alapján a vizsgált paradigmák történetét a VSX—SOV—TVX perióduson belül helyezem el (1., 2. fejezet). Ezután konkrétan változástípusokat jelölök ki. A paradigmák kialakulását olyan időszakra datálom, amikor a személy-jelölő affixumok pozíciója harmonikus a lexikális főnévi csoporttal kifejezett bővítmények helyével. A szuffixált jelölőket tehát VSX-ből, a prefixáltakat SOV-ből eredeztetem (3.).

Amellett hozok fel érveket, hogy a személy-jelölő paradigmák kialakulását a topikalizációs folyamatoktól függetlenül lehet kezelni, feltéve, ha kiélegítő magyarázatot találunk a harmadik személyű — zéró és nem-zéró — affixumok eredetére (4.). Az affixumok története szempontjából kritikus állapotban levő nyelvek alapján feltételeket fogalmazok meg a személy-jelölő paradigmák típusainak a kialakulására¹ (5.). Háromféle — pronominális, adaptációs és prepozíciós — személy-jelölő paradigmamintázat kialakulását illusztrálom különböző nyelveken. A paradigmák elemzése alapján arra a következtetésre jutok, hogy a 3. személy jelölője mind kialakulása, mind sorrendi viselkedése szempontjából eltérhet az 1. és 2. személy affixumától (6.).

Bemutatom és interpretálok az igei és birtokos paradigmák hangalaki hasonlóságait, s azt állítom, hogy az igei paradigmák megoszlása megfeleltethető a főnévi esetrendszerek ergatív és nominatív mintájának (7.).

Végül (8.) megkíséreltem motiválni, hogy miért konzervatívabb az affixált személy-jelölés itt vizsgált fajtája, mint a nyelv szeriális változása.

1. A személy-jelölő paradigmák tulajdonságainak korrelációi

1.1. A 2. számú függelékben (34—35 l.) 20 nyelvre vonatkozólag közlök adatokat. Négy mutató a nyelv szeriális típusának meghatározására szolgál (az elsődleges mondatrészek rendje, a birtokos szerkezet rendje, a vonatkozó mellékmondat típusa, az esetjelölés helye), három mutató pedig a személy-jelölő affixumok tulajdonságait határozza meg (a személy-jelölő affixum helye a birtokszón, a személy-jelölő affixum helye az igén, milyen mondatrész szerepe jelölődik az igén). Először a paradigmák tulajdonságaira vonatkozólag összegezem a korrelációkat.

Az első korreláció abban áll, hogy a megvizsgált nyelvek mindegyikében együtt járt a birtokos szerkezetbeli személy-jelölés az igei személy-jelöléssel.

1.1.1. Ha egy nyelvben affixált a birtokos személy-jelölő paradigma, akkor affixált benne az igei személy-jelölő paradigma is. Fordítva a tétel nem igaz: az affixált igei személy-jelölés nem implikálja a birtokos szerkezetbeli affixált személy-jelölést. (Pl. észt, francia, német stb.)

A második empirikus általánosítás még mindig az intuitive belátható tételek közé tartozik:

1.1.2. Az affixált birtokos személy-jelölést tartalmazó nyelvekben az igei személy-jelölő affixum pozicionálisan ugyanolyan természetű (prefixum, infixum, illetve szuffixum), mint a birtokos szerkezetbeli.

A 2. univerzálé nem tartalmazott olyan kikötést, hogy egyetlen nyelven belül a személy-jelölő affixumoknak kizárólag egyetlen sorrendi elvet kellene követniük. Nem is tartalmazhatott, mert egyes nyelvekben keverten fordulnak elő pre- és szuffixumok, illetve ezek és infixumok. Az univerzálé azonban ezekre a kevert esetekre is áll, ugyanis az érintett nyelvekben (assiniboine, blackfoot,

¹ Az összes szükséges és elégséges feltételt akkor lehetne megfogalmazni, ha az affixált személy-jelölő paradigmákat tartalmazó nyelvek tulajdonságait és történeti változásait olyan nyelvekével vetnénk össze, amelyekben ilyen paradigmák nincsenek. A jelen dolgozat empirikus anyaga erre nem alkalmas.

jacalteco) azonos nyelvtani kategória — szám, személy, nem — kifejezésére szolgáló morfémák fordulnak elő azonos pozicionális helyzetben a birtokos, illetve az igei paradigmákban, pontosabban legalábbis az igei paradigmák egy jelentős részében. A következő assiniboine példapár illusztrálja a pozicionálisan kevert típust (LEVIN 24, 33):

ni - póge - pi
2Pers - orr - Plur
'orrotok'

ni - ttá - pi
2Pers - meghal-Plur
'meghaltok'

1.1.3. A következő megfigyelés már az intuitive nem megjósolható tételek közé tartozik. A személy-jelölő paradigmákat vizsgálva 20 közül 18 esetben fordult elő, hogy az ige alanyán kívül tárgyával is egyeztetődött.

Az affixált birtokos személy-jelölést tartalmazó nyelvekben nagy valószínűséggel egynél több igei bővítmény személyét jelölő paradigma van; az ige nagy valószínűséggel alanyán kívül tárgyának személyét is jelöli.

1.1.4. Rendkívül szembeötlő volt az esetek egy jelentős részében, hogy anyagi megegyezés, de legalábbis nagyfokú hasonlóság állt fenn a birtokos paradigma hangalakja és egy vagy több igei paradigma hangalakja között.

Az affixált birtokos személy-jelölést tartalmazó nyelvekben nagy valószínűséggel megegyezik vagy hasonlóságot mutat a birtokos paradigma hangalakja valamelyik — esetleg több — igei paradigma hangalakjával.

1.2. Az eddigi megfigyelések minimálisan ugyan, de máris alkalmasak történeti interpretációra. Az 1. univerzálé ugyanis nyilvánvalóan azt sugallja, hogy — ha a személy-jelölő paradigmák történetileg egyáltalán kialakulnak és kivesznek, s nem öröktől fogva léteznek, ami nem nagyon valószínű — akkor vagy egyszerre keletkeznek és tűnnek el a birtokos paradigmák az igeikkel, vagy az a helyzet, hogy a keletkezésük az igei paradigmák megjelenését követi a birtokos, az eltűnésük pedig az igei paradigmák túlélését követi a birtokos paradigmát.² Az 1.1.2. és az 1.1.4. univerzálé legalábbis a keletkezésre vonatkozólag ráadásul azt sugallja, hogy a kétféle paradigma együtt és azonos forrásból alakul ki. A dolgozat további részében azt próbálom valószínűsíteni, hogy ennél még pontosabb kronológia is föllátható, s fölvázolok egy elképzelést arról, hogy mi a paradigmák kialakulásának forrása.

2. A személy-jelölő affixumok pozíciója és a nyelvek szerális típusa

2.1. Az affixált személy-jelölés, mint ismeretes, nem tartozik azok közé a nyelvi sajátosságok közé, amelyeknek a jelenléte a nyelvi típusok meghatározását lehetővé tenné. Nincs tehát szabályos összefüggés a személy-jelölő köztöltő morfémák létezése és más grammatikai funkciójú morfémák — például

² A magyarra, illetve az uráli nyelvekre vonatkozólag ez a minimális történeti interpretáció azt jelenti, hogy e tipológiai alapú kutatás eredményei nem mindegyik nyelvtörténeti nézettel egyeztetethetők össze. A nyelvtörténeti nézetekkel való részletes összevetésre a dolgozat II. részében kerül sor.

kérdő-partikula, tagadó-partikula, modalitás-jelölő, esetjelölő stb. — lineáris szerkezetbeli helye, valamint a mondatrészek sorrendje között.

Negatív értelemben azonban úgy látszik, van összefüggés a nyelvek sorrendi típusa és az itt vizsgált személy-jelölő affixumok létezése között: nem találtam olyan SVO szórendű és konzisztensen³ VO nyelvet, amelyben affixum formában jelölődne a birtokszóna birtokos személye. Ez a morfoszintaktikai jelenség tehát valószínűleg inkonzisztens a következő tulajdonságok együttes előfordulásával:

SVO, NG, NAdj, Posztnominális vonatkozó mellékmondat,
Prepozíciók az esetek kifejezésére,
Segédigés Q, Neg, Mod.

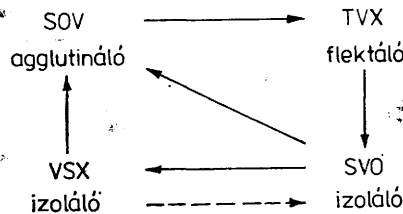
2.2. Azoknak a nyelveknek a sorrendi típusai, amelyekben a vizsgált affixálási minta előfordult, a következőképpen oszlottak meg:

SOV	11
TVX	5
VSX	4

TVX alá azokat a nyelveket soroltam, amelyekben az elsődleges mondatrészek sorrendje viszonylag szabadnak volt mondható (pontosabban: ahol a sorrendet nem a mondatrész-jelleg, hanem a kommunikatív szerep szabta meg), de a többi tulajdonságaik tekintetében még jócskán magukon viselték az SOV jelleget. Kis pontatlansággal ebbe a csoportba soroltam a magyart is, ahol a mondatrészek rendje ettől némileg eltér (l. részletesen: DEZSŐ 1968), ugyanis ha a mondat fókuszát nem az ige alkotja, akkor a fókusz megelőzi az állítmányt (É. KISS 1978).

A birtokos szerkezetbeli affixált személy-jelölés tehát elsősorban SOV nyelvek tulajdonsága — ez összhangban áll e nyelvek alapvetően agglutinatív jellegével (VENNEMANN 1974). A paradigmák története azonban három sorrendi tipológiai korszakon húzódik keresztül: VSX-en, SOV-n és TVX-en.

2.3. VENNEMANN (1975) egy néhány részletében jól kidolgozott és empirikus érvekkel alátámasztott hipotézisében a következő változási irányokat tételezte föl a nyelvtípusok között:

³ A „konzisztens típus” komplex fogalom; több nyelvszerkezeti tulajdonság együttes előfordulását fejezi ki idealizált formában (l. LEHMANN 1973). A tipológiai nézetek egyelőre nem világosak arra vonatkozólag, hogy gyümölcsöző-e az SVO típus „konzisztens típus”-ként történő absztrahálása avagy a VO típuson belül tekinthető csak speciális alesetként az SVO variáns. Az azonban a kutatások szerint kétségtelen, hogy az SVO szeriális típus a többi szerkezeti tulajdonságokkal együtt jól elkülöníthető alakulatot képez.

Az ő nézeteit munkahipotézisként elfogadva⁴ a vizsgált paradigmák történetét a VSX—TVX perióduson belül kell elhelyezni és kidolgozni. Ahhoz azonban, hogy e paradigmák történetéről valami közelebbit is megtudjunk, érdemes alaposabban szemügyre venni az affixumok szótőhöz viszonyított helyzetét.

2.4. A személy-jelölő morfémák szinte kivétel nélkül névmási eredetűek — ezt számos nyelv történeti kutatása bizonyította — és funkciójuk is, legalábbis részben a névmásokéval azonos. A nyelvekben a névmási bővítmények helye kevés kivétellel megegyezik a lexikális főnévi csoport formában kifejezett bővítmények helyével.⁵ Az alany például valószínűleg csaknem minden nyelvben ugyanazon az oldalon helyezkedik el az igehez képest akkor is ha lexikális főnévi csoport fejezi ki, s akkor is, ha névmás. (A VSX nyelvek egy kis hányada tekinthető itt kivételnek; a tagalogban és a fijiiben pl. a névmási alany rendszeresen megelőzi az állítmányt, a nem-névmási viszont követi.) Ez a tendencia, bár kisebb mértékben, a tárgyra is áll (ellenpéldaként a francia említhető). Azt várnánk ennek alapján, hogy az alanyra és a tárgyra utaló affixum normális esetben ugyanazon az oldalon legyen az ige, mint ahol a megfelelő lexikális alanyi, illetve tárgyi főnévi csoport is elhelyezkedik. Ennek analógiájára a birtokos szerkezetben a személy-jelölő affixumnak ott kellene elhelyezkednie, ahol a lexikális birtokoszó is elhelyezkedik. Egy SOV nyelv esetében tehát prefixálva, VSX nyelv esetében pedig szuffixálva. Az adatok azonban ennek az elvárásnak részben ellentmondanak (GRVÓN 1971, INGRAM 1975). A vizsgált nyelvekben a szeriális típus és az affixálás helye a következőképpen alakult:

	A személy-jelölő affixum helye:	
	Prefixum	Szuffixum
SOV v. TVX	4	11
VSX	2	2

A SOV típusban nyilvánvalóan prefixumot várnánk. A TVX típusú nyelvek sok szempontból SOV tulajdonságokat mutatnak, ezért ott is a prefixálást tartanánk harmonikusnak. Ehelyett az SOV vagy TVX szeriális típusú nyelvek közül négyvel szemben tízben ellenkező oldalon csatlakozik az igehez a személy-jelölő affixum, mint ahol elvárnánk, a VSX típusban pedig fele-fele arányban prefixált, illetve szuffixált. (Prefixált SOV-nek tekintettem az assiniboine nyelvet, mert bár szuffixált benne a szám kategória jelölője, a személy

⁴ VENNEMANN elképzelése elsősorban az SOV → TVX → SVO típusváltásra van kidolgozva; a többi változási irány megalapozása eléggé vázlatos. Biztos vagyok benne, hogy jelen formájában több szempontból is hiányos: például elképzelhető, hogy az ábrában szereplőktől eltérő irányokat is lehetséges lesz posztulálni, finomítani lehet majd a változások mozgatóinak tekintett kauzális viszonyok rendszerét és valószínűleg szükséges lesz a „természetes” változás működését — egyes konkrét esetekben — a nyelvkontaktus okozta modifikációktól elhatárolni. Ráadásul magyarázatra szorul a változás kicsit misztikusan „természetesnek” nevezett jellege is. Ez látszik azonban hiányosságai ellenére ma az egyetlen olyan változásmoddellnek, amelyben rokonságilag össze nem függő nyelvek ténylegesen analógnak látszó történeti folyamatait összegezni lehet.

⁵ Bár egyes ún. szabad szórendű nyelveknél ez meglehetősen nehezen igazolható állítás. Vö. HERMAN 1954.

kategoriat prefixumok mutatják. A fennmaradó egy nyelvben, a blackfootban kevert pozicionális helyzetű affixumokat találtam személy-jelölőként.)⁶

2.5. A diszharmóniában rejlő ellentmondást nyilvánvalóan föl kell oldani. Két kézenfekvő lehetőség adódik. Vagy föl kell adnunk azt a — történeti-összehasonlító módszerekkel sokszorosan bizonyított — föltevést, hogy a személy-jelölő kötött morfémák névmási eredetűek, vagy azt kell állítani, hogy azokban a nyelvekben, ahol diszharmonikus az affixált morfémák helyzete a mondatrészek rendjével, a paradigmák nem ugyanabban a szeriális tipológiai korszakban keletkeztek, mint amit a nyelv aktuálisan mutat, hanem egy olyanban, ahol a mondatrészek rendje harmonikusan összefért a személy-jelölés jelenlegi pozíciójával (GRVÓN 1971). Mindkét esetben súlyos ellenvetésekkel kell számolnunk. Az utóbbi föltevés különösen abból a szempontból látszik támadhatónak, hogy a nyelvek szeriális típusának megváltozását Vennemann elképzelése szerint végső soron a szóvégek hangalaki romlása (redukció, kopás) okozza, s a személy-jelölés a nyelvek túlnyomó többségében éppen a szavak végén, szuffixálva található. A személy-jelölés névmási eredetét és jellegét pedig a józan észnek ellentmondó ötlet volna cáfolni.

Ennek ellenére a továbbiakban arra vállalkozom, hogy mindkét javaslat mellett érveket hozzak fel. Bizonyítani szeretném, hogy a nyelvek egy részében a paradigmák egyik eleme (a 3. személy) közvetlenül nem névmási eredetű, valamint hogy a vizsgált típusú affixált személy-jelölés elve lassabban változik, mint a nyelvek szeriális típusa.

3. A típusváltás irányai a vizsgált nyelvekben

3.1. Azt állítottam előbb, hogy az affixált személy-jelölő paradigmák történetét a VSX—TVX periódusban kell keresni. A Vennemann által megjelölt irányú változásokkal összhangban kijelölhetünk egy olyan vonulatot, amelyben a szuffixált személy-jelölők kialakulását a VSX periódusra datáljuk — ebben a szeriális típusban ugyanis a szuffixumok helye harmonikus a névmási vagy lexikális főnévi csoporttal kifejezett mondatrészek helyével. Föltevésem szerint a nyelvek SOV-re való típusváltásakor a szuffixumok — valamilyen oknál fogva, amiről később szólok — megmaradnak, sőt, akkor is szuffixált marad a személy-jelölés, amikor az SOV típusú nyelv TVX mintát kezd ölteni. E három történeti periódus jegyeit a következő, szuffixált paradigmákat tartalmazó nyelvek viselik:

VSX	→	SOV	→	TVX
agta		amhara		magyar
bella coola		burját		sierra miwok
		eszkimó (gr.)		siuslaw

⁶ Ezek az adatok egybehangzanak LEHMANN (1973) azon állításával, hogy a személy-jelölő affixumok nem követik az „elhelyezési elvet” (placement principle), amely szerint a főnévi és igei modifikátorok — esetjelölők; kérdő, tagadó és modális elemek — a főnévnek, illetve az igének az ellenkező oldalán helyezkednek el, mint ahol az őket bővítő lexikális mondatrészek.

kanuri	takelma
kecsua	
nyenyec	
tatár	

3.2. A prefixált paradigmákat tartalmazó nyelvek történeti változási irányát nem lehet összhangba hozni Vennemann sémájával, mert a prefixálás az SOV mintával áll összhangban, kialakulását tehát e periódusra kell datálni. Vennemann SOV-ból csak egyetlen változási irányt javasol: TVX-en keresztül SVO-t, azonban az adatok szerint a birtokos szerkezet affixált személy-jelölése nem jellemző a tiszta SVO-típusra, így a vizsgált paradigmák nem „élnék túl” az SVO periódust. Ezért, mivel prefixált paradigmát tartalmazó VSX nyelveket is találtam, kénytelen vagyok egy SOV → VSX változást is posztulálni. A következő nyelvek tartoznak ide:

SOV	→	VSX
assiniboine		aszték
diegueño		jacaltec ⁷
navaho		
ubih		

4. A személy-jelölő affixumok eredete

4.1. A történeti-összehasonlító módszerekkel végzett vizsgálatok számos nyelv esetében bizonyították, hogy a személy-jelölő affixumok névmási eredetűek: először klitikummá válnak, majd agglutinálódnak a szavak tövéhez. Ezt a folyamatot számos nyelv morfonológiai jelenségei támasztják alá; a hangsúlytalan névmások valóban egyetlen hangsúlyegységet alkotnak az igével és a birtokossal, miközben a morfémák határán különböző hangtani kölcsönhatások mehetnek végbe:

Francia:

<i>Je demande. . .</i>	[ʒə'də'mã:də]
<i>Je crois. . .</i>	[ʃkʁw'a]
<i>Je t'en prie</i>	[ʃtã:m'pɾi:]
<i>J'avais. . .</i>	[ʒa've]
<i>mon oncle</i>	[mõn'õ:klø]

Angol:

<i>I told you. . .</i>	[aj'to:dju]
<i>I've got. . .</i>	[əv'gɒt]
<i>You know. . .</i>	[jə'nou]
<i>your picture</i>	[jə'pɪktʃə]

⁷ A jacaltec esete bonyolultabb, mint amilyenek itt föltüntetem. Tulajdonképpen nehezen dönthető el, hogy ebbe a nyelvcsoportha tartozzék-e vagy az előzőbe. Személy-jelölői ugyanis részben prefixáltak, részben proklitikumok, egyes szerkezetekben pedig világosan szuffixált helyzetben vannak (segédige mellett, illetve idő- és aspektusjelölő távollétében). Itteni helye további kutatásra szorul.

Semmi kétség tehát afelől, hogy az első és a második személyben állandóan fennáll egy tendencia a hangsúlytalan birtokos és személyes névmások kliticizálódására, majd agglutinálódására. Ha azonban harmadik személyről van szó, akkor nehezen magyarázható meg, hogy miért kerül egy nem-zéró névmás akkor is az igei vagy birtokos szerkezetbe, ha az ige bővítményeit, illetve a birtokost lexikális főnévi csoport jelöli meg. Más szóval: természetes magyarázat a hangsúlytalan személyes és birtokos névmás hangalaki viselkedése azokra az esetekre, amikor a pronominalizációval egyenértékű affixált személy-jelölésről van szó, de az egyeztetésre nem nyújt elegendő magyarázatot. Valószínűleg ez lehetett az oka annak, hogy GIVÓN (1975) topikalizációs folyamatokra vezette vissza az egyeztetést (és implicite a személy-jelölést), ugyanis az általa leírt 'topik-kiemelés → újraelemzés neutráliis mondatként' folyamat megfelelő alapot szolgáltat a harmadik személy nem-zéró személy-jelölő affixumának megjelenésére a lexikális főnévi csoportot tartalmazó mondatokban.

4.2. Elgondolásom szerint azonban a vizsgált paradigmátípusokat tartalmazó nyelvekben nincs szükség a topikalizáció bevonására a személy-jelölő paradigmák kialakulásának magyarázatához, elegendőnek látszik megjelenésük okaként a hangsúlytalan személyes és birtokos névmások fent leírt viselkedését megjelölni.

4.2.1. A topikalizációs magyarázat mellőzésére elsősorban az jogosít, hogy a vizsgált nyelvek eldöntő többségében zéró volt legalábbis az egyik (alanyi vagy tárgyi) igei személy-jelölő paradigma harmadik személye. E paradigmákban az történhetett, hogy kliticizálódáson keresztül agglutinálódott az első és második személyű névmás az ígéhez, a harmadik személyben viszont nem ment végbe ilyen folyamat — részben azért, mert a mondatok egy jelentős részében lexikális főnévi csoport szerepel harmadik személyű bővítményként, részben pedig azért, mert a nyelvek egy részében zéró formájú maga a harmadik személyű személyes névmás is. Mármint amint megtörténik az agglutinálódás, keletkezik egy igei paradigma, ahol a struktúra egyik helyén (a harmadik személyben) hiány mutatkozik a többi személy oppozíciós megfelelőjeként, se hiányt a jelenlegi nyelvészeti eljárások zéróként interpretálják. E nyelvészeti előfeltételek alapján posztulált zérónak azonban történetileg semmi az előzménye. GIVÓNNAK tehát igaza van, amikor azt állítja, hogy „languages which use zero anaphoric pronouns in topic-shift constructions, will not develop subject-verb or object-verb agreement” (GIVÓN 1975. 151), ugyanis történetileg semmi ok nincs azt föltételezni, hogy 'A vadász ló' magyar mondatban történetileg egy zéró-elem is szerepelne az ige mellett egyeztető morfémaként. Az azonban bizonyos, hogy affixált személy-jelölő paradigmák olyan nyelvekben is létrejöhetnek, ahol a harmadik személyben nem, csak a többiben megy végbe a kliticizálódás-agglutinálódás folyamat. Teoretikus kérdésként azonban fölmerül, hogy szinkrón, diakrón, illetve páncrón leírási keretekben mikor és miért jogosult mégis ezekben az esetekben a harmadik személyű személy-jelölő affixum, illetve egyeztetőjel zéróként történő posztulálása. A továbbiakban — a kérdésre adandó választól függetlenül — zéró elnevezést használok.

4.2.2. Hogyan magyarázzuk azonban azokat az eseteket (s ilyen nem kevés volt), ahol az igei paradigma harmadik személye nem zéró? Éppen ezekre az esetekre vonatkozólag teszem fel, hogy a nem-zéró affixum közvetlen történeti előzménye nem névmás (l. 5.2. és 5.3.), hanem vagy egy később adaptált, különleges funkciókat ellátó szuffixum, vagy egy, a mondatszerkezetben „ragadt” esetjelölő.

4.2.3. Nem érintettük azonban eddig a birtokos paradigmákat. E paradigmákban csak akkor találtunk zéró harmadik személyű affixumot, ha inherensen birtokolt szótőről volt szó (assiniboine), ami érthető is, mivel a nem-inherensen birtokolt szótövek nem értelmeződnének birtokos szerkezet tagjaként, ha valamilyen testes elem (affixum vagy lexális birtokszó) nem utalna e viszonyra. Azonban a birtokos szerkezetek esetén is magyarázatot kell találni arra, hogy miért fordulhat elő lexikális birtokos mellett nem-zéró harmadik személy-jelölő. Elégé valószínűtlen, hogy topikalizáció volna e szerkezetek történeti előzménye, ugyanis meglehetősen ritka, egyes nyelvekben pedig egyenesen a grammatikalitás határát súrolja a topikalizált birtokos szerkezet. Nem várható ezért, hogy ilyen nagyszámú nyelvben birtokos paradigmák kialakulásához vezessen a topikalizált birtokos szerkezet neutrális szerkezetként történő újraelemzése. Egy ilyen folyamathoz a következő típusú topikalizált szerkezetek nagyszámú előfordulását kellene eredetiként feltételezni:

Magyar:

??*Márta, az ő könyve*

Angol:

?*Peter, his book*

Nem zárható ki ennek ellenére, hogy ilyen úton is létrejöjjenek birtokos személy-jelölő paradigmák.⁸ A későbbiekben bemutatandó assiniboine és agta szerkezetek azonban arra utalnak, hogy a birtokos paradigmák esetében is mellőzhető a topikalizációs magyarázat, a birtokos személy-jelölő affixumok levezethetők egyszerű hangsúlytalan birtokos névmásokból is. Az assiniboine azt példázza, hogy létezik olyan fázis, amikor lexikális birtokos szó esetén nincs harmadik személyt jelölő affixum, csak névmási birtokosnál, viszont az is elégé valószínű (lásd később), hogy analogikusan átterjedjék az affixált jelölés lexikális birtokost tartalmazó szerkezetekre is. Az agta nyelv adatai viszont arra utalnak, hogy a harmadik személyű birtokos személy-jelölő nem feltétlenül névmási eredetű.

5. Az affixált személy-jelölő paradigmák típusai

5.0. A továbbiakban három paradigmátípus történeti kialakulásának feltételeit mutatom be elsősorban olyan nyelvek alapján, amelyek a kialakulás kezdeti fázisát reprezentálják. Mindhárom típus esetében azt feltételezem,

⁸ Moravcsik Edit hívta fel a figyelmemet egy sierra leonei kreol nyelvre, a kriora, amelyben szerinte elég világosan topikalizált a birtokos szerkezet: *di tica i pus* „the teacher his cat” ’the teacher’s cat’. Kérdés azonban, hogy ez a szerkezetípus nem a kreolizáció terméke-e, vagyis hogy csakugyan „természetes” nyelvi változás eredményezte vagy két nyelv egymásrahatása.

hogy hangsúlytalan személyes, illetve birtokos névmások kliticizálódása, majd agglutinálódása eredményezte a paradigmákat, s amennyiben ez a folyamat a harmadik személyű alakok magyarázatához nem elegendő, további indokokat keresek létrejöttükre.

5.1. A pronominális minta. Tételezzük fel, hogy a személyes és birtokos névmások természetes viselkedése következtében jön létre a kliticizálódás, majd agglutinálódás az igékhez, illetve birtokszókhöz. Az első és második személyt szükségképpen mindig névmás fejezi ki, ezért ezekben a személyekben az alanyi, tárgyi és birtokos pozíciókban egyaránt létrejön az affixálódás. A harmadik személyű bővítményeket azonban a mondatok jelentős részében lexikális főnévi csoportok jelölik, névmás tehát nem szerepel a mondatban, s ráadásul a nyelvek egy részében a hangsúlytalan 3. személyű névmás maga is zéró. Az igei szerkezetben ezen felül az ige sokszor olyan jelentésű, esetleg morfológiailag úgy van felépítve, hogy világosan utal a szerkezetben lehetséges aktánsok számára és természetére. Az igei paradigmában ezért nagyon jól elképzelhető, hogy pronominális eredetű affixált személy-jelölő jelölje az első és második személyt, viszont a harmadik személyt zéró mutassa lexikális bővítmény, illetve anaforikus (hangsúlytalan) pronominalizáció esetén egyaránt. Ha az ige — jelentése és/vagy morfológiai felépítettsége révén — viszonylag egyértelműen utal a bővítmények számára és természetére, akkor az sem kizárt, hogy zéró legyen mind az alany, mind a tárgy személyjelölője.

A birtokos paradigma első és második személye természetes módon létrejöhet hangsúlytalan birtokos névmásból. Lexikális birtokos szó esetén a szerkezetben névmás nem szerepel, ezért itt harmadik személyű affixum nem lehet. Pronominális birtokos esetén azonban nem lehet zéró az affixum, mert a pusztá főnévi csoport nem értelmeződne úgy, mintha birtokosa volna (kivéve, ha a nyelvben külön kategóriát alkotnak az inherensen birtokolt főnevek).

Sematikusan tehát a tisztán pronominális eredetű paradigmamintáznak a következőképpen kellene festenie:⁹

Igei szerkezetek

	Intranszítív		Tranzitív	
	V _{x₁}	V _{x₂}	V _{x₃}	
1Pers	A	C	E	
2Pers	B	D	F	
3Pers	∅	∅	∅	

⁹ Itt és a következőkben csak a személy-kategória morfológiai jelölőivel számolok, 1Pers, 2Pers, 3Pers rövidítéssel jelölve a személyeket; a szám-kategória jelölőtől eltekintek. A táblázatokban alkalmazott rövidítést a finnugrisztikából kölcsönözöm; V_x igei affixumot, P_x birtokos affixumot jelöl. Az intranszítív igék V_x-e nyilvánvalóan az alany személyét, a tranzitív igék V_x-ei pedig az alany, illetve a tárgy személyét jelölik. Itt eltekintek attól, hogy előfordulhatnak fuzionált morfémák a tranzitív igék bővítményeinek a jelölésére, valamint egyelőre attól is, hogy szabályos hangalaki hasonlóságok, illetve egyezések mutatkozhatnak a V_x-ek és a P_x-ek között.

Birtokos szerkezetek

	Pronominális birtokos P _x	Lexikális birtokos
1Pers	G	—
2Pers	H	—
3Pers	I	jelöletlen

Ahol A—I a megfelelő személyes, illetve birtokos névmások affixált származékai, a zérók pedig posztulátumok történeti előzmény nélkül.

5.1.1. De van-e egyáltalán ilyen nyelv?

Van. Az assiniboine nyelvben — mint egy példában a dolgozat elején már bemutattam — kevert típusú affixált személy-jelölők fordulnak elő; a prefixumok tekinthetők a személy-kategória morfémainak, a szuffixumok a szám-kategória morfémainak. (Néhány infixumos eset is előfordul.) A szám morfémaiktól most eltekintek. Egyes szám harmadik személyben mind az alany, mind a tárgy igei személy-jelölője zéró, a többi személy alanyként és tárgyként is testes morféma:

wicásta ne púza wazí θ-θ-apá (LEVIN 31)
ember Part macska ő-azt-ütött
'az ember megütött egy macskát'

uk-á-ni-pe-pi (LEVIN 34)
mi-titeket-vár-Plur
'várunk rátok'

A pronominális birtokos szerkezetek közül a testrészt és relációt jelölő birtokszók harmadik személye zéró (ugyanis inherensen birtokolt), az alkalmilag birtokolt főnevek viszont a harmadik személyben is testes személy-jelölőt kapnak. A lexikális birtokosszót tartalmazó szerkezetek GN szórendűek és jelöletlenek:

ta-wicu (LEVIN 24)
Px3sg-nő
'neje'

Viola híknáku Tom cicá (LEVIN 60)
Viola férj Tom fiú
'Viola férje' 'Tom fia'

Külön kiemelendőnek tartom, hogy az assiniboine nyelv SOV szeriális típusú és prefixált személy-jelölőket tartalmaz, vagyis a jelen föltevés szerint éppen az affixálódás kialakulásának a korszakában van, amikor harmonikus az affixumok helye a lexikális mondatrészek rendjével.

A vizsgált mintában az assiniboine volt az egyetlen, tiszta pronominális típusba tartozó nyelv.¹⁰ A pronominális típus egyes jegyei azonban előfordultak a másik két bemutatandó paradigmátípusban is.

Fel kell vetni azt a lehetőséget, hogy előfordulhat olyan nyelv, amelyben anaforikus pronominalizáció esetén névmási eredetű affixum jelölné az igei paradigmákban a harmadik személyt, viszont (hasonlóan az itteni birtokos szerkezetekhez) lexikális bővítmény esetén zéró. Ilyen affixálási típussal azonban a vizsgált nyelvek között nem találkoztam.

5.2. Az adaptációs minta. Két olyan nyelvet találtam, ahol — ha nem is mindegyik paradigma, de a paradigmák egy része sok részletében a fönt tárgyalt, tehát pronominális eredettel magyarázható. A pronominális mintától azonban két ponton is jelentős eltérések mutatkoznak; az eltérések alapján e nyelvek egy új paradigmátípust képviselnek. Az eltéréseket az is indokolja, hogy mindkét nyelv szuffixált személy-jelölőket tartalmaz és TVX típusba tartozik, az affixálás elve tehát igen régi lehet bennük és az idők során nagy változásokon mehetett keresztül.

5.2.1. A penutia nagycsalád izolált nyelveként ismert takelmában tizenegyféle igei paradigmát tartanak számon (SAPIR 1922). A tizenegyből hétben zéró az alanyi és a tárgyi paradigma harmadik személye. Ezek az igei paradigmák tehát az assiniboine-hoz hasonlóan épülnek föl. A birtokos paradigma szerkezete azonban eltér az ottanitól, ugyanis nemcsak a névmási birtokost tartalmazó szerkezetek tartalmaznak személy-jelölő affixumot (mely jelen esetben szuffixum), hanem a lexikális birtokost tartalmazó szerkezetek is:

hap'-da
fiú-Px3sg
'(az ő) fia'

sqi'si hap'-da
Coyote fiú-Px3sg
'Coyote fia'

(SAPIR 1922. 292)

Ez az eltérés kétféleképpen látszik magyarázhatónak. Vagy az a helyzet (ez a valószínűbb), hogy a birtokos paradigma nem azon az úton és nem abban az időben keletkezett, mint a harmadik személyben zérót tartalmazó igei paradigmák, hanem a testes harmadik személyt tartalmazó paradigmákkal párhuzamosan; vagy az, hogy analogikus átvitel eredménye a lexikális birtokosszó mellett a harmadik személyű birtokos személyrag. Az előző föltevést az támogatja, hogy SAPIR nyelvтанában egy olyan paradigmával rokonítja a birtokos paradigmát, amelyben testes harmadik személyű morféma található (vö. SAPIR 1922. 231). A másik föltevés mellett az szól, hogy nagyon is valószínű, hogy egy olyan nyelvben, amelyben jelöletlen birtokos szerkezetek találhatóak a személy-jelölővel jelöltek mellett, átterjedjék a jelölt minta a jelöletlen szerkezetre is. Igen sok olyan mondattípus van, amely az átterjedést segíti, köztük első sorban említhetőek azok a szerkezetek, ahol a birtokszó birtokosa ugyan

¹⁰ A HUNFALVY PÁL által 1861-ben leírt dakota nyelv igen közeli rokona az itt tárgyalt assiniboine-nak. Az igei paradigma harmadik személye e nyelvben is zéró, mind tárgyra, mind alanyra vonatkozólag, a birtokos paradigma harmadik személye viszont nem-inherensen birtokolt főnevek esetén nem-zéró. E nyelvben azonban a jelöletlen birtokos szerkezetet csak egy változatként sorolja fel a szerző a Px3sg-vel jelölt szerkezetek mellett. Hunfalvy egyébként nagyszerű grammatikai vázlatát azért nem tekintettem forrásmunkának, mert feltehetőleg közvetett adaptációja GABELENZ 1852-ben kiadott Dakota Grammatik-jának, így nem számítható eredeti leírásnak.

meg van nevezve lexikális elemmel a mondatban, de nem áll vele genitivusi relációban. Pl.:

Mária a kosarát fölvette.

János a fiának szánta a házat.

Az öreg rájött, hogy a pipája otthon maradt.

Az átterjedést segíti, hogy egy SOV szeriális típusú nyelv esetében a fent kiemelt, genitivusi relációban nem álló, de mégis birtokviszonyban levő szerkezetek szinte mindig egymás mellé is kerülnek a mondatok felszíni szerkezetében (még a fenti harmadik típusú, beágyazott mondatot tartalmazó mondatokban is).

A takelmában tehát a jelen föltevés szerint valamilyen úton a lexikális birtokost tartalmazó szerkezetekben is általánossá vált a nem-zéró személyjelölés.

A takelma nyelv másik eltérése az assiniboine-ban reprezentált személyjelölési mintától már elvezet egy olyan személyjelölési rendszerhez, amely egy igen fontos ponton tartalmaz különbséget a pronominális eredetű paradigma-típustól.

A takelmában — mint említettem — az igék harmadik személyű alanyának és tárgyának személyjelölő suffixuma a paradigmák többségében zéró. Mivel az alanyt és a tárgyat nem különbözteti meg esetvégződés és a főnévi csoport-jellegű bővítmények sorrendje sem szigorúan kötött, értelmezési nehézség áll elő, ha a tranzitív igés mondatban csak egyetlen bővítmény szerepel — vajon alany-e vagy tárgy —, s akkor is, ha két olyan főnévi csoport követi egymást, amely egyaránt alkalmas alanyi vagy tárgyi szerepre. A nehézséget egy értelmezési elv és egy sajátos — minden bizonnyal újonnan adaptálódott — affixum dönti el a kétes esetekben. Az értelmezési elv szerint a jelenlevő +human jegyű bővítmény tekintődik alanynak, a -human jegy pedig tárgynak. A sajátos affixum, a *-kwa* (*-gwa*) pedig „fölfüggeszti” ennek az elvnek az érvényességét és azt jelzi, hogy +human jegyű tárgya van a mondatnak (SAPIR 1922. 158, 168—169):

t'ibisi t'ayak-θ-θ
hangyák megtalál-ő-azt
'megtalálta a hangyákat'

t'ibisi t'aya-θ-kwa
hangyák megtalál-ő-öt
'a hangyák megtalálták őt'

it'anahi-θ-θ
tartott-ó-azt
'tartotta (azt)'

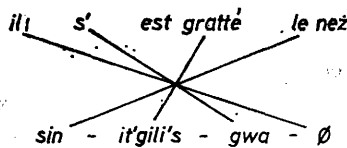
it'anaha-θ-gwa
tartott-ó-öt
'tartotta (öt)'

mena yap'a t'omo-θ-kwa
medve ember megöl-ő-öt
'a medve megölte az embert'

A félreértelmezést kiküszöbölő „alkalmi” személy-jelölő, a *-kwa* (*-gwa*) morféma eredete említésre méltó: ez a szuffixum a nyelvben egyébként olyan esetben járul tranzitív igékhez, ha a tranzitív ige tárgya azonos a mondat alanyával (vagyis visszaható a szerkezet) vagy pedig ha a tárgy inkorporálódik az igébe és egyébként a mondat alanyának a birtoka (pl. testrésze). Megvilágításul megadok francia szerkezeteket is, amelyek sok vonásban hasonlítanak a más grammatikai megoldásokkal dolgozó takelmához: (SAPIR 148)

<i>igaxaga'x-gwa-n</i>	<i>je me gratte</i>
karcól-Refl-én	
'megkarcolom magam'	
<i>sin-it'gili's-gwa-Ø</i>	<i>il s'est gratté le nez</i>
orr-megkarcól-Refl-ó	
'megkarcolta az orrát'	

A takelmában tükörképszerűen találhatóak ugyanazok a morfémak, mint francia szerkezetben:

Ezt a reflexív, tulajdonképpen tárggyal és birtokviszonnyal kapcsolatos morfémat, a *-kwa/-gwa*-t adaptálta az igei paradigma azokra az esetekre, amikor a többértelműséget ki kellett küszöbölni.

A takelma nyelv példáján egy új paradigma-típus kialakulását illusztráltuk. A kiinduló állapot az assiniboine-hoz volt hasonló: zéró morfémat tartalmazott az alanyi és a tárgyi paradigma a harmadik személyben, a birtokos paradigmában viszont — ezúttal lexikális birtokos esetén is — testes morféma jelezte a harmadik személyt. Kialakulni látszik azonban egy olyan állapot, amikor a tranzitív igei paradigma zéró harmadik személye váltakozik egy nem-zéró harmadik személyű morfémaival. Az újonnan keletkezett testes harmadik személyű morféma adaptálódás eredménye; az adaptálódást viszont a többértelműség kiküszöbölése indokolta. Ezt a személy-jelölési típust és kialakulásának körülményeit azért tartom jelentősnek, mert abban az esetben is elkerülhetőnek látszik általa a topikalizációs eredet föltevése, amikor testes morféma áll az egyik paradigma harmadik személyében. Fontos kiemelni hogy e típusban a harmadik személy testes morféma adaptálódás útján később jelent meg a már előzőleg létező első és második személyű morfémaikhoz képest.

5.2.2. A takelmához hasonló helyzetet találtam a penutia nagycsalád miwok ágához tartozó sierra miwok nyelvben. A nyelv különböző igeidőinek és módjainak személy-jelölő rendszere rendkívül bonyolult képet mutat. Az idők és módok jellegétől függően háromféle alanyi és tárgyi személy-jelölő paradigma-rendszer működik. Az első paradigma-rendszer különleges több-

funkciós morféákat tartalmaz az alany és tárgy személyének összes lehetséges kombinációja szerint. A többfunkciós személy-jelölők lehetővé teszik a személyek és mondattani funkciójuk megkülönböztetését. Az idők és módok egy másik sorozatában az alanyt birtokos személy-jelölő affixumok, a tárgyat pedig ezektől eltérő affixumok jelölik. Mivel a két affixum-sorozat különböző, ráadásul a nyelvben esetrendszer is van, nem jelent nehézséget az aktánsok mondattani funkciójának az azonosítása. A harmadik rendszerben azonban mind az alany, mind a tárgy személyét ugyanaz a paradigma jelöli — úgy, hogy a tranzitív igés mondatokban ennek a paradigmának egyszerre két tagja jelenik meg az igén. Itt már sokféle értelmezési probléma adódik, közülük egyről beszél csak a nyelvten szerzője, ezért ezt ismertetem. Ha az alanyi és a tárgyi bővítmény nem jelenik meg lexikális főnévi csoport formájában a mondatban, valamint az egyik bővítmény harmadik személyű (személy-jelölő affixuma mind tárgy, mind alany esetében zéró), a másik viszont nem, akkor a kitett nem-zéró személy-jelölő affixumból nem derül ki, hogy az alanyt vagy a tárgyat jelöli-e. Az értelmezési problémát a nyelv különböző dialektusai különbözőképpen oldják meg. Egyesek fonológiai jellegű megkülönböztetéseket alkalmaznak, egy dialektus viszont úgy jár el, hogy ha harmadik személyű az alany, akkor az igén levő nem-zéró személyraghoz hozzáfűz egy h a r m a d i k s z e m é l y ű b i r t o k o s a f f i x u m o t is. Itt is tehát egy értelmezési elv és egy sajátos funkciójú, adaptált affixum küszöböli ki a többértelműséget: „természetes” esetben az a mondatrészt az alany, amelynek személye közelebb esik a beszélő személyéhez, ha pedig — erről az esetről szól csak a nyelvten — a harmadik személyű bővítmény az alany, akkor az adaptált birtokos személy-jelölő jelzi a „természetestől” való eltérést. Pl. (FREELAND 55):

?ivi ?i-Ø-t
eszik-azt-én
'megeszem (azt)'

?ivi ?-te ?-s i
eszik-engem-Px3Sg
'ő megesz engem'

?ivi ?i-Ø-tokni
eszik-azt-ti
'megeszitek (azt)'

?ivi ?-tokni ?-s i
eszik-titeket-Px3Sg
'ő megesz benneteket'

?ivi ?i-Ø-m
eszik-azt-mi
'megesszük (azt)'

?ivi ?i-me ?-s i
eszik-minket-Px3Sg
'ő megesz minket'

A sierra miwok példa nemcsak azért érdekes, mert benne hasonló folyamat megy végbe, mint a takelmában, hanem azért is, mert az adaptálódott affixum éppen a birtokos személy-jelölő paradigma harmadik személyű alakja. Emlékezzünk vissza: a nyelvek személy-jelölő paradigmáinak összevetéséből olyan közel-univerzális empirikus megállapítás adódott a dolgozat elején, hogy a nyelvekben a birtokos paradigma hangalakja nagy valószínűséggel megegyezik vagy hasonlóságot mutat valamelyik igei paradigma hangalakjával. A tétel kifejtésére még később visszatérek, de most feltétlenül meg kell jegyezni: legalábbis a harmadik személyű morféák hangalakjai megegyezését bizonyára elősegíthette, hogy a sierra miwokhoz hasonlóan a birtokos paradigma harmadik személyű alakját adaptálták a többértelműség feloldására az igei szerkezetekben.

5.2.3. A harmadik személyű testes morféma adaptálódását kialakulás közben figyelhettük meg a takelma és a sierra miwok nyelvben. Most egy olyan nyelvet mutatok be, ahol valószínűleg nagyon régen megtörtént egy ilyen jellegű adaptáció, sőt, a harmadik személyben (vagy ahogy az indián nyelvészet egy részében nevezik: a harmadik és negyedik személyű alakokban) többfajta testes morféma is rendelkezésre áll ahhoz, hogy az esetleg fennálló többértelműségeket kiküszöböljék.

Az atapaszkán nyelvcsalád apacs ágához tartozó navaho nyelvben a birtokos személy-jelölő prefixumok hangalakjukban megegyeznek az igék tárgyi személy-jelölő prefixumainak egy részével. (SAPIR—HOLJER 1967. 71, 86—87):

1Pers.	<i>š i-jaad</i>	'lábam'	<i>n-š i-nlíteeh</i>	'leteszel engem'
2Pers.	<i>n i-jaad</i>	'lábad'	<i>n- n i- lteeh</i>	'letesz téged'
3Pers.			<i>d i š- Ø- teeh</i>	'viszem őt'
	<i>b i-jaad</i>	'lába	<i>b i- dilteeh</i>	'viszi őt'
			<i>y i- dilteeh</i>	'viszi őt'
	<i>h a-jaad</i>	'lába'	<i>ni- h o- nsteeh</i>	'leteszem őt'
	<i>? á-jaad</i>	'vkinek a lába	<i>? á- dilteeh</i>	'visz valakit'

Ez eddig nem is volna nagyon meglepő, hiszen a vizsgált nyelvek nagy többségében fennállt az a helyzet, hogy a birtokos paradigma hangalakja megegyezett az egyik igei paradigmával. Számunkra most inkább az érdekes, hogy mikor melyik harmadik személyű morfémát kell használni. A birtokos paradigma harmadik személyeinél viszonylag egyszerű a helyzet: az első alakot (*bi-*) mind élő, mind élettelen birtokosra alkalmazzák, ha a referencia meghatározott. A második formát (*ha-*) csak élő birtokos esetén lehet használni. Élő birtokos esetén az első prefixum alkalmazódik, ha a birtokos az elbeszélésnek előtérben álló, fontos és szimpatikus szereplője, s a második, ha a birtokos csak mellékszereplő vagy csak formális, hűvös viszony fűzi a beszélőhöz. A harmadik prefixum meghatározatlan referensű birtokos esetén kerül a birtokszóra (SAPIR—HOLJER 69). Az igei paradigma *bi-*, *ho-* és *?á-* prefixumai nagyjából ugyanilyen szabályoknak vannak alávetve, de ezen kívül még két prefixum alkalmazható: zéró akkor, ha a mondat alanya első vagy második személyű (bár ekkor sem kötelezően), a *yi-* pedig tisztán az alapvető mondatrészek megkülönböztetésére szolgál. Ha visszaemlékszünk a takelma és a sierra miwok esetére, beláthatjuk, hogy a zéró allomorf használatát az ottanihoz hasonló értelmezési elv szabályozza: természetes esetben a beszélőhöz közelebb álló személy a mondat alanya. A *yi-* viszont a következőképpen játssza a sajátos — minden bizonnyal adaptált — többértelműséget kiküszöbölő morféma szerepét: ha az alany és a tárgy egyaránt harmadik személyű, akkor értelmezési nehézség áll elő, ugyanis — esetjelölés nem lévén, valamint mivel a főnévi bővítmények sorrendje sem szigorúan kötött — nem dönthető el, hogy a mondatban szereplő két harmadik személyű főnévi csoport közül melyik az alany és melyik a tárgy. Az alanyi prefixum sem ad erről fölvilágosítást, mivel pozíciója ugyan kötött, de a harmadik személyű alakja zéró. (Nyoma van tehát a pronominális eredetű mintának, mert az alanyi harmadik személy mindig zéró, a tárgyi harmadik személynek pedig van zéró allomorfja.) Akkor is értelmezési nehézség van a mondatban, ha csak egyetlen harmadik személyű főnévi csoport szerepel az ige előtt, mert nem lehet eldönteni, hogy alanya-e vagy tárgya a mondatnak. A problematikus értelmezési helyzetet ilyenkor a személy-jelölő

prefixumok döntik el: *yi-* prefixumot kell használni akkor, ha közvetlenül az ige előtt álló bővítmény tárgy, s *bi-* prefixumot, ha nem az (SAPIR—HOLZER 86):

?askii *y i-dilteeh*
fiú ót-elvisz
'Ő elviszi a fiút'

?askii *b i-dilteeh*
fiú ót-elvisz
'A fiú elviszi őt'

diné ?askii *y i-dilteeh*
férfi fiú ót-elvisz
'A férfi elviszi a fiút'

diné ?askii *b i-dilteeh*
férfi fiú ót-elvisz
'A fiú elviszi a férfit'

Lényegében ugyanilyen, többértelműségeket kiküszöbölő, alapvető mondatrészek funkcióját jelölő szerepet töltenek be a harmadik személy affixumai a beágyazott mondatokban is (részletes elemzését lásd: AKMAJIAN-ANDERSON 1970).

A navaho harmadik személyű morfémák nagy száma és elképesztően bonyolult szabályrendszere arra a további általánosításra ad lehetőséget, hogy a harmadik személyű morfémák nemcsak az alany és a tárgy megkülönböztetésének a szerepét vehetik át — testes morfémákat adaptálva a személyjelölő paradigmába —, hanem a meghatározott-meghatározatlan referencia kategóriapár mentén a különböző fajtájú tárgyi mondatrészek megkülönböztetésének funkcióját, valamint (a *bi- ho-/ha-* prefixumokban) egyes pragmatikai jellegű megkülönböztetések szerepét is.

5.2.4. Végül azt az eshetőséget vetném föl, hogy a magyar nyelv adatai is lehetőséget adnak arra a föltevésre — bár a navahónál sokkal kevésbé meggyőzően —, hogy a harmadik személyű testes morféma adaptációval került az igei paradigmába, mégpedig olyan különbségek megtételére, amilyenekkel a navahónál is találkozhattunk.

A magyarban az alapvető mondatrészeket megkülönböztető szerepet esetrágok látják el, ha pedig nincsenek főnévi csoport formában kifejezett mondatrészek, akkor a személyjelölő morfémák viselik a hangsúlytalan pronominalis alany és tárgy funkcióját. A főmondatokban semmi jel nem mutat arra, hogy a személyjelölő szuffixumok többértelműséget kiküszöbölő morfémák volnának. A mellékmondatoknál azonban van egy eset, amely így értelmezhető.

A magyarban ma kétféle, vonatkozó mellékmondatokat építő stratégia létezik. Az egyik — minden bizonnyal történetileg ősi eljárás — a prenominalis, amikor a mellékmondat participiális igei résszel kerül az irányító főnév elé,¹¹ s a másik — feltehetőleg az SOV → T(F)VX típusváltás megnyilvánulása — a posztnominalis, vonatkozó névmással kezdődő vonatkozó mellékmondat.¹²

¹¹ Itt a mondattani tipológia és a generatív grammatika hagyományait követem, amikor nem jelzőnek, hanem mellékmondatnak tekintem a participiális szerkezeteket.

¹² A vonatkozó mellékmondatok univerzális típusainak alapos áttekintésére lásd DOWNING 1978.

Prenominális:

Az ezüstösen csillogó Dunán egy uszály haladt el.

Posztnominális:

A Dunán, amely ezüstösen csillogott, egy uszály haladt el.

Az ősi, prenominális stratégia esetében a folyamatos és beálló participium és a főmondatbeli főnév szintaktikai kapcsolatában nincs értelmezési nehézség (a folyamatosnak alanya, a beállónak tárgya a főmondatbeli főnév). Akkor is egyértelmű a szintaktikai kapcsolat, ha intranszítív ige befejezett participiuma szerepel — ennek a főmondatbeli főnév csak alanya lehet. Transzítív ige esetén azonban elvileg alanya és tárgya is lehet a participiumnak a főmondatbeli főnév. Ráadásul egyes — kétségtelenül régies és ma már nem produktív — szerkezetekben jelöletlen, tehát esetrag nélküli tárgy szerepel a mellékmondatban, így a főnévi csoport jellegű bővítmények alapján nincs mód eldönteni, hogy melyik az alanya és melyik a tárgya a mondatnak. Ilyen esetekben harmadik személyű birtokos személy-jelölő szuffixumot (a magyar leíró nyelvtanok terminológiájában: „igenévi-igei végződést”) kap a befejezett participium (ige?), ha a főmondatbeli főnév a tárgya, s zéró személyragot, ha az alanya:

<i>világ látott ember</i>	=	ember, a k i világot látott
<i>színe hagyott kabát</i>	=	kabát, a m e l y elvesztette a színét
<i>madár látta kenyér</i>	=	kenyér, a m e l y e t madár látott
<i>pék sütötte cipó</i>	=	cipó, a m e l y e t pék sütött

Ha igaz az a tétel, hogy a beágyazott mondatok konzervatívabbak, kevésbé vannak kitéve a változásnak — amit sok példa valószínűsít —, akkor egy ősi, alany-tárgy megkülönböztető funkcióban fedeztük fel ebben a szerkezetben a harmadik személy szuffixumait. A példát úgy is lehet értelmezni, hogy ne kelljen a tagmondatathatárt átlépni, s ezzel hipotetikusán áttekinthető a szabály történetileg főmondatokra is: ha közvetlenül az ige előtt álló főnév tárgy (tehát az SOV szörendet követi a mondat), akkor zéró a személyrag, ha pedig valamilyen oknál fogva az alany kerül az ige elé (OSV), akkor az adaptált testes morféma jelezte volna a normálistól eltérő sorrendet.

Sematikusan a következőképpen reprezentálható az adaptációs típus:

	Igei szerkezetek				
	Intranszítív Vx_1	Tranzítív ₁ Vx_2 Vx_3		Tranzítív ₂ Vx_2 Vx_3	
1Pers	A	C	E	C	E
2Pers	B	D	F	D	F
3Pers	\emptyset	\emptyset	\emptyset		Z

	Birtokos szerkezetek	
	Pronominális birtokos Px	Lexikális birtokos
1Pers	G	—
2Pers	H	—
3Pers	I	I-vel jelölt

Ahol **A—I** a megfelelő személyes, illetve birtokos névmások származékai; **I** analógiásan kerül lexikális birtokost tartalmazó szerkezetekben a birtokszóra, **Z** pedig egy már előzőleg létezett szuffixum adaptált változata, amely többértelműségek feloldására épül be az igei paradigmába. **Z**-ről legtöbbször nem lehet eldönteni, hogy az alanyra vagy a tárgyra utal-e (vö. AKMAJIAN—ANDERSON 1), s megtörténhet, hogy $Z = I$.

3.3. A prepozíciós minta. A maláj-polinéziai nyelvcsaládhoz tartozó agta nyelv (HEALEY 1960) személy-jelölő paradigmái az első és második személyben ugyanolyan, hangsúlytalan névmási előzményekre utalnak, mint a pronominális vagy az adaptációs típusú paradigmák megfelelő személyei. Jelentős eltéréssel ismét a harmadik személyben találkozunk.

5.3.1. Az agta a VSX szeriális típusba tartozik, annak meglehetősen konzisztens képviselője. Szuffixált személy-jelölő paradigmákat tartalmaz a tranzitív igék alanyának és a birtokszón a birtokosnak a megjelölésére. Az intranszitiv alany hangsúlytalan névmásai nem affixáltak (3. személyük zéró) s a tranzitív ige névmási tárgya is csak akkor affixált, ha egyes szám első személyű és egyben a mondatnak affixummal jelölt pronominális alanya van¹³ (HEALEY 23, 35—37). A tranzitív igék alanyának a jelölői hangalakjukban megegyeznek a birtokos személyét jelölő szuffixumokkal. A tranzitív igék tárgyat és az intranszitiv igék alanyát másfajta — javarészt szabad — morfémák jelölik. A személy-jelölésben tehát a nyelv ergatív mintát követ.

Prepozíciók jelölik az alapvető mondatrészeket: az alanyt és a tárgyat. Az esetjelölés mintázata a prepozíciók tekintetében is ergatív: sajátos prepozíció jelöli a tranzitív igék alanyát és egy másik prepozíció a tranzitív igék tárgyat, valamint az intranszitiv igék alanyát.

A birtokos szerkezet NG sorrendű, s ha lexikális főnévi csoport fejezi ki a birtokost, akkor prepozíció, mégpedig a tranzitív alanyéval megegyező prepozíció jelöli meg a birtokost. (Ez egybevág Allen megfigyelésével a tranzitív és a birtokos szerkezetek párhuzamáról.)

Mármost az a furcsa helyzet figyelhető meg, hogy a harmadik személyű tranzitív alany affixuma, valamint a harmadik személyű birtokos affixuma hangalakjában megegyezik a tranzitív alany prepozíciójával, valamint a lexikális birtokos szó prepozíciójával. Ráadásul, ha a tranzitív alany, illetve a birtokos lexikális főnévi csoporttal van kifejezve, akkor nincs affixált személy-jelölés az igról, illetve a birtokszón — tehát egyeztetés effajta szerkezetekben nem mutatkozik. Hadd adjak néhány példát:

pinaligat na abbing-en ya kabayuq-en
 üt Erg gyerek-a Abs ló-a
 'a gyerek üti a lovat'

(HEALEY 34)

¹³ A kép arra utal, hogy igen fiatal lehet a nyelvben az affixált személy-jelölés elve. Ezt az is alátámasztja, hogy a rokon maláj-polinéziai nyelvekben (tagalog, cebuano, ivatan stb.) nincsenek affixált paradigmák.

iqaray-na ya tabáko (HEALEY 36)
 bambusz-közé-aggat-ó Abs dohány
 'dohányt aggat bambusz közé'

fún na hila (HEALEY 27)
 fő Gen nyelv
 'a nyelv töve'

bari-na gadwa-na (HEALEY 30)
 test-Px3sg fél-Px3sg
 'teste' 'fele'

Ahogy a jelenségből bizonyára következtetni lehet már rá, az a föltevés, hogy az egyes szám harmadik személyű igei és birtokos személy-jelölő affixum ebben a nyelvben eredetét tekintve esetjelölő prepozíció. Akkor kerül az ige, illetve a birtokszóra, ha az igei bővítmény (jelen esetben a tranzitív alany), illetve a birtokoszó nincsen lexikális főnévi csoporttal kifejezve, s azért van szükség az esetet jelölő prepozíció megtartására, mert egyébként félreérthetendő volna a szerkezet: az igei szerkezetet intranzitívként, esetleg passzívként lehetne értelmezni nélküle, a birtokos szerkezet pedig eltűnne, birtokos nélküli puszta főnévi csoportként értelmeződne.

Feltehetőleg azért affixálódik a prepozíció az igehez, mert (1) Ő maga hangsúlytalan, rendes esetben az őt követő főnévvel alkot egyetlen hangsúlyegységet, s saját fölérendelt elemének híján pedig (2) nem tud máshoz csatlakozni, mint az előtte álló igehez, mert az utána következő morféma maga is hangsúlytalan prepozíció.

5.3.2. A személy-jelölővé agglutinálódó prepozíció föltevése jól beilleszthető Vennemann egyéb jelenségekre vonatkozó történeti típus-váltás koncepciójába, sőt, további érvet szolgáltat arra vonatkozólag, hogy a VSX → SOV típusváltással kapcsolatos strukturális változások hogyan és miért mennek végbe.

Az agta abban a korszakban van, amikor még csak a *pronominális* tranzitív alanyi, (szórványosan) tárgyi és birtokos bővítmény mutatkozik agglutinált formában. Valószínűnek tarthatjuk, hogy az agglutinálódás a későbbiekben ki fog terjedni az összes névmásra. S az is föltehető, hogy egy idő után az igehez, illetve a birtokszóhoz agglutinált formák hatására a lexikális főnévi csoportok mellett sem marad meg a prepozíció, hanem „átvándorol” az ige, illetve a birtokszó hangsúlyegységébe. Megjósolhatjuk tehát, hogy a fenti agta mondat, illetve birtokos szerkezet egy idő után így fog hangzani:

pinaligat-na abbing-en ya kabayug-en
fún-na hila

A VSX → SOV változást tehát nemcsak a topikalizáció fogja kiváltani, hanem az is, hogy a VSX szeriális típusal inkonzisztens agglutinálódás állt elő az igei és birtokos szerkezetekben, s a nyelv a szórend megváltoztatásával fog kezdeni „törekedni” a tipológiai konzisztencia elérésére.

5.3.3. A prepozíciós minta sémáját úgy vázolom fel, hogy fölteszem: az első és második személyű hangsúlytalan névmások minden helyzetben agglutinálódtak az igéhez, illetve a birtokszóhoz:

	Igei szerkezetek				
	Intranszitiv	Tranzitív ₁ (lexikális bővítmények)		Tranzitív ₂ (anaforikus pronominalizáció)	
		V _{x1}	V _{x2}	V _{x3}	V _{x2}
1Pers	A	C	E	C	E
2Pers	B	D	F	D	F
3Pers	∅	∅	∅	Prep	∅

Birtokos szerkezetek

	Pronominális birtokos P _x	Lexikális birtokos
1Pers	G	—
2Pers	H	—
3Pers	Prep	Prepozícióval jelölt

Ahol **A—H** a megfelelő személyes, illetve birtokos névmások származékai; a V_x-ben, illetve P_x-ben levő affixált **Prep** viszont hangalakjában (és eredetileg) az egyik igei bővítmény, illetve a genitívus prepozíciójával egyezik meg.

5.3.4. Az agta nyelv az affixált személy-jelölés kialakulására vonatkozólag arról a nyelvcsopotról tartalmazott értékes információt, amely a SOV → SOV → TVX vonulatba illeszkedik. Vanak jelek, amelyek arra utalnak, hogy az SOV → VXS utat követő nyelvekben is eredeztethető esetjelölőből (itt persze posztpozícióból, illetve esetleg szuffixumból) a személy-jelölő paradigma harmadik személye.

A kaukázusi nyelvek északnyugati ágához tartozó *ubih* nyelvben a szórend és a szeriális típus konzisztensen SOV, s az igei és birtokos személy-jelölők pozíciója harmonikusan prefixált. Nagyon régi lehet a nyelvben az affixált személy-jelölés elve — erre utal, hogy a többi kaukázusi nyelvben is kivétel nélkül vannak affixált paradigmák. Az is valószínű, hogy több megelőző periódusban megtörténhetett, hogy különböző szabad morfémák csatlakoztak az igéhez és a birtokszóhoz egyeztetésként.

A következő hangalaki megegyezések utalnak a harmadik személyű morfémák esetjelölő eredetére: az ergatív esetvégződés *-n/ə/*, s ugyanez a genitívus és a datívus esetvégződése is. Ennek megfelelően az igei egyeztetők között van egy *n*- allomorf, mégpedig a tranzitív igeik harmadik személyű alanyának jelölésére:

a-jilä-n *γə-jip'xä-n* *zä-t'χəl-∅ ə-n* *-πqa* (DUMÉZIL 55)
 a-fivér-Erg Px3sg-hug-Dat egy-könyv-Abs azt-∅-adott
 'a fivér adott egy könyvet a hűgának'

Az intranszitiv igeik alanya, illetve a tranzitív igeik tárgya zéró esetvégződésű, s ennek megfelelően van olyan eset, amikor ugyanezen mondatrészek igei személy-jelölője is zéró a harmadik személyben. A zéró azonban feltételekhez

kötődik: akkor lehet használni, ha az intranzitív alany, illetve a tárgy közvetlenül megelőzi az igét:

a-tit' Ø -k'äqa
 az-ember ő-jött
 'jött az ember'

(DUMÉZIL 55)

Úgy látszik azonban, hogy ez a világosan ergatív jelölési minta „elkeveredett” egy másik személy-jelölő affixum halmazal. A harmadik személyű birtokos affixum ugyanis nem *n-*, ahogy várnánk, hanem *γa-* és ennek allomorfjai, melyek viszont a maguk részéről az igei paradigma *γi-*, *γ-* allomorfjainak mutatnak anyagi hasonlóságot.

5.4. Röviden összegzem, ami az affixált személy-jelölő paradigmák eredetéről eddig kiderült. A hipotézis szerint a vizsgált típusú nyelvekben java-részt hangsúlytalan névmásokból származnak a személy-jelölő affixumok. Az adatok azt mutatták, hogy mindenütt olyan kezdő állapotot kell fölteni, ahol az ige mellett a harmadik személyt egy névmás hiánya jelöli — akár azért, mert az igei szerkezetekben elég gyakori lexikális bővítmények mellett nem jelenik meg a személyes névmás, akár azért, mert a harmadik személyű névmás maga is zéró formájú.

A pronominális minta affixumai tisztán hangsúlytalan névmásból származtathatók; ahol az eredeti szerkezetben nem föltételezhető névmás, ott zéróként (vagy jelöletlenségként) mutatkozik a személy-jelölés.

Az adaptációs minta a pronominális minta továbbfejlődött változata. Jellegzetessége, hogy a tranzitív szerkezetek egy részében adaptált, többértelműségeket kiküszöbölő testes affixum jelenik meg a harmadik személyben. A vizsgált nyelvek ezen felül azt mutatták, hogy a birtokos szerkezetek testes harmadik személyű affixuma megjelenik a lexikális birtokost tartalmazó szerkezetekben is.

A prepozíciós (illetve posztpozíciós) minta első és második személyű affixumai hangsúlytalan névmásból, harmadik személyű affixumai viszont — mind az igei, mind a birtokos paradigmában — esetjelölőből származtathatók.

6. 1. és 2. személy kontra 3. személy

6.0. A személyegyeztető affixumokat tehát háromfajta forrásból származtattuk:

1. és 2. személy: hangsúlytalan névmás (igei és birtokos paradigmák),
3. személy: hangsúlytalan névmás (birtokos paradigmák),
 adaptált affixum (igei paradigmák),
 esetjelölő (igei és birtokos paradigmák).

6.1. Az eddig példaként fölhozott nyelvekben a különböző eredetű affixumok pozíciójukat tekintve egységesen viselkedtek: mindhárom személy affixumai azonos oldalon helyezkedtek el az igének, illetve a birtokszónak: vagy szuffixálva, vagy prefixálva. Ez az egységes viselkedés azonban már csak a különböző eredet miatt sem szükségszerű. Akadt néhány olyan nyelv, ahol a pre- és szuffixálás éppen úgy oszlott meg, hogy első és második személyű sze-

mély-jelölők voltak a szótó egyik oldalán, s harmadik személyűek a másik oldalán. Ezek a példák egyrészt közvetett érveként szolgálnak annak alátámasztására, hogy az első és második, illetve harmadik személy jelölői más és más forrásból származnak, másrészt azt a — hipotézisből indirekten adódó — tételt támasztják alá, hogy a különböző eredetű morfémák nem viselkednek föltétlenül egyöntetűen, s valószínűleg nem föltétlenül származnak egy és ugyanazon korszakból.

6.2. A salish indián nyelvcsaládba tartozó upper chehalis nyelv birtokos paradigmájában van példa arra, hogy az első és a második személyű egyes számú személy-jelölők prefixáltak, a harmadik személy viszont szuffixált (INGRAM 168). Ennél is meggyőzőbb példa az *algonkvin* nyelvcsaládé (BLOOMFIELD 1946. 94—95; FRANTZ 1966. 52—54; VOORHIS 1974. 53—73), ahol az a hipotézisbe beillő helyzet áll fenn, hogy a paradigmák egy része tisztán prefixált, egy másik része tisztán szuffixált, egy harmadik része azonban keverten tartalmaz pre- és szuffixumokat. A kevert esetekben az 1. és 2. személy jelölője volt ugyanazon az oldalon, míg a 3. személyé (valamint a többes számé) az ellenkezőn. Pontosabban: az 1. és 2. személy prefixált, a harmadik személy pedig pre- és szuffixált vagy csak szuffixált.

7. Hasonlóságok az igei és a birtokos személy-jelölők között

7.1. Az eddigiekben csak szórványosan sikerült motiválni azt a tényt, amely az 1.1.4. pontban lett megfogalmazva: hogy ti. a nyelvekben a birtokos paradigma hangalakja nagy valószínűséggel megegyezik vagy hasonlóságot mutat valamelyik — esetleg több — igei paradigma hangalakjával. Egyrészt a sierra miwok testes harmadik személyű igei affixuma kapcsán jegyeztem meg, hogy bizonyára hozzájárult valamelyest a paradigmák egyezéséhez, hogy egyes nyelvek a birtokos paradigma harmadik személyéből kölcsönözték az igei paradigmába adaptált affixumot. Másrészt az agtában és az ubihban azonos volt az a két prepozíció (az ergativus és a genitivus), amelyből a harmadik személyű affixumokat származtattam. Miért van azonban az, hogy a birtokos paradigma sokszor mindhárom személyben azonos az egyik igei paradigmával? Úgy gondolom, hogy ennek az empirikusan alátámasztható adottságnak az indoklása nem korlátozódik a személy-jelölő affixumok körére.

A dolgozat elején Allen egy 1964-ben közzétett cikkére utaltam, amelyben a szerző elsősorban az esetvégződések alapján állítja, hogy léteznek párhuzamosságok a tranzitív és a birtokos szerkezetek között. Motivációként itt is csak megerősíthetem (bizonyítás nélkül), hogy a tranzitív és a birtokos szerkezetek között csakugyan minden bizonnyal létezik olyan, elméleti szinten is megfogható hasonlóság, amely azt eredményezi, hogy a kétfajta konstrukció számos megnyilvánulásában párhuzamosságok álljanak fenn. Allen ugyan elsősorban az esetjelölőkre dolgozta ki, de ebből következően bizonyára az alanyi és tárgyi szerepben álló névmásrendszerekre is áll, hogy a névmások egy halmaza megegyezzek a birtokos névmások halmazával — ezért történhet meg, hogy az agglutinálódott igei névmások egy része, már affixált paradigmaként, megegyezzek az agglutinálódott birtokos paradigmával. E megfelelések mentén elindulva azt fogom bemutatni, hogy az affixált igei személy-jelölő paradigmák megoszlása a főnévi esetrendszerek alaki megoszlásának típusait tükrözi.

7.2. Egyelőre tételezzük fel, hogy az egyszerű mondatokban (ahol alany és esetleg tárgy szerepel) háromféle bővítményt kell megkülönböztetni a nyelveknek — akkor is, ha lexikális főnévi csoportok állnak a mondatrészek helyén, s akkor is, ha névmások: a tranzitív igét tartalmazó mondatok alanyát és tárgyat, valamint az intranszitiv igés mondatok alanyát. Rendre Str, O és Si szimbólumokkal jelölöm őket. Mármost ha e bővítmények személye (és esetleg száma, de ettől most eltekintek) jelölődik az ígén, akkor elvileg az fordulhat elő, hogy — amennyiben kétféle paradigma áll rendelkezésre — háromféle módon válik ketté az alanyi és tárgyi személy-jelölés:

1. paradigma		2. paradigma	
Str	vs.	O, Si	
O	vs.	Str, Si	
Si	vs.	Str, O	

A táblázatról pedig leolvasható, hogy elvileg hatféle igei paradigmával mutathat hasonlóságot a birtokos paradigma:

1. Px	RR	Str
2. Px	RRR	O
3. Px	RRRR	Si
4. Px	RRRRR	O, Si
5. Px	RRRRRR	Str, Si
6. Px	RRRRRRR	Str, O

Azzal a meglepő jelenséggel kerültem szembe, hogy a megvizsgált — nem is nagyszámú — nyelv empirikus anyagában mind a hat megfelelésre adódott példa:

1. Px	≈	Str	:	agta, jacaltec, sierra miwok
2. Px	≈	O	:	navaho
3. Px	≈	Si	:	bella coola, takelma
4. Px	≈	O, Si	:	assiniboine
5. Px	≈	Str, Si	:	kecsua
6. Px	≈	Str, O	:	nyenyec, magyar.

A fentiekén kívül az is előfordult, hogy a birtokos paradigma egyik főmondatbeli igei paradigmával sem volt azonos (burját, kanuri, tatár), s az is, hogy mindhárom tárgyalt bővítményt, tehát Str-t, O-t és Si-t a birtokos affixumokhoz hasonló morfémák jelölték (blackfoot, eszkimó).

7.2.1. Ez a sematikus bemutatás azt a célt szolgálta, hogy a birtokos és igei személy-jelölő affixumok hasonlósági variációit bemutassa. Elkendőzött és bizonyos mértékig eltorzította azonban a paradigmákban mutatkozó változatosságot. Néhány ilyen torzítást feltétlenül szükséges azonnal korrigálni. Két paradigma létezését posztulálom, holott számos nyelvben (pl. blackfoot, sierra miwok, amhara, takelma stb.) kettőnél több igei egyeztető paradigma létezik — aszerint, hogy az ige bővítményei milyen nyelvtani nembe tartoznak; hogy milyen típusú a ragozott ige, illetve sokszor a ragozott — predikatív szerepű — névszó; hogy milyen idejű, illetve módú az állítmány stb. Ez a kö-

rülmény a fenti megfelelések megfogalmazását úgy módosítja, hogy például az első megfelelést a következőképpen kell értenünk:

1. „Van olyan Str affixált igei személy-jelölő paradigma, amely nagyfokú hasonlóságot vagy egyezést mutat a birtokos személyét jelölő paradigmával” — és így tovább.

Tipológiai célokra ez pillanatnyilag elégségesnek látszó formula; az egyes nyelvek vonatkozásában azután konkretizálható, hogy hogyan alakul pontosabban a paradigmák rendszere.

A sematikus megfogalmazás abból a szempontból is pontatlan volt, hogy több esetben kisebb mértékű, esetleg a paradigma néhány személyére kiterjedő hasonlóság volt fölfedezhető a megfelelési viszonyban szereplőtől eltérő igei személy-jelölő paradigmák részletei és a birtokos paradigma között is. Véleményem szerint ezek a részleges megfelelések is érdemesek a további kutatásra, az itt alkalmazott eljárást azonban ennek ellenére azáltal látom igazoltnak, hogy minden esetben az alapul szolgáló nyelvten írójának tételes megfogalmazását vettem át, amikor a hat elméleti eset közül valamelyik alá besoroltam a vizsgált nyelvet.

Végül az is előfordult, hogy egy-egy nyelvben több birtokos egyeztető paradigma volt, aszerint, hogy a birtokszó testrésznév, rokonságnév vagy egyéb főnév, illetve elidegeníthető vagy elidegeníthetetlen jellegű-e. Az azonosság, illetve nagyfokú hasonlóság ilyen esetekben az egyik birtokos paradigmára volt érvényes, bár e paradigmák általában csak kis mértékben különböztek egymástól.

7.3. Az igei és birtokos személy-jelölő paradigmák hasonlósági variációi arra a jelenségre hívják föl a figyelmet, hogy az igei paradigmák megoszlása emlékeztet azokra a szisztémákra, ahogyan a nyelvek a tranzitív és intranzitív igit tartalmazó mondatok főnévicsoport-jellegű kötelező bővítményeit (morfológiai esetekkel) megjelölik. Ez persze egyáltalán nem meglepő, lévén, hogy az affixumok jó része hipotézisünk szerint alanyi, illetve tárgyi szerepet játszó névmásból származik, a testes harmadik személyű morfémák pedig vagy alany-tárgy megkülönböztetése céljából adaptálódtak (s így van közük az esetjelöléshez), vagy egyenesen esetjelölő eredetűek. Így az 1. ($Px \cong Str$) és a 4. ($Px \cong O, Si$) megfelelés az ergatív, a 2. ($Px \cong O$) és az 5. ($Px \cong Str, Si$) a nominatív esetjelölés mintázatát mutatja.

7.3.1. A megfelelések rendszere azonban túlságosan is szép. Legalábbis gyanús, hogy $Px \cong Si$ -re is adódott példa, ráadásul nem is egy. Gyanús, mert az eddigi tipológiai kutatások azt mutatják, hogy a főnévi esetrendszerekben nem fordulhat elő, hogy Si -t a másik kettővel szemben külön esetjelölje, ha kétesetű névszórágózás van a nyelvben (ANDERSON 1978). Közelebbről megnézve gyanúnk igazolódik, ugyanis mind a bella coola, mind a takelma nyelvben vannak olyan paradigmák is, amelyek fuzionált morfémákat tartalmaznak azokra az esetekre, amikor a tranzitív ige alanyát és tárgyát jelölik, s e fuzionált morfémákban a bella coola biztos (NEWMAN 1969b. 299), a takelma pedig minden valószínűség szerint azokat a morfémákat tartalmazza történetileg tranzitív alanyként, amelyek az intranzitív alanyt is megjelölik. A $Px \cong Si$ megfelelést tehát üresen kell hagyni, s a bella coola és takelma nyelvet a látszat

ellenére át kell helyezni a kecsua mellé, ahol a tranzitív és intranszitiv alanyt jelölik azonos morfémák.

A gyanút kiváltó ok miatt a $Px \cong Str$, O megfelelést tartalmazó nyelveket is közelebbi vizsgálatnak kell alávetni, mert a komplementer esettel állunk szemben: a főnévi esetrendszerek a tapasztalatok szerint nem alakulnak úgy, hogy a tranzitív alanyt és tárgyat jelölje egységes (nem-zéró) morféma az intranszitiv alannal szemben. Itt azonban azt is számításba kell venni, hogy Str -t és O -t nem két, egyenként Px -szel azonos morfémasorozat egyezteteti, hanem egy tagonként egyetlen morfémát tartalmazó paradigma, ahol az egyes morfémák többfunkciósak, mert ugyanaz a morféma jelöli egy és ugyanazon igei tövön a tranzitív alanyt és tárgyat. Ez a helyzet persze elemzés után megváltozhat, ha sikerül zéró morfémát föltételezni a rendszerben.

Elvileg kétféle eredményt kaphatunk, ha föltesszük, hogy a főnévi esetrendszerre vonatkozó struktúrák itt is érvényesek és ezért a paradigmák e megoszlása látszatmegoszlás. Egyfelől az történhet meg, hogy $Px \cong Str$, O -t sikerül $Px \cong Str$ -ként interpretálni, másfelől pedig az, hogy az interpretáció $Px \cong Str$, S_i -t mutat ki. Másszóval vagy ergatív vagy nominatív elrendeződéshez érkezhetünk.

A nyenyecet és a magyart — két távoli rokonnyelvet — soroltam a $Px \cong Str$, O megfelelés alá. Mindkét nyelvnek az az egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy rendszeresen csak a harmadik személyű határozott tárgyat jelöli a tranzitív ige, a többi személy tárgyként — az egyetlen magyar *lak* szuffixum kivételével — nem jelölődik. Nyomós nyelvtörténeti érvek szólnak amellett, hogy elsősorban a tranzitív alanyra és harmadik személyű tárgyra egyszerre utaló személy-jelölők rokoníthatók a birtokos személy-jelölőkkel, de szempontunkból mégis figyelemre méltó az a szórványosnál sokkal nagyobb mérvű megfelelés, amely az intranszitiv alanyt jelölő affixumok és a birtokos affixumok között fennáll, ráadásul az uráli nyelvcsaládnak nem is csak ebben a két távoli rokonnyelvben, hanem a többi nyelvben is (HAJDÚ 1966. 141). Történetileg tehát minden bizonnyal feltételezhető, hogy az uráli nyelvek első és második személyű alanyra utaló igei szuffixumai mind a tranzitív, mind az intranszitiv igéken azonosak voltak egy régebbi korszakban a megfelelő személyű birtokos személy-jelölőkkel. A harmadik személyben az alanyra a nyelvtörténeti kutatások szerint (HAJDÚ 1966. 140) az igei paradigmában zéró utalt, a birtokos paradigmában viszont testes morféma. Az alanyi és a birtokos személy-jelölők rendszere tehát sematikusán így rekonstruálható:¹⁴

$Str_1 : A$	$S_i_1 : A$	$Px_1 : A$
$Str_2 : B_j$	$S_i_2 : B$	$Px_2 : B$
$Str_3 : \emptyset$	$S_i_3 : \emptyset$	$Px_3 : C$

A nyenyec és a magyar paradigma tehát eredetét tekintve a nominatív mintához áll közel, mert a harmadik személytől eltekintve mind a tranzitív, mind az intranszitiv alany személy-jelölői rokoníthatóak a birtokos személy-jelölőkkel. A paradigma-mintázat tehát történetileg: $Px \cong Str$, S_i .

¹⁴ Az uráli nyelvek affixált személy-jelölő paradigmáinak tipológiai szempontú elemzésével a dolgozat II. részében részletesebben foglalkozom.

7.4. A paradigmamegfeleléseket az előbbiek alapján a következőképpen kell módosítani:

Nominatív minta

$P_x \cong Str, Si$: bella coola, kecsua, nyenyec, magyar, takelma

$P_x \cong O$: navaho

Ergatív minta

$P_x \cong Str$: agta, jacaltec, sierra miwok

$P_x \cong O, Si$: assiniboine

A birtokos személy-jelölőkhöz hasonló és az azoktól eltérő igei személy-jelölő paradigmák megoszlása tehát párhuzamos a főnévi esetrendszerek legáltalánosabb megoszlási típusaival (ergatív kontra nominatív), illetve, ha a közvetlen elemzés számára nem az, akkor visszavezethető ilyen szisztémára.

8. Az affixált személy-jelölés konzervatív jellege

8.1. Amikor a $V SX \rightarrow SOV \rightarrow TVX$, illetve $SOV \rightarrow VSX$ történeti periódusokra datáltuk a paradigmák főnnállását, ezzel azt az állítást is tettük, hogy a tárgyalt személy-jelölő minták élete sokkal hosszabb, mint a szeriális típusoké. Más szóval hogy a tárgyalt személy-jelölési elv sokkal lassabban változik, mint a nyelvek szeriális típusa. Erős ellentmondásban látszik állni ezzel, hogy egyes föltevésnek szerint a szóvégek hangalakja állandóan redukálódik. Ez a tendencia azonban nem akármilyen változástípus, hiszen — mint ismeretes — ez az egyetlen axiómája annak a hipotézisnek, amelyet Vennemann a nyelvek szeriális típusváltására fölvetett.¹⁵ Hogy lehet mégis, hogy a javarészt szuffixált személy-jelölők ellenállnak ennek a tendenciának?

Három olyan okot találtam, amely a paradigmák megmaradását elősegítheti.

8.1.1. A személy-jelölő paradigmák szoros, zárt struktúrája. Kevés olyan paradigma-típus van a nyelvekben, amely annyira zárt, belsőleg rendezett képet mutatna, mint a személy-jelölés. Ez érthető is, hiszen a három személy és (ennél ugyan némileg kisebb mértékben, de még mindig igen nagy statisztikai valószínűséggel) a két szám univerzális, minden nyelvben megkülönböztetett kategóriák.

¹⁵ A szavak hangalaki redukálódásának a föltevése régebben is fölmerült a nyelv-tudomány történetében. Vö. pl.: „Hangromlás bizonyosan nem csak a hajtogató nyelvekben, hanem az emberiség minden nyelvében történt és történik folyvást; erre nézve nem lehet különbség a nyelvek közt. Ezt a hangromlást tehát a nyelvek történelmi hangváltozásának kellene nevezni, hogy megkülönböztessük a grammatikai hangváltozástól, amely a nyelvek különbsége szerint más-más lehet. A történelmi hangváltozás némi tekintetben hangromlás, vagy talán helyesebben hangfogyatkozás, mint az legvilágosabban meglátszik, ha valamely nyelvnek régibb állapotját mai állapotjával vetjük egybe, vagy a rokon nyelvek megfelelő szavait hasonlítjuk össze...” (HUNFALVY Pál 1878; újra megjelent: HAVAS 1977. 329).

E paradigma egyes tagjait minden nyelvnek létérdeke fennállásának minden pillanatában megkülönböztetni, mert a mondatoknak csak egy igen kis töredékében, a személytelen szerkezetekben, ellipszisekben és interjekciókban fordul csak elő, hogy ne kellene a grammatikai személyt megjelölni.

A paradigmák belső struktúráldásának dimenziói minden valószínűség szerint az emberi beszédhelyzet roppant egyszerű konstellációjából adódnak: én beszélek neked vala miről. További kategória-megoszlásra elsősorban a harmadik személyben van lehetőség, valamint a szám-kategória mentén. A nyelvek egyéb, grammatikai struktúrákat alkotó, centrális jelentőségű részrendszerei többnyire ennél jóval bonyolultabb konstellációk kifejezésére szolgálnak. Az esetrendszerek vonatkozásában például — egy durva, e dolgozatban is alkalmazott tipizáláson túl — sokkal több esély van egymástól eltérő belső struktúráldás megvalósulására, mint a személy-jelölésnél (vö. KOMLÓSY 1974. 1976). A személy-jelölő kategóriák szerveződésének dimenziói és a kategóriák csekélyebb száma ezért egyöntetűbb és szorosabb strukturáldást eredményez általában a nyelvekben az adott részrendszeren belül, mint más részrendszerekben.

A személy-jelölő paradigmák rendszerének határait általában nagy biztonsággal lehet meghúzni a nyelvekben. Ez a tény valószínűleg részben ered csak abból, hogy a bennük szereplő kategóriák kis számúak és viszonylag univerzálisak. Bizonyára szerepet játszik az is, hogy míg más részrendszerek „szélei” elmosódnak, esetenként megkülönböztethetetlenül összeolvadnak más részrendszerekkel, a személy-jelölő paradigmák „széleit” meglehetősen biztonsággal lehet elhatárolni más részrendszerekétől. Míg például nyelvészeti iskolák közt folyó viták kérdése lehet, hogy hány grammatikai eset van egy nyelvben, s mi tekinthető pusztán viszonyjelölésnek, vagy hogy egy-egy igének mi vonzata még, s mi már szabad határozója, addig gyakorlatilag nem merül fel kétség afelől, hogy egy-egy morféma személy-jelölő funkciójú-e vagy sem (amellett, hogy más funkciói is lehetnek).¹⁶ Ebben az értelemben értem, hogy a személy-jelölő paradigmák struktúrája zárt.

Az affixált személy-jelölő paradigmák fennmaradását bizonyára támogatja az a tény, hogy a szóbanforgó nyelvekben két mondattani kulcspozícióban is előfordulnak: az igei szerkezetekben és a birtokos szerkezetekben. Tovább növeli a túlélés esélyeit, hogy az esetek nagy részében anyagilag is megegyezik a birtokos paradigma az igei paradigmáknak legalábbis egy részével.

8.1.2. A névmások grammatikai természete: korlátozott részvétel a szerializációban. A személy-jelölő affixumok — eredetüket és funkciójukat tekintve egyaránt — csaknem tisztán névmási természetűek. A névmási jelleg sajátos jelleget kölcsönöz viselkedésüknek.

Ismeretes, hogy BARTSCH és VENNEMANN (1972) úgy motiválták — modellelméleti szemantika alapján — a nyelvek tipológiai konzisztenciára való törekvését, hogy kidolgozták az ún. „természetes szerializáció” tételét. Eszerint a sorrendi korrelációk azért tartanak az egyöntetűség felé,

¹⁶ Így az itt vizsgált amerikai indián nyelvek egy részének leírásában a harmadik személyű alakok rendszerét különböző — nyelvészeti tradícióktól függő — elnevezésekkel jelölik meg: pl. 3., 4., sőt, 5. személy (mindhárom tkp. 3. személy) vagy „proximate” kontra „obviative” (ezek is különböző feltételek szerint használt 3. személyű alakok).

mert így áll elő, hogy a mondatrészek sorrendjében testet öltő szemantikai leképezés a függőségi viszonyban álló mondatrészek között (operator—operand; más iskolák terminológiájában: déterminant—déterminé; modifier—modified; meghatározó—meghatározott között) azonos irányban menjen végbe mindenféle mondattani szerkezetben. — Ez az egyöntetűség a Martinet-féle gazdaságossági elv egyik speciális megnyilvánulásának is tekinthető (MARTINET 1963. 182).

A leképezési műveletek azonban nem azonos mértékben érintik az egyes mondatrészeket. A lexikális főnévi csoportok konzisztens sorrendi elhelyezkedését két oldalról is elősegíti ez a művelet: a mondatok egy jelentős részében ugyanis kapcsolódik hozzájuk jelző, birtokos, vagy vonatkozó mellékmondat, másrészt viszont ezek a lexikális főnévi csoportok legtöbbször argumentumai is az adott mondat predikátumának. Ahhoz tehát, hogy a „természetes szerIALIZÁCIÓ” megvalósuljon az egész mondaton keresztül, a lexikális főnévi csoportoknak úgy kell elhelyezkedniük, hogy a szemantikai leképezés mindegyik, velük kapcsolatban levő mondatrész esetén azonos irányban menjen végbe.

A névmásokat és a névmási jellegű személy-jelölő affixumokat azonban csak egy oldalról érinti a leképezés művelete, ugyanis — ritka kivételtől eltekintve — sem jelző, sem birtokos, sem vonatkozó mellékmondat nem kapcsolódhat hozzájuk. A névmási jellegű elemek tehát csak egy vonatkozásban vesznek részt a leképezési műveletekben, így részvételük a „természetes szerIALIZÁCIÓBAN” is korlátozott. A névmások és a személy-jelölő affixumok ezért sorrendi helyük változásait illetően lassúbbak, konzervatívabbak lehetnek, mint a lexikális főnévi csoportok.

8.1.3. Funkció-halmazódás; Romer-szabály a nyelvben. Már az amerikai indián nyelvek kutatásának úttörői — Sapir, Bloomfield, Whorf és mások — fölfigyeltek arra, hogy az általuk vizsgált, gazdagon agglutináló nyelvekben milyen sokféle funkció hárul a személy-jelölő affixumokra. E morfémák számos nyelvben látnak el olyan alapvető funkciókat is — a személy-jelölés eredeti funkcióján túl —, mint az alany és a tárgy megkülönböztetése, a tárgyhatározottság fokozatainak megkülönböztetése, a referenciális azonosság és különbözőség megjelölése különböző mondatrészek közt, az alárendelt mondatok mondattani viszonyainak megjelölése (jacaltec, navaho), az alárendelés tényének megjelölése (amhara, ubih) stb. A funkciók „elvéállását” valószínűleg az teszi lehetővé, hogy a személy-jelölő affixumok szoros kapcsolatban állnak egyrészt a referálás szemantikai feladatával — lévén névmási természetűek —, másrészt az esetjelöléssel — lévén, hogy a paradigmák egyik tagja maga is helyenként esetjelölő eredetű, s a többi tagjaik is különböző, alanyi, tárgyi és birtokos szerepű névmásból származnak.

Az antropológiában Romer-szabályként emlegetik (HOCKETT—ASCHER 1972) azt a jelenséget, amikor az élőlények a megváltozott körülmények között életmódjukban olyan újítást vezetnek be, amely egy hagyományos életmód folytatását teszi lehetővé. „Valamely kedvező újítás eredendő fajfenntartási értéke konzervatív — írják a szerzők —, mivel egy hagyományos életmód folytatását teszi lehetővé megváltozott körülmények között” (i.m. 295). Véleményem szerint ez a szabály, bár egyelőre metaforikus értelemben, a nyelvre is alkalmazható. Amikor ugyanis egy nyelvben valamilyen oknál fogva eltűnnek egyes fontos grammatikai megkülönböztetések, képletesen szólva azt mond-

2. függelék**

Nyelv	1. Elsődleges mondatrészek sorrendje	2. Birtokos szerkezet sorrendje	3. Vonatköző melléknomat típusa	4. Esetjelölés helye	5. Személy-jelölő affixum a birtokszón	6. Személy-jelölő affixum az igén	7. Minek a személye jelölődik az igén
Agta	VSO	NG	Posztnominális	Prepozíció	Szuffixum	Szuffixum (Enklitikum)	Str. O ₁ Pers
Amhara	SOV	GN	Prenominális	Szuffixum Prefixum	Szuffixum	Szuffixum	S, O
Assiniboine	SOV	GN	Posztnominális	/	Prefixum	Prefixum	S, O
Azték	SV, VSO	GN	Posztnominális	Szuffixum	Prefixum	Prefixum	S, O
Bella coola	VSO	NG	Posztnominális	Prepozíció	Szuffixum	Szuffixum	S, O
Blackfoot	TVX	GN	?	/	Prefixum Szuffixum	Prefixum Szuffixum	S, O
Burját	SOV	GN	Prenominális	Szuffixum	Szuffixum	Szuffixum	S
Diegueño	SOV	GN	Helyettesítő	Szuffixum	Prefixum	Prefixum	S, O
Eszkimó (gr.)	SOV	GN	Prenominális	Szuffixum	Szuffixum	Szuffixum	S, O, IO
Jacalteco	VSO	NG	Posztnominális	/	Prefixum (Proklitikum)	Prefixum (Proklitikum) Szuffixum	S, O
Kanuri ..	SOV	GN	Helyettesítő Posztnominális	Szuffixum	Szuffixum	Szuffixum	S ₁ O _{1,2} Pers
Kecsua	SOV	GN	Prenominális Posztnominális	Szuffixum	Szuffixum	Szuffixum	S, O _{1,2} Pers

Magyar	TVX	GN	Prenominális Posztnominális Jobbszéλι	Szuffixum	Szuffixum	Szuffixum	S, O _{2,3} Pers
Navaho	SOV	GN	Prenominális Helyettesítő Jobbszéλι	/	Prefixum	Prefixum	S, O
Nyenyec	SOV	GN	Prenominális	Szuffixum	Szuffixum	Szuffixum	S, O ₃ Pers
Sierra miwok	TVX	GN	Prenominális Jobbszéλι	Szuffixum	Szuffixum	Szuffixum	S, O
Siuslaw	TVX	GN	?	Prefixum Infixum Szuffixum	Szuffixum	Szuffixum	S, O, 10
Takelma	TVX	GN	Prenominális Posztnominális	/	Szuffixum	Szuffixum	S, O
Tatár	SOV	GN	Prenominális	Szuffixum	Szuffixum	Szuffixum	S
Ubih	SOV	GN	Prenominális	Szuffixum	Prefixum	Prefixum	S, O, 10

** A vonatkozó mellékmondatok típusának megjelölésében a legfrissebb tipológiai szakmunka (Downing 1978) elnevezéseire támaszkodtam. Az elnevezések a főmondatbeli „irányító főnév” (fej) és a mellékmondat egymáshoz viszonyított helyére utalnak. Röviden és nagyon durva megfogalmazásban a következő szerkezeti sajátosságokat kell az egyes típusok alatt érteni: posztnominális az a mellékmondat típus, amelyben a mellékmondat közvetlenül az irányító főnév után áll (általában vonatkozó névmási kötőszó vezet be). A prenominális típusban ellenkező a helyzet; itt a mellékmondatbeli ige általában participiális formájú. A helyettesítő konstrukció úgy alakul, hogy a mellékmondatban van megfelelő szintaktikai helyén megnevezve a „vonatkoztatott főnév”. Jobbszéλι az a szerkezet, ahol a teljes főmondatot követi a mellékmondat, s így az irányító főnevet nem közvetlenül, hanem csak egyéb főmondatbeli mondatrészek után követi a mellékmondat.

hatjuk, hogy a „nyelv szelleme” szerint, hagyományosan járnak el, ha újítás-ként valamely meglevő grammatikai eljárásra vagy elemre ruházzák át az elvesztett funkciót, s ezzel konzerválják, továbbra is fenntartják az adott nyelv „életmódját”. Ha például egy SOV típusú nyelvben a szóvégek redukálódása következtében eltűnik vagy megromlik az esetrendszer, akkor a hagyományos, agglutinatív „életmód” folytatását teszi lehetővé, ha az eseteket újításként az affixált személy-jelölő morfémák kezdik megkülönböztetni. Vagy ha adott esetben szükségessé válik a tárgy határozottságának a megkülönböztetése, továbbra is fennmaradhat az SOV-típusnak megfelelő „életmód”, ha a személy-jelölő szuffixumok vállalják a szerepet, s nem kell a típusal inkonzisztens (SVO) szórendi változathoz fordulni vagy a típusnak ugyancsak nem megfelelő névelő kifejlesztéséhez folyamodni, és így tovább. A funkciók számának a megnövekedése azonban valószínűleg nemcsak a típust, hanem a funkciót vállaló nyelvi elemeket is konzerválja; nehezebben nélkülözhető olyan nyelvi elem, amely sokféle szerepet játszik a mondatalkotásban.¹⁷

8.2. A fenti három érvelést a tételt próbáltam alátámasztani, hogy az affixált személy-jelölés egyszer kialakult eljárása lassabban változik, mint egyéb, tipológiai releváns tulajdonságok, annak ellenére, hogy a szavak redukálódásnak kitett végén helyezkedik el. Az ellentmondás feloldásával kapcsolatban azonban még egy megszorítást szükséges megtenni. Arról van szó, hogy csak az affixált személy-jelölés elve konzervatív, maguk a személy-jelölő morfémák hangalakilag valószínűleg sokkal gyorsabban változnak — éppen a szóvégi helyzet miatt —, mint egyéb morfofonológiai jelenségek.

A személy-jelölő affixumok gyors hangalakváltozására utal, hogy a nyelvek egy jelentős részében sokféle személy-jelölő paradigma van — az ige idejétől, módjától, aspektusától, igenemétől stb. függően. A változékonyságra utal az is (vö. LEHMANN 1973), hogy a személy-jelölő affixumoknak az igemódosító affixumokhoz viszonyított rendje, s — tegyük hozzá — a birtokos személy-jelölő affixumoknak az esetjelölőkhöz viszonyított rendje nem túlságosan szabályos még rokon nyelveken belül sem; sok esetben valószínűleg különböző korokban képződött, illetve újra betermelődött affixumok csatlakoznak ilyenkor a szótövekhez.

Ha a nyelvben lefolyó hangtani változások miatt meggyengül az adott személy megkülönböztetésének a lehetősége, akkor elvileg két lehetőség adódik: vagy igénybe veszik az önálló (hangsúlyos) személyes vagy birtokos névmásokat, s az adott személy előfordulásakor így analitikus — és nem szintetikus — eljárással különböztetik meg a szóbanforgó személyt, vagy az történik, hogy a meggyengült ponton a régi, szintetikus elv szerint talál valamilyen szükség-megoldást a nyelv. Az előbbi eljárás egyrészt „veszélyes”, mert típusváltoztatást eredményez az egyik személy használatakor, másrészt viszont, ha egy-egy esetben előfordul is, a paradigma többi affixált tagjának a létezése és állandó használata valószínűleg siettetni fogja a mielőbbi visszatérést az eredeti elvhez az adott személyben is.

¹⁷ Ezzel lényegében azonos elvet fogalmaz meg BENKÓ (1975. 30), bár ugyanakkor azt is leszögezi, hogy „a pre- és szuffixumok ellenálló képessége eléggé csekély”. Ez utóbbi elv árnyaltabb megfogalmazására a személy-jelölő affixumokkal kapcsolatban a 8.2. pont alatt teszek kísérletet.

Sok példát lehet említeni arra, hogy egyes nyelvekben a rokon nyelvekhez képest kicserélődött egy-egy személy affixált jelölőjének a hangalakja.¹⁸ A jelen föltevés szerint a cseréknél arról van szó, hogy a szóvégeken lezajló intenzív hangtani változások miatt egy-egy helyen meggyengül a személy-jelölés funkciója, megkülönböztethetlenné válik az adott grammatikai személy, de mivel ennek a kategóriának a megkülönböztetése létszükséglet, a nyelv azonnal betermel az illető helyre egy új morfémát — rögtön affixumként, az egyébként létező paradigmába illeszkedő módon —, hogy az eltűnt megkülönböztetést visszanyerje.

1. függelék

A vizsgálatban résztvevő nyelvek adatai*

Nyelv	Nyelvcsalád	Terület	Forrás
Agta	maláj-polinéziai	Fülöp szk.	HEALEY 1960
Amhara	sémi, etiópiái	Etiópia	COHEN 1936, TITOV 1976
Assiniboine	makro-sziú, sziú	USA, Montana	LEVIN 1967
Azték	uto-azték	Mexikó	WHORF 1946
Bella coola	salish	Kanada, Brit-Columbia	NEWMAN 1969a, b
Blackfoot	makro-algonkin, algonkin	USA, Montana	FRANTZ 1966, 1971
Burját	altaji, mongol	SzU, Burját K.	POPPE 1960
Diegueño	hoka, yuma	USA, California	LANGDON 1970
Jacalteco	penutia, maya	Guatemala	DAY 1973
Eszkimó (grönlandi)	eszkimó-aleut	Dél-Grönland	SWADESH 1946, THALBITZER 1911

* Néhány megvizsgált nyelvnek nincs elfogadott magyar neve. Ezekben az esetekben megőriztem az angol nevet és helyesírást.

¹⁸ Néhány példa az uráli nyelvekből: a keleti vótban a Vx1sg -n jelölője eltűnt. Az eltűnt megkülönböztetést fonológiai változásokkal pótolta a nyelv, ma a tővégi magánhangzó meghosszabbítása, s esetenként ehhez kapcsolódó egyéb fonológiai változások jelölik az egyes számú első személyt. A régi szintetikus elv tehát megmaradt, bár az agglutinálást e személyben flektálás váltotta fel (ARISTE 66—67). Rendkívül meggyőző az észti nyelv esete. Egy, az egész nyelvet érintő változásként lekopott a szóvégi -n. Ez a folyamat megtörtént az igék első személyű alakjában is, ahol a Vx1Sg -n volt. 1600 körüli nyelvemlékek azonban arról tanúskodnak, hogy a szóbanforgó igei alakok egy részében, ha az ige követő szó magánhangzóval kezdődött, szórványosan megőrződött a régi -n. Ez a szórványos előfordulás elegendő alapot szolgáltatott ahhoz, hogy a későbbiekben minden helyzetben visszatérjen a Vx1Sg morfémája. A visszatérést siettetette, hogy az -n lekopásával az igék 1Sg formája homonimá vált a felszólító mód 2Sg alakjával. A déli észti nyelv viszont a kritikus helyen is lefolyt az -n eltűnése, mert itt a felszólító mód eredeti *-k morfémája nem tűnt el, hanem gégezárhanggá vált, s így mód maradt a két igealak megkülönböztetésére az -n eltűnése után is. (Honti László volt szíves felhívni a figyelmemet erre a példára. L. KETTUNEN 106—107.) Ismeretes továbbá, hogy a magyarban található a legnagyobb számú nem-névmási eredetű személy-jelölő, elsősorban az indeterminált igei paradigmában. A föltételezések szerint e személyekben igenévképző, gyakorító képző és időjel adaptálódott a személy-megkülönböztetésre (vö. HAJDÚ 1966. 144). Funkcionálisan káros egybeesések váltották ki továbbá a magyar nyelv egy későbbi korszakában a j elemet tartalmazó determinált paradigma kialakulását (részletes elemzéseket l. BENKÓ 1975. 23—27).

Kanuri	nilo-szaharai, zaharai	Afrika, Csád	LUKAS 1937
Kecsua	andean-equatorial, andean	Peru, Bolívia	LASTRA 1968, PARKER 1969
Magyar	uráli, finnugor	Magyarország	
Navaho	na-dene, atapaszskán	USA, Arizona	SAPIR-HOIJER 1967, AKMAJIAN-ANDERSON 1970
Nyenyec	uráli, szamojéd	SZU, Ny-Szibéria	HAJDÚ 1968
Sierra miwok	penutia, miwok	USA, California	FREELAND 1951
Siuslaw	penutia, yakonan	USA, Oregon	FRACHTENBERG 1922
Takelma	penutia, izolált	USA, Oregon	SAPIR 1922
Tatár	altaji, török	SZU, Tatár SzK.	POPPE 1968
Ubih	kaukázusi, nyugati	SZU, Fekete tenger partvidék	DUMÉZIL 1931

II. Az uráli nyelvek személy-jelölő szuffixumainak rekonstrukciójához

0.1. E dolgozat I. részében viszonylag nagyszámú, rokonságilag jórészt össze nem függő nyelv empirikus vizsgálata alapján megkíséreltem fölvázolni az affixált birtokos és igei személy-jelölő paradigmák tipológiájának egyes vonásait és alternatív lehetőségeket mutattam be a paradigmák történeti kialakulására. Ebben a részben egyrészt explicitté fogom tenni azokat a következtetéseket, amelyek az előzőekből az uráli nyelvek vonatkozásában adódtak, másrészt e következtetésekből kiindulva és az ott feltárt tipológiai összefüggéseket felhasználva felvázolok egy elképzelést arról, hogy hogyan alakultak ki a szóbanforgó nyelvcsalád-szuffixált személy-jelölő paradigmái. A mondat-tani tipológia módszerének keretei között maradok, ami azt jelenti, hogy szintaktikai és morfoszintaktikai kategóriákkal és szimbólumokkal és nem konkrét morfokkal, allomorfokkal dolgozom, és eltekintek az egyes nyelvek történetének keretein belül megoldható, egyedi nyelvi fejleményektől. Az itt fölvetett hipotézist ezért természetesen részleteiben vagy egészében cáfolhatják, módosíthatják vagy igazolhatják a hangalakbeli összefüggéseket is számításba vevő történeti-összehasonlító vizsgálatok.

0.2. A fejezetben kifejtendő elképzelés gerincét a következő (később, a megjelölt pontok alatt részletesen kifejtendő) állítások képezik:

Az affixált birtokos és igei személy-jelölő paradigmák e nyelvcsaládban egyszerre, egyidőben keletkeztek (1.).

Az uráli nyelvek történetében a rekonstruálható, SOV típusú alapnyelvet megelőzőn egy VSX (állítmány + alany + egyéb) szerális típusú korszakot lehet feltételezni (2.).

A személyes és birtokos szerepű névmások enkliticizálódását majd (legalábbis részben) agglutinálódását a feltételezett VSX szeriális típusú korszakra lehet datálni (3.).

Az enkliticizálódás—agglutinálódás korszakában mind alanyi, mind tárgyi szerepű személyes névmásokból lettek Vx-ek. Kialakultak tehát alanyra és tárgyra utaló igei-személy-jelölő paradigmák is (4.).

Az agglutinálódás időszakában az igei paradigmák megoszlása nominatív mintát követett, abban az értelemben, hogy a tranzitív és intranszitiv ígét tartalmazó mondatok alanyának személy-jelölői voltak egyformák és hasonlítottak — egy személy kivételével — a birtokos személy-jelölőkhöz, s a tranzitív ígés mondatok tárgyának személyét egy ezektől eltérő paradigma jelölte (5.).

A kialakulás korszakában a szuffixált személy-jelölő paradigmák a „pronominális mintát” követték. Az igei paradigmába később, feltehetőleg már az SOV korszakban adaptálódott egy testes harmadik személyű igei szuffixum (6.).

Tipológiai és grammatikaelméleti megfontolások azt mutatják, hogy az igei személy-jelölő szuffixumok történetét az esetjelölő — elsősorban a nominatívus és accusatívus — szuffixumok kialakulásával párhuzamosan érdemes újragondolni (7.).

1. Az uráli nyelvek történeti kutatásának közhelyként ható nézete, hogy a személy-jelölő szuffixumok névmásból agglutinálódtak egy közbeeső enkliticizációs fázison keresztül a szavak tövéhez. Ez a nézet nem is igényel különösebb indoklást a maga általánosságában; mindegyik nyelvtörténeti iskola és kutatási irány ebből indul ki, akkor is, ha egyik-másik személy-jelölő szuffixumot közvetlenül nem névmásból, hanem másfajta nyelvi elemből eredezteti. Abban azonban már jelentős nézetkülönbségek mutatkoznak, hogy mikorra teszük azt az időszakot, amikor az enkliticizálódás-agglutinálódás végbement, s ezzel párhuzamosan abban is, hogy ugyanarra a korra vagy különböző korokra feltételezik az igei, illetve a birtokos személy-jelölő paradigmák kialakulását.

1.1. A magyar nyelv szemszögéből nézve három, sok részletében eltérő föltevésrendszer látszik kirajzolódni. Egyes kutatók szerint a birtokos és igei paradigma egyidőben, mégpedig a finnugor, illetve uráli alapnyelvben alakult ki (GYÖRKE 1943; HAJDÚ 1966; ITRONEN 1962; MARK 1929; MÉSZÖLY 1931), mások szerint ugyancsak egyidőben folyt le a két paradigma agglutinálódása, de csak a magyar nyelv külön életében, s ennek megfelelően az effajta paradigmák a többi finnugor nyelvben is viszonylag új alakulatot képeznek (BÁRCZI 1963; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR 1967; BERRÁR 1957; RÉDEI 1962). Végül a kutatók egy harmadik csoportja úgy vélte, hogy a birtokos személy-jelölő paradigma alakult ki először, s ennek hatására, később keletkeztek az igei paradigmák (MELICH 1914; KLEMM 1928).

A nyelvtipológiai adatok alapján más-más szempontokból ugyan, de mindhárom föltevésrendszer megkérdőjelezhető, s velük szemben egy olyan hipotézis állítható föl, amely a megmaradó különbségek dacára a közös finnugor-uráli eredetet valló nézettel mutatja a legtöbb hasonlóságot.

1.2. 20 nyelv összehasonlítása alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a nyelvekben az affixált birtokos személy-jelölő paradigma létezése feltételezi az affixált igei személy-jelölő paradigma létezését (I. rész, 1.1.1.) A tétel, mint majd minden empirikus általánosítás, persze ebben a formájában föltevés, hiszen a személyt szintetikus módon jelölő régebbi és ma beszélt nyelvek száma ennél nyilvánvalóan nagyon sokkal magasabb, de mindaddig fenn tartható, amíg nem találkozunk olyan létező, nem rekonstruált nyelvvel, amely a tételnek ellentmond.

Az empirikus alapon fölállított összefüggés tehát így hangzott: ha egy nyelvben van P_x (affixált birtokos személy-jelölés), akkor van benne V_x (affixált igei személy-jelölés) is. Ismeretes, hogy az implikációs formájú univerzálék alapján úgy lehet fölállítani a leírt jelenségek tipológiáját, hogy háromféle létező és egy nem-létező nyelvtípust posztulálunk. L_1 – L_4 szimbólummal jelölve a nyelvtípusokat ez a következőket jelenti:

	P_x	V_x	
L_1	—	—	(kínai, japán)
L_2	—	+	(francia, észt)
L_3	+	+	(magyar, takelma)
* L_4	+	—	—

A négy közül tehát egy nyelvtípus kizárt: az, ahol van P_x , de nincs V_x .

Az implikációs univerzálék történetileg is lehet interpretálni. Erre az ad lehetőséget, hogy a nyelvi változások különböző időpontokban beszélt szinkrón nyelvek különbségeiből adódnak, s minden egyes szinkrón metszet egy-egy változata a „lehetséges” emberi nyelveknek (Vö. JAKOBSON 1958, 1963). A történeti interpretáció természetesen nem zárja ki, hogy egy-egy időszakban több lehetséges nyelvi változat is létezzék egy időben. Az affixált személy-jelölők fönti, implikáció alapján megfogalmazott tipológiája minden olyan változástípust megenged, amelyben * L_4 nem szerepel. Az adott jelenség változástípusaiban megfogalmazva:

V_x megjelenése:	$L_1 \rightarrow L_2$
V_x eltűnése:	$L_2 \rightarrow L_1$
P_x megjelenése:	$L_2 \rightarrow L_3$
P_x eltűnése:	$L_3 \rightarrow L_2$
V_x és P_x együttes megjelenése:	$L_1 \rightarrow L_3$
V_x és P_x együttes eltűnése:	$L_3 \rightarrow L_1$

Az implikációs összefüggés történeti interpretációjának a fényében tehát az uráli nyelvekre vonatkozólag kizárható az a nézet, amely szerint a birtokos paradigma megjelenése megelőzte volna az igei paradigma megjelenését, ez a változástípus ugyanis a kizárt * L_4 nyelvállapot létezését tartalmazná ($L_1 \rightarrow$ * L_4 , illetve * $L_4 \rightarrow L_3$). Más érvek alapján, de hasonló következtetésre jutott MÉSZÖLY G. (1931, 64 kk.), HAJDÚ PÉTERNEK pedig (1966, 74) az érvei is az ittenihez hasonlóak.

1.3. Az implikációs összefüggés tipológiájának tehát ellentmond a birtokos paradigma, majd igei paradigma keletkezési sorrendet tartalmazó hipotézis. Az így értelmezhető nyelvtörténeti föltevést ma már nem is szokták lehetséges alternatívaként számon tartani. De ha bármikor fölmerülne egy hasonló elképzelés, számolni kell a fönti tipológiai adatokkal, ha csak nem kerül elő legalább egy olyan nyelv, amely a tipológiai korrelációt cáfolja, vagyis amelyben szintetikus a birtokos, de analitikus az igei személy-jelölés. Ebben az esetben a tipológiai implikáció statisztikus jellegűvé válik vagy több ilyen nyelv esetén érvényét veszti.

1.4. A birtokos és igei paradigmák egyidejű keletkezését bizonyos mértékig támogatja az az ugyancsak tipológiai tény is, hogy a nyelvekben nagy valószínűséggel megegyezik vagy nagyfokú hasonlóságot mutat a birtokos paradigma hangalakja valamelyik (esetleg több) igei paradigma hangalakjával (vö. I. rész, 1.1.4. pont). Ez az összefüggés azonban önmagában nem volna elegendő ahhoz, hogy a kétfajta paradigma együttes létrejöttét igazolja, ugyanis elvileg nagyon jól elképzelhető, hogy a hangalakbeli hasonlóságot a kétfajta paradigma funkcionális hasonlósága is elősegítse. Elképzelhető tehát, hogy olyan esetekben is fönnálljon a hangalaki azonosság vagy hasonlóság, amikor a birtokos paradigma kialakulását megelőzi az igei paradigma keletkezése (a fönti $L_2 \rightarrow L_3$ változástípusban). Mivel azonban az uráli nyelvekre vonatkozólag nem merült fel ilyen kronológia lehetősége a történeti-összehasonlító nyelvészetben, a továbbiakban ezzel a változástípussal nem számolok.

2. A szuffixált igei és birtokos paradigmák tehát föltevésem szerint egykorúak. De mikor keletkeztek? Emlékezzünk vissza: egyes kutatók szerint már a finnugor, illetve uráli alapnyelvben létrejöttek, mások szerint viszont csak az uráli nyelvek külön életében; a magyarban például az ősmagyar időszakban. A kétféle föltételezés közötti vita a történeti-összehasonlító nyelvészetben belül alaktani és hangtörténeti folyamatok megítélése körüli különbségekre vezethető vissza:¹⁹ nevezetesen arra, hogy hogyan magyarázható a rokon nyelvek igei személy-jelölő szuffixumai között mutatkozó különbség, például a magyar nyelv indeterminált igei paradigmájának különösen egyes számban mutatkozó nem-névmási eredetű tagjai vajon eredeti állapotot mutatnak vagy pedig egy eredeti, névmási eredetű paradigma átrendeződéssel létrejött alakulatai (vö. pl. BÁRCZI 1963. 57 kk.; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR 1967. 417—419; másképp MÉSZÖLY 1931. 64—67; HAJDÚ 1966. 144). Lehetőséget adott a különböző történeti magyarázatokra az a tény is, hogy az uráli nyelvekben különböző a főnévi esetvégződés és a birtokos személy-jelölő szuffixum egymáshoz viszonyított sorrendje (vö. pl. BÁRCZI 1963. 56; másképp GYÖRKE 1943), valamint többféleképpen magyarázható a második személyű szuffixum mássalhangzójának történeti alakulása is (BÁRCZI 1963. 56; másképp HAJDÚ 1966. 134—135).

2.1. A történeti-összehasonlító nyelvészet keretei között folyó vitához most egy olyan mondattani-tipológiai megfontolást szeretnék hozzátenni, amely befolyásolja a fönt körvonalazott alak- és hangtörténeti kérdések megítélését, pontosabban: kizár egyes alternatívákat.

¹⁹ Érdekes, hogy az alak- és hangtörténeti érvek mellett a nyelvtörténeti tanulmányok egy részében olyan fejtegetések is megjelennek, amelyek szerint a szintetikus alakokat „fejlettebb” nyelvi állapot megnyilvánulásának, a fejlettebb gondolkodás, a magyaros gondolkodás megnyilvánulásának tekinthetnénk. A magam részéről nemcsak azért ellenzem a grammatikai jelenségek értékítélettel való összekötését, mert ezen a szinten sem empirikusan sem elméletileg nem bizonyítható, hanem azért is, mert az ilyen ítéletek alaptalanul elmarasztalnak — implicite — olyan nyelveket, amelyekben ellenkező irányú folyamatok mennek végbe, például ahol a szintetikus szerkezeteket analitikus szerkezetek váltják fel. A nyelvtipológiai vizsgálatokat ma általában annak a hallgatólagosan elfogadott föltevésnek az alapján végzik el, hogy a ma beszélt és rekonstrukcióval elérhető nyelvek grammatikai szerkezete I é n y e g é b e n azonos fejlettségi szintet képvisel. A tipológiai vizsgálatok ezen felül arra is fényt derítettek, hogy a régebben „magyar specialitásnak” tartott grammatikai jelenségek a világnak számos nyelvében megtalálhatók.

Az uráli nyelvek történeti-összehasonlító vizsgálatában általában nem irányul külön figyelem a szórendnek mint a szintaxis kitüntetett fejezetének a rendszeres vizsgálatára. Magyar nyelvtörténeti kézikönyvünk le is szögezi, hogy „A szórend változásai rendszerint nem önálló változások, hanem grammatikai változások függvényei, kísérői” (BÁRCZI — BENKŐ — BERRÁR 1967. 428). Az állítással persze abban az értelemben egyetérthetünk, hogy a szórend is — mint bármely más nyelvi jelenség — csak más nyelvi jelenségekkel összefüggésben tárgyalható kielégítően. A megfogalmazásnak azonban azzal a sugalmazásával, hogy a szórend nem tartoznék a grammatikai jelenségek körébe vagy hogy viszonylag csekély jelentősége volna egyes nyelvekben, már nem egyezik a véleményünk, mert a tipológiai kutatások J. H. Greenberg nevezetes szórendi tanulmánya óta igen meggyőzően bizonyították, nyelvtörténeti aspektusból is, hogy a grammatikának, s ezen belül a mondatannak sarkalatos, központi fejezete a szórend alakulása, s egy sor grammatikai jelenség éppen a szórendhez viszonyítva mutat fel szabályosságokat.

Szórendi vonatkozásokat azonban kikerülhetetlenül tartalmaz minden nyelvtörténeti föltevés, amely a személy-jelölő szuffixumokat agglutinálódott névmásból származtatja, így az említett nyelvtörténeti munkák jó része is explicite kimondja, hogy a szuffixált alakok történetileg ige + névmás, illetve birtokszó + névmás sorrendű szószerkezetekre vezethetőek vissza (pl. vág + én, kéz + te stb.). Ez a föltételezett szórend azonban szöges ellentétben áll az uráli nyelvek mai és régebbre rekonstruálható szórendi tulajdonságaival. Az uráli nyelvek — a finn, az észt és részben a magyar és a zürjén kivételével, ahol az SVO sorrend minden bizonnyal új fejlemény — SOV szórendet mutatnak, s birtokos szerkezetük ennek megfelelően GN, birtokos + birtok sorrendű,²⁰ s így a rokonságilag egybetartozó nyelvek tanulsága alapján a rekonstruálható alapnyelvek is, az uráli alapnyelvig bezárólag minden valószínűség szerint SOV szórendűek voltak. COLLINDER (1960. 249) és HAJDÚ (1966. 81) történeti-összehasonlító módszerekkel jutott arra a következtetésre, hogy a ragozott ige a mondat záró eleme volt az uráli alapnyelvben.

A személy-jelölő szuffixumok eszerint semmiképpen sem jöhettek létre az uráli nyelvek SOV szórendet mutató, igen hosszú korszakában, mert egy ilyen típusú nyelvben nemigen kerülhet az önálló személyes névmás az ige, az önálló birtokos névmás pedig a birtokszó mögé. Az önálló hangsúlytalan névmások ugyanis a nyelvekben általában ugyanazon a helyen foglalnak helyet a szószerkezetekben, mint a lexikális főnévi csoporttal kifejezett mondatrészek. Az „általában” kifejezés nem volt véletlen. Csakugyan előfordul (lásd újlatin nyelvek), hogy főként a tárgyi névmások az igének ellenkező oldalán álljanak, mint a lexikális főnévi csoport formában kifejezett tárgyi mondatrészek. S viszonylag szabad szórendű (az újabb tipológiai szakirodalom terminusában TVX, topik + állítmány + egyéb) nyelvek esetén is kétséges, hogy milyen értelemben tartható fenn ez az állítás (a latinra vonatkozólag vö. HERMAN 1954). Ha azonban több nyelvtípusban akadnak is kivételek a szabály alól, az SOV sorrendi típus szerencsére nem ilyen. Az SOV nyelvek egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy az ige (főige vagy segédige) alkotja bennük a mondatok záró-elemét; az ígét nem követheti egyet-

²⁰ Az SOV szórendnek a birtokos szerkezet GN rendjével való összefüggésre lásd GREENBERG (1963) 2. univerzáléját (110. lap).

len olyan mondatrész sem, amely szorosan beletartozik a mondatszerkezetbe.²¹

Eszerint semmiképpen sem föltételezhető, hogy az ősmagyarban vagy bármelyik ezt megelőző rekonstruálható alapnyelvben az uráli alapnyelvig visszamenően olyan szórendi változat létezhetett volna, amelyben az önálló alanyi, illetve birtokos névmások rendszeresen követték volna az igét, illetve a birtokost. E mondattani érv alapján ki kell zárnunk azokat az alak- és hangtörténeti megfontolásokat is, amelyek az önálló, nem szuffixálódott névmás föltevésen alapulnak, s azokhoz kell csatlakoznunk, akik a szóbanforgó alak- és hangtörténeti kérdéseket a szintetikus elv keretein belül oldják meg. (GYÖRKE 1943; HAJDÚ 1966; ITKONEN 1962; MARK 1929; MÉSZÖLY 1931).

A szórendi összefüggések tehát arra utalnak, hogy a személy-jelölés ebben a nyelvcsaládban a rekonstruálható legtávolabbi időszakig visszamenőleg, vagyis egészen az uráli alapnyelvig visszamenőleg szintetikus elvvel lehetett, vagyis hogy az önálló névmások agglutinálódása semmiképpen sem lehet későbbi az uráli alapnyelvnél.

2.2. A továbbiakban azt igyekszünk valószínűsíteni, hogy a tárgyalt személy-jelölő paradigmák még az uráli alapnyelvnél is régebbiek. Föl kell tételoznünk, hogy az SOV típusú uráli alapnyelvet egy VSX szeriális típusú korszak előzte meg, s hogy a személyes és birtokos névmások enkliticizálódása, majd agglutinálódása még ebben a megelőző korszakban ment végbe.

Ha a névmások a rekonstruálható SOV típusú korszakban nem kerülhetek az igére, akkor azt kell föltételeznünk, hogy e korszakot megelőzte egy olyan időszak, amelyben mind az alanyi, mind a tárgyi névmás rendszeresen az ige után állt, s ennek megfelelően a birtokos szerepű névmás is követte a birtokszót. E korszakra nézve lehet föltenni *vág én, kéz te* típusú szerkezetek gyakori előfordulását. Egy SOV-t megelőző VSX korszak rekonstruálását támogatja, hogy egyes nyelveknél (pl. akkád, amhara) történeti-összehasonlító vizsgálatokkal bizonyítható egy ilyen irányú típusváltás lehetősége. (Ennek alapján posztulálta T. Vennemann a VSX → SOV irányt típusváltásokkal foglalkozó tanulmányában. Vö. VENNEMANN 1974.)

2.3. Következtetéseink összecsengenek R. Austerlitz nemrégiben nyelv- földrajzi alapokon kifejtett elképzelésével. Austerlitz arra a tételre alapoz, hogy a nyelv földrajzi értelemben értett szélső területek nyelvei általában konzervatívabbak, mint a zóna belső területén használt nyelvek, s mivel éppen ilyen megoszlásban rekonstruálhatóak nem-agglutináló és agglutináló nyelvek Észak-Eurázsia területén, azt a konzekvenciát vonja le, hogy a belső területek nyelveinek agglutinálása viszonylag újkeletű. Elképzeléseink tehát annyiban kétségtelenül megegyeznek, hogy mindketten föltételezzük: a rekonstruálható SOV típusú, agglutinatív jellegű korszak előtt másfajta típusú nyelvek létezhettek a térségben. Austerlitz ezen felül az „agglutinálás” fogalmába több más grammatikai tulajdonságon kívül beleérti a ragozott ige mondatzáró helyzetét is, így implicite feltehetőleg azt is állítja, hogy a megelőző korszakban másfajta rendben követte egymást az állítmány, az alany és a tárgy (AUSTERLITZ 1976).²²

²¹ Vö. GREENBERG: i. m. 79.

²² AUSTERLITZ „újító”, „újkeletű” („novatrice”, „récent”) fogalmát hajlamos vagyok a cikkben többször előforduló „N évezred” („N millénaires”) kifejezés fényében abszolút értelemben meglehetősen réginek értelmezni. Így értelmezésem eléggé eltér

3. Az uráli nyelvek igei személy-jelölőinek hangalaki megfelelései arra utalnak, hogy már az uráli alapnyelvben alkalmazhattak névmásból agglutinálódott első és második személyű szuffixumokat. Ugyancsak bizonyosra vehető, hogy már ebben a korszakban kialakult a birtokos személy-jelölők szuffixált paradigmája. Az igei paradigmában a harmadik személyre zéró, a birtokos paradigmában névmási jelentésű birtokos esetén testes harmadik személyű morféma, lexikális birtokos szó esetén testes morféma vagy zéró utalhatott (vö. MÉSZÖLY 1931, 66 kk.; HAJDÚ 1966. 140–141). Egy ilyen rendszer tipológiailag is elfogadható — azzal a megszorítással, hogy régebbi, mint az SOV típusú uráli alapnyelv.

3.1. A tanulmány I. részében a nyenyec és a magyar nyelv paradigmáit vizsgáltam. Mindkét nyelvnek az az egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy rendszeresen csak a harmadik személyű (határozott) tárgyat jelöli a tranzitív ige, a többi személy tárgyként — az egyetlen magyar *-lak*, *-lek* szuffixum kivételével — nem jelölődik. Nyomós nyelvtörténeti érvek szólnak amellett, hogy elsősorban a tranzitív ige alanyára és harmadik személyű tárgyra egyszerre utaló személy-jelölők rokoníthatóak a birtokos személy-jelölőkkel, de szempontunkból mégis figyelemre méltó az a szórványosnál sokkal nagyobb mérvű megfelelés, amely az intranszitiv alanyt jelölő szuffixumok és a birtokos szuffixumok között fennáll, mégpedig számos uráli nyelvben. Ezért bizonyítottan tekinthetjük, hogy eredetileg az uráli nyelvek első és második személyű alanyra utaló igei szuffixumai mind tranzitív, mind intranszitiv igeiken azonosak voltak, s egyébként megegyeztek a megfelelő személyű birtokos személy-jelölőkkel. A harmadik személyre — mint már említettük — az igei paradigmában zéró utalhatott a birtokos paradigmában viszont testes morféma, illetve esetenként, lexikális birtokos mellett zéró. Az alanyi és a birtokos személy-jelölők rendszere tehát sematikusán így rekonstruálható: ²³

Str1 : A	Si1 : A	Px1 : A
Str2 : B	Si2 : B	Px2 : B
Str3 : Ø	Si3 : Ø	Px3 : C

Ahol A–C a megfelelő személyű személyes és birtokos névmások agglutinálódott származékai. — A föltevésből adódik, hogy a VSX korszakon belül az agglutinálódást megelőző időkben azonosak lehettek hangalakjukra nézve az alanyi és birtokos szerepű névmások.

4. Történeti-összehasonlító nyelvészeti forrásokból semmiféle ok nincs rá, tipológiai megfontolások alapján azonban mégis felvetődik az a lehetőség, hogy a tranzitív igeik e rekonstruált állapotban tartalmaztak tárgyakat jelölő szuffixumokat is.

KORHONENÉTŐL (1976), aki részben Austerlitzre hivatkozva fejtett ki egy rendkívül érdekes, de az én véleményemtől sok szempontból eltérő elképzelést arról, hogy miért nem tekinthető hitelesnek a belső rekonstrukció és az összehasonlító módszer segítségével megrajzolt kép egy-egy nyelvcsalád előző állapotairól. Az említett módszerek — s tegyük hozzá: a tipológiai módszerek is — ténylegesen meggyanúsíthatók azzal, hogy túlzott szabályosságot tulajdonítanak a megelőző nyelvállapotoknak; ezt a szabályosságot azonban én inkább a rekonstrukció idealizált jellege következményének tartom (vö. RADICS 1979. 20), de az idealizált jellegen belül nem vonom kétségbe hitelességét.

²³ Itt és a következőkben néhány helyen röviden megismétlem a tanulmány I. részének néhány apróbb részletét — elsősorban azért, hogy azok számára is koherens legyen az érvelés menete, akik csak e fejezet iránt érdeklődnek.

4.1. Rokonságilag össze nem függő nyelvek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy az affixált birtokos személy-jelölést tartalmazó nyelvekben általában egynél több igei bővítmény személyét jelölő paradigma van; az ige alanyán kívül tárgyának személyét is jelöli (a vizsgált mintában ez alól csak az altaji nyelvek voltak kivételek, vö. I. rész, 1.1.3. pont). Ennek a közel-univerzális empirikus általánosításnak az alapján feltételezhetjük a tárgyi szuffixumok létezését.

A föltételezést mindenképpen erősíti, hogy a magyarban létezik egy vitatott eredetű morféma, a *-lak, -lek* mely első személyű alanyra és második személyű tárgyra utal, valamint az is, hogy egy másik finnugor nyelvben, a mordvinban (vö. Евсєвєв 1931. 161–165) teljes paradigma áll rendelkezésre az alany mellett mindhárom személyű tárgy jelölésére.

A tárgyra utaló szuffixumok e szórványos előfordulásait azért volna jogos késői agglutinálódás eredményének fölfogni, mert az agglutinálódás föltételezhető időszakában e nyelvek SOV típusúak voltak, tehát az önálló tárgyi névmás sorrendben megelőzte bennük az igét, így az igéhez tapadása prefixumot kellett volna, hogy eredményezzen.

4.2. A nagyon általános törvények alá történő besorolás bizonyító ereje ugyan általában csekély mértékű, de az előző, konkrétabb érv mellett megemlíthetjük: R. HETZRON A. MEILLET és J. GREENBERG hasonló állításaira hivatkozva állította fel sémi nyelvészeti anyagra alkalmazva azt a tételt, hogy a rokon nyelvek közül a legheterogénabb rendszert mutató tekinthető általában a leginkább archaikusnak.²⁴ Az „archaikus heterogeneitás elve” alapján is az föltételezhető, hogy a legváltozatosabb személy-jelölő rendszert felmutató mordvin áll a legközelebb az eredeti, alapnyelvi rendszerhez a jelenleg vizsgált szempontból.

5. A tranzitív és intranszítív alanyt, valamint a tárgyat jelölő igei paradigmák formai megoszlása a tipológiai tények tükrében nominatív és ergatív megoszlást követhet. Ismeretes, hogy ezek a kifejezések főnévi esetrendszerek jelölési mintázatait nevezik meg — egy eléggé „durva” tipológia alapján. Eszerint nominatív az a mintázat, ahol a tranzitív és intranszítív igés mondatok alanya jelölődik azonosan, szemben a tranzitív ige tárgyával, s ergatív az, ahol az intranszítív igés mondat alanya és a tranzitív igés mondat tárgya jelölődik azonosan, szemben a tranzitív igés mondat alanyával. Szemléletesen:

²⁴ R. HETZRON a következőképpen fogalmazza meg a tételt: „If a number of cognate languages each have a system similar to its homologues in the other languages in some respects, but different in other respects — unless one can find a clear conditioning factor for differentiation — the relatively most heterogeneous system might be considered the most archaic, the closest to the ancestor, and the more homogeneous ones might be assumed to have arisen as a result of simplification” (HETZRON 1976. 93).

Ennek analógiájára nevezzük nominatív megosztlásúnak az igei személy-jelölő paradigmákat akkor, ha az alanyt jelölő morfémák tranzitív és intranszitiv igéken azonosak, viszont a tárgyat másfajta morfémák jelölik, s ergatívnak, ha az intranszitiv alany és a tárgy jelölése azonos, s a tranzitív alany jelölése ettől eltérő.

A megosztlás kimutatására felhasználhatjuk azt az ugyancsak tipológiai tényt, hogy a nyelvekben az affixált birtokos személy-jelölő paradigma hangalakja nagy valószínűséggel megegyezik vagy nagyfokú hasonlóságot mutat valamelyik igei paradigmával. Nominatív mintájú személy-jelölést tartalmaz ennek alapján azok a nyelvek, amelyekben a birtokos személy-jelölő paradigma az alanyi, avagy a tárgyi személy-jelölőkkel egyezik meg, ergatív mintájút viszont azok, amelyekben vagy a tranzitív alany jelölői Px formájúak, vagy az intranszitiv alany és a tárgy jelölői ilyenek. Szimbolikusan kifejezve és egy-egy példával illusztrálva (részletesebben I. I. rész 7. pont alatt):

Nominatív minta:	Px \cong Str, Si	(kecsua)
vagy	Px \cong 0	(navaho)
Ergatív minta:	Px \cong Str	(sierra miwok)
vagy	Px \cong Si, 0	(assiniboine)

Az uráli nyelvek a várakozásnak megfelelően a személy-jelölő paradigmákban is a nominatív mintát követik eredendően, bár ez az eredeti rendszer egyes nyelvekben (pl. magyar) erősen módosult. Az uráli alapnyelvre és az azt megelőző VSX korszakra vonatkozólag föltételezhető, hogy a tranzitív és intranszitiv alany igei személy-jelölői egyeztek meg hangalakjukat tekintve a birtokos személy-jelölőkkel. A harmadik személyben a megfelelés nem állt fenn, mert az igei paradigmában zéró állt, a birtokosban viszont testes morféma.

6. Tipológiai alapon háromféle személy-jelölő paradigmátípus kialakulását mutattam be a tanulmány I. részében. A pronominális paradigmátípus testes morfémái mind névmásokból származtak, s e rendszer jellegzetesége az volt, hogy az igei paradigmában zéró affixum utalt mind az alanyra, mind a tárgyra. Az adptációs típusú paradigma-rendszer a pronominális rendszer továbbfejlődött változata; ebben a szisztémában testes harmadik személyű morféma megjelenését mutattam ki (elsősorban a takelma és a sierra miwok nyelvben). Az adaptáció útján megjelenő testes harmadik személyű morféma a nyelvekben a többértelműségek feloldását szolgálta, más mód nem lévén ez különböztette meg egyes mondatokban az alanyt a tárgytól. A nyelvek egy harmadik csoportjában esetjelölő eredetű volt a testes harmadik személyű igei morféma és a birtokos paradigma harmadik személye is. Az esetjelölő eredet az uráli nyelvekkel kapcsolatban valószínűleg kizárható, viszont a másik két paradigmátípus jegyeinek jelentkezését eléggé világosan föl lehet fedezni.

6.1. Bizonyosra vehető, hogy az uráli nyelvekben zéró formájú volt eredetileg az alanyra utaló harmadik személyű szuffixum. Ez a tény egy eredeti pronominális paradigmátípusra utal. A magyar nyelv egyes archaikus alakulatai pedig arra utalnak, hogy az időközben megjelent testes harmadik személyű szuffixum hordozhatott valamikor alany-tárgy megkülönböztető funkciót.

Vannak ugyanis olyan participiális igei szerkezetek, amelyekben egyedül a harmadik személy zéró—nem-zéró Vx szembenállása dönti el, hogy az egyébként eset tekintetében jelöletlen főnévi csoportokat alanynak vagy tárgynak értelmezzük:

<i>világ látott-Ø ember</i>	=	ember, a k i vilá g o t látott
<i>színe hagyott-Ø kabát</i>	=	kabát, a m e l y elvesztette a színe t
<i>madár látt- a kenyér</i>	=	kenyér, am e l y e t madár-Ø látott
<i>pék süttöt- e cipő</i>	=	cipő, am e l y e t pék-Ø süttöt

A zéró személyragos alakok mellett az ige előtt álló főnév tárgynak, a testes személyragos mellett alanynak értelmeződik.

Hasonló jelenségre a rokon uráli nyelvekből sajnos nem sikerült példákat találni, nem utolsó sorban azért, mert e nyelvek mondattanának leírása, ha megtörtént is, jórészt nem olyan elméleti keretekben, amelyek e különbséget tisztán felszínre hozhatták volna. Nem merném azonban kizárni, hogy lehetnek hasonló jelenségek más rokon nyelvekben is.

Ez a magyar szerkezetpár arra enged következtetni, hogy a d a p t á c i ó s típusú lehetett egy időben az uráli személy-jelölők paradigmarendszere, abban az értelemben, hogy a harmadik személyű testes igei szuffixum arra szolgált, hogy az alany-tárgy megkülönböztetéseket szükség esetén megtegye. A szerkezet típus alapján azt mondhatjuk, hogy a testes harmadik személyű szuffixum akkor került az igére, ha az igét megelőző főnév az ige alanyként volt értelmezhető, s zéró állt ugyanezen a helyen, ha az igét megelőző főnév az ige tárgyának szerepét töltötte be. Ez a helyzet még tovább értelmezhető. Mivel SOV típusú nyelv volt a megelőző korszakokban a magyar nyelv előzménye, talán az is föltehető, hogy a normának megfelelő OV sorrendet egykor mindenféle szerkezet típusban zéró személy-jelölő jelölte az igen, a normától eltérő (O)SV sorrendet viszont testes morféma. A szóbanforgó jelenség ma participiális szerkezetekben fordul elő, amelyek tipológiai és generatív nyelvészeti iskolák értelmezésében alárendelt mondatoknak számítanak. Mivel az alárendelt mondatok sok szempontból konzervatívabbnak látszanak, mint a főmondatok, föltételezhető, hogy ugyanez a jelenség egy régebbi korszakban főmondatokban is előfordulhatott, s ilyenkor az SOV sorrendű mondatokban zéró, a kommunikációs igények miatt bizonyára meglevő OSV variánsokban viszont testes harmadik személyű morféma jelölhette a harmadik személyt.

7. A fenti tételek alkalmazásával a következőkben részleteiben is megkísérlem rekonstruálni az uráli személy-jelölő paradigmák történetét. A rekonstrukció természetesen csak morféma-típusokra vonatkozik, a hangalakokat nem érinti.

7.1. Mivel az a d a p t á c i ó s paradigmatis típus jegyeit fedeztük fel a magyarban, s ez a típus egy eredeti p r o n o m i n á l i s paradigmarendszer folytatója, föltételezzük, hogy a VSX sorrendű korszakban zéró jelölte mind az alany, mind a tárgy harmadik személyét az igei paradigmában. E rendszer föltételezését támogatja, hogy az alanyi személy-jelölő a történeti-összehasonlító módszerrel folytatott vizsgálatok szerint is zéró volt.

Az alany személy-jelölőit nagybetűkkel, a tárgy személy-jelölőit kisbetűkkel szimbolizáljuk. A tranzitív személy-jelölők mátrixában az üresen ha-

gyott kockák a reflexívumok esetei; a harmadik személyben azonban nem föltétlenül eredményez reflexívumot, ha mind az alany, mind a tárgy harmadik személyű, referenciájuk ugyanis lehet különböző.

Intranszítív szerkezetek:

S ₁ 1Pers	<i>A</i>
S ₂ 2Pers	<i>B</i>
S ₃ 3Pers	\emptyset

Tranzitív szerkezetek:

	01 Pers <i>a</i>	02 Pers <i>b</i>	03 Pers \emptyset
Str1 Pers <i>A</i>	—	<i>Ab</i>	<i>A\emptyset</i>
Str2 Pers <i>B</i>	<i>Ba</i>	—	<i>B\emptyset</i>
Str3 Pers \emptyset	$\emptyset a$	$\emptyset b$	$\emptyset \emptyset$

A pronominális mintát képviselő assiniboine nyelvben a birtokos szerkezetek jelöletlenek akkor, ha lexikális főnévi csoport formában van kifejezve a birtokos, s testes harmadik személyű morféma jelenik meg a birtokszón, ha a birtokos névmási értelmű. Egy ilyen jellegű rendszer föltételezését támogatja az uráli nyelvekben, hogy a birtokos szerkezeteket a történeti-összehasonlító nyelvészek úgy rekonstruálják, hogy esetenként jelöletlenek voltak, más esetekben genitivus szuffixum, illetve birtokos személy-jelölő jelölte a szóbanforgó kapcsolatot. A jelöletlen birtokos szerkezeteknek tehát kétségtelenül megvannak a nyomai.

A birtokos személy-jelölő szuffixumok — mint már említettem — megegyeztek az első és második személyben az igei alanyi személy-jelölőkkel, harmadik személyben viszont pronominális birtokos esetén testes morféma (a harmadik személyű birtokos szerepű névmás leszármazottja) jelent meg, lexikális birtokosszó esetén viszont jelöletlen lehetett a szerkezet. (Hasonlóképpen érvel MÉSZÖLY: i. m. 65 kk.)

Birtokos szerkezetek

Pronominális birtokos

Px1Pers	<i>A</i>
Px2Pers	<i>B</i>
Px3Pers	<i>C</i>

Lexikális birtokos

—
—
jelöletlen

7.2. A harmadik személyű tárgy és alany zéró morfémája az ígén mindaddig viszonylag jól alkalmazható, amíg világos esetrendszer jelöli a mondatbeli lexikális főnévi csoportokat. Ha azonban az esetjelölés valamilyen oknál fogva nem funkcionál, tarthatatlan több-

értelműségek keletkeznek a nyelvben: lehetetlenné válik időnként az alany és a tárgy azonosítása. Ilyen esetben föltételeztük, hogy a takelma és sierra miwok példákhoz hasonlóan adaptálódik egy testes harmadik személyű morféma, hogy a föltétlenül szükséges megkülönböztetéseket megtegyje. Akadt is egy archaikus magyar szerkezetípus, ahol harmadik személyű birtokos személyrag dönti el a jelöletlen főnevek mondattani funkcióját. Adaptációs úton tehát elképzelhető, hogy a fenti, tranzitív igés szerkezetek szuffixumait bemutató táblázat harmadik személyű tárgyra utaló paradigmárszlete — amely a legérzékenyebb a félreértelmezési lehetőségekre — kiegészül egy olyan változattal, ahol a harmadik személyben testes morféma, a birtokos paradigma harmadik személye szerepel:

Eredeti	Adaptáció
A \emptyset	A \emptyset
B \emptyset	B \emptyset
$\emptyset\emptyset$	C

7.3. A pronominális minta kialakulását a VSX típusú korszakra datálhatjuk. A harmadik személyű testes igei szuffixum adaptálódását azonban már minden bizonnyal az SOV korszakra, azon belül is a nyelvterületnek egy részére tehetjük, mert az uráli nyelvek közül nem mindegyikben lelhető fel a zéró/nem-zéró kettősség ebben a személyben (vö. MÉSZÖLY: i. m. 67; SZEREBRENNYIKOV 1956. 194; HAJDÚ 1966. 75–76).

A jelöletlen birtokos szerkezetek szórványokban megmaradtak sok uráli nyelvben. Ezek mellé azonban fölsorakoztak az *-n genitivussal vagy Px-szel jelölt, lexikális birtokosszót tartalmazó szerkezetek is.

8. A következőkben részletesen is összevetjük álláspontunkat az urálistikai nézetekkel.

8.1. Azt a tényt, hogy az uráli nyelvek egy jelentős részében azonos eredetre vezethetők vissza az első és második személyű — determinált és indeterminált, illetve tranzitív és intranzitív paradigmában jelentkező — alanyi személy-jelölők, úgy szokták interpretálni, hogy a kétféle paradigma elkülönülése az alapnyelvben valószínűleg még nem ment végbe az első és második személyben (MÉSZÖLY 1931. 67; SZEREBRENNYIKOV 1956; 194; HAJDÚ 1966: 76–77). A megfogalmazás ezen felül arra enged következtetni, hogy a determinált-indeterminált, illetve tranzitív-intranzitív paradigmák keletkezését úgy fogják fel, mint egy olyan elkülönülés (divergencia) eredményeit, amely a harmadik személyből terjedt át a többi személyre. Ez az álláspont a történeti-összehasonlító módszer keretei között kétségtelenül megalapozott és következetes, de véleményem szerint mégsem erről lehet szó, ha a tipológia érveit is számításba vesszük. Tipológiai alapon ugyanis jó okunk volt föltételezni, hogy a folyamat éppen ellenkezőleg mehetett végbe: éppen az első és második személyben létezhetett testes morféma mind az alany, mind a tárgy megjelölésére akkor, amikor a harmadik személyben mindkettőt zéró jelölte, a zéró–nem-zéró harmadik személy elkülönülése (adap-

tációs divergenciával) csak ezt követően történhetett meg. Más kérdés azután, hogy az első és második személyű tárgy szuffixuma az uráli nyelvek többségében eltűnt, s hangalakját valószínűleg lehetetlen volna rekonstruálni a szórványos maradványokból.

8.1.1. Szeretném néhány példán keresztül érzékeltetni, hogy legalábbis nominatív paradigmamegoszlású ($Px \cong Str, Si$) nyelvekben általában is érzékenyebbek a változásra a tárgy személyét jelölő szuffixumok, mint azok, amelyek az alany személyét jelölik. A változásérzékenységet itt abban az értelemben értem, ahogyan BENKÓ L. (1975. 29–30) használta e fogalmat. Az ismertetésre kerülő példákban a változásérzékenységet abban látom megnyilvánulni, hogy sorrend tekintetében a tárgyi szuffixumok nem mutatnak egyöntetű tulajdonságokat (bella coola, kecsua), hogy szuppletív alakokban mutatkozhatnak (kecsua), hogy a paradigma egyes személyei nem fejezhető ki, vagyis a tárgyi személy-jelölés paradigmája helyenként hiányos lehet (kecsua, kanuri, takelma), s végül hogy a tárgy személyét jelölő szuffixumok hajlamosak az eredetivel többé-kevésbé rokon funkció ellátására „átállni” (bella coola, kecsua).²⁵

A bella coola nyelvben a tranzitív igén első és harmadik személyű tárgy esetén tárgyi Vx + alanyi Vx a szuffixumok sorrendje, míg második személyű tárgy esetén a sorrend fordított: alanyi Vx + tárgyi Vx (NEWMAN 1969. 299). A kecsua nyelvben alanyi Vx + tárgyi Vx a szuffixumok sorrendje az 'én téged' jelentésű tranzitív alakokban, míg az összes többi létező kombinációban tárgyi Vx + alanyi Vx a sorrend (LASTRA 1968. 25–26).

A kecsua cochabamba dialektusában egyes személy-kombinációknál *-ki* morféma jelöli a második személyű tárgyat, másoknál *-su*, s van, hogy a kettő egyszerre: *-suki*. Ugyanennek a nyelvnek az ayacucho dialektusában már kicsit eltérő a helyzet: a *-su* ugyanis egymagában már nem utalhat a tárgy személyére (LASTRA 1968. 25–26; PARKER 1969. 26–29).

A kecsuában a harmadik személyű tárgy nem jelölődik az igén; egyik említett dialektus nyelvtanának a szerzői sem veszik fel e személyt a paradigmába, még zéró formában sem. Hasonló a helyzet a *kanuriban* is (LUKAS 1937. 112). A *takelmában* ellenben az egyes szám első személyű tárgy nem fejezhető ki második személyű alany mellett igei szuffixum formában, pedig ez a nyelv igazán bővelkedik személy-jelölőkben (SAPIR 1922. 167).

A bella coolában a tárgyi személy-jelölők passzív jelentésű igealakok mellett az alany kifejezését szolgálják vagyis más, rokon funkció viselésére állnak át (NEWMAN 1969. 300). Passzív jelentéssel kapcsolatos a tárgyi személy-jelölőknek a kecsua cochabamba dialektusában kimutatható szerepe is: a nyelvtan szerzője szerint egyes kombinációkban arra szolgálnak, hogy jelezzék, az utánuk következő, alakilag alanyi személy-jelölő szuffixum az igének a tárgyat jelöli. Az igealakok fordításából azonban kiderül, hogy az igeek ekképpen ágens nélküli passzívum jelentésűek, s így a *-wa*, *-su* szuffixum fölfogható bennük passzív képzőnek is. Megvilágításul itt bizonyára elkel egy-két példa. Az első és harmadik példában a szóbanforgó szuffixumok eredeti szerepükben, tárgyi

²⁵ A négy példaként fölhozott nyelv négy különböző nagy-családhoz tartozik (bella coola: salish; takelma: penutia; kecsua: andea-equatorialis; kanuri: nilo-szaharai), s beszélői is egymástól távol éltek, illetve élnek (bella coola: Brit-Columbia, Kanada; takelma (kihalt): Oregon, USA; kecsua: Peru, Bolívia; kanuri: Afrika, Csád).

személy-jelölőként találhatóak, a második és negyedik példában passzív képzőként:

go-w a -nki (LASTRA 25)
ad- e n g e m -te
'(te) nekem adsz'

go-w a -yku (LASTRA 26)
ad- P a s s -mi
'(mi) adatunk' (we are given)

go-s u -nku
ad- t é g e d -ők
'(ők) neked adnak'

go-s u -nki
ad- P a s s -te
'(te) adatsz' (thou art given)

A *-su* egyébként az egyes számú, a *-wa* pedig a többes számú passzív alakokban található.²⁶ A kecsua nyelv másik megvizsgált dialektusában, az ayacuhoban ugyanezek a morfémák kicsit más grammatikai funkciókat vállaltak: a *-wa* itt — tárgyi személy-jelölő szerepén kívül — a felszólítás nyomatékosítására szolgál: *upala* 'nyugodni', *upala w a y* 'nyughass'; a *-su* pedig, amely önmagában már a tárgy személyét itt nem tudja megjelölni, részben az inkluzív Vx1pl alakokban található, részben pedig az utána következő Vx2, alakilag alanyi szuffixumokról jelzi, hogy tárgyi szerepben szerepelnek: *riku-s u -nki*, „lát-s u -te”, '(ő) lát téged' (PARKER 26–29).

8.2. Ha föltevésünk az uráli személy-jelölő szuffixumok rekonstrukciójáról elfogadható, akkor nemcsak a paradigmák kialakulásának nagy vonalait, hanem néhány részletkérdést is másképp kell interpretálni, illetve pontosabban kell, illetve lehet kifejtteni.

HAJDÚ (i. m. 76) accusativusi értékű személyes vagy mutató névmásból eredeztetni agglutinálódással a paradigmában jelentkező testes Vx3sg személyragot, de végső soron azonos eredetűnek tartja a birtokos paradigma harmadik személyével (i. m. 133, 142). Ezen felül valószínűsíti, hogy a testes személyrag funkciója kialakulásakor a határozott-határozatlan tárgy elkülönítése lehetett, de ez a funkció egyes nyelvekben eltűnt, s itt a zéró—nem-zéró harmadik személy a tranzitív, illetve intranszitiv igék személy-jelölőjévé vált (i. m. 74–76; SZEREBRENNYIKOV: i. m. 195).

Az itt ismertetett tipológiai összefüggések ezzel szemben arra utalnak, hogy a birtokos paradigma harmadik személye kerülhetett át az igei paradigmába, mégpedig nem önálló névmásból való agglutinálódással, hanem egy szuffixum közvetlen adaptációjával — amely szuffixum persze egy megelőző korszokban agglutinálódással került a birtokos szerkezet birtok tagjára. Funkciója pedig eredetileg az alap-

²⁶ Nem tartom kizártnak, hogy a bella coola és a kecsua nyelv e „furcsa” alakulatait a magyar íkes ragozás kialakulásának pontosabb megértéséhez is föl lehetne használni.

vető mondatrészek megkülönböztetése lehetett akkor, ha többértelműségek jelentkeztek a mondatban. Ez a funkció azután egyes esetekben megmaradhatott, ha nem kínálkozott más eszköz a megtételére, más esetekben viszont használati szabályai némileg módosultak az eredetivel rokon funkciók ellátására.

Ezt a történeti nyelvészettel azonos empirikus bázisra támaszkodó, de interpretáció tekintetében attól különböző fölfogást a következőkkel indokoljuk.

Az önálló névmásból való agglutinálódást semmiképpen sem lehet egy olyan korszakban elképzelni, amikor az alapvető mondatrészek, így a névmási alany és tárgy is rendszeresen ellenkező odalon foglalnak helyet az igéhez képest, mint a szuffixálódott harmadik személyű morféma. Márpedig a protouráli korra rekonstruálható szintaxis minden elemében egy SÖV szeriális típusú nyelv jegyeit mutatja (COLLINDER: i. m. 247 kk.; HAJDÚ: i. m. 81—82). Az agglutinálódás időszakát tehát mindenképpen egy ezt a korszakot jóval megelőző időszakra kell datálnunk, egy olyan korszakra, amikor a szeriális típus megengedte a névmások szuffixálódását a szavak végéhez.

Az univerzális szabályszerűségeknek megfelelően az uráli nyelvek egy részében megegyezik a birtokos személyegyeztető paradigma hangalakja legalábbis az egyik igei paradigma hangalakjával. Történetileg ez úgy értelmezhető, hogy ezek a személy-jelölő szuffixumok azonos hangalakú névmásokból származnak. Részletesebben és pontosabban egyes történeti nyelvészeknek az a föltevése, hogy a birtokos paradigma szuffixumai birtokos szerepű névmásokból, a testes harmadik személyű morfémát tartalmazó igei paradigma szuffixumai viszont alanyi és tárgyi, tehát vegyes funkciójú személyes névmásokból keletkeztek. Az azonos hangalakokból való eredet eszerint csak úgy képzelhető el, ha az agglutinálódás időszakában a leendő birtokos szuffixumok hangalakja első és második személyben az alanyi, harmadik személyben viszont a tárgyi névmással egyezett meg. Ez azonban meglehetősen furcsa állapot, még abban az esetben is, ha tudjuk: nem áll rendelkezésre elég empirikus adat ahhoz, hogy az önálló (majd később agglutinálódott) névmásokat hangalakjuk minden részletében rekonstruáljuk. A tipológiai adatok alapján inkább az képzelhető el, hogy a birtokos szerepű névmások vagy az alanyi, vagy a tárgyi névmás-sorral mutassanak hasonlóságot. A hasonlóság persze még abban a nyelvtípusban sem teljes, amelyben pronominalis eredetűnek állítottuk az egyeztető paradigma tagjait, hiszen az igei paradigmában zérót föltételeztünk azon a helyen (a harmadik személyben), ahol a birtokos paradigmában testes morféma volt. A teljes paradigma megegyezéséhez az vezethet, ha a nyelv a birtokos paradigma harmadik személyéből adaptálja a többértelműségeket kiküszöbölő affixumot az igei paradigmába. Az a föltevés tehát, hogy az igei paradigma szuffixumai vegyes funkciójú névmásokból eredeztethetők a magyar és a nyenyec által reprezentált paradigmátípusokban, véleményünk szerint legalábbis alaposabb indoklást igényel.

8.3. A következő kérdés, amelyet érintenünk kell az, hogy mi is lehetett a zéró-nemzéró harmadik személyt tartalmazó paradigmakettős eredeti funkciója. Hajdú a határozott-határozatlan tárgyra utalást tartja eredetinek azon az — urálistikán belül meglehetősen racionális — alapon, hogy egymástól

igen távol álló rokon nyelvekben tölti be ezt a szerepet ma a kétféle paradigma. Ezzel szemben ugyanilyen megfontolások alapján állítjuk, hogy olyan funkciót kell eredetinek tekinteni, amely az adott szerkezetípussal kapcsolatban rokonságilag egymással össze nem függő nyelvekben jelentkezik és — igaz, csak halvány nyomaiban — az uráli nyelvekben is föllelhető. Hozzá kell tenni: nyelvelméleti megfontolások alapján persze rendkívül közel áll az általunk föltételezett funkció, az alapvető mondatrészek megkülönböztetése a Hajdú által kikövetkeztetett eredeti funkcióhoz, a határozott-határozatlan tárgy megkülönböztetéséhez, különösen olyan nyelvek esetében, ahol nem vagy nem rendszeresen jelöli esetvégződés a mondatok alanyát és/vagy tárgyát. Az uráli alapnyelv pedig éppen ilyen nyelv lehetett: a történeti-összehasonlító nyelvészet ugyanis eléggé egybehangozóan állítja, hogy a kikövetkeztethető *-m accusativusi végződés váltakozott olyan esetekkel, amikor a mondat tárgya jelöletlen volt, tehát az alanyhoz hasonlóan nominativusban állt (WICKMAN 1955. 147; FOKOS 1963. 6—13). Zavaró azonban a nyelvtörténeti föltevés rendszerében az a tényező, hogy az „accusativusi végződésű tárgy—jelöletlen tárgy” kettőst ugyanúgy a határozott-határozatlan tárgy megkülönböztetésére szolgáló eszközként rekonstruálják, mint a zéró-nemzéró harmadik személy igei személyrag-kettőst. Valószínűtlen ugyanis, hogy egy nyelv ugyanabban az időben fejlesszen ki egy új, bonyolultabb tárgyhatározottság-jelölőt (az igen történő jelölést), amikor létezik benne egy kézenfekvőbb, egyszerűbb megjelölő eszköz is (a főnévi esetrag, ill. zéró esetrag). Ellenvetésként itt az merülhet föl, hogy nyelvjárásonként alakult így a tárgyhatározottság megkülönböztetése: egyes nyelvjáráásokban esetrag, másokban az igei személyrag látta volna el ezt a szerepet. Azonban ez a megoldás sem valószínű, ugyanis ez esetben az adatoknak azt kellene bizonyítaniuk, hogy — legalábbis nagy vonalakban — azokban a nyelvekben, ahol létezett és megmaradt az *-m accusativus, ott nem volt és nem maradt meg a determinált igeragozás a tárgyhatározottság megkülönböztetésére. Tudjuk azonban, hogy a szóbanforgó accusativusi végződést, illetve nyomait a magyar és az osztják nyelv kivételével mindegyik uráli nyelvből ki lehet mutatni, s az ugyan igaz, hogy éppen ezekben a nyelvekben megvan a determinált-indeterminált paradigmakettős, de ezen felül még további egyéb nyelvből is megtalálható.

8.4. A fentiekből következően világos, hogy a harmadik személyű zéró—nem-zéró igei személyrag kialakulását és funkcióját az accusativus esetvégződés kialakulásával (eltűnésével) és funkciójával párhuzamosan kell újra megvizsgálni. Eközben érdemes a következő nyelvelméleti és tipológiai megfontolásokat is számításba venni.

8.4.1. Ha egy nyelvben nem kötelező a tárgyi mondatrészen a morfológiai esetjelölő, akkor ismereteink szerint kétféle — egymással összefüggő — használati szabályrendszer irányíthatja az alkalmazását:

(A) Vagy akkor kell morfológiailag jelölni a tárgyat, ha a mondatrészek sorrendje — a nyelv szeriális típusához viszonyítva — nem nyújt eligazítást a szintaktikai szerep megítélésében (VENNEMANN 1974. 256) — ilyen esetekben alkalmazza a morfológiai eseteket ma a diegueño (a használati szabályok ennél árnyaltabb leírására lásd LANGDON 1970. 150—176).

(B) Vagy az a helyzet, hogy a határozott tárgy megjelölésére használják az accusativust, mint például a perzsában vagy a tatárban (vö. RASTROGUEVA 1964. 24; POPPE 1968. 119; számos nyelven illusztrálva lásd MORAVCSIK 1978).

A kétféle szabályrendszer-típus minden bizonnyal összefüggő elveken alapul. A nyelvekben ugyanis az alany alapszórendben a VOS kivételével mindig egyik szórendi típusban megelőzi sorrendben a tárgyat, maga a tárgy pedig tipikusan határozatlan (COMRIE 1976), s a mondat rematikus részébe tartozik. Ha viszont a tárgy határozott, s — ami ezzel összefügg — a mondat témáját, topikját alkotja, akkor nagyon valószínű, hogy pozicionálisan is jelölődjék ez a helyzet: a tárgy sorrendben az alany elé kerül. A tárgyhatározottság így függ össze a neutrálistól eltérő OS sorrenddel.

8.4.2. A harmadik személyű zéró—nem-zéró személyrag használati szabályai tapasztalataink szerint adaptációs típusban nagy vonalakban a következőképpen alakulhatnak:

(a) Zéró személy-jelölőt kell használni az igén, ha az alany, illetve a tárgy megjelölésére az az elv érvényes a mondatban, amely a nyelvben a „normális” esetekben alkalmazódik, nem-zéró személy-jelölőt viszont akkor, ha ez az elv a mondatban nem érvényes, fölfüggesztődik. A nem-zéró személyrag mondatrész-megkülönböztető funkciója különbözőképpen nyilvánulhat meg, aszerint, hogy milyen az az elv, amely a „normális” esetekre érvényes. Pl. „rendesen” +human jegyű az alany, a beszélőhöz közelebb álló személy az alany, sorrendben az első NP az alany stb.

(b) Zéró személy-jelölőt kell használni az igén, ha a mondat tárgya határozatlan, nem-zérót pedig ha határozott.

(c) Zéró személy-jelölőt kell használni az intranszitiv igéken, nem-zérót pedig tranzitív igéken.

Nyilvánvaló, hogy az (a) és (b) használati szabály-típus is összefügg, mégpedig az előbb tárgyalt (A) és (B) szabályokhoz hasonló elvek alapján. A (c) szabály-típus valószínűleg (a)-ból, illetve (b)-ből alakul ki másodlagosan: a nem-zéró személyrag használatát átterjed olyan mondatokra is, ahol a tárgyat egyébként világosan meg lehet különböztetni az alanytól, illetve ahol a tárgy határozatlan, sőt, olyan mondatokra is, ahol a tranzitív ige tárgy nélkül szerepel. Ennek az átterjedésnek lehet a következő állomása a siuslaw nyelv példáján illusztrálható eset: itt a nem-zéró formájú harmadik személyű tárgyi egyeztető tranzitív képzőként működik; intranszitiv tövekből tranzitív tranzitív tövekből pedig kauzatív igét képez (FRACHTENBERG 1922. 481—482). Ehhez hasonló jelenség figyelhető meg a navahóban is (SAPIR-HOIJER 1967. 86).

8.5. A vizsgálat keretein túlmutatna, hogy a történeti-összehasonlító nyelvészetben kialakult, valamint a tipológia által fölkínált módszerek és elvek együttes figyelembevételével kísérjem végi az uráli nyelvek érintett grammatikai eszközeinek történetét. Az esetjelölő és igei személyjelölő morfémák történetének pontosabb rekonstrukciójában azonban bizonyára néhány lépéssel tovább lehetne haladni, ha módszeresen érvényesítenénk azt az elvet, hogy a két végződésnek nem lehetett keletkezésekor ugyanaz a funkciója, valamint hogy a rekonstruált állapotban is olyan típusú funkciókat tölthetett be a két grammatikai elem, mint amilyent egy accusativus végződés, illetve egy harmadik személyű igei személy-jelölő affixum ma a nyelvekben betölthet.

9. A tanulmány második részével az érintett jelenségek tárgyalásán túl azt is szerettem volna bemutatni, hogy hogyan járulhat hozzá a nyelvtipológia a történeti-összehasonlító nyelvészet céljainak eléréséhez. A tipológiai vizsgálat önmagában nem alkalmas arra, hogy a nyelvrokonság tényét megállapítsa, s valószínűleg egymagában arra sem, hogy a közös alapnyelveket lehessen rekonstruálni a módszereivel. A nyelvi változásoknak is föltehetőleg csak a tipikus eseteit lehet fölvezetni a segítségével. Arra azonban minden bizonnyal alkalmas, hogy a történeti-összehasonlító módszerrel párosulva valószínűsítse a nyelvrokonsági összefüggéseket, hogy pontosabban, megbízhatóbban lehessen földrajzolni a kikövetkeztetett alapnyelvek szerkezetét — többek közt azért, hogy a történeti-összehasonlító módszerrel fölvezethető alternatívák közül kijelölhetjük a legvalószínűbbeket —, s arra is alkalmas, hogy a tipológiai korrelációk révén kiválasszuk azokat a nyelvi változásokat, amelyeket egymás közti összefüggésükben kell vizsgálat alá vetni. Végül az sem kizárt, hogy egyes kivételes esetekben olyan jelenségek történetére is fényt deríthet a tipológiai megközelítés, amelyeket a történeti-összehasonlító módszer önmagában nem tudna föltárni.

RADICS KATALIN

Irodalom

- ALLEN, W. S. 1964: *Transitivity and Possession*. *Language* 40: 337—343. Újra megjelent: F. W. HOUSEHOLDER (szerk.) 1972: *Syntactic Theory I. Structuralist*. Penguin Books, Penguin Modern Linguistic Readings 82—91.
- AKMAJIAN, A.—S. ANDERSON 1970: On the use of fourth person in Navajo, or Navajo made harder. *IJAL* 36: 1—8.
- ANDERSON, J. M.—C. JONES (szerk.) 1974: *Historical Linguistics. I—II*. North Holland, Amsterdam.
- ANDERSON, S. 1978: *Inflectional Morphology*. Mimeo, megjelenik: *Language Typology and Syntactic Field Work*.
- ARISTE, P. 1968: *A Grammar of the Votic Language*. Indiana University, Bloomington.
- AUSTERLITZ, R. 1976: *L'agglutination dans les langues de l'Eurasie septentrionale. Études Finno-Ougriennes* 13: 7—12.
- BÁRCZI G. 1963: *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BÁRCZI G.—BENKŐ L.—BERRÁR J. 1967: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BARTSCH, R.—T. VENNEMANN 1972: *Semantic Structures: a Study in the Relation between Semantics and Syntax*. Athenäum, Frankfurt am Main.
- BENKŐ L. 1975: A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről. *NyK* 77: 15—32.
- BERRÁR J. 1957: *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BLOOMFIELD, L. 1946: *Algonquian*. In: OSGOOD 1946. 85—130.
- BOAS, F. (szerk.) 1911: *Handbook of American Indian Languages. Part 1*. Washington.
- BOAS, F. (szerk.) 1922: *Handbook of American Indian Languages. Part 2*. Washington.
- COHEN, M. 1936: *Traité de langue Amharique*. Paris.
- COLLINDER, B. 1960: *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Stockholm.
- COMBIE, B. 1977: Subjects and direct objects in Uralic languages: a functional explanation of case-marking systems. *Études Finno-Ougriennes* 12: 5—19.
- DAY, C. 1973: *The Jacalteco Language*. Indiana University Publications, Bloomington.
- DEZSŐ L. 1968: Einige typologische Besonderheiten der ungarischen Wortfolge. *ALH* 18: 125—159.
- DOWNING, B. T. 1978: Some universals of relative clause structure. In: GREENBERG (szerk.) 4: 375—419.
- DUMÉZIL, G. 1931: *La language des Oubykhs*. Paris.
- Евсевьев, М. Е 1931: *Основы мордовской грамматики. Эрзянь грамматика*. Центриздат. Москва.
- É. KISS K. 1978: A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. *NyK* 80: 261—286.

- FOKOS D. 1963: A jelöltség mint az urál-altáji nyelvek egyik szintaktikai sajátossága. NyK 65: 3—48.
- FRACHTENBERG, L. J. 1922: Siuslawan (Lower Umpqua). In: BOAS 1922. 431—631.
- FRANTZ, D. G. 1966: Person indexing in Blackfoot. IJAL 32: 50—58.
- FRANTZ, D. G. 1971: Toward a Generative Grammar of Blackfoot. Summer Institute of Linguistics, Norman.
- FREELAND, L. S. 1951: Language of the Sierra Miwok. Indiana University Publications in Anthropology and Linguistics, Memoir 6.
- GIVÓN, T. 1971: Historical syntax and synchronic morphology: an archeologist's field trip. In: Papers from the 7th Regional Meeting. Chicago Linguistic Society. 394—415.
- GIVÓN, T. 1976: Topic, Pronoun and Grammatical Agreement. In: LI 1976. 149—188.
- GREENBERG, J. H. 1963: Universals of Language. The M. I. T. Press.
- GREENBERG, J. H. 1963: Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. In: GREENBERG 1963. 73—114.
- GREENBERG, J. H. (szerk.) 1978: Universals of Human Language. 1—4. kötet. Stanford University Press, Stanford, California.
- GYÖRKE J. 1943: Tő, képző, rag. MNyTK 67.
- HAJDÚ P. 1966: Bevezetés az uráli nyelvudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAJDÚ P. 1968: Chrestomathia Samoiedica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAVAS FERENC (szerk.) 1977: Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény, (XIX. század). Tankönyvkiadó, Budapest.
- HEALEY, P. M. 1960: An Agta Grammar. Summer Institute of Linguistics, Manila.
- HERMAN J. 1954: Recherches sur l'ordre des mots dans les plus anciens textes français en prose I—II. ALH 4: 69—94, 351—382.
- HETZRON, R. 1976: Two principles of genetic reconstruction. Lingua 38: 89—108.
- HOCKETT, C. F.—R. ASCHER 1964, 1972: The human revolution. Current Anthropology, S: 135—147. Magyarul: Az emberi forradalom. BENCE Gy.—KIS J. (szerk.): Munka és emberreválás. Engels hipotézise ma. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1972. 291—330.
- HUNFALVY PÁL 1861: A dakota nyelv. Nyomatott Landerer és Heckenastnál, Pesten.
- INGRAM, D. 1975: A note on word order in Proto-Salish. IJAL 41: 165—168.
- ITKONEN, E. 1962: Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache. UAJb 34: 187—210.
- JAKOBSON, R. 1958: Typological Studies and their Contribution to Historical Comparative Linguistics. Proceedings of the VIII International Congress of Linguistics. Oslo. 17—25. Magyarul: Uő.: Hang—Jel—Vers. Gondolat Kiadó, Budapest 1969. 175—185.
- JAKOBSON, R. 1963: Implications of Language Universals for Linguistics. In: GREENBERG (szerk.): Universals of Language. The MIT Press. 263—279.
- KETTUNEN, L. 1929: Eestin kielen äännehistoria. Helsinki.
- KLEMM A. 1928, 1940, 1942: Magyar történeti mondattan. 1—3. rész. Budapest.
- KOMLÓSY A. 1974: A mélyszerkezet bővítményei és az ergativitás néhány kérdése. NyK 75: 155—175.
- KOMLÓSY A. 1976: Az ágens és az objektum felszíni kifejezésének lehetséges rendszerei a természetes nyelvekben. ÁNyT 11: 239—246.
- KORHONEN, M. 1976: Le finno-ougrien commun était-il une langue agglutinante? Ou: que peut-on retenir des reconstructions historico-linguistiques? Études Finno-Ougriennes 13: 13—27.
- LANGDON, M. 1970: A Grammar of Diegueño. University of California Publications, Linguistics 66. University of California Press.
- LASTRA, Y. 1968: Cochabamba Quechua Syntax. Mouton.
- LEHMANN, W. P. 1973: A structural principle of language and its implications. Language 49: 47—66.
- LEVIN, N. B. 1964: The Assiniboine Language. Indiana University, Bloomington.
- LI, CH. N. (szerk.) 1975: Word Order and Word Order Change. University of Texas Press, Austin and London.
- LI, CH. N. (szerk.) 1976: Topic and Subject. University of Texas Press, Austin and London.
- LUKAS, J. 1937: A Study of the Kanuri Language. Grammar and Vocabulary. Oxford University Press.
- MARK, J. 1929: Das System der Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 50—62.
- MARTINET, A. 1963: Éléments de linguistique générale. 3e édition. Librairie Armand. Colin, Paris.

- MELICH J. 1914: A magyar tárgyias igeragozás. MNyTK 14. sz.
- MÉSZÖLY G. 1931: A Halotti Beszéd tárgyias elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. MTA, Budapest.
- MORAVCSIK, E. A. 1978: Case Marking of Objects. In: GREENBERG 1978: 4: 249—289.
- NEWMAN, S. 1969a: Bella Coola Grammatical Processes and From Classes. IJAL 35: 175—180.
- NEWMAN, S. 1969b: Bella Coola Paradigms. IJAL 35: 299—306.
- OSGOOD, S. (szerk.) 1946: Linguistic Structures of Native America. Viking Fund Publications in Anthropology. Number Six.
- PARKER, G. J. 1969: Ayacucho Quechua Grammar and Dictionary. Mouton.
- POPPE, N. 1960: Buriat Grammar. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 2.
- POPPE, N. 1968: Tatar Manual. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 25.
- RADICS K. 1979: Filozófia, nyelvészet, tudományelmélet. NyK 81: 3—29.
- RASTROGUEVA, V. S. 1964: A Short Sketch of the Grammar of Persian. Indiana University, Bloomington—Mouton The Hague.
- RÉDEI K. 1962: A tárgyias igeragozás kialakulása. MNy 58: 421—435
- SAPIR, E. 1922: The Takelma language of South-Western Oregon. In: BOAS 1922. 1—297.
- SAPIR, E.—H. HOLJER 1967: The Phonology and Morphology of the Navaho Language. University of California Publications, Linguistics 50. University of California Press.
- SWADESH, M. 1946: South Greenlandic (Eskimo): In: OSGOOD 1946. 30—55.
- SZEREBRENNYIKOV, B. A. 1956: A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése. NyK 58: 189—196.
- THALBITZER, W. 1911: Eskimo. In: BOAS 1911 967—1069.
- TITOV, T. T. 1976: The Modern Amharic Language. Nauka Publishing House, Moscow.
- VENNEMANN, T. 1974: Topics, subjects and word order: from SXV to SVX via TVX. In: ANDERSON-JONES 1974. I, 339—377.
- VENNEMANN, T. 1975: An explanation of drift. In: LI 1975. 269—307.
- VOORHIS, P. H. 1974: Introduction to the Kickapoo Language. Indiana University, Bloomington.
- WHORF, B. L. 1946: The Milpa Alta Dialect of Aztec. In: OSGOOD 1946. 367—398.
- WICKMAN, B. 1955: The Form of the Object in the Uralic Languages. Uppsala. Working Papers on Language Universals 1—17. (1969—1975) Language Universals Project, Committee on Linguistics, Stanford University, Stanford, California

Language History and Typology

I. Affixed person-marking paradigms — a history and typology

II. On the history of Uralic person-marking suffixes

by KATALIN RADICS

On the basis of 20 languages the first part of the paper attempts to show less known parallelisms between transitive and possessive constructions. Namely, it outlines a type of language in which the most significant correlation can be found between the affixed person-marking paradigms of the transitive verb on the one hand and those of the possessed noun of possessive constructions on the other.

Following the usual practice of typology, the author surveys the correspondences between the serial properties and person marking patterns of the languages investigated. Starting from these correlations, some conclusions are drawn for the historical processes of the formation and change of affixed person-marking as compared to other types of change.

The correlations suggest that the history of paradigms can be placed within the VSX—SOV—TVX period. More precisely, the paradigms are supposed to be formed in a period when the placement of person-marking affixes is positionally identical with that of lexical NP complements. Therefore suffixed markers are derived from the VSX period and prefixed ones from the SOV period.

It is not necessary to involve topicalization processes in the explanation of person-marking paradigms because we can satisfactorily account for the origin of third person (zero and non-zero) affixes. On the basis of languages that are in a state crucial for the history of the affixes, some conditions are formulated for the formation of types of person-marking paradigms.

Three kinds of paradigm types — pronominal, adaptational, and prepositional — are illustrated in various languages. The author concludes that the formation as well as the placement of the third person marker may be radically different from that of the first and second person affixes.

Outlining and interpreting the phonological similarities between verbal and possessive paradigms the paper argues that the distribution of verbal paradigms corresponds to the ergative and nominative patterns of nominal case-systems.

Finally it is motivated why the present kind of affixed person-marking is more conservative than serial change in language, on both linguistic and anthropological grounds.

In the second part of the study, the author applies the conclusions of the typological investigation in order to discover the history and to reconstruct the proto-systems of Uralic person-marking paradigms. Results of comparative-historical approach are also taken into account in the setting up of the present hypothesis.

The author posits the existence of a VSX type period preceding the Proto-Uralic SOV. She dates the developing of person-marking paradigms on the VSX period. Data of Mordvine and Hungarian suggest the forming of even an object-marking paradigm, besides subject and possessor marking ones. Object marking suffixes supposedly disappeared from the rest of the Uralic family. Irregularities of Bella Coola, Kanuri, Quechua, and Takelma object person markers show the changable character of this kind of morpheme.

Following the terminology of the first part of the paper, the type of the person-marking paradigms can be assumed to be pronominal at the beginning, and later on — in the SOV period — to be adaptational.

Finally, typological and grammatical reflections are drawn upon as criteria for the joint and systematic investigation of case-marking and person-marking suffixes.

An English version of the first part is published in F. KIEFFER (ed.): *Hungarian Contributions to General Linguistics* (Benjamins, Amsterdam 1980). The second part is to appear in *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* (ALH), in German translation.

Az aktuális mondattagolás szemantikájához

I. Bevezető megjegyzések

I.1. Aktuális mondattagolásnak (AMT-nek) azt a jelenséget fogom nevezni, hogy „ugyanannak a mondatnak” mindig többféle szórendi (hangsúlyozási stb.) változata létezik, és ezeket a változatokat nem használhatjuk tetszés szerint egymás helyett.¹ Ez a meghatározás valószínűleg részét képezi mindazon gazdagabb és pontosabb meghatározásoknak, amelyeket az AMT-nek szokás adni. Miért érdemes azonban egy ilyen szegényes meghatározást elfogadni kiindulópontnak?

A fenti kiindulás jogosságát a szakirodalomnak egy különös kétarcúsága igazolhatja. Ha megnézzük az AMT-ről írott könyvtárnyi irodalmat, azt találjuk, hogy bár ugyanazoknak a mondatoknak a különböző szerzők gyakran egészen különböző téma-réma tagolást és interpretációt tulajdonítanak, mégis, láthatólag meg vannak győződve arról, hogy mindannyian ugyanazt a dolgot tették vizsgálat tárgyává. Ha megkíséreljük kideríteni, hogy mi teszi lehetővé ezt az egyetértést, mi az, ami valóban közös az AMT-megközelítéseknek legalább az egyik fő vonalában, a következőket találjuk:²

(A) Az AMT létét abból származtatják, hogy „mondanivalónkat” hozzá kell igazítanunk az aktuális kommunikációs helyzethez. A kommunikációs helyzeten belül két fő tényezőt szokás figyelembe venni:

A1) mit tud, illetve mire gondol éppen a beszélő/hallgató;

A2) mire irányul az az — implicit vagy explicit — kérdés, amelyre a mondat mintegy válaszol.

A mondatnak az A1)-gyel kapcsolatos darabja a t é m a, az A2)-vel kapcsolatos darabja a r é m a (és téma + réma együttesen kiadja a teljes mondatot, legalábbis a legtöbb kutató szerint).

(B) Mivel az A)-ban vázolt kép igen jól egybevág a kommunikációról alkotott mindennapi fogalmainkkal s ezért szinte minden további nélkül elfogadható, a kutatók többsége téma-réma intuíciónak manifesztációit keresi a mondatokban illetve a grammatikában. Ennélfogva nem valamilyen szintaktikailag operatív téma-réma definícióból (elemző eljárásból) indulnak ki, hanem

B1) megpróbálnak a fenti preteoretikus (és pragmatikai) fogalmaknak olyan szigorúbb meghatározást adni, amelyből következtetni lehet arra, hogy

¹ „Ugyanazon a mondaton” körülbelül egyetlen Fillmore-féle mélyszerkezetet érthetünk, amelyben a szótári elemek és a legalapvetőbb grammatikai viszonyok már rögzítve vannak (számos, szintaktikailag és szemantikailag jelentős viszony azonban még eldöntetlen).

² Az itt következő meghatározások rendkívül lazák, hiszen céloom az volt, hogy a lehető legtöbb nézetre ráilljenek (ezért is nem csatolok hivatkozásokat). A téma-réma terminusokat afféle „fedőnévként” használom, topic-comment, background-focus stb. helyett is.

milyen konkrét mondat-szakaszokat (vagy interpretáció-részleteket) kell témának és rémának tekinteni; és/vagy

B2) kiválasztanak valamilyen konkrét mondat-szakaszt (vagy interpretáció-részletet), s ennek a tulajdonságait mintegy definíciószerűen azonosítják az intuitív, A)-szerinti téma és réma tulajdonságaival.

1.2. Az A)–B)-ben vázoltakkal kapcsolatban azonban két súlyos probléma is fölmerül, amelyek miatt nem lenne célszerű a dolgozat elején adott meghatározást automatikusan kiegészíteni velük.

1.2.1. Az egyik probléma az, hogy az operatív téma-réma definíció hiánya k ö r b e n f o r g á s h o z vezet. Csak egyetlen példa: Ö. DAHL — egyébként igen tanulságos cikkében³ — azt mondja, hogy a téma változót kötő kifejezés, a réma pedig nyitott mondat. Ebből a definícióból az következik, hogy ha egy mondatban (annak valamelyik jelentésében) egy főnévi csoport nem vezethető be változó-kötéssel, az nem lehet témája a mondatnak. Nos, a *Sárkányt János keres* mondat intenzionális olvasata (az, amely szerint a mondat igazságának nem feltétele, hogy létezzen sárkány) nem hozható létre így, tehát Dahl definíciója szerint nem lehet témája a *sárkányt*. A)-féle intuíciónk alapján azonban azt mondhatjuk, hogy az intenzionális olvasatnak ugyanaz a témája, mint az extenzionálisnak. Csakhogy nem lehet eldönteni, hogy ezzel ellenpéldát — pontosabban, ellenpélda-típust találtam-e. Nem tudható ugyanis, hogy Dahl — a maga mögöttes A)-intuícója alapján — elismerné-e itt a *sárkányt*-t témának; mégpedig azért nem tudható, mert nem adott meg olyan eljárást, amellyel felszíni mondatok (és nemcsak logikai formulák) AMT-szerkezete meghatározható volna.⁴

Nem meglepő tehát, hogy habár látszólag minden kutató az A)-ban vázolt kommunikatív intuícóra alapítja elemzéseit, ezen intuício homályossága miatt elemzéseik gyakran gyökeresen különbözőek lehetnek. (A legalapvetőbb különbségek abból származnak, hogy „téma + maradék” avagy „réma + maradék” elven alapítják-e meg az AMT-szerkezetet, ez különösen nehézzé teszi a különböző eredmények összevetését.) Innen az a minimális tanulság adódik, hogy

I) Csak akkor szabad elkezdenuünk az AMT-t interpretálni, ha van olyan előzetes és független téma-réma definíciónk, amelynek alapján bármelyik felszíni mondatot elemezhetjük. Ez biztosítja állításaink ellenőrizhetőségét.

II) Az I)-ben megkívánt — szintaktikai/fonológiai — téma-réma definíció nyilván csak akkor létezhet, ha a helyes szórendű és hangsúlyozású mon-

³ DAHL, Topic-comment structure revisited. In: DAHL (szerk.), Topic and comment, contextual boundness and focus. Hamburg, 1974.

⁴ A szabad változót tartalmazó (nyitott) mondat változójának a megkötését kvantifikációnak nevezik a logikában. A változót kötő kifejezés neve: kvantor. A természetes nyelv szempontjából kvantor lehet bármilyen főnévi csoport. A kvantifikáció szintaktikai művelet, és csak egy a főnévi csoportokat bevezető műveletek közül. Van olyan eset, amikor mondatszemantikai szempontból mindegy, hogy a mondat levezetésében egy főnévi csoportot kvantifikációval vezettünk-e be vagy másképpen, tudniillik a mondat többi szintaktikai jellemzői lehetnek „érzékenyek” vagy „érzéketlenek” a kvantifikációra. Az intenzionális olvasatokat az elfogadott logikai módszerek szerint nem lehet kvantifikációval létrehozni; ebben a tekintetben tehát Dahlnak az a javaslata, hogy a témaképzést azonosítsuk a kvantifikációval, túl erős. Megjegyzendő viszont, hogy a kvantifikációra érzéketlen mondatokban meg túl gyengének bizonyul (pl. a *János — fut* és a *János fut* mondatokat ezen az alapon nem lehet logikailag megkülönböztetni).

datok generálásakor fölmerül annak a szükségessége, hogy bizonyos mondatbeli pozíciókat (és/vagy műveleteket) kitüntessünk. Más szóval: mivel tudjuk, hogy intuitív téma-réma fogalmainkkal szórendi-hangsúlyozási változatok különbségeit akarjuk megragadni, annak a bizonyítéka, hogy e fogalmak (ti. téma és réma) mögött tényleg van valami, csak az lehet, ha találunk olyan szintaktikailag motivált kategóriákat, amelyek ilyen jellegű interpretációs különbségek hordozói.

A magyar mondatok AMT-szerkezetének megállapítására É. KISS KATALIN topik és fókusz kategóriáit fogom használni. É. Kiss munkája nagy érdemének tartom, hogy a magyar szórenddel foglalkozva sikerült olyan, tisztán mondattani kategóriákat és műveleteket fölláztatnia, amelyek egyfelől empirikusan megbízhatóaknak bizonyultak, másfelől pedig — egyértelműségük miatt — alkalmasak arra, hogy az AMT-szerkezet interpretációját rájuk alapozhassuk. Egészen röviden: É. Kiss fókusznak nevezi a mondat főhangsúlyos összetevőjét; a topik a fókuszt megelőző összetevő vagy összetevő-sor. Az igét követő összetevők az AMT szempontjából neutrális helyzetűek, pl. a *Máriát Péter látogatta meg* mondatban a *Máriát* topik, a *Péter* fókusz és a *meg* neutrális helyzetű. Ha egy mondatban a topik vagy a neutrális rész több-elemű, ezek az elemek ugyanazon a pozíción belül fölcserélhetők egymással anélkül, hogy az AMT-szerkezet megváltozna.⁵

A dolgozat további részében téma és réma a névvel csak akkor illetek valamit, ha (a szakirodalomban felvetett javaslatok vizsgálata során) olyan összetevőket kell említenem, amelyek nem feltétlenül azonosak É. Kiss topikájával és fókuszával, de megfelelnek az A)-ban mondottaknak.

1.2.2. Az A)–B)-vel kapcsolatos problémák másik részére visszatérve: fölmerül az a kérdés, hogy az AMT interpretációja pragmatikai (kommunikatív) avagy szemantikai legyen-e. A fent vázolt kommunikatív megközelítésről már kiderült, hogy túlságosan homályos, laza. Továbbá, ha valamilyen szinten igaz is, hogy a kommunikáció „rég információ” — „új információ” elven folyik, nagy merészség föltételezni, hogy ez a séma köztelenül megfelelő a grammatikai szerkezeteknek. Emellett azonban úgy tűnik, hogy nem is szükséges a kommunikációs helyzetekből kiindulni. A szórendi változatok, például

(1) <i>Máriát látogattam meg.</i>	(<i>Máriát</i> = fókusz)
(2) <i>Máriát meglátogattam.</i>	(<i>Máriát</i> = topik)
(3) <i>Meglátogattam Máriát.</i>	(<i>Máriát</i> = neutrális)

elszigetelten elhangoztatva sem jelentik ugyanazt. Nem szükséges különböző lehetséges beszédhelyzetekre hivatkoznunk ahhoz, hogy a különbségek fölismerhetőkké váljanak (szemben például az indirekt beszédaktusok illokúciójának megállapításával). Ez persze nem jelenti azt, hogy beszédhelyzetek fölvázolása ne lenne igen tanulságos, de tudjuk, hogy ez minden nyelvtani jelen-ség esetében jó szemléltető eszköz lehet. A kommunikációs megközelítés mö-

⁵ É. Kiss, A magyar mondatok egy szintaktikai modellje (NyK 80: 261—286); A magyar szintaxis egy transzformációs generatív megközelítése (kandidátusi disszertáció, 1978); Structural relations in Hungarian, a „free word order” language (1979, megjelenik a Linguistic Inquiryban). A legutolsó cikk néhány ponton különbözik a korábbiaktól.

gött olyasféle elképzelés rejtőzhet, hogy van egy „semleges logikai/kognitív tartalom”, amelyet a beszédhelyzet kívánalmi ruháznak föl további árnyalatokkal. Én ezzel szemben azt gondolom, hogy az ember sohasem egyszerűen leírja a tényállásokat, hanem mindig valahogy írja le őket — azaz, az AMT-változatok különbségei alapjaikban sajátosan szemantikai különbségek, a leírás inherens részei. Ekkor a kommunikációs helyzetekkel való megfelelésük „illesztési” (és nem „hozzaigazítási”) kérdéssé válik: a szemléleti változatok nyelvileg adott készletéből válogatunk mindig, a hatékonyság, együttműködés stb. társalgási elvei szerint.

Ha elismerjük, hogy az AMT-változatok különbségei alapvetően szemantikaiak, fölmerül az a kérdés, hogy az AMT-t is kezelő szemantikának „egyszintesnek” vagy „kétszintesnek” kell-e lennie. A dilemma lényegét a következőképpen fejthetjük ki.

Elfogadtuk, hogy (1) — (2) — (3) önmagában sem jelenti ugyanazt. Csak-hogy — mondaná a „kétszintes szemantika” képviselője — a (3) jelentése benne foglaltatik az első kettőében, azaz, (1)-ben és (2)-ben valami többlet van (3)-hoz képest. Nevezzük a három mondat közös jelentésállományát e mondatok kognitív, vagy logikai, vagy referenciális jelentésének. Mondjuk azt, hogy (3) jelentése ebben kimerül, az (1) és (2) jelentéstöbbletét pedig a szemantikának egy nem-kognitív szintje — mondjuk, a „tálatási szemantika” — fogja leírni.

Ez ellen a fölfogás ellen teljes meggyőző erővel persze csak akkor érvelhetnénk, ha már bemutattuk volna, hogy az „egyszintes” szemantika valóban gyümölcsözőbbnek bizonyul a nyelvi anyag értelmezésében. De még ennek a kifejtése előtt is hozhatunk érveket a „kétszintes” szemantika ellen.

Azt, hogy (3) jelentése része (1) és (2) jelentésének, a logika nyelvén úgy fogalmazhatjuk meg, hogy (3) logikai következménye (1)-nek és (2)-nek. (De megfordítva nem.) Csakhogy ez a következmény-viszony egyáltalán nem az AMT-változatok specialitása. Például, a *Nagyon szomorú vagyok* mondatnak logikai következménye az, hogy *Szomorú vagyok*, mégsem mondanánk azt, hogy a két mondatnak azonos a kognitív tartalma, csakhogy ezt a tartalmat a *Nagyon* . . . mondat „intenzívebben” fejezi ki (azaz, az ilyen mondatpárok miatt nem vennék föl két szemantikai szintet, hiszen tagjaik kognitív tartalma sem azonos). Visszatérve most az (1) — (2) — (3) sorra: azt kell mondanunk, hogy e három mondatnak három különböző kognitív (igazságfeltételekkel jellemezhető) jelentése van, s a következmény-viszony teljesen elegendő ahhoz, hogy megragadjuk azt, ami közös bennük. A későbbiekben egyébként számos példát látunk majd arra, hogy az AMT-változatok igazságfeltételei valóban különbözőek.

Van azonban még egy általános érv amellett, hogy az AMT értelmezését egy „egyszintes” szemantikának kell végeznie. A fentiekből kitűnik, hogy a „kétszintes” szemantika szerint (3)-nak c s a k kognitív jelentése volna, (1)-nek és (2)-nek pedig kognitív és tálatási jelentése is. Mármost igaz az, hogy a (3) mondat valamilyen szempontból semleges — csakhogy ez a semlegesség nem valamiféle ab ovo hiányból fakad, hanem (3) legfeljebb a többi AMT-változattal szembeállítva, a megfelelő oppozíciók egyik tagjaként tekinthető semlegesnek (azaz, (3) „semlegessége” csupán a szemléleti változatok, a „valahogy-leírások” egyike). Éppen ezért célszerűnek látszik az, hogy mindhárom mondat teljes jelentését ugyanazon az elvonatkoztatási szinten kezeljük.

Az AMT interpretációján tényleges modelleméleti szemantikai interpretáció értendő. Nem elégedhetünk meg azzal, hogy olyan szemantikai repre-

zentációkat írjunk föl, amelyekben az összetevők AMT-szerepei jelezve vannak ugyan, de többé-kevésbé az intuícóra hagyatkozunk e jelzések értelmezésében.⁶

É. Kiss topik és fókusz fogalmai egyébként azért is tűnnek ígéretesnek, mert bár a mondat bipartíciója (amelyet a prágai iskola kutatóin kívül szinte mindenki axiómának tekint) éppenséggel definiálható lenne ezek alapján (ti. a topik lenne témának, a fókusz és az azt követő neutrális elemek együttese pedig rémának tekinthető), mivel nála mind a topik, mind a fókusz összetevő, e fogalmak nem inherens bipartíciós jellegűek. Ezért lehetővé teszik, hogy elszakadjunk a témára és rémára vonatkozó kanonizált, de homályos kommunikatív intuíciótól. Ugyanakkor viszont az É. Kiss által megkülönböztetett mondat-változatok valóban hordozzák ezeket az intuitív különbségeket is, s így annak sincs akadálya, hogy a pragmatikai komponensben a korábban említett „illesztést” elvégezzük.

2. Módszertani bevezető megjegyzések

Hogyan kell értenünk azt, hogy mindig v a l a h o g y írjuk le a tényállásokat (vö. 1.2.2.)? A konkrét vizsgálat megkezdése előtt szeretném — ha egészen lazán is — jelezni, hogy miféle tényezőket tekintek a „valahogy” kifejezőinek, megtestesítőinek. Az alábbi áttekintés azt is mutatja, hogy az AMT szemantikájának leírásához valószínűleg nincs szükség eddig soha nem látott eszközökre, hanem legfeljebb csak újfajta alkalmazásokra.

2.1. Az AMT-t kezelő a p p a r á t u s oldaláról nézve mindjárt két logikai szemantikai fogalom relevanciája is fölmerülhet: az előfeltevéseké és a modalitásé.

2.1.1. Az előfeltevések ebben a vonatkozásban úgy értelmezhetőek, hogy akármilyen legyen is az a szituáció, amelyet leírok, én már előzetesen elkötelezem magamat valamilyen szemlélete mellett. Például KIEFER kimutatta, hogy a *Mária csúnyább Évánál* mondatnak előfeltevése az, hogy *Éva csúnya* (szemben azzal, hogy a *Mária szebb Évánál*-nak nem előfeltevése, hogy *Éva szép*). A fenti mondat használója mintegy előrebocsátja, hogy szerinte a két lány rendelkezik az összehasonlítás alapjául szolgáló tulajdonsággal, s tényleges állítását (azt, hogy melyikük csúnyább) csak ehhez képest teszi meg. Állítása csak akkor lesz igaz vagy hamis, ha a világ valóban olyan, ahogyan ő szemléli — ha az előfeltevés nem teljesül, nem tett „érdemi” állítást. Nem meglepő tehát, hogy az előfeltevések megjelenése vagy eltűnése összefügghet az AMT-szerkezettel is.⁷ (Itt szándékosan olyan példát választottam, ahol az AMT és az előfeltevés jelenléte egymástól független.)

⁶ Például SGALL et al. (Theoretical Linguistics 4: 31—61) azt mondja, hogy a mondat jelentését nem az intenziójával, hanem egy AMT-t is tükröző szemantikai reprezentációjával kell megadni — meglepő szembeállítás, különösen, hogy e reprezentáció interpretációja homályban marad. SGALL—HAJICOVÁ—BENEŠOVÁ Topic, focus and generative semantics (Kronberg Taunus, 1973) könyvéről l. DAHL kitűnő kritikai ismertetését (Journal of Linguistics 11: 347—354). A modellelméleti szemantika rövid magyar nyelvű ismertetését l. SZABOLCSI (NyK 79: 157—175).

⁷ KIEFER, A középfokú összehasonlítás a magyarban és a lengyelben (ÁNyT 12: 173—183) és Functional sentence perspective and presuppositions (ALH 27: 83—109).

2.1.2. A modalitásnak mint szemléleti eszköznek az értelmezése is elég természetes. Az „explicit modális állítások” (a *lehet, hogy . . . , szükség-szerű, hogy . . . , . . . hat/het . . . -et* tartalmazó mondatok) vizsgálatából tudjuk, hogy az ilyen mondatokkal a vizsgált helyzetet mint alternatív helyzetek egyikét írjuk le. Azaz, például a *Szükség-szerű volt, hogy Péter elbukott* mondatnál nem csupán azt állítjuk, hogy a tényleges múltbeli pillanatban Péter elbukott, hanem azt is, hogy annak a helyzetnek nem volt olyan elképzelhető alternatívája, amelyben Péternek ne kellett volna elbuknia. Érzésem szerint az alternatívák tudomásul- és számbavétele miatt a fenti mondat a kérdéses múltbeli tény egyik szemlélési változatának, valahogy-leírásának tekinthető. Az AMT-változatokat persze nem kísérik explicit modális elemek, de nem lehetetlen, hogy némelyikük implicite modális állításnak nevezhető; azaz, egy modális formula fejezi ki a jelentését.

2.2. Nyelvészetibb oldaláról közelítve a valahogyot, elsődleges eszközének a *k o n t r a s z t* tűnik. (A kontrasztba állítás már abban a tekintetben is szemléleti dolog, hogy bizonyos értelemben szintén alternatívák tudomásulvételét jelzi.) Explicit, kétagú kontraszt viszonylag ritkán fordul elő: gyakoribb az egyszerű *n y o m t é k*, amely egy potenciális kontraszt egyik tagját jelöli. Nem érdektelen észrevenni, hogy a mondatnak éppen a topik és a fókusz a tipikus nyomaték-helye: eszerint e két kitüntetett pozíciót *k ö z ö s e n* éppen azzal jellemezhetjük, hogy *ők a l e h e t s é g e s s z e m b e á l l í t á s o k* hordozói. Vö.

- (1') *Máriát látogattam meg, nem pedig Évát.*
 (2') *Máriát meglátogattam, de Évát nem.*

míg a (3)-ban nem találunk a *Máriát*-hoz kontrasztos folytatást:

- (3') *Meglátogattam Máriát, . . . ? . . .*

Természetesen nem minden topik és fókusz nyomatékos. Az elemzett mondatok felől nézve a dolgot, É. Kiss nyomatékos fókuszának nevezi (a) a nem alapszórendű mondatok fókuszát, pl. (1), valamint (b) az alapszórendű mondatok fókuszát akkor, ha különös nyomaték esik rá, pl. *Kenyeret kérek*.⁸ A nyomatékos topik fogalmát É. Kiss nem használja; én az egységesség kedvéért nyomatékosnak fogom nevezni az olyan topikot, amely jellegzetes emelkedő hanglejtésű, s amelyet fonológiai jelentős szünet követ. A nyomatékos topikot gyakran követi a *pedig, bizony, ugyan* elem (pl. *Máriát pedig — nem látogattam meg*).

Abból kiindulva, hogy az AMT-szerkezet két jelölt pozíciójának, a topiknak és a fókuszának közös jellemzője az, hogy szembeállítások egyik pólusát képviselhetik, az AMT szemantikai vizsgálatok az ezt a lehetőséget ténylegesen meg is valósító nyomatékos topikot és fókuszt fogom *t i s z t a e s e t n e k*

⁸ Szórendi munkáiban É. Kiss fölállította a magyar nyelvre jellemző fókuszszerepre való elérhetőségi hierarchiát, amely azon alapul, hogy bizonyos szintaktikai elemek kötelező erővel kerülnek fókuszba (ilyen pl. a kérdőszó). Ha olyan elem kerül fókuszba, amelyet a hierarchia erre nem predesztinál, ez az elem mindig nyomatékot kap, s a mondat nem lesz alap- (vagy semleges) szórendű.

tekinteni (szemben pl. az alapszórendű mondatok nem nyomatékos fókuszával). A vizsgálat egyik fő feladata tehát a topik-nyomaték és a fókusz-nyomaték szemantikai különbségének föltárása.

2.3. A kontraszt szemantikai vizsgálatának egyik sine qua nonja a tagadás szemügyre vétele (hiszen a két szembeállított tagmondat között éppen az egyiknek a tagadott volta teremti meg a kapcsolatot). A tagadás és az AMT szoros összefüggése természetesen nemcsak a kifejtetten kontrasztív mondatokban érhető tetten, hanem az egyszerű mondatokban is: szinte közhelyszámba megy már, hogy a topik nem tagadható, a fókusz viszont a tagadás első számú várományosa.

A tagadás vizsgálata azonban elvezet egy másik fontos problémakörhöz is: a kvantifikáció és az AMT összefüggéséhez. Ennek a tárgyalása egy következő dolgozat feladata lesz, de az összkép teljessége kedvéért már itt is szükségesnek érzek jelezni néhány idevágó jelenséget.

Mint a 4. jegyzetben utaltam rá, kvantifikációnak azt a (logikai, vagy a logikaiból általánosított) szintaktikai műveletet nevezik, amikor egy szabad változót valamilyen kvantorral kötünk meg. A kvantifikáció alkalmazása nagy szerephez jut a *minden x, valamely x*-szerű kvantorokat tartalmazó mondatok különböző olvasatainak előállításában, a tagadás különböző hatókörének létrehozásában, az intenzionális-extenzionális többértelműségek megmagyarázásában.⁹ A kvantifikáció és az AMT összefüggése két fő területen vált számomra nyilvánvalóvá.

2.3.1. Megfigyelhető, hogy bizonyos kvantoroknak a hatóköre vagy kötelezően szűkebb, vagy kötelezően tágabb a mondatban levő tagadás hatókörénél. Ezt a jelenséget R. HAUSSER tárgyalta kimerítően, angol anyagon.¹⁰ Elsőként én is angol példát hozok szemléltetésül — a későbbi magyar példák ugyan is azt is világossá teszik, hogy a kérdés magyar anyagon való vizsgálata kifejezetten heurisztikus értékű lehet.

Bár az „elfogulatlan” logikus az alábbi mondatot kétértelműnek tartaná:

(4) *I have not sold every car.*

(4.1) $\neg \forall x [autó(x) \rightarrow eladtam(x)]$

(4.2) $\forall x \neg [autó(x) \rightarrow eladtam(x)]$

kétségtelen tény, hogy e mondatnak csak a (4.1) jelentése lehet (ti. nem jelentheti azt, hogy egyetlen autót sem adtam el, csak azt, hogy nem mindet) — az *every* hatóköre mindig szűkebb a tagadásénál. Más természetes nyelvi kvantorokra pedig éppen az ellenkező megszorítás vonatkozhat.

Bár Hausser ezeket a megszorításokat kapcsolatba hozza e kvantorok egyéb tulajdonságaival, magát a megszorítást a kvantor és a negáció belügyének tekinti. Ha azonban csak arra gondolunk, hogy a tagadás szorosan összefügg az AMT-vel (az ige tagadott bővítménye mindig fókusz-helyzetű stb.), máris fölmerül a kérdés, hogy a tagadásra vonatkozó hatókör-megszorítások nem onnan származnak-e, hogy az adott kvantorok ki vannak zárva valame-

⁹ R. MONTAGUE, The proper treatment of quantification in ordinary English. In: THOMASON (szerk.), *Formal philosophy*. New York 1974.

¹⁰ HAUSSER, Scope ambiguity and scope restrictions in Montague Grammar. In: GROENENDIJK—STOKHOF (szerk.), *Amsterdam papers in formal grammar*. Vol. 1. 1976.

lyik AMT-szerepből. Más szóval, hogy a kvantor és az AMT, valamint az AMT és a tagadás viszonyából önként kell következnie a kvantor és a tagadás (alkalmasint specifikus) viszonyának.

Anélkül, hogy e kérdésre pontos választ adnék, megkockáztatnám, hogy a magyar szórend „különlegességei” támogatni látszanak ezt a föltevést. BRASSAI óta ismerjük azt a jelenséget, hogy a *minden*-kvantorok nem előzhetik meg közvetlenül az ígét akkor, ha annak igekötője kirekesztő szórendű:

(5) **Mindenki jött el.*

Ez mindenestre azt jelenti, hogy a *minden*-ki van zárva az egyik legtipikusabb fókusz-helyzetből. Tudomásom szerint még nem írták le, de szintén megfigyelhető, hogy a *minden*-nem lehet több-összetevős topik első eleme¹¹ — noha ez a lehetőség a többi főnévi csoportra igen jellemző:

(6) **Mindenki Pétert megszerette.*

(7) *A leány Pétert megszerette.*

A két jelenség együttesen véve valószínűleg többféleképpen is magyarázható.¹² Annait azonban már ez is bizonyít, hogy a *minden*-még az állító mondatokban sem fordulhat elő bármelyik AMT-pozícióban. Ez független bizonyítéka annak, hogy léteznek a *minden*-re vonatkozó AMT-megszorítások, ami pedig valószínűsíti, hogy az AMT és a tagadás összefüggése folytán a Hausertől tárgyalt jelenség ugyanennek a következménye.

2.3.2. A másik említésre méltó kérdéskör: a kvantorok mondatbeli sorrendjének és hatókör-értelmezésének összefüggése. Viszonylag régen fölismerték már azt a tendenciát, hogy az ember általában a baloldali kvantort érti szélesebb hatókörűnek — innen (8) és (9) jelentésének különbsége:

(8) *Kevés film tetszett minden nézőnek.*

(9) *Minden nézőnek kevés film tetszett.*

Mivel itt jellegzetesen szórendi kérdésről van szó, az AMT-vel való kapcsolata szembeszökő. További vizsgálatot érdemel azonban az a kérdés, hogy vajon csak a kvantorok relatív sorrendje számít-e az értelmezésben, vagy pedig a b s z o l ú t helyük (konkrét AMT-pozíciójuk) is.

2.4. Azért tartottam szükségesnek kiegészíteni a bevezetést ezeknek a most nem tárgyalandó problémáknak a fölvázolásával, mert az aktuális mondattagolásra vonatkozó intuíciónk általában az ilyen kényes kvantorokat nem tartalmazó (főleg tulajdonneves) mondatokon alakult ki. Azok a mondatok jól

¹¹ Pontosabban, a (6)-féle mondatok írásban előfordulnak, valószínűleg azért, mert a szöveg írója nem érezte a hangsúlyokat, pl. *Mindkét szélsőséges helyzetű csoport az optimumtól jelentősen eltávolodik* (FERGE, *Az iskolarendszer... Budapest 1976. 86*) és *Minden gyűjteményes... kódban a tudás hierarchikusan szervezett* (FERGE—HÁBER, *Az iskola... Budapest 1974. 137*).

¹² Az (5)-féle mondatokat É. Kiss a fókusz-kettőzési szabállyal küszöböli ki (NyK 80: 275). Ha azonban a (6) tanulságait is figyelembe vesszük, ezt a szabályt föltehetőleg el kell vetnünk, mert indokolatlanul tünteti ki az igekötős esetet.

kontrasztálható, viszont kevésbé érzékenyek a kvantifikációra. A most említett mondatok kontrasztba állítása már számos nehézségbe ütközhet, viszont logikailag igen érdekesek. Ha azonban az AMT szemantikai interpretációjának feladatául azt jelöljük ki, hogy *m i n d e n f é l e* releváns szórendi változtatás szemantikai hatásairól számot adjon, akkor tudomásul kell vennünk, hogy lényegében kétféle adathalmazt kell megmagyaráznunk. Tudniillik ha fölteszünk, hogy a szórendi változatok szemantikáját egységes nyelvi elvek irányítják, akkor lényegét bizonyára csak a kétféle adathalmaz együttes kezelésével ragadhatjuk meg.

A 3. és 4. részben az eddig fölvezetett szempontokat és módszereket fogom alkalmazni a fókusz és a topik vizsgálatára, ha nem is a teljesség igényével. Megkíséreltem pusztán azt figyelembe venni, hogy milyen jelentéskülönbségeket okoznak az É. Kiss által kitüntetett szórendi műveletek — anélkül, hogy „régí” és „új” információra gondolnék eközben. Munkám során föl fogom használni a logikai szemantika módszereit, de eredményeimet nem fogom szigorúan formalizálni (már csak azért sem, mert a kvantorok vizsgálata nélkül ezek mindenképpen csak részlegesen lehetnek).

3. A (nyomatékos) fókusz

Vizsgálatom természetesen nem tiszta lappal indul, hiszen a szakirodalomban nagy számmal található az AMT-re vonatkozó olyan szemantikai megállapítások, amelyek a jelen szempontból relevánsak. Egy az egyben azonban egyik sem vehető át, mert (a) nem épülnek olyan szintaktikai definíciókra, amilyeneket 1.2.1.-ben megkívántunk, (b) általában nem válnak el teljesen a kommunikatív intuícióktól.¹³ Legelőször néhány ilyen megállapítást fogok megvizsgálni.

Azok a kutatók, akik az AMT-szerkezetet „réma + maradék” elven állapítják meg (azaz, akiknek a réma-fogalma összeegyeztethető É. Kiss fókusz-fogalmával, legalább annyiban, hogy náluk a réma egy összetevőnyi), a nyomatékos rémának a következő sajátosságait szokták kiemelni.¹⁴ Példával illusztrálva, (1) így fejthető ki:

(1) *Máriát látogattam meg.*

(a) van valaki, akit meglátogattam,

(β) a felsorolt(ak)on kívül mást nem látogattam meg,

(γ) a kérdéses személy éppen Mária.

Ennek alapján tekintsük (1) informális szemantikai reprezentációjának (1')-t (Ez nem azonos a hozzá hasonlító felszíni mondattal, l. majd a 19. jegyzetet.)

(1') AZ, AKIT MEGLÁTOGATTAM = MÁRIA

Ez az informális fölrás segédeszközül fog szolgálni az (α)–(β)–(γ) pontosabb vizsgálatában.

¹³ Bár az elvlasztásnak is vannak tanulságos példái, pl. KIEFER (i. h.).

¹⁴ Például SGALL—HAJICOVÁ—BENEŠOVÁ: i. m., J. ALLWOOD, Truth, appropriateness and focus. In: DAHL (szerk.): i. m.

3.1.1. Az (a) állítást gyakran az (1) előfeltevésének nevezzük: eszerint a nyomatékos rémájú (fókuszú) mondatnak előfeltevése az, hogy a „maradék” állítás valakire teljesül. Azt, hogy (a) valóban előfeltevés-e, természetesen (1) tagadásának a vizsgálatával dönthetjük el. Csakhogy azonnal fölmerül az a probléma, hogy mit tekintünk (1) tagadásának. A (10)-es mondat ugyanis legalább kétféleképpen folytatható:

- (10) *Nem Máriát látogattam meg.*
 (11a) *Nem Máriát látogattam meg, hanem a vizsgára készültem.*
 (11b) *Nem Máriát látogattam meg, hanem Évát.*

(10)-nek a (11a)-féle olvasatából nem következik (a) — eszerint tehát (a) nem előfeltevés. Kézenfekvőnek tűnhet tehát az, hogy (10)-et tekintsük kétértelműnek — két külön mondat homoním képviselőjének. Ezt megerősíteni látszik az is, hogy ha (10)-ben a *Máriát*-ra viszonylag nagyobb nyomaték esik, az valószínűsítheti a (11b)-féle folytatást. Most (10)-et „írott változatnak” tekintve esetleg két kiejtett mondatral számolhatunk:

- (10a) *Nem Máriát látogattam meg.*
 (10b) *Nem M á r i á t látogattam meg.*

s ezek közül csak (10b)-t tekintjük (1) tagadásának. Ha azonban így járunk el, mindjárt fölmerül az a lehetőség is, hogy maga (1) is kétértelmű volt:

- (1a) *Máriát látogattam meg* (ti. nem pedig a vizsgára készültem).
 (1b) *M á r i á t látogattam meg* (ti. nem pedig Évát).

Mielőtt azonban a nyelvnek csaknem minden mondatát megkettőznénk, érdemes megfontolni, hogy valóban két értelműségekkel van-e itt dolgunk, vagy valami mással.

3.1.2. Először is emlékeztetnünk kell arra hogy É. Kiss szintaxisa semmiképp sem motíválja (1) megkettőzését; az, hogy a *Máriát*-féle nem-természetes fókuszokra mekkora nyomaték esik, szintaktikailag irreleváns, s ebből gyanítható, hogy szemantikailag is az. É. Kiss 1978-as munkái a (10) megkettőzését éppenséggel megengedik (ti. a (10a) esetben a tárgy csak tagadó, a (10b) esetben tagadó és nyomaték operátorral állna a kiinduló szerkezetben), az 1979-es cikk azonban már ezt is fölöslegessé teszi. Ez mindenesetre kétségesse teszi (a) előfeltevés voltát.

Tekintsük át röviden, hogy elvileg milyen lehetőségei vannak (1) és (10) kezelésének (mindig a (b) változat a nagyobb nyomatékú):

(i) Négy különböző mondatunk van: (1a), (1b), (10a), (10b). Ezek közül a (b) változatokhoz (a) mint előfeltevés tartozik; az (a)-változatokban viszont (a) az állított jelentés része (tehát tagadható is).

(ii) Három mondatunk van: (1), (10a) és (10b). Ezek közül (1)-nek és (10b)-nek előfeltevése (a), (10a)-nak viszont nem. Ekkor (10a) nem is tagadása (1)-nek, hanem afféle „lógó mondat”, állító pár nélkül.

(iii) Három mondatunk van: (1), (10a) és (10b). Most (1) ismét egyértelmű, de — (ii)-vel ellentétben — nem preszupponálja (a)-t. (10)-et pedig az teszi kétértelművé, hogy a negációt kétféleképpen is elhelyezhetjük benne,

kb. így ($\exists! x [\dots] = \text{van pontosan egy olyan } x \dots$):

(10a') $\neg (\exists! x [\text{meglátogattam } (x) \wedge x = \text{Mária}])$

(10b') $\exists! x [\text{meglátogattam } (x) \wedge \neg (x = \text{Mária})]$

Itt természetesen (10) egyik változata sem preszupponál.

(iv) Két egyértelmű mondatunk van: (1) és (10). (1) szemantikai reprezentációja (1') — preszuppozíció nélkül —, (10)-é pedig az, amit az imént (10a')-ként említettem. Ekkor a logika (szemantika) szintén (10) egyértelmű, de a kommunikáció szintjén nem! Tudniillik nem derül ki belőle, hogy az (1) leírta tényállás melyik mozzanat hiánya miatt nem áll fenn.

Önmagában véve talán e négy lehetőség mindegyike egyaránt támadható vagy helyeselhető. Mielőtt azonban sorravennem őket, érdemes meggondolni, hogy mi közöttük az alapvető különbség.

3.1.3. Az utóbbi évek formális nyelvészeti meggondolásaiban nagy szerepet játszott az a segédelv, hogy a felszíni mondatokban a lehető legtöbb többértelműséget kell fölfedezni. Ez az eljárás — mint a generatív grammatika és más irányzatok itt külön nem méltatandó eredményei mutatják — kétségkívül gyümölcsöző, de fölvet egy problémát is. Nevezetesen: mikor kezdünk el kételkedni egy mondat egyértelműségében? Akkor, ha elképzelhető legalább két — a mi fogalmaink szerint elég gyökeresen különböző — helyzet, amelyekre vonatkoztatva a mondat egyaránt igaz lehet. Azaz, ha „nyelvi toleranciánkon” belül a mondat által leírt tényállás nem rekonstruálható egyértelműen.¹⁵ Mármost a természetes nyelv mondatainak igen jelentős hányada ilyen. Csakhogy a kommunikációnak (társalgásnak) az elvei között szerepel az is, hogy tessék relevánsan, együttműködően stb. beszélni.¹⁶ Azt hiszem viszont, hogy ha valaki egy *Az oroszlán simogatása veszélyes* típusú, genitívus obiectívus — genitívus subiectívus kétértelműségű mondatot mond, azt nem szokás elmarasztalni a társalgási elvek megsértésének bűnében. Mégpedig azért nem, mert a fenti hangsort nem egy, hanem két mondatnak tekintjük, s „jóhiszeműségből” (ismét Grice!) úgy vesszük, hogy a beszélő releváns volt, a két mondat közül azt mondta, amelyiknek az igazsága éppen érdekes. Ha azonban ezt az eljárást ad absurdum visszük, azaz, ha minden olyan mondatot, amely legalább két, szerintünk gyökeresen különböző helyzetre is ráillik, kétértelműnek minősítünk, akkor valójában a társalgási elveket építjük bele a grammatikába. (Azaz, egy ilyen grammatika szerint a relevancia elvét egy bizonyos szempontból egyszerűen lehetetlen megsérteni.) Ez mindenképpen helytelen volna; számolnunk kell a bizonytalan ('vague') mondatok létezésével is.

Bizonytalan értelműnek minősíthetjük azokat a mondatokat, amelyekhez egyetlen olyan logikai szerkezetet (illetve ezt kifejező szemantikai reprezentációt) rendelünk, amely maga többféle helyzetre is ráillhet. Azaz, egy bizonytalan értelmű mondat logikailag (szemantikailag) egyértelmű, de kommunikatív esetleg nem, mert nem biztos, hogy elég informatív, elég releváns. A bizonytalan állítások egyik paradigmatis esete a $\tau(ab)$ propozíció. Ez

¹⁵ A „nyelvi toleranciánkon belül” kitétel informális, de igen fontos; modellelméleti megfontolások szerint ugyanis abszolút értelemben sohasem rekonstruálható egyértelműen a mondat leírta helyzet (modell).

¹⁶ H. P. GRICE, *Logic and conversation*. In: COLE—MORGAN (szerk.), *Syntax and Semantics*. Vol. 3. New York 1975.

logikailag ekvivalens azzal, hogy $(a\Delta b) \vee (\Delta a b) \vee (\Delta a \Delta b)$. Azaz, a $\tau(a\Delta b)$, amely maga egy tökéletesen egyértelmű állítás, három meglehetősen különböző helyzetben is igaz lehet, s egyértelműsége ellenére nem „illik” használni, mert a hallgató alkalmasint azt is tudni szeretné, hogy a , b avagy talán mindkettő fenn nem állta mondatja a beszélővel azt, hogy a és b együtt nem igaz.¹⁷

Érdemes megjegyezni, hogy a most tárgyalt esetben szintaktikai jellegű bizonytalanságról van szó, nem pedig bizonytalan értelmű szavak használatáról; ez utóbbi egészen más természetű, és ha a bizonytalan megjelölést terminus értékben használjuk, csak a szintaktikai esetre vonatkoztatnám.¹⁸

Mindez azt sugallja, hogy a grammatikák írásakor nem célszerű a lehető legtöbb mondatot kétértelműnek minősíteni, hanem — a szintaktikaiakon és szemantikaiakon kívül pragmatikai érveket is figyelembe véve — érdemes megfontoltan meghúzni a többértelműség és bizonytalanság közti határvonalat.

3.1.4. Visszatérve a kiinduló kérdéshez: az (i)–(iv) sor voltaképp egy többértelműség—bizonytalanság határ megvonási sornak felel meg. (i)-ben a relevancia-elvet teljesen grammatizáljuk (ami azt jelenti, hogy mint pragmatikai elvről nem veszünk róla tudomást). (iv)-ben a relevancia-elvet nem építjük bele a grammatikába, de erősen számítunk a működésére.

A (iv) értelmében a relevancia-elv működését például (10) esetére így konkretizálhatjuk: (10a') egy olyan $\tau(a\Delta b)$ jellegű állítás, amelyben a és b nem függetlenek egymástól (vö. *Egyvalakit látogattam meg és ez Mária — ki az az ez, ha nem látogattam meg senkit?*). Ilyen esetben jóhiszeműségből fölteszszük, hogy a beszélő csak a „függő állítást” (itt: *ez Mária*) tartja hamisnak: tudniillik miért beszélne olyan sokat, ha szövegének egyik mozzanata már az összes többit érdektelenné tenné? Ebből következően az, hogy a tagadás hatóköre normális esetben az (É. Kiss értelmében nyomatékos) fókuszra korlátozódik, onnan magyarázható, hogy a mondat „leginkább függő állítása” mindig a fókuszra specifikálja. A fókuszra tehető nagyobb nyomaték ekkor pragmatikus eszköznek bizonyul: ha a beszélő egy bizonytalan mondatot kontrasztív folytatás nélkül mond ki, akkor a fókuszra tett nagyobb nyomaték valószínűsítheti, hogy a folytatásból az derülne ki, hogy csak a fókusz áll a tagadás tényleges hatókörében. A nagyobb nyomaték alkalmazása azonban nem kötelező, s így (10) bizonytalan volta miatt a hallgatónak akkor sem szabad meglepődnie, ha kiderül, hogy *hanem a vizsgára készültem*.¹⁹

Ebben a gondolatmenetben föltettem, hogy a szemantikával nem zárul le a nyelvi modell, hanem a mondatok szokásos interpretációját a szemantika és pragmatika együttesen adja meg. Nincs-e ez ellentmondásban az 1.2.2.-ben mondottakkal? Úgy gondolom, hogy nincs. A bizonytalanság általam használt fogalma ugyanis nem valamiféle általános specifikálatlanságot

¹⁷ Más, itt nem elemzendő természetes nyelvi példával: bizonytalanság — és nem többértelműség — gyanújába esik az olyan mondat, mint *Őt énekes elénekelte három dalt*, valamint a generatív szemantikusoktól kétértelműnek minősített *almost killed* szerkezet-típus, amelynek állítólagos kétértelműsége a *kill* dekomponálásán alapul.

¹⁸ Azaz, nem vonnám a fogalom alá a *Testvérem iskolás* mondatot, annak ellenére, hogy „bizonytalanságban hagy” afelől, hogy leány- vagy fiútestvérrel van-e szó.

¹⁹ A teljes egyértelműsítés eszköze lehet a kiemelő szerkezet (pl. *Az, akit meglátogattam, Mária*) használata, amelyben egy meglátogatott személy létezése előfeltéves. Az ilyen szerkezetekkel azonban az elvileg lehetségesnél ritkábban élünk, mert megbontják a szöveg harmonikus folyását (ez már az AMT szövegnyelvészeti vonatkozásait érinti).

(hiányt) fed, amelyet a pragmatikának kellene kiegészítenie. Ha a nyomatékos fókuszú mondatokhoz minden esetben egy (1')-szerű reprezentációt rendelünk és a tagadást mindig mondat-tagadásként értelmezzük, akkor ezzel a reprezentációval már magának a szemantikának a szintjén előrejelezzük, hogy a tagadott mondatnak milyen olvasatai lehetségesek — a pragmatikai (itt: társalgási) szabályok csupán azt valószínűsítik, hogy ezen olvasatok közül rendes körülmények között hogyan választunk. Továbbá, mivel e reprezentáció-technika szerint a mondat leginkább függő állítása mindig a fókuszot specifikálja, a relevancia-elv mindig a fókuszra korlátozódó tagadást fogja o p t i m á l i s n a k minősíteni. Azaz, a szemantika kezére játszik a pragmatikának.

3.1.5. A most mondottakból nyilván kitűnt, hogy a négy megoldási lehetőség közül én az utolsót tartom a legjobbnak; mindazonáltal nem fölösleges egy-két megjegyzést fűzni a másik háromhoz sem.

Az (i)-et a fent mondottakon kívül már azért is elég kézenfekvő lenne elvetnünk, mert a preszuppozíció fogalmának szinte megcsúfolása lenne az, hogy majd minden mondatnak föltételeznénk egy preszupponáló és nem preszupponáló olvasatát.

A két átmeneti megoldás, (ii) és (iii) között a legfőbb különbség az, hogy ha (iii)-at választanánk, a preszuppozíciók használatáról az egész grammatikában le kellene mondanunk.²⁰ Így, egészében véve, (iv)-en kívül csak (ii) tekinthető még elképzelhető megoldásnak.

3.2. Térjünk most át (β)-ra, amelyet a kimerítő felsorolás tulajdonságának szoktak nevezni. Ennek a jelentőségét a legszemléletesebben nem is az (1)-féle mondatok mutatják (amelyeken általában tanulmányozni szokták), hanem a halmozott fókuszusok:

(12) Pétert és Jánost látogattam meg.

(13) Pétert látogattam meg.

(12)-nek nem lehet logikai következménye (13), mivel (13)-ban az is benne van, hogy Péteren kívül mást nem látogattam meg. Ugyanez nem áll a topik vagy neutrális helyzetű halmozásra: (14)-ből következik (15) és (16)-ból is (17):

²⁰ Ennek rövid indoklása a következő. Akkor nevezzük egy M mondat preszuppozíciójának P -t, ha mind M -nek, mind pedig M természetes nyelvi tagadásának, $nem-M$ -nek logikai következménye P . Ez persze még önmagában nem lenne elegendő a hagyományos kétértékű logikával való szakításhoz: azt is ki kell kötnünk, hogy valahányszor egy F formula fejezi ki M logikai tartalmát, $nem-M$ logikai tartalmát a $\neg F$ formulának kell kifejeznie. (Tudniillik a kétértékű logika csak ekkor zárja ki, hogy M -nek és $nem-M$ -nek közös következménye legyen — az axiómákon kívül.) Énnélfogva, ha abban a grammatikában, amelyben használunk preszuppozíciókat, megengednénk, hogy egy N mondat természetes nyelvi tagadását egy belső negációjú formula fejezze ki (mint amilyen (10b')), akkor N -nek és $nem-N$ -nek közös következményeik lehetnének anélkül, hogy ezeket preszuppozícióknak neveznénk — azaz, „illegitim” preszuppozíciókat kapnánk. Az illegitim preszuppozíciók jelenléte azonban intuitíve motiválatlan, ad hocá tenné minden olyan döntésünket, amikor „valódi” preszuppozíciókat állapítunk meg. Ennek értelmében a (iii) megoldáshoz csak akkor folyamodhatnánk, ha minden létező preszuppozíció az AMT függvénye lenne, s így ugyanazon az elvonatkoztatási szinten küszöbölhetnénk ki őket. Jól tudjuk azonban, hogy vannak az AMT-től független preszuppozíciók is (vö. 2.1.1.), s így (iii) kiesik.

(14) *Pétert és Jánost meglátogattam.*

(15) *Pétert meglátogattam.*

(16) *Meglátogattam Pétert és Jánost.*

(17) *Meglátogattam Pétert.*

Ezeknek a következtetéseknek a fókuszos esetben lehetetlen volta azért is érdekes, mert szintaktikai következményei is vannak. Tudniillik, ha úgy döntünk is, hogy (14)-et és (16)-ot két mellérendelt mondat összevonásával ('conjunction reduction'-nal) állítjuk elő, a (12) esetében erről szó sem lehet: a fókuszbeli mellérendelés valódi konstituens-mellérendelés kell, hogy legyen.

Az, hogy a fókuszban adott fősorolás kimerítő, nyilván nem lehet előfeltevése a mondatnak (ti. abban az értelemben, hogy ha például a fókuszban egyetlen név áll, akkor csak egyetlen személyt látogattam meg), ugyanis akkor (18) nem lehetne jó mondat:

(18) *Nem Mária-t látogattam meg, hanem Évát és Katit.*

Amellett, hogy van olyan személy, akit meglátogattam, (1) azt állítja, hogy meglátogatottjaim h a l m a z a a z o n o s a Mária alkotta halmazal; (18) pedig azt, hogy ezt a halmazt nem Mária, hanem Éva és Kati alkotja.^{21, 22}

A kimerítő fősorolásnak érdekes következménye, hogy ha a *ha-akkor* mondatokban a feltételt fókuszáljuk, a szokásos egyirányú kondicionális helyett bikondicionálist (*akkor és csak akkor-t*) kapunk:

(19) *Akkor kapod meg a pénzt, ha elvégzed a munkát.*

ti. (19) azt állítja, hogy (α) van olyan eset, amelyben megkapod a pénzt, és (β) ezen esetek összessége azonos azzal, amelyben (γ) elvégzed a munkát. Vö. az egyirányú kondicionális jelentésű (20)-szal és (21)-gyel, amelyekben a feltétel topik, illetve neutrális helyzetű:

(20) *Ha elvégzed a munkát, akkor megkapod a pénzt.*

(21) *Megkapod a pénzt akkor, ha elvégzed a munkát.*

3.3. A fentiek mellett fölfedezhető a nyomatékos fókuszsnak egy további sajátossága: módot ad arra, hogy m i n ő s é g e k e t állítsunk szembe:

(22) *A barátnőjét hívta meg Éva, nem a miniszter feleségét.*

²¹ A kimerítő fősorolás értelmezésébe pragmatikai tényezők is belejárhatnak, annyiban, hogy a tárgyalási univerzumot az éppen relevánsra szűkítik. A *Mária szállt le a vonatról* szöveg szerint azt állítja, hogy egyedül Mária szállt le, de igaznak fogadjuk el akkor is, ha az állomást leszállók tömege töltötte ugyan meg, de a többiek léte és kiléte számunkra érdektelen (vö. SGALL—HAJICOVÁ—BENEŠOVÁ: i. m. 129).

²² Érdekes szintaktikai kísérőjelensége a fókuszbeli mellérendelésnek, hogy az egyik tag elmozdítható:

Évát és Katit látogattam meg tegnap = *Évát látogattam meg tegnap, és Katit Évát és Katit meglátogattam tegnap* = **Évát meglátogattam tegnap, és Katit Meglátogattam Évát és Katit tegnap* = **Meglátogattam Évát tegnap, és Katit*

Ez a mondat igaz lehet akkor is, ha Éva barátnője és a miniszter felesége két külön személy — de akkor is, ha azonosak, csakhogy Éva barátnői, s nem miniszterfeleségi minőségében hívta meg az illetőt. Ezt afféle intenzionális olvasatnak nevezhetjük, tudniillik a második tagmondatból nem következik az, hogy Éva ne hívta volna meg azt a személyt, aki történetesen a miniszter felesége. Ez a mondat lényegében azt tagadja, hogy ha van olyan személy, akit Éva meghívott, akkor e személy intenziója („fogalma”) azonos a miniszterfeleség intenziójával — a fogalmi, intenzionális azonosság hiányából azonban nem következik, hogy a meghívott személy extenziója (pillanatnyi denotátuma) ne lehetne azonos a miniszterfeleség extenziójával. A dolog érdekessége abban áll, hogy ezt az olvasatot egyedül a fókusz-pozíció hozza létre, s nem szükséges hozzá sem ún. intenzionális ige (pl. keres, elképzeli), sem pedig modális operátor vagy azzal egyenértékű igeidő-játék. Hasonló minőségi szembeállításokat végezhetünk a legkülönbözőbb extenzionális igék mellett is:

(23) *Egy ócska tárgyért törtem össze, nem egy családi ereklyét.*

(24) *Egy ősi kúriában lakik, nem egy düledező falusi házban.*

A fókusz „minőségi” jellege természetesen nemcsak az explicite kontrasztos mondatokban nyilvánul meg: mivel a nyomaték önmagában is egy potenciális kontraszt egyik tagját jelzi, (22) — (24)-nek már az első tagmondata is „minőségi fókusz” tartalmaz, hiszen tudjuk, hogy ha a szembeállítást kifejtjénénk, az ellentét intenzionális lehetne. (Ez a minőségi szembeállítás esetleg nyelvi rafinériának, mondhatni a poétikus funkció egyik elemi megnyilvánulásának érezhető. Ezért érdemes megjegyezni, hogy semmiféle külön „logikai trükkre” nincsen szükség a biztosításához: ez a lehetőség önként adódik a kimerítő felsorolás logikai megformulázásából.)²³

A topik-kontraszt ezzel szemben csak akkor ad lehetőséget minőségek szembeállítására, ha a mondatban intenzionális ige stb. van — azaz, maga a topik-helyzet nem teremt intenzionalitást.

(25) *A barátnőjét meghívta Éva, (de) a miniszter feleségét nem.*

(25)-ben a két személy nem lehet azonos; illetve, ha azonosak, akkor (25) csak tréfából mondható, ami azt jelzi, hogy a mondat eredeti jelentése szerint valóban a barátnő és a miniszterfeleség extenzionális különbözőségét feltételezi. A fókuszos (22) nem szükségképpen tréfás.

3.4. Mindeddig a tiszta esetről, a nyomatékos fókuszról volt szó — kérdés, hogy a fenti tulajdonságokban osztoznak-e a nem nyomatékos (É. Kiss

²³ Az elliptikus mondatot (*Nem a miniszter feleségét.*) a

$$\lambda Z[\varphi] = \lambda Z[Z = \sim \lambda P a y [r x [\text{miniszterfeleség}(x) \leftrightarrow y = x] \Delta P \{y\}]]$$

formulával fordíthatjuk az intenzionális logika nyelvére. Itt φ állítás-változó, amelynek értéke a szövegkörnyezettől függ. A jelen esetben φ helyébe a $(\text{meghívta}(Z))(\sim \text{Éva})$ kerül, s az így kapott mondatból nem következik, hogy Éva nem hívott meg olyan személyt, aki pillanatnyilag a miniszter felesége. Részletesebben I. SZABOLCSI, The semantics of topic-focus articulation, In: GROENENDIJK — JANSSEN — STOKHOF (szerk.), Formal methods in the study of language, sajtó alatt.

terminusával: természetes) fókuszok is. A másik nyitva hagyott kérdés az, hogy miképp viselkedik az ige. A kettő azonban részben nem független egymástól, s ezért pillanatnyilag a természetes fókuszoknak csak az egyik csoportjáról fogok beszélni, a másik csoportot és az igtét pedig a topik tárgyalása utánra hagyom, ahol átfogóbban lehet majd vizsgálni őket (l. 4.4.).

Az ún. operátoros bővítményeket É. Kiss azért sorolja a természetes fókuszok első (erősebbik) csoportjába, mert a mondatban csak a fókusz-helyzetet foglalhatják el, pl.:

(26) [FKi] jött meg?	(kérdő operátor)
(27) [FPéter] jött meg?	(kérdő operátor)
(28) [FNem Péter] jött meg.	(tagadó operátor)
(29) [FBárcsak Péter] jönne meg!	(óhajtó operátor)
(30) [FCsak Péter] jött meg.	(csak-operátor)

Úgy látszik azonban, hogy (26) kivételével É. Kiss elemzései módosításra szorulnak: (27)–(30)-ban nem az operátor kényszeríti a fókuszba az általa módosított bővítményt, hanem ellenkezőleg: ezek mind a [FPéter] jött meg (eredetileg is Péterre fókuszáló) mondatnak egy-egy mondat-operátorral módosított változatai. A mondat-operátor optimális hatóköre pedig a fókuszra szorítkozik, azaz, e sornak reprezentatív példája a (28)-féle tagadás, amelyről 3.1.-ben volt szó. Azt a feltevést, hogy a mondatban nem egy operátor + bővítmény egység mozog, alátámasztja, hogy az operátor helyileg is elválhat a fókuszról, pl.:

(31) [FPéter] jött-e meg?	(= 27)
(32) Bárcsak [TKövetkezőnek] [FPéter] jönne meg!	(= 33)
(33) [TKövetkezőnek] bárcsak [FPéter] jönne meg!	
(34) [FPéter] jött csak meg.	(= 30)

Azaz, a morfematikusan is megjelenített operátor helyileg vagy a (már meglevő) fókusz elé csatolódik, vagy pedig a mondatnak valamelyik rá jellemző rögzített helyére (pl. a csak tipikusan a ragozott ige mögé, vö. (34)-en kívül: Péterrel tudtam csak beszélni).²⁴ Mindennek alapján a (27)–(30) mondatokban nem beszélhetünk természetes fókuszról.

A (26)-féle kérdőszó státusának megítélése már nem ilyen egyértelmű. Nem igaz ugyanis az, hogy kiegészítendő kérdésre csak olyan mondatból lehet felelni, amelyben a megfelelő szó a fókuszban van, vö.:

- (35) — Ki tudná énekelni ezt a dalt?
— Én el tudnám (énekelni). | Például én.

Ilyenkor nyilvánvalóan nem kezeskedünk a válasz kimerítő voltaért, hiszen a válasz-szó topik. A kérdés az, hogy milyen jelentőséget tulajdonítunk a (35)-típusú használatnak. Ha a fenti párbeszédbeli kérdést a kiegészítendő kérdés egyik valóságos esetének minősítjük, akkor a kérdőszót nem tekinthetjük az eddig adott értelmezés szerinti (nyomatékos) fókuszsnak. Ekkor (a) a kérdő-

²⁴ Vö. JACKENDOFF, *Semantic interpretation in generative grammar*. MIT, Cambridge 1972.

szó felszíni fókuszhelyzetét pusztán szintaktikai sajátosságnak kell tekintenünk, (b) a kérdőszót szemantikailag mint neutrális elemet kell interpretálnunk, és (c) a rövid válaszok logikai szerkezetében kell gondoskodnunk arról, hogy az *Én* mindig fókuszhelyzetű, az *Én* (*el tudnám*.) topik-értékű legyen. Elképzelhető azonban az is, hogy a (35)-beli használatot afféle parazitikus társalgási formulának tekintsük (amely azt helyettesíti, hogy *Jelentkezzen valaki / Nevez meg valakit, ha el tudja énekelni ezt a dalt!*). Ekkor a kérdőszót, természetes fókuszhelyzetű ellenére, szabályos nyomatékos fókusznak tekinthetjük, amely kimerítő felsorolást követel, s ilyenkor az *Én el tudnám*-féle válaszok lehetőségéről nem a szorosan vett grammatikának kell számot adnia.²⁵

4. A nyomatékos topik

A szakirodalom a topiknak többnyire azt a vonását szokta kiemelni, hogy valamilyen adott (ismert, preszupponált stb.) dolgot nevez meg, s így többek között kötőelemként is funkcionálhat a pillanatnyi mondat és annak nyelvi és nem-nyelvi kontextusa között.²⁶ Ebben a dolgozatban én a topiknak csak egy másik, a diskurzus folyásától függetlenebb vonásával fogok foglalkozni — ez a vonás azonban nem akadályozza meg, hogy a topikot a kommunikáció szintjén kötőelemnek is tekinthessük. Vizsgálatomat a nyomatékos topikra korlátozom. (A topik nyomatékos voltát, ha szükséges, gondolatjellel — szünettel — fogom jelezni; ez persze csupán egyik fonológiai jellemző jegye.)

4.1. A nyomatékos topik a beszélő „fenntartását” fejezi ki:

(36) *Máriát — meglátogattam.*

(37a) *Máriát — meglátogattam, de Évát — nem.*

(37b) *Máriát — meglátogattam, a többiekről — nem nyilatkozom.*

Ez a fenntartás a következőképpen fejthető ki: (a) a nyomatékos topikos mondat tudomást veszünk arról, hogy a tárgyalási univerzumban az éppen kiemelt személyen kívül vannak még mások is, akikről hasonló állítást lehetne tenni (azaz, az illetőre korlátozni a figyelmünket valóban „korlátozás”), és (b) fenntartjuk — megengedjük, sugalljuk — annak a lehetőségét, hogy más topik esetén az állítás ellenkező előjelű legyen. Például az alábbi két mondat közül az első aligha célravezető akkor, ha az ügyvéd minden tekin-

²⁵ Mindkét változat könnyen megoldható HAUSSER kérdés-válasz szemantikájának olyan módosításával, amelyben az AMT-pozíciót is interpretáljuk (Haussernél lényegében minden főnévi csoport neutrális értelmezést kap, HAUSSER, Surface compositionality and the semantics of mood, In: GROENENDIJK—STOKHOF (szerk.), i. m. vol. 2. 1978.). Ha a rövid válasz fordításától várjuk a fókuszhelyzetűt, akkor a 23. lábjegyzetben adott formula-típust alkalmazhatjuk. Megjegyzendő, hogy többszörös kérdésekben (*Ki kit . . . ?*) csak az egyik kérdőszó kerül fókuszhelyzetbe, s a válasz is ennek megfelelő; valamint, hogy a *miért* nem kötelezően fókuszhelyzetű (*Miért Pétert választottad?*).

²⁶ A (nem föltétlenül nyomatékos) topik szemantikájáról I. KIEFER (i. h.). Ebben a részben — É. Kiss szintaxisának megfelelően — csak az ún. másodlagos topicalizációval foglalkozom, az elsődleges topicalizációt (alanyválasztás) nem érintem, vö. FÜREDI, Adalékok a magyar aktívum és passzívum leírásához esetgrammatikai keretben (ANyT 11: 93—113). Az ebben a részben teendő észrevételeimet részint előrevetíti ELEKFI, Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban (NyK 66: 331—370).

tetben fölmentő ítéletet szeretne szerezni védenca számára:

(38) *Az ékszerészt — nem a védencem gyilkolta meg.*

(39) *Nem a védencem gyilkolta meg az ékszerészt.*

Míg az optimális olvasat szerint az ékszerészt (38)-ban és (39)-ben is meggyilkolta valaki, (38) nyitva hagyja annak a lehetőségét, hogy ha az ékszerészt nem is, de valaki mást a védenc gyilkolt meg. (39) semmi ilyesmit nem sugall (noha természetesen nem is zár ki).

Eszerint a nyomatékos topikos mondat implicite modális állításnak tekinthető, s a kontrasztív folytatások (mint (37a)-ban) az első tagmondattól sugalt lehetőséget aktualizálják.

4.2. Az explicit kontrasztok vizsgálata azonban fölvet egy problémát. A *de* tipikusan a topik-kontraszt kötőszava (szemben a *hanem*, *nem pedig* stb.-vel). A *de*-t tartalmazó összetett mondatok jelentése azonban egészen hasonló módon különbözik az *és*-t tartalmazóétól, mint a nyomatékos topikos mondatoké a neutrális elemet tartalmazóétól, azaz, (40) : (41) = (38) : (39).

(40) [*F Péter*] mulatott, *de* [*F János*] fizetett.

(41) [*F Péter*] mulatott, *és* [*F János*] fizetett.

(40) jelentéstöbblete (41)-hez képest az, hogy bár a beszélő elismeri mindkét tagmondat igaz voltát, ellentétet lát közöttük — föltehetőleg azért, mert jól el tudna képzelni egy olyan helyzetet, amelyben az is fizet, aki mulatott. Más szóval: a *de* „logikailag” ugyanolyan konjunkció, mint az *és*, de többletként azt is jelzi, hogy a beszélő szerint lehetséges volna, hogy a két összekapcsolt tagmondat közül az egyik ne legyen igaz. Ez a többlet láthatólag igen hasonló ahhoz, amit a nyomatékos topik jelentéstöbbleteként állapítottam meg. Tekintve viszont, hogy (40)-ben nyoma sincs nyomatékos topiknak, fölmerül az a kérdés, hogy vajon nem a *de* jelentését vetítettem-e bele az (explicit kontrasztban nem álló) nyomatékos topikos mondat jelentésébe is.

De csakugyan nyoma sincs (40)-ben a nyomatékos topiknak? Habár (42) jelentése nem azonos (43)-ével, (44) mégis ugyanazt jelenti, mint (40):

(42) [*F Péter*] mulatott.

(43) *Mulatni* — [*F Péter*] mulatott.

(44) *Mulatni* — [*F Péter*] mulatott, *de fizetni* — [*F János*] fizetett.

Azaz, ha a *de*-t tartalmazó összetett mondatokban nincs is jelen a nyomatékos topik, ez a hiány grammatikailag megjósolható módon pótolható: a *de* jelenlétében rekonstruálható az a topik-pár, amelynek tagjai kontrasztba vannak állítva. Ezért úgy gondolom, hogy a *de* valójában mindig topik-kontraszt kötőszava, s az explicit kontraszt valóban csak aktualizálja a nyomatékos topiktól jelzett lehetőséget.

4.3. A (43)–(44)-es példamondatok elvezetnek egy további érdekességhez. É. Kiss beszél „kötelező” (természetes) fókuszokról, „kötelező” topikot azonban nem említ. A tekintethatározói szerepű²⁷ infinitívusz és datívusz azon-

²⁷ A MMNyR tekintethatározó kategóriája a jelen szempontból nem homogén, mivel számos tekintethatározó (pl. *látszatra*) kerülhet fókusz-helyzetbe is. A szakaszt bevezető meghatározás azonban igen inspiráló volt számomra.

ban kötelezően nyomatékos topik: a mondat nyelvtanilag helytelenné válik akkor, ha ezek nem topik-pozícióban állnak. (A következő mondatok AMT-tagolásának részleteit a következő részig szereném függőben hagyni, s ezért a riktással csak a főhangsúly helyét jelzem.)

- (45) **Péter e n n i evett.* (vö. *Péter enni e v e t t.*)
 (46) **Péter e v e t t enni.*
 (47) **A munkád j ó n a k j ó.* (vö. *A munkád jónak j ó.*)
 (48) **A munkád j ó jónak.*

A kötelező topik (infinitívusz vagy datívusz) lexikailag azonos a mondat valamely másik elemével. Első pillantásra úgy tűnik, hogy az azonosásra két lehetőség is van: vagy a mondat igéjével, vagy a mondat fókuszával azonos. Észrevehető azonban, hogy ha a kérdéses fókusz nem összetett (kopulás) állítmány névszói eleme, akkor a mondat elfogadható ugyan, de kevésbé gyakori, kevésbé tipikus használatú:

- (49) *A verset Radnótinak R a d n ó t i írta,* (de a vers nem a Hetedik ecloga)

A névszói állítmányra később visszatérek, tekintsük a kötelező topik tipikus esetének azt, amikor lexikailag az igével azonos. A lexikai azonosság azt sugallja, hogy itt másolással van dolgunk; a másolási kényszernek pedig az lehet a magyarázata, hogy a mondat egész AMT-szerkezete az igéhez képest lévén meghatározva, az ige n e m m o z d í t h a t ó ki saját pozíciójából. Ha jelentéstartalmát topicalizálni akarjuk, az igét meg kell kettőznünk. Hasonló kettőzést figyelhetünk meg a kiemelő topicalizálás egy másik, főképp beszélt nyelvi változatában:

- (50) *Máriát, azt meglátogattam.*

ahol a topikot a mondat belsejében névmás helyettesíti.²⁸ Érdekes megfigyelni továbbá, hogy a kötelező topik ige-párja sohasem lehet nyomatékos fókusz:

- (51) **Megijedni megijedtem, nem pedig elfutottam.* de:
 (52) *Megijedni megijedtem, de (elfutni) nem futottam el.*
 (53) *Megijedtem, nem pedig elfutottam.*
 (54) *Látni Pétert láttam, nem pedig Jánost.*

Ez azt jelzi, hogy a kötelező topik ige-párja csak a mondatból elhagyhatatlan pozíciót tölti ki, de hiába esik rá a mondathangsúly, a fókusz-kontraszt lehetőségét már nem valósíthatja meg.

A kötelező topiknak (a *de*-probléma megoldásában játszott szerepén kívül) azért érdemes nagy figyelmet szentelni, mert meglehetősen tiszta formában mutatja a nyomatékos topik megszorító, fenntartásos jellegét. Ez persze nem zárja ki azt sem, hogy a topik kötőelemként szerepeljen:

- (55) — *Láttad Jánost?*
 — *Látni láttam.*

²⁸ Vö. angolul: *Mary, I visited her,* valamint a kötelező topik analogonjai: *Smart she is (but pretty she isn't)* és *Respect him I do (but like him I don't).* Oroszul még a (49)-féle topicalizálás is lehetséges, bár rendkívül kollokvialis: *Пышкун-мо Пышкун...*

Itt a rövid válasz azt jelzi, hogy (a) a beszélő szerint a kérdező valamilyen elvárással kérdezte azt, hogy *Láttad Jánost?*, és (b) a beszélő fölhívja a figyelmet arra, hogy a szószerinti kérdésre igenlő ugyan a válasza, de csak arra: a hozzákapcsolódó elvárásra (pl. ha láttad, akkor beszéltél is vele) talán nem.²⁹

4.4. Utoljára hagytam annak a bővítménycsoportnak a vizsgálatát, amelyet É. Kiss igemódosítók néven foglal egybe. Ezek: az igekötő, a névelőtlen tárgy- és határozóragos főnév, a predikatív névszó. É. Kiss a következőket mondja róluk: (a) szemantikailag igen szoros egységet alkotnak az igével (annak jelentéséhez adnak újabb jegyeket), (b) a szórendben önálló bővítményként mozognak (ti. kerülhetnek topik, fókusz és neutrális helyzetbe is), (c) ha a mondatnak nincs nyomatékos fókusza, akkor az igemódosítót fókuszálni kell.³⁰ E legutolsó tulajdonságuk alapján az igemódosítók a természetes fókuszok második („gyengébb”) osztályát képviselik.

Ezek a tulajdonságok szemantikailag igen érdekessé teszik az igemódosítókat. Egyrészt, fölmerül az a kérdés, hogy mi lehet a mögött a látszólagos ellettét mögött, amely (a) és (b) szerint az igemódosító szemantikai „önállótlan-sága” és szintaktikai önállósága között mutatkozik. Másrészt, (c) szerint az igemódosítót néha nem annyira kommunikatív szándékaink vagy szemléletünk alapján fókuszáljuk, hanem inkább nyelvtani kényszerből — vajon milyen szemantikai tulajdonságokkal rendelkezik az így nyert fókusz? Harmadsorban: összefügg-e egymással az igemódosítók fenti három tulajdonsága?

Mindjárt megállapíthatjuk, hogy az igemódosítók szemantikai (lexikai) önállótlan-sága nem egyforma mértékű: közülük az igekötő a legkevésbé önálló jelentésű (a többiek közt is vannak fokozati különbségek). Ezért az igekötő kínálkozik elsősül megvizsgálandó, viszonylag tiszta esetnek.

4.4.1. Az előző pontban mondottak alapján minden ige jelentéstartalmát topicalizálhatjuk infinitívuszi formában. Úgy látszik azonban, hogy nem mindig ez az egyetlen lehetőség:

(56) *Elfutni nem futottam el.*

(57) *El — nem futottam.*

Érzésem szerint e két mondat jelentése lényegében azonos; tudniillik (57)-nek nem az a legjellemzőbb folytatása, hogy *de ki / be stb. igen*, hanem az ilyet éppenséggel speciálisnak kell tekintenünk. (57) — akárcsak (56) — tetszőleges igével állítja szembe az *elfut*-ot, pl. *El — nem futottam, de (félni) féltem*. Jelentésánál tehát (57) topikja nem csupán az *el*, hanem az egész *elfut*. (Vannak esetek, amikor *c s a k* az igekötőt értelmezni topiknak egyenesen lehetetlen is: *Meg — nem csappant a kereslet, de...*, hiszen a *csappan*-nak más igekötője nincs is.)

²⁹ A (nyomatékos) topik megszorító jellegét egy tipikus „stilisztikai hiba” is jelzi: bár nem számít szépnek az a stílus, amelyben az igeinek túl sok bővítményét zsúfoljuk a mondat elejére, a szakszöveget írók gyakran élnek ezzel az eszközzel: akkor, ha nyilvánvalóvá akarják tenni, hogy pillanatnyi állításukat csak a terjedelmes topikban körülírt esetre garantálják.

³⁰ É. Kissnek ez a megállapítása nem pontos, hiszen így nem generálja a *Hoztam jól bort*-típusú mondatokat. Erre később visszatérek.

Hasonló jelenséget észlelhetünk akkor is, ha az igekötő nyomatékos fókusz, például:

(58) *Péter nem elfutott, ...*

Ennek nem az az optimális folytatása, hogy *hanem ki / be stb.* — mint ezt egy önálló nyomatékos fókuszú mondattól várnánk — hanem inkább ilyesmi: *hanem kiáltozott / segítségért ment stb.*, azaz, ismét az *elfut* egésze áll kontrasztban valamivel.

Hogyan magyarázhatjuk ezeket a jelenségeket? Véleményem szerint az igekötő és az ige szoros egységéből kiindulva azt mondhatjuk, hogy (57)-ben és (58)-ban, a szintaktikai látszat ellenére, az igekötő nem a maga jogán mozog, hanem az ige-egység *h í r n ö k e k é n t*: az igekötő nyomatékos topik volta az egység nyomatékos topik voltát, nyomatékos fókusz volta az egység nyomatékos fókusz voltát mutatja. Ez a hírnöki szerep egyébként egyáltalán nem példa nélkül való a magyar szórendben: éppen É. Kiss mutatott rá, hogy ha az alárendelt mondat elválik az utalószavától, akkor az utalószó AMT-helyzete az alárendelt mondat egészének AMT-értékét jelzi.³¹ Az igekötő hírnök-szerepét az teheti szükségessé, hogy az ige, az AMT-szerkezet szintaktikai tartópillére (viszonyítási pontja) lévén, maga nem mozgatható.³² Így az (a) és (b) közötti ellentmondás az interpretáció szintjén föloldható.

4.4.2. Mit mondhatunk most az ige elé tapadó, de nem különösen nagy nyomatékú igekötőről (arról az esetről, amelyben É. Kiss természetes fókuszról beszél)? Elvileg egyáltalán nem kizárt az, hogy egy nyelvtani kényszerből fókuszált elem is rendelkezze a fókusz **3.**-ban megállapított szemantikai jellemzőivel, hiszen **3.4.**-ben láttuk, hogy a kérdőszót, kötelező fókusz volta ellenére, legalábbis az egyik megoldás szerint, tekinthetjük szemantikailag nyomatékos fókuszúnak. A „természetes fókusz” igekötő esetében azonban, úgy tűnik, más a helyzet. Ez különösen világossá válik, ha a következő négyest szemügyre vesszük:³³

(58) [*TP*Péter] [*Fel*] futott.

(59) [*TP*Péter] *nem* [*Fel*] futott.

(60) [*TP*Péter] [*Fel*] futott.

(61) [*TP*Péter] *nem* [*FΔ*] futott *el*.

Az elemzésekből kitűnik, hogy É. Kiss szintaxisa nem tesz különbséget (59) és (60) AMT-szerkezete között. Ami a szintaxist illeti, É. Kiss eljárása tökéletesen

³¹ Például (fókusz-helyzetben az elválás kötelező):

Az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért, =
*[*T* Az, hogy annyi szív hiába onta vért,] nem lehet*
Azt gondolá, hogy meghasadt szívéből Feccsent reá a vér! =
 * [*F* Azt, hogy meghasadt szívéből feccsent reá a vér] gondolá

³² Hasonló következtetésre jutott más szintaktikai jelenségek vizsgálata alapján HUNYADI L., A magyar fókuszképzés egy újabb esete (megjelenik az ANyT 15-ben).

³³ Ezek az elemzések már követik É. Kiss *Structural relations ...* c. cikkének módosításait, amelyben az ige akkor sem számít fókuszúnak, ha rá esik a mondathangsúly (ennek a módosításnak számunkra kevésbé érdekes szintaktikai okai voltak). É. Kiss elemzéseim annyiban változtattam, hogy a *nem el*-t nem tekintetem egy konstituensnek (vö. **3.4.**).

jogosult — a szemantika számára azonban ez az eljárás problematikussá válik. Ha tudniillik ezt a szintaxist egy az egyben interpretálnánk, akkor nem tudnánk számot adni arról a nyelvérzék számára meglehetősen világos tényről, hogy (60)-nak a tagadása (61). Mégpedig azért nem, mert ha a fókuszképzés szemantikailag jelentős művelet, akkor egy igekötő-fókuszú mondatnak nem lehet a tagadása egy olyan mondat, amelyben az igekötő nem fókusz — hiszen a tagadó mondat csak a tagadás jelenlétében különbözhet állító párjától (már ami a logikai szerkezetüket illeti). A nehézséget tehát az okozza, hogy É. Kissnél az ige-tagadás megváltoztatja az AMT-szerkezetet.

A nehézség kiküszöböléséhez a *Péter elfutott* mondatnak egy olyan elemzésére lenne szükségünk, amelyben az igekötő nem fókusz:

(60a) [*TPéter*] [*FΔ*] *elfutott*.

Ez a megoldás (azaz, az ígét közvetlenül megelőző igekötőnek az AMT-szempontból kétféleképpen történő elemzése) szintaktikai eleganciában kétségkívül alatta marad az É. Kisstől javasoltaknak. Némileg alátámaszthatja azonban az, ha figyelembe vesszük, hogy (mint a 30. jegyzetben utaltam rá), az igekötő fókuszálása az É. Kisstől állítottnál kevésbé kötelező: létezik, és pillanatnyi ismereteim szerint legalább háromféle értelemben használható a *Péter — futott el* mondat is:³⁴

(61a) [*TPéter*] [*FΔ*] *futott el(felé) éppen, amikor ...*

(61b) [*TPéter*] [*FΔ*] *futott el már többször is.*

(61c) [*TPéter*] [*FΔ*] *futott el.* (vö. *Peter did run away.*)

A *Péter — elfutott* és a *Péter — futott el* közötti különbség elsősorban aspektusbeli, nem pedig AMT-természetű.³⁵ Ez más szóval azt is jelenti, hogy — ha az igekötőre nem esik különösen nagy nyomatek — az igekötőnek az ige körüli mozgása az ige-egység belülye (ilyenkor az igekötő nem lép ki az egységből). „Mondat-üggvény” az igekötő mozgása csak akkor válik, ha, mint a 4.4.1.-ben tárgyalt esetekben, az egység hírnökeként szerepel a nyomatekos topik vagy a nyomatekos fókusz helyzetében.³⁶

A (c) kérdésre most azt válaszolhatjuk, hogy a nyelvtani kényszerből „fókuszált” igekötő valójában nem fókusz, tehát érthető módon nem rendelkezik a 3-ban megállapított szemantikai tulajdonságokkal. Továbbá: összefüggést találtunk az igekötő és az ige szoros szemantikai kapcsolata és az igekötő szórendi viselkedése között.

4.4.3. A többi igemódosító viselkedése már nem olyan egyértelmű, mint az igekötőé, mivel ezek „tartalmasabbak” lehetnek nála. Itt az a helyzet, hogy

³⁴ Ezeknek a mondatoknak a generálásához minimálisan az szükséges, hogy É. Kiss *Structural relations ...* cikkének (22a) szabályát (*...eV...X⁰...) erre változtassuk: *...F X⁰ V..., amely a **Péter* *element* típust explicite zárja ki.

³⁵ Vörös József, Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe (Nyt. 97: 416–422), Wacha Balázs, Az ige és a tárgy kapcsolata a magyarban (Acta Iuvenum Nyelvészeti tanulmányok 2 [1972]: 75–115), Dezső László, Einige typologische Besonderheiten der ungarischen Wortfolge (ALH 18: 125–159).

³⁶ Figyelemreméltó még, hogy bár az igekötőre is jellemző a topik és a neutrális helyzetben a helycsere-lehetőség, minél messzebbre kerül az igekötő az ígétől, annál rosszabb lesz a mondat, pl. (³⁷)*Péter látogatta Máriát tegnap a városban meg.* Ez is az igekötő és az ige szoros szintaktikai kapcsolatára utal.

ezek az igemódosítók szintén mozoghatnak az ige körül anélkül, hogy kilépnének az ige-egységből, vö.:

- (62) [TPéter] [FΔ] *bélyeget gyűjtött.*
 (63) [TPéter] *nem* [FΔ] *gyűjtött bélyeget.*
 (64) [TPéter] [FΔ] *gyűjtött bélyeget.*

Ezzel magyarázható a predikatív névszó datívuszi topikalizálása is: ilyenkor valójában az ige-egységet topikalizáljuk:

- (65) [TA munkád jónak] [FΔ] *jó (volt).*

Különbözik azonban ezeknek az igemódosítóknak a viselkedése az igekötőtől annyiban, hogy ha nyomatékos topik vagy nyomatékos fókusz helyzetbe kerülnek, akkor a maguk jogán interpretálódnak, például:

- (66) [TBélyeget] *nem* [FΔ] *gyűjtött Péter (de szalvétát igen).*
 (67) *Nem* [Fbélyeget] *gyűjtött Péter (hanem szalvétát).*

(Az, hogy (67)-nek van *hanem karatézott*-típusú folytatása is, nem mond ellent ennek, hiszen, mint korábban láttuk, a fókuszra korlátozódó tagadás csupán optimális, de nem egyetlen olvasata a nyomatékos fókuszú mondatnak.)³⁷

5. Konklúzió

A 3. részben mondottak fényében a nyomatékos fókuszt a következő tulajdonságok jellemzik:

(a) A mondat „leginkább függő állítása” a fókuszt specifikálja, s így a társalgás relevancia-elve szerint a mondat-operátorok (pl. tagadás) optimális hatóköre éppen fókusznyi.

(b) A fókusz kimerítő felsorolást fejez ki, s ennek következtében a fókusz-kontraszt „minőségi kontraszt” lehet.

A 4. részben mondottak fényében a nyomatékos topik „modális fenntartást” fejez ki.

Az É. Kisstől természetes (nem nyomatékos) fókusznak minősített AMT-összetevők két csoportra oszlottak:

(a) Az ún. operátoros bővítmények valódi nyomatékos fókusznak bizonyultak (a kérdőszó esetleges kivételével).

(b) Az ún. igemódosítók az ige-egység részének bizonyultak, s így az ige elé tapadva nem tekintettem őket fókuszoknak.

Bár az ige az AMT-szerkezet szintaktikai tartópillére, s így nem mozgatható, úgy tűnik, hogy az ige jelentéstartalma is lehet nyomatékos topikja vagy nyomatékos fókusza a mondatnak.

SZABOLCSI ANNA

³⁷ Az igemódosítók között É. Kiss — úgy tűnik, helyesen — nem említi a határozóragos melléknéveket. Ezeknek szórendi viselkedésével és szemantikájával most én sem foglalkozom, bár bizonyára igen érdekes lenne, vö. KIEFER, *On emphasis and word order in Hungarian*. Mouton, 1967. 32—53, RADICS, *Analyse d'un type de phrase (Études contrastives sur le français et le hongrois)*. KLTE, 1974.).

On the Semantics of Functional Sentence Perspective

by ANNA SZABOLCSI

Word order and stress variants with different use conditions are commonly analysed and interpreted in terms of some distinction between given and new information. The vagueness of these notions has provided for an amazing diversity of analyses, however, which suggests that the treatment of FSP-phenomena should rather be based on independently motivated syntactic distinctions. A generative approach to Hungarian word order was proposed by É. Kiss (see fn. 5). This paper is an attempt to account for the purely semantic significance of É. Kiss's operations, i. e. to explicate (some of) the differences that are inherent in the logical structures of topic-focus variants of the 'same' sentence. Montague's intensional logic serves as a background for these semantic considerations. It is claimed that one does not in fact adapt one's intended message to the needs of the communicative situation but rather chooses from a linguistically given inventory of view-variants, in observance of conversational principles.

Az információ és a metainformáció a nyelvi közlés struktúrájában

Bevezetés

A jelen tanulmány két részből tevődik össze. Az első részben tárgyaljuk a nyelvi kommunikáció egyes kérdéseit, a másodikban pedig megpróbáljuk feltárni a nyelvi közlés azon elemeit, amelyek segítségével a metainformáció különböző típusainak a továbbítása történik.

Az eredeti elgondolás szerint a tanulmány nemrégben megjelent könyvünk¹ egyik fejezete lett volna, az ott tárgyalt problémákkal tehát nagyon szoros kapcsolatban áll. Erre való tekintettel a jelen munkában szereplő fogalmak definiálását mellőzzük, hogy elkerüljük a felesleges ismétléseket. Csak egy fogalmat illetően teszünk kivételt — ez pedig az információ fogalma —, mivel megítélésünk szerint ezzel elősegítjük munkánkunk önálló tanulmányként történő jobb megértését.

Mint ismeretes az információ a kommunikációelmélet alapvető fogalmaihoz tartozik, de egyre gyakrabban találkozunk vele a különféle más tudományágnak fogalomtárában is. Sajnos, az információ fogalmát több értelemben is használják a kutatók.² Tekintsük át röviden ezt a kérdést. Az információ leggyakrabban konkrét név formájában szerepel (értesítés, adatok stb.) az olyan mondatokban mint pl.: *Azt az információt közölte velem, hogy. . . ; Olyan információt kaptam, hogy . . .* stb. Ezzel szemben például a számítástechnikában, ahol egy adott sok elemű halmazt kell kifejezni két elemből álló halmaz segítségével, más értelmet kap. Vegyük például a $\{a, b, c, d, e, f, g, h\}$ elemekből álló Z halmazt, amelyet egy másik, $B = \{0, 1\}$ halmazzal kell kifejezni. Ez esetben B -nek az értéke 3 lesz, mert: $a = 000$, $b = 001$, $c = 010$, stb. Az, hogy milyen hosszúnak kell lennie a $\{0, 1\}$ -ből álló sornak, a Z halmaz hosszúságától függ. Ha pl. $Z = \{a, b, c, d\}$, akkor a $B = 2$, stb. Ha a Z halmaz elemeinek száma egyenlő az L -lel és a B -nek a hosszúsága N -nel, akkor $L = 2^N$. Ha $N = 8$, akkor $Z = 256$. A számítástechnikában a Z - h a l m a z e l e m e i t i n f o r m á c i ó n a k s z o k t á k n e v e z n i. Elfogadhatjuk azonban azt is, hogy információnak (= I) nem a Z -halmaz elemeit tekintjük, hanem a $\{0, 1\}$ -ből álló N sorokat: ezek a Z -halmaz elemeinek kódolásához szükségesek. Tehát: $I = N$. Az információ mennyiségét a $L = 2^N$ formula alapján a következő módon lehet kiszámítani:

$$N \lg 2 = \lg L. \text{ Mivel az } \lg 2 = 1, \quad I = N = \lg L$$

¹ BAŃCZEROWSKI J. A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. NytudÉrt. 99. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979.

² B. STAROSTA, Uwagi o pojęciu informacji. Studia semiotyczne. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk „Ossolineum”, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1973. IV, 95—109.

$N = 1$, ha $L = 2$ (1 bit). Ez a formula Hartley nevéhez fűződik (1928). Tehát az információfogalom a függvény fogalmával is kapcsolatos. Mint ismeretes a függvény olyan egyértelmű reláció, amely X -értelmezési tartománnyal és Y -értékkészlettel rendelkezik: $f: X \rightarrow Y$. x_i -hez pontosan egy y_i van hozzá rendelve. Esetünkben $L = 2^N$ a kódolás függvénye, a Hartley-féle információ függvénye: $I = \lg L$. Meg kell jegyeznünk, hogy az információ függvényként való értelmezése nem segítette elő a fogalom elterjedését a tudományban. A zöld utat számára csak a valószínűségszámítással és az entropiával való összekapcsolódás jelentette: $I = -\sum_{i=1}^n p_i \lg p_i$ (Shannon-féle formula).

Az utóbbi időben egyre több kutató helyez hangsúlyt az információ minőségi aspektusára. Arról van szó, hogy az információelméleten belül kezd kristályosodni a szemantikai információ elmélete, amely összekapcsolja ezt a fogalmat a nyelvi kifejezések jelentésével, tartalmával. Ez nagyon fontos a nyelvi kommunikáció kutatása számára. Tegyük még hozzá azt is, hogy az informatikában az információfogalom tudományos információt jelent, mivel az informatika a tudományos információ elmélete.³

Mint a fentiek alapján láthatjuk az információfogalom nagyon bonyolult és sok értelemben használható. Kénytelenek vagyunk ezért saját álláspontunkat is kifejteni. Jelen cikkünkben az információ fogalmán azt az új hírt, adatot, stb. értjük, amelynek vétele egy adott konkrét kommunikációs aktusban csökkenti a vevő közlés előtt fennálló szubjektív entrópiáját. Tehát, ha az információvevő olyan hírhez jutott a kommunikációs folyamatban, amelynek előzetesen nem volt birtokában, ez azt jelenti, hogy új információt szerzett. Az új információ szerzése információ növekedést jelent a vevő belső (információs) tárolójában.

I. A nyelvi kommunikáció egyes problémái

A nyelvi kommunikáció (A nyelv fogalmán természetes nyelvet értünk) felfogásunk szerint, a nyelvi és a nyelven kívüli (információs) univerzum kölcsönös relációján alapszik.⁴ Az információs univerzum nem más, mint a valóság tükröződése az emberi tudatban, valamint az ennek alapján létrejött információk a logikai klasszifikáció során. A tükröződés folyamán az ember belső (információs) tárolójában a valóság bizonyos térképe alakul ki. Az információ tárolásakor az emberi agyban az információ osztályozása, ill. szelekciója megy végbe. A kommunikáció folyamata viszont az információ kiválogatásával, azaz az adott osztály egyes elemeinek a kiválasztásával függ össze.⁵ Tehát, az információs sorok generálása a denotációs entrópia (határozatlanság) korlátozásával kapcsolatos.⁶ Azt mondhatjuk, hogy a nyelvi kommunikációban a na-

³ H. BORKO, Information Science: what is it? „American Documentation”, 1968, v. 19, Nr 1: 5. А. И. Михайлов—А. И. Черный—Р. С. Гиляревский, Научные коммуникации и информатика. Наука, Москва 1976. 394—395.

⁴ BAŃCZEROWSKI J.: i. m.

⁵ Uó.: i. m.

⁶ Uó.: i. m.

gyobb halmazból kiindulva kisebb halmazba térünk át. Erre a folyamatra jellemző a determináció. Az a név, amely nagyobb halmazt képvisel, azaz nagyobb osztályt denotál az információs univerzumban, mindig azt a nevet determinálja, amely a kisebb halmazt tükrözi. Ebből a szempontból kiindulva tulajdonképpen a determinációs grammatika modelljéről kellene beszélni.

Az alineáris struktúrából kiindulva a nyelvi kommunikációban a lineáris strukturákba térünk át, mivel a konkrét nyelvi közlések a lineáris strukturákban realizálódnak. Az információ továbbítása egy adott nyelvre jellemző, tehát az adott nyelv használói által társadalmilag kialakított csatornákon (szabályokon) keresztül történik. E tekintetben a nyelvek nagy mértékben különbözhetnek egymástól.

A nyelvi kommunikáció folyamatát vázlatosan a következő módon írhatjuk le: az adó (= A) generál egy szignált (= Sz) azzal a szándékkal, hogy a vevő (= V) fogadja, értelmezze és azzal csökkentse a saját, szubjektív entrópiáját (határozatlanságát). A vevő percipálja a küldött szignált, értelmezi (interpretálja) és megváltoztatja saját belső állapotát bizonyos konvenciókon alapuló szabályok szerint. Az adott tárgy vagy esemény értelmezését (interpretációját) úgy lehet felfogni, mint az általuk okozott változást a vevő belső állapotában, amelynek következtében bizonyos viselkedési készségek alakulnak ki. A szignálok interpretációjánál nemcsak azokat a konvenciókat kell figyelembe venni, amelyek a szignálok értelmezésére vonatkoznak, és amelyeket az adó valamint a vevő tudatosan és explicit módon megfogalmazott, hanem a tanulás útján szerzett szokásokat is, valamint azokat, amelyek a biológiailag determinált viselkedési módokon alapulnak. Véleményünk szerint a fejcsóválás, a kézfogás, a barátságos vagy gúnyos mosoly, ujjal vagy kézzel történő fenyegetés stb. mind kommunikációs aktusok, mivel adója, generálásukkor feltételezte, hogy V értelmezni fogja azokat a korábban elsajátított szabályok alapján. Igaz, ebben az esetben ezeket a szabályokat olyan törvényszerűségeknek lehet tekinteni, amelyek az adott kultúrával is kapcsolatosak, tehát, egy bizonyos konvención alapulnak.

Ezzel szemben pl. a fekete felhőket az égen, bár sok információt tartalmaznak, nem lehet természetes kommunikációs aktusnak tekinteni, mert ezt a szignált a társadalmilag elfogadott szabályrendszer alapján nem lehet értelmezni. Az ember-gép kommunikáció esetében olyan konvencionális vagy elsajátított szabályokról van szó, amelyek a küldött szignálok értelmezését szolgálják. A fentiek értelmében pl. a lázmérő vagy a hőmérő leolvasása kommunikációs aktus.

A nyelvi kommunikáció fogalma szorosan összefügg a nyelvi kompetencia fogalmával. A nyelv használója nagy mennyiségben képes olyan mondatokat is megalkotni és interpretálni, amelyek nagy részét sohasem hallotta, és amelyek teljesen újak számára. Ez a jelenség a nyelvi kompetencia olyan alkotó aspektusaként értelmezhető, amely csak az emberre jellemző.

Valamely adott jelenség elméleti értelmezésének az a feladata mindenekelőtt, hogy megmagyarázza az empirikus tényeket a törvényszerűségekkel együtt. A nyelvi kommunikáció leírásánál figyelembe kell venni a nyelvi kompetencia mechanizmusának a leírását is. Abból a feltevésből, hogy ez a mechanizmus valóban olyan amelyet használunk, olyan szabályok következnek, amelyek a létrehozott és értelmezett (interpretált) mondatokat leírják. Az ily módon felépített modell adekvátságát úgy lehetne ellenőrizni, hogy a nyelvi szignálok generáló és interpretáló gépek programjaként használjuk. Ez

azonban egyelőre a tudományos fantasztikum tárgya. Többet kell tudnunk a világról, az ember biológiai, pszichológiai és társadalmi természetéről. A természetes nyelvi kommunikáció rendkívül bonyolult jelenség, amely különféle kapcsolatok egész szövevényével függ össze az emberi élet legkülönbözőbb területeivel. Ezek legtöbbször — véleményünk szerint — továbbra is titok marad a tudomány számára.

Figyelemre méltó az a tény, hogy a nyelvi kommunikációban sok nyelvi funkció jut kifejezésre. Nemcsak pusztán ismeretek továbbításáról van szó, hanem bizonyos viselkedési módokról, érzelmek, magatartások, erkölcsi, esztétikai stb. élmények keltéséről és kifejezéséről is. Azokról a mechanizmusokról, amelyek a funkciók alapjait képezik, még keveset tudunk. Nem tudjuk például leírni azoknak a belső állapotváltozásoknak a mechanizmusát, amelyek a nyelvi szignálok által kiváltott érzelmi (emocionális) vagy esztétikai élményekkel kapcsolatosak. Komoly akadályokba ütközik a nyelvi kifejezések emocionális és esztétikai interpretációja elveinek a megfogalmazása. Sőt, nem rendelkezünk azokkal a kritériumokkal sem, amelyek segítségével meg lehetne különböztetni a fent említett funkciókat realizáló kifejezéseket.⁷

Mint tudjuk, a nyelvi struktúrát, minden más struktúrához hasonlóan absztrakt konstruktumként kell tekinteni, amely csak azokban a funkciókban nyilvánul meg, amelyek a programjából következnek. Ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy a struktúrát ne lehetne értelemszerűen elválasztani nyelvi funkcióitól. Arról van szó, hogy minden közlésnek egyfelől saját struktúrája van, másfelől bizonyos funkciót tölt be. Tehát a struktúra és a funkció között kapcsolat van. A nyelvi kommunikációs modellből kiindulva a legfontosabb nyelvi funkciónak a kommunikatív funkciót kell tekinteni. Ez a funkció azon alapszik, hogy az adó a kommunikatív csatorna, valamint a nyelvi kód segítségével információt továbbít a vevőhöz. A kódolt ill. a továbbított információnak meghatározott jelentése van. Ebben az esetben tehát a nyelv szemantikai, vagy másképpen reprezentatív funkciójáról beszélhetünk a valóság tükrözése szempontjából. A kommunikatív és a reprezentatív nyelvi funkciót a nyelvészek többsége alapvető nyelvi funkciónak tekinti. Ezenkívül sok más nyelvi funkciót is felfedezett a nyelvtudomány.⁸

A nyelvi funkciók általában együttesen fordulnak elő minden közléstípusban, és kitevőjük van a közlés struktúrájában. Nyelvi formalizációjuk megállapítása és leírása viszont sok esetben komoly gondot okoz a kutatóknak.

A nyelvi kommunikáció leírását nagy mértékben bonyolítja az a tény, hogy a természetes nyelv különféle más kommunikációs rendszerekhez kapcsolódik, ilyen pl. a mimika, a gesztikuláció stb. Ugyanazt a nyelvi kifejezés többféle módon is értelmezni lehet, ha más rendszerekhez tartozó szignálokkal

⁷ B. STANOSZ—A. NOWACZYK, *Logiczne podstawy języka*. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk „Ossolineum”, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1976. 9—26.

⁸ R. JAKOBSON, *Linguistics and Poetics*. In: TH. A. SEBEOK (szerk.), *Style in Language*. Cambridge, Massachusetts, 1960/1966, M.I.T. Press; K. BÜHLER *Sprachtheorie*. Jena 1934; B. MALINOWSKI, *The Problem of Meaning in Primitive Languages*. In: C. K. OGDEN—I. H. RICHARDS, *The Meaning of Meaning*. Harcourt, Brace, New York 1923; C. W. MORRIS, *Foundations of the Theory of Signs*. International Encyclopedia of Unified Science 1/2. Chicago University Press, 1938; P. GIRAUD, *Semiologia*. Warszawa 1974; M. A. K. HALLIDAY, *Explorations in the Functions of Language*. Edward Arnold Ltd, London 1973. Uő.: *Learning how to Mean. Explorations in the Development of Language*. London 1975; ELEKI LÁSZLÓ, *Közlélmélet, grammatika, aktuális mondattagolás*. ANyT 9 (1973): 65—85.

együtt szerepel. Ezeknek az összefüggéseknek a leírása nagyon bonyolult és nagyon gazdag fogalomrendszer alkalmazását igényli. A nyelvi szignálok értelmezési módjának a más kommunikációs rendszerekhez tartozó szignálok hatására történő módosulása, annak a jelenségnek különleges esetét képezi, amely az alkalmi (okkasionális) nyelvi kifejezésekhez kötődik. Az alkalmi kifejezések (egyes szavak, fordulatok, mondatok) értelmezése szorosan összefügg azokkal a körülményekkel, amelyekben létrejöttek: hely, idő, kontextus, az adó és sok más olyan tényező, amelyet néha nagyon nehéz azonosítani. Az ilyen kifejezések pl. mint a *mi*, *ma*, *itt* stb. tipikus alkalmi kifejezések. Ez a tulajdonság a nyelvi kifejezések nagy többségére érvényes. Az alkalmi kifejezéseket tartalmazó mondatok automatikus (elméletszerű) értelmezésének az előrejelzése, ha a megfigyelő intuitív ismeretét figyelmen kívül hagyjuk, olyan vállalkozás, amely túlszárnyalja a nyelvi kommunikációval foglalkozó szakember lehetőségeit.

Eltérő jellegűek, de magyarázatra szorulnak a kommunikációs aktusok természetes korlátozásával kapcsolatos jelenségek is. Az interpretált szignálok struktúrájának a hosszúsága az emberi memória és az alkotó készség korlátozásával függ össze. Interpretálni kell például egyfelől az ún. „kárt szenvedő” szignálokat (deviációs mondatokat), másfelől viszont azt a zajt, amely a helyes mondatok interpretációjában fennáll. Itt az ún. „interpretációs” késedelemről van szó, amely csak az értelmezendő mondatok néhány aspektusának a befogadásában rejlik. Ennek a forrása az emberi inferenciarendszer természetes korlátozásában keresendő.

A nyelvi kommunikáció leírásánál olyan elméletet kell létrehoznunk, amelynek segítségével meg lehet magyarázni és előre lehet jelezni a nyelvi kifejezések használati módját. Egy eléggé elterjedt vélemény szerint oksági kapcsolat van a beszélő külső szituációja, belső állapota és az általa használt kifejezés között. A tapasztalat azt mutatja, hogy bizonyos körülmények között valóban ilyen jelenségek fordulnak elő. Például, a vízbe fulladó ember általában azt kiáltja, hogy *Segítség!*, az, aki nem érzi bűnösnek magát, a *Letartóztatom önt* rendőri kifejezésre általában az *Engem! Miért!* válasszal reagál. Köztudott, hogy az ember verbális viselkedését bizonyos értelemben szabályozni lehet. Ezzel kapcsolatban merül fel a következő kérdés: a fent említett megfigyelések értelmében valóban elfogadható-e az a hipotézis, amely szerint minden tetszőleges kifejezés használatát előre lehet jelezni, ha elegendő ismerettel rendelkezünk azokról a fizikai és pszichológiai körülményekről, amelyek megelőzték annak a generálását. Nagyon sok információra van eszerint szükségünk. Ezenkívül nagy a bizonytalanság akörül is, hogy ez valóban így van. Az ilyen hipotéziseket legalábbis egyelőre el kell vetnünk.

Egy olyan elmélet megalkotása, amely a nyelvi viselkedést, azaz a nyelvi kifejezések alakjainak, tulajdonságainak és motivációjuknak teljes gazdagságát megmagyarázná és előrejelezné, olyan feladat, amelyet a mai tudomány még képtelen megoldani. Emellett a nyelvi kommunikáció kutatásának kérdései interdiszciplináris jellegűek.⁹

⁹ F., POYATOS, Language in the Context of Total Body Communication. *Linguistics* 168 (1976): 49—62; Uő.: „Cross-Cultural Analysis of Paralinguistic 'Alternants' in Face-to-Face Interaction”. In: A. KENDON—R. HARRIS—M. KEY (szerk.), *Organization of Behavior in Face-to-Face Interaction*. Mouton, The Hague 1975. 277—314; Uő.: „Analysis of a Culture Through Its Culturemes: Theory and Methods”. In: A. RAPOPORT (szerk.), *The Mutual Interaction of People and Their Built Environment*, The Hague, Mouton, 1976; P. Г. Пнотровский. Текст. машина. человек. Наука. Ленинград 1975.

II. Metainformációk a nyelvi közlésben

Mint már említettük, a nyelvi kommunikáció leglényegesebb mozzanata az információtovábbítás. A nyelvi közlésben sokféle információ realizálódik. Nemcsak az objektív valóságról szóló információkat továbbítjuk, hanem sok más információt is, köztük az információszerzés módjára vonatkozó ismereteket is.¹⁰ Az olyan kifejezésben pl., mint *Tegnap láttalak az utcán* vagy *Hallottam, mit beszéltek*, az információs csatornáról szóló információt is megtaláljuk (*láttalak, hallottam*). *A rosszul hallok; nem értem; beszélj hangosabban! halló! halló!; nagyon gyengén hallani* stb. kifejezések pl. arról tanúskodnak, hogy a kommunikációs aktust nagy zaj kíséri.

A nyelvi közlésben kifejezésre jut a kommunikációs modellről szóló információ is (adó, vevő, szubjektum, objektum).¹¹ *A feleségem azt mondta nekem, hogy nagyon szép ruhát látott az üzletben* kifejezést pl. a következő módon elemezhetjük:

1. Kommunikációs láncszem: Információforrás: *ruha az üzletben*
Információvevő: *a feleségem*
Információs csatorna: *vizuális (látott)*
Információtartalom: *az üzletben nagyon szép ruha van.*
2. Kommunikációs láncszem: A metainformáció adója: *a feleségem*
A metainformáció vevője: *én*
A metainformációs csatorna: *auditív (azt mondta)*
A metainformációtartalom: *szép ruhát láttam az üzletben*
3. Kommunikációs láncszem: A metametainformáció adója: *én*
A metametainformáció vevője: *ismeretlen*
A metametainformációs csatorna: *auditív (az írásban-vizuális)*
A metametainformációtartalom: *A feleségem azt mondta nekem, hogy nagyon szép ruhát látott az üzletben.*

A fentiekből az következik, hogy ennek a közlésnek három kommunikációs láncszeme, két adója és három vevője van. Világosan láthatjuk, hogy ezek

¹⁰ H. GRENIEWSKI, *Sprawy wszystkie i jeszcze inne*. KiW, Warszawa 1970; Uő.: *Elementy cybernetyki sposobem niematematycznym wyłożone*. PWN, Warszawa 1959; Uő.: *Cybernetyka niematematyczna*. PWN, Warszawa 1969; HENRY LEE SMITH JR., *Language and the Total System of Communication*. In: ARCHIBALD A. HILL (szerk.), *Linguistics Today*. Basic Books Inc. Publishers, New York—London 1969. 89—102.

¹¹ L. ZABROCKI, *Kybernetische Modelle der sprachlichen Kommunikation*. Polska Akademia Nauk „Ossolineum”, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1975; Uő.: *Informacje o nadawcy i odbiorcy na płaszczyźnie języka*. *Slavia Occidentalis* 27 (1968): 297—303; Uő.: *Cybernetyczny układ komunikacji językowej*. *Logopedia* Nr 7. Lublin.

az információk a nyelvi közlés struktúrájában tükröződnek. Minden metainformáció mond valamit a továbbított ill. a kapott információról, tájékoztat:

1. az információs folyamat fajtájáról,
2. az információs szituációról,
3. az információ tartalmáról,
4. a kommunikatív csatornában fellépő esetleges zajról. stb.

A nyelvi kommunikáció struktúrája, kibernetikai értelemben három fajta információ közlésére alkalmas, ezek: 1. alapinformáció, 2. irányító információ és 3. kontroll információ.¹² Az olyan metanyelvi kifejezésekben mint pl.: *Arra figyeljen hogy ...*; *Az a fontos hogy ...*; *Arra törekedjen, hogy ...* *Vigyázzon ...*; *Ne felejtse ...* stb. irányító információval van dolgunk, mivel az információvevő viselkedésének megfelelő mederbe terelésére irányul. A kontroll információ két irányú lehet: az adótól a vevőig és fordítva, a vevőtől az adóig. A *Érted?*, *Hallod?*, *Megértetted?*, *Nem?*, *Rendben van?* *Nem felejtetted el?*, *Láttad, hogy ...* stb. metanyelvi kifejezések az adótól származnak, az *Igen*, *Értem*, *Persze*, *Természetesen*, *Világos*, *Úgy van*, *Igazad van* stb. pedig a vevőtől.

Meg kell jegyeznünk, hogy a nyelvi kód univerzális, tehát képes mind a két információtípus továbbítására (információ, metainformáció). Ennek megfelelően tartalmaznia kell a *m e t a k ó d* elemeit is, hogy eleget tudjon tenni a metainformációs folyamatnak is. Véleményünk szerint, a metakód elemeinek feltárása és leírása (modellálása) sokat segíthet abban, hogy jobban megismerjük a természetes nyelv, mint univerzális kód működését a kommunikációs folyamatban. Ez segíthet abban is, hogy feltárjuk a nyelvi közlés struktúráját és modellálni tudjuk azt. Mindez végső soron elősegítheti az ember hatékony beavatkozását a nyelvi kommunikációs folyamatba.

I. A nyelven kívüli információk szerzésére szolgáló kommunikatív csatornák fajtáiról szóló információk tükröződése a nyelvben

Mint ismeretes, az ember a környező valósághoz történő alkalmazkodásakor a következő csatornákon keresztül szerzi meg az információt: a látás, a hallás, a szaglás, az ízeles és a tapintás útján. Az információ átadásakor a nyelvi kommunikáció folyamatában az adó sok esetben közli, hogy milyen úton jutott az információhoz. A nyelv tehát olyan eszközökkel rendelkezik, amelyek segítségével mindezt kifejezni képes. Vegyük példaként a magyar nyelvet. Tételezzük fel, hogy a vevő a vizuális csatorna segítségével nyert információt és azt a következő közlés formájában továbbította:

Jancsi látta, hogy sok hal van a vízben

Ezt a kommunikatív szituációt a következő módon lehet leírni:

(V_1 : *Jancsi*) + (vizuális csatorna: *látta*) + (IF = információforrás: *hal van a vízben*)

¹² BAŃCZEROWSKI J.: i. m.; W. KOŁWZAN, Uniwersalny kod semantyczny a informatyka. Instytut Organizacji i Zarządzania Politechniki Wrocławskiej. Raport Nr 198. Wrocław 1977. Uő.: Lingwistyczne ograniczenia komunikacji w nauce. Instytut Organizacji i Zarządzania Politechniki Wrocławskiej. Komunikat Nr 458. Wrocław 1978.

Hasonló a helyzet a többi csatorna esetében is pl.:

K ö z l é s: *Azok a madarak nagyon szépen énekelnek.*

Tehát: *V azt hallotta, hogy azok a madarak nagyon szépen énekelnek.*

Az ízelelésnél fennállott információs szituációt a következő módon írhatjuk le:

K ö z l é s: (V₁) + (csatorna: ízelelés) + (IF)

Jancsi érezte, hogy csipős a halászlé.

Tehát: *Jancsi + érezte + csipős a halászlé*

Ha az információs csatorna a szaglás, akkor a helyzet a következő:

(V₁) + (csatorna: szaglás) + (IF)

Például: *A konyhában furcsa szag van közlés esetében:*

V₁ (megszagolta, megérezte), *hogy a konyhában furcsa szag van.*

A tapintásnál is hasonló modell érvényesül:

(V₁) + (csatorna: tapintás) + (IF)

Például: V₁ (érezte, megérezte . . .), *hogy (IF: a fűtőtest meleg).*

Meg kell jegyeznünk, hogy az ízelelési, a szaglási és a tapintási receptor segítségével kapott információ nincs mindig megkülönböztetve a magyar nyelvben. Pl.:

Jancsi keserűnek érezte az almát;

Jancsi erős gázzzagot érzett az utcán;

Jancsi érezte, hogy a kő nagyon hideg.

Ez a megállapítás sok más nyelvre is érvényes. Sokszor viszont az információs szituáció megköveteli azt, hogy kifejezésre juttassuk, milyen csatorna útján szereztük az információt. Pl.

Mi az? Nem tudom. Meg kell szagolnom.

Mi az? Nem tudom. Meg kell kóstolnom.

Mi az? Nem tudom. Meg kell tapintanom.

A kísérletek azt mutatják, hogy a látási és a hallási receptorok segítségével kapott információ kb. 90%-ot tesz ki az embernél. Tehát az auditív és a vizuális információról szóló metainformációknak is viszonylag gyakoriaknak kell lenniök a nyelvben. Egyébként magyar és más idegen nyelvi ismereteink igazolják ezt a feltevést. Nagyon gyakoriak azok a mondatok, amelyek *lát, néz, hall* stb. metainformációs igéket tartalmaznak.¹³

A fentieket összegezve a magyar nyelvben főként a következő metainformációs igékkel találkozunk, amelyek azt jelzik, hogy milyen csatornán jutott az ember a nyelven kívüli információhoz.

Látás	Hallás	Ízelelés	Szaglás	Tapintás
Lát	hall	érez	érez	érez
Meglát	meghall	megérez	megérez	megérez
Néz				
Megnéz				

¹³ B. BOJAR, Polskie czasowniki dotyczące procesów informacyjnych (Elementy metainformacji w tekstach języka naturalnego). Studia Językoznawcze. Streszczenie prac doktorskich. III. Semantyka i składnia. Polska Akademia Nauk „Ossolineum”, 1978. 7—45.

Vannak olyan igék is, amelyek csak általános formában utalnak arra, hogy a vevő meg nem határozott csatorna segítségével jutott a nyelven kívüli információhoz. Pl. *észrevesz, felfigyel, megfigyel* stb.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az olyan igék mint pl. *lát, néz* jelentése nem más mint „információt kapni a látás segítségével”. De pl. a *kinéz* stb. igék bizonyos plusz információt tartalmaznak a *néz*-hez képest. Erre a kérdésre még visszatérünk.

2. Az információadó, ill. -vevő állapotáról szóló meta-információ

A nyelvi közlésben olyan információkkal is találkozunk, amelyek az adó ill. a vevő különböző állapotairól szólnak. Vegyünk példaként egy olyan állapotot, amelynek a következő nyelvi közlés felel meg:

Fáj a fejem (vagy: *Fáj a hasam* stb.)

Ahhoz, hogy az ember továbbítsa ezt az információt, kénytelen igénybe venni a nyelvi kódot, amely segítségével azt közli, hogy milyen szignált kapott, melyik helyen jelent meg a szignál és az milyen intenzitású volt. Pl.

1. *Fáj a fejem;*
2. *Nagyon fáj a fejem;*
3. *Rettenetesen fáj a fejem.*

A felsorolt közlések esetében az első információvevő az adóval egyenlő („én” vagyok az, akinek fáj a feje és én továbbítottam ezt az információt).

Ha most összehasonlítunk két olyan kifejezést, mint például

1. *Kezd fájni a fejem és*
2. *Érzem, hogy kezd fájni a fejem,*

arra a megállapításra juthatunk, hogy az információmennység tekintetében mind a két kifejezés egyforma. Tehát az *érezem* elem használata ez esetben redundáns. Sok hasonló szerkezetű kifejezésben azonban az *érezem* ige mégsem redundáns és új információt is hordozhat. Pl.:

Érzem, hogy úgy fáj a fejem, hogy nem bírom tovább.

Itt bizonyos kiegészítő információval van dolgunk, amely nagyon fontos mind az adó mind pedig a vevő számára. Hasonló a helyzet a következő közlések esetében is:

1. *Érzem, hogy valami rossz történt;*
2. *Érzem, hogy megfosztottál ettől a lehetőségtől;*
3. *Érzem, hogy már biztosan nem jön;*
4. *Érzem, hogy valami nagy zűr lesz ebből;*
5. *Érzem, hogy jön a tél.*

Vegyünk még egy példát:

A koldus érezte, hogy a batyú egyre jobban nyomja a vállát.

Ebben a közlésben nem arról van információ, hogy a batyunak a súlya növekszik, hanem arról, hogy a koldus állapota változik. Azt jelenti, hogy a koldus egyre gyöngül. Hasonló példák:

*A futbalista érezte, hogy tovább már nem bírja ezt a tempót;
A háziasszony érezte, hogy nem bírja elvinni ezt a kosarat;
Jancsi érezte, hogy ma akár két mázsa súlyt is fel bírna emelni stb.*

Világosan látható, hogy a nyelvi közlésben az adó ill. a vevő állapotára vonatkozó információ is érvényesül mint metainformáció.

3. Az adó információbefogadásra irányuló törekvéséről szóló metainformáció

Az információadó sok esetben közli a vevővel, hogy milyen körülmények között jutott az információhoz. Pl.:

*Kilestem, hogy mit csináltak tegnap;
Kénytelen voltam megszagolni, mert nem voltam biztos benne;
Kinéztem az ablakon, hogy lássam, merre mennek az emberek;
Éva az ajtó mögött hallgatózott, mit mondanak róla.*

A felsorolt mondatokban a *kilestem*, *megszagolni*, *kinéztem*, *hallgatózott* igék bizonyos információnövekedésről is számot adnak. Kiderül belőlük, hogy az információadónak ahhoz, hogy információhoz jusson bizonyos kiegészítő cselekvést kell végrehajtania. Ezek az igék tehát nemcsak a kommunikatív csatornáról közvetítenek információt, hanem arról a szituációról is, amelyben az adó információhoz jutott.

4. Az információ feldolgozásának a folyamatáról szóló információk

Az ember nem mindig kap a környező világból információt. Sok információt szerezhet nagyon bonyolult gondolati műveletek útján is. Ez az ún. alkotó gondolati tevékenység, melynek bázisát a tárolt információk képezik. Kibernetikailag ezt a folyamatot a következő módon lehet leírni: vannak bizonyos bemeneti információk, azokat feldolgozza egy bizonyos berendezés és a feldolgozás eredményeként új kimeneti információkhoz juthatunk. Másképpen fogalmazva azt mondhatjuk, hogy egy ilyen folyamatban az információ transzformálásáról van szó. Tehát az információforráson bizonyos transzformációkat végzünk el. Vegyük a következő példát:

A motor működése alapján az autószerelő megállapította, hogy a kocs legalább tíz éves.

A fentieket figyelembe véve ezt a közlést a következő módon elemezhetjük:

- a) bemeneti információ: *a motor működése*
- b) transzformációfajta: *konklúzió — megállapította*
- c) az információt feldolgozó berendezés: *autószerelő*
- d) kimeneti információ: *a kocs legalább tíz éves*

Ennek a mondatnak a formális leírása így képzelhető el:

$X I_{be}$ bemeneti információk alapján T transzformáció következtében I_{ki} kimeneti információkhoz jutott. Tehát I_{ki} I_{be} -nek a következménye. Ebből a közlésből kitűnik, hogy az információt feldolgozó berendezésre, azaz a szervezetre aktív magatartás jellemző, mivel cselekvése információ-növekedést idézett elő. Erről a konkrét cselekvésről szó esik a közlésben is.

Az ilyen információs folyamatokról szóló nyelvi közlést kétféle szempontból írhatjuk le. Először érdekelhet bennünket az a gondolati folyamat, melynek során I_{be} T alkalmazása következtében I_{ki} -vé alakul és másodszor az a viszony, amely I_{be} és I_{ki} között valósul meg. A fent idézett példa az első szempontot támasztja alá. Az olyan mondat viszont mint pl.: *Az ősz haj arról tanúskodik, hogy az ember öreg* arról tájékoztat, hogy a bemeneti információ információforrásul szolgál más információ számára. A két eset közötti különbség nyilvánvaló.

Jegyezzük meg, hogy nem minden közlésben jut kifejezésre az az információ, amely az I_{be} -t feldolgozó berendezés aktív magatartásáról szól. Ezt a következő példa illusztrálja:

Kollégájától megtudta, hogy hamarosan elnökválasztás lesz vagy: Hamarosan kitudódott, hogy nagy szélhámós volt.

Ezekben a mondatokban nincs említés arról a cselekvésről, amelynek során új információ jött létre.

Elég sok olyan igét találunk a magyarban, amelyek segítségével az információadó azt fejezi ki, hogy az információt feldolgozó berendezés aktív a kommunikációs szituációban. Ilyenek pl.: *kitalál, feltalál, kiderít, kinyomoz, átkutat, felkutat* stb. igék. Példák:

*Kinyomozták, hogy honnan jön a vész;
Átkutatták a kocsiját, mert gyanús volt;
Tegnap kiderítettem, hogy hova költözött Kovács.*

A nyelvi közlésben a T transzformáció típusáról szóló információkat olyan igék segítségével lehet kifejezni mint például: *hozzáad, kivon, oszt, hatványoz, ragoz, gondolkodik, átgondol, meggondol, megfontol* stb. Példa:

János ragozta a „kutya” főnevet.

Az említett igék azt jelzik, hogy mi történik a bemeneti információval azaz milyen transzformációt hajtunk végre rajta feldolgozása során.

Előzetes elemzések alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a magyar nyelvben az információ-forrásrautaló igék egész sorával találkozunk. Tehát ezek a meta-információs igék azt mutatják, hogy az I_{be} -ből I_{ki} következik az alábbi séma szerint:

$I_{be} + \text{a következő jelentésű meta-információs ige} + I_{ki}$

Példák:

*A tények azt bizonyítják, hogy a vádlott nem bűnös;
A beszámolóból kitűnik, hogy a vállalat sok árut gyártott a múlt évben;
Azok a jelek figyelmeztetnek a veszélyre.*

Ebbe a kategóriába sok magyar ige sorolandó. Pl.: *lát, implikál, meghatároz, figyelmeztet, rámutat, tanúskodik, meggyőz, óv, csal, tanít, szugerál, jelez, jelent, értesít* stb.

A feljebb idézett példák alapján azt mondhatjuk, hogy az Ibe a premisz-
szája annak a következtetési folyamatnak, melynek konklúziója Iki.

5. Metainformációk a nyelvi információs folyamatról

Ebben a részben a nyelvi kód olyan elemeit szeretnénk kiemelni, amelyek az információ befogadási folyamatára vonatkoznak. Az ilyen igék, mint pl. *hall, meghall, hallgatózik, meghallgat, fülel* stb., az auditív információ, míg pl. *olvas, elolvas, kukucskál, bámul, les, megszemlél* stb. vizuális információ befogadását jelzik. Hasonló a helyzet az ízelelés, a szaglás, a tapintás esetében is: *ízlel, kóstol* stb.; *szagol, szimatol* stb.; *tapint, tapogat, érint, hozzányúl* stb.

Az információtovábbítás folyamatáról tanúskodnak az olyan igék, mint pl.: *beszél, mond, megmond* stb.

Mint tudjuk, az információadó kétfajta nyelvi kódot használhat a kommunikációs folyamatban: a beszélt és az írott kódot. Itt tehát a szöveg két oldaláról van szó: auditív és vizuális oldalról. Sok esetben a nyelvi közlésben olyan információ is szerepel, amely mind a beszélt, mind pedig az írott szöveg fizikai oldalát jellemzi. A magyar nyelvben elég tekintélyes számú olyan ige van, amely kapcsolatos a fenti kérdéssel. Véleményünk szerint az olyan igék mint pl.: *nyög, kinyög, morog, ordít, dalol, nyávog, szuszog, siránkozik, handabandázik, fecseg, súg, zokog, sóhajt, halandzsázik, kiabál, visít, selypít, kacag, dadog, jajdul, jajgat* stb. olyan információt tartalmaznak, amely a hangszínnel, a beszédtempóval, a közlés intonációjával, a kiejtés pontosságával stb. kapcsolatos. Ezek a metainformációs igék arról tanúskodnak, hogy a fent említett beszédparaméterek nagyon fontosak az információévvé számára.

Hasonló a helyzet az írott szöveggel is. Vannak olyan metainformációs igék, melyek segítségével a szöveg értékelését is megadjuk. Vegyünk például egy egyszerű igét *ír*. Hozzá képest a *firkál* bizonyos kiegészítő információt tartalmaz, amely az írott szöveg fizikai oldalát értékeli. Ebbe a csoportba sorolhatjuk az olyan igéket is mint pl.: *kicirkalmaz, kalligrafál* stb.

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a feljebb felsorolt igék közül néhány-
nak az alapvető jelentésén kívül (jellemezni a szöveg fizikai oldalát) bizonyos kontextusban más jelentése is lehet. Pl. a *fecseg* igének olyan jelentése is van, hogy „sokat és feleslegesen beszél”.

A tárgyalt igék között olyanok is vannak, amelyek bizonyos kiegészítő információt is tartalmaznak az információs csatorna zajára, ill. a nyelvi szignál deformációjára vonatkozóan. Pl. *nyög, makog, motyog, mormol, dörmög, selypít, gagyog* igék arról tanúskodnak, hogy az információtovábbításnál bekövetkezett zajért a beszélő a felelős. Az írott szöveg eltorzításáról — szintén az adó hibájából — az olyan szavak tanúskodnak mint például: *firkál, irkafirka, ákombákom, macskakaparás* stb.

A fent felsoroltakon kívül még jó néhány igét találunk a magyarban, amely szintén a csatornában fellépő zajról szól, de arról is tájékoztat, hogy az eltorzított nyelvi szignál dekódolása megtörtént. Pl.: *megfejt, kibogoz, kibetűz, kisillabizál* stb. Ez esetben is arról van szó, hogy a szignált az adó torzította el.

6. Az információ formájára és tartalmára utaló metainformációk

Az emberi kommunikáció majdnem mindig sztereotip sémák szerint zajlik. Ezek a sémák bizonyos konvención alapulnak és mindig arra mutatnak rá, ami az adott kommunikációs helyzetben a legfontosabb az adó szempontjából. Ilyen szerepet nagyon sok az információátadással kapcsolatos ige tölt be a magyarban:

- a) Az információ formájáról és tartalmáról: *imádkozik, káromkodik, átkoz, szitkozódik, dedikál, címez, elnököl, jegyzőkönyvez* stb.
- b) Az információ olyan formájáról és tartalmáról szóló metainformáció, amely az adó és a vevő között fennálló összefüggést fejezi ki: *jelent, gyón, tájékoztat* stb.
- c) A jövőbeni információ formájáról és tartalmáról: *előrejelez, jövendöl, jósol* stb.
- d) Metainformáció arról, hogy a közölt információ kapcsolatban áll az előtte továbbított információval: *magyaráz, tagad, erősít, motivál, kommentál, cáfol, bizonyít* stb.
- e) Az adónak az adott közlésben szereplő objektumhoz való viszonyáról szóló információ: *kigúnyol, kicsúfol, tréfál, tréfálgozik, gúnyolódik, ironizál, szellemeskedik, élcélődik* stb.

7. Az információ funkcióról szóló metainformációk

Nem nehéz rájönni, hogy a metainformációs nyelvi elemek között olyanok is szerepelnek, amelyeknek bizonyos felszólító jellegű funkciója van. Segítségükkel az adó kifejezi azt a magatartását, amelyet a közölt információ, tehát a vevő iránt tanúsít. Ezt a funkciót **f e l s z ó l í t ó f u n k c i ó n a k** fogjuk nevezni. Vegyünk egy példát:

A feleségem megtiltotta, hogy a szomszédasszonnyal beszéljek.

Ebből a mondatból világosan kitűnik, hogy *megtiltotta* igének felszólító funkciója van. Több hasonló példát is lehetne felhozni. Ugyanolyan funkciót töltenek be az olyan igék, mint pl.: *parancsol, betilt, eltilt, ajánl, utasít, megbíz, kér, agitál, könyörög, követel, sürget, elrendel* stb. A felszólító funkció akkor is érvényesülhet, ha az adó az adott közlésben azonos a vevővel. Pl.: *Sürgettem magamat.*

A nyelvi közléseket elemezve a feljebb tárgyalt funkció tükrében arra a megállapításra juthatunk, hogy a kérdés nem mindig egyértelmű. Néha úgy tűnhet, hogy az adott információs sorban a felszólító funkció lép fel, de a valóságban nem teljesen az. Sok esetben a felszínes hasonlóság egész más dolgokat rejthet. Látszólag az olyan igék, mint pl.: *tanácsol, javasol* stb. nagyon hasonlítanak a fent felsorolt igékre. De esetükben az információ jellegét nem az adó, hanem az adott konkrét kommunikatív szituáció határozza meg. A *tanácsol* igét csak akkor alkalmazhatjuk, ha azt az információt determinálja, amelyre a kontextus (nem okvetlenül nyelvi) vonatkozik, amely időben megelőzi ezt az információt. Tehát az információ és az őt megelőző kontextus között bizonyos kapcsolat van, amely azzal a válasszal függ össze, amelyet az adónak a

vevő által feltett kérdésre (más információs szituációhoz viszonyítva) adnia kell, a kérdés pedig azzal a kiegészítéssel kapcsolatos, amelynek a jelentése: *Mit kell tennem?* Nézzük meg közelebbről ezt a kérdést. Vizsgáljuk meg először a következő mondatot: *Az orvos azt tanácsolta a betegnek, hogy menjen dolgozni.* Ebben a mondatban az első információvevő, tehát a beteg a mély struktúrában agens, mert a szóbanforgó szituáció megvalósításához az ő hozzájárulása, cselekvése szükséges. Neki kell cselekednie. De vannak olyan mondatok is ahol az információvevő nem egyenlő az agenssel. Pl.: *Azt tanácsolnám neked, hogy a lányod menjen az orvoshoz.* Ebből a közlésből az derül ki, hogy az információvevőnek úgy kell cselekedni, hogy a lánya menjen az orvoshoz. Tehát ez a két struktúra nem azonos; ennek ellenére az utóbbi jellegű mondatok, bár elliptikusak, mindig egyértelműek, mert az információs szituációból mindig kitűnik, hogy az információvevőnek olyan helyzetet kell megteremteni, hogy *a lánya menjen el az orvoshoz.* Arról, hogy az adott információ választ jelent a kérdésre, az olyan ige is tanúskodik mint pl. *engedélyez* ahol fel lehetne tenni a következő kérdést: „Szabad-e X-nek + ige + Y?”, a *tanácsol* esetében viszont a kérdés a kiegészítéssel függ össze. A *Szabad-e X-nek + ige + Y?* kérdésre a választ a következő lehet: *igen — engedélyez* vagy *nem — nem engedélyez.* Tehát *Szabad-e (kell-e) X-nek + ige + Y?* kérdést negatív válasz esetében olyan nyelvi elemek kísérik mint pl. *megtilt, nem engedélyez, nem tanácsol* stb. Az orvos paciensének a kérdésére *Szabad-e dolgozni?* három lehetséges negatív választ adhat:

- a) *Inkább nem;*
- b) *Nem;*
- c) *Egyáltalán nem. (Lehetetlen; Ki van zárva.)*

Ezt három szituációt a következő metainformációs mondatok írják le:

- a) *Az orvos nem tanácsolta a betegnek, hogy menjen dolgozni;*
- b) *Az orvos nem engedte meg a betegnek hogy dolgozni menjen;*
- c) *Az orvos megtiltotta a betegnek, hogy dolgozni menjen.*

Hasonló a helyzet a pozitív válasz esetében is, ahol az *egyért, beleegyezik* stb. tartalmú igék szerepelhetnek.

Gondolatmenetünkben a következők, hogy célszerű megkülönböztetni a felszólító és a látszólag felszólító funkciókat.

Az említett funkciókon kívül még egy funkcióról érdemes szólni, amelyet *d e k l a r a t í v n a k* fogunk nevezni.

Mint tudjuk, léteznek olyan információs szituációk, ahol az információadó számára nagyon fontos, hogy az általa közölt információ igaz-e. Ilyen esetben a továbbított információt speciális nyelvi komponens kíséri, melynek jelentése: *Hidd el!* Azok között a metainformációs elemek között, amelyek szemantikai struktúrájukban ilyen komponenset tartalmaznak, olyanok is szerepelnek, amelyek csak arra az információtovábbítási folyamatra vonatkoznak, amelyek a jövőben történő eseményekre utalnak, és amelyek csak akkor mennek végbe, ha az információadó cselekvésével hozzájárul ahhoz. Az, hogy a nyelvben ilyen elemek szerepelnek, nem véletlen. Létezésük nagyon fontos az adó számára, amely mindig arra törekszik, hogy meggyőzze az információvevőt a közölt információ igazságáról, akkor is, ha az információ csak a jövő eseményekre vonatkozik, amelyeket bekövetkezésük előtt lehetetlen ellenőrizni. Az ilyen jel-

legű közlésekben szereplő metainformációnak a jelentését a következő módon fogalmazhatjuk meg: *Hidd el nekem, hogy azt, amiről beszélek, meg akarom csinálni.*

A vevő meggyőződése arról, hogy a kapott információ igaz, különféle eszközök igénybevételével történhet: nyelvi és nyelven kívüli eszközökkel. Pl.:

*Hidd el nekem, hogy holnapután telefonálok neked;
Megígérem, hogy egy hét múlva jövök hozzád;
Esküszöm, hogy visszaküldöm neked ezt a könyvet;
Becsületszavamra egy év múlva vissza fogod kapni a pénzt. Stb.*

Nem kell senkit meggyőzni arról, hogy a deklaratív funkciónak nagyon fontos szerepe van a nyelvi kommunikációban. Enélkül nem lehetne kifejezni azt az információt, amely az adott konkrét szituáció viszonylatában csak a jövőben valósul meg. Ez különben az ember számára nagy jelentőséggel bír.

A deklaratív funkcióval nagyon szoros kapcsolatban van az információ értéke a vevő számára, amely az információ igazságával, a vevő tájékozódási állapotával és az információ redundanciájának a mértékével függ össze. Az információ értékelése két szempontból történhet: az információadó és a metainformációadó szempontjából. Az információadó viszonyát a közölt információhoz a következő metainformációs igék fejezik ki: *állít, biztosít, feltételez, vél, kételkedik, tagad, gondol* stb. pl.:

*Állítom, hogy ez az ember gyilkos;
Feltételezem, hogy ők elválnak;
Úgy vélem, hogy igazad van;
Úgy gondolom, hogy holnap eső lesz. Stb.*

A metainformációadónak a véleményét az információadó által továbbított információról az olyan igék tartalmazzák, mint pl.: *hazudik, becsap, rávesz, félrevezet* stb. Ezek az igék azt mutatják, hogy az adó által közölt információ nem volt igaz a vevő számára. Érdemes itt megjegyezni, hogy az információ értéke viszonylagos fogalom. Ugyanazt az információt különféle vevők, különféle módon értékelhetik. Az értékelést a már említett okok befolyásolhatják. Azt a funkciót, amely az információnak ill. a metainformációnak az adó által végzett értékelésével kapcsolatos, *é r t é k e l ő f u n k c i ó n a k* fogjuk nevezni. Tehát, a nyelvi kód olyan elemekkel is rendelkezik, amelyek segítségével képes kifejezni a fent említett négy funkciót.

8. Metainformáció az adó érzelmi, értelmi és fizikai állapotáról

Mint láthattuk a nyelvi metakód rendkívül gazdag, sokféle metainformáció kifejezésére alkalmas. Ezt a gondolatot tovább folytatva azt szeretnénk megemlíteni, hogy a nyelvi közlésben olyan információ is megtalálható, amely az adó érzelmi állapotáról ad számot. Az adó érzelmi állapota tükröződhet egyrészt információs síkon, másrészt viszont a szöveg fizikai aspektusában is

(itt mindenekelőtt a hangszínrre és az intonációra gondolunk). Ezt a következő mondatok erősítik meg:

*Az anyám nagyon idegeskedett;
A feleségem nagyon megijedt;
Jancsi megbánta, hogy megnősült;
A kollégám csodálkozott, hogy a múlt héten beteg voltam;
Nagyon félt ettől a merész lépéstől . Stb.*

A magyar nyelv elég sok olyan igével rendelkezik, amely ezt a metainformációs funkciót tölti be a nyelvi közlésben. Ide sorolhatjuk például: *haragszik, vágyódik* stb. igéket is.

Tegyük még hozzá, hogy az ilyen igék, mint pl. *félrebeszél, összevissza beszél* stb., az adó értelmi szintjéről tájékoztatnak. Ezek az igék ezenkívül az információ értékelését is megadják. Arról van szó, hogy ilyen és hasonló elemek a nyelvben azt a feltevést is tartalmazzák, hogy az információ nem megbízható forrásból származik. A nyelvi közlésből sok esetben kitűnik, hogy milyen fizikai állapotban volt az információadó az információ közlésekor. Vegyük példaként a következő mondatot: *Na jól van — mosolygott a férfi. A mosolygott ige tulajdonképpen az adó fizikai állapotát jellemzi. Ezenkívül a közlés alapján azt is meg lehet tudni, hogyan nézett ki az adó a kommunikációs aktus folyamatában. Az, hogy elpirul, elvörösödik, felfortyan, fellobban, nevet, mosolyog, sír* stb. azt jelenti, hogy ezek a metainformációs igék az adó fizikai állapotát tükrözik.

Pl. *Jancsi elpirult, amikor megtudta a hírt;
Éva nagyon sírt, amikor a fia haláláról beszélt;
Nevetett, mert jó hírt kapott. Stb.*

Az olyan igék viszont, mint pl. a *sóhajt, haragra gerjed, elkábul* szorosan összefüggnek az adó pszichikai állapotával. Érdeemes itt megjegyezni, hogy néha a fizikai állapotra jellemző nyelvi elemek emocionális állapotot is jelzik. Pl.:

Micsoda? Hol? — ugrott fel a fiatalember.

Ezt a jelentést fel lehet fedezni az ilyen igékben, mint például: *megdermed, megmerevedik, megélenkül, magához tér, felocsúdik, megriad, megborzad* stb.

9. Az adó memóriájának állapotára vonatkozó metainformációk

A nyelvi közlés elemzésekor kiderítettük, hogy a nyelvi metakód olyan elemeket is tartalmaz, amelyek azt a funkciót töltik be, hogy értesítenek az adó memóriájának az állapotáról. Ilyen igék pl.: *emlékszik, nem emlékszik, elfelejt, eszébe jut, rájön* stb.

Egyébként az olyan közlés, mint például:

*Anna tudja, hogy Feri nős;
Tudom, hogy nem szeretsz engem;
Nem tudom, vajon vasárnap lesz-e vásár Pécsen. Stb.*

szól, arról az információvételről, amelynek eredményéről szó esik.

Arról, hogy olyan folyamat jött létre, melynek következtében az információvétel megtörtént, az ilyen típusú közlésből értesülünk: *Anna megtudta, hogy Feri külföldön van.* Ha viszont bevezetjük ebbe a közlésbe az információadót, akkor a fenti közlés a következő módon módosul: *Anna tőlem tudta meg, hogy Feri külföldön van.* Az információvétel az információ növekedésével is járhat. Pl.:

*Tegnap megismerkedtem Anna barátjával;
Gyümölcséről megismertem a fát;
A tanuló ismerkedik az új tantárggyal;*

Tehát *megismerkedtem, megismertem, ismerkedik* igék az információk gazdagabbá való tételéről tanúskodnak.

Arra vonatkozó példát viszont, hogy az információ szegényebbé válik vagy csökken, nem találtunk.

10. Metainformáció a kommunikációs szituációról

Az információs folyamatnak három fázisa lehet: kezdés, lefolyás és befejezés. Néha olyan kommunikációs szituáció jön létre, hogy az adó szükségesnek tartja közölni a vevővel, hogy az milyen stádiumban van. Tehát kezdődik, még tart vagy befejeződik. Olyan közlés mint pl.: *Hölgyeim és uraim — kezdte a konferencia elnöke* többek között azt az információt tartalmazza, hogy az információs folyamat megkezdődött. Vagy más példa:

Az elnök megnyitotta az ülést.

Eltársnők és elvtársak! — ilyen szavakkal fordult a tömeghez. Stb.

Az információs folyamat zajlását jelzik pl. az olyan igék mint: *beszélget, vitakozik, tanácskozik, ülésezik, tart, alkudozik, egyezkedik, tárgyal* stb. A folyamat befejezéséről az olyan metainformációs igék szólnak mint pl.: *befejez, összegez, summáz* stb.

Az információs szituációba bekapcsolódhat egy új információadó. Ezt a tényt olyan metainformációs elemek illusztrálják mint pl.: *bekapcsolódik, beleszól, beavatkozik* stb.

Mint ismeretes a kommunikációs aktus általában a „kérdés-felelet” séma szerint zajlik. A kérdező kéri az információt, a felelő pedig igyekszik kielégíteni az igényt. Ezt az állapotot rögzítik az olyan igék mint pl.: *kérdez, érdeklődik, válaszol* stb.

Az információközlés különféle eszközök segítségével történhet. Az, hogy valaki *telefonál, (telefonon) felhív, táviratoz, telexez* stb. azt jelenti, hogy az információ továbbításakor megfelelő műszaki berendezéseket vett igénybe. Tehát az erről szóló információ is metainformáció.

Érdeemes itt megemlíteni, hogy az információ befogadásakor igénybe vett eszközről nagyon ritkán esik szó a magyar nyelvi közlésben. Legalább is azt kell mondanunk, hogy a *kukkeroz, lehallgat, visszahallgat, távcsövez, magnózik, rádiózik, tévézik* igéken kívül nem nagyon akad nyelvi példa, amely erről tanúskodna. Véleményünk szerint a magyar nyelvben ilyen metanyelvi elemek nagyon ritkák.

Tegyük még hozzá azt is, hogy az információs szituációval sok metainformációs kifejezés van kapcsolatban. Pl.: *mindenekelőtt, azután, befejezésül* stb.

11. Metainformáció a nyelvi információ közléséről

Kutatásaink során olyan metainformációs elemekre bukkantunk, amelyek azt a célt szolgálják, hogy metainformációt közvetítsenek a nyelvi kommunikációs folyamatról.

Vannak olyan elemek, amelyek azt az információt hordozzák, hogy az adó bizonyos állapotot idéz elő a vevőben és ezt az állapotot az adott nyelvi elem tartalma határozza meg. Itt mindenképp olyan igékre gondolunk mint pl.: *ijesztget, butít, megvigasztal, félrevezet, kényeztet, izgat, felvidít.*

Ezenkívül a nyelvi közlésben olyan metainformációs elemek is szerepelnek, amelyek azt fejezik ki, hogy az adó saját nyelvi viselkedése révén olyan állapotváltozást váltott ki a vevőben, hogy az annak a személynek takinti őt, amely az adott nyelvi elem tartalmából következik. Pl.: *viszoz, magyarázkozik, meghátrál, biztosítja magát* stb.

Szólnunk kell arról is, hogy az információadó saját nyelvi viselkedésével azt is okozhatja, hogy az információvevő olyan tulajdonságokkal rendelkező személynek takinti őt, amely tulajdonságok az adott nyelvi elembe rejlenek. (Ily módon: *kompromittálódik, kinevetteti magát* stb.)

Tovább tárgyalva ezt a kérdést még egy dolgot szeretnék kiemelni. Nevezetesen azt, hogy az adott konkrét nyelvi közlésben olyan metainformáció is realizálódhat, amely az adónak a vevőhöz való viszonyát határozza meg. Ezt a tartalmat a következő magyar igékben fedeztük fel: *idealizál, befeketít, vádol, kisémmiz, istenít, lenéz* stb.

Befejező megjegyzések

Az utóbbi időben egyre intenzívebb kutatások folynak a nyelvi kommunikáció területén. Világos, hogy a nyelvi kód leírásából sok elméleti és gyakorlati haszon származhat. Ez a kommunikációval foglalkozó kutató számára nyilvánvaló tény.

A nyelvi kommunikáció rendszerének az elemzése sok fényt deríthet más kommunikációs rendszerekre is. Ezek a vizsgálatok tehát nem lehetnek közömbösek a tudomány számára. Meg kell azonban jegyezni, hogy a nyelvi kommunikációs rendszer nagyon bonyolult, és megnyugtató modellálása még mindezekig nem történt meg. Ezekre a problémákra próbáltuk felhívni az olvasó figyelmét a tanulmány első részében.

A második részben kísérletet tettünk arra, hogy bemutassuk a nyelvi metakód működését a metainformációk továbbításában. Ahogy láthattuk, a nyelvi közlés információs struktúrájában sok metainformáció is rejlik, szemantikai vizsgálatokban tehát figyelembe kell venni azokat. Véleményünk szerint, a nyelvi metakód elemei sajátos struktúrát alkotnak, és ennek pontos megismerése érdekében célszerű lenne behatóan elemezni a nyelvi közlés különböző típusait. Jelen cikkünkben célunk az volt, hogy felhívjuk a kutatók figyelmét erre a kérdésre.

Az általunk feltárt metainformáció típusainak a számát bizonyára nem lehet véglegesnek tekinteni. Kutatásunk során több probléma merült fel ezzel a kérdéssel kapcsolatban, de jelen munkánkban ennek tárgyalásától eltekintettünk. Meg vagyunk győződve arról, hogy ha a nyelvi struktúrák elemzésekor elkülönítjük a metainformációkat és az általuk alkotott grammatikai és szín-

taktikai struktúrákat, lehetőség nyílik arra, hogy hatékonyabban modelláljuk a nyelvi közlést mint nagyon bonyolult kommunikációs képződményt. A nyelvi metakód megismerése nélkül ez lehetetlen. A nyelvi metakód vizsgálata meg lehetőségen nehéz feladat. Erre több kutatás is utal.¹⁴

Tudatában vagyunk annak, hogy az általunk felvetett kérdések szoros kapcsolatban vannak az ún. „beszédaktus elmélettel”,¹⁵ de ez alkalommal ennek tárgylásától szándékosan eltekintettünk.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

Информация и метаинформация в структуре языкового сообщения

Януш Баньчеровски

Работа состоит из двух частей. В первой части автор даёт краткий анализ модели языковой коммуникации, указывая на некоторые трудности, возникающие при её описании (связь с сигналами, которые относятся к другим коммуникативным системам; сложность механизма языковой компетенции и интерпретации сообщений; языковые функции, итд.).

Во второй части рассматриваются типы метаинформации, которые реализуются в языковом сообщении. Автор выделяет несколько типов метаинформации: метаинформация о виде информационного канала, о состоянии отправителя и получателя, о процессе переработки информации, о форме и содержании отправляемых информации, о функции информации, об эмоциональном и физическом состоянии отправителя, о коммуникативной ситуации, о процессе передачи языковой информации, итд.

По мнению автора, универсальность языкового кода заключается прежде всего в том, что с его помощью мы можем передавать не только информации, но и метаинформации. Поэтому он должен содержать также элементы метакода, которые в свою очередь образуют специфическую структуру. Анализ типов метаинформации необходим для более эффективного моделирования языковых сообщений.

¹⁴ MOLNÁR I., A tartalmatlan hogy kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. NytudÉrt. 94. Budapest 1977.

¹⁵ Lásd: J. AUSTIN, Constatives and Performatives. In: THOMAS M. OLSHEWSKY (szerk.), Problems in the Philosophy of Language. Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1969. 242—251; Uő.: The Meaning of a Word. Uo. 151—165; Uő.: How to Do Things with Words? Oxford 1962; J. R. SEARLE, What is a Speech Act? In: M. BLACK (szerk.), Philosophy in America. 1965; Uő.: Assertions and Aberrations. In: B. A. O. WILLIAMS—A. C. MONTIPIORE (szerk.), British Analytical Philosophy. London 1966.

Hazai prestrukturálista nyelvmagyarázási kísérletek

Volt tanárom, Tóth Pál László emlékének

1. **Előzetes megjegyzések.** A strukturálista jelzőt e helyen — mint több más írásomban is — a legtágabb értelemben használom. Ez azt jelenti, hogy a strukturálista nyelvészet kereteibe tartozónak vélem mindazokat a teoretikusokat, akik SAUSSURE korszakfordító, posztumusz írása után, annak alapján elméleti munkásságukban, nyelvleírásukban, nyelvmagyarázatukban a jelszerűség és a rendszerszerűség elvét vallották, és így — a meglévő és nem elhanyagolható különbségek ellenére is — ez az állásfoglalás volt munkásságuk legjellemzőbb, meghatározó vonása. Ilyen értelemben ez a több mint fél évszázados múltra visszatekintő, eredményekben gazdag nyelvészeti irányzat fémjelzte és fémjelzi napjainkban is a „nyelvi gondolat” (a nyelv legáltalánosabb törvényszerűségeinek a feltárására irányuló tudományos törekvés) fejlődésének legújabb állomásait. Talán nem felesleges itt utalnom arra, hogy a klasszikus saussure-i tanítások továbbfejlesztésében — mi több — egyes tételeinek tagadásban igen messzire eljutó J. D. APRESZJANNAK is hasonló a véleménye, amit a modern nyelvészeti irányzatokról írt összefoglalójának (APRESZJAN 1971)¹ bevezető soraiban fejtett ki. E szerint: „Lehet, hogy a strukturális nyelvészettel foglalkozó kutatók nem mindegyike ért majd egyet e tudományos diszciplína ama felfogásával, amelyhez a szerző tartja magát. Ellenvetést válthat ki a témaköröknek, de azoknak a neveknek a kiválasztása is, amelyek a könyvben a strukturális nyelvészetet képviselik. Bár ez a helyzet többé-kevésbé elkerülhetetlen az új tudományok rohamos fejlődése idején, de hangsúlyozni szeretnénk, hogy a »strukturális nyelvészet« terminológia lehető összes értelmezése közül tudatosan választottuk ki a legszélesebb körűt, mivel a témának csak ilyen felfogása engedte meg azt, hogy a könyvben szót ejtsünk a nyelvészet klasszikus, strukturálista elnevezéssel illetett iskoláiról is, valamint ezen iskolák eszméit továbbfejlesztő irányzatokról” (i. m. 11). Úgy gondolom, hogy Apreszjant nem csak a „szerkesztési kényszer” sarkallta a strukturálistizmus ilyen értelmű felfogására, hanem fordítva, a „tudatos választás” mögött az a szándék húzódik meg, hogy határozottan állást foglaljon a strukturálistizmus fogalmának a nyelvészeti irodalomban több helyen olvasható leegyszerűsítése ellen (a strukturálista nyelvészet egyenlő az amerikai deskriptivizmus kezdeti bloomfieldiánus szakaszával).

A következő megjegyzés az elmondottakból szükségszerűen következik. Azokat a hazai, Saussure előtti nyelvleírási, nyelvmagyarázási kísérleteket ne-

¹ Itt jegyzem meg, hogy nincs szándékomban Apreszjan könyvének az értékelése, csupán azokra a tudománytörténeti megállapításokra hivatkozom, amelyek egybeesnek az enyéimmal.

vezem prestrukturalistáknak, amelyek a Saussure előtti korszakból valók, de azokat is, amelyek Saussure munkájának a megjelenése után bukkantak fel, de kimutathatóan Saussure munkásságának az ismerete, annak ösztönző hatása nélkül születtek.

Ha ez az elhatárolás elfogadható, ez egyben megkönnyíti az állásfoglalást a Saussure-rel, szerepével, hatásával foglalkozó irodalom egyik legvitatottabb kérdésében is: Saussure vagy Gabelentz volt-e a modern irányzatok szellemi atyja.²

Bár ennek a kérdésnek az eldöntése szervesen nem ennek a tanulmánynak a keretébe tartozik, mégsem közömbös a magyarországi hatás szempontjából. Gabelentz általános nyelvészeti összefoglalója „Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse” címen 1891-ben jelent meg Lipszében. Két évvel később ismertette KALMÁR ELEK a Nyelvtudományi Közlemények 23. évfolyamában (94–103). Ebben az ismertetésben („Gabelentz könyve a nyelvtudományról”) szó esik a szinkrón és diakrón vizsgálati módszerek közötti különbségről, a nyelv rendszerszerű felfogásáról, a nyelv és a beszéd megkülönböztetéséről, de a recenzens „a könyv fénypontjának a nyelvbecslést” tartja (i. m. 101). Kalmár felsorolása visszhangtalan maradt a magyar nyelvészeti irodalomban, olyannyira, hogy a Gabelentz-nekrológót író SZILASI MÓRICZ az elhunyt tudós nyelvészeti munkásságának általános értékelésekor fő munkájának kínai nyelvtanát tartja (NyK 24 [1894]: 79). KATONA LAJOS hasonló módon értékeli Gabelentz munkáját (i. m. 86–93).

Megállapítható tehát, hogy Gabelentz részeredményei a magyarországi fogadtatás tükrében, nem hullottak termékeny talajba annak ellenére, hogy könyve negyedszázaddal korábban jelent meg, mint Saussure-é. Azt vitathatatlan tényként kell tudomásul vennünk, hogy bizonyos részeredmények (lásd az említetteket) már Saussure előtt is napvilágot láttak Gabelentz vizsgálódásainak az eredményeként. Ez azonban nem bizonyít mást — de azt nagyon határozott hangon bizonyítja —, hogy mindezek a problémák, kutatásuk és a megoldásukra vonatkozó kísérletek már a múlt század végén aktuális feladatként jelentkeztek a nyelvtudomány történetében, de az egésznek egységes rendszerbe való összefoglalása, az új elvek és módszerek határozott hangú meghirdetése Saussure könyvének a megjelenésével indította el az új európai nyelvészeti kutatásokat.³

2. A nyelvtudomány fejlődésének egyik legjellemzőbb vonása. HEGEL óta — többé-kevésbé — az ismeretelméleti, elmélettörténeti közhelyek közé tartozik az a megállapítás, hogy az emberi (társadalmi) ismeretek fejlődése nem egyenes vonalú előrehaladás, hanem spi-

² Az idevágó polémiának a bibliográfiáját lásd KOERNER 1972.

³ Érdeemes meghallgatni magának GABELENTZNEK a vallomását az eredetiség és a korábban előforduló részeredmények kapcsolatáról: »In der Geschichte der Wissenschaft kommt es wohl vor, daß Einer nebenher einen wichtigen, folgenreichen Gedanken ausspricht, den erst viel später ein Anderer ausbeutet. Und dieser andere kann ebenso gut selbständiger Entdecker, als von Jenem angeregt gewesen sein« (GABELENTZ 1891. Vorw. V). »Manches, was ich für mein Eigenstes halte, mag sich schon längst in den Werken Anderer vorfinden« (i. m. VI). Talán azt sem felesleges megjegyezni, hogy Apreszjan idézett kismonográfiájában meg sem említi Gabelentz nevét, a saussure-i előzményekre utaló szerzők felsorolása közben. Ennek alapján megkockáztatható az a feltevés, hogy Gabelentz általános nyelvészeti eredményei nem csupán a magyarországi általános nyelvészeti gondolatot nem termékenyítették meg.

rális jellegű. Nem lehet eléggé hangsúlyozni ennek az általános ismeretelméleti tételnek a fontosságát, illetőleg a nyelvtudomány történetének a vizsgálatában való alkalmazását, állandó szem előtt tartását. Már a múlt század második felében szorgalmazza ennek az elméleti tételnek a nyelvészeti kutatómunkában, az eredmények értékelésében történő érvényesítését, a maga korában igen népszerű „jó MÜLLER MIKSA” nagy érdeklődést kiváltó „Felolvasásaiban”, aholis az alábbiakat mondta: „... und der Vorschritt menschlichen Wissens gleicht oft den Schwingungen eines Pendels oder noch besser einer spiralischen Bewegung, in der es immer wieder auf denselben Punkt zurückkehrt und doch stets, so dürfen wir hoffen, bei jeder Drehung zu einem höheren Standpunkte gelangt” (MÜLLER 1892. Vorw. XVII—XVIII).⁴

Az említett ismeretelméleti megállapítás alapján nincs tehát semmi csodálkozni való azon a tudománytörténeti ténytiszorozaton, hogy bizonyos vizsgálati objektumok újra meg újra előkerülnek, periferikus vagy teljesen elhanyagolt helyzetükből az érdeklődés középpontjába kerülnek. Az ismeretek fejlődésének említett modellje azt a tényt is nagyon közérthetővé teszi, hogy egy-egy nyelvmagyarázási rendszer nem Pallas Athéné-i tökélyvel, egyik pillanatról a másikra pattan elő, hanem egyes részeredmények fokozatos felhalmozódásának következtében áll elő az a minőségi változás, ami az adott nyelvmagyarázási irányzat teljességében — vagy legalábbis ennek igényében — ölt testet. Ha tehát egy meghatározott elvi alapállású nyelvvizsgálati módszer (metodológia) a maga elvi premisszái és kutatási módszerei alapján már nem tud a nyelvi struktúra bonyolult mozgásrendjének a feltárásában lényeges újat adni, szükségszerűen felmerül az adott irányzat kritikai felülvizsgálatának a szükségessége, aminek egyenes vonalú következménye az adott irányzat dinamikus tagadása, illetőleg újjal való felváltása.⁵ Ugyanerre a következtetésre jutott Apreszjan is a már említett kismonográfiájában, ahol az alábbiak olvashatók: „... a nyelvészeti fogalmak és a nyelvkutatás módszereinek kritikai felülvizsgálatára irányuló tendencia a klasszikus nyelvtudományon belül keletkezett, és a felülvizsgálat során dolgozták ki a nyelvstruktúrális felfogásának elemeit” (APRESZJAN 1971. 29).

A nyelvi mozgásrend törvényszerűségei feltárásának a spirális formában történő realizálódása azt is magában foglalja, hogy a nyelv vizsgálatának egyes módszerei szükségképpen követik, pontosabban kiegészítik egymást. Mint a tudománytörténet közismert jelenségére, csupán utalok a strukturalizmus előtti nyelvvizsgálat elsősorban adatgyűjtő jellegére, ami — természetesen — magában foglalta számtalan részmegállapítás igazát is, mindezek ellenére és mindezek után szükségszerű társadalmi feladatként jelentkezett a nyelvtudományi vizsgálgóadás új célkitűzése: a tömördek nyelvi tény, részigazság, tévedés kritikai feldolgozása, átértékelése, ami egyben természetesen a kategóriák átértékelését is maga után vonta. „... a mai strukturális nyelvészet létrejötté — írja Apreszjan — már maga is annak kifejezője, hogy a tudomány az új tények pusztja felhalmozásáról áttért a tények magyarázatára. Néhány nyelv-

⁴ A kezem ügyébe került német nyelvű kiadás eredetije 1861-ben jelent meg Londonban (Lectures on the Science of Language). A nagy érdeklődésnek fokmérője az a pusztja tény, hogy a felolvasásokat a múlt század második felében hétszer újra kiadták, lefordították németre, franciára, olaszra, oroszra, sőt Amerikában is kiadták (SIMONYI 1876. 3). A hazai érdeklődést SIMONYI-mak a magyar nyelvű fordítása igazolja.

⁵ Részletes kifejtését lásd: Kovács 1970. 12—18.

vész megütközik azon, hogy vannak olyan elméleti kutatások, amelyek egyetlen új tény bevezetésére sem törekszenek" (i. m. 295). Megállapítása helyességének az alátámasztására Einstein példájára utal: „Ebben a dologban elegendő, ha korunk legnagyobb tudósának, Einsteinnek a példájára és tekintélyére hivatkozunk, aki sohasem volt kísérletező, és akinek a felfedezései általánosan jól ismert tények elméleti vizsgálatai alapján születtek. »Az új kérdések felvetése — írja EINSTEIN —, az új lehetőségek feltárása, a régi problémák új nézőpontból való vizsgálata alkotó fantáziát igényel, és tényleges sikert jelent a tudománynak. Az inercia elve, az energia megmaradásának törvénye pusztán annak köszönhető, hogy a már jól ismert kísérletekhez, jelenségekhez új és eredeti koncepcióból közeledtek«" (uo).

A vázolt elvi—elméleti megfontolások alapján vizsgálom a) a LAZICZUS előtti nyelvvizsgálatokban a rendszerszerűség gondolatának a felbuklását és fejlődését; b) az igei állítmány mondatstrukturáló funkciójával kapcsolatos gondolat fejlődését; c) a mondatközpontúság elvének a nyelvtan felosztását befolyásoló szerepét és d) TÓTH PÁL LÁSZLÓ mondatszerkezeti modelljét.

3. A rendszerszerűségnek, mint nyelvmagyarázási elvnek korai megjelenése. A jelenségeknek és folyamatoknak a leírásában és magyarázásában viszonylag korán megjelent a tudományos kutatómunkában a rendszerszerűség posztulálása, majd később alkalmazása. Ma már többé-kevésbé a tudománytörténeti közhelyek közé tartozik az a felismerés is, hogy a gondolat az új természettudományos eredmények (sistema naturae) megtermékenyítő hatásának következtében terjedt el és izmosodott meg a különböző tudományokban, így a nyelvtudományban is.

Nem lehet eléggé és elégszer hangsúlyozni, hogy a 20. század legnagyobb nyelvészei valamilyen formában kapcsolatba kerültek a modern természettudományos eredményekkel, tudatosan tanulmányozták azokat, ami aztán nagymértékben befolyásolta elméleti alapállásukat és kutatási módszereiket. Századunk nagy nyelvészeire gyakorolt természettudományos hatás részletezése megtalálható egy másik írásomban (KOVÁCS 1978. 292), itt csupán a természettudományos gondolkodásnak a saussure-i nyelvelmélet kialakulásában játszott szerepét, a „családi hagyományokban gyökerező” hatást hangsúlyozom. Saussure családjában neves természettudósok is voltak, aminek következtében a családra jellemző természettudományos műveltség felismerhető a nyelvész Saussure elméleti beállítottságán is (SEBEOK 1966. II. 101).⁶

Az elmondottakból szükségszerűen következik a 20. század nyelvtudósának a szemléletét és kutatási munkájának az irányát megszabó alapvető gondolat: ha a nyelvész a „nyelvről szóló részismereteket értékelni, a részek helyét ki akarja jelölni, kölcsönös kapcsolatukat meg akarja állapítani, tehát a nyelv kutatásában is a lényeg ismérétre törekszik, akkor a nyelvnek

⁶ A család természettudós tagjainak a részletes felsorolása megtalálható a „Larousse du XXe siècle en six volumes. Publié sous la direction de Paul Augé. Paris, Librairie Larousse” c. kiadvány megfelelő helyein. E szerint (1) SAUSSURE (Nicolas de) agronome suisse, né et mort à Genève 1709—1790; (2) SAUSSURE (Horace-Bénédict de) naturaliste et physicien suisse, fils du précédent, né et mort à Genève 1740—1799; (3) SAUSSURE (Nicolas-Théodore de) chimiste et naturaliste suisse, fils du précédent, né et mort à Genève 1767—1845; (4) SAUSSURE apja: SAUSSURE (Henri de), naturaliste suisse, né et mort à Genève 1829—1905.

rendszerű felfogásából kell kiindulnia, annak belső elrendeződését, az alkotó elemek kölcsönös feltételezettségének a törvényszerűségeit kell feltárnia" (Kovács 1978. 291–292).

Nem minden tanulás nélkül való, ha végigkövetjük a hazai nyelvtudomány tükrében ennek a, századunk nyelvtudományát alapvetően meghatározó vonásnak, pontosabban egyes elemeinek, mint nyelvmagyarázási elvnek, a korai megjelenését, a különböző nyelvi—nyelvészeti fejtegetésekben játszott argumentatív szerepét.

A hazai nyelvészeti köztudatban általában az a felfogás mondható általánosnak, hogy a magyar tudományosság „utolsó polihisztorá” BRASSAI SAMUEL, és így, ezen az alapon jogosnak vélhető az a feltevés, hogy a természet-tudományos eredmények leginkább és kronológiailag legelőször nála mutatkoztak meg nyelvészeti munkásságában. Az igazság ezzel szemben az, hogy a rendszerszerűség gondolatának egyes csírái már 1843-ban felbukkantak Fogarasi János egyik munkájában (FOGARASI 1843). Ennek a munkának az egyik helyén (39) a rövid *e* és a rövid *ē* (nála *ē*) fonológiai oppozíciójának a fontosságára döbben rá, és a két betű által jelölt hang ejtésbeli különbségének a fontosságára is utal, mivel — véleménye szerint — a rövid zárt *e* „nem csak kellemesen változtatja a beszédet, hanem a ragozásoknál fő szerepet is játszik” (uo.). „A ragozásbeli fő szerep” — mint ez a későbbiekből egyértelműen kiviláglik — nem más, mint a két hang fonematikus különbsége. A két hang írásbeli képeinek a megkülönböztetését nyelvtanában következetesen végigviszi, ugyanakkor nem javasolja, hogy a „közírásban” is normatíve elő legyen írva, mivel „írásunk már most is el van ékjelekkel árasztva” (uo.). Ugyanilyen megfontolásból utal a hosszú és rövid magánhangzók megkülönböztetésének a fontosságára: ez a különbségtétel is jelentéskülönbség hordozója: *vagy—vágy, vad—vád* (i. m. 35). De nemcsak a magánhangzórendszer oppozíciós különbségeire hoz fel példákat, ugyanilyen határozottsággal hívja fel a figyelmet „a kemény és szelíd betűk” (zöngétlen és zöngés mássalhangzók) ejtésbeli megkülönböztetésére is, mivel azok „szükségen kívül [itt a mássalhangzó-hasonulás eseteire gondol] soha nem cseréltetnek fel a magyar nyelvben.” Példái: *pap—bab, fagy—vagy, tudás—dudás* stb. (uo.). Elvitathatatlan, hogy a példák egyértelműen a magyar fonémák rendszerének bináris oppozícióira utalnak.

A Magyar Tudós Társaság gondozásában 1846-ban megjelent leíró nyelvtan „A magyar nyelv rendszere” címet viseli. A címben levő „rendszer” szó sokat ígérő, s nem csupán az akkor már jóformán minden igényesebb nyelvleírási, nyelvmagyarázási munkában előforduló „rendszerdivat”-nak hódol. A könyv legrészletesebben kidolgozott fejezetében, a Szótanban a morféma szekvenciális rendszerének egyik-másik törvényszerűségét fedezik fel. Példák: „a tiszta alanyeset [abszolút tórmorféma] minden ragot [toldalékot] felvesz.” Továbbá: a „ragozott alanyesetek” [toldalékolt szótövek] további szekvenciákban levő megkötöttséget is észreveszik, leszögezve, hogy „a többes és birtokos személyragos alanyesetek minden egyszerű ragot felvesznek. . . , de egymást kölcsönösen kizárják.” Példák: szabályos „ragtársulások”: *kert-ek-ben, kert-em-ben*, kizárt szekvenciák: *kert-em-ek, kert-ek-em* (MTA 1846. 153–154). Ugyanígy vizsgálja a kiadvány az „igeragozás” (-képzés) rendszerének szekvenciális megkötöttségét a ható igeképző „viselkedésének” bemutatásával (i. m. 192). Itt kell megemlítenem, hogy egy másik nyelvtan (RIEDL 1864) már külön fejezetet szentel „A k é p z ő k e g y m á s u t á n v á l ó k ö v e t-

kezésének törvényei" számára (fejezetcím i. m. 164). Olvassunk bele a fejezetbe: „...nem minden képző járulhat minden gyökhöz, és épp oly kevésbé következhetnek a képzők egy és ugyanazon törzsnél bármily rendben egymás után. . . azoknak egymásra való következése bizonyos törvényekhez van kötve” (uo.). Érdemes vallatóra fogni a megállapítást bizonyító táblázatot:

- I. gyök, ill. törzs + ható képző: zár-hat,
- II. gyök + gyakorító képző: hajóz-gat,
- III. gyök + tétető képző: zár-at,
- IV. gyök + gyak. + ható képző: zár-ogat-hat,
- V. gyök + gyak + ható képző (nyilván elírás „tétető” h.): zár-ogat-tat,
- VI. gyök + tétető + gyak. képző: zár-at-gat,
- VII. gyök + tétető + ható képző: zár-at-hat,
- VIII. gyök + gyak. + tét. + ható képző: zár-ogat-tat-hat,
- IX. gyök + tét. + gyak. + ható képző: zár-at-gat-hat (i. m. 165—166).

Ha most nem a morfématikus társulási rendszer teljességét kérjük számon a fenti táblázattól, hanem a nyelvmagyarozatban a rendszerszerűség teremtette igényességet, akkor nyugodtan mellé állíthatjuk egy száz évvel későbbi munka alábbi sorait: „A morfémaszintű folyamat strukturális modellje nem más, mint a morfológia egzakt rendszere: itt kapjuk ugyanis azt, hogy a közlés folyamán milyen morfémák követik egymást, milyen az az egydimenziós mozaik, amelyet a morféma-rendszer tagjaiból szabályosan ki lehet rakni.” (PAPP 1964. 81). Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy RIEDLNEK a magyar magánhangzók palatális és veláris epozíciója alapján történő rendszerezése megelőzte a prágai fonológiai iskola bináris szembeállításán alapuló magánhangzó-rendszer-koncepcióját.

A „rendszer” az ő elméleti munkásságában nagyon is a tények vallomását figyelembe vevő következtetés, s nem véletlen az, hogy ilyesféle fejezetcímeket olvashatunk könyvében, mint „A hangzórendszer” (i. m. 72), „A magyar mássalhangzórendszer” (i. m. 79), „A hangszúly befolyása a magyar hangzórendszerre” (i. m. 102).

Ide kívánczik annak a megjegyzése is, hogy SZVORÉNYI JÓZSEF Magyar Nyelvtanában részletesen tárgyalja mindazokat a fonetikai—fonológiai törvényszerűségeket, amelyek Riedlnél is megtalálhatók. A hangegyezés (vokális harmónia) a magyar magánhangzórendszer törvényszerűségeiből következik. Szerinte a hangegyezés alapján a magyar szavak lehetnek a hangúak (velárisak), felhangúak (palatálisak), vegyeshangúak és éleshangúak (é, i hangokat tartalmazók) mint *irigység, bilincs, szépít* stb. (SZVORÉNYI 1876. 18—20). A hangzóvonzat (nála hangvonzat) a magyar magánhangzórendszer törvényszerűségeinek egyes következménye (i. m. 19). A magyar mássalhangzórendszer bináris epozíciójának a felfedezéséről beszélhetünk, amikor a mássalhangzók „tisztá éles kiejtése”-t a mássalhangzók fonematikus korrelációi miatt kívánatosnak tartja: *bor—por, csipő—csipő, dér—tér* stb. (i. m. 22). Nyelvtanának Szóalaktan című fejezetében részletesen tárgyalja mindazokat a törvényszerűségeket, amelyek a tömorfémák és a toldalékmorfémák strukturálódási lehetőségeit megszabják (i. m. 63—92).

Riedlnek a nevezetes „ikes háború”ba való bekapcsolódását, RÉVAI óriási tekintélyével szembeni álláspontját úgyszintén az egész *igera go zá*

si rendszer vallatóra fogása váltotta ki. Teljes joggal megkérdőjelezi RÉVAI állításának a helyességét, mivel az az egész igeragozási paradigmarendszer nagymennyiségű résztagja közül csupán kettőben: a jelentő mód jelen idő egyes szám első és második személyében mutatkozik meg a maga sajátos végződéseivel: *-m, -l* (RIEDL 1873. 24).

Ha mindezekhez még hozzávesszük, hogy Riedl személyes jóbarátja és nagy tisztelője volt AUGUST SCHLEICHERNEK — akiről köztudomású, hogy az ún. természettudományos nyelvészet militáns képviselője volt —, akkor elvitathatatlanul tetten érjük a természettudományos felfedezések hatásának „rendszerzsülő” jellegét.

Visszatérve a magyar polihisztor, Brassai Sámuel nyelvfelfogásának egyik sarkalatos pontjára, az alábbiakat kell megállapítanunk. A Magyar Akadémiai Értesítőben megjelent egyik tanulmányban (BRASSAI 1860) határozottan állást foglal a „természeti tudományok” kutatási elveinek és módszereinek a nyelvészetben történő alkalmazása mellett, mi több, tudományunkat a természettudományokba sorolja. A besorolás elvi indítéka: az egzakt kutatási módszereknek, a természettudományos determinizmusnak, a kauzalitásnak, a rendszerszerűség felfogásának a nyelvészeti kutatásokban való igenlése. „Minden igazi tudománynak megvan az ő saját architektonikája — írja (i. m. 299) —, és az utóbbi műszóhoz lapalján megjegyzi, hogy az lényegében azonos GYULAI PÁL „tudományos formá”-jával (i. m. 301). Későbbi soraiból viszont egyértelműen kiderül, hogy a vizsgált anyag rendszerszerű felépítettségének megfelelően, az adott tudományág „sarkalatos eszmé”-jéről, a rendszerszerűségnek, mint alapvető metodológiai elvnek a posztulálásáról van szó. A „tökély oly magas fokán” (i. m. 300) álló természettudományok előnyének titkát puhatolva „azt leljük, hogy tárgy-sorozatában egy sarkalatos eszme uralkodik, ú. n. az egyén. Ebből elemzéssel lecsaládosítással felfelé indulva és munkálkodva, oly symmetricus egy épület [rendszer] keletkezik, melynek részei a legösszeillőbb arányban felelnek meg egymásnak” (i. m. 301; az én kiemelésem: K. F.). A tökély oly magas fokán álló modell elvei és módszerei alkalmazhatók — és alkalmazandók is! — a nyelvészetben is, hiszen ez utóbbi kutatási tárgyában is „egyenlő okoknak egyenlő következtetései vannak, s ha kimutathatjuk a nyelvben a beszédben az egyént, le van téve vele a nyelvészet architektonikájának is szegletköve” (i. m. 302). Mi szerinte a nyelvbéli egyén? „A nyelvbéli egyén a mondat” (i. m. 299; fejezetcím). „De hát mi az egyén? Egy határozott alakú [jól szervezett] egész; mely maga nem szükségképi része semminek, de a melynek részei reá nézve szükségképiek, és csak érte léteznek” (uo.).

Brassai mondatfelfogásának a fejlődésében egyre határozottabban és félreérthetlenebbül eluralkodik a rendszerszerűségnek, mint magyarázó elvnek a gondolata. Egyik metaforikus megfogalmazása érzékletesen elénk tárja ennek a magyarázó elvnek a lényegét, amikor is a mondatot a naprendszerhez hasonlítja, amelynek középpontjában az állítmány, az ige van. „... abban a rendszerben, a mit mondatnak (Satz, phrase) neveznek, a nap — az uralkodó középpont — az ige” (BRASSAI 1873. 5).

Az idézett fordulatok természettudományos ihletésűek, ezt Brassai sem tagadta, sőt határozottan állította, hogy „a nyelvészet a természeti tudományok egyik ágazata és azon derék és hatalmas családok egyik tagja. Igen is édes testvére a philologia a physicának, kímianak, ásvány, növény, állattanak, geológiának, meteorológiának” (BRASSAI 1860. 291—292).

Ha a nyelvészet a természettudományok egyik ága, akkor „... a nyelvészetben s ennek akármely részében a módszer nem lehet más, mint az, a melynek a mívelt világ szószólói *i n d u c t i o* nevet adtak, mely nem egyéb, mint a tények összehasonlításából és megkülönböztetéséből általános igazságok, törvények, szabályok és elvek kivonása” (BRASSAI 1863—1865. 4).

Igen sokatmondó Balogh Péter egyik Nyelvőr-beli írásának az érvelése is. Szerinte ugyanis csak az alábbi paradigmásor teljes: „*A rózsza piros volt, A rózsza piros lesz, A rózsza piros (van)*”, továbbá „*Én erős vagyok, Te erős vagy, Ő erős (van)*” (BALOGH 1890. 552).

Anélkül, hogy a rendszer kifejezés előfordulna írásában, vitathatatlan, hogy a rendszerkényszer íratta vele zárójelbe az egyes szám harmadik személyű állítmányt, a *van*-t. Ilyen alapon a *van* hiányával szerkesztett mondatok, ilyenek, mint *Ő boldog*, „állandó eliptikus mondat”-oknak tekintendők (BALOGH 1888. 442).

Kalmár Elek szintén a rendszerkényszer alapján érvel a copula állítmányi funkciója mellett: „... a zérus hőmérséklet is hő...” (KALMÁR 1898. 302). Ha a „zérus hőmérséklet is hő”, akkor a *zérus morféma* funkcióját tekintve szintén morféma, mint ahogyan ennek a megállapításnak az igazát ma már senki sem vitatja. Azt hiszem, nem kell különösebben hangsúlyoznom Kalmár rendszerfelfogásában a természettudományos hatást (zérus hőmérséklet!).

Az utóbb elmondottak azonban már az igei állítmány mondatstruktúráló funkciójának, a mondat dualista felfogása kritikájának a kérdéskörébe vezetnek át.

4. Az igei állítmány mondatstruktúráló funkciója. HAJDÚ PÉTER egyik polémikus veretű írásában (HAJDÚ 1975) joggal kérdőjelezi meg azt a több évtizedes nyelvészeti felfogást, amely az uráli és az altaji nyelvek nominális jellegét vallja.⁷ Ezzel kapcsolatban említi meg, illetoleg bírálja Hajdú az ún. nomenverbum-elméletet, mint ami az egyik kiváltója volt a finnugor mondatok nominális jellegéről kialakított felfogásnak. Teljes joggal és meggyőzően vitatja ennek az elméletnek egyik alaptételét (a főnevek, korábban alakultak ki, mint az igék) azon egyszerű oknál fogva, hogy a főnevek és az igék kategóriái rendszert alkotnak. De milyen rendszer az — kérdezi —, amelyik a feltételezett egyetlen tagból, a főnévből áll? A két kategória csak úgy lehet — és lehetett régebben is — egyazon rendszer tagja, ha egyazon időben mindketten jelen voltak, ha kölcsönös feltételezettségben álltak egymással. A főnév azért főnév, mert nem ige és fordítva.⁸

Teljes joggal mutat rá továbbá annak a felfevésnek az ingatag voltára, amely szerint az ún. névszói állítmányok nem egyszerűen névszók, hanem deverbális (participális) névszók. Szerinte nagyon nehezen lehetne elképzelni igéből képzett névszói alakulatokat korábban, mielőtt az igék, mint szófaji kategóriák megjelentek volna a nyelvben, a beszédben; feloldhatatlan ellent-

⁷ »Diese Erscheinungen [Eine auffallende Eigenschaft der Konjugationssysteme in den uralischen Sprachen — die häufige Verwendung der Verbalnomia als finite Verben, genauer gesagt die partizipale Herkunft von perfektiven Verbalformen —] haben insgesamt dazu geführt, daß wir seit Jahrzehnten vom *Nominalcharakter* des Uralischen (und setzen wir hinzu: Altaischen) sprechen, ja, diese nominale Beschaffenheit des Satzes wird von vielen mit der nominalen Herkunft des Prädikats in Beziehung gebracht« (i. m. 6).

⁸ »In dem Sinne, wie sich die Sprachwissenschaft dieser Begriffe bedient, bedingen Nomen und Verb einander, das eine würde ohne das andere seinen Sinn einbüßen« (i. m. 7).

mondásokkal terhes az a nézet, amelyik a később kialakult ígét egy ilyen partícipális szerkezetből származtatja.⁹

HAJDÚ számos és igen világosan tagolt igeragozási paradigma bemutatásával a szamojéd nyelveket nem ismerő olvasó előtt is meggyőző nyelvi tényeket sorakoztat fel állításának igazolására, miszerint a névszók kategóriájába tartozó szófajok is felvehetnek kimondottan igeragozási (számra és személyre utaló) morféákat, tehát igeiként ragozhatók anélkül, hogy valamilyen denominális verbum képzővel elláttatnak volna (i. h. 21). Az alkalmi verbalizálódások egyáltalán nem ritka jelenségei a világ ismert nyelveinek. Ilyeneknek tartja Hajdú a példáiban bemutatott, a névszószerű tórmorfémákhoz közvetlenül járuló, hozzájuk enklitikusan kapcsolódó személyre és számra utaló morféákat, amelyek a konstrukciók állítmányi funkcióját tekintve kopuláértékűek. A mordvin paradigmásor: *odan, odat, od* ('én fiatal vagyok' stb.) harmadik tagját, az egyes szám harmadik személyű formációt tehát éppen olyan egyes szám harmadik személyű nominális állítmányú, tehát zérus kopulával ellátott alaknak tartja, mint a magyar paradigmásor *én ember vagyok te ember vagy, ő ember(van)* utolsó tagját.

Hajdú beszédes példái és az ezeken alapuló következtetései rendkívül fontosak a későbbiek megértése szempontjából! Ha ugyanis egészen a legutóbbi időig a nyelvészek „hivatalos” álláspontja volt a névszó primer jellegét valló nézet,¹⁰ ebből szükségszerűen következett a nominális predikatív szerkezetek elsődlegességét valló álláspont. Egy vélemény a sok hivatalosból: „Nyelvünkben a nominális predikatív szerkezetek... elsődleges, ősi szerkezetek, s a névszó predikatív ereje ma is élő funkció” (PAPP 1954. 445). A magyar mondat szerkesztés alapvető — az indoeurópai nyelvcsaládból származó nyelvektől megkülönböztető — sajátosságának tartották tehát nemcsak a múltban, hanem a jelenben is azt, hogy a névszó önmagában is betöltheti az állítmány funkcióját. A névszó meg az ige — mondatbeli funkciójukat tekintve — e szerint tehát egyenrangú mondatalkotó beszédrészek. Ez a nézet tökéletesen beleillett az uralkodó mondatzemplélet (dualizmus) kereteibe is. Szervezésbe lépett a logikai és a lélektanialany- és állítmány-konceptciónak, a téma — réma, (topic — comment, topic — fókusz NyK 69: 366, 80: 264) mondatbeli szerepének a gondolatvilágába, tehát igen „vaskos” argumentumokkal megtámogatott mondatalkotási szemléletnek tűnt. Aki ezzel a „veneranda antiquitas”-ra támaszkodó tévhittel szembeszállt, az ige mondatalkotó szerepének az alapvető jelentőségét vallotta, azt „indoeurópai (latin, német) igecentrizmustól megfertőzött” erteknek tartották.¹¹

⁹ »Noch sonderbarer mutet an und ist ein weiteres anschauliches Beispiel für die Inkonsequenz dieser Theorie, daß die Auffassung, die die primäre Existenz des Verbs in Abrede stellt, die Urprädikate nicht nur einfach als nominale Prädikate betrachtet, sondern bei der näheren Bestimmung von deverbalen (partizipialen) Nominalprädikaten spricht. Diese Fassung bleibt aber die Antwort auf die Frage schuldig, wie sie denn die Existenz des Partizips (bzw. Verbalnomens) in einem sprachlichen System für möglich halte, in dem das Verb selbst noch unbekannt ist (denn es hat sich ja — laut der Vertreter dieser Theorie — aus den partizipialen Basen erst später herausgebildet)« (uo.).

¹⁰ »Trotzdem wurde an diese Frage nach wie vor gerührt, und man konnte bis in die jüngste Zeit geradezu als offiziellen Standpunkt buchen, daß das Nomen die primäre Wortart sei, aus der das Verb erst später hervorgegangen...« (i. h. 10).

¹¹ Legutóbb például É. KISS KATALIN marasztalta el — BRASSAI SÁMUEL mondat szerkezeti modelljére hivatkozva, a topic — comment mondattagolás alapján állva — az „indoeurópai modell követő grammatikák”-at: „Ha Brassai nyomdokain haladva a magyar mondatok szintaktikai leírásában nem az alany — állítmány szerkezetet, hanem a

Pedig volt jópár neves magyar nyelvész a múlt század hatvanas éveitől a század végéig terjedő korszakban, akiknek a „mondatstrukturáló” szemlélete nagyon határozottan igecentrikus volt, és ez az igecentrizmus nem is akármilyen elméleti megfontolásból táplálkozott. Emlékezzünk csak a — fentebb már más vonatkozásban idézett és a 11. sz. jegyzetben említett — Brassai-felfogására, amely a mondatot „nyelvbeli egyén”-nek (jól szervezett egész) (BRASSAI 1860. 299) tartotta, amelynek „tartó és forduló sarka az ige” (i. m. 324). Másutt az igét „a mondat lelké”-nek mondta (BRASSAI 1863—65. 11). Brassai nyelvtudományi nézeteiben az is egyértelmű mondat szerkezeti felfogásra vall, ami a mondatot egy olyan napközponitű bolygórendszernek tartotta, amely rendszer „uralkodó” az egész rendszert meghatározó, szervező eleme az állítmány, az ige (BRASSAI 1873. 5). Az elmondottakat toldjuk meg még egy Brassai-idézettel, amely szerint: „A mondat igéből, hozzá tartozó ige határozókból áll” (BRASSAI 1860. 332; fejezetcím). Ha ezt a fejezetcímet, pontosabban annak egyik terminusát, az „igehatározót” Brassai véleményének a tükrében közelebbről megvizsgáljuk, az alábbiakat kell tudomásul vennünk: „... »az igehatározó« nem az adverbium szűk értelmében veszem, hanem általában mindent annak nevezek, a mit [!] az igen kívül magába foglal a mondat” (i. m. 333). Ha az igen kívül minden más mondatrész közvetlenül vagy közvetve „igehatározónak” minősül, akkor az alany is épp olyan határozó, mint a tárgy, a többi határozók és a jelzők.

Mindez szöges ellentétben áll a „hivatalos” dualista mondatfelfogással, amit Brassai apodiktikusan tagad: „A mondatban nincs dualismus” (i. m. 325; fejezetcím). Ha a mondatban nincs dualizmus, akkor az alany éppen úgy alá van rendelve az igei állítmánynak, mint a tárgy és a többi határozók. Ezt egy későbbi írásában expressis verbis ki is jelenti: „a határozók közt nincsen rangkülönbség” (BRASSAI 1874. 5). A mondat fő mondanivalóját, tehát a beszédrészeket mondattá strukturáló középponti tag, a mondat kohéziós erejét jelentő állítmány (ige) hordozza, a többi mondatrész funkciója csupán annyi, hogy az állítmány „körülményeit” pontosítsa, szemantikailag kifejezve: az állítmányban kifejezett jelentéstartalmat közelebbről meghatározza, determinálja.

Ez a rendkívüli gondossággal és ellenvéleményt nemigen tűró határozottsággal megfogalmazott Brassai-féle mondatkoncepció meghatározólag hatott mindazokra a nyelvészekre, akik a múlt század második felében a mon-

topic—comment tagolást és a fókusz fogalmát vesszük alapul, a magyar szintaxis olyan nagy problematikus területei válnak adekvátan leírhatóvá, akár formalizálhatóvá is, amelyeket az indo-európai modellt követő grammatikák nem tudtak szisztematikusan a maguk rendszerszerűségében megragadni” (É. Kiss 1978. 266).

Ide az alábbi megjegyzések kíváncsognak. Mint ez az eddigi és ezután következő Brassai-idézetekből egyértelműen kiderül, Brassai a latin *subiectum—praedicatum* dualista együttest nem a topic—comment javára bírálta, hanem azokkal a nyelvészekkel vitatkozott, akik a mondat szerkezet egyenrangú tagjának tartották őket (dualista mondat szerkezet-felfogás!). A *subiectum* helyett azért használta az *inchoativum* terminust, mivel szerinte még senki sem definiálta kielégítő módon az előbbit. Brassai mondat szerkezeti modelljét nem szabad azonosítani a magyar szórendről kialakított felfogásával és mindazokkal a szórendi változásból fakadó szemantikai problémákkal, amelyekre — helyesen — É. Kiss is utal, és amelyeknek a fontossága vitathatatlan. De egy dolog a magyar szórend szemantikai aspektusa, és megint más a mondat szerkezeti modell! Brassai korai részfeldezéséinek a jelentősége éppen az, hogy a logikai alany, illetve állítmány vallomására épített dualista mondat szerkezeti felfogással a nyelvi állítmány „mondatgeneráló” középponti funkcióját állította szembe!

datalkotás elméletével, a mondat szerkezeti felépítettségével foglalkoztak (BALOGH P., KALMÁR E., SIMONYI Zs.).

Balogh is magáévá teszi Brassai antidualista mondatkoncepcióját. Az ő véleménye szerint is „a mondatkpezésnek alapja, kiinduló pontja a z ige” (BALOGH 1888. 351; eredeti kiemelés). Balogh antidualizmusát bizonyító további idézetek: „A mondat fő része mindenestre egyedül az állítmány, az ige” (i. m. 393; eredeti kiemelés). Az ige „a mondatalkotás alapja, az egész mondat lelke... Grammatikai tekintetben ennek van alárendelve minden más mondatrész. De hozzá tesszük [!], hogy csak grammatikai szempontból, tehát alakilag tartjuk az igét a mondat fő részének!” A mondat dualista felfogását vallók szerint az állítmánnyal egyenrangú mondatrész, az alany — Balogh határozott véleménye alapján — „grammatikai fontosság tekintetében semmivel sem több, mint a mondat tárgy, az időhatározó, vagy az állítás intenzitását kifejező némely módhatározók. Az alany is csak arra való, hogy egy, az ige jelölt általános vonatkozást pontosabban meghatározzon [determináljon], épen [!] mint emezek” (uo.).

Valamivel később Kalmár E. úgyszintén Brassai határozott álláspontjára, továbbá Simonyi véleményére támaszkodva, vitatkozik a mondat dualizmusát vallókkal: „... valóban igaza van BRASSAI-nak, aki az alanyt ép oly módon rendelte alá az állítmánynak, mint a határozókat, és SIMONYI-nak [itt egybeírva!], mikor azt mondja, hogy az alany is ép oly »körülmeny«, mint a hely-, idő- és a többi határozók” (KALMÁR 1898. 403).

Az említett antidualista nézetek nem tagadják teljes mértékben a dualizmus egyfajta — „tárgyi és logikai szempontból” — való létjogosultságát, a grammatikai szempontból való elismerését annál inkább! A dualizmusnak a mondatban tárgyalásába történő bevonulását és térhódítását a logiko-centrikus mondatfelfogás számlájára írandonak tartják. Brassai szerint: „a mondatbeli dualizmus még szorosán véve nem is nyelvészeti inductio szüleménye, hanem egy más tudománytól, a logikától van kölcsönözve” (BRASSAI 1863—65. 10). Az alany és az állítmány — pl. Balogh szerint — „tárgyi és logikai szempontból” két egyenrangú fél (valaki valamit tesz, mond, valakivel valami történik), tehát a tény, az igazság szempontjából nem vitatható mind a kettőnek a fontossága, de mondatnani szempontból az egyenrangúság elfogadhatatlan. A dualizmusnak a mondatban való bevonulásáról az a véleménye, hogy az „a logikai absztrakciónak grammatikába való behozatala” (BALOGH 1888. 296). Kalmár úgyszintén erről az elméleti alapról támadja a dualizmus nyelvteni térhódítását: „... az állítmány logikai, vagy logikain épülő lélektani meghatározása a nyelvtudományban többé nem tartható” (KALMÁR 1898. 138).

A „mondatgeneráló” legfontosabb mondatrész az igei állítmány, ez a „középpont összeköttetésben van a környezettel” (i. m. 300), és „állítmány semmi más szó nem lehet a mondatban, csak ige” (i. m. 352).

A hivatkozott és idézett vélemények alapján tehát az összetett állítmány névszói része nem más, mint „ragtalan határozó” (BALOGH 1888. 352—353), a tulajdonképpeni állítmány ez esetben is a „kötőige” (kopula) — hangsúlyozza Kalmár —, és csak ezt lehet „a mondat középpontjának hívni” (KALMÁR 1898. 300, 302), akár ki van téve, akár nincs (zérus morféma), mivel „a zérus hőmérsék is hő” — ahogyan erre már más vonatkozásban hivatkoztam Kalmárt idézve. Ha a mondat lelke, középpontja az igei állítmány, akkor az

inkorporálódott kopula nélküli magyar összetett állítmányú mondatok (jelen idő egyes és többes szám harmadik személyű alakok) „állandó elliptikus mondatoknak” (BALOGH 1888. 442) minősülnek. (Ugyanígy BRASSAI 1863–1865. 12.) Ha „az ige (verbum finitum) ... a mondatnak alapja, lelke, tulajdonképpen [!] már maga a mondat dióhéjban” — fejleszti tovább a gondolatot Theisz Gyula — (THEISZ 1888. 51), akkor „... a mondat — egy kitett vagy alattomban odaértendő — ige [kopula] segítségével kifejezett gondolat” (uo., eredeti kiemelés).

Mindezekből egyértelműen kiviláglik az idézett és hivatkozott szerzők véleménye: az ige legjellemzőbb vonása, a legmarkánsabb mondatbeli funkciója az, hogy köréje — és nem utána vagy mellette! — szerveződnek mondatok többi beszédrészek. Még egyértelműbben: közvetlenül vele alkotnak szerkezetet (szintagmát) az alany, a tárgy és a többi határozók és közvetve — a határozókhöz kapcsolódva — a határozók determinánsai, a jelzők. Az „igei természet”-nek ez a legjellemzőbb vonása abban is megnyilvánul — ahogy ezt már Kalmár is észrevette —, hogy „nem csak az igének, hanem az igeneveknek és az igékből származó főneveknek is van alanyuk, helyhatározójuk s mindenféle más részük” (KALMÁR 1898. 142).

Az igecentrikus mondatfelfogás tehát a tárgyalt szerzőknél nem „indoeurópai infekció”, hanem a magyar mondatok strukturálódásának, formai (strukturális) felépítettségüknek a felismerése, az igei állítmány „mondatgeneráló” szerepének tudomásulvétele, a nyelv rendszer szerű felépítettségének zseniális megsejtése és a rendszerszerből adódó tudatos következtetés.

Nincs tehát semmi csodálkozni való azon, hogy a modern nyelvtudománynak a rendszerszerűség elvi alapján álló magyar teoretikusai is valami hasonlóval magyarázzák a magyar nyelvben posztulált igei állítmány (verbum finitum vagy kopula) állandó jelenlétét. BALÁZS JÁNOS 1968-ban írt tanulmányában (BALÁZS 1968) idézi BENVENISTE idevágó nézetét: „... la structure syntaxique de l'assertion finie permet de distinguer deux plans: le plan de la cohésion grammaticale, où le verbe sert d'élément cohérent... Au sein de l'énoncé assertif, la fonction verbale est double: fonction cohésive, qui est d'organiser en une structure complète les éléments de l'énoncé; fonction assertive, consistant à doter l'énoncé d'un prédicat de réalité” (i. h. 191). Benveniste-nek ezt a megállapítását majdnem szó szerint érvényesnek tartja a magyar mondatszerkesztési eljárásokra vonatkoztatva Balázs is, amikor a következőket mondja: „Az ige fő funkciója e [uráli] nyelvekben kétségkívül az, hogy kéttagú mondatokban állítmány legyen... Egyes uráli és a legtöbb indoeurópai nyelvekben az állítmányi szerepű névszó rendszerint igei kiegészítőre szorul, holott alanyi szerepét kiegészítő nélkül is be tudja tölteni” (uo.),¹²

Úgy gondolom, nem kell részletesebben megindokolnom, hogy az igecentrikus meg a mondat dualista jellegét vallók közötti polémiában az előbbiek a dolgozat elején kifejtett értelemben felfogott strukturális nyelv szemlélet megbecsülendő előfutárai voltak.

¹² Balázsnak ez a megállapítása Hajdú 1966-ban megjelent írására támaszkodik, amely szerint ugyanúgy, mint a mai uráli nyelvekben, az alapnyelvi állítmány igei természetű volt (HAJDÚ 1966. 77). Hajdú ezt az állítást — mint fentebb már láttuk — részletelesen kifejtette egy későbbi tanulmányában (HAJDÚ 1975).

5. A szintaxis nyelvtudományi státusa, a dinamikus nyelv szemlélet fejlődése. Már jóideje a nyelvtudomány történetével foglalkozók egybevágó nézetének tekinthető az a vélemény, hogy az atomisztikus nyelv szemléletet felváltó, a szerkezeti összefüggésekre ügyelő, dinamikus nyelv szemlélet elkerülhetetlenül előtérbe állította a szintaktikai vizsgálatokat, kijelölte a szintaxisnak a grammatikaelméletben elfoglalt középponti helyét.¹³ A mondatcentrikus nyelv szemlélet előtérbe helyezése folytán a mondatalkotás (mondatgenerálás) mechanizmusának a kutatása, a mondat szerkezeti felépítettségének a tüzetesebb vizsgálata, napjaink általános nyelvtudományának sarkolatos problémái.¹⁴

Bennünket itt elsősorban természetesen a mondatközpontú nyelv szemlélet kialakulása és fejlődése, ennek kapcsán a grammatikai részdiszciplínák grammatikán belül elfoglalt helye és szerepe, a nyelvtan felosztása gondolatának az átalakulása foglalkoztat. Ezen belül is elsősorban a szintaxis tárgya, vizsgálódási köre, a hangtan (fonetika, fonológia) hovatartozása és mindezek egyes részeinek a hazai prestrukturálista nyelvészetben való előfordulása.

A felsorolt problémákkal kapcsolatban joggal felvetődhet a kérdés, hogy a sokat vitatott kategorizálások újbóli vizsgálata indokolt-e, pontosabban, a vissza-visszatérő gondolatsorok milyen elméleti tanulságokkal szolgálhatnak. Mint köztudott dologra, csak utalok arra, hogy a mondat meghatározása, a meghatározás fényében a nyelvi stúdiumok (nyelvtan) felosztása már a klasszikus ókori gondolkodók munkáiban napvilágot látott, a középkoron és az újkoron át egészen napjainkig újra meg újra felbukkanó problémacsokor volt. Ennek a folyamatnak a tükrében a szintaxis is — ritmikus váltakozásokkal — a nyelv elméleti vizsgálódás tárgya lett, és a tisztánlátást a legkülönbözőbb értelmezések e területen is csak zavarták.

Mi ennek a sokféleségnek, újra meg újra az érdeklődés előtérbe való kerülésnek a kiváltója, milyen tudománytörténeti érvekkel tudjuk ezt a folyamatot leírni, megmagyarázni? Hallgassuk meg ezzel kapcsolatban Laziczius Gyula kérdésfeltevését és a kérdésre adott magyarázatát: „Es ist ratsam, die Kernfragen einer Wissenschaft oder wissenschaftlichen Disciplin von Zeit zu Zeit neu zu stellen und die darauf gegebenen früheren Antworten einer Überprüfung zu unterziehen. Denn entweder ist die zwar nicht immer vorwärts, aber doch stets weiter schreitende Forschung innerhalb des betreffenden Wissenschaftszweiges oder auf den benachbarten Gebieten im Stande, uns Gesichtspunkte zu bieten, von welchen aus die alten Probleme in einer neuen

¹³ „Meg kell jegyezni — írja J. D. Apreszjan —, hogy míg a klasszikus grammatikára — bizonyára a történeti összehasonlító nyelvtudomány hatására, melynek a morfológia és a fonetika szállította a leggazdagabb anyagot — bizonyos morfológiizmus, addig a modern strukturális nyelvészetre a szemantikai és a szintaktikai orientáció jellemző; tehát a szemantikai és a szintaktikai mechanizmusokat vallja a nyelv alapvető mechanizmusainak. Érdekes, hogy a klasszikus nyelvtudomány legelősebb szemű képviselői felismerték a szintaxis központi helyét a grammatikai elméletben” (APRESZJAN 1971. 198).

¹⁴ A nyelvtan és a szótár, a grammatika és a szemantika, a szintaxis és a lexikológia nyelvtudományi státusát az ún. klasszikus nyelvészet a nyelvtudomány külön részdiszciplínáinak tekintette, és többnyire egymástól függetlenül dolgozta ki. „A strukturálista iskolák előrelépése sem ezeken a területeken jelentkezik, hanem a nyelvi szintek (fonológia, morfológia, morfofonematika, szintaxis) elméleti meghatározásán és szétválasztásán. A generatív nyelv elméletben a szintek kellő distinkciója mellett a szintek összefüggéseinek a kidolgozására került a hangsúly, s ezen belül is a szintaxis kapta a fő szerepet” (KÁROLY 1969. 17).

Beleuchtung erscheinen, oder aber kann die kritische Vertiefung auf Lösungen in den früheren Arbeiten stoßen, die schon nicht mehr zufriedenstellend sind, ja sogar überhaupt nicht stichhalten" (LAZICZIUS 1957. 224).¹⁵

Csaknem ugyanezekkel a gondolatokkal indokolja a fentebb már más közlésben idézett J. D. Apreszjan az egyes nyelvészeti kategóriák ismételt felbukkanását, pontosabban, a kategóriák átértékelésének a fontosságát. „A tudományt gyakran egy olyan hajóhoz szokták hasonlítani, melyet időről időre a fenéktől a fedélzetig átépítenek. Az átépítés minden alkalommal végbemegy, amikor olyan tények halmozódnak fel, melyek értelmezésére a régi magyarázatok már nem kielégítőek. Az ilyen időszakokban a tudomány erőinek egy részét az új tények gyűjtéséről és osztályozásáról az addig felhalmozott anyag elméleti értékelésére fordítja. Ilyen korszakban van napjainkban a lingvisztika; a mai strukturális nyelvészet létrejötté már maga is annak kifejezője, hogy a tudomány az új tények pusztán felhalmozásáról áttért a tények magyarázatára” (APRESZJAN 1971. 295).

A klasszikus ókorra visszamenő mondatdefiníciók alapján a nyelvtan hagyományos felosztása közismerten az alábbi volt:

1. hangtan,
2. szótan,
3. mondattan.

Az első kettőnek a státusa hosszú időn át többé-kevésbé védhető volt. Legfeljebb annyi változás történt, hogy a hangtan helyett fonetikát vagy fonológiát írtak, a szótan helyett pedig morfológiát. A mondattan nyelvtudományi, nyelvtani státusa viszont a sokrendbeli és sokrétű mondatdefiníciókísérletek folytán annál inkább megingott.

Mint ez köztudomású, első alkalommal és alapvetően John Ries tekintette át kritikailag a mondatra, mondattanra vonatkozó definíciókat, körülírásokat az 1894-ben megjelent alapvető monográfiájában (RIES 1894), majd később visszatért a kérdés tárgyalására (RIES 1931). Ries első munkájának a kritikai áttekintése alapján Laziczius Gyula foglalkozott az egész problémakörrel, fentebb már említett írásában, illetve egyetemi előadásaiban. Laziczius — Ries-szel egyetértésben — a fő tüzet az ún. keverékszintaxis (Mischsyntax) ellen irányította, mivel ebben a hangtani problémák tárgyalásán kívül a nyelvtudomány csaknem minden részdiszciplínáját szerepeltették. A keverékszintaxis elleni könyörtelen bíráló, a frontok tisztázása, a részdiszciplínák nyelvtudományi helyének, egymáshoz való viszonyuknak a tisztázása szempontjából csak helyeselhető. Laziczius — Miklosich, de főleg Bühler nyomán — csak azokkal az *e s z k ö z ö k k e l* foglalkozott, amelyek segítségével a szavak mondatokká szerveződhetnek, magát a mondatot, mint művet (Werk), alakulatot (Gebilde) kizárta a szintaktikai vizsgálatok köréből, mivel kétségtelennek tartotta, hogy a nyelvtudomány kimondottan eszköztudomány.¹⁶

¹⁵ Itt jegyzem meg, hogy Laziczius az 1946—47. tanév első felében meghirdetett „A syntaxis alapvetése” című kollégiumában részletesen foglalkozott a kérdéskörrel. Az előadássorozatról Kiss József készített gyorsírással jegyzetet, amit szintén fel tudtam használni Laziczius álláspontjának a végleges tisztázásához. Ezúton mondok köszönetet Kiss Józsefnek, továbbá Hajdú Péternek, akik voltak szívesek a szóbanforgó gépelt kéziratot rendelkezésemre bocsátani.

¹⁶ »Es kann kein Zweifel darüber bestehen, daß die Sprachwissenschaft par excellence eine Mittelforschung ist« (LAZICZIUS 1957. 228).

Szerinte a mondat, mint nyelvi alakulat, mint nyelvi mű azért nem érdeklő — azért nem érdekelheti — a nyelvészt, mivel ha ezt tenné, az összes elképzelhető mondatokkal kellene foglalkoznia, ez pedig lehetetlen feladat lenne.

Amikor az „európai strukturalista nyelvészet” kezdeti szakaszán a nyelv strukturális mozgásrendjének az adekvát leírása, megragadása volt a feladat, kétségtelenül igaza volt Lazicziusnak, hogy a szintaktikai kategóriák vizsgálatát a szerkezeti h o g y a n-ra szűkítette le, mert így elválasztotta a társadalmilag determináltat, az egyénivel is tarkított language-jelenségtől, még azon az áron is, ha ez a leszűkítés megakadályozta a szintaxis (mondattan) viszonylag teljes problémakörének a feltárását, leírását, magyarázását. Az ő szemei előtt csak a váz, a szerkezet adekvát megragadása, a szempontkeveredés kiküszöbölése lebegett. Ilyen alapon mind a mondatok, mind a szókapcsolatok kikérültek Laziczius szintaxisvizsgálódásainak köréből.

Laziczius szintaxisbírálatának a tükrében tehát nagyjából egységesnek mondhatók a nyelvi stúdiumok (nyelvtan) korábbi felosztására vonatkozó törekvések — olyan értelemben —, hogy ide vagy oda sorolva, de valamennyien foglalkoztak a mondattani kategóriákkal, vagy úgy, hogy a szintagmavizsgálat keretén belül külön helyet biztosítottak a mondattani vizsgálatok számára, vagy úgy, hogy külön szintagmatant nem iktattak be, hanem a szókapcsolatokat beolvastották a felduzzasztott mondattani vizsgálatok kereteibe. Az ilyen értelemben felfogott nyelvtan kategorizálásának a részletes kifejtésétől — mint közismerttől — eltekintek, csupán két szerző (GOMBOCZ ZOLTÁN, PAPP ISTVÁN) idevágó nézeteit ismertetem, és csak olyan részletességgel, amennyire az az utolsó fejezetben tárgyalandó Tóth Pál László-féle szintaxisfelfogás kialakulásához, illetőleg megértéséhez szükséges.

Gombocz szerint „a *hang*, a *szó* és a *syntagma* a beszéd korrelatív egységei” (GOMBOCZ 1929. 4). A Gombocz-féle syntagma vizsgáladási területe rendkívül széleskörű. Ebbe a hangokon és a tőmorfémákon túl minden nyelvi alakulat, nyelvmű beletartozik: „S y n t a g m á n tehát olyan két (v. több) elemből álló szószervezet értek, amelynek tagjait h a t á r o z o t t l o g i k a i v i s z o n y fűzi össze” (i. m. 3). E szerint a felfogás szerint tehát nemcsak a több morfémából álló szavak, a több szóból álló összetételek és kapcsolatok, hanem a mondat is a szintagmatikus vizsgáladás hatáskörébe tartozik. „A mondat a syntagmatikus kapcsolatoknak csak egy faja; igaz hogy a legfontosabbik faja . . . Az olyan syntagma, amelynek tagjai predikatív viszonyban vannak, mondat” (i. m. 4). Az ilyen széleskörű feladatokkal megtüzdelt „syntagmák tanát” nevezi Gombocz syntaxisnak (i. m. 5). Gombocz tehát — mint láttuk — túllép a klasszikus, hagyományos hangtan—szótan—mondatan grammatikafelosztáson, külön helyet biztosít a szókapcsolatokkal foglalkozó részdiszciplínának (syntagmatika), de ide sorolja be a mondattani vizsgálatokat is. Szintagmadefiníciójának van még egy gyengéje: adós marad a syntagmatagok „h a t á r o z o t t l o g i k a i v i s z o n y”-ának a definíciójával.¹⁷

Papp István grammatikaelmélete érdekes módon fejlődött. 1932-ben írt cikkében a grammatikát az alábbi részdiszciplínákra osztja fel:

¹⁷ Itt jegyzem meg, hogy GOMBOCZ bemutatott grammatikaelmélete semmiben sem tér el RIÉS fentebb ismertetett felfogásától, amely szerint a grammatika a hangokkal, a szavakkal és a szókapcsolatokkal foglalkozik, de ez utóbbiakban a mondatok is benne foglaltatnak (L. LAZICZIUS 1946/7. 8—9).

- a) mondatban,
- b) syntaxis (szó szerkezetben),
- c) szóban (PAPP 1932. 294).

A hangtan — JESPERSEN nyomán (nyelvtan = morfológia + szintaxis) — kizárja a grammatikai vizsgálatok köréből (i. m. 293). Később Tóth Pál Lászlónak a Magyar Nyelv hasábjain megjelent, grammatikafelfogását bemutató cikkéhez (TÓTH 1954. 432—441) kapcsolódó hozzászólásában (PAPP 1954. 441—447) ez a triász az alábbi duóvá zsugorodik:

- I. jeltan,
- II. mondatban.

Az I-be a mondatban kívül minden más nyelvtani stúdiumot belegyö-möszöl, tehát a hangtan, a szóban és a syntaxis (szó szerkezetek tana) is (PAPP 1954. 442—443). Ez már nagyon közel áll Tóth Pál Lászlónak később ismertető grammatikafelfogásához. Zavaró viszont a „jeltan” terminus, mivel 1954-ben már Saussure és Laziczius munkásságának az ismeretében a jel (sign, signe, Zeichen, znak) nem is akármilyen, hanem az új nyelvelméletet meghatározó egyik fogalom nyelvi köntöse számára le volt foglalva, nem is szólva az általa nos jeltan (szemiológia, szemiotika) egyre terebélyesedő vizsgálódási köréről. A bennünket közelebről érdeklő tény viszont tény marad, Papp 1932-ben külön helyet biztosít a szó szerkezetek, meg a mondatok tanának.

6. Tóth Pál László mondat szerkezeti modellje, Tóth Pál László a dombóvári gimnázium azon „nagy öregjei” közé tartozott, akik alapos elméleti felkészültséggel rendelkeztek, a maguk szakmájának a területén kreatívak is voltak, ugyanakkor ízig-vérig pedagógusok is, akik a magukkal szemben támaszott magas követelményeket tanítványaiktól is megkövetelték, de ennek valóra váltásához minden tanári segítséget meg is adtak (Csaplovics József klasszika-filológus, Bebcsi István nyelvész, filológus, Péczely László irodalomtörténész, Balázs György matematikus). Mindegyik olyan „igazi pedagógus lélek” volt, „amely szinte a némat is szóra kész-teti” (TÓTH 1937. 3). A magasfokú elméleti felkészültséggel, széleskörű olvasottsággal párosult pedagógusi magatartás szükségszerűen készítette ezt a tanártípust a bonyolult problémák megmagyarázásában a szemléltetés módszeréhez, az összefüggések grafikus ábrázolásához, modellálásához.

Tóth Pál László első ilyen kísérlete 1933-ban jelent meg „A mondatok grafikai ábrázolása” címen Dombóváron. Ez a kisformátumú, meglehetősen gyenge tipográfiájú könyvecske, mint mondat szerkezeti modell, már magába foglalta mindazokat a formákat, amelyeket a „nyelvi tényekre irányított” figyelem „kényszerítő erővel pattantott ki” a szerző agyából, mint „a mondatrészek grafikai ábrázolásának” egyelőre ösztönös termékét (TÓTH 1937. 39). „Természetesen kapcsolódott itt már minden egybe — írja tovább a gondolat genesisét érzékeltető vallomásában Tóth —, nem kellett »csinálni« semmit sem, a nyelvi tények maguk vezettek tovább” (uo.). A szerzőt izgató nagy kérdés ez volt: Hogyan szerveződnek a nyelvi egységek (jelek) kisebb vagy nagyobb „egyttesekbe” (szintagmákba), fel lehet-e tárni „a nyelv [a mondat] szerkezetének minden felvre alkalmazható formáit, illetve e formák általános képét”, sikerül-e felvázolni e formákat az említett grafikonokban? (uo.).

„A gyakorlati kényszer”-ből született szemléltető eszköz, az ábra gyakorlati hasznossága egyre inkább az elméleti megalapozottság igényét sürgette, és ennek az erőfeszítésnek a következményeképpen előállt az az érdekes eset, hogy utólag tudatosodott a szerzőben, hogy az ábra nagyon is egyértelműen megfogalmazott elméleti beállítottság grafikai terméke, és egyre inkább meggyőződéssé vált a szerző feltevése, „hogy e grafikonokba, mint a nyelvi mondat szerkezetének lenyomatába minden mondanivaló beleönthető” (i. m. 40). A mondatok grafikai ábrázolására szolgáló rajzok tehát — lényegüket tekintve — nem magukat a mondatokat ábrázolják — ez a vállalkozás mondatok végtelen sokaságának a tükrében értelmetlen volna, az ábra csak csontváz, „egy emberi szellemtest nyelvi megnyilatkozásainak formaváza, nem élő valami, hanem holttest, legalábbis viszonylag, csupán falra akasztott térkép, mely úgy viszonylik az élő testhez, mint a lerajzolt folyam a hömpölygőhöz, a térkép a térhez. E keretekben belül él és fejlődik a nyelv, de ez végső formája” (uo.).

Szintaxis ez a megoldás, még pedig a javából, úgy, ahogy Miklosich megálmodta és Laziczius nagyon határozottan vallotta? Olyan „csontváz”, „formaváz”, „falra akasztott térkép”, amely a mondatra való struktúrálódás — ha tetszik — a „mondatgenerálás” szabályrendszerét szolgáltatja. Olyan modell, amely „a mondatnak egy, a nyelvhez nem kötött végső logikai formáját igyekszik megállapítani” (uo.).

Szintiszta langue-tényeket reprezentál ez a modell, amely a számtalan sok mondatnak, mint parolisztikus terméknek az empirikus vallatóra fogása alapján absztrahálódott. A nyelv, a beszélés tisztán szociális normarendszerének a fényképe, amely teljes mértékben függetleníthető az adott nyelvet beszélők egyéni nyelvhasználatától (a nyelv individuális aspektusa). Ez utóbbi viszont csak az előbbi birtoklásában, a langue-béli szabályrendszer figyelembevételével, annak alkalmazásával valósulhat meg. Ennek a nagyon egyértelmű nyelvelméleti felfogásnak a következetes végiggondolása, a nyelvbéli (mondatbéli) szerkezetek fokozatossága, egymásra épülése, hierarchiája, egymás kölcsönös feltételezettségének a felismerése a grammatikában egy önálló fejezetet igényel, a viszonyt ant (syntagmatan, syntagmatika).

Ilyen értelemben TÓTH PÁL LÁSZLÓ grammatikafelosztása az alábbiak szerint alakul:

I. hangtan,

II. szótan,

III. viszonytan, vagy syntagmatan és

IV. a „lap másik oldalán” elhelyezkedő mondattan. Ez utóbbi az első hárommal „nem alkot egyenes irányú sort. Ugyanis a Mondattan minőségileg egy más szempont, lelki szempont hozzáadása alapján jön létre, s bár mennyiségileg azonos és egyenlő a másik háromnak az összegével, de egy más szempontú vizsgálódás eredménye. [Bek.] A mondat ugyanis több részeinek összegénél, mint ahogy az ember is több a fej, a törzs és a végtagok összegénél” (i. m. 38.).

Ehhez a nyelvtanfelosztási sémához mindenképpen ide kívánkozik egy megjegyzés. Némi ellentmondás látszik — és van is — az eddig elmondottak és viszonytan meg a mondattan kapcsolatát illetően. Amint a mondatalkotás szerkezeti mechanizmusát feltűntető ábrákból ez egyértelműen kitűnik, a mondat szerkezeti sémája, modellje olyan viszonyok hálózatát, egymás kölcsönös

feltételezettségét reprezentálja, amely a teljes szintaxis formális kellékeit magába foglalja. Az alany azért alany, mert viszonyban van az állítmánnyal és esetleg egy hozzá kapcsolódó jelzővel. A tárgy azért tárgy, mert sem nem alany, sem nem állítmány, sem nem jelző és így tovább, és így tovább. A mondat szerkezeti felépítettségét magyarázó részekben TÓTH viszont a szintagma fogalmát leszűkíti a mondatnál kisebb kapcsolatokra (szó + szó), tehát a „más szempontú vizsgálódás” némi pontosításra szorul. Ez a legegyszerűbben talán úgy végezhető el, ha egyértelműen leszögezzük, hogy a szerkezeti váz alapján realizálódó beszédtevékenység-egységek mineműségét vizsgáló diszciplínát hívjuk mondattannak.¹⁸

Annak a megállapítására, hogy az eddig elmondottak milyen mértékben tanúskodnak Tóth Pál László mondatszerkezeti modelljének strukturális jellegéről, azt hiszem, nem kell sok szót vesztegetni. Ehhez a szerkezeti modellhez a szerzőnek — egyebek mellett — azért is el kellett jutnia, mivel nyelvszemlélete bevallottan mondatcentrikus volt: „Igaz, hogy a nyelv természete szerint a mondatból való kiindulás a helyes” (i. m. 4), de a pedagógus „az induktív mondatépítő módszer”-t állíttatta tanításának tengelyébe, egyszerűen azon oknál fogva, mivel „a megértés természete az egyszerűről az összetettre való haladás” (uo.). „Ha aztán — írja Tóth — a szófajok birtokában . . . ezen induktív mondatépítő módszer segítségével lépésről lépésre haladva tégláiból építjük — helyesebben — a tanulókkal építetjük fel a mondatot, akkor szinte csudálkozással fogjuk látni, hogy ez a lépésről lépésre haladás érdekes erőket, furcsa, a nyelvtanításban eddig ismeretlen erőket és örömeiket hív életre a tanulók lelkében: az önálló működés, a munkáltató oktatás, a munkaiskola új erőit és örömeit. Nem lesz többé száraz, unalmas, érthetetlen a nyelvtan” (i. m. 5).

Tóth Pál László nyelvtanóráira visszagondolva, valóban nem volt unalmas, száraz stúdium a nyelvtan, mivel lépésről lépésre haladva fejtettük fel — a tanár önmérséklő beavatkozásának a segítségével — a bonyolult mondatszerkezet egyes részszerkezeteit, az egyszerűtől a bonyolult felé haladva rajzoltuk fel az egész szerkezeti vázat. Így teljesedett ki előttünk a rendszer egésze, a maga koncentrikus körökben realizálódó állítmány- (ige-) centrikus formájában. Hierarchikus rendszer ez, amelynek legfőbb része, középpontja az igei állítmány. Tőle függenek — vele alkotnak szerkezeti viszonyt — a többi mondatrészek, akár közvetlenül, akár közvetve.

Az igecentrikus mondatfelfogás nem véletlen visszakanyarodás a fentebb már ismertetett mondatszemlélethez. Vele is a rendszerkényszer vonatta le a következtetést az alábbi paradigmák tanulságai alapján: Ha az olyasfajta összetett állítmányú mondatok, mint

1. *Én ember vagyok,*
2. *Te ember vagy,*
3. *Ő ember ∅* paradigmátikus rendszert alkotnak, akkor a 3. alattihoz feltétlenül odatartozik a (*van*) értékű *∅* morféma, ugyanúgy, mint az alábbi sorokban:

¹⁸ Itt tudatosan használom a régi terminust (*mondattan*), mivel egy adott grammatikafelfogásba ágyazva vizsgálom a helyét, szerepét.

1. *A barátom okos volt,*
2. *A barátom okos lesz,*
3. *A barátom okos (v a n).*

Tudatosan és bátran helyezte szembe ezt a rendszerkénszeren alapuló mondatfelfogást az akkoriban divatos, a magyar mondatok jellegzetesen nominális szerkezeti felépítettségét valló felfogással.¹⁹

Ha a mondat középpontja, legfontosabb része az (igei) állítmány (a dualista felfogás bátor tagadása!), ha tőle függnek közvetlenül, vagy közvetve a többi mondatrészek, akkor a mondat szerkezeti vázát reprezentáló ábra olyan koncentrikus kör, amelynek a középpontjában az (igei) állítmány van. Az első körön foglalnak helyet a z ö s s z e s határozók, a másodikon pedig a jelzők. Ilyen értelemben tehát („összes határozók” az alany is, meg a tárgy is határozónak minősül, mint az állítmány determinánsai, ugyan úgy, mint a többi határozók! Az első körön hely elfoglaló mondatrészek és az állítmány kapcsolata a h a t á r o z ó i s z i n t a g m á k, a jelzők meg a — fenti értelemben felfogott — határozók kapcsolata a j e l z ő i s z i n t a g m á k. Minden a maga helyén van tehát: kristálytisza szerkezeti váz ez a mondat szerkezeti mechanizmusának a fő indukátorával, az (igei) állítmánnyal a középpontjában. Az igei természet legmarkánsabb jellemzője — ezt Tóth Pál László igen határozottan vallotta —, hogy köréje tömörülnek a többi mondatrészek, ő a mondat kohéziós centruma,²⁰ nem pedig egy a többi mondatrészek között.

A nyelvi tények egy más jellegű vallomása is az igecentrikus mondatfelfogás felé sodorta Tóth Pál Lászlót. Ha tüzetesen megvizsgálta az igenevek mondatbeli szereplését, azt tapasztalta, hogy annyiban megtartották igei természetüket, hogy ugyanolyan szintagmatikus kapcsolatokat létesíthettek, mint az igei állítmány, csak annyiban különböztek tőle, hogy alannal nem alkothattak szintagmát.

Tóth Pál László vázolt grammatikaelméleti felfogását Saussure és Laziczius ismeretének a hiányában „magányos farkasként” alakította ki. Gondolatmenetének a lényegét hasonlítsuk össze a már más vonatkozásban említett és idézett modern strukturalista nyelvész, J. D. Apreszjan szintaxisfelfogásával: „1. a mondat szintaktikai struktúrájában a lényeges szerepet egyetlen egy viszony, az a l á r e n d e l é s viszonya játssza; 2. a mondat nem közvetlenül a szóformák konglomerátuma, hanem következetesen h i e r a r c h i k u s felépítést mutat: a mondat elemi részei egyszerű építő blokká egyesülnek, ezekből a blokkokból állnak össze a nagyobb blokkok — mindaddig, míg az egész mondat nem ölt e g y e t l e n b l o k k f o r m á t . . . 3. a hierarchia csúcsa az állítmány (ha elfogadjuk, hogy ennek van alárendelve az alany, és nem az alany rendeli maga alá az állítmányt)” (APRESZJAN 1971. 174).

Sajnálatos, hogy Tóth Pál László elmélete nem vált a hazai grammatikaelmélet szerves részévé. Nem ismerték fel elméletének, mondatmodelljének korát hazai viszonylatban messze meghaladó jellegét. Jóformán visszhang nélkül maradt a hazai nyelvészeti irodalomban. Papp István elismerte ugyan Tóth Pál László nyelvtanfeosztásának a helyességét a Magyar Nyelvtudomá-

¹⁹ Mint fentebb már Hajdú Péter felfogását ismertetve láttuk, Tóth Pál László nem áll egyedül ezzel a mondatfelfogásával a legújabb urálistikai vizsgálatok eredményeinek a tökrében sem. (L. HAJDÚ 1966. 77; HAJDÚ 1975. 30; BALÁZS 1968. 191).

²⁰ Lásd a fentebb már más vonatkozásban említett Benveniste-véleményt (BENVENISTE 1966. 154).

nyi Társaság 1953. június 9-i felolvasó ülésén elhangzott „A nyelvtan felosztása – viszonytan” c. előadáshoz fűzött hozzászólásában (MNY. 50 : 432–441, illetve 441–447). Még egy másik, nagyon rövid kis ismertetés olvasható a Nyelvőr hasábjain KNÖPFLER LÁSZLÓ tollából Tóth Pál Lászlónak a domborvári gimnázium 1935–1936. évi Értesítőjében megjelent „Mi a mondattan?” című tanulmányáról, és ebben egyetértett Tóth Pál László grammatikafelosztásával. (KNÖPFLER 1937. 80). Ugyancsak Knöpfler írt a mondatok grafikai ábrázolásáról ismertetést. Egyáltalán nem értette meg Tóth Pál László grammatika-elméletét, a mondatok strukturális vázát tartalmazó ábrákat, az ábrák tükrözött kristálytisza formarendszert, amikor az alábbiakat írta: „A szerző érdekes és egyéni kísérletet ad a nyelvtan grafikai ábrázolására, talán elyszerű is és néhol igen tetszetős, de a gyakorlati eredmények ismerete nélkül pusztán e tanulmány [TÓTH 1937] ismeretéből és az ábrák bonyolultságát látva, szinte azt kell feltételeznünk, hogy a tanításban különben igen nagyjelentőségű és célravezető szemléltető módszer itt nem világosabbá, hanem bonyolultabbá teszi a megértést” (KNÖPFLER 1937. 80–81.). Mint fentebb már utaltam rá, a helyzet pontosan az ellenkezője volt!²¹

KOVÁCS FERENC

Irodalom

- APRESZJAN 1971: APRESZJAN, J. D., A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei. Budapest 1971.
- BALÁZS 1968: BALÁZS J., Az ige grammatikája és szemantikája a szintagmatika szempontjából. NyK 70: 191–99.
- BALOGH 1888: BALOGH P., Az ige szereplése a mondatban. Nyr. 17: 294–300; 342–454; 393–400; 439–443.
- BALOGH 1890: BALOGH P., Válasz a helyreigazításra. Nyr. 19: 543–54.
- BENVENISTE 1966: BENVENISTE, E., Problèmes de linguistique générale. Paris 1966.
- BLOOMFIELD 1936: BLOOMFIELD, L., Language or Ideas? Lg. 11: 89–95.
- BRASSAI 1860: BRASSAI S., A magyar mondat I. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye 1: 279–399.
- BRASSAI 1863–65: BRASSAI S., A magyar mondat II–III. I. h. 3: 3–128, 173–409.
- BRASSAI 1873: BRASSAI S., Paraleipomena kai diorthoumena. Pest 1873.
- BRASSAI 1874: BRASSAI S., Laelius. Hogyan kell és hogyan nem kell magyarázni az iskolában a magyar autorokat? Kolozsvár 1874.
- FOGARASI 1843: FOGARASI J., Művelt magyar nyelvtan elemi része. Pesten 1843.
- FRINGS 1966: FRINGS, T., Edwards Sievers. SEBEOK, T. A., Portraits of Linguists. A Biographical Source Book for the History of Western Linguistics 1946–1963. Bloomington–London 1966.
- GABELENTZ 1891: GABELENTZ, G., Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse. Leipzig 1891.
- GOMBOCZ 1929: GOMBOCZ Z., Mi a mondatban? MNY. 25: 1–7.
- HAJDÚ 1966: HAJDÚ P., Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1966.
- HAJDÚ 1975: HAJDÚ P., Prädikative Nominalflexion in den samojedischen Sprachen. ALH 25: 1–30.
- IVIĆ 1965: IVIĆ, M., Trends in Linguistics. London–The Hague–Paris 1965.
- KALMÁR 1898: KALMÁR E., Állítmány és alany. NyK 28: 129–147; 280–303; 392–412.
- KÁROLY 1969: KÁROLY S., A magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítése. ÁNyT 6: 11–24.
- É. KISS 1978: É. KISS K., A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. NyK 80: 261–285.

²¹ Helyszűke miatt nem mutatom be részletesen Tóth Pál László modelljeit. De azért sem, mivel tudatosan grammatika-szemléletének lényegére összpontosítottam a figyelmet. Akit a részletek érdekelnek, azok megtalálhatják a VAJTHÓ LÁSZLÓ szerkesztette „A tanítás problémái”-sorozat 15. számaként megjelent tanulmányban.

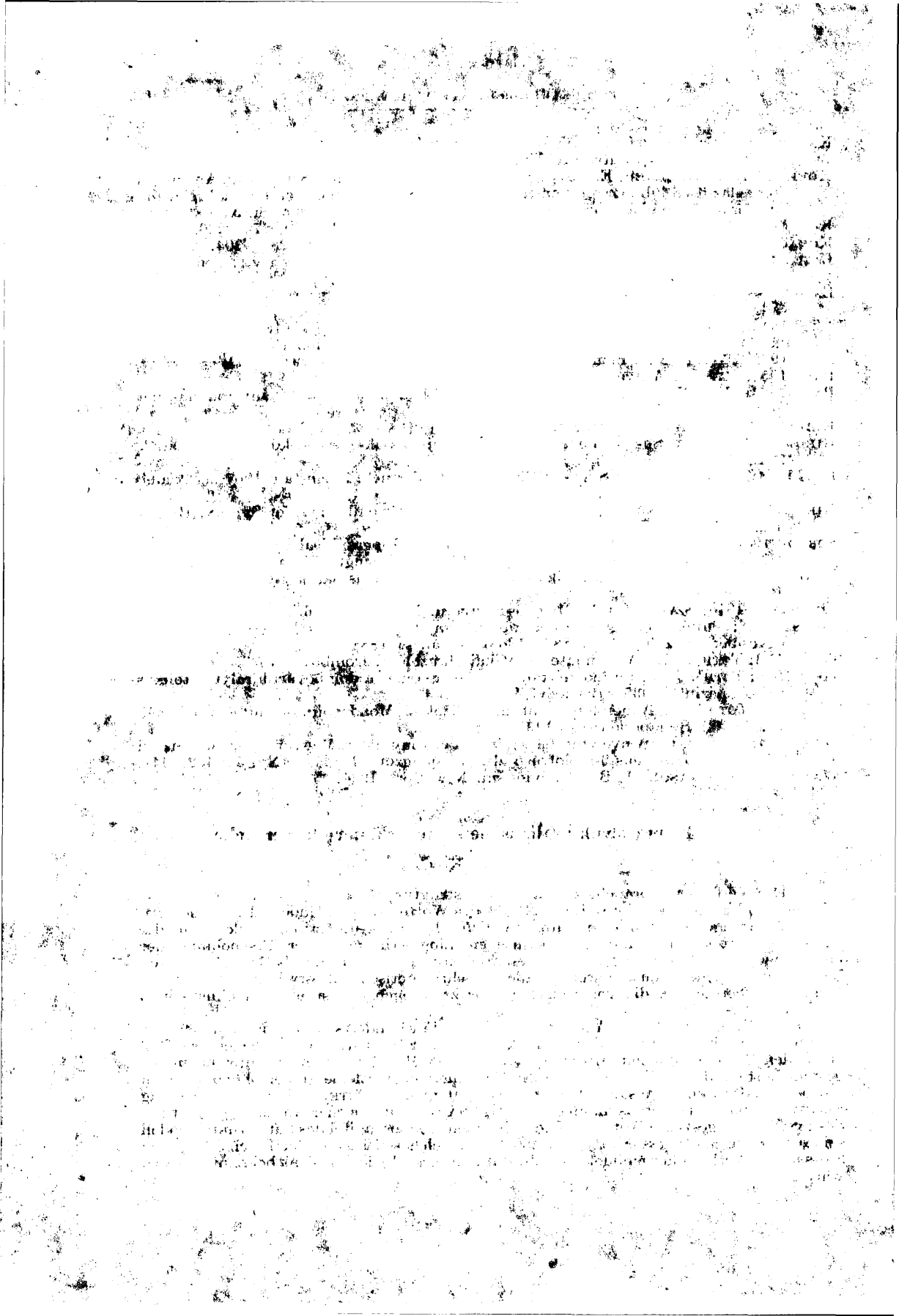
- KNÖPFER 1937: KNÖPFER L., TÓTH PÁL LÁSZLÓ: A mondatok grafikai ábrázolása. *Vajthó László, A tanítás problémái* sorozat XV. sz. Nyr. 66: 80—81.
- KOERNER 1972: KOERNER, E. F. K., *Bibliographia Saussureana 1870—1970. An annotated, classified bibliography on the background, development and actual relevance of Ferdinand de Saussure's general theory of Language*. Metuchen, N. J. 1972.
- KOVÁCS 1970: KOVÁCS F., Irányzatok, tanulságok. NyK 72: 11—30, 276—296.
- KOVÁCS 1978: KOVÁCS F., Tudománytörténeti alapelvek. NyK 80: 287—304.
- LAZICZIUS 1946/47: LAZICZIUS Gy., A syntaxis alapvetése. Az 1946/47. tanév 1. szemeszterének előadásai. Kézirat. Lejegyezte Kiss J.
- LAZICZIUS 1957: LAZICZIUS, Gy., Die Kernfrage der Syntax. *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft*. 10: 224—230.
- MTA 1846: A magyar nyelv rendszere. A Magyar Tudós Társaság kiadványa. 1846.
- MÜLLER 1892: MÜLLER, M., Die Wissenschaft der Sprache. London 1892.
- PAPP 1932: PAPP I., Mi a mondatban? MNy. 28: 228—235, 290—294.
- PAPP 1954: PAPP I., A nyelvtan felosztásáról. MNy. 50: 441—447.
- PAPP 1964: PAPP F., A nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje. ÁNyT 2: 75—88.
- RIEDL 1864: RIEDL Sz., Magyar Nyelvtan. Pest 1864.
- RIEDL 1873: RIEDL Sz., Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. AkNyÉrt. 3/9.
- RIES 1894: RIES, J., Was ist Syntax? Ein kritischer Versuch. Darmstadt 1967². (I. kiadás Marburg 1894).
- RIES 1931: RIES, J., Was ist ein Satz? Beiträge zur Grundlegung der Syntax. Heft 3. Prága 1931.
- SEBEOK 1966: SEBEOK, Th. A., Portraits of Linguists. A Biographical Source Book for the History of Western Linguistics 1946—1963. Bloomington—London 1966.
- SIMONYI 1876: SIMONYI Zs., Müller Miksa újabb fölolvasásai a nyelvtudományról. Budapest 1876.
- SZVORÉNYI 1876: SZVORÉNYI J., Magyar nyelvtan. Budapest 1876.
- THEISZ 1888: THEISZ Gy., A nyelvtanítás reformjához. Országos Középiskolai Tanár-egyesületi Közlöny 21. (1887—1888) Budapest 1888.
- TÓTH 1933: TÓTH P. L., A mondatok grafikai ábrázolása. Dombóvár 1933.
- TÓTH 1936: TÓTH P. L. Mi a mondatban? Különlönyomat a dombóvári királyi katolikus reálgimnázium 1935—1936. évi értesítőjéből.
- TÓTH 1937: TÓTH P. L., A mondatok grafikai ábrázolása. Mondattan. A tanítás problémái. 15: 1—44. Budapest 1936—1937.
- TÓTH 1954: TÓTH P. L., A nyelvtan felosztása — viszonytan. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. június 9-i felolvasó ülésén elhangzott előadás. MNy. 50: 432—441.
- WATSON 1924: WATSON, J. B., Behaviorism. New York 1924.

Heimische praestrukturalistische spracherläuternde Versuche

von FERENC KOVÁCS

Der Verfasser gebraucht das Attribut »strukturalistisch« — im Einverständnis mit anderen Verfassern — im weitesten Sinne des Wortes, d. h. er findet all jene theoretischen Anstrengungen, spracherläuternde Versuche strukturalistisch, welche in der modernen europäischen und amerikanischen Linguistik nach der Erscheinung der epochemachenden Tätigkeit Saussures geschrieben worden sind und als Grundlage deren betrachtet werden. Demnach werden alle sprachtheoretischen Bestrebungen als strukturalistisch betrachtet, die vor Saussure oder zwar nach Saussure, doch ohne seinen Einfluß geboren sind.

Der Verfasser läßt die Autoren des vorigen Jahrhunderts zum Wort kommen, die in ihrer theoretischen Arbeit den Gedanken der unter naturwissenschaftlichem Einfluß stehenden Systemmäßigkeit in der Sprache in den Mittelpunkt ihrer Untersuchungen gestellt hatten. (JÁNOS FOGARASI, Die Entdeckung einiger Elemente der phonologischen Morpheme, SÁMUEL BRASSAIS verbbezogenes Satzmodell, PÉTER BALOGHS Auffassung über die Kopula, die Herausbildung ELEK KALMÁRS verbbezogener Auffassung aufgrund des Systemzwanges). Der Autor behandelt in einem Sonderkapitel das Satzstrukturmodell seines ehemaligen Professors PÁL LÁSZLÓ TÓTH, welches sich nach der Erscheinung von SAUSSURES Werk herausgebildet hat, obwohl ihm diese Tätigkeit nicht bekannt gewesen war.

Óspermi és votják jövevényszavak a csuvasban

A permi nyelvek bolgár-török, illetőleg csuvas elemei három csoportba sorolhatók: *a*) az óspermi (= PP) korban a közép-bolgárból (= KB) kölcsönzött jövevényszavak (ezek száma 20–22); *b*) a zürjén nyelv P nyelvjárásának votják közvetítésű KB jövevényszavai (számuk 9); *c*) a votják nyelv csuvas jövevényszavai. Ezek száma WICHMANN „Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen” (MSFOu. 21/ 1903) című műve alapján 130 körül van. A csuvas elemek tényleges száma a votjákban azonban ennél jóval több lehet. Az első két jövevényszócsoportra vonatkozóan I. RÉDEI–RÓNA-TAS: NyK 74: 281–298, 77: 31–44. A votják nyelv csuvas elemeinek modern szempontú feldolgozása még várat magára.

A csuvas-permi kapcsolatok kölcsönösek voltak: a csuvasok nemcsak adtak a permieknek, hanem kaptak is tőlük. A permi elemek száma a csuvasban azonban jóval kisebb, mint fordítva. Még a KB korban bekerült néhány szó a PP-ből (?3, 12, 20). A permi nyelvek szétválása után csak a votjából mentek át jövevényszavak a csuvasba. Zürjén → csuvas kölcsönzésről történelmi okokból és a földrajzi távolság miatt nem lehet beszélni. A permi elemek száma a csuvasban 16 biztos és 6 bizonytalan etimológia. A bizonytalan egyeztetéseknek a száma viszonylag azért ilyen nagy, mivel 4 esetben cseremisiz → csuvas, egy esetben pedig ósmagyar → csuvas kölcsönzéssel is számolni lehet. Egy esetben (21) a csuvas szó etimológiája egyéb okokból bizonytalan.

Szójegyzék

1. C s u v. (AHLQV.) *an* 'nicht (Verneinungswort im Imperativ)', (AŠM.) *an* 'particula negativa fennica, quae additur imperativo': *urâx an turt* 'больше не кури', ((ЕГОРОВ) *an kala* 'не говори', *an šir* 'не пиши'.

← Votj. (MUNK.) Sz. *Ken* 'ne; nicht' (a tagadó ige felszólító módú alakja) (~ zürj. *en, in*).

RAMSTEDT (MSFOu. 104/2: 83; I. még POPPE: (AJ 18 [1974]: 146) az „altaji” (valójában mongol–mandzsu-tunguz) *e*- tagadó létige felszólító módú *-η* személyragos második személyű alakjából magyarázta. Kononov (Тюркологические этюды. Сборник статей к 70-ию ак. Н. И. Конрада. Москва 1967. 107) az *e*- negatív ige *-n* képzős határozói igeneves alakjából indult ki. Ramstedt és Poppe, valamint Kononov nézetének az elfogadását az nehezíti, hogy az *e*- negatív igenek semmilyen más nyoma nincs a török nyelvekben, viszont a permi adatokkal sajátságos strukturális-morfológiai párhuzam áll fent, amely aligha lehet véletlen.

A votj. *e* fonetikai realizációja abszolút szókezdeten nagyon gyakran nyílt ε (MUNK. *ä*). Erről a jelenségről l. E. Itkonen: FUF 31: 304. A votj. *e* fonéma ε allofónjából $\ddot{a} > a$ változás útján a csuvasban *a* lett.

A kaz.-tat. *anšarla* 'schweige!' a csuv. *an šarla* 'muck dich nicht!' kifejezés átvétele (RÄSÄNEN, EtymWb. 20).

AŠMARIN, Материалы для исследования чувашского языка. Казань 1898. 297, 317; WICHMANN: MSFOu. 21: 148; EGOROV 26.

2. C s u v. (AŠM. 4: 78, 5: 336, 16: 371) *ätär*, Virj. *ötör* 'водная крыса?', *vätär*, Virj. *vötör* 'назв. животного (поменьше крысы, с коротким хвостом)', *χätär* 'выдра', (PAAS.) *ätär* 'rézsmás patkány; Bisamratte, Bisamspitzmaus', (EGOROV, ČRSI.) *ätär*, *vätär* 'водная крыса, речная выдра'.

← ?V o t j. (WIED.) *udor* 'Biber (Castor)', (MUNK.) Sz. K *vudor* 'vidra; Fischotter, Flußotter' (~ zürj. *vurd* 'Fischotter').

A permi szavak középirániból való átvételek lehetnek: a votj. *udor*, *vudor* egy *-dr-* hangkapcsolatot tartalmazó alakból (vö. av. *udrō*, pehl. *udrag*, óind. *udrāh* 'Otter, Fischotter'), a zürj. *vurd* pedig egy *-rd-*s iráni alakból (vö. oszét *ürd*, *urda* ua.) származik (vö. JOKI: MSFOu. 151: 347). Az ESzK a votják szót is PP **vurd* alakra vezeti vissza, a mai *vudor*, *udor* alakot pedig népetimológias alakulatként tekinti (vö. *vu-dor*, *vu-dur* 'vízpart'). A szó megvan a cseremiszből is: (RAMST.) KH *äðär* 'Maulwurf', (PS) B *uðär* 'Wühlmaus'. A cseremiszi szó ugyancsak származhat az irániból, bár az sincs kizárva, hogy balti jövevényszó, vö. litv. *ūdra*, *ūdras*, lett *ūdr(i)s*, óporosz *udro* 'Fischotter' (vö. JOKI: i. h. 348).

A votj. *-d-* a csuvasok *-t-* (= *D*)-vel vették át. A csuv. *ätär* a votj. *udor*, a csuv. *vätär* pedig a votj. *vudor* átvétele lehet. A csuv. *vätär* alak *v-*jére talán az or. *βιόπα* 'Otter, Fischotter' is hatott. Persze az sem lehetetlen, hogy a csuvas alakok cseremiszből való jövevények. Elvileg a *v-* lehet csuvas is: votj. vagy cser. → csuv. **udra* > *vötör*. A csuv. *ätär*, *vätär* szóhoz hasonló hangalakú és jelentésű szó a többi török nyelvben nem fordul elő, ezért EGOROV (44) a csuvas szót indoeurópai jövevényszónak tartja. Közvetlen indoeurópai eredete azonban aligha valószínű.

RÄSÄNEN: MSFOu. 48: 234 (csuv. < cser.); EGOROV 44 (< ieur.).

3. C s u v. (AŠM. 7: 222) *kāšmi* 'брюква, бушма' (< KB **χūšmi*).

← ? PP **košmz* > zürj. (WIED.) P *komiž* 'Lauch (Allium)', (LYTK.) Ja. *ku-mič* 'перо лука, зеленый лук' | votj. (WIED.) *kumuž*, *kumiž* 'Knoblauch', (MUNK.) Sz. *kumiž*[!] ua., (URSzl.) *kumiž* 'дикий чеснок'.

A mai permi alakok a PP **košmz* (> **košim*) alakból hangátvétellel keletkeztek. Amennyiben a csuv. *kāšmi* valóban a permiből származik, csak KB kori PP átvétel lehet, amikor a hangátvétel a permi szavakban még nem ment végbe. A PP *š* hang a KB-ban *š*-sel jelentkezik (l. még 12, 16). Az ősmagyarból való kölcsönzés esetén ugyanezzel kell számolnunk. Lehetséges ui., hogy a KB **χūšmi* ősmagyar jövevényszó (< **χošmz* < ugor **košmz* vagy **kašmz*). A magyar szóra vonatkozóan l. MSzFE (*hagyma* alatt). — A csuv. (PAAS.) *kāšman*, *kōšman* 'retik; Rettich' etimológiáját l. RÉDEI—RÓNA-TAS: NyK 77: 32, Turcologica. Leningrád 1976. 142.

RÉDEI—RÓNA-TAS: i. h.

4. C s u v. (AHLQV.) *kigén* 'Nieswurz; чемерица' (ASM. 6: 197, 199) *kiken*, *kikken* 'чемерица белая', (PAAS.) *kiken* 'hunyor, Nieswurz; чемерица.'

← **Votj.** (WICHM.: MSFOu. 21: 148) G *kekon*, J *kekon-turim*, *kekon-viži* 'Nieswurz; veratrum' (~ zürj. P *koka-n* ua.).

A szó a csuvasból átkerült a cseremiszbbe: (RAMST.) KH *kikän* 'die weiße Nieswurz', (PS) B *keken* 'Nieswurz'.

WICHMANN: MSFOu. 21: 148 (votj. > csuv., csuv. > cser.); GOMBOCZ: MSFOu. 30: 101; RÄSÄNEN: MSFOu. 50: 85 (csuv. > cser.), EtymWb. 248; EGOBOV 112; FEDOTOV 2: 201.

5. **C s u v.** (AŠM.) *kätmel* 'брусника, черник', *kätmä* 'клюква', (PAAS.) *kätmel* 'vörös áfonya; Preiselbeere'.

← **Votj.** (MUNK.) Sz. *kudži-mulži* 'a fekete áfonya bogyója; Heidelbeere (als Frucht)', (WICHM.) G *kudži-mulži* 'Heidelbeere, Blaubeere'.

A votj. -d-t a csuvasban -t-vel helyettesítették.

A bask. *kürtmäli* 'Priselbeere' ugyancsak votják jövevényszó lehet.

WICHMANN: MSFOu. 21: 149; AŠMARIN, Thesaurus 7: 321; FEDOTOV 2: 201.

6. **C s u v.** (AŠM. 8: 22, 23, 25, 34, 35, 36, 37, 38, 110) *lap* 'лощина, ложбина, низкое место, низменность, равнина', *lapa* 'низкое место, низменность', *lapä* 'низменность, ложбина, лощина', *laptak* 'плоский', *laptäk* 'плоский; плашмя', *lapša* 'плоский, низкий', *lapšaka* 'плоский', *läp* 'низина, лощина', (PAAS.) *lap* 'sík, sík hely, róna; Ebene, flache Stelle', *lap-sär* ua.

← **Votj.** (MUNK.) K *lap* 'alacsony; niedrig', (WICHM.: FUF 7: 42) MU *lap*: *lap intji* 'Niederung, niedrige Fläche' (*intji* 'Platz, Stelle').

RÄSÄNEN (MSFOu. 48: 249) szerint a csuvas szó cseremiszből való átvétel (vö. cser. *lap* 'niedrig; Niederung'). A csuv. (AŠM.) *lapčäk* 'platt, gedrückt (z. B. Nase)' kétségtelenül a cser. (WICHM.: FUF 7: 42) J *lapcaka*, U *lapčaka* 'platt, dünn und breit' szóból származik (RÄSÄNEN: i. h.). A képzett alakok egy része csuvas képzésnek látszik. A bask. *lapak* 'низкий' jövevényszó a votjából, vö. (MUNK.) Sz. *lapeg*, K *lapek* 'alacsony, kis növésű, törpe; niedrig, kleinwüchsig'. A szó — talán votják jövevényként — megvan a tatárban is: *lap* 'ровный', *läp-läpag* 'низкий, напр. о печенном хлебе', *läpšek* 'курносый'.

MUNKÁCSI: NyK 21: 122 (cser. > csuv.); WICHMANN: MSFOu. 21: 149 (votj. > csuv.); RÄSÄNEN: MSFOu. 48: 249 (cser. > csuv.); EGOBOV 125; MSzFE (*lap* alatt: votj. vagy cser. > csuv., votj. > bask.); FEDOTOV 2: 202.

7. **C s u v.** (AŠM. 8: 75) *leŋkes* 'назв. долблёной деревянной посуды', (PAAS.) *leŋges* 'kis veder; Eimerchen'.

← **Votj.** (WIED.) *langes*, *lanes*, *lanes* 'Gefäß, kleiner Eimer', (MUNK.) Sz. *lanex* 'vizhordó kártus nyírhéjból; Wasserbüttel aus Birkenrinde' (~ zürj. SzrSzlK Lu. Le. *lanes* 'подойник').

Átadó alakként a votj. *langes*, *lanes* vagy *lanex* jöhet tekintetbe. A csuvasban a votj. -s és -z hangot egyaránt s-ként veszik át.

A szó a votjából átkerült a tatárba (kaz. *läŋgäz*, *läŋgäs*, *läŋgez* 'Eimerchen') és az oroszba is: *лягäc* 'долгий бурак, высокий туч'. A mis-tat. *läŋgäč* 'Eimerchen' szóvégi č hangja miatt cseremisiz jövevényszó lehet, vö. cser. (RAMST.) KH *läŋgäs* 'Eimer aus einem ausgehöhlten Baumstamme', (PS) B *leŋäs* 'ausgehöhlte hohe Bütte'.

RÄSÄNEN: MSFOu. 48: 252 (cser. > csuv.), EtymWb. 316; FEDOTOV 2: 203; ESzK.

8. C s u v. (PAAS.) *lās* 'bojtos, sűrű, dúslombú; buschig, dicht, dicht belaubt', (AŠM 8 :124) *lās* 'развесистые ветви дерева; развесистый, кудрявый; хвоя, иглы'.

← Votj. (MUNK.) Sz. *līs*, K *lās* 'túlevél; Nadelblatt, Tangel', (WICHM.) G *līs*, MU *līs* ua. (~ zürj. *līs* ua).

A permi szavak etimológiai megfelelője megvan a cseremiszből is: (WICHM.) U *lūs*, M *lūjūs* 'Tangel, Nadel (U), Tannen- od. Fichtenzweig (M)', (PS) B *lūjūs* 'Nadel od. Stachel des Nadelbaums' (l. ESzK). A csuv. *lās* *ā* hangja miatt nem lehet a cseremiszből szó átvétele.

A votják szó *līs* alakban bekerült a kaz.-tatárba és a baskírba is. FEDOTOV 2: 203.

9. C s u v. (AŠM. 8: 163) *majak* 'веха, вешка', (PAAS.) *majak* 'útmutató(fa); Wegzeichen'.

← Votj. (MUNK.) Sz. M *majig*, K *majek*, *majik* 'rúd; sövénykaró; útmutató oszlop; jelező pózna; Stange, Pfahl; Zaunpfahl; Wegweiser (Pfahl, Säule); Stange, die als Zeichen irgendwo aufgestellt ist', (WICHM.: MSFOu. 21: 86) G Uf. *majeg*, J M *majig*, MU *majik* 'Pfahl, Stange, Spieß' (~ zürj. *majeg* 'Stange, Pfahl, Zaunpfahl').

Amennyiben a csuvas szó nem a *majik*, *majek*, *majik*, hanem a *majeg*, *majig* alakból származik, *-g* > *-k* hanghelyettesítéssel kell számolnunk.

A csuvas nem első szótagi *a*-ra talán az or. *маяк* 'Feuerbake, Leuchtturm' hatott.

A szó mint votják jövevényszó megvan a kaz.-tatárban és a baskírban is: kaz.-tat. *majak* 'Wegweiser (Pfahl, Säule)', bask. *majak* 'Stange (als Zeichen)'. A zürj. *majeg*, votj. *majig* stb. iráni jövevényszó (l. JOKI: MSFOu. 151: 279).

WICHMANN: MSFOu. 21: 86 (zürj.-votj. < ? csuv.); RÉDEI—RÓNA-TAS: NyK 77: 40 (a permi szavak csuvasból való származtatása ellen).

10. C s u v. (AŠM. 9: 27) *nimər*, *mimər* 'завариха', (PAAS.) *nimər* 'lisztből és vajból készített kása; von Mehl und Butter bereiteete Grütze'.

← ? Votj. (WICHM.: MSFOu. 21: 89) MU *nemri* (< **nemeri* v. **nemjiri*): *barangi-nemri* 'Kartoffelsuppe' (*barangi* 'Kartoffel').

A csuv. *mimər* alakban *n* > *m* hasonulás történt a szóbelseji *m* hatására. A szókölcsonzás a csuv. **e* > *i* változás előtt történt, ezért a szó viszonylag régebbi rétegbe tartozik.

A csuvas szó talán a cser. (RAMST.) KH *nemər* 'Gerstengrütze', (PS) B *nemer* 'Hafer- od. Erbsengrütze, die mit Butter gegessen wird' szó átvétele. A cseremiszből votják jövevény.

WICHMANN: MSFOu. 21: 89 (csuv. > cser., votj.); RÄSÄNEN: MSFOu. 48: 256 (csuv. = cser.); BEREZCKI: NyK 79: 71 (votj. > cser. > csuv.); EGOROV 140; FEDOTOV 2: 205.

11. C s u v. (AŠM. 8: 325, 10: 181) *māši* 'олень', *pāši* 'лось, олень',
← Votj. (MUNK.) Sz. *pužej*, *pužej* 'rénszarvas; Rentier', (WICHM.: MSFOu. 21: 150) Uf. G M J MU *pužej* ua., M *kij-pužej* 'Elentier' (~ zürj. I *pež*: *pež-ku* 'Haut des Rentierkalbes').

A votj. *ž*-nek a csuvasban *š* felel meg. Esetleg votj. *ž* > csuv. *š* hanghelyettesítés történt, ha a csuvas szó a votj. *pužej* alakból való. A csuv. *-i* szabályos fejleménye egy korábbi *-ej*-nek (l. RÓNA-TAS: NyIOK 23: 332), s viszonylag korai átvételre utal.

A votják szó a csuvason kívül más török nyelvekbe is bekerült: kaz.-tat. *pyšy* 'Hirsch, Wild', *pušy*, *pöšöj*, bask. *myšy*, tob.-tat. *miši* 'Elentier'. Közülük a tob.-tat. *miši* nem származhat közvetlenül a votják nyelvből, hanem kaz.-tatár vagy baskír közvetítésű szó lehet. Az or. *пыж* 'молодой олень', *пыжик* 'Rentierkalb' votják vagy tatár jövevényszó lehet.

PAASONEN: FUF 2: 107 jegyz.; WICHMANN: MSFOu. 21: 151; EGOROV 152; RÄSÄNEN, EtymWb. 385; ФЕДОТОВ 2: 205.

12. C s u v. (AŠM. 9: 209) *pileš* 'рябина', (PAAS.) *pileš* 'piros berkenye, madárberkenye; Vogelbeere'.

← PP **peliz* vagy **peliz* > zürj. (WUO.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. *pelis*, I *peliz* 'Vogelbeere' | votj. (MUNK.) Sz. *palez*, K *palez* 'vörös berkenye, bar-kóca; Vogelbeere, Spierlingsbeere, Eberesche', (WICHM.: MSFOu. 21: 90) Uf. *pales*, *palez*, G J *palez*, J M *pawež* 'Vogelbeere'.

A PP, illetőleg votják palatalizált affrikáta (*ž, ž, č, č*) csuv. *š* megfelelése ugyan további vizsgálatra szorul, de a párhuzamos adatok egymást támogatva az ide tartozó etimológiákat kétségtelenné teszik (l. 3, 16).

A permi szavak WICHMANN-nal (MSFOu. 21: 90) ellentétben nem csuvasból való átvételek, hanem finnugor eredetűek (TOIVONEN: FUF 19: 202; FUV; SKES; ESZK stb.; l. még RÉDEI—RÓNA-TAS: NyK 77: 41).

A csuv. *pileš* első szótagi *i*-je miatt nem származhat a votj. *palez* stb. szóból, hanem annak PP előzményéből magyarázható meg. A korai átvétel mellett szólhat a szó széles elterjedtsége a török nyelvekben: kaz.-tat. *miläš*, bask. *miläš*, turkm. *meleş* stb. 'Vogelbeere'. Lehetséges azonban, hogy a permi szavaknak a kaz.-tatár stb. szavakkal való hangalakai hasonlósága véletlenül alapul.

A tob.-tat. *micär*, bask. *myšar* 'Eberesche' az obi-ugor nyelvekből való jövevény, vö. vog. (WV 27) TJ *picä-r*, AK *päsär*, Szo. *pašar* 'Ebereschenbeere', osztj. (OL 182) Vj. *pašar*, DN *pašar* ua. (l. SKES *pihlaža* alatt).

WICHMANN: MSFOu. 21: 90; EGOROV 160; RÄSÄNEN, EtymWb. 338.

13. C s u v. (AŠM. 10: 166, 167) *päčärt-* 'сжать', *päčarta-* 'давить, сжимать'.

← Votj. (MUNK.) Sz. *pižirt-*, J *pižirt-*, 'kifacsarni, kicsavarni (pl. a ruhát); kiszorítani, kinyomni (pl. a gyümölcsnek a levét); ausringen, auswinden (z.; B. die Wäsche); ausdrücken, auspressen (z. B. den Saft von Früchten)', (WICHM.: MSFOu. 21: 150) Uf. *pižirt-*, MU J M *pižirt-* 'ausdrücken, auspressen' (~ zürj. *pižirt-* ua.).

A votj. *ž* > csuv. *č* hanghelyettesítés — a 3, 12 és 16. sz. etimológiákban mutatkozó votj. *ž, č, č* > csuv. *š* megfeleléstől eltérően — arra vall, hogy itt fiatalabb kori kölcsönzésről lehet szó. A szót EGOROV (151) a *päčär* hangutánzó töből eredzetteti; úgy tűnik azonban, hogy ez a csuvas hangutánzó szó visszaképzés az igéből (vö. *päčär* 'подр. звуку, получающемуся при выжимании жидкости', AŠM. 10: 165). A szónak van nyelvjárási (AŠM. 10: 167) *päžärda* alakja is, ez azonban valószínűleg a cseremisiz-csuvas kétnyelvűeknél fordul elő.

A votják szó bekerült a cseremisizbe is: (WICHM.) KH *pažare-*, *pažarta-*, U *päžare-*, M *pižare-* 'zudrücken, zusammendrücken, pressen' (BERECZKI: NyK 79: 64). BERECZKI (i. h.) szerint a csuvas szó cseremisiz jövevény. Ez azonban a csuv. *č* ~ cser. *z, ž* hangviszony miatt aligha valószínű.

WICHMANN: MSFOu. 21: 150; MSzFE (*facsar* alatt); EGOROV 151.

14. C s u v. (AŠM. 9: 256) *pukan*, Virj. *pokan* 'чурбан, обрубок дерева; стул, табуретка; скамеечка, которая ставится под ноги (так у многих); гиря (у весов и часов); крюк у дверей; моток' (РААС.) *pukan* 'fatuskó (melyen ülnek); Klotz (zum Sitzen)'.

← Votj. (MUNK.) Sz. K *pukon* 'szék, ülés, ülőhely; Stuhl, Sitz', (WICHM.: MSFOu. 21: 150) G M J MU Uf. *pukon* 'Stuhl' (vö. zürj. *pukal-*, votj. *puk-sitzen*).

A szó votják jövevényként megvan a cseremiszből is: (BERECZKI: NyK 79: 72) P B MK U CÜ *püken*, CK *pökön*, ČN *pöken* stb. 'Stuhl' (BERECZKI: i. h.). A csuv. (AŠM. (Материалы . . . 349) *pögön*, *pögen*, *pöken* ua. cseremiszből kölcsönzés. Ezek az adatok a malo-karacskinói nyelvjárásból valók, amely erős cseremiszből befolyás alatt áll.

A votják szó bekerült a tatárba (*bükän* 'Klotz, Holzblock, Sitz, Stuhl') és a baskírba is (*bükän* ua.).

WICHMANN: MSFOu. 21: 150; RÄSÄNEN, EtymWb. 92; EGOROV 163.

15. C s u v. (AŠM. 10: 233) *pørne* 'кузов', (AŠM. 2: 42) 'ковш, т. е. ящик, в который насыпается зерно для размола или для обдирания', *pørne* плетенка, корзина, кузов', (РААС.) *pørne* 'kosárka; Körbchen', *pørne* 'garatfiók, garateregető; Mühltrichter'.

← Votj. (WICHM.: MSFOu. 21: 148) Uf. M J *berño* 'Braukufe (Uf.), Mühltrichter (M J)' (~ zürj. V Sz. I *burna* 'Tschetwerik (ein Getreidemaß) (V); großes, rundes Gefäß aus einem Stück Espenholz, bes. zum Schütten des Getreides od. auch zum Aufbewahren von allerlei Sachen (nicht als Maß) (Sz.); Brunnen(I)').

A votj. szóeleji *b*-t a csuvasban *p*-vel helyettesítették. A votj. *rn* kapcsolatosnak a csuvasban egyrészt *rn* [= *rn*], másrészt *rm* felel meg.

A cser. (WICHM.) J JU *pürna* 'Korb aus Linden- od. Birkenrinde' az óspermiéből vagy a votjából való jövevényiszó (BERECZKI: NyK 79: 64).

WICHMANN: MSFOu. 21: 148 (votj. > csuv.); RÄSÄNEN: MSFOu. 48: 258 (cser. > csuv.); EGOROV 157 (votj. > cser. > csuv.); ESZK (permi > csuv.); FÉDOTOV 2: 205.

16. C s u v. (AŠM. 10: 232) *pøræš*, Virj. *pöröš* 'орудие в роде пешни, но с более широким концом'.

← Votj. (MUNK.) Sz. *pürča*, M *pürča* 'vájó, véső, a teknő v. méhkas kivájásánál alkalmazott szerszám; Hohleisen (zum Aushöhlen eines Troges od. Bienenstockes gebrauchtes Werkzeug)', (WICHM.: MSFOu. 21: 91) J *pürč* 'Brecheisen, Brechstange' (~ zürj. V AV Pecs. *pürž*, Sz. Ud. *pürž* 'lange Brechstange, Eishaue (die Spitze aus Eisen, der Schaft aus Holz)').

A votj. *č* > csuv. *š* megfelelésre vonatkozóan l. a 3. és 12. sz. etimológiákat.

A csuvas szó votják előzményeül a *pürč*, esetleg a hipotetikus **pürč* alak jöhet számba. A szó a votjából a tatárba (*böröš* 'Stemmeisen mit langem Stiel, zum Aushöhlen der Bienenstöcke') és a baskírba is (*böröz* ua.) bekerült. A votj. *ž* > tör. *ő* megfelelés talán a *b* utáni helyzettel függ össze.

WICHMANN: MSFOu. 21: 91 (csuv. > zürj.-votj.); RÄSÄNEN, EtymWb. 387 (csuv., kaz., bask. = zürj., votj.); RÉDEI—RÓNA-TAS: NyK 77: 41 (valamelyik finnugor nyelvből).

17. C s u v. (AŠM. 11: 104, 124, 125, 233) *šij* 'струя, слой земли', *šija* 'пленка, кожа на дереве', *si*, *sij*, *šaj* 'слој', (PAAS.) *si*, *šj* 'évgyűrű (fán); Jahresring an einem Baum'.

← ? Votj. (WICHM.: FUF 14: 102) *J si* 'Jahresring an Bäumen', (URSzl.) *si* 'слој (~ zürj. FV FSz. Lu. Le. Szkr. Ud. *si* 'волокно').

A csuv. *sij*, *šij* változat csak akkor származhat a votjából, ha a votják szónak a kölcsönzés idején még megvolt a feltehető **sij* (< **šij*) előzménye.

A permi szavak etimológiai megfelelője megvan a cseremiszbén is: (WICHM.) KH *šaj*, *šaja*, U *šija* 'Jahresring an Bäumen (KH U), Fleischschicht, Fleischfaser (KH)', (Tr.) *ši* 'Baumschicht' (l. SKES *syj* alatt). Éppen ezért nincs kizárva, hogy a csuv. *sij*, *si*, *sij*, *šaj* cseremiszből való kölcsönzés a cser. *s* > *š* változás előtti korból. A csuv. (EGOROV, ČRSI.) *šaj* 'слој, волокно' igen kétes, mivel sem AŠMARIN, sem SIBOTKIN szótárában nincs meg. Amennyiben ilyen szó valóban létezik a csuvasban, akkor minden bizonnyal a cser. *šaj* (< **šaj*) alakból származik (a csuv. *si* > *ši* > *šš* fejlődést kronológiai okokból ki kell zárunk).

A tat. (ZOL.) *zyj* 'слој, волокно' minden bizonnyal votják átvétel.

RÄSÄNEN: MSFOu. 48: 260 (cser. > csuv.), EtymWb. 420; EGOROV 190; SKES; FEDOTOV 2: 206.

18. C s u v. (AŠM. 12: 63) *šarāk* 'репа', (PAAS.) *šarāk* 'répa; Rübe'.

← Votj. **šarik*, **šarik*, vö. (MUNK.) Sz. *šartči*, K *čarčē* 'répa; Rübe', (WICHM.: MSFOu. 21: 97) G Uf. *šarčē*, M MU *šarčē*, J *šartčē* ua. (~ zürj. V Ud. *šorkñi*, V. Pecs. Le. I *šortñi*, Sz. Lu. P *šortñi* ua.).

A csuvas szó, mely teljesen rokontalan a törökségben, egy votj. **šarik*, ill. **šarik* alakból jól megmagyarázható. A mai votják alakok *-či* denom. névszóképzőt tartalmaznak. A votjában **šarikčē* > **šarkčē* > *šartčē* > *šarčē*, a zürjében pedig **šorikñi* > *šorkñi* > *šortñi* > *šortñi* hangfejlődéssel kell számolnunk. A zürj. *o* ~ votj. *a* hangmegfelelésre vonatkozóan l. E. ITKONEN: FUF 31: 320.

WICHMANN: MSFOu. 21: 97 (csuv. > zürj., votj.); RÉDEI—RÓNA-TAS: NyK 77: 42 (a permi szavak nem csuvasból való kölcsönzések).

19. C s u v. (AŠM. 12: 79, 80) *šem* 'мелодия, мотив; гармония, под-
х одность, то, что под силу', *šemə* 'мотив, мелодия, гармония, строй, лад; Порядок, способ, соответствие', *šemən* 'по мере того, как'.

← Votj. (MUNK.) Sz. *šam* 'szokás, tulajdonság; mód, természet, minőség; Sitte, Gewohnheit, Eigenschaft; Art, Natur, Beschaffenheit', (WICHM.: MSFOu. 21: 151) G J *šam* 'Sitte, Gewohnheit, Art, Charakter, Temperament', (MUNK.) Sz. *šamen* 'szerint, módjára, hasonlóan mint; gemäß, so wie . . .', (WICHM.: i. h.) G *šamen*, *šam̄n*, MU *šamen* 'während, unterdessen, als' (~ zürj. *šam* 'Verstehen, Fähigkeit, Geschicklichkeit, Charakter').

LEVITSKAJA (ИСТМОФ. 10) szerint a csuv. *šemən* névutó a *šemə* tör. *-n* instrumentalisraggal ellátott alakja. Ez azonban aligha valószínű, mivel a csuv. *šemən* alakot nem lehet elválasztani az átadó nyelvi votj. *šamen* névutótól. A csuv. (AŠM. 12: 79) *-šem* по мере того, как' raggá vált alakban az *n* esetrag eltűnt.

A cser. (RÄSÄNEN: MSFOu. 48: 190) *šem* 'Melodie, Ton', *šemən* 'gemäß, *šemən* 'während' csuvas jövevényszó (RÄSÄNEN: i. h.).

PAASONEN: NyK 32: 266; WICHMANN: MSFOu. 21: 151 (votj. > csuv.); EGOROV 209.

20. C s u v. (AŠM. 12: 270) *šurēm*, Virj. *šorēm* пучок льна, конопли, сноп льну', (PAAS.) *šurēm* 'két hánccsal összekötött kender- vagy lenköteg; zwei Bündel Flachs od. Hanf mit Bast zusammengebunden'.

← PP *šqrem > zürj. (SzfSzlK) Lu. Pecs. Szkr. KSz. *šorem*, FV *šorem*, Le. *šorom* 'скирд, скирда, долгая кладь хлеба' (vö. votj. MUNK. Sz. *šur-*, K *šur-* '(asztagot v. boglyát) rakni, hányni; (Schober) errichten, machen', URSl. *šuri-* 'скирдовать').

A csuvas szó PP jövevénytiszta lehet. A zürj. *šorem* és a votj. *šuri-* igei alak alapján számolni lehetne egy votj. *šurem származékszóval, de ilyen szó a szótárakban nincs adatolva. Egyébként hangtanilag is nehéz volna a csuv. *šurēm* szót a feltehető votj. *šurem származékból megmagyarázni. A votj. *u*-nak ugyanis a csuvas nyelv votják jövevénytisztaiban az idetartozó gyer példák alapján általában *ē*, *ə* felel meg (l. a 2, 5, 11. sz. etimológiákat; a 14. számúban azonban votj. *u* ~ csuv. *u* mutatkozik).

A votják szó átkerült egyes orosz nyelvjárásokba is: шоромы 'составленные в козлы жерди для просушки в поле гороха в китинах', шором 'скидра хлеба' (ESzK). — Lehetséges, hogy az orosz szó csuvasból való jövevény.

A zürj. (SzfSzlK) FSz. *šorqm* 'скирд, скирда', (WUo.) P *šoro-m* 'Getreidehaufen, Getreideschober' visszakölcsönzés az oroszából.

21. C s u v. (AŠM. 14: 230, 331, 15: 13) *tāršā*, *tāršī*, *tūršī*, *tāššā* 'обух', (PAAS.) *tāršā* 'fejszefok, késfok; der Rücken einer Axt od. eines Messers', (ZOL.) ? *tuš* 'Rücken v. Axt od. Messer'.

← ? Votj. (MUNK.) Sz. *tīš* (*tīšk-*): *purt-tīš* 'késfoka; Messerrücken', (WICHM.: MSFOu. 21: 152) J *tīš* (*tīšk-*) 'Rücken v. Messer od. Axt' (~ zürj. *tīš* (*tīšk-*) 'Rücken der Axt od. des Messers').

A csuv. *tāršā* stb. alakban az *r š* előtt keletkezett másodlagos hang lehet (erre vonatkozóan l. BEBECZKI: NyK 79: 66).

Nem lehetetlen, hogy a csuv. *tāršā*, *tāššā* a következő szavakkal tartozik össze: (AŠM. 14: 228) *tūrt*, Virj. *tōrt* 'спина; обратная, тыльная сторона предмета', (uo. 229) *tūrtaš* 'тыловая сторона; обух', *purtā tūrtašā* = *purtā tāršī* 'обух'. Ebben az esetben az *-š*, *-šā*, *-šī* a régi és már csak rokonságnevekben és egy-két kifejezésben fennmaradt harmadik személyű birtokos személyjel. A dolgot bonyolítja, hogy a csuv. *tūrt* szónak nincs evidens etimológiája. Persze az is lehet, hogy két különböző szó — egy belső csuvas és egy votják eredetű — konvergencia fejlődésével van dolgunk. A votjából való származás esetén az említett harmadik személyű birtokos személyjel hathatott a szóvég alakulására.

A csuv. *tuš* alak — amennyiben ez helyes lejegyzés — a cser. (WICHM.) KH U *toš* 'Rücken des Messers, der Axt, der Sense usw.' átvétele lehet (RÄSÄ-NEN: MSFOu. 48: 270).

WICHMANN: MSFOu. 21: 152; EGOROV: 239.

22. C s u v. (AŠM. 5: 197, 288) *viĵ*, *vāĵ* 'сила, средства', (PAAS.) *vāĵ* 'erő; Kraft, Stärke'.

← ? Votj. (MUNK.) *vi* (*viĵ-*): Sz. *kat-vi* 'erő, tehetség; Kraft, Vermögen', Sz. M *joz-vi* 'a test tagjai (összességükben érte); die Glieder des Körpers (in ihrer Gesamtheit)' (~ zürj. *viĵ*, *vi*: Sz. *jez-viĵ* 'Gliedgelenk', V *jez-vi* 'Sehne, Flechse'). A votj. 'Kraft, Vermögen' és a 'die Glieder des Körpers' jelentésekre vonatkozóan l. SKES (*vāki* alatt); MSzFE (*-vel/-val* alatt).

Lehetséges, hogy a csuv. *vâj* jövevényszó a cseremiszből, vö. (WICHM.) KH U *wi*, M B *wij* 'Kraft' (RÄSÄNEN: MSFOu. 48: 273). A csuvas szó votjából, illetőleg cseremiszből való eredeztetését az gyengíti, hogy a csuvas nyelv ősi szókincsébe is tartozhatik: **uj*: ótör., uig. *u* 'könnyen': **uj-uy* (RÄSÄNEN, EtymWb. 510). Ebben az esetben **vâjê* alakot várnánk, ilyen azonban nincs AŠMARINNÁL. AŠMARIN (5: 261) labiális vokalizmusú alakjai (*vuj*, *voj* 'сила') nem származhatnak a votjából. Lehetséges, hogy a csuv. *vij*, *vâj* votják vagy cseremisiz eredetű, a labiális magánhangzót tartalmazó *vuj*, *voj* pedig ettől független szó.

WICHMANN: MSFOu. 21: 153; EGOBOV 48; FEDOTOV 2: 198.

RÉDEI KÁROLY—RÓNA-TAS ANDRÁS

Proto-Permian and Votyak Loanwords in Chuvash

by KÁROLY RÉDEI—ANDRÁS RÓNA-TAS

The authors discuss 22 Chuvash words from which 16 seem to be of sure PP or Votyak origin. From the remaining six, four also could be of Cheremis and one perhaps of Proto-Hungarian Origin. Only three words can be with some probability connected with PP forms (Nos 3, 12, 20). Most of the words show clear or late Votyak characteristics.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
58 CHEMISTRY BUILDING
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3700

PROFESSOR [Name]
[Address]
[City, State, Zip]

Dear Professor [Name]:
I am writing to you regarding [Subject].
I have been thinking about [Topic] and
would like to discuss it with you.
I am currently working on [Project] and
I believe that your expertise in [Field]
would be very helpful. I would like to
visit your laboratory in [Month] and
discuss the details of my project.
I am sure that your advice and
guidance would be invaluable to me.
I am looking forward to hearing from you.
Sincerely,
[Name]

A votják-tatár nyelvi kapcsolatok és történeti háttérük*

II.

I. Cikkem első részében a votják-tatár kapcsolatok történeti körülményeivel foglalkoztam, ebben a részben pedig a kapcsolatok nyelvi vonatkozásait tárgyalom.

1.1. Először arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen szerepe volt az egyes votják nyelvjárásoknak a tatár elemek és sajtások átvételében és meghonosításában. Ehhez röviden be kell mutatnom a votják nyelvjárásokat. A szakirodalomban kialakult, általánosnak mondható vélemény szerint a votjában nincsenek jelentős nyelvjárási különbségek (vö. pl. ZSIRAI, FgrRok. 226). Talán ennek tudható be, hogy a votják nyelvjárások rendszeres kutatása a korábbi évtizedekben meg sem indult, csak az 50-es évektől kezdtek meg votják kutatók anyanyelvük nyelvjárásainak leíró vizsgálatát. A jelenleg is folyó munka gyűjteményes kötetek és folyóiratcikkek formájában szép eredményeket hozott, sajnálatos azonban, hogy a kandidátusi értekezésékként elkészült nyelvjárási monográfiák kéziratban maradtak. Így még nehezebbé vált a votják nyelvészek által ismertett nyelvjárásoknak a korábbi kutatóknál (MUNKÁCSI, WICHMANN, AMINOFF) szereplő nyelvjárásokkal való azonosítása. A mai kutatók ugyanis általában más nyelvjárás-elnevezéseket használnak, mint elődeik. Ennek oka, hogy annak idején MUNKÁCSI is, WICHMANN is egy-egy nyelvjárást, annak a járásnak, kormányzásának a nevével jelölt, amelyben a nyelvjárást beszélők éltek. Az azóta lezajlott jelentős történelmi változások természetesen közigazgatási változásokat is hoztak, így érthető, hogy a régi elnevezéseket (pl. kazáni, szarapuli, malmizs-urzsumi nyelvjárás) már nem használják. Pontosabban olyan gyakorlat alakult ki, hogy a régebbi adatok közlésekor a régebbi, újabb adatok esetében az újabb elnevezést használják. Jobb híján én is ezt az eljárást követem, bár semmiképpen sem tartom ideális megoldásnak. Mint erre már SZIJ ENIKÓ is utalt (NyK 80: 423), kívánatos lenne, ha a votják nyelvészek megjelentetnének egy a votják nyelvjárásokat részletesen bemutató művet.

A votják nyelvjárásoknak ZSIRAINÁL (i. m. 226) található felsorolása, illetve csoportosítása nem mondható sikeresnek, ezért én az alábbiakban a NASZIBULLINTÓL közölt nyelvjárási térképet és felsorolást (VUJa. 3: 107) veszem figyelembe. Ennek alapján öt nagyobb nyelvjárás csoportra osztható a votják nyelvterület:

- I. Északi nyelvjárások
- II. Beszermán nyelvjárás

* Az első közleményt l. NyK 81: 365—372.

III. Középső nyelvjárások

IV. Déli nyelvjárások

V. Periférikus-déli nyelvjárások.

Az északi nyelvjárásokat az Udmurt Autonóm Köztársaság északi részén, valamint az ettől északnyugatra fekvő területeken beszélik. A glazovi (G), szlobodszkoji (Szl.) és a koszai nyelvjárás tartozik ebben a csoportba. Közülük a legjobban dokumentált és legfontosabb a G nyelvjárás, kisebb szövegközlések a szlobodszkojiból is vannak, míg a koszairól a nevéen kívül szinte semmit sem tudunk.

A beszermán (B) nyelvjárást földrajzilag az északi csoporthoz sorolhatnánk, de mind leíró, mind nyelvtörténeti szempontból célszerűbb elkülöníteni az északiaktól. Ez is viszonylag alaposan tanulmányozott dialektus (l. ТУЕПЛ-ЖАСИНА Язык бесермян).

A középső nyelvjárásokat, mint ez nevékből is sejthető, a nyelvterület (és az Autonóm Köztársaság) középső részén beszélik. Ide tartozik a Munkácsinál szarapuli (Sz.) néven szereplő dialektus, amely sajátosságai alapján azonos lehet ТУЕПЛЖАСИНА felsőizsi (FI) nyelvjárásával (erről l. VUJa. 2: 196—223); továbbá WICHMANN malmizsi (M) nyelvjárása, a ТАРАКАНОВ (ESA 9: 188—202) által tanulmányozott uva-vavozsi nyelvjárás csoport, a tilovaji (T) nyelvjárás, amelyről Туеплжасина írt kéziratban maradt disszertációt (ezt újabban itai nyelvjárásnak is nevezik), valamint a БУСМАКИНТÓЛ ismertetett (VUD 9—17, SzFU 4: 269—284, 5: 59—69) közép-keleti (KK) dialektus(ok) és a kilmezi nyelvjárás (ZAGULJAJEVA, Dial. 59—64). Ezek közül csak a Sz. nyelvjárásból van elegendő anyagunk, a M nyelvjárásból néhány lapnyi szöveg áll rendelkezésünkre (JSFOu. 19/1: 41—42, 114—119), a többiből nyelvi anyag alig van, csak cikkek jelentek meg egyes sajátásaikról.

A déli csoporthoz tartozik a Munkácsinál is, Wichmannál is szereplő jelabugai (J) nyelvjárás vagy nyelvjárások. Lehetséges ugyanis, hogy a volt jelabugai körzetben több nyelvjárással is kell számolnunk. Erre utal az, hogy KELMAKOV az általa tanulmányozott kirikmaszi (Ki.) nyelvjárást Munkácsinál e g y i k jelabugai közlőjének nyelvjárásával azonosítja (VUD 26). АРЧИПОВ ismerteti (Dial. 3—46) a szintén idetartozó közép-déli (KD) nyelvjárást. Bizonyára még más déli nyelvjárásokkal is számolhatunk, de ezekről egyelőre nincs tudomásunk.

A periférikus-déli nyelvjárásokat Udmurtia határain kívül, nagy területen szétszórtnan élő votjákok beszélik. Számos dialektus tartozik ide. Ezek közül a fontosabbak: a Wichmanntól alaposan tanulmányozott malmizsurzsumi (MU) nyelvjárás, amelyet újabban sosmainak (S) neveznek (vö. ЛИТКИН, Vok Perm 20); MUNKÁCSI kazáni (mamadisi) (K) nyelvjárása, amelyet KELMAKOV tanulmányozott újabban, ő azonban kukmorinak (Ku.) nevezi (vö. SzFU 4: 187); a bavli (Ba.) nyelvjárás, amelyről ТАРАКАНОВ írt kiadatlan disszertációt. Ezt a nyelvjárást urszigurtinak is nevezik és azonos a MUNKÁCSMÁL (MSFOu. 102) szereplő szamarai nyelvjárással. A felsorolt három nyelvjárást összefoglaló névvel dél-nyugatinak is szokták nevezni. Ezeket a dialektusokat túlnyomórészt a Tatár Autonóm Köztársaság területén beszélik. A Baskíriában (a Kámán túl) beszélt votják dialektusokat WICHMANN és MUNKÁCSI ufainak (U) nevezte. Ma már világos, hogy több önálló nyelvjárásról van szó. Ide tartoznak a Buj és Tanip melléki nyelvjárások a tatisli (Ta.) nyelvjárás és Kanli falu nyelvjárása (l. KELMAKOV: SzFU 10: 101—106, 283—287; 11: 33—42,

NASZIBULLIN: VUD 62—84). Földrajzilag (és talán nyelvileg is) a legtávolabb esik a több votják dialektustól a Krasznoufimszk körzetében élő votjákok nyelvjárása (l. NASZIBULLIN: Dial. 86—151).

1.2. A legutóbbi néhány évtizedet nem számítva votják köznyelvről (vagy irodalmi nyelvről) nem beszélhetünk, csak nyelvjárásokról. Így a tatár hatás is a nyelvjárásokon keresztül és a nyelvjárásokban érvényesült. Ez kétféleképpen történhetett: az illető nyelvjárás vagy közvetlenül a tatárból kölcsönzött, vagy más votják nyelvjárások közvetítésével vett át tatár szavakat. Nyelvészeti kritériumok segítségével a kutatás jelenlegi fázisában nem lehet eldönteni, hogy egy-egy tatár eredetű elem melyik úton került át. Inkább csak településföldrajzi és történelmi kritériumok állnak rendelkezésünkre.

A votják nyelvjárásokra gyakorolt idegen hatásokról a szakirodalomban egységes vélemény alakult ki. Jól összefoglalja ezt az alábbi idézet: «Русский язык оказал большое влияние на язык северных удмуртов. В их язык вошло большое количество русских слов, в то время как в языке южных удмуртов преобладают тюрко-татарские заимствования. Удмуртские же говоры средних районов лучше сохранили самобытную лексику или заимствовали отдельные слова из соседних говоров, являющихся по происхождению или тюрко-татарскими или русскими словами» (ТАРАКАНОВ: VUJa. 2: 185).

Úgy tűnik, hogy a rendelkezésünkre álló nyelvi adatok egyelőre nem támasztják alá mindenben a fenti állítást. Az orosz jövevényszavakkal kapcsolatban utalok saját statisztikámra (NyK 74: 41), amely szerint pl. a szarapuli nyelvjárásban 247, a kazániban 175, a glazoviban 173 orosz eredetű szót találtam. Tehát a déli kazániban még valamivel többet, mint az északi glazoviban. WICHMANN votják tankönyvének (WotjChrest.) szójegyzéke alapján statisztikát készítettem a tatár eredetű szavakról:

Nyelvjárás	A szövegek terjedelme	A tatár eredetű szavak száma	Csak ebben a nyelvjárásban fordul elő
G (északi)	13,5 lap	51	10 szó
M (középső)	3 lap	9	3 szó
J (déli)	10 lap	41	17 szó
MU (periférikus-déli)	10,5 lap	52	16 szó
U (periférikus-déli)	3,5 lap	18	9 szó

A statisztikából úgy látszik, hogy a tatár jövevényszavak száma inkább a szövegek nagyságától függ, nem pedig a nyelvjárás földrajzi helyzetétől. A csak egy nyelvjárásban előforduló szavak viszonylag magas aránya arra utal, hogy kisebb-nagyobb mértékben minden nyelvjárásban található közvetlenül a tatárból átvett szavak. Meg kell azonban említeni, hogy a megvizsgált szóanyag nem elég nagy ahhoz, hogy statisztikailag megbízható adatokat kapassunk. Csak a Wichmann-féle votják szótár — remélhetőleg közeli — megjelenése után adhatunk valamennyire is megbízható statisztikát az egyes nyelvjárások tatár jövevényszavairól. Ez a megállapítás vonatkozik a Wichmann által tanulmányozott dialektusok orosz jövevényszavaira is.

Vannak a votjában olyan azonos vagy hasonló jelentésű szópárok, amelyeknek egyik tagja tatár, a másik orosz eredetű. Votják nyelvészek (pl. ALATIREV: VUJa. 2: 26, SUTOV: Dial. 157, TARAKANOV: VUJa. 2: 185) úgy vélik, hogy a szinonimapár tatár tagját a déli, orosz tagját az északi nyelvjárások vették át és használják. Szűrőpróbaszerűen megvizsgáltam néhány példájuk előfordulását a rendelkezésre álló anyagban, s arra az eredményre jutottam, hogy legalábbis a megvizsgált példák nem támogatják egyértelműen a fenti, nagyon is kézenfekvőnek látszó állítást. Az általam megvizsgált szópárok a következők:

1. (MUNK.) G Sz. K *janak*¹ 'keret', (URS) *janak* id. < tat.; (MUNK.) Sz. M K, (WICHM.) G., (WICHMANN: JSFOu. 19: 161) B *košak* 'Fenster', (URS) *košak* (északi) id. < or.

A teljes szinonímia elkerülésére az orosz szó jelentése megváltozott. Érdekes alakulat a (MUNK.) K *košak-danak* 'az ablakfázat alja', melynek első tagja az orosz, második tagja a tatár eredetű szó.

2. (MUNK.) Sz. M K, (WICHM.) MU, (WICHM. Mskr.²) M J U. *kapka* 'Tor, Pforte', (URS) *kapka* (déli) id. < tat.; (WICHM.) G, (WICHM. JSFOu. 19: 167) B *vorota* 'Pforte', (URS) *vorota* id. < or.
3. (MUNK.) J K *kijar* 'Gurke', (URS) *kijar* id. < tat.; (MUNK.) Sz. *ogireč*, *ogreč*, (WICHM. Mskr.) G *ogreč* 'Gurke', (URS) *ogreč* id. < or.
4. (MUNK.) Sz. K *kise* 'Tasche', (URS) *kisi* id. < tat.;

Az ALATIREVTől (i. h.) megadott orosz eredetű *karman* id. szó csak az orosz — udmurt szótárban (Русско — удмуртский словарь. Москва. 1956.) fordul elő.

5. (MUNK.) K, (WICHM. Mskr.) MU *barangi* 'Kartoffel' < tat.; (MUNK.) G M Sz. *kartopka* 'Kartoffel', (WICHM. Mskr.) G *kartofka*, MU *kartopka* id., (URS) *kartofka* id. < or.
6. (MUNK.) Sz. K *pijala* 'üveg, ablaküveg', (URS) *pijala* id. < tat.; (URS) *steklo* id. < or.
7. (MUNK.) K *sendra*, *sendra* 'ágypolc', (URS) *sendra* 'полати' < tat.; (WICHM.) G *polat* 'Bettregal', (URS) *polat* 'полати' < or.
8. (MUNK.) Sz. *tenka*, K *tenke* '(ezüst)rubel', (URS) *tanka* (déli) 'rubel' < tat.; (MUNK.) Sz. K, (WICHM.) G J, (WICHMANN: JSFOu. 19: 180) B (uo. 114) M *mañet* 'Rubel', (URS) *mañet* id. < or.
9. (MUNK.) Sz. K, (WICHM.) MU *uram* 'Straße', (URS) *uram* id. < tat.; (MUNK.) Sz. *ul'ca* 'Gasse', (WICHMANN: JSFOu. 11: 92) G, (WICHM. Mskr.) Sz. *ul'ca*, (WICHMANN: JSFOu. 19: 177) B *ul'ca* id., (URS) *ul'ca* id. < or.

A felsorolt kilenc esetből csak három (3), (5), (7) mutat határozott észak-déli elkülönülést, de ezek közül is kettőben az URS a szinonimapár mindkét tagját megadja (mégpedig lokalizálás nélkül), s ez arra mutat, hogy mindkét tag közvotják, tehát feltehetőleg minden votják számára érthető. Úgy látszik, hogy

¹ A votják szavakat (az eredetileg cirill betűvel írtakat is) a RÉDEI KÁROLY által kidolgozott átírásban (Castrenianumin toimitteita 7: 88—91) közlöm. Néhány esetben ettől mégis eltérnek: *a* = nálam *a*, *u* = *ú*, Munkácsi K *ě*, *ę* = *š*, Munkácsi *e*, *š* = *ę*. Az eltéréseket Einige Probleme der Phonologie des Wotjakischen c. tanulmányomban (sajtó alatt) indoklom.

² Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a helsinki Finnugor Társaságnak, hogy megengedte a betekintést WICHMANN kéziratot votják szógyűjtésébe.

a tatár eredetű szavak közül csak a *barangi* 'Kartoffel' fordul elő kizárólag a délnyugati nyelvjárásokban, a *kapka* 'Tor' és *tanika* 'Rubel' szavak pedig esetleg ezekből kerülhettek a déli és középső nyelvjárásokba. A megvizsgált orosz eredetű szavak majdnem mind széles nyelvjárási területen fordulnak elő, vagy az URS közvotjáknak minősíti őket. Itt is hangsúlyozni kell azonban, hogy az egyes nyelvjárások szókészletét még nem ismerjük eléggé.

A rendelkezésre álló településföldrajzi adatok, a dialektusok vizsgálata és a történelmi tények azt mutatják, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben minden votják nyelvjárás esetében fennáll vagy fennállt a közvetlen tatár hatás lehetősége.

Az északi csoportnál a karinói és glazovi tatárok hatásával kell számolnunk. A karinói tatárok történelmi szerepéről már szoltam dolgozatom első részében. Ezek jelenleg is korábbi lakóhelyükön élnek, Szlobodszkojtól 18 kilométerre délkeletre a Csepca folyó mellett (ТЪЕПЛЈАСИНА: SzFU 9: 43). Valamivel délebbre élnek a glazovi tatárok, mintegy húsz faluban (BURGANOVA: VKFUJa. 1). Az említett tatár nyelvjárások szoros kapcsolatát az északi votjakkal az is bizonyítja, hogy — mint a hivatkozott szerzők megállapítják — ők is kölcsönöztek szavakat, hangtani sajátosságokat a votjából. Így pl. a karinói tatár nyelvjárásban a votják *pi* 'fiú, fia' szó családnevek képzőjeként jelentkezik (ТЪЕПЛЈАСИНА: i. h.). A beszermánok számos faluban együtt élnek a tatárokkal (ТЪЕПЛЈАСИНА, ЯЗЫК БЕСЕРМЯН 31—35). A G és B nyelvjárásban a közvotják *i* fonémának némileg redukált és valamivel alacsonyabb nyelvtartású realizációja van (WICHM. G *i*, ТЪЕПЛЈАСИНА B *o*³). Egyes szerzők (KELMAKOV: SzT 1974/3: 55; ТЪЕПЛЈАСИНА, ЯЗЫК БЕСЕРМЯН 71⁴) — joggal — úgy vélik, hogy az *i* fonémának ezek a változatai tatár hatásra alakultak ki. Ez a tény is arra utal, hogy ezekben az északi (!) nyelvjárásokban viszonylag jelentős tatár hatással kell számolnunk.

Az autonóm köztársaságban beszélt középső és déli nyelvjárások területén is élnek tatárok (és oroszok). KELMAKOV (SzFU 11: 268, jegyzet) szerint a köztársaság falvai közül 31,4%-ban vegyes (votják—orosz, votják—orosz—tatár) lakosság él. A középső csoportba tartozó felsőizsi nyelvjárást Izsevszk város környékén beszélik 34 tisztán votják, valamint számos votják—tatár, votják—orosz, votják—orosz—tatár lakosú faluban. Erre a területre egyébként az orosz lakosság túlsúlya a jellemző, mert kétszer annyi orosz település található itt, mint votják (ТЪЕПЛЈАСИНА: VUJa. 2: 198). ТЪЕПЛЈАСИНА (i. m. 200) szerint a nyelvjárásra az erős orosz hatás a jellemző, de tatár eredetű szavak is megtalálhatók benne, sőt török eredetű családnevek (pl. *Kelmač*, *Uraj*, *Tanaj*, *Usman*) is vannak. A középső nyelvjárásokból erősebb tatár hatásra utaló hangtani sajátosságok nem mutathatók ki. A déli csoporthoz tartozó kirikmaszi nyelvjárás egyik-másik tájszólásában a közvotják *i*-nek a glazovihoz hasonló realizációja van (KELMAKOV: VUD 27). Ez feltehetőleg az erősebb tatár hatás jele. Az eredeti szóbelseji *-ŋ*-fonéma megőrződését (megmaradt pl. az uva-vavozsi és a közép-déli nyelvjárásban; vö. ТАКАКАНОВ: ESA 9: 188; АРХИПОВ: Dial. 9) szintén a tatár konzonzantizmus konzerváló hatásával magyarázzák (l. pl. KELMAKOV: SzT 1974/3: 59, irodalommal).

³ E hangok részletes leírását l. WICHMANN: JSFOu. 11/1: XVIII; ТЪЕПЛЈАСИНА, ЯЗЫК БЕСЕРМЯН 63.

⁴ Itt jegyzem meg, hogy a B nyelvjárás törökös vonásai esetében nemcsak kölcsönzéssel, hanem esetleg szubsztrátummal is számolhatunk, mivel a beszermánok feltehetően török nyelvűek voltak korábban.

Az erőteljes tatár hatás feltételei leginkább a periférikus-déli nyelvjárárok esetében álltak és állnak fenn. Az egyik ilyen dialektussal, a Tatár Autonóm Köztársaságban beszélt sosmaival (= WICHM. MU) kapcsolatban LITKIN (VokPerm. 20) azt írja, hogy a nyelvjárás területén a lakosság 30%-a votják, 60%-a tatár, 8%-a orosz, 2%-a cseremis. A kukmori nyelvjárás területén a falusi lakosság 73%-a tatár, 20%-a votják, 3%-a cseremis és 2% orosz (KELMAKOV: SzT 1974/3: 52, jegyzet). Пыен körülmények közt érthető, hogy a votják lakosság jórészt kétnyelvű. WICHMANN egy általa gyűjtött dal kapcsán erről így nyilatkozik: „Dieses Lied ist eine Übersetzung eines von den Wotjaken tatarisch verfassten Liedes. Die Wotjaken von bez. Urschum und südl. Malmysch pflegen nämlich Lieder auch tatarisch zu dichten, die sie dann auf ihren Festen singen... Mein Sprachmeister K. A. Andrijeff hat das Lied ins Wotjakische übertragen” (JSFOu. 11/1: 11, jegyzet). A Kámán túl nagy területen szétszórva élő, több nyelvjárásra tagolódó 32 ezres votjakság szintén tatár (és baskír) környezetben él. A kérdést alaposan ismerő NASZIBULLIN kéziratosa monográfiájában így nyilatkozik a terület települési és nyelvi viszonyairól: «Там, где распространены буйско-таныпские, татышлинские, ташкичинские и канлинский говоры, татарский язык является средством межнационального общения в общественных местах, на собраниях, на производстве и т. д., и, естественно, эти удмурты в большинстве своем свободно владеют татарским языком. В тридцати одной деревне Закамья (то есть в северных районах Башкирии и южных районах Пермской области) удмурты живут совместно с татарами» (idézi: KELMAKOV: SzT 1974/3: 52 jegyzet). Teljesen természetes tehát, hogy ezekben mutatkozik a legerőteljesebb tatár hatás, amely kiterjed a hangtan számos jelenségére, valamint az alak- és mondattanra is.⁵ TARAKANOV (SzFU 11: 135, VUD 85) becslése szerint ezekben a nyelvjárásokban mintegy kétezer török eredetű szó van, és mivel a votjában kétszáznál több középbolgár, illetve csuvas eredetű szóval nem számolhatunk, ezek a szavak túlnyomórészt tatár (vagy baskír) eredetűek. A rendelkezésre álló nyelvi anyag alapján én ezt a számot túlzottnak tartom, hiszen a kétnyelvűség körülményei között idegen szavak alkalmi, egyedi használata megszokott dolog, de ezeket a szavakat azért nem tarthatjuk jövevényszavaknak. A kutatás jelenlegi fázisában reálisabbnak tartanám, ha ezekben a nyelvjárásokban ezer-ezeröttszáz tatár jövevényszóval számolnánk.

Összefoglalva az eddig elmondottakat, a következőket állapíthatjuk meg:

1. Minden votják nyelvjárásnak megvolt (és elvben ma is megvan) a lehetősége a tatárral való közvetlen érintkezésre. Ez egyes dialektusok esetében intenzívebb volt, másoknál kevésbé intenzív. Nyilvánvaló, hogy a központi votják nyelvterületen⁶ az érintkezés intenzív szakasza már korábban lezárult (esetleg már a 18. században; ez TARAKANOV véleménye is, vö. VUD 99), hiszen ott az ismertett társadalmi-politikai változások és az oroszok tömeges beköltözése miatt a nemzetiségek közti érintkezésben az orosz nyelv jutott döntő szerephez.

2. A 19–20. században csak a periférikus-déli nyelvjárásokban számolhatunk jelentősebb tatár hatással, amely feltehetőleg napjainkban is folytatódik.

⁵ A példákat l. a dolgozat következő pontjában.

⁶ Ide számítom a periférikus nyelvjárásokon kívül lényegében az összes többi votják dialektust.

3. Elvben elképzelhető, hogy a periférikus-nyelvjárások közvetítésével ebben az időszakban is kerültek át a központi dialektusokba tatár szavak, de ez jelenleg nem bizonyítható. Mindenesetre ellenmond ennek az, hogy KELMAKOV (SZFU 4: 187) szerint még a központi nyelvterülethez földrajzilag közel levő kukmori (MUNK. K) nyelvjárás is viszonylag izoláltan fejlődött. Nyilvánvaló, hogy ez az állítás fokozott mértékben érvényes a földrajzilag távolabb fekvő nyelvjárásokra.

2. Anélkül, hogy teljességre törekednék, szeretném bemutatni a votjákra és nyelvjárásaira gyakorolt tatár hatás jellegét és mértékét.

2.1. A votjákban a hangsúly általában a szó utolsó szótagjára esik. Ezzel szemben több finnugor nyelvre (és feltehetőleg a finnugor alapnyelvre is) az első szótagi hangsúly jellemző (vö. HAJDÚ, BUNY. 53). Általános vélemény szerint (vö. pl. MUNKÁCSI: NYK 18: 150; KELMAKOV: SZFU 12: 286) az utolsó szótagi hangsúly a votjákban török (tatár) hatásra alakult ki (a tatár hangsúlyról l. TatJaz. 99). Ez a magyarázat elfogadhatónak tűnik, egyet kell azonban értenünk KELMAKOVVAL (i. h.), aki a török hatáson kívül valamilyen belső, eddig ismeretlen okra vezeti vissza a hangsúly áthelyeződését.

2.2. A votják nyelvjárások hangrendszerére gyakorolt tatár hatást KELMAKOV mintaszerű cikkben foglalta össze (SZT 1974/3: 52–60). Véleménye szerint a következő hangtani jelenségek esetében kell tatár hatással számolni:

1. A közvotják *i* fonéma *î, ê* realizációja a B, G, S, Ku., Ba. nyelvjárásokban.

2. Az *a* fonéma *â* realizációja az U nyelvjárásban. Ez MUNKÁCSI feljegyzéseiben jelentkezik, de használata (vagy jelölése) nem következetes.

3. Szókezdő *j*- > Ba. S *đ*, Ku. *đ* ~ *ž*, Ta. *ž*, pl. votj. *je*, Ba. S *đo*, Ku. *đo* ~ *žo*, Ta. *žo* 'jég'.

4. *ə* fonéma megjelenése a Ta. nyelvjárásban,⁷ és ezzel összefüggésben,

5. magánhangzó-harmónia megjelenése a Ta. nyelvjárásba.⁸

6. *ä* fonéma megjelenése a Ta. Ku. Ba. és a Kámán túli nyelvjárásokban.

7. *ž, č* > *z, s* a Ku. dialektus egyik alnyelvjárásában.

8. Az eredeti *-ŋ*- fonéma megőrződése az összes periférikus-déli és több déli nyelvjárásban.

9. —10. Az *o, ü* fonéma megőrződése a periférikus déli nyelvjárásokban.

Nem áll módomban, hogy részletesen megvizsgáljam a fenti jelenségeket, de szeretném megjegyezni, hogy a *j*- > *đ*- változás, valamint a dezaffrikáció más finnugor nyelvekben is előfordul. Archaikus vonások megőrzése pedig általában jellemző a periférikus nyelvjárásokra. Az *ə* fonéma meglétét (és az ezzel kapcsolatos magánhangzó-harmóniát) a közzétett anyag kis terjedelme miatt nem tarthatjuk egyértelműen bebizonyítottnak. Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy a felsorolt jelenségek esetében egyáltalán nem számolhatunk a tatár nyelv hatásával, hanem azt, hogy nyelvi (nyelvjárási) változások okait vizsgálva az esetleges külső hatások mellett a belső okokat is nyoma-

⁷ Erről részletesen l. KELMAKOV: SZFU 10: 101—106.

⁸ L. KELMAKOV: SZFU 11: 33—42.

tékosan figyelembe kell vennünk. Így a fenti jelenségek kutatását még korántsem tekinthetjük lezártnak.

2.3. Érdekes elképzelést fejt ki TARAKANOV (VFUJa. 4: 207–208) a *-sal* votják feltételes módjel eredetéről. Szerinte a votjában (mivel a conditionalis eredeti jele nem őrződött meg) az ige *š* particípiumképzős alakjával és a *val* segédigével fejezték ki a feltételes módot. Tehát így: *igető + *š* + *val*. Ebből alakult volna ki a mai *-sal* jel a *-v-* kiesésével és az *s* depalatalizációjával. Tarakanov úgy véli, hogy a conditionalisnak ez a régebbi, segédigével történő kifejezése török mintára alakult ki a votjában, mivel a szomszédos török nyelvekben (tatár—baskír) vannak ilyen szerkezetek. A magyaráznak azonban több gyengéje is van: (1) Az *š* feltételezett depalatalizációja nehezen indokolható. (2) Nincs rá bizonyíték, hogy a votjában valaha is összetett igealakokkal fejezték volna ki a feltételes módot. (3) Ha a magyarázat helytálló, lenne, a feltételezett török hatásnak igen korán (10–11. század) kellett volna bekövetkeznie, mivel a *-sal* jel minden votják nyelvjárásban megvan, lényegében azonos alakban. A tatárok viszont csak a 13. században jelentek meg a votjások lakta területen.

2.4. Több tatár eredetű képzőt is találunk a votjában. A képzők átvétele bizonyára úgy történt, hogy mind a képzőtlen alapszót, mind a képzős alakot átvették és az ilyen szópárok analógiájára új szavakat is alkottak a képzőként felfogott végződésel. Vannak olyan esetek is, hogy a képző csak tatár eredetű szavakban fordul elő, mivel azonban sok esetben az alapszó is megvan a votjában, tekinthetjük ezeket is képzőknek, megjegyezve, hogy képzői státuszuk nem egyértelmű.

Az irodalmi nyelvben is használatos absztrakt jelentésű főnevek képzésére a *-lik* képző. Pl. *bigatonlik*⁹ 'способность, учение' (<*bigaton*), *gerojlik* 'героизм, героство' (<*geroj*), *jegitlik* 'молодость' (<*jegit*), *azinlik* 'продуктивность' (<*azin*) stb. A képző ma is produktív az irodalmi nyelvben (KELMAKOV: SzFU 7: 24). Nyelvjárási példák (KELMAKOV: SzFU 7: 23) Ku. *küzläk* 'длина' (<*küz* 'длинный') *uzärläk* 'богатство, состояние' (<*uzär* 'богатый'), *eksejläk* 'царство, государство' (<*eksej* 'царь государь') stb.

A másik elterjedt képző a többnyire foglalkozásneveket alkotó *-çi* szintén megtalálható az irodalmi nyelvben is: *vuzçi* 'продавец' (<*vuz* 'товар'), *kilburçi* 'поэт' (<*kilbur* 'стихотворение') *krežçi* 'гусляр' (<*krež* 'гусли') stb. Nyelvjárási példák (KELMAKOV: SzFU 7: 25) Ku. *kebičçi* 'продавец' (<*kebič* 'магазин, лавка), *päšauçi* 'охотник' (<*päšau*), *permäçi* 'работник на ферме' (<*permä*) stb. A *-çi* képző ebben a nyelvjárásban produktív, amit bizonyít az olyan alkalmi használat is, mint: *turämçi* 'человек, поехавший за сеном; человек, привезший сено' (vö. *turäm* 'сено').

Vannak olyan képzők, amelyek csak egyes nyelvjárásokban fordulnak elő. Pyen a Ki. *-kaj* kicsinyítő képző (KELMAKOV: VUD 43), amely ugyan tatár eredetű szavakban jelenik meg, a népköltészetben mégis önálló morfémaként kezelik. Példák: *anäkaj* 'маменька' (<*anaj* 'мать') *atäkaj* 'тятенька' (<*ataj* 'отец'), *tugankaj* 'родименький; родственничек' (<*tugan* 'родственник').

A kukmori nyelvjárásban főleg tatár jövevényszavakban jelenik meg a *-lä* melléknévképző: (KELMAKOV: SzFU 5: 135) Ku. *sabärlä* 'спокойный'

⁹ A forrásjelölés nélküli adatokat az URS-ból idézem.

(< *sabâr* 'спокойствие') stb. KELMAKOV csak egy olyan szót közöl, amelynél az alapszó nem tatár (hanem legalábbis permi) eredetű: *potállâ* (*čaj*) 'густо заваривающийся чай' (< *potânâ* 'выйти, всходить; завариваться (о чае)'). Több olyan eset is van, hogy a tatár eredetű szóhoz mind a tatár eredetű képző, mind votják szinonímája hozzájárulhat:

pajdalâ ~ *pajdajo* 'полезный'

örgâmlâ ~ *örgâmo* 'успешный'.

Ezek a példák azt mutatják, hogy a nyelvérzék a *-lâ* elemet képzőnek fogja fel, hiszen egyébként nem helyettesítenék egy azonos funkciójú eredeti votják képzővel. Hasonlóképpen viselkedik ebben a nyelvjárásban a tatár eredetű *-sâz* fosztóképző is, vagyis egyes szavakban váltakozhat a *-tem* eredeti votják fosztóképzővel, pl. (KELMAKOV: SzFU 5: 136) *Ku. namâssâz* ~ *namâstem* 'бессовестный' (< *namâs* 'совесть'). Van példa arra is, hogy a két alakulat jelentése differenciálódott: *damsâz* 'некрасивый, уродливый (о человеке)' ~ *dam-tem* 'неприятный, неудобный (о жилище)' (< *dam* 'красота').

2.5. Érdekes vonása a votjáknak az úgynevezett páros igék használata. Ezek az igék a cselekvés lefolyásának módját (Aktionsart) fejezik ki két igével. Az első határozói igenévi formában van (*-sa* képzővel) a második szabályosan ragozódik. Az alapjelentést az első ige hordozza, a második pedig módosítja az alapjelentést, funkciójában némileg a magyar igekötőkhöz hasonlóan.¹⁰ Pl. *gožjasa bîdîni* 'írva befejezni' → 'megírni, végig írni', *lobžisa likîni* 'repülve megérkezni' → 'odarepülni', *lobžisa žutskîni* 'repülve felemelkedni' → 'felrepülni', *bîžisa potîni* 'futva kimenni' → 'kifutni' stb. Ezeket az igéket az irodalmi nyelvben is használják, valamint kisebb mértékben az északi nyelvjárásokban is, de leggyakoribbak a periférikus-déli nyelvjárásokban (Gramm-Udm. 277; KELMAKOV: VUJa. 3: 95). Ez a tény is arra utal, hogy a páros igei szerkezetek török (tatár) mintára keletkeztek a votjáknak. Erre annak idején már MUNKÁCSI (NyK 18: 153) rámutatott, CSHAJDZE és KELMAKOV kutatásai pedig megerősítették ezt a véleményt.

2.6. Különbé, nyelvtani funkciót betöltő partikulák (névutók, kötőszók, módosítószók) is kerültek át a tatárból a votjákba. A teljesség igénye nélkül szeretnék néhány példát felhozni ezekre is.

A melléknevek felsőfokának kifejezésére a votják nem rendelkezett speciális morfémával, így érthető, hogy mind az oroszból (erről l. Csúcs: NyK 72: 353), mind a tatárból kölcsönzött a felsőfok kifejezésére alkalmas partikulát. Az orosz eredetű szó az irodalmi nyelvbe is bekerült, a tatár eredetű csak egyes nyelvjárásokba: (MUNK.) *K cên*: *č. badžem duon* 'a legnagyobb ünnep', *U tîj*: *tîj zer ejbat dîrt* 'самый хороший дом'; (KELMAKOV: VUD 45) *Ki. cîn*: *cîn jaraton* 'самый любимый'. Ez a morféma eredetileg melléknév volt (vö. pl. (WICHM.) *J MU cîn* 'wahr, richtig' stb.), amely talán török hatásra kapta új, nyelvtani funkcióját (vö. FOKOS: FUF 30: 200).

Tatár eredetű módosítószók az irodalmi nyelvben: *gine* 'только', *šal* 'же, ведь', *ali* '-ka', *dîr* 'наверное', *šat* 'разве, ли', *iške* 'значит'; a nyelvjárásokban: északi *kerek* 'видимо', középső *arna* 'наверное', déli *ěmasa* 'хотя бы', (WICHM.) *G olo MU oyo U ollo* 'wohl, vielleicht', *G olo kin* 'jemand' stb.

¹⁰ Ezeknek a szerkezeteknek funkciójával és eredetével M. P. CSHAJDZE foglalkozott (VFUJa. 4: 247–259), példáim is tőle valók.

Névutók: *maktal* 'подобно', (KELMAKOV: SzFU 6:96) Ku. *bujñca* 'в зависимости от, по', *karata* 'в зависимости от', (MUNKÁCSI: MSFOu. 102:250) K *küre* 'in Hinsicht auf etwas'. Ebben a nyelvjárásban (Ku. = MUNK. K) olyan névutók is vannak, amelyek tatár eredetű alapszó és votják rag kapcsolatából keletkeztek, esetleg tatár mintára. Pl. (MUNK.) K *kujən* 'módon' < *kuj* 'mód' + *-ən* Iness.; (KELMAKOV: SzFU 6:95) Ku. *arkajən*, Ba. *arkajen* 'при, у; при содействии' < *arka* 'спина' + *-ən* Iness. Ez a votják névutó a megfelelő tatár szó tükörfordítása. (KELMAKOV: i. h.) Ku. *čürən* 'во время' < *čür* 'время' + *-ən* Iness. Érdekes, hogy ebben a nyelvjárásban egy azonos jelentésű névutó alakult az orosz eredetű *vərema* 'Zeit' szóból is: Ku. *vəremajen* 'во время'.

Kötőszók: *ja* 'или', *jake* 'или, либо', *olo* 'или'.

2.7. MUNKÁCSI a múlt század végén azon a véleményen volt (NyK 18:153), hogy a votjakra gyakorolt török hatás a jelentés- és mondattanban volt a legerősebb. Ő ezt így fogalmazta meg: „... a votjában voltaképpen török nyelvszellem érvényesíti magát ugor alakokkal” (i. h.).

A század elején BEKE ÖDÖN foglalta össze nagy cikkben (Türkische Einflüsse in der Syntax finnisch-ugrischer Sprachen. KSz. 15:1–77) a finnugor nyelvek mondattanára gyakorolt török hatás eseteit. Beke már óvatosabban fogalmazott, mint Munkácsi és utalt a további kutatások szükségességére is, mint ez az alábbi idézetből is kitűnik: „Es ist nicht ausgeschlossen, daß sich manche von den hier behandelten Übereinstimmungen im Laufe der späteren Forschungen als von einander unabhängige Spracherscheinungen erweisen werden; ... wir hoffen jedoch, daß mit dem Fortschritt der uralaltaischen vergleichenden Syntax auch diese Fragen geklärt werden” (i. m. 77).

Cikkében Beke 24 olyan szintaktikai sajátóságot tárgyalt, amelyeknél török hatást vél felfedezni, mivel az említett sajátóságok a finnból és/vagy a lappból hiányoznak. Ezek közül mintegy húsz esetre hoz fel votják példákat is. Lásunk néhányat ezek közül:

1. A genitivus partitivusi használata: (WICHMANN: JSFOu. 11:32) MU *pukšimj vavlen žecjosaz* ... 'wir ritten die allerbesten Pferde ...', szó szerint: 'lovagoltuk a lovaknak a legjobbjaikat'.

2. Egyes igék sajátos vonzatai: G *orécijnj* + Ablativus 'vorübergehen; vergehen': (WICHMANN: JSFOu. 19/1:121) G *mjno no kabakles no oréco* 'sie gehen und gehen sogar an der Schenke vorbei'.

3. Az instrumentalis használata kötőszóként: (WICHMANN: JSFOu. 19/1:32) J *darjejen marja* 'Darja und Marja' stb.

A Beke által is kívánatosnak tartott további kutatások sajnos jórészt elmaradtak (L. mégis FOKOS: FUF 24:292–322, NyK 62:213–241, 63:63–81, 263–291 stb.; bár ő innább az urál-altaji nyelvrokonság szempontjából vizsgálja ezt a kérdést.) pedig szükség lett volna rájuk, mert, bár a példaként említett esetek párhuzamai a tatárban is megvannak, mégis elképzelhető, hogy az ilyen jelenségeket a votják nyelvből kiindulva is meg tudjuk magyarázni, és nincs minden esetben szükség idegen hatás feltételére. Gondolok itt különösen a fenti 3. példára.

A. F. SUTOV (Dial. 152–157) az alanyhoz kapcsolódó igeneves szerkezeteket tanulmányozva megállapította, hogy a déli nyelvjárásokban saját (igaz viszonylag kis terjedelmű anyagon alapuló) statisztikája szerint az ilyen szerkezetek sokkal gyakoribbak, mint az északiakban. Úgy véli, hogy ezek az

archaikus szerkezetek az erős tatár hatás következtében őrződtek meg jobban délen, mivel hasonló szerkezetek a tatárban is vannak. A mondattani kutatások folytatása mindenképpen a votják kutatókra vár, hiszen ők anyanyelvüként beszélik a kutatott nyelvet, tehát nekik vannak ezen a téren a legjobb lehetőségeik.

2.8. A votjákra gyakorolt tatár hatás kétségtelenül a szókészlet területén a legszembetűnőbb és a legjelentősebb. A jövevényszavak azért is fontosak, mert rajtuk keresztül jelentek meg a votjában pl. a **2.2.** és **2.3.** pontban tárgyalt hangtani jelenségek és képzők.

Pontos adatokkal nem rendelkezünk (nem is rendelkezhetünk) a votják nyelv tatár jövevényszavainak számát illetően. MUNKÁCSI (NyK 18: 35—155) WIEDEMANN votják szójegyzékében és a 19. századi főként vallásos tárgyú votják nyelvű nyomtatványokban 608 török eredetű szót talált, ezekből mintegy 500 lehet a tatár eredetűek száma. Munkácsi votják szótárában legalább 6—700-ra tehető a tatár jövevényszavak száma, de ezek közt ritka nyelvjárási szavak is vannak. Előzetes becslésem szerint a központi votják nyelvterületen is meglevő, illetve az irodalmi nyelvbe is bekerült jövevényszavak számát kb. 500-ra tehetjük, a periférikus-déli nyelvjárásokban ennél jóval több, 1000—1500 tatár eredetű szóval számolhatunk.

A legtöbb tatár jövevényszó főnév, de igék, melléknevek és más szófajok is képviselve vannak köztük. Számos fogalomkörü csoportra oszthatók, s ez jól mutatja a votjákra gyakorolt tatár hatás intenzív voltát. Az alábbi példák anyagomnak csak töredékét alkotják.

Főnevek, melléknevek: (1) Családtagok és más személyek megnevezései: *adami*¹¹ 'ember', *adaš* 'egykorú barát', *anaj* 'anya', *ataj* 'apa', *babaj* 'nagyapa', *baj* 'gazdag (fn. és mn.)', *batır* 'dalia, vasgyúró', *baža* 'sógor' *talči* 'béres'; (2) Testi tulajdonságok, betegségek: *čer* 'betegség', *kizamak* 'kanyaró', *sukır* 'vak', *šadra* 'himlőhelyes, himlőhely'; (3) Település, lakás: *azbar* 'udvar', *bakča* 'konyhakert', *janak* 'szárfa, (ajtó)félfa', *jurt* 'építmény, ház', *kapka* 'kapu', *kujı* 'kút', *uram* 'utca'; (4) Tárgyak, eszközök, anyagok: *arberi* 'dolgok, tárgyak, holmik', *četlik* 'ketrec', *daga* 'patkó', *kagaz* 'papír', *pijala* 'üveg, pohár, palack', *telbugo* 'gyeplő'; (5) Ruházat: *kalta* 'erszény', *kaptırna* 'horog, kapocs (a ruhán)', *kata* 'cipő', *kisı* 'zseb', *maržan* 'gyöngy'; (6) Élelmiszer: *arjan* 'író'; *kolžo* 'tészta', *tamak* 'dohány'; (7) Növények, állatok elnevezései: *atas* 'kakas', *čibiñ* 'szúnyog', *gegeršin* 'galamb' *jasnik* 'lencse', *kešır* 'sárgarépa', *kıjar* 'uborka', *pišej* 'macska', *taka* 'kos'; (8) Kereskedelem, társadalmi élet: *bazar* 'piac', *čerik* 'csetverty (mérték)', *keñeš* 'tanács', *tanka* 'rubel'; (9) Egyéb névszók: *amal* 'mód, módszer', *alama* 'rossz', *daur* 'idő', *duñne* 'világ', *salkım* 'hűvös(ség)', *vakıt* 'idő, időszak, korszak' stb.

Igék: *aldanı* 'hazudik, becsap', *bujanı* 'fest', *bušanı* 'kiürül', *jaratını* 'szeret tisztel', *karganı* 'szid, becsmérel, megátkoz' stb.

Egyéb szófajok: *bajtak* 'sok', *kazır* 'most' stb.

Már MUNKÁCSI (NyK 18: 147) említette, hogy felesleges átvételek is vannak, vagyis a már meglévő eredeti votják szó mellé egy azonos jelentésű tatár szót kölcsönöznek. A fenti anyagban is találunk erre példákat: *didık* ~ *gegeršin* (< tat.) 'galamb', *varmajpi* ~ *baža* (< tat.) 'sógor'.

¹¹ A példaszavakat az egyszerűség kedvéért és helykímélés céljából mind az URS-ból idézem. Készülő értekezésem tartalmazni fogja a tatár jövevényszavak teljes adattárát.

Gyakoribbak az ilyen esetek az erősebb tatár hatásnak kitett periférikus déli nyelvjárásokban: (KELMAKOV: VKFU 55) Ku. *vös ~ dæn* (< tat.) 'vallás', *oskon ~ ämit* (< tat.) 'hit, remény', *vožät ~ namäs* (< tat.) 'lelkiismeret, becsület' stb. KELMAKOV szerint ezekben a szópárokban az eredeti szavak stilisztikailag közömbösek, míg a tatár eredetiek a fontosság, emelkedettség, régiesség árnyalatát hordozzák. Úgy látszik, hogy az irodalmi nyelvben ilyen stilisztikai szerepük nincs, hanem a kisebb területen elterjedt, kevésbé ismert szó, mint nyelvjárási elem játszhat stilisztikai szerepet, szemben a szópár másik tagjával, amely stilisztikailag teljesen közömbös (l. erről TARAKANOV: VUJa. 2: 184 kk.).

2.9. Már dolgozatom első részében utaltam arra, hogy a votjákra gyakorolt tatár hatás nem korlátozódik a nyelvre, hanem megtalálható az etnokultúra minden területén. Ezt a korábban említett történelmi okokon kívül az tette lehetővé, hogy a Volga és az Urál vidéken beszélt hat nyelvet (tatár, csuvas, baskír, mordvin, cseremis, votják) beszélő népek egy gazdasági-kulturális típusba tartoznak (l. S. F. MUHAMEDJAROV: MSFOu. 158: 185). Így aztán nem csoda, hogy a votjások (különösen a déliek) az anyagi és szellemi kultúra elemeinek egész sorát sajátították el törökül beszélő szomszédaiktól. Közös vonások találhatók a ruházkozásban, egyes mezőgazdasági eszközök ismeretében, a népköltészetben, a dallamkincsben, a hiedelmekben, bizonyos ünnepek megülésében stb. (l. D. A. JASIN: IFJa. 117—118; KRJUKOV: VFUJa. 4: 279—286; VLADIKIN: UdmPisz. 62—68). Ennek a hatásnak esetenként nyelvi bizonyítékai is vannak, mint pl. a (KELMAKOV: SzFU 7: 20) Ku. *arñaber* 'szombat' szó esete mutatja. Ez az összetett szó az *arña* 'hét; pihenőnap, vasárnap' + *ber* 'után' szavakból alakult, és azt bizonyítja, hogy a kukmori votjások korábban a mohamedán tatárokhoz hasonlóan pénteken tartották a heti pihenőnapot, tehát a szó eredeti jelentése 'pihenőnap (péntek) utáni nap' volt.

Mint látható, megindult már a tatár—votják etnokulturális kapcsolatok kutatása is, de ezen a téren éppúgy, mint a nyelvi kapcsolatok kutatásában, még sok a tennivaló.

CSÜCS SÁNDOR

Rövidítések

Votják nyelvjárások

B	= beszermán
Ba.	= bavlai
FI	= felsőízsi
G	= glazovi
J	= jelabugai
K	= kazáni
KD	= közép-déli
Ki.	= kirikmaszi
KK	= közép-keleti

Ku.	= kukmori
M	= malmizsi
MU	= malmizs-urzsumi
S	= sosmai
Sz.	= szarapuli
Szl.	= szlobodszkoji
T	= tilovaji
Ta.	= tatisli
U	= ufai

Irodalom

- Dial.: О диалектах и говорах южноудмуртского наречия. Ижевск 1978.
 GrammUdm.: Грамматика современного удмуртского языка. Ижевск 1962.
 IFJa.: Исследование финно-угорских языков и литератур в их взаимосвязях с языками и литературами народов СССР. Ужгород 1977.
 LITKIN, V. I. VokPerm.: Исторический вокализм пермских языков. Москва 1964.
 MUNK.: MUNKÁCSI BERNÁT, A votják nyelv szótára. Budapest 1890—1896.
 SzT.: Советская тюркология. Баку.
 TatJaz.: Современный татарский литературный язык. Москва 1969.
 TУЕРЛJASINA, T. I. Язык бесермян. Москва 1970.
 UdmPiszm.: 200 лет удмуртской письменности. Ижевск 1976.
 URS: Удмурто-русский словарь. Москва 1948.
 VFUJa. 4: Вопросы финно-угорского языкознания. Выпуск 4. Ижевск 1967.
 VKFU: Всесоюзная конференция по финно-угроведению. Сыктывкар 1965.
 VKFUJa.: Всесоюзная конференция по финно-угорскому языкознанию. Ижевск 1967.
 VUD: Вопросы удмуртской диалектологии. Ижевск 1977.
 VUJa. 2, 3: Вопросы удмуртского языкознания. Выпуск второй. Ижевск 1973. Выпуск третий. Ижевск 1975.
 WICHM.: YRJÖ WICHMANN, WotjChrest.: Wotjakische Chrestomathie mit Glossar². Helsinki. 1954.
 WICHM. Mskr.: YRJÖ WICHMANN kéziratosa votják szójegyzőke a Finnugor Társaság (Helsinki) birtokában.
 ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk. Budapest 1937.

Die wotjakisch-tatarischen Sprachbeziehungen und ihr geschichtlicher Hintergrund

von SÁNDOR CSÚCS

Im 1. Teil der Abhandlung (NyK 81: 365—372) untersucht der Verfasser die historischen Umstände der wotjakisch-tatarischen Kontakte. Er stellt fest, daß die Tataren das von den Wotjaken bewohnte Gebiet am Unterlauf der Kama im Jahre 1241 eroberten. Von da an waren die Wotjaken den Tataren steuerpflichtig. Es ist möglich, daß schon in dieser Zeit die Übernahme der kiptschak-tatarischen Lehnwörter ins Wotjakische begann. Die Nordwotjaken kamen 1391 unter tatarische Herrschaft. Damals drangen die Tataren bis zum Fluß Sepea vor und gründeten Karino, wo auch jetzt noch Tataren leben. In der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts setzte eine Abwanderung der tatarischen Bevölkerung nach Norden in die von den Wotjaken bewohnten Gebiete ein. Das war der Beginn des intensiven wotjakisch-tatarischen Kontaktes.

Die nördliche Gruppe der Wotjaken geriet 1489, die südliche 1552 unter russische Herrschaft, doch hielt die Abhängigkeit der Wotjaken von den karinotatarischen Mursa noch lange an.

Im 16. und 17. Jahrhundert begannen die Russen in Massen in das wotjakische Gebiet einzuwandern. Von da an wächst der russische Einfluß, wogegen der tatarische — wenn man die südlichen und peripheren südlichen Dialekte ausnimmt — nachläßt. Vom 18. Jahrhundert an waren die tatarisch-wotjakischen Beziehungen in erster Linie auf dem Gebiet der genannten Dialekte intensiv.

Im 2. Teil der Abhandlung sucht Verf. auf die folgenden beiden Fragen eine Antwort: Welche Rolle kam bei der Übernahme der tatarischen Elemente und Eigenheiten den einzelnen wotjakischen Dialekten zu? Welcher Art war der vom Tatarischen auf die wotjakische Sprache ausgeübte Einfluß im Hinblick auf seinen Charakter und seine Intensität?

Die wichtigsten Feststellungen des Verfassers sind die folgenden: Alle wotjakischen Dialektgebiete hatten und haben ihre Bedeutung für die unmittelbaren wotjakisch-tatarischen Kontakte. Dementsprechend zeigen nicht nur die südlichen und die peripheren, sondern auch einzelne nördliche Dialekte (B, G) Besonderheiten tatarischer Provenienz.

Spuren des tatarischen Einflusses finden sich in sämtlichen wotjakischen Dialekten (und auch in der heutigen Literatursprache) auf allen Sprachebenen: in der Phonologie (Ultimabetonung; veränderte Artikulation einzelner Phoneme etc.), in der Morphologie (Übernahme von Formantien, paarige Verben etc.), in der Syntax — die augenfälligsten Spuren jedoch weist der Wortschatz auf. In den Zentraldialekten (wie in der Literatursprache) können wir mit wenigstens 500, in den peripheren Dialekten mit 1000—1500 Wörtern tatarischer Herkunft rechnen.

Der tatarische Einfluß ist nicht auf die Sprache beschränkt, sondern erstreckt sich auch auf andere Gebiete der ethnischen Kultur (Brauchtum, Kleidung, Melodienschatz). Auch deren Untersuchung wurde angegangen, doch ebenso wie auf dem Gebiet des sprachlichen Einflusses bedarf es auch hier weiterer Forschungen.

A permi rokonságnevek rendszeréről

A kérdőíves anyaggyűjtés és eredményei II.*

9. A közreadott anyag elemzése során — amikoris főként a komi rokonságnevekről esik szó, mivel a kérdőíves módszer alkalmazására elsősorban komi földön adódott lehetőség — itt és most csak a következő főbb kérdéseket tárgyalom, ezeket is a teljesség igénye nélkül: a rokonok 1. neme, 2. vérrokon/házassági rokon és 3. egyenesági/oldalági rokon mivolta, valamint 4. az apai/anyai ágon történő nyilvántartása, 5. egy bizonyos meghatározott nemzedékhez tartozása és kora.²³

9.1.1. A megnevezett/megszólított rokon nemét a komiban mindig, az udmurtban néhány kivételtől eltekintve ugyancsak mindig figyelembe veszik. Azonnal tudni lehet, az említett/megszólított rokon férfi-e vagy nő, a nembeli különbségek nem mosódnak el.

A kivételt az udmurtban és ennek is főleg déli nyelvjárasterületén az 'unokatestvér' jelentésű *čuzodig* ~ *čuzodik* és 'a feleség anyai ágú unokatestvére — az apai nagynéni lánya férjének' jelentésű *balduz* szó képezi. Ez utóbbi használatos *pi* 'fiú', illetve *nil* 'lány'-jelentésű előtaggal is. Mindkét kivétel további kutatást igényel, mert miként T. I. ТУЕПЛЈАСИНА a *čuzodig*-gal kapcsolatban megjegyezte,²⁴ „rejtélyesek”, és új felismerésekhez vezethetnek — nemcsak számomra²⁵ — az unokatestvérekről vallott nézeteket illetően, ugyan-

* L. NyK 81: 247—272.

²³ Az itt tárgyalandó kérdések kijelölésében elsősorban KLARA VAVRA Семантический анализ терминов родства угорских языков c. cikke (SFU 2 [1966]: 217—226), s ebben is az A. KROEBER-féle 8 szempontnak (eredetiben: A. KROEBER, Classificatory systems of relationship. Journal of the Royal Anthropological Institute. 1909: 39) az áttanulmányozása játszott a főszerepet. A. Kroeber bármely nyelvben a rokonságnevek vizsgálatában legfeljebb nyolc, egymástól független szempontot tart figyelembe veendőnek. Ezek a következők: 1. a meghatározott nemzedékhez tartozás, 2. az egyenesági/oldalági rokonság, 3. a kor egy nemzedéken belül, 4. a rokon neme, 5. az Ego (a megnevező) neme, 6. annak a személynek a neme, aki egyidőben rokona Egonak és más személynek is, 7. vérrokonság/házassági rokonság, 8. a rokon élő vagy halott volta.

²⁴ Т. И. Тепляшина, Загадочные термины родства в удмуртском языке. SFU 4 (1968): 263—267.

²⁵ BODROGI TIBOR, A magyar és az „uráli rokonsági rendszer” viszonyának kérdéséhez. Népi kultúra — népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának évkönyve X. Budapest 1977. 9—33 (németül: Die Gesellschaftsorganisation der finnisch-ugrischen Völker (Zur Frage des Verhältnisses des ungarischen und des uralischen Verwandtschaft-systems). CQLFU Pars I. Budapest 1975. 103—120). Az utalások a magyar nyelvű változatra vonatkoznak. Itt: megjegyzések a 7. táblázathoz.

is éppen az etnológiai szakirodalomban a kulcsjelenségek közé sorolt kereszt-unokatestvéri (cross-cousin) kapcsolatokra utalnak.²⁶

A magyar *szülő*, és főleg a *testvér*-típusú összefoglaló — „nemtelen” avagy „kétnemű” — rokonságnevek nem használatosak egyik permi nyelvben sem. A megfelelő komi és udmurt szavak a magyar *ia-fia*, *anyós(a)-após(a)*, *fia-lánya*-típushoz hasonló összetételek, amelyekben mindkét nemű rokon megnevezése szerepel, pl. komi *ai-mam* (tkp. 'apa-anya'), *mam-bal* (tkp. 'anya-apa') 'szülők', *čoja-voka* (tkp. 'lánytestvéres-fiútestvéres') 'testvérek'; udm. *ataj-anaj* (tkp. 'apa-anya'), *mumi-bubi*, *mumi-aji* (tkp. 'anya-apa') 'szülők', *nuń-vin* (tkp. 'báty-öcs') 'fiútestvérek', *kudo-tuklači* 'lánykérő férfi — lánykérő nő > 'a házastárs apja-anyja (= szülei) egymásnak, nászok' stb. Ezekről a rokonságnevekről, ezeknek is elsősorban grammatikai megformáltságáról és többszámi jelentéséről, valamint a magyar *-ék*-képzős gyűjtőnevekhez hasonlatos rokonságnevekről²⁷ l. máshol bővebben.

Miként általában a finnugor nyelveket, így a permi nyelveket sem jellemzi a nem alaki jelölése. Ez csak az orosz jövevényszavakban figyelhető meg, pl. *plemeńnik*, *plemeńnica* 'a testvér fiúgyermek', 'a testvér lánygyermek'.

9.1.2. Az Ego (a megnevező, a megszólító, a beszélő) neve a permi nyelvekben nem játszik szerepet. Pl. a férfi Ego éppen úgy hívja a szülők testvéreit, mint a lánytestvére, a nő-Ego; az após ugyanúgy hívja a fia feleségét, mint az anyós. A testvérek megkülönböztetésében koruk és nemük szerint — ez a legkézenfekvőbb esete a szóban forgó jelenségnek — sem a komiban, sem az udmurtban szintén nem játszik szerepet a beszélő neme.

J. LŐRINCZI RÉKA — példátlanul gazdag, nyelvenlékes, okleveles, nyelvjárási, köznyelvi stb., stb. adatokból összeállított adattárára építve — magyar rokonságnévmonográfiájában, illetve a testvéreket jelölő szavakról írt cikkében²⁸ — valószínűnek tartja a testvérek, éspedig a fiatalabb testvérek megkülönböztetését a magyarban nemcsak koruk és nemük, hanem még a beszélő neme szerint is.²⁹ Annak ellenére, hogy én magam ebben az elgondolásban,

ha a beszélő nő:

S ^o	néne
S ^x	öcs
B ^o	bátya
B ^x	ara

ha a beszélő férfi:

S ^o	néne
S ^x	húg
B ^o	bátya
B ^x	öcs

²⁶ BODROGI TIBOR, Társadalmak születése. Gondolatár. Budapest 1962. 53, keresztunokatestvér: az apa nem szerint különböző testvérének gyerekei az anyai nagybácsi gyerekeinek, tehát F^Ss F^Sd MBs-nek, MBd-nek; párhuzamos unokatestvér: az apa azonos nemű testvérének gyerekei, tehát F^Bs F^Bd az anyai nagynéni gyerekeinek, M^Ss-nek, M^Sd-nek.

²⁷ Az ilyenfajta, a komiban rendkívül gyakori szerkezetekre gondolok: (FV) *inka-mońa* 'az anyósék (tkp. anyósos-menyés, értsd: a férj anyja a menyével)' (nem 'anyósok'); *aja-pija* 'az apáék (tkp. apás-fias, értsd: az apa a fiával)'.

²⁸ J. LŐRINCZI RÉKA, A magyar rokonságrendszer. Kriterion, Bukarest (sajtó alatt); Uő., Magyar rokonsági elnevezések. A testvéreket jelentő elnevezések. NyIrK 23 (1979): 45–58.

²⁹ Uő.: NyIrK 23 (1979): 57–58.

főleg a bizonyításában sok „lehetett”, „talán”-féle bizonytalanságot találok, és hogy a komi—udmurt és a magyar rokonságnév-rendszerben vajmi kevés közvetlen rokonságot, hasonlóságot látok, mégis úgy vélem, hogy nem árt, ha a finnugor rokonságnév-kutatásban, főként az adatgyűjtésben ezzel a lehetőséggel is számolunk.³⁰ Annál is inkább, mert a 24. sz. táblázatban szereplő baskíriai udmurt szavak között találunk olyanokat, amelyek nem zárják ki ezt a lehetőséget:

az apai nagybácsiknak a férfi Ego *vän*
 az apai nagynéniknek a férfi Ego *eke*

Egy adat azonban még nem elég meggyőző. Ennek a különbségnek végig kellene vonulnia az egész rokonságrendszeren, vagy annak bizonyos részein, de ennek nyoma sincs. (Bár az is igaz, hogy éppen az udmurt gyűjtés során egy kérdőíven belül változott az adatközlő személye és neme.)

Akadtak komi adatközlők, akik az apósnak és az anyósnak a menyüket illető megnevezésében árultak el e téren némi bizonytalanságot. Erre a fontos és érdekes jelenségre, tehát hogy ugyanannak a személynek a megszólítására megnevezésére a különböző megszólítók/megnevezők különböző szavakat használnának, megbízható adatokat nem sikerült szereznem.

A fentieknek látszólag ellentmond a 8—9. ábra, luzai férfi és női adatközlőm, a közel egykorú férfi és feleség nem egyformán nyilatkozott:

	a férjnek	a feleségnek
MB ³¹	<i>dađ</i>	<i>čož ~ tom čož</i>
MBW	<i>neveska</i>	<i>čožen ~ čožin</i>
MBs MSs	<i>bratan</i>	<i>brate (brat + vocativusi e)</i>
MBsW MSsW	<i>neveska</i>	<i>moñ ~ neveska</i>
sW	<i>moñ neveska moletka</i>	<i>moñ neveska</i>
FS	<i>név + soč</i>	<i>név + soč ~ név + tota</i>

Mindez nem azt bizonyítja, hogy más lenne a megnevezés, ha más nemű a megnevező. Mindössze arról van szó, hogy a feleség még egy kicsit jobban ismerte a régi elnevezéseket (sokszor az újabb, az orosz jövevényszóval párhuzamosan), tehát egyrészt jó példát szolgáltatott az egyetemes érvényű nyelvjárásgyűjtői

³⁰ Ezzel a lehetőséggel a kérdőíves gyűjtés módszerét, a kétirányú kérdezést (ki ő nekem? kije vagyok én neki?) választva és több korosztályból, kb. azonos korú, családi helyzetű, egynyelvű stb., egy szóval „ideális” férfi és „ideális” női adatközlőket remélve, elméletben számoltam is, de a gyakorlatban ezt nehéz volt megvalósítani. Eleve kevés férfi adatközlő akadt, egyes komi vidékek teljes férfilekossága odaveszett a háborúba.

³¹ A rövidítéseket l. az I. részben, NyK 81 (1979): 272.

HB	WB	B	Qf	Qs	FF	MF	F
		<i>vok</i>	<i>bratan</i>	<i>plemeňnik</i>	<i>peť</i> <i>ded</i> <i>izjed bat</i> <i>peris bat</i>	<i>čož</i> <i>ded</i> <i>izjed bat</i> <i>izjed aj</i>	<i>aj</i> <i>bat</i>
<i>ajapi</i> <i>dever</i> <i>piver</i>	<i>šurin</i>						

HBW	WBW	WB	S	Ql	Qd	FM	MM	M
		<i>švešša</i>	<i>čoј</i> <i>soč</i> <i>dv.</i> <i>soč</i>	<i>dv.</i> <i>soč</i>	<i>plemeňnica</i>	<i>peč</i> <i>bab</i> <i>peris bab</i> <i>peris mam</i> <i>ičet mam</i>	<i>čožen</i> <i>bab</i> <i>peris mam</i> <i>izjed mam</i>	<i>mam</i>
<i>neveska</i>	<i>oňa</i> <i>moň</i>							
<i>dever</i>	<i>piver</i>	<i>ajapi</i>	<i>svojak</i>	<i>svat</i>	<i>brat</i>	<i>bratan</i>		

SH/BW-nek

HB	HB	HB	WSH		B	Qf
<i>testvér)</i>						
<i>moň</i> <i>ičmoň</i>	<i>oňa</i>	<i>ajanžl</i>	<i>švešša</i>	<i>čoј</i>	<i>soč</i>	<i>dvojur. čoј</i>

BW
QW
sW
YsW

BW
QW
sW

BW (SH-nak)

WBW

WBW

HW

WS

S

S

Ql

tapasztalatra, hogy a nők „hagyományörzőbbek”, mint a férfiak,³² másrészt az asszony rokonságnévismerete példa a tipikusnak mondható komi két-nyelvűségre.³³

9.2. A vérrokon/házassági rokon megnevezésekben (szembeállításban) mutatkozó különbségeket a 27–28. és a 29., 30. táblázatok alapján összegezem. Ezek az 1–21. táblázat változatai, és azt a célt szolgálják, hogy szembe-tűnjék, milyen jelentései vannak ugyanannak a szónak, és ezek a jelentések hogyan oszlanak meg a rokonok e két fő csoportja között. Egyúttal rámutatok az ilyenfajta — látszólag teljesen korrekt — táblázatbaszedés veszélyeire.

9.2.1. A táblázatokból úgy tűnik, hogy vérrokont is jelentő házassági rokonnév csak a szülők és a nagyszülők nemzedékében fordul elő, és pedig a 'nagynéni' — 'a nagybácsi felesége (tehát magyarul ugyancsak nagynéni)', illetve a 'nagybácsi' — 'a nagynéni férje (tehát magyarul szintén nagybácsi)', valamint az 'anyai nagyapa' *čož* és az 'anyai nagybácsi' *čož, tom čož (tom 'fiatal'), az 'anyai nagyanya' čožen* és az 'anyai nagybácsi felesége' *čožen; unaj* 'a legidősebb apai nagybácsi' és 'anyai nagynéni férje'; *ičin* 'anyai nagynéni' és 'az apai nagybácsi felesége' esetében.

Következik-e mindebből, hogy a (mai) komiban a mai magyarhoz hasonlóan nem tesznek különbséget a vér szerinti nagybácsi és a vér szerinti nagynéni férje, a vér szerinti nagynéni és a vér szerinti nagybácsi felesége között? Jellemző-e ez a sajátosság az egész komi nyelvterületre, vagy csak a táblázatban, mint afféle statisztikai átlagban mosódnak össze ezek a vérrokonok és házassági rokonok?

A 31–39. ábrák (térképek) szemléltetik ezeknek a rokonságneveknek a földrajzi megoszlását.³⁴

Annak ellenére, hogy a kép elég tarka és izoglosszákat meghúzni elég nehéz, mégis megállapítható, hogy az említett vérrokonokat és az említett házassági rokonokat a nyelvjárások többségében megkülönböztetik, mondhatnánk, kizárásos alapon: az biztos, hogy

FS	<i>ob</i>	MS	<i>čožin</i>
FB	<i>dad</i>	MB	<i>čož</i>

ezenkívül *čožin* 'az anyai nagyapának a felesége (= anyai nagyanya)' és 'az anyai nagybácsinak a felesége', *dad* pedig jelentheti az összes (mindkétfajta) nagybácsit, kivéve *čož*-t. Tehát aki nem *ob*, nem *čožin*, és nem *dadin*, *dadna* 'apai/anyai nagybácsi felesége (bizonyos nyelvjárásokban)' (1. térkép), az lehet akármelyik-fajta (vér szerinti vagy házassági rokon) nagynénem.

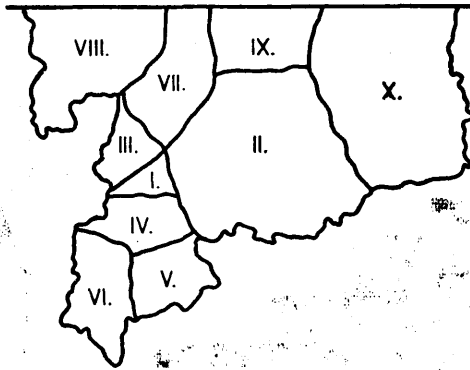
Ami 'az anyai nagyapa' — 'anyai nagybácsi' meg 'az anyai nagyanya' — 'az anyai nagybácsi felesége' jelentéseket illeti, itt elmosódik a különbség

³² A nők hagyományörzéséről (már ami a komi hagyományokat illeti) csak az egy- (komi) -nemzetiségű családban beszélhetünk, mivel a vegyes házasságokban, ha a feleség orosz, milyen hagyományokat őriz?

³³ Vö. Основы финно-угорского языкознания. Марийский, пермские и угорские языки. Москва 1976. 123–124.

³⁴ A térképek eredetijét l. В. И. Лыткин, Исторический вокализм пермских языков. Москва 1964. 9. A luzai és a letkai nyelvjárást az újabb munkákban nem különítik el. Vö. Атлас Коми АССР. Москва 1964. 72.

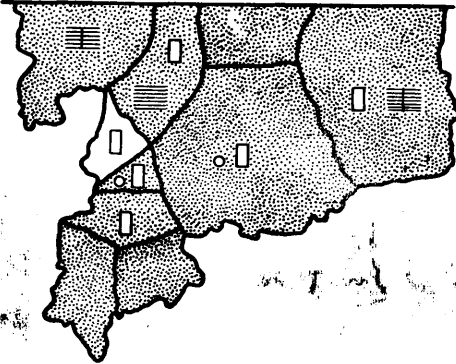
31.

- I. Sziktivkar és környéke
- II. Felső-Vicsegda
- III. Alsó-Vicsegda
- IV. Közép-Sziszola
- V. Felső-Sziszola
- VI. Luza - Letka
- VII. Vim
- VIII. Udora
- IX. Izma
- X. Pecsora

32.

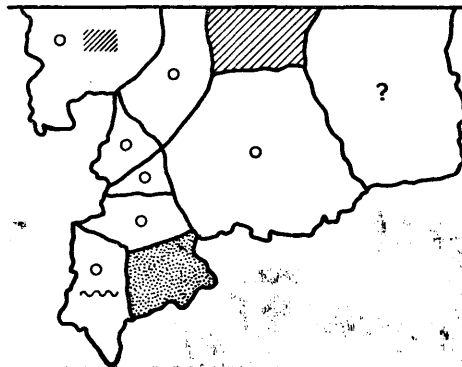
'anyai nagynéni (MS)'

- t'etka és alakváltozatai
- c'ožin'
- ic'in'
- un
- unin'

33.

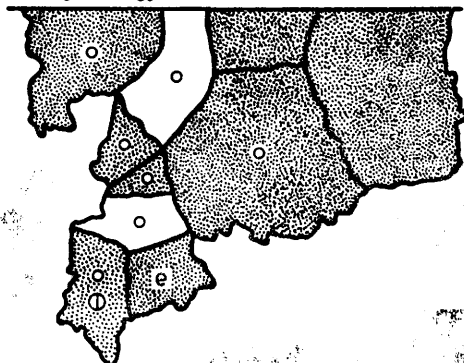
'az anyai nagybácsi felesége (MBW)'

- t'etka és alakváltozatai
- c'ožin', c'ožen'
- d'ad'in, d'adna
- n'eveska

34.

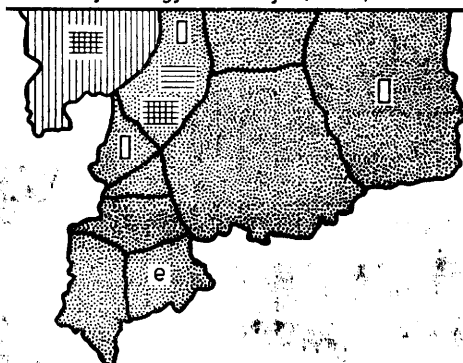
'anyai nagybácsi (MB)'

- d'ad'
- e d'ed'
- c'ož
- tom c'ož

35.

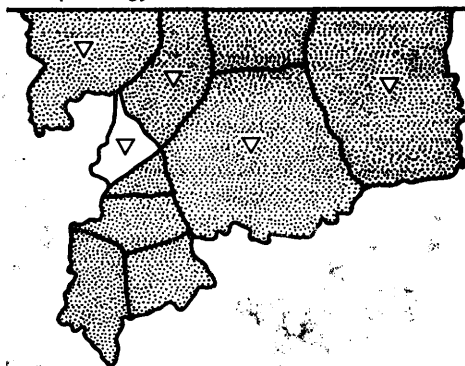
'az anyai nagynéni férje (MSH)'

- d'ad'
- e d'ed'
- ic'in'd'ad'
- und'ad'
- unaj
- z'at'

36.

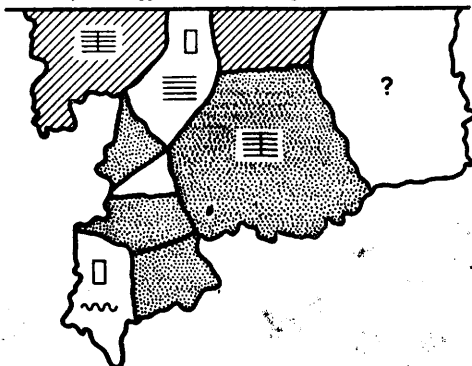
'apai nagynéni (FS)'

- t'etka és alakváltozatai
- cb

37.

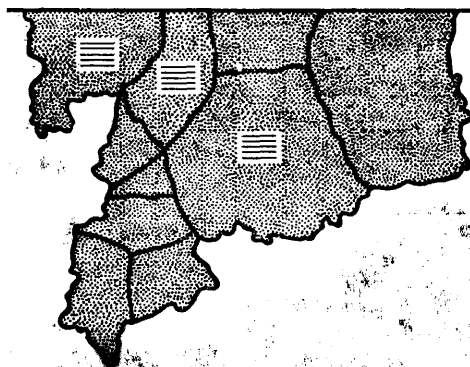
'az apai nagybácsi felesége (FBW)'

- t'etka és alakváltozatai
- un
- unin'
- d'ad'in, d'adna
- ic'in', ic'en'
- n'eveska

38.

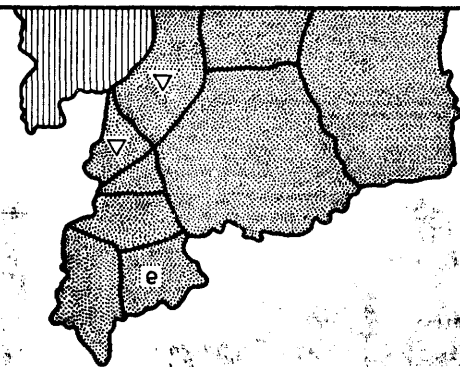
'apai nagybácsi (FB)'

 d'ad'
 *unaj FB**

39.

'az apai nagynéni férje (FSH)'

 d'ad'
 e d'ed'
 obd'ad'
 z'at'

az egyenesági vérrokon (nagyanya) és az oldalági házassági rokon (a nagybácsi felesége) között.

Bár a jelenlegi kép nem egészen egyértelmű, mégis meggyőződéssel állíthatjuk, hogy a vérrokonok és házassági rokonok elkülönítése a komi, és a 24. táblázatból ítélve az udmurt, tehát a permi rokonságrendszer egyik alapelve volt, nemcsak a szülők és a nagyszülők nemzedékében, pontosabban a szülők testvérei és e testvérek házastársainak az esetében, hanem a fiatalabb nemzedékekben is (l. 1—3. táblázat). Az is megállapítható, hogy a különféle elnevezések egységesülése már régen megkezdődött.

9.2.2. Mindaz, amit a fentiekben elmondtam a szülők testvéreiről, vonatkozik a nagyszülők nemzedékére, a nagyszülők testvéreire és ezek házastársaira is (40. táblázat). A szülők nemzedékében használt rokonságnevek jelzővel bővülnek: *peris* 'idős, öreg', *izid* 'nagy' stb. A 3-elemű betűszimbólumban mindig az utolsó két, a 4-eleműben pedig az utolsó három betű határozza meg, melyik rokonságnevet ismétlődik itt a szülők nemzedékéből:

MB <i>čož</i>	FMB <i>čož</i>	FSH <i>obdad</i>	FFSH <i>obdad</i>
	MMB		MFSH
FB <i>dad</i>	FFB <i>dad</i>	MSH <i>icindad</i>	FMSH <i>icindad</i>
	MFB		MMSH

tehát gyakorlatilag nincsen különbség a szülők testvérei és a nagyszülők testvérei között. Erre a jelenségre még visszatérünk, igaz, más vonatkozásban, de valószínűleg itt is arról van szó, hogy a szülők használta megnevezéseket tanulják el és használják a gyermekeik.

40. A szülők és a nagyszülők nemzedéke (komi nyelvjárásonként)

	FV	AV	KpSz	FSz	LuLe	Vm	Ud	Izs	P
FF	<i>peł</i> <i>ded</i>	<i>izid bat</i> <i>ded</i>	<i>ded</i>		<i>peł</i> <i>peris bat</i> <i>ded(uška)</i>	<i>ded</i>	<i>peł</i>	<i>ded</i>	<i>ded</i>
MF	<i>izid bat</i> <i>peris bat</i>	<i>ded</i>	<i>izid bat</i> <i>izid aj</i> <i>ded</i> <i>čož</i>	<i>čož</i>	<i>čož</i> <i>ded</i>	<i>ded</i>	<i>peł</i>	<i>ded</i>	<i>ded</i> <i>izid bat</i>
FFB		<i>dad</i>	<i>dad</i>		<i>dad</i>	<i>dad</i>	<i>dad</i>		
MFB		„ <i>никак</i> ”	<i>dad</i>		<i>čož</i> <i>peris čož</i> <i>čožen vok</i>			<i>dad</i>	<i>dad</i> <i>dad</i>
FMB		<i>čož</i> <i>izid čož</i> <i>peris čož</i>	<i>dad</i>		<i>dad</i>			<i>dad</i>	<i>dad</i> <i>dad</i>
MMB		<i>čož</i> <i>izid čož</i> <i>peris čož</i>	<i>dad</i>		<i>čožinlen vok</i> <i>dad</i>			<i>dad</i>	<i>dad</i>
FFSH		<i>obdad</i>	<i>dad</i>		<i>dad</i>			<i>dad</i>	<i>dad</i>
MFSH									
FMSH		<i>icindad</i>	<i>dad</i>		<i>dad</i>			<i>dad</i>	<i>dad</i>
MMSH									
FM	<i>peč</i> <i>peris bab</i> <i>bab</i>	<i>bab</i>	<i>icet mam</i> <i>peris mam</i>		<i>peč</i> <i>peris mam</i>			<i>bab</i>	<i>bab</i> <i>bab</i>
MM	<i>izid mam</i>	<i>bab</i>	<i>čožen</i> <i>izid mam</i> <i>peris mam</i>		<i>peris mam</i> <i>čožen</i>			<i>bab</i>	<i>bab</i> <i>bab</i> <i>izid mam</i>
FFS		<i>izid ob</i> <i>peris ob</i>	<i>tetka</i>		<i>totka</i> <i>tet(ka)</i>			<i>tet</i>	<i>tet</i>
MFS		„ <i>никак</i> ”	<i>tetka</i>		<i>totka</i> <i>tet(ka)</i>			<i>tet</i>	<i>tet</i>
FMS		<i>icin</i>	<i>tetka</i>		<i>totka</i> <i>tet(ka)</i>			<i>tet</i>	<i>tet</i>
MMS		<i>icin</i>	<i>tetka</i>		<i>totka</i> <i>tet(ka)</i>			<i>tet</i>	<i>tet</i>
FFBW		<i>tetka</i> <i>neveska</i>			<i>tetka</i>			<i>tet</i>	<i>tet</i>
MFBW			<i>tetka</i>		<i>tetka</i>			<i>tet</i>	<i>tet</i>
FMBW		<i>peris čožin</i>	<i>tetka</i>		<i>tetka</i>			<i>tet</i>	<i>tet</i>
MMBW		<i>čožin</i>	<i>tetka</i>		<i>tetka</i>			<i>tet</i>	<i>tet</i>

Megjegyzések:

1. A FV, KpSz, FSz nyelvjárásból hiányzó adatokat a komi szótárakból és nyelvjárási monográfiákból (ezek szótári részéből) sem sikerült pótolni. Az adatközlők gyakran válaszolták: „nem tudom, nem él már”, „nekem ilyen rokonom nem volt”, „biztosan *totka* és *dad*”.

2. A vimi nyelvjárásban a hiányzó adatok helyére mindenhol a „körülfrással” megjegyzés való.

3. Pecsorai adatközlőm nem volt, az itt (és máshol) közölt adat „orv-anyag”.

9.2.3. A házassági rokon elnevezését nem egy esetben annak a vérrokonnak az elnevezése határozza meg, akinek a révén az illető házassági rokon bekerült a rokonságba:

FS	<i>ob</i>	MS	<i>ičin, un</i>	MF	MB	<i>čož</i>
FSH	<i>obdad</i>	MSH	<i>ičindad, undad</i>	MM	MBW	<i>čožin ~ čožen</i>

(A jelöletlen összetételben az előtag és az utótag kapcsolatáról l. a **9.3.2.** pontban.)

9.2.4. A házassági rokonok és a vérrokonok elnevezésbeli elhatárolásának egyik sajátos esete a férj/feleség szüleinek és a saját szülőknek a megnevezésében mutatkozó különbség/azonosság.

A férj szüleinek és a feleség szüleinek más-más elnevezése van — a kívülállók számára (l. alább). A nyelvjárások túlnyomó többségében, sőt az egy-két adatközlő tétovázását figyelmen kívül hagyva úgy is fogalmazhatnánk, hogy az egész komi nyelvterületen a férj apját *aiká*-nak, anyját pedig *enká*-nak, *inká*-nak nevezik. A kérdésre: „hogyan nevezik a feleség szüleit?” a válasz gyakran a következő volt: „Po-russzki: *tošša* i *tešš*, a po komi *tešša* i *tešš*”. Ez utóbbi elnevezések eredete és kora iránt semmi kétség, viszont az *aika* — *enka*, *inka* szópárral annál több a gond.

Az *aika* az 'apa; hím' jelentésű *aj* szó származéka,³⁵ az *enka*, *inka* pedig az 'anya; nőstény' jelentésű, ma már elavult és önállóan nem használatos *en*, *in* szóé. Úgy tűnik, hogy a feleség a férje szülei (elsősorban apja) és a saját szülei (apja) között a kedveskedés, udvariaskodás erejéig tesz különbséget.³⁶ Egyes nyelvjárásokban, mint pl. az izmaiban és a vimiben az *aj* 'apa' szónak 'após (a feleség apja)' jelentése is van.³⁷

Az *aika*, *enka*, *inka*, valamint a *tešša*, *tešš* megszólításként nem, csak róluk beszélve használatos, a családban a meny, illetve a vő ugyanúgy szólítja házastársa szüleit, mint ahogyan a házastárs szólítja őket, vagyis „házi használatban” nincs különbség a saját szülők és a házastárs szülei, tehát vérrokon és házassági rokon között. Lehet, hogy pl. a fiatalasszony más szóval nevezi meg a saját szüleit, mint a férj a sajátját, éspedig a 'szülők' jelentésű szó (szavak) nyelvjárási szinonimáival, de a lényeg változatlan marad: vérrokon jelentésű szót használ házassági rokonhoz/rokonról szólva.

A feleség szüleit jelentő szavak orosz jövevényszavak, szemben az *aiká*-val, *enká*-val, amelyek mind a komi történelemben,³⁸ mind a komi népköltészetben-szépirodalomban előfordulnak. Ebből arra következtethetnénk, hogy az apósok/anyósok és a (saját) szülők megkülönböztetése újkori jelenség és orosz mintára honosodott meg. Ez egyúttal a vegyes házasságok nemzeti-ségi összetételét is jól tükrözi: többnyire a feleség (és következésképpen a feleség rokonsága) orosz. Jelenti-e ez azonban azt, hogy az orosz hatást megelőzően nem tettek különbséget apák/anyák, a feleség apja/anyja és a férj apja/anyja között? Jelentheti, de jelentheti azt is, hogy az orosz feleségek „elterje-

³⁵ В. И. Лыткин, Древнепермский язык. Москва 1952.

³⁶ Általános tapasztalat, hogy minél idősebb a megszólított, annál inkább a kicsinyítőképzős alak használatos.

³⁷ В. И. Лыткин — Е. С. Гуляев, Краткий этимологический словарь коми языка Москва 1972.

³⁸ Л. П. Лашук, Формирование народности коми. МГУ, Москва 1972. 41.

désével" a komiba bekerülő orosz szavak eredeti komi szavakat szorítottak ki a használatból. A mai állapot alapján nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. A komi írásbeliség meglehetősen régi, és a viszonylag nagyszámú nyelvemlékben nyomon lehet követni ezeknek a szavaknak a történetét, különös figyelmet fordítva az *ajká*-ra, mert aligha hihető, hogy a komi történelemben „az *ajká*-k korá”-nak nevezett korszak „az apósok kora” lett volna.

9.3. A rokon egyenesági vagy oldalági mivolta a megnevezésből többnyire azonnal kiderül. Amikor arra a kérdésre keressük a választ, hogy találkozunk-e az apát/anyát, nagyapát/nagyanyát, dédapát/dédanyát stb., illetve fia[ma.]t/lány[om.]t, unokát jelentő szóval más rokonsági (vérrokoni és házassági rokoni) viszonyok megnevezésében (tehát van-e ezeknek a szavaknak másik, második, harmadik stb. rokonságnév-értékű jelentése), akkor ismét csak az idősebb nemzedékekben, éspedig a szülők és a nagyszülők nemzedékében találunk megjegyezni valót.

9.3.1. Már említettem, hogy amelyik nyelvjárásban a *čož* 'az anyai nagyapa' és *čožen* 'az anyai nagyanya', ott a *čož* egyúttal jelentheti 'az anyai nagybácsi'-t és a *čožen* 'az anyai nagybácsi felesége'-t is. Tehát a *čož* jelenthet egyenesági és oldalági vérrokont, a *čožen* hasonlóképpen egyenesági vérrokont és oldalági vérrokon házassági rokonát.

Az elavult, önállóan nem használatos *-en* 'anya; nőtény' szóhoz hasonlóan az 'apa; hím' jelentésű, de önállóan is használt *aj* szó is előfordul oldalági rokon megnevezésére szolgáló összetett rokonságnevekben: *unaj* 'a legidősebb apai nagybácsi'.³⁹ Az *un* előtag szintén rokonságnév, jelentései: az apai nagybácsi felesége; az anyai (!) nagynéni (*unin* változatban is); az anyai nagybácsi felesége (nyelvjárásonkénti megoszlásban l. a 2. táblázat).

9.3.2. Első látásra a *čožen*, *unaj* esetében is ugyanazzal az összetétel-típussal van dolgunk, mint pl. az *obdad* 'az apai nagynéninek, obnak a férje', *icin* 'az anyai nagynéninek, icin'-nek a férje', *undad* 'un'-nak a férje' esetében. Mindezekben az összetételekben mind az előtag, mind az utótag rokonságnév, az *-en* kivételével mindegyik önállóan is használatos.

Valójában kétféle összetétel-típussal van dolgunk: az első esetében az összetétel mindkét tagja oldalági rokont jelent. Ez a körülmény lehetővé teszi, hogy az összetételt sajátos "kijelölő" jelzős szerkezetként magyarázzam, kb. így: *obdad* a nagybácsik, *dad*-ok közül az a nagybácsi (nagybátyám), aki *ob* nagynéném férje (~ férjeként lett a nagybátyám). De lehetséges más magyarázat is: az összetétel jelöletlen birtokos szerkezet, amelyben az utótag jelentése „átértékelődött”: a *dad* szó jelentése utótagként nem 'nagybácsi', hanem 'férj'.

A másik összetétel-típusban az utótag egyenesági vérrokont (apát, anyát) jelent, s ez kizárja azt a lehetőséget, hogy az összetételt jelzős összetételnek tekintsem, ugyanis *čožen* jelentése 'anyai nagybátyám felesége, anyai nagynéném', s nem lehet *az az anyám, aki *čož* révén lett az anyám, *unaj* pedig 'a legidősebb apai nagybátyám', nem *az az apám, aki *un* révén lett az.

Ha viszont a többjelentésű *čož* szónak az 'anyai nagyapa' jelentéséből

³⁹ A. С. Сидоров, Термины родства у коми. Историко-филологический сборник. № 2. Сыктывкар 1952. 63–64.

indulok ki, és *čožen*-nek 'az anyai nagyanya' jelentését veszem tekintetbe, vagyis az előtag is és az utótag is egyenesági vérrokont jelent, akkor a kijelölésnek alig van akadálya: az „alig” azt jelenti, hogy az utótag jelentésének némi átértékelődésével kell számolni. Az *-en* első jelentésben 'anya'-t, 'nőstény'-t jelent és nem 'feleség'-et, márpedig a "kijelölő" jelzői összetételnek a költetkezésképpen van értelme: *čožen* 'az a nagyanyám, aki *čož* nagyapám felesége (feleségként lett a nagyanyám)'.

Tehát mind az *-en*, mind az *aj* esetében új, kizárólag összetételben jelentkező jelentéssel — 'feleség' ('anya' helyett), 'férj' ('apa' helyett) — kell számolni. Ez a jelenség azért érdemel figyelmet, vagy pontosabban azért is figyelmet érdemel, mert a rokonságnevek jelentésváltozásával összetétel tagjaként, különféle toldalékos alakban mások is, nem ritkán számolni kell. Jó példa erre az udmurtban közkeletű (és a magyartól egyáltalán nem idegen, vö. 'az *anyjukom* 'a feleségem', értsd: a gyermekeim, a gyermekeink anyja; N. *aptya*, *aptyukom* stb.) *atajzi*-típus: *atajzi* 'férj (a feleség szóhasználatában)', tkp. 'az (ó) apjuk'.⁴⁰

9.4. Az anyai/apai ághoz tartozás nyilvántartása a komiban és az udmurtban a nyilvánvaló különbségek ellenére is alapvető azonosságokat mutat. Apai vagy anyai ágon? — ez a kérdés kezdetben elég értelmetlennek tűnt az adatgyűjtés során a komi adatközlőknek, akik egyhangúan azt állították, hogy nincs különbség az anyai és az apai rokonok között. Végül azonban kezdett kibontakozni a bizonyos nemzedékekhez kötött, de mégiscsak meglevő különbség az apai és az anyai ágtól függően. Az unokatestvérekkel kezdve az Egonál fiatalabb nemzedékekben nincs különbség, de a szülők nemzedékében és a még idősebb nemzedékekben már van. Az udmurtban is hasonló a helyzet.

9.4.1. Az udmurtok az anyai és az apai rokonokat két jól elhatárolt csoportba sorolják: a 24. táblázatban nemcsak a két szélső sor (kik ők nekem, Egonak), hanem a két belső oszlopban (kije vagyok én nekik) is nagy különbségek vannak. Az udmurtok az anyai rokonokat főleg olyan összetett rokonságnevekkel nevezik meg, amelyeknek előtagja az udmurtban önállóan nem használatos *čuž* szó. Az utótag vagy köznévv, pl. *murt* 'ember', vagy a kiscsaládba tartozó, nálam idősebb vérrokonok és ezek nálam idősebb házastársainak megnevezése, pl. *anaj* 'anya', *ataj* 'apa', *apaj* 'idősebb lánytestvér'. Ez utóbbi összetételek jellegzetessége az, hogy a *čuž* előtagú összetétel az utótagban jelzett nemzedéknél egy nemzedékkal idősebb rokont jelent, pl. *čužanaj* 'anyai nagyanyám', *čužataj* 'anyai nagyapám', *čužkenak* 'fiatalabb anyai nagyatyám (= anyám öccse) felesége, ha idősebb nálam (ha fiatalabb, akkor előtag nélkül *ken*).

9.4.2. A komi nyelvjárások többségében az apai nagybácsikat és az anyai nagybácsikat, vagyis a szülők fiútestvéreit és a szülők lánytestvéreinek férjét (férjeit) egyaránt a *dad* szóval, a szülők lánytestvéreit és a szülők fiútestvéreinek (a *dad*-oknak) a feleségét (feleségeit) a *letka* szóval (és ennek szép számú alakváltozatával) nevezik meg. De 10 nyelvjárásból 7-ben az anyai nagybácsit más szóval is megnevezhetik, éspedig az eddig már sokat emleget-

⁴⁰ Vö. Т. И. Тепляшина, Способы выражения вокативности в удмуртском языке. Вопросы удмуртского языкознания. III. Ижевск. 1975. 193—196.

tett *čoź*-zal. A *dad* és a *čoź* tehát bizonyos nyelvjárásokban szinonimaként szerepel. Mire lehet mindebből következtetni? A *dad* orosz jövevényszó, amely az átadó nyelvben és a környező orosz nyelvjárásokban apai/anyai különbségtétel nélkül, általában 'nagybácsi', sőt, általában 'idős ember, bácsi' jelentésű. A komiba valószínűleg az eredeti 'nagybácsi' jelentéssel, rokonságnévként került be. Ezzel szemben a *čoź* nagy elterjedtsége és udmurt kapcsolatai révén a permi szókészlet részének tekintendő, és mind a komi nyelvjárásokban, mind az udmurtban félreérthetetlenül az anyai rokonságra utal. (Maga a szó a 'születni' jelentésű permi ige származéka⁴¹ A kérdés az: volt-e a *dad* szó bekerülése előtt 'apai nagybácsi' (contra 'anyai nagybácsi') jelentésű szó a komiban? Ha nem volt, mivel magyarázható ennek a „féloldalas oppozíciónak” a megléte mindkét permi nyelvben? Ugyanis az udmurtban hasonló a helyzet: ott a *čuź*-előtagú összetételekkel szintén jövevényszó, nem orosz, hanem tatár kölcsönzés, az *agaj*, *abəzi* áll szemben (l. a 24. táblázatot).

9.4.3. A 30. táblázatban együtt mutatom be az apai és az anyai nagynéniket/nagybácsikat az apai/anyai nagyapákkal/nagynanyákkal, ezek testvéreivel és a testvérek házastársaival — nyelvjárási megoszlásban, de ebből nem derül ki, hogyan hódít egyre nagyobb teret a *dad* (a *čoź* rovására). Erről érdekes adatokat sikerült szerezni a terepmunka során. Az 5. és a 6. táblázatban egy 70 éves és egy 20 éves alsóvicsegdai adatközlő rokonságnév-anyagát látjuk. A 70 éves azonnal *čoź*-t és *ob*-ot mondott, a 20 éves diáklány, aki egyébként meglepően jól ismerte szűkebb hazája tájnyelvét és a rokonságneveket általában, elsőként a *dada*, ill. *loła* szót említette, majd némi fejtörés után mondta a *čoź*-t és az *ob*-ot is. Több adatközlő számolt be arról a pszicho- és szociolingvisztikai érdekességről, hogyan szoktatták le őket a *čoź* használatáról. „Ne mondd neki, hogy *čoź*, mondd, hogy *dad*, hiszen tanult ember!” — tanította annak idején az anya a most 30 éves fiát a saját bátyja „helyes” megszólítására.

9.4.4. A nagynéniket jelentő szavakkal hasonló a helyzet. Az általában 'nagynéni'-t (mindenféle nagynénit) jelentő *letka* mellett használatos a már szintén említett *ob*. Itt is feltehető a kérdés; mi jelenthette a *ob* oppozíciójaként az anya lánytestvérét? Ha megnézzük a 29. táblázatban a szülők testvéreinek és e testvérek házastársainak megnevezését, feltűnik, hogy az apa fiútestvére jelentésű a *dad* mellett *un* előtagú szót találunk: *unaj* 'az anya lánytestvére' jelentéssel pedig a *letka* mellett — és többek között — *un*, *unin* alakok állnak. Ez a jelenség azért érdekes, mert egyrészt elméletek sora épül⁴² 'az apa lánytestvére' ↔ 'az anya fiútestvére' különbségtételre, másrészt az *un* előtagú rokonságnevek mellett mindig megtalálható a megjegyzés: több azonos rokonsági fokú rokon közül a legidősebb. Ezek szerint az *aj* 'apa' szóval összetételben az *unaj* 'a legidősebb apai nagybácsi' = 'a legidősebb apa', ill. a nőknél az *unin* 'a legidősebb anyai nagynéni' = 'a legidősebb anya' lenne? Úgy tűnik, hogy az *un* nem az apai/anyai ághoz tartozást, hanem kort jelöl.⁴³ Erre nemcsak maguk a mai adatok, hanem az e szóval foglalkozó szakirodalom is utal. Mivel ennek a szónak is, miként több komi rokonságnévnek, obi-ugor

⁴¹ L. a 37. sz. jegyzet.

⁴² L. a 28. sz. jegyzet.

⁴³ Hasonlóképpen A. Sz. SZIDOROV, l. 39. sz. jegyzet.

kapcsolatai vannak, érdemben csak részletes szótörténeti-etimológiai kutatások után lehet róla bizonyosat állítani.

9.5. A nemzedék és a kor kérdése. A nemzedékek elkülönítése (elhatárolása) elméletben és az egyenesági rokonok esetében nem okoz gondot: mindenki tudja, hogy a saját nemzedékét megelőzi a szülők, a nagyszülők, a dédszülők, stb. nemzedéke, és hogy az utódok szintén nemzedékekbe sorolhatók: a gyermekek és az unokák, déd- és ükunokák stb. nemzedékébe. Oldalági és házassági rokonok esetében a helyzet már bonyolultabb, különösen ha sokgyermekes családból származó szülők nagy családos gyermeke az Ego, amikor pl. a legkisebb testvér egyidős (vagy fiatalabb) legidősebb testvére gyermekénél, vagy ha az Ego fiatalabb lánytestvére olyan férjet kap, aki életkora szerint akár Egonak is apja lehetne. Itt a nemzedékek mellett (vagy helyett, ellenére) szerepet kap a kor is, mégpedig egyszerre két személy kora, azé, akit megneveznek, és azé, aki megnevez. A kor tehát kétféleképpen értelmezhető: abszolút kor az életkor és viszonyított kor valakinek valakinél fiatalabb vagy idősebb volta⁴⁴ (minderről szó esett már az I. részben is a korra utaló jelek kapcsán).

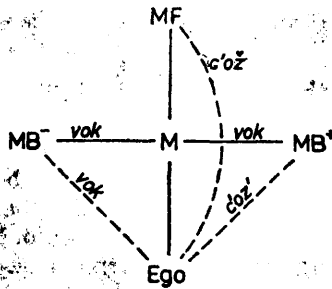
9.5.1. Alapvető különbség a mai komi és az udmurt között az, hogy a mai komiban nincs szerepe, az udmurtban viszont nagy szerepe van a viszonyított kornak a G^0 , G^{+1} és a G^{-1} (leginkább a G^{+1} és a G^0) nemzedékben, az oldalági vérrokonok és a házassági rokonok körében. A komiban ilyenfajta kitételekkel, mint pl. „így nevezem, ha fiatalabb nálam”, „úgy nevezem, ha idősebb nálam” nem találkozunk, míg az udmurtban ennek nemzedékeken át meghatározó szerepe van.

A „mai komiban” a jelző kitételére azért van szükség, mert miként a 41/a. és a 41/b. ábra kapcsán az adatközlő kifejtette, a viszonylagos kornak igenis volt szerepe a komiban is. (Erre utal — szerinte — az *un*, *unaj* jelentésében a 'legöregebb' jelző, és a gyakori *ížid* 'nagy', *ic*- (összetételben), *icet* (jelzőként) 'kis, kicsi', *tom* 'fiatal', *peris* 'öreg' jelentésű szavak gyakori használata a rokonságnevek körében.)

Ennek a különbségtételnek — ha a luzai adatot szociális értékűnek, az egész komi nyelvterületre érvényesnek tekinthetünk (hangsúlyozom a feltételes módot!) — nagy lenne a jelentősége, mert arról tanúskodnék, hogy a kor szerinti megkülönböztetés attól függött (függhetett): vérrokonról vagy pedig házassági rokonról van-e szó. Ha vérrokonról, akkor pl. az anyai nagybácsinak nem nálam, hanem az összekötő rokonnál, tehát édesanyámnál kellene fiatalabbnak lennie ahhoz, hogy a komi esetében saját fiútestvéremmel, illetve édesanyám fiútestvérével azonos módon, a „kortalan” *vo*k szóval nevezem meg, és édesanyámnál kellene idősebbnek lennie ahhoz, hogy miként édesanyám a saját nagybátyját, én is az enyémet *což*-nak nevezhessem. Mindez azonban hipotézis.

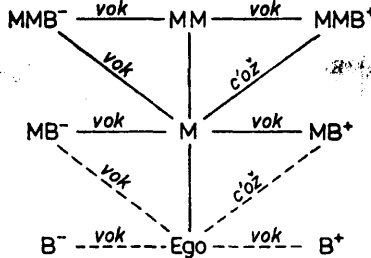
⁴⁴ Minden bizonnyal tanulságos lenne annak megfigyelése, hogy milyen kapcsolatban van a viszonyított kor és a házas/nőtlen állapot. M. MARKELOV (i. m. 58) a cseremiszi és a votják adatai kapcsán arra következtetett („hipotézis” -kitétel), hogy «есть данные полагать, что у большинства восточных финских народностей нет разницы в родственных обозначениях лиц, состоящих в браке и не состоящих. . . не находим ли мы при этом некоторые рудиментарные остатки групповых терминов типа классификаторских систем родства?»

41.a

Tehát a hazai Ego édesanyja fiútestvérei között a koruk szerint különbséget tesz, és idősebb anyai nagybátyját egyformán nevezi.

41.b

—— az anya szóhasználata
 - - - - Ego szóhasználata

Ego ugyanazokat a megnevezéseket használja, mint az édesanyja.

9.5.2. Az udmurtban, mivel ott megvan az öcsém/bátyám megkülönböztetés, az apai nagybátyáim közül az édesapám öccsét a saját bátyám 'kis' jelzőjű, édesapám bátyját pedig a saját bátyám 'nagy' jelentésű jelzős változával különböztetem meg. Vagyis:

? luzai komi $B^0 B^x MB^- vok \leftrightarrow MB^+ ćož$
 udmurt (baskíriai) $B^x eke \sim vən \leftrightarrow B^0 abāzi \sim agaž$

↑
 FB⁻ *pići abāzi*
 FB⁺ *bažm abāzi*

a komiban

édesanyám apja
édesanyám bátyja

ćož
ćož ~ tom ćož

édesanyám öccse
saját fiútestvérem

vok
vok a legidősebb *izjid vok*
 a középső *šorkest vok*
 a legkisebb *ičet vok*
tom vok

(*izjid* 'nagy'; *šorkest* 'középső'; *ičet* 'kis, kicsi'; *tom* 'fiatal')

a (baskíriai) udmurtban	édesapám apja	<i>pešataj</i>
	édesapám bátyja	<i>bažən abəzi</i>
	édesapám öccse	<i>pići abəzi</i>
	a (saját) bátyám	<i>abəzi ~ agaj</i>
	a (saját) öcsém	<i>eke ~ vən</i>

(*peš* < *peres* 'öreg'; *bažən* 'nagy'; *pići* 'kicsi')

(Az udmurtból nem hozhattam példának az édesanya fiútestvéreit, mert ott mindkettő, az idősebb és a fiatalabb jelölésére egyaránt a *čužmort* szó szolgál.)

Láthatjuk tehát, hogy a komiban és az udmurtban ugyan nem egyformán, de mindkettőben elmosódik a nemzedékek közötti határ, meghatározóvá a kor válik.

9.5.3. Az udmurtban (vérrokonok és a házassági rokonok esetében egyaránt) a kérdéses rokonnak nálam (az Egonál) kell fiatalabbnak vagy öregebbnek lennie ahhoz, hogy a megnevezése kérdésében döntsek. Erre a jelenségre csak az udmurtból tudunk példákat hozni. (A jelek megoszlása a táblázatokban mindezt jól mutatja: a \pm jelet mindkét permi nyelv rokonságneveinél megtaláljuk, de a viszonyított kort jelölő $^{\circ}$ jelet főként az udmurt szavak mellett.) Az udmurtokat körülvevő törökségi népek rokonságnevei és az udmurt rokonságnevek etimológiái alapján nem kétséges (l. az 5. jegyzetet az I. részben), hogy az udmurtnak ez a sajátossága a környező török–tatár népek hatására alakult ki mai formájában. Ezt a kikötést: mai formájában azért tartom fontosnak hozzáfűzni, mert a mai komi rokonságnevek alapján csak valószínűnek lehet tartani a viszonyított kor szerinti csoportosítás egykori meglétét a permi egység idején (vö. a luzai adatok; tisztázandó lenne, milyen kapcsolatai voltak a Luza-vidéknek az udmurtokkal?).

9.5.4. Miként veszi el a nemzedéki nyilvántartás a jelentőségét a házassági rokonok körében, arra nagyon szemléletes példának bizonyult a feleségekről és férjekről összeállított udmurt táblázat (24.). Itt — attól függően, hogy az illető idősebb-e vagy fiatalabb nálam — egy-egy szó jelentése több nemzedéket fog át, pl. *kenak*, *ken*, *kərsi*, *kijou*. A komi házassági rokonságnevek között (29., 30. táblázat) van egy-egy olyan szó, amely a táblázatot függőleges irányban „tagolja”: a férfiaknál a *zał*, a nőknél a *neveska* szó. A vízszintes tagolást a szülők és az Ego nemzedékébe tartozó rokonok között lehet meghúzni, ez alatt a *neveská*-tól és a *zał*-tól „nyugatra” nem találunk szavakat. Hogy miért éppen a *zał* és a *neveska* tekinthető határvonalnak? Mindkét szónak, és a felsoroltak közül csak ezeknek van olyan jelentése, amely a szülők nemzedékébe tartozó rokonok megnevezésére is szolgál (igaz, csak bizonyos nyelvjárásokban). Tehát a $G^{+1} \leftrightarrow G^0$, G^{-1} nemzedék elég jól elhatárolódik egymástól. Az Egonak és a gyermekeinek a nemzedéke egy nagy egységet alkot, amelyben az elnevezést illetően nincs különbség a testvéreknek, unokatestvéreknek, a saját gyermekeknek és a testvérek gyermekeinek házastársai között. Ugyanakkor szembeűnő, hogy a házastársak testvéreit félreérthetetlenül külön-külön szóval jelölik.

Tehát vannak szavak, amelyek a rokonok bizonyos osztályát jelölik (az osztályozásról l. alább). Vannak fogalmak (rokonsági viszonyok), amelyek jelölésére egész sor színönma szolgál. Azt mutatja a tapasztalat, hogy a szinonimák nem öröktől fogva és örökké valók, tehát a párhuzamos egymás mellett élést más nyelvi állapot előzte meg és fogja követni, csak azt kell tisztázni, hogy az adott esetben pl. a 'BW — QW — SW' jelentésű osztályozó szinonimasor, az *oña — moni — neveska — molejka — molejka* esetében milyen. Szótörténeti-etimológiai kutatások és a nyelvföldrajz tanulságainak figyelembevétele nélkül itt nem jutunk előbbre.

10. A nemzedék és a kor összefüggése számos kérdést vet fel. Ezek között említék, az egyik módszertani jellegű, a másik a rokonságnévkutatás klasszikus fogalmaira vonatkozik.

10.1.1. Egy-egy nyelv rokonságneveinek kutatása — a bevezetőben említett (gyakoribb) néprajzi és (ritkább) nyelvészeti szempontú vizsgálata — rendszerint az idevonatkozó szakirodalom áttanulmányozásával kezdődik, és az ezek alapján leszűrt előítéletekre alapul: az elméleti munkákból származó előítéletek az anyaggyűjtés mikéntjét is befolyásolják, sőt, meghatározzák. Abban a kérdésben, hogy hány nemzedék rokonságneveit kell vizsgálat tárgyává tenni, vagyis pontosabban a rokonok végtelen sorában meddig kell elmenni visszafelé és előre, hogy a rokonságrendszert a mindenkori valósághoz híven jellemezhesük, ebben mindenki előítéletei és saját anyanyelvi tapasztalata (vagyis szintén előítélete) szerint dönt. M. MARKELOV szerint a „mintacsalád” a 3 nemzedéket magában foglaló „mai patriarchális család” (современная патриархальная семья), amely — szerinte — a 4 gyermekes szülőkből és az unokákból áll. A négy gyermek közül kettő családos, kettő még nem.⁴⁵ BODROGI TIBOR viszont „A magyar és „az uráli” rokonságrendszer viszonyának kérdéséhez” c. finnugor kongresszusi előadásában⁴⁶ P. Kirchhoff és G. P. Murdock módszere közül választott: „P. Kirchhoff az osztályozása alapján Ego generációját, továbbá egy felmenő és egy lemenő generációt választotta”. Murdock a testvérek, a párhuzamos unokatestvérek és a keresztunokatestvérek megnevezési viszonyaira építette elméletét. Bodrogi Tibor szerint Murdock „túlságosan szűken vonta meg a terminológiai vizsgálatba bevont személyek körét, míg Kirchhoff három generációs módszerének használata túlságosan széles körű”.⁴⁷ Ezért ő a G⁰-ból Egot és testvéreit, első unokatestvéreit, G⁺¹-ből a szülőket és a szülők testvéreit (= az első unokatestvérek szüleit) tette vizsgálat tárgyává, mondván: „a rendszer lényeges vonásai e két generációban kellőképpen kirajzolódnak”.⁴⁸

Nem áll most szándékomban azt fejtegetni, honnan lehet előre tudni, hány nemzedékben rajzolódnak ki egy-egy rendszer lényeges vonásai, mert gyakorlati szükségserűségnek tartom a vizsgálandó nemzedékek számának meghatározását, vagyis hogy a felmenő és lemenő rokonok közül egyeseket kiválasszunk, és a nem szerencsés 'nemzedék' szóval sajátos csoportokba oszszuk őket. A nemzedék, miként láttuk, meglehetősen határozatlan körvonalú, amorf terminus technicus az oldalági és a házassági rokonokra vonatkoztatva.

⁴⁵ M. MARKELOV: i. m.

⁴⁶ BODROGI Tibor, A magyar és az „uráli ... 10.

⁴⁷ I. m. 10.

⁴⁸ I. m., 11.

Én magam az egész anyag ismeretében feldolgozásra csak három nemzedék rokonságnév-anyagát foglaltam különféle táblázatokba, ábrákba és térképekbe, de úgy találtam, hogy itt nem szabad megállni, a permi rokonságrendszer jellegzetes vonásai nem rajzolódnak ki a nagyszülők nemzedékének vizsgálata nélkül. Az, hogy a szülők testvéreinek és a nagyszülők testvéreinek többé-kevésbé (de főként többé) azonos elnevezése van, a rendszer jellegzetes vonása, lehet, hogy nem a legfontosabb, de mégsem olyan, amely mellett szó nélkül el lehet vagy el kell menni.

10.1.2. Markelov szerint a finnugor rokonságrendszernek a következő sajátosságai vannak (az 1—2. minden finnugorra jellemző): 1. a nemek megkülönböztetése, 2. a viszonyított kor ("это обозначение родственником примитивно к возрасту данного лица и точнее, примитивно к относительному старшинству данного родственника по отношению к лицу говорящему"⁴⁹) 3. (nem mindenhol) az anyai ág megkülönböztetése (mivel másik családból jött rokonokról van szó), 4. «отношения жены к родственникам мужа тождественны отношениям мужа к родственникам жены»⁵⁰. Bodrogi Tibor kutatásai szerint viszont a finnugor (uráli) rokonságrendszert elsősorban a következő két alapvonás jellemzi: „1. a +1 generációban a rokonokra külön-külön terminusok alkalmazása”, 2. a +1, valamint a 0 generációban a rokonok viszonyított kor szerinti megkülönböztetése. A két vonás közül az első a fontosabb, mivel „a rokonságban elfoglalt hely pontos kifejezését teszi lehetővé, míg a kor szerinti megkülönböztetés a rokonsági hely megjelölése szempontjából lényegében közömbösnek mondható”. „Az első vonás (a magyar és a kamasz kivételével) az uráli család minden ágában megtalálható . . . ebben Egonak a két összeházasodó szülői nemzetség tagjaihoz való viszonya tükröződik”⁵¹

Tapasztalataim szerint az itt másodikként említett alapelv, a viszonyított kor szerinti megkülönböztetés egyáltalán nem mondható közömbösnek a rokon helyének kijelölésében. Láthattuk, hogy a komiban és az udmurtban szép számmal vannak osztályozó rokonságnevek, amelyek a rokonok különböző rokonsági viszonyban levő, de viszonyított koruk alapján egyforma helyzetben levő csoportját foglalják össze egy szóval. Ebből nem következik az, hogy az osztályozó elnevezéssel megjelölt rokon nem találja helyét, éppen ellenkezőleg. Nem egyszer előfordult, hogy az adatközlő a 16—21. ábratípus gyűjtése során először azt tisztázta magának, hogy a kért rokon pl. *žal*-e, mert ha igen, akkor ő neki . . . , az ő felesége a *žal*-nak . . . stb. Hasonló a helyzet az udmurtban is, pl. a *kenak* szó a nőrokonok nagy csoportját jelenti, de minden *kenak*-rangú nőrokonnak pontos helye van a rendszerben: jogaik és kötelességeik azonosak — s ez az, ami a rokonsági rendszerben és a társadalomban helyüket meghatározza, nem pedig az, hogy ki kinek a lánya, menyje, unokája. A *kenak* szó az anyanyelvű beszélő számára nem többjelentésű szó, jelentése egy van: minden oldalági vérrokonom nálam idősebb felesége (ugyanaz a rokon, ha fiatalabb nálam, akkor *ken* névre hallgat).

Ezt az álláspontot képviseli M. Markelov is, bár ő úgy véli, hogy a viszonyítás alapja nem az Ego: «в принципе обозначения родственников по старшинству у финских народностей мы видим одно — это стремление уоч-

⁴⁹ M. MARKELOV: i. m. 69.

⁵⁰ I. m. 76.

⁵¹ BODROGI T.: i., 29.

нить мои отношения к группе родственников, как-то: дядям, теткам, моим братьям и сестрам и т. д. относительного возраста того, кто является в центре каждой этой группы в патриархальной семье. . . . в центре распределения родственников и их обозначения по старшинству стоят основные лица патриархально-родственной группы: дед, бабушка, отец, мать и я . . .».⁵² A viszonyított kor és az osztályozó elnevezések értelmezési hibalehetőségeire W. STEINITZ is felhívta a figyelmet⁵³ klasszikus osztják rokonságnév-tanulmányában.

10.2. Akárhová nézünk, mindenhol az osztályozás kérdésébe ütközünk. Nem térek ki ennek a kérdésnek összes vonatkozására,⁵⁴ csak idézem azt a meghatározást, amelyet az osztályozó terminusok legelfogadhatóbb megfogalmazásának tartok. M. V. KRJUKOV szerint⁵⁵ háromféle terminus van, egyedi, csoport- és osztályozó terminus, és pedig индивидуальные термины: «каждый из них служит для обозначения; одного строго определенного лица»,⁵⁶ «групповые термины служат для обозначения группы родственников, находящихся в одних и тех же отношениях с говорящим» (pl. сын),⁵⁷ классификационные термины «каждый из них служит для обозначения не только несколько лиц, но лиц, находящихся в различных родственных отношениях с говорящим».⁵⁸ Tehát egyedi rokonságnév az, amely csak egyes számban használható (pl. *anyám, apám*), csoportnév az, amelyet többes számban is használhatok (pl. *fiám, fiaim*). Az osztályozó név jelentéseit fel kell sorolni, s akkor kiderül, hogy bár ezek a rokonok velem nem azonos rokoni viszonyban vannak (vérségi kapcsolatban, házassági kapcsolatban stb), mégis mindegyiknek van valami olyan jellegzetessége, amely közös, pl. a koruk, egyenesági/oldalági, apai/anyai ághoz tartozásuk, vérrokon/házassági rokon mivoltuk. M. V. Krjukov szerint az emberiség ismert rokonságneveinek túlnyomó többsége osztályozó rokonságnév, és pedig azon gyakorlati szempontból kiindulva, hogy ez teszi lehetővé a mindennapi gyakorlatot, közléseink így rövidek és tömörek, a tilalmak és engedélyek (pl. házassági feltételek) között könnyen eligazodhatunk.

Ennek a krjukovi felosztásnak alapján csoportosítva a kérdőívre kapott válaszokat, kiderül, hogy a komiban és az udmurtban is túlsúlyban vannak az osztályozó terminusok, utánuk következnek a csoportnevek, egyedi név kevés van. Gyakran (nyelvjárásonként változó mértékben) még az olyan egyedi neveknek, mint pl. az *anya* és az *apa* van másik jelentése (pl. *anyós* és *após*). A „kije vagyok én őneki” — kérdésre adott válaszok eloszlatnak minden kétséget afelől, hogy az osztályozó névvel megnevezett rokonok nem ismernék pontos helyüket a rendszerben. A válaszok meglepően pontosak és könnyedén adottak (különösebb fejtörést nem okoztak).

⁵² M. MARKELOV: i. m. 76.

⁵³ W. STEINITZ, A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. NyIOK (1956) és Uralisztikai olvasókönyv. Budapest 1977. 147.

⁵⁴ Водвояг Т., I. 26. sz. jegyzet; И. Н. Винников, Программа для сбора материала по системам родства и свойства. Москва—Ленинград 1936. 6—8.

⁵⁵ И. В. Крюков, Система родства китайцев. (Эволюция и закономерности.) Москва 1972. 27—33.

⁵⁶ I. m. 34.

⁵⁷ I. m. 35.

⁵⁸ I. m. 35.

11. Bodrogi Tibornak a komi és az udmurt rokonságrendszerről írott hipotetikus megállapításait — teljesebb és más jellegű anyag⁵⁹ alapján, de a teljesség igénye nélkül — a következőkkel egészítem ki:

11.1. A zürjénre (a vicsegdai nyelvjárás alapján) jellemző 1. a +1 nemzedékben a rokonok külön-külön megnevezése; 2. Ego testvérei közül a fiúkra a viszonyított kor szerint két terminus van; 3. vannak unokatestvér jelentésű szavak — írja.⁶⁰

11.1.1. Szerintem a fiútestvérek viszonyított kor szerinti megkülönböztetése, amelyet én a magyar bátyám/öcsém mintájára értelmezek, nem jellemzi a (mai) komi rokonságrendszert. Az adatközlők csak *vok*-ról beszélnek, és az említett jelzőkkel különböztetik meg szükség esetén a fiútestvéreket. Ha a *vok* és a *čož* szembenállását vennénk alapul (l. 9.5.1. pont) (Bodrogi T. adatai között a *čož* 'fiútestvér' jelentéssel nem szerepel), akkor ez a jelenség valóban bizonyos lenne, de csak egy nyelvjárásból vannak óvatosan kezelendő adataim.

11.1.2. Az apai/anyai nagynénik/nagybácsik külön-külön megnevezése sem egyértelmű. Nagyon valószínű, de nem biztos. Az itt szóba jöhető szavak etimológiai stb. kapcsolatait meg kell vizsgálni, mert pl. az *ob*, az *un* lehet obi-ugor jövevényszó,⁶¹ a *čož*-ról már nem akarok ismétlésekbe bocsátkozni.

11.2. Az udmurtokra Bodrogi Tibor összegezése szerint jellemző: 1. a +1 nemzedékbe tartozók külön-külön szóval történő megkülönböztetése; 2. az apai nagybácsira és nagynénire használt terminus megegyezik az Ego idősebb fivérére és nővérére alkalmazott megnevezéssel; 3. nincsenek unokatestvér-terminusok.⁶²

11.2.1. A +1 nemzedékbe tartozók külön-külön megnevezése nem egészen egyértelmű, ugyanis ha az apai nagybácsit és az apai nagynénit az idősebb testvérekkel azonos módon nevezem, jóllehet ők a +1 nemzedékbe tartoznak, akkor nincs külön-külön megnevezésük, hanem $G^0 - G^{+1}$ közötti osztályozásról van szó. Ugyanez vonatkozik az anyai rokonokra is. Az unokatestvéreket jelentő terminusok — legalábbis a baskíriai udmurt nyelvjárásban — osztályozó terminusok formájában léteznek. Negyediknek felvenném a jellemzők közé — többek között — a fiútestvérek/lánytestvérek kor szerinti megkülönböztetésének elvét.

12.1. Összezeként levonható megállapításaim általánosságban mozognak és — miként minden elődöm, én is gyorsan hozzáfűzöm — hipotetikusak. Nem volt célom a permi népek rokonságrendszerének teljes leírása és teljes elemzése. Közreadtam és 4-féle szempont szerint (l. 9. pont), minden történeti-etimológiai stb. fejtegetés nélkül, tehát meglehetősen nagyvonalúan elemeztem 1978-ban kérdőíves módszerrel, a terepen gyűjtött komi rokonságnév-

⁵⁹ BODROGI TIBOR a saját forrásairól: l. i. m. 14, 28.

⁶⁰ l. m. 16., 25.

⁶¹ l.m. А. Сидоров: i. m. 63., 65. Ф. В. Плесовский: К вопросу о развитии семьи у коми и удмуртов (по терминам родства). Историко-филологический сборник. № 6. Сыктывкар 1960. 105—129; ун 122.

⁶² BODROGI TIBOR: i. m. 25.

anyagomnak egy részét. A komival nagyjából azonos időben és azonos módszerrel gyűjtött udmurt anyagom csak egy falu nyelvjárására szorítkozik. Általánosításra csak a közzé még nem tett adattárral együtt alkalmazható.

12.2. Mind a komiban, mind az udmurtban a rokonságnévből egyértelműen kiviláglik a megnevezett neme, vérrokon vagy házassági rokon, anyai vagy apai ághoz tartozása, egyenesági vagy oldalági mivolta. Az udmurtban és gyakran a komiban is megtudható belőle a kérdéses rokonnak Egohoz viszonyított idősebb vagy fiatalabb kora. A nemzedékhez tartozás csak az egyenesági rokonok esetében egyértelmű, a többiek esetében a nemzedéknél nagyobb szerepet játszik a kor, elsősorban az idősebb kor.⁶³ Ennek bizonyítéka az, hogy az Egonál idősebb nemzedékekhez tartozókra jóval több szó vonatkozik, mint az Ego gyermekeinek és unokáinak nemzedékére. Az unokák nemzedékében már csak körülírást használnak, de ezt a jelenséget, vagyis a terminus nemlétét a zérusmorfémához hasonlóan a rendszer jellemzőjének tartom. Mivel az Ego szüleinek nemzedékében használt szavak használatosak a nagyszülők nemzedékében is, úgy vélem, hogy a vizsgálódásokat az Ego nemzedékétől \pm irányban 2–2 nemzedékre kell kiterjeszteni ahhoz, hogy a rokonok megnevezésére szolgáló szavak alapján — kellő szótörténeti és etimológiai, szó szerkezeti stb. vizsgálatok után — a permi népek rokonságrendszerét nyelvi alapon megbízhatóan jellemezni tudjuk.

A rokonságnevek vizsgálata általában, így a permi nyelvek esetében sem terjedt ki a nyelvtudomány minden szóbajöhető ágára, így pl. a különféle összetételek vizsgálatára. A házassági rokon nevét gyakran a vérrokonok jelölésére szolgáló neveknek vagy pedig egy ilyen szó + valamilyen jellegzetes jelentéstartalmú (*kis, nagy, öreg, fiatal*) kijelölő jelzőnek a kombinációja képezi. Az anyai ágon megkülönböztetett rokonok nevében pedig elő- vagy utótagként (főként utótagként) megtalálható az azonos rokonsági fokú, de apai ági rokon neve.

12.3. Mindaddig, amíg az egyes finnugor nyelvek, köztük a komi és az udmurt rokonságneveit kizárólag nyelvészeti szempontból és a matriarchátus — patriarchátus, nagycsalád — kiscsalád, deszkriptív — klasszifikáló rendszer stb. belekeverése nélkül meg nem vizsgáltuk, addig az összehasonlító finnugor rokonságnév-kutatás nem lehet eredményes. Az anyaggyűjtés egyik lehetséges és hasznos módszerének tartom a kérdőíves módszert, amellyel a helybeli gyűjtők — kellő hely(zet)ismerettel és bőséges idővel rendelkezve — még sok csökevényes jelenségnek nyomára bukkanhatnak. Az itt közreadott anyag várja a szembesítést a komi és udmurt szótárakból, néprajzi, jogi, történeti szakirodalomból gyűjtött adattár anyagával.

SZÍJ ENIKÓ

⁶³ M. MARKELOV találó elnevezése szerint «сравнительное старшинство» vagyis „viszonylagos öregség”.

О терминах родства и свойства в пермских языках

(Сбор материалов путем респонсов и некоторые особенности системы терминов родства и свойства)

Энико Сий

В данной статье мы не ставили перед собой задачу подробного анализа всех терминов и изучения всех теоретических вопросов, связанных с терминологией родства и свойства пермских языков, попытались лишь

— включить в перечень таблиц термины родства и свойства поколений Эго (я; G°), родителей (G+1) и детей (G-1), записанные автором в Коми АССР в 1978 г., а также термины родства и свойства закамских (или башкирских) удмуртов, живущих в деревнях Ниж. и Верх. Балтачево Татышлинского района Башкирской АССР и говорящих на татышлинском диалекте периферийно-южного наречия удмуртского языка. Среди удмуртов опрос по вопроснику провел канд. ф. н. В. К. Кельмаков в 1973 г.

— ознакомить с выбранным методом сбора современного материала, т. е. вопросником, составленным автором по образцу вопросника Р. Г. Мухамедовой (см. Материалы по татарской диалектологии. Казань. 1962. 242—282). Главная черта вопросника, отличающая его от обычного респонса заключается в том, что опрашиваемому лицу задается два вопроса: кем приходится называемый (-ая) говорящему (-ей) и кем приходится говорящий (-ая) называемому (-ой). Второй вопрос служит для более точного выявления места называемого (-ой) в системе родственников и родственниц, по крови и свойству, для выявления также таких характерных черт данной системы, как нр. деление по полу называемого (-ой) ↔ по полу говорящего (-ей), деление по поколениям и возрасту ↔ по сравнительному старшинству и т. п.

— проанализировать термины родства и свойства выше упомянутых поколений с точки зрения наличия/отсутствия

1. деления по полу называемого (-ой) и говорящего (-ей),
2. деления по прямой и боковой линиям,
2. деления по кровному и свойственному родству,
4. деления по материнской и отцовской линиям,
5. деления по поколениям, возрасту и сравнительному старшинству.

Статья написана без учета всего имеющегося в литературе материала по терминам родства и свойства пермских языков. При записи и транслитерации фонетические тонкости не учтены.

Статья состоит из двух частей: в первой (NyK 81: 247—272) публикуются термины родства и свойства. С целью сравнения терминов разных времен и территорий составлены таблицы терминов сарапульских удмуртов (1887 г.) и бесермян (1963 г.).

Термины проанализированы во второй части статьи, и отмечены следующие особенности терминов родства и свойства (в первую очередь коми языка):

1. характерным является строгое проведение деления по полу называемого (-ей). В удмуртском языке в некоторых терминах родства деления по полу называемого (-ей) не проводится, термин обозначает либо родственника, либо родственницу, нр. *čezodig*, *balduz*, *bultâr*. Деление по полу говорящего (-ей) в пермских языках не считается характерным.

2. характерным кажется для системы родственных терминов у коми слияние названий родства по крови и по свойству при наименовании сестер и братьев родителей (теток и дядей по крови) и названий жен братьев родителей и мужей сестер родителей (теток и дядей по свойству), но распространение данных терминов по диалектам коми языка свидетельствует о том, что деление по кровному и свойственному родству все еще прослеживается в коми языке. В удмуртском языке деление по крови и по свойству прослеживается до конца.

Следует отметить, что деление такого рода в коми языке заслуживает дальнейшего изучения, так как названия вышеупомянутых родственников в своей основе близки друг к другу: они представляют собой сложные слова, в составе которых повторяются самостоятельные термины, обозначающие родственников боковой и прямой линий по крови.

3. деление по прямой и боковой линиям тесно связано с делением по крови и свойству. Обычно как в коми, так и в удмуртском языке термины, обозначающие родственников по прямой линии, встречаются в терминах, обозначающих родственников по боковой линии, в качестве определяемой части составного (сложного) слова.

4. в обоих пермских языках наблюдается деление родственников по материнской и отцовской линиям, особенно характерным является выявление родственников по матери.

Эта особенность в коми языке уже стала терять свое значение, но соответствующий удмуртскому термину *biž* коми термин *bož* все еще употребляется, даже самостоятельным словом со значением 'брат матери' в большинстве коми диалектов.

5. современные системы терминов родства коми и удмуртов (особенно южных удмуртов) в корне отличаются друг от друга с точки зрения деления по возрасту, поколениям и сравнительному старшинству. В отличие от коми, вся система (южных) удмуртов базируется на делении кровных и свойственных родственников по сравнительному старшинству (а не по возрасту и поколению). Объяснение этого, подобно мнению Э. Н. Сэтяля, следует искать во влиянии тюркских языков (народов).

Однако на основе анализа прилузских данных (т. № 41) и наличия во многих коми диалектах терминов, содержащих в себе определения, обозначающие 'самый старший', 'молодой', 'маленький' и т. п., можно предполагать, что подобное различие родственников когда-то было принято также у коми. Возможно, исторические данные, касающиеся языка коми, дают возможность выяснить этот весьма важный вопрос в языке коми.

В заключение подведены некоторые общие итоги, вытекающие из анализа терминов, полученных путем распросов:

На наш взгляд, изучение терминов трех поколений (ср. М. Маркелов) или некоторых терминов двух поколений (ср. Т. Бодрого) не дает нам права выявить характерные черты системы родства в пермских языках. Употребление терминов, обозначающих родственников поколения родителей, для обозначения родственников поколения родителей родителей является характерной чертой данной системы, так же как отсутствие терминов, обозначающих детей детей Эго (внуков и внучек). На наш взгляд, при анализе терминов родства и свойства необходимо учитывать 5 поколений, не забывая при этом тот факт, что большинство терминов встречается в поколениях старших. При сборе терминов оказывается полезным вопрос о том, кем приходится говорящий (-ая) называемому (-ой): с помощью ответов на этот вопрос можно, с одной стороны, выявить принцип деления по сравнительному старшинству и контролировать с этой точки зрения термины, а, с другой стороны, можно доказать определенность места говорящего /называемого (-ей/-ой) среди родственников и системный характер терминов родства и свойства данных языков.

Условные знаки и сокращения, использованные в таблицах:

- + старший; старше связующего родственника
- ° старше говорящего (-ей)
- младший; младше связующего родственника
- * младше говорящего (-ей)
- / ~ или
- dv. ~ dvojur. двоюродный, -ая

B брат

d дочь

F отец

G поколение

G⁰ поколение Эго (я)

G⁺¹ поколение родителей

G⁺² поколение родителей родителей

G⁻¹ поколение детей

G⁻² поколение внуков и внучек

H муж

M мать

Q двоюродный, -ая

Qf двоюродный брат

Qi двоюродная сестра

s сын

S сестра

Y брат и сестра вместе, брат и(ли) сестра

W жена

В совокупности букв (символов) между каждым предыдущим и каждым последующим устанавливается отношение притяжательности, нр. MS сестра матери, MS⁺ старшая сестра матери, MB-W° жена младшего брата матери, старше меня, MB-W* жена младшего брата матери, младше меня.

Коми-зырянские диалекты:

1	присыктывкарский (= литературный язык)	6	LuLe летско-лузский
2	FV верхневыхгодский	7	Vm вымский
3	AV нижневыхгодский	8	Ud удорский
4	KpSz среднесьольский	9	Izs ижемский
5	FSz верхнесьольский	10	P печорский

Milyen volt az obi-ugor alapnyelv teljes magánhangzórendszere?

»... das einfache empirische Vergleichen ist ungenügend; auf Schritt und Tritt bedürfen wir der Deduktion aus festgestellten phonetischen und morphologischen Gesetzen« (MIKOŁAJ KRUSZEWSKI)*

0. Amikor WOLFGANG STEINITZ finnugor vokalizmustörténetének első kiadása megjelent,¹ a finnugor nyelvészet művelőiben ideig-óráig azt az érzést kelthette, hogy az általa idézett voltaire-i fricska („L'étymologie est une science dans laquelle les consonnes ne jouent presque aucun rôle et les voyelles absolument aucun”) a finnugor etimologizálást már nem érinti. Valójában pedig ezt követően lángolt csak fel a vitázó kedv: a finnugristák mintegy két évtizeden keresztül lehettek tanúi a Wolfgang Steinitz és ERKKI ITKONEN közti „párbaj”-nak. Eleinte valóban csak kettejük polémiáját követhették nyomon a tudományág művelői a különböző fórumokon, hiszen BEKE ÖDÖN² és V. I. LYTGINEN³ kívül nemigen jelentkezett más „párbajképes” (vagyis a finnugor hangtörténeti kérdésekben érdembeli véleménynyilvánításra képes) recenzens vagy hozzászóló. Csak az 1960-as évek második felében jelentkeztek újabb vitapartnerek — BERECZKI GÁBOR és RÉDEI KÁROLY személyében —, de ekkorra Itkonen érvei nagyvonalakban már eldöntötték az eredeti vitát, az újabb kutatónemzedék tagjai már az általuk is nagyobbára elfogadott Itkonen-féle elméleten kívántak módosításokat végrehajtani. Úgy tűnt tehát, hogy Steinitznek a hegyi cseremis és a keleti osztják magánhangzórendszer feltűnő hasonlóságára felépített teóriája alkalmatlannak bizonyult a finnugor nyelvek közti magánhangzó-megfelelések megnyugtató értelmezésére, viszont az obi-ugor nyelvek köztikére vonatkoztatva elfogadták.

1. Steinitznek valóban múlhatatlan érdemei vannak az obi-ugor nyelvek történeti és leíró kutatásának terén, bőségesen elég, ha egyelőre csak osztják és vogul vokalizmustörténetére utalok.⁴ E nagyszerű munkák megalkotója kétségtelenül hívatva volt a vogul és osztják közös történeti előzményének, az obi-ugor alapnyelvi rendszernek a feltárására is. Részben az osztják hangtörténetre vonatkozó további értékes dolgozatok kerültek ki a tolla alól (amelyek mindannyiunk nagy veszteségére, még nem tudni, meddig, kéziratban

* MIKOŁAJ KRUSZEWSKI, Prinzipien der Sprachentwicklung (in: DIETER CHERUBIM [Hrsg.], Sprachwandel. Berlin—New York. 1975. 62—77) 64 (az eredetiben ritkítva).

¹ WOLFGANG STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Stockholm 1944. 2. kiadás: Berlin 1964.

² BEKE ÖDÖN: W. Steinitz: Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Nyr. 72: 40—42.

³ В. И. ЛЫТКИН, К вопросу о вокализме пермских языков. In: Труды Института языкознания АН СССР. Том I. Москва 1952. 59—106.

⁴ WOLFGANG STEINITZ, Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin 1950; Geschichte des vogulischen Vokalismus. Berlin 1955.

porosodnak), részben az ugyancsak nagyobbára kéziratban maradt obi-ugor vokalizmustörténetét írta meg, amelyből néhány fejezetet még sikerült korán bekövetkezett halála előtt publikálnia.⁵ Sokrétű elfoglaltsága azonban megakadályozta abban, hogy a teljes monográfiát nyomdakész állapotba hozza, így sajnos e műve torzóban maradt. Akinek nincs módja a kézirattal megismerkedni, azért képet alkothat Steinitz koncepciójáról és eredményeiről — ha nem is részletekbe menően —, hiszen finnugor vokalizmustörténetében ismereti az obi-ugor alapnyelvi magánhangzók történetével kapcsolatos legfőbb tételeit: a vachi osztják magánhangzók rendszere lényegében megegyezik az általa kikövetkeztetett finnugor alapnyelvel,⁶ az obi-ugor alapnyelvi rendszer „lényegében” (valójában: t e l j e s e n) azonos az ősoosztjakkal (= VVj.),⁷ az ősvogul pedig ebből többnyire a különféle magánhangzó-váltakozások feltevésével, a váltakozásban résztvevő magánhangzók egyikének vagy másikának a megszilárdulásával magyarázható.⁸ Steinitz egyik tanítványa, GERHARD GANSCHOW négy dolgozatban tette teljessé a Steinitz által megkezdett, a FgrVok.-ban körvonalazott, rekonstruált obi-ugor alapnyelvi rendszert.⁹

Steinitz a következő obi-ugor alapnyelvi vokálisokat ismertette dolgozataiban:

	a	ã
		õ

Ganschow pedig ezeket az alábbiakkal egészítette ki:

	ö	e
	õ	ë
ø	ã	ž

Ha e két sémát egybetoljuk, előttünk áll a Steinitz (—Ganschow)-féle obi-ugor alapnyelvi első szótagi vokalizmus („Das nun komplette Vokalsystem der obugrischen Grundsprache”¹⁰), amely pontosan megegyezik a VVj. osztják nyelvjárásával:

⁵ WOLFGANG STEINITZ, Zur ob-ugrischen Vokalgeschichte. UAJb. 28: 233—241; Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte. Forsch. und Wirken 3: 335—348; Zur Geschichte des ob-ugrischen Vokalismus. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 17: 637—642.

⁶ FgrVok. 64.

⁷ I. m. 80.

⁸ I. m. passim.

⁹ GERHARD GANSCHOW, Geschichte der hinteren reduzierten Vokale des Obugrischen. ALH 23: 59—67; Zur Vokalgeschichte des Obugrischen. FUF 40: 12—19; Zeugnisse obugrischer vorderer Labialvokale im Wogulischen. EFOu. 10: 121—128; Das palatale Trigon in der obugrischen Vokalgeschichte. EFOu. 13: 143—157.

¹⁰ Így GANSCHOW: EFOu. 13: 157.

u	i	ü	í
o	a	ö	ä
ø	ǎ	õ	ě

Ebből az ósvogul — állítólag — levezethető. „Nur die Stelle hinterer mittelweiter illabialer Vokal war im Obugrischen nicht besetzt”¹¹, de kétséges, van-e olyan nyelv, amely rendelkezne a [back], [round], [low] jegyekkel leírható, összesen 12 magánhangzóval mint külön fonémával.¹²

1.1. Ganschow obi-ugor hangtörténeti munkálkodását megelőzően azonban felbukkantak a szakirodalomban olyan nézetek, amelyek a Steinitz rekonstruálta ósvogul

ū	ē	ū	ī
ā	ǎ	ũ	ě
ǔ	ĩ	ũ	ě
ø	ǎ	õ	ě

magánhangzórendszerrel¹³ kapcsolatban az esetleges kiigazítást célozták: „az *ē az ósvogulban nem bizonyítható kellőképpen”,¹⁴ „Das von STEINITZ (WogVok. 203—7) angenommene urwog. *ē hat im T und N Dialekt dieselben Entsprechungen wie der urwogulische Laut *ž. Meines Erachtens haben diese Dialekte in diesem Fall — wie auch in einigen anderen Fällen — den ursprünglichen Zustand bewahrt”.¹⁵ Ha a (STEIN.) ósvog. *ē-vel kapcsolatos megjegyzés, sőt: annak törlése helytálló, olyan távolabbi következményekkel járhat, amelyek arra késztetnek bennünket, hogy a VVj. és ezzel együtt az óosztják magánhangzórendszerét is másodlagosnak tekintsük (de ne csak a finnugor alapszólárhoz, hanem) az obi-ugor alapszólárhoz viszonyítva (is).

1.1.1. Kezdjük talán azzal a problémával, amely Ganschow ellenkezését voltaképpen kiváltotta, vagyis az ósvog. *ē-vel. Steinitz elismerte, hogy az általa rekonstruált ósvog. *ē és *ž mai képviselőinek magyarázata nehézségekbe ütközik, ezek ugyanis az egész nyelvterületen egybeestek; délen és északon csak az *ž, keleten és nyugaton pedig mindkettő folytatója megtalálható, igaz, nagyjából a szótag nyílt és zárt voltától függően *ē ~ *ž váltakozást mutatva. Szerinte csak a keleti és/vagy a nyugati adatok ismeretében dönthető el, hogy egy szóban ósvog. *ē vagy *ž volt-e.¹⁶ De az

¹¹ Uo.

¹² L. SANFORD A. SCHANE, Generative Phonology. Englewood Cliffs, New Jersey 1973. 12.

¹³ WogVok. 154.

¹⁴ K. SAL ÉVA, Az ugor alapszólás első szótagi palatális magánhangzóinak. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest 1967. 4.

¹⁵ RÉDEI KÁROLY, Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Budapest 1970.

¹⁶ WogVok. 205, 265.

egyes nyelvjárásokban bekövetkezett kiegyenlítődések miatt annyira tarka a kép, hogy csak a vogul már kevés annak elbírálásához, *ē vagy *ž volt-e az ősvogulban egy bizonyos szóban, ezért az osztjákhoz kell segítségért folyamodnunk.¹⁷ Majd e kérdést így zárja le: „Freilich sind durch den obugrischen Vergleich nicht alle Schwierigkeiten zu lösen. Die Einordnung eines wog. Wortes unter *ē oder *ž kann daher bisweilen zweifelhaft sein. Angesichts der so engen Beziehungen zwischen urwog. *ē und *ž ist aber in derartigen Fällen die Entscheidung für den einen oder anderen Vokal für die Sprachgeschichte nicht von wesentlicher Bedeutung”.¹⁸ Ez már-már azt jelenti, hogy a mai vogul megfelelések voltaképpen a két rekonstruált vokális egyikének feltevésével is megnyugtatóan értelmezhetők, tehát a másik valójában többé-kevésbé szükségtelen is, de hogy melyik, Steinitz arra már nem tért ki. Nyilván azért nem kívánt formailag lemondani az *ē ~ *ž párról, mert jól beleillett a szinte csak kvantitatív párokat alkotó ősvogul magánhangzórendszerbe és ezek valamelyikének törlésével megbomlott volna az oly harmonikus kép.

Rédei Károly a vogul nyelv zürjén jövevényszavainak tanulmányozása során úgy találta, hogy a zürj. e-t és ɛ-t a leggyakrabban vog. *i helyettesíti, míg *ē soha.¹⁹ Ebből arra következtetett, hogy *ē nem is létezett az ősvogulban, hanem a Steinitz által *ē ~ *ž feltevésével magyarázott esetekben az *ž folytatója a keleti és nyugati nyelvjárásokban a páros kvantitatív váltakozásokba beilleszkedve hozta létre a P AL ε ~ P ee, AL ē stb. váltakozást.²⁰

Legutóbbi tanulmányában Ganschow megkísérlti kétségbe vonni e nézet helyességét.²¹ Egyebek közt azt állítja, hogy a vogul—zürjén lexikális kapcsolatok idejére a négy nyílásfokú zürjén magánhangzórendszer már három nyílásfokúvá egyszerűsödött oly módon, hogy a két középső sor egybeesett. Ezt állítani természetesen merész dolog, hiszen az intenzív vogul—zürjén kapcsolatok a 10—15. századra estek,²² amikor még legfeljebb csak az *ɔ tűnt el és olvadt egybe az *o-val, míg pl. a FSz.-ban az ɔ mind a mai napig megőrződött,²³ legfeljebb napjainkban vannak olyan jelek, amelyek arra utalnak, hogy egyes helységeken a fiatal nemzedék nyelvéből kezd kikopni.²⁴ Ez a volta-képpen csak egyszerű tárgyi tévedés nem befolyásolja Ganschownak az *ē megléte mellett felhozott érvei bizonyító erejét. Ezek pedig így hangoznak: „Für den Umstand, daß syrj. o — ó — e im Urwog. schließlich überwiegend durch *ū, *ü, *i substituiert worden sind, lassen sich wohl zwei verschiedene — recht einleuchtende — Ursachen anführen: 1. Es ist naheliegend, daß syrj. o — ó — e im Öffnungsgrad oder evtl. auch in der Sonorität näher zu den urwog. Engvokalen standen. Auf diese Möglichkeit weisen auch mehrere Ausführungen von W. STEINITZ in GWV (228, 160 f., 165 f.), wo ausdrücklich festgestellt wird, daß »urwog. *ē seine Stellung im Vokalsystem änderte, was in K—W einerseits, in N andererseits auf verschiedene Weise erfolgt ist...« und daß in folge des Ausgleichs der »Disproportion zwischen vorderen und hinteren Vokalen in bezug auf die Öffnungsgrade« urwog. *ē (in K—W nach La-

¹⁷ I. m. 266, vö. még UAJb. 28: 236.

¹⁸ WogVok. 266.

¹⁹ SLW 58.

²⁰ Uo.

²¹ EFOu. 13: 146—147.

²² SLW 76.

²³ I. m. 33, uo. további irodalommal.

²⁴ T. И. Жилина, Верхнесыольский диалект коми языка. Москва 1975. 19—20.

bialisierung von * \bar{a}) zum weiten Vokal wurde oder (in N) mit * \bar{z} in * \bar{z} zusammenfiel. Als weitere Stütze für diese Annahme führe ich die Tatsache an, daß urwog. * \bar{i} überall in den wog. Dialekten mit \bar{e} fortgesetzt wurde, eben weil die alte Mittelposition verwaist war. 2. Die urwog. enge Reihe war wie die syrjän. mittelweite Reihe dreigliedrig und trug dabei der Labial-Illabial-Korrelation Rechnung; die urwog. mittelweite Reihe dagegen war nur zweigliedrig und enthielt keinen Labialvokal.²⁵ Ezekhez az érvekhez a következők fűzhetők: 1. A felső nyelvallású magánhangzók kisebb intenzitásúak, rövidebb időtartamúak, mint a náluk nyíltabb ejtésűek,²⁶ és szerintem ez magyarázza, hogy a felső nyelvallású zürjén magánhangzókat a vogul főleg a megfelelő rövidekkel helyettesítette, míg a — szerintem — két nyílásfokú, hosszú vogul magánhangzók közül az alsó nyelvallásúak a zürjén alsó nyelvallásúak he-

lyettesítésére szolgáltak, a felső nyelvallásúak pedig a $\left[\begin{array}{l} \text{-high} \\ \text{-low} \end{array} \right]$ sorba tartozókéra. A (STEIN.) ősvog. * \bar{e} -ről pedig csak az állapítható meg, bármiképpen is szeretné Ganschow Steinitznek a vele kapcsolatos nyilatkozatait (át)értelmezni, hogy minden nyelvjárásban (bizonyos speciális fonetikai környezetektől eltekintve) a l s ó n y e l v á l l á s ú magánhangzó képviseli. Ami pedig azt illeti, középső nyelvallású-e a rendszerben az ősvog. * \bar{i} helyén található \bar{e} , a válasz nemleges: csak a tavdaiban van $\bar{a} - \bar{e} - \bar{i}$ oppozíció, míg a többi nyelvjárásban vagy csak $\bar{a}/\bar{a} - \bar{e}$ van, vagy pedig az $\bar{i} > \bar{e}$ folyamat még nem zárult le teljesen, némelykor pedig — keleten és nyugaton — az \bar{i} valamilyen hangkapcsolat realizációja. 2. Az ősvogul magánhangzórendszer nem három, hanem csak két nyílásfokú volt. Úgy látom továbbá, hogy Ganschow Steinitztől eltérően középső nyelvallásúnak tekinti az ősvog. * \bar{e} -t,²⁷ ezt nem indokolja, de talán az húzódik meg ezen eljárása mögött, hogy az e, o betűkkel a középső nyelvallású hangokat szokták jelölni. (Talán egyrészt ugyanilyen megfontolásból minősítette Rédei Steinitzcel ellentétben az ősvog. * \bar{o} -t középső nyelvallásúnak,²⁸ másrészt pedig az * \bar{z} megtartása miatt, bár találunk nála olyan utalást is, amely e besorolást kétségessé teheti.²⁹)

Másfelől a vogul nyelvjárások tatár és orosz jövevényszavai is azt sugallják, hogy nem számolhatunk ősvog. * \bar{e} -vel (de * \bar{z} -vel sem), bár a vogul—tatár és a vogul—orosz kapcsolatok a vogul nyelvjárású tagolódást, tehát az ősvogul felbomlását követően jöttek létre, noha az is nyilvánvaló, hogy nem egycsapásra alakult át az ősvogul magánhangzók rendszere. A tatár * e -t a vogul * \bar{i} -vel helyettesítette,³⁰ a hangsúlyos orosz e -t úgyszintén.³¹ A vogulban a tatár * \bar{a} helyettesítésére a (STEIN.) * \bar{a} , * \bar{e} és * \bar{z} szolgált³² és a tatár * e -t nem a (STEIN.) * \bar{e} , * \bar{z} képviseli, mint az imént utaltam rá, holott ezek lettek volna a legalkalmasabbak rá, ha egyáltalán lettek volna ilyen ősvogul magánhangzók! To-

²⁵ EFOU. 13: 146—147.

²⁶ Vö. ROMAN JAKOBSON, Tenseness and Laxness (in: Selected Writings I. 's-Gravenhage 1962. 550—555) 552.

²⁷ EFOU. 13: 146, vö. még 147, l. továbbá GERHARD GANSCHOW, Finnisch-ugrische und obugrische Lautgeschichtsforschung (NéprNyt. 21: 235—254) 241. Ez utóbbi helyen nem szerepel az \bar{i} , bizonyára gépelési hibával magyarázható a hiánya, l. ui. i. m. 243.

²⁸ SLW 59.

²⁹ I. m. 36, 37.

³⁰ Vö. ARTURI KANNISTO: FUF 17: 32.

³¹ Vö. KÁLMÁN BÉLA, Die russischen Lehwörter im Wogulischen. Budapest 1961. 74—75.

³² Vö. KANNISTO: FUF 17: 31.

vábbá: Az ősvogul hosszú magánhangzók mai nyelvjárási folytatóinak tárgyalásakor Steinitz többször is említi, hogy a nyelvjárások egy részében — a déliben ritkábban, a keletiben és a nyugatiban viszont meglehetősen gyakran — a megfelelő rövid magánhangzó képviselőivel találkozunk. Ő ilyenkor mindig a „hosszú ~ rövid” váltakozás rövid tagjának a megszilárdulásával számol,³³ ami a fonetikai realizációkat tekintve általában helyes is. De egészen sajátos megoldáshoz folyamodott az általa rekonstruált **ä* esetében: ha az északi **ä*-vel szemben a többi nyelvjárásban **ä* van, amely azonban rendszerint **ä*-vel váltakozik,³⁴ a rövid hangot tekinti eredetinek a nem északi dialektumokban úgy, hogy ez eredetileg az **ä* váltóhangjaként megszilárdult, míg északon maga az **ä* lett általánossá. Ebből, azt hiszem, nem csak számomra nyilvánvaló, ha az ilyen esetekben az északi és a nem északi nyelvjárások hangképviselőinek közös előzményét keressük, az más, mint **ä* nem lehet, tehát a Steinitz-féle **ä* az **ä* alá sorolható be! Ez esetben pedig a rövid, alsó nyelvállású, illabiális magánhangzó helye betöltetlennek látszik, viszont van egy ugyanezen a soron megtalálható, eddig középső nyelvállásúként nyilvántartott **ɛ*. Tudjuk, hogy a T *ä*-t tartalmazó szavak többsége és az északi *a*-t tartalmazók nagy része közös előzményre megy vissza, amelynek keleten *ä* ~ *ä*, nyugaton *εε* ~ *ε*, *ä* ~ *ä* felel meg. Tudott dolog, hogy a keleti és a nyugati nyelvjárásokban a szótag nyílt vagy zárt volta szabályozza ugyan az első szótagi vokális kvantitását, de számos ingadozás is tapasztalható, pl. P *ölp* 'lebens' ~ *ölp* 'seiend', *öñk* ~ *öñk* 'Mutter', *məñš* ~ *manš* 'Wogule', *tělnä* 'entstanden' ~ *tělnä* 'bewachsen', tehát egy-egy adat vallomása alapján nem mindig dönthető el teljes bizonyossággal az ősvogul kvantitás kérdése, hanem a rendelkezésre álló teljes adatsor szolgálhat csak biztos következtetések alapjául. Viszont a déli *ä* ~ keleti-nyugati *ä* ~ *ä* stb. ~ északi *a* a nyelvjárások és a hangtörténet (többek között a jövevényszavakból leszűrhető tanulságok) alapján ősvog. **ä*-ből minden nehézség nélkül levezethető; keleten és nyugaton a szótag minősége szerinti **ä* > **ä* újratermelte az obi-ugor korból származó **ä* labializációja után a hiányzó magánhangzót. Így tehát a (STEIN.) **ä*-t a (STEIN.) **ä* alá sorolom be, míg a (STEIN.) **ɛ*-t és **ɛ*-t **ä*-ként határozom meg. Ezzel voltaképpen a Steinitz rekonstruálta középső nyelvállásúakat töröltem, a továbbiakban csak technikai jellegű jelölésbeli módosításokkal élek: (STEIN.) **ɛ* helyett **i*-t, (STEIN.) **ɔ* helyett **ɔ*-t írok. Tehát az általam módosított ősvogul magánhangzórendszer:

<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>
	<i>ä</i>		<i>ä</i>
<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>
<i>ɔ</i>	<i>ä</i>		<i>ä</i>

Egyébként a keleti és a nyugati vogul nyelvjárások magánhangzórendszerének tanulmányozásából arra a következtetésre jutottam, hogy valamennyiükben két nyílásfokú rendszert alkotnak a magánhangzó-fonémák³⁵

³³ WogVok. 171—173, 179, 202, 209, 224.

³⁴ I. m. 257—258.

³⁵ L. HONTI LÁSZLÓ, Versuch einer Beschreibung des Phonembestandes im wogulischen Dialekt an der Pelymka. Előadás a II. Nemzetközi Uráli Fonológiai Szimpóziumon Mátrafüreden (1979. október 1—4.).

és valamennyi vogul nyelvjárás közül csak a tavdaiban van fonematikusan három nyílásfok.

1.1.2. Úgy látom, hogy a tavdai vogul fonémák tárgyalása során GULYA JÁNOST is erősen befolyásolták a Kannisto hangjelölésében szereplő betűk, mivel az *o*, *ō*, *e* (nálam : *ē*) nála $\begin{bmatrix} \text{-high} \\ \text{-low} \end{bmatrix}$ kijelölést kaptak.³⁶ A (KANN.) *a*, *ā* hangokat *ā*, *ā̄*-ként, az *g*, *ḡ*-t pedig *a*, *ā*-ként értékelte,³⁷ tehát a Steinitz által közepező nyelvállásuként elkönyvelt *g*, *ḡ*³⁸ nála [+low]. Gulya ez utóbbiakkal kapcsolatos álláspontját így indokolja:

1. A csandiriban *ā* van és ez előfordul a janicskovaiban is. (Gondolom, ez szolgál érvül arra, hogy a TJ *a*-t, TCs. *ā*-t *ā*, a TJ TCs. *g*-t pedig *a* fonémának tekinti.)

2. Szerinte a (rövid) *a* és *ā* korrelatív párt alkot és a Steinitz által említett *ḡ* — *ē* korreláció — úgymond — nem ellentétes az *ō* nézetével.

3. A Gulya által *ā*-ként jelölt magánhangzónak minden nyelvjárásban illabiális megfelelői vannak, míg az *ā̄*-nak labiálisok felelnek meg.

Ezekkel a megállapításokkal a következő érveket szegezhetjük szembe:

1. A TJ-ben elsődlegesen az *a*, *ā* szerepel, labializáltan alig fordul elő, míg a TCs.-ben éppen fordított a helyzet; ennek ellenére mindkét nyelvjárásban *a*-t, ill. *ā*-t kell fonémaként felvennünk, hiszen a [round] jegyet tekintve az *a*, *ā* jelöletlen, míg az *ā*, *ā̄* jelölt.³⁹ Gulya eljárása akkor volna elfogadható, ha az *g*, *ḡ* valóban *a*-nak, *ā*-nak volna tekintendő, de:

2. ezeket mégis csak közepező nyelvállásúakként kell a jövőben is számon tartanunk. Az ilyen döntés mellett szóló nyomós érveket Gulya figyelmen kívül hagyta:

a) A TJ TCs. *ḡ*-nak megfelelő TG *ē* a rendszer közepező nyelvállású tagja.

b) A palatoveláris illeszkedésben résztvevő morfémaalternánsokban az *ē* és az *ḡ* alkotnak párt (ez a gondolat megtalálható Steinitznél is⁴⁰). Gulya értelmezését csak akkor tekinthetnénk helyesnek, ha a toldalékmorfémákban az *ā* és az *ḡ* alkotnának korrelatív párt. Csak a conditionálisban fordul elő ilyen szokatlan alternáció (*skā* ~ *skā̄*), ami szintén arra utal, hogy e morféma meglehetősen új képződmény.⁴¹

c) Ha Gulya a b) pontban említett ténynek nem is kívánt semmiféle jelentőséget tulajdonítani, azt a körülményt viszont mindenképpen figyelembe kellett volna vennie, amely értékes útmutatóul szolgál az *ḡ* nyílásfokára vonatkozóan: *j* és palatalizált mássalhangzók mögött veláris szavakban *ḡ* helyett *ē* szerepel, pl. *tōńś-* 'stehen': *tōńśēm* 'ich stehe', vö. *āl-* ~ *al-* 'sein': *ālām* 'ich bin', *wār-* ~ *wär-* 'machen': *wārēm* 'ich mache'. Ugyanez a helyzet az *i* és az *ē* esetében, amelyek Gulya szerint ugyancsak különböző nyelvállásúak, pl. *tōńśi* 'er steht', vö. *ālē* 'er ist', *wārī* 'er macht'. Ha tehát Gulya interpretációja

³⁶ GULYA JÁNOS, Phonologische Analyse des Wogulischen. (In: Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 22. Berlin 1975. 117—129) 125.

³⁷ I. m. 123, 125.

³⁸ WogVok. 42.

³⁹ NOAM CHOMSKY—MORRIS HALLE, The Sound Pattern of English. New York—Evanston—London 1968. 402 kk.

⁴⁰ WogVok. 43, de vö. a GULYA cikkéből idézettek.

⁴¹ HONTI LÁSZLÓ, System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. Budapest 1975. 44—45.

helyes volna, akkor az alternáló toldalék-morfémák magánhangzója nemcsak a [back] jegyben különböznek egymástól, hanem a [high], ill. [low] jegyeket illetően is, ami egy palatoveláris magánhangzó-harmóniát ismerő nyelvben, gondolom, kissé furcsa volna. Még a fonetikai tekintetben nem teljesen kifogástalan Munkácsi-féle adatok is Gulya felfogását cáfolják, azokban ugyanis a nem első szótagi Kannisto-féle \bar{a} -nak e , \bar{e} felel meg, pl. *saĵlät*- 'schenken': (KANN.) *saĵlätäm* 'ich schenke' ~ (MUNK.) *saĵla·tem* ua., (KANN.) *alät* 'sie sind' ~ (MUNK.) *älät* ua., sőt ugyanilyen hangjelölés még Kannisto adataiban is előfordul: *ör*- 'warten': *örēm* ['ich warte'] stb.⁴²

Tehát:

	\bar{a}	\bar{a}	\bar{o}	\bar{e}	\bar{a}	\bar{e}	\bar{i}	$\bar{ü}$
low	+	-	-	-	+	-	-	-
high	-	-	+	+	-	-	+	+

3. Az \bar{a} természetesen illabiális magánhangzó, akárcsak hangtörténeti megfelelői a többi vogul dialektusban, ami önmagában nyilvánvalóan nem befolyásolja a tavdai \bar{a} megítélését, míg az \bar{a} -val kapcsolatban részben visszautalok az 1. pontra azzal a kiegészítéssel, hogy a TCs.-ben a realizációja \bar{a} , részben a többi nyelvjárás képviselője itt is közömbös, hiszen ha ezt szempontként ismernénk el, az osztj. VVj. O a -t is \bar{a} -nak kellene tekintenünk pusztán azért, mert az összes többi nyelvjárásban labializálódott az őosztj. $*a$. A Rédei Károllyal folytatott megbeszélések alapján úgy látom, célszerű volna az \bar{a} és a fonémákat $\bar{\xi}$ és ξ betűkkel jelölni, mégpedig a következő okok miatt:

a) A fentiek alapján egyértelmű, hogy az \bar{a} és az a hátsó, középső nyelvállású, illabiális magánhangzók, ezért a -féle betű nem a legalkalmasabb jelölésükre;

b) A veláris vokálisok valamivel nyíltabb ejtésűek, mint a nekik megfelelő palatálisok: $\bar{o}/\bar{e} - \bar{i}$, $\bar{a} - \bar{e}$; ezért célszerű az $\bar{\xi}$, ξ jelölésmód (az \bar{e} egyébként már le van foglalva a hátsó, felső nyelvállású, illabiális magánhangzó jelölésére).

1.2. Steinitz osztják és vogul vokalizmustörténetének tanulmányozása után érdeklődésem a közös előzmény, az obi-ugor alapnyelvi vokalizmus felé fordult: természetesen Steinitz megjelent munkáiból, majd pedig Berlinben kéziratot hagyatékából igyekeztem választ kapni az engem érdeklő kérdésekre. Úgy láttam, Steinitz az ősvogul-őosztják hangmegfeleléseket — a finn-ugor nyelvek köztiekéhez hasonlóan — mindenekelőtt magánhangzó-váltakozások feltevésével, az egyik váltakozási sornak egy másikba való átcsapásával, a váltakozás hol egyik, hol másik tagjának egyszer az egyik, másszor a másik obi-ugor nyelvben való megszilárdulásával magyarázta. Így természetesen minden hangmegfelelés „tiszta” volt, sőt tulajdonképpen bármely veláris, ill. palatális vokálisnak megfelelő bármely veláris, ill. palatális, csak éppen azt nem sikerült megtudnom, mikor jelentkezhet egy bizonyos vogul-őosztják hangmegfelelés és miért. Mindössze a teljes labiálisok körében számolt Steinitz hangváltózással:⁴³

1. a palatálisok a nekik megfelelő illabiálisokká lettek az ősvogulig,
2. az $*o$ delabializálódva az $*a$ -val esett egybe,

⁴² SZINNYEI JÓZSEF, NyH⁷ 109.

⁴³ FgrVok. 80.

3. az **o* pedig ősvog. **ē*-vé delabializálódott, amelynek másik obi-ugor forrása az **i* volt.

Egy korábbi dolgozatomban⁴⁴ már kifejeztem kétségeimet a vogul-osztják megfelelések váltakozásokkal való magyarázatának helyességét illetően, és szóvá tettem, hogy „STEINITZ nem adott feleletet az olyan kérdésekre, mint

1. hogyan keletkezett az *u*, ill. az *i* mellé váltóhangként az *a* . . . ,

2. az egyik igében miért a perfectumi tő, a másikban miért az imperativusi tő őrzi az eredeti, obi-ugor magánhangzót . . . ,

3. a vog. T *ñēl*, AK Szo. *ñāl* 'Pfeil' . . . osztj. V *ñal* ua. ~ *ñulem* 'mein Pf.', Trj. J *ñāΔ* ~ *ñuAEM*, DN *ñot*, Kaz. *ñΔΔ*, O *ñal* . . . típusú megfelelésekben vajon melyik hang tükrozi közvetlenül az obi-ugor kori állapotot: az ősvog **ē* vagy talán az ősosztj. **a*, vagy esetleg a keleti osztj. *u*? . . ."⁴⁵ Akkor e kérdéseim természetesen szónoki jellegűnek voltak szánva, hiszen az illetékestől, Steinitztől már nem remélhettem választ, de az ő nyomdokain haladó, a váltakozásokat mindmáig egyedül üdvözítő elvként hirdető Gerhard Ganschow legutóbbi tanulmányainak valamelyikében legalább röviden megvilágíthatta volna e kérdéseket, mert hiszem, hogy nem én vagyok az egyetlen, aki nem ismeri a rájuk adandó választ, Ganschow viszont azt a benyomást kelti az olvasóban, mintha képes volna a mindeddig hiányzó információkkal szolgálni (még vö. 1.4.1.2.).

Hivatkozott dolgozatomban az osztják derivációs magánhangzó-váltakozások számos feltételét tisztáztam és talán azt is sikerült bizonyítanom, hogy a keleti osztják paradigmaticus váltakozások a keleti ősosztjáción túlrá nem vezethetők, kivéve az **ā* ~ **o*-t, amely kétségtelenül obi-ugor kori.⁴⁶ — Elhibázott következtetés volna azonban, ha valaki úgy értelmezné a keleti osztják paradigmaticus váltakozások keletkezéséről adott magyarázatomat, mintha alapvetően az **ā* ~ **o* analógiájára vezetném azt elsődlegesen vissza, bár a keleti osztják *ā* ~ *o*, *ā* ~ *i* stb. között vitathatatlanul van bizonyos rokonság, mint utaltam rá,⁴⁷ de a teljes alsó és felső nyelvállású magánhangzók váltakozásának keletkezését elsődlegesen az első és második szótag között fennállott viszonyokra, fonetikai jellegű okokra vezetem vissza.

1.3. Miután obi-ugor hangtörténeti tanulmányaim során beláttam, hogy a Steinitz által rekonstruált váltakozások nem adhatnak feleletet az obi-ugor vokalizmustörténet kutatása kapcsán felmerült kérdésekre, az ő és mások hangtörténeti megállapításait újraértékelve próbáltam megtalálni a megoldáshoz vezető utat. A legtöbb segítséget talán mégis az osztják és a vogul nyelvjárások egymás közti egybevetése és hangtani, morfológiai és morfológiai törvényszerűségeinek a tanulmányozása jelentette. Ennek egy — legalábbis az én megítélésem szerint — fontos állomása volt, hogy Rédei idézett felismerése nyomán magam is meggyőződtem a (STEIN.) ősvog. **ē* irreális voltáról, majd ezt követően — úgy vélem, szükségszerűen — jutottam el a (STEIN.) ősvogul magánhangzórendszer módosításához. Minderről részletesen beszámoltam Az

⁴⁴ HONTI LÁSZLÓ, Az osztják magánhangzó-váltakozások koráról és keletkezéséről. NyK 75: 301—318.

⁴⁵ NyK 75: 302—303.

⁴⁶Erről l. Obi-ugor alaktani kérdések és hangtörténeti tanulságaik (NyK 75:365—373) c. írásomat.

⁴⁷ NyK 75: 315.

obi-ugor vokalizmus története⁴⁸ c. kandidátusi disszertáciomban, amelynek téziseit megküldtem olyan finnugristáknak, akik feltehetőleg érdeklődnek e téma iránt.

A tézisek magától értetődően csak dióhéjnyi összefoglalását adhatták (az azóta — szerencsés esetben — talán már sajtó alatt levő) munkámnak, ezért kissé elhamarkodottnak érzem Ganschownak a róla közölt sommás „értékelését”: „Bisher habe ich zwar nur die Thesen dieser Arbeit gelesen; die dort mitgeteilten Auffassungen deuten aber darauf hin, daß der Verfasser in dem Bestreben, eine Antithese zu STEINITZ (und zu mir) zu versuchen, wesentliche Ergebnisse unserer Forschung nicht berücksichtigt. Wenn HONTI tatsächlich versuchen sollte, das lauthistorisch ältere Ostjakische aus dem lauthistorisch jüngeren Wogulischen erklären zu wollen, so müßte dies notwendigweise zu einem Mißerfolg führen”,⁴⁹ míg legutóbbi állásfoglalása tárgyilagosnak látszik: „Hier muß man aber auf die Veröffentlichung der ganzen Arbeit warten, um die Argumentation für diese Antithese kennenzulernen, ehe man präzise Stellung nehmen kann”.⁵⁰

Számomra egyszerűen rejtély, mire alapozza Ganschow azt a fent idézett megállapítását, hogy a vogulból kívánom megmagyarázni az osztjákat, mikor ezt írtam: „Mivel a keleti osztjáknak az ősidőktől való változatlansága nem meggyőző feltevés, továbbá megítélésem szerint az ősvogul—ősosztják megfelelésekkel illetően sem problémamentes a magánhangzó-váltakozásnak mint magyarázó elvnek a meghonosítása, kísérletet tettem egy olyan obi-ugor alapnyelvi magánhangzó-rendszer rekonstruálására, amelyből igazolható, vagy legalábbis valószínűsíthető hangváltozások révén levezethetjük mind az ősvogul, mind az őssosztják magánhangzókat”.⁵¹ Gondolom, e mondatot nem csak én értettem és értem úgy, hogy nem az ősvogulból kívánom levezetni az őssosztjákat (vagy viszont), hanem az a d a t o k e l e m z é s é v e l, k u t a t ó m u n k á v a l (nem pedig pusztán kinyilatkoztatással) egy olyan rendszer meghatározásához szeretnék eljutni, amelyből mindkét obi-ugor nyelv magánhangzórendszerére levezethető. Ebbeli igyekeztem — talán felesleges is hangsúlyoznom — nem arra irányult, hogy Steinitz (és Ganschow) tézisével szembeszögezhessenem a magam antitéziséét... Ha a korábbi obi-ugor hangtörténeti kutatásokban lényeges eredményekről beszélhetünk, azokat szinte kizárólag Steinitznek köszönhetjük, és építettem is rájuk, de bizonyít(hat)atlan állításait felülbíráltam és próbáltam helyettük racionális(abb) magyarázatokat adni. Ganschow munkássága pedig Steinitznek csak a megjelent munkáihoz képest tartalmaz többletet, de mivel nekem módomban volt az idevonatkozó teljes kéziratot hagyatékot tanulmányozni, nem hallgathatom el, hogy Steinitz kéziratai lényegesen többet mondanak a nem publikált obi-ugor hangtörténeti kérdésekről, mint amennyit Ganschow előadott. Még szeretném a figyelmet felhívni a nem ugrista ERKKI ITKONEN közel három évtizede napvilágot látott észrevételére, amely talán nem csupán megsejtésen alapult: „Irrig ist die Auffassung, daß das Ostjakische sich hinsichtlich des Vokalismus gegenüber dem Wogulischen in der Stellung einer archaischen Schlüsselsprache

⁴⁸ Kézirat, Budapest 1975.

⁴⁹ NéprNyt. 21: 249.

⁵⁰ EFOu. 13: 145.

⁵¹ HONTI LÁSZLÓ, Az obiugor vokalizmus története. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest 1975. 4.

befinde; die zukünftige Forschung wird zweifellos auch vom Wogulischen her außerordentlich bedeutungsvolle Ausblick auf das Urobugrische eröffnen".⁵²

1.4. Úgy tűnhet, Ganschownak a NéprNyt.-ban és az EFOu. 13-ban olvasható cikke alapján a Steinitz (—Ganschow)-féle felfogás és az én nézetem közti alapvető különbség a (STEIN.) ősvog. *ē tagadásában rejlik, pedig ez legfeljebb a jéghegynék csak a vízszint fölé emelkedő része. Az ősvog. *ē hajdani meglétén kívül tagadom ugyanis, hogy a VVj. osztják nyelvjárás magánhangzó-rendszere megegyeznék az obi-ugor alapnyelvével, tagadom, hogy a vogul-osztják megfeleléseket a Steinitz által rekonstruált váltakozások alakították volna ki, tagadom továbbá, hogy az ősvogul magánhangzórendszer három nyílásfokú lett volna.

1.4.1. Ha az ősvogullal kapcsolatos megfontolásaim helyes eredményre vezettek, természetesen kell lennie valamilyen elfogadható hídnak az ősvogul és az ősosztják között, azaz egy rekonstruált obi-ugor alapnyelvi előzményből le kell tudnom vezetni mindkettőt. Arra természetesen nem vállalkozhatom, hogy — akárcsak dióhéjban is — bemutassam mindazt, amire korábban említett disszertációmban jutottam, de igen rövidre fogva mégis megkísérlem felvázolni, hogy az obi-ugor alapnyelvi középső nyelvállású magánhangzókkal kapcsolatos, Steinitztől különböző álláspontom mivel indokolható. Az alábbi obi-ugor alapnyelvi magánhangzókkal számolok⁵³

ū	ī	ū	ī
ō		ō	ē
ā			ā
ū		ū	ī
ō		ō	ē
ā			ā

Steinitz (és Ganschow) viszont, mint már többször volt róla szó, az ősosztjakkal egyező VVj. osztják rendszerből kísérli meg a vogul és osztják magyarázatát. Kéziratoss vokalizmustörténetében Steinitz az obi-ugor *ō-t kérdőjellel vette fel, egy 1956 májusában Budapesten megtartott előadásának vázlatában pedig egyáltalán nem szerepel. Nem tudni, Steinitz mennyire tekintette obi-ugor vokalizmustörténetét véglegesnek, késznek, de mivel a Fgr-Vok.-ban és a kisebb tanulmányokban vázolt rendszer megegyezik a kéziratos anyaggal, koncepciója talán véglegesnek mondható.

A Steinitz által rekonstruált és az általam kikövetkeztetett rendszer közti legszembetűnőbb különbség, hogy nálam a hosszú és a rövid magánhangzók száma majdnem azonos és alsó nyelvállású labiális magánhangzókkal nem számolok. Steinitz rendszerének az a látszólagos előnye, hogy az ősosztjáknak az obi-ugor alapnyelvi rendszerből való levezetése semmi nehézséget nem jelent, hiszen a kettő között nincs különbség sem a rendszerben, sem az egyedi hangképviseletekben. Ez az előny valóban csak látszólagos,

⁵² ERKKI ITKONEN, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen (FUF 31: 149—343) 150—151.

⁵³ L. téziseim 6. lapján.

hiszen az ősvogult ebből magyarázni igen bajos: az obi-ugor $*o > \text{ősvog. } *ā$ világos, lehetséges változás, az $*j > *ā$, $*ū > *ī$ ugyancsak, de az $*j > *ē$ ⁵⁴ ezekkel sehogysen hozható összhangba, továbbá a nem azonos nyelvállású vogul—osztják megfeleléseknek a különféle motiválatlan váltakozásokkal való magyarázata sem valószínű. Ezzel szemben az általam feltett rendszer megköveteli mind az „obi-ugor $> \text{ősvogul}$ ”, mind az „obi-ugor $> \text{ősosztják}$ ” fejlődés magyarázatát, amely fejlődés könnyen nyomon követhető és igazolható. Az obi-ugor alapnyelvtől az ősvogulig és az őssosztjáig mindössze néhány hangváltozás és morfológiai szabályszerűség felismerésével juthatunk el anélkül, hogy $*j > *ē$ -féle, megfoghatatlan változásokkal és a magánhangzó-váltakozásokkal kellene az ősvogul—ősosztják megfeleléseket magyaráznunk. Sem az ősvogul, sem az őssosztják rendszert nem tekintem tehát archaikusabbnak, mint a másikat. A vogulra döntően a kvantitatív váltakozások és a különféle kvantitatív kiegyenlítődések, az osztjákra pedig a kvalitatív váltakozások jellemzők; a magánhangzók eredeti kvantitásának meghatározásakor az egyes etimológiákban az osztják vallomásának tulajdonítok nagyobb fontosságot, míg a magánhangzók kvalitásának megítélésében a vogult tekintem hitelesebbnek; továbbá: az „obi-ugor $> \text{ősvogul}$ ” viszonylatban a felső és alsó nyelvállású vokálisok, míg az „obi-ugor $> \text{ősosztják}$ ” viszonylatban a középső nyelvállású magánhangzók bizonyulnak a legkonzervatívabbnak.

1.4.1.1. A vogul nyelvjárásokban (különösen keleten és nyugaton, kisebb mértékben délen) van kvantitatív váltakozás, továbbá egy ezen alapuló kiegyenlítődések a rövid magánhangzó javára, illetve ingadozás (keleten és nyugaton). Számos esetben ez magyarázza az interdiálektális vogul megfeleléseket.⁵⁵ Gyakran találkozunk továbbá „ősosztják teljes magánhangzó ~ ősvogul rövid magánhangzó” megfelelésekkel is. A (STEIN.) obi-ugor $*e$ (= HONTI $*ē$) vogul megfelelőit Steinitz az állítólagos obi-ugor $*e \sim *ē$,⁵⁶ Ganschow pedig az ősvogulban keletkezett $*ē \sim *ē$ ⁵⁷ egyik vagy másik tagjának megszilárdulásával magyarázza. Velük ellentétben én úgy látom, hogy a korai ősvogulban jött létre egy olyan (a csak deskriptív szavakban szórványosan jelentkező $*ā$ kivételével) minden eredeti hosszú magánhangzóra kiterjedő kvantitatív váltakozás, amely alapvetően a szótag nyílt/zárt voltával függött össze. Ez az egyszerű fonetikai okra visszavezethető váltakozás a vogul—osztják hangmegfelelések ismeretében már az ősvogul felbomlása előtt gyakran a rövid váltóhang állandósulásához vezetett, amely jelenség a keleti és a nyugati vogul nyelvjárásokban még Kannisto gyűjtőútjáig sem zárult le. A három nyílásfokú obi-ugor rendszer pedig a középső és alsó nyelvállásúak egybeesésével egyszerűsödött az általam — Steinitz tételeivel egyáltalán nem szöges ellentétben álló módon! — két nyílásfokúként rekonstruált ősvogul rendszerre. Így tehát pl. az ősvog. (HONTI) $*ā$ (= STEINITZ $*ē$, $*ē$, $*ē \sim *ē$) ~ őssosztj. $*e$ és az ősvog. $*ā \sim$ őssosztj. $*e$ viszonyt egyaránt obi-ugor $*ē$ -ből (labializált ősvogul mássalhangzó szomszédságában $*ō$ -ból) magyarázom; az előbbit Steinitz és Ganschow is obi-ugor $*e$ -re (= HONTI $*ē$) vezetik vissza, míg az utóbbi esetben obi-ugor $*ā \sim *e$ váltakozásra.⁵⁸ Tehát ezen a ponton annyiban módosít-

⁵⁴ FgrVok. 80—81, 82.

⁵⁵ Erről l. hivatkozott mátrafüredi előadásomat.

⁵⁶ WogVok. 266.

⁵⁷ EFÖu. 13: 147.

⁵⁸ FgrVok. 30 stb.

tottam Steinitz eredményét, hogy egy a korai ősvogulban keletkezett rendszerből magyarázom az általa a kései ősvogulra datált jelenséget és a mit sem mondó $*\bar{a} \sim *e$ váltakozás helyett hangváltozásra vezetem vissza a vogul-osztják hangmegfelelést. Ganschow az ősvog. $*\bar{e}$ védelmében idézi Steinitztől: „Zweitens wäre das Neuentstehen eines langen $*\bar{e}$ in K—W ganz ungewöhnlich und nicht zu erklären...“⁵⁹ A fentiek alapján világos egyrészt, hogy a keleti és a nyugati nyelvjárásokban nem az $*\bar{e}$, hanem az $*\bar{a}$ újbóli keletkezésével számolok, miután az eredeti ősvog. $*\bar{a}$ labializálódott, másrészt nem világos, miért volna ez szokatlan és megmagyarázhatatlan, hiszen Steinitz az obi-ugortól a mai vogulig a (STEIN.) $*o$ következő változásaival számol: $*o > \text{ősvog. } *ā > \text{K Ny. } \bar{e} \text{ } (\bar{o}, \bar{v})$,⁶⁰ sőt ezt Ganschow sem furcsállotta⁶¹ . . .

Egyben azonban biztosan nincs vita Ganschow és köztem: az obi-ugor alapnyelvre mindketten posztulálunk $*\bar{e}$ (= GANSCH. $*e$), $*\bar{o}$ (= GANSCH. $*\bar{o}$) és $*\bar{z}$ hangokat, de ezek további sorsának alakulását illetően áthághatatlan szakadék tátong felfogásunk között: buzgó hittel semmi sem oldható meg, inkább a nyelvi adatok elemzésében és értelmezésében látom a megoldáshoz vezető utat.

1.4.2. Úgy érzem, érdemes még röviden elidőznöm a vog. (STEIN.) $*\bar{e} \sim *ā$ és az osztj. $*\bar{i} \sim *ā$ viszonyánál, mivel arról említett munkámban nem szótam kellő részletességgel, noha érdemes alaposabban is szemügyre venni. Steinitz ezt is obi-ugor kori váltakozásnak tekinti⁶² (természetesen Ganschow is⁶³). „Der urostj. Wechsel $*\bar{i} \sim *ā$ ist freilich nicht so gut gesichert, wie die bisher angeführten Vokalwechsel, wird aber durch den entsprechenden urvog. Vokalwechsel $*\bar{e} \sim *ā$, der z. T. bei denselben Wörtern erscheint, gestützt“⁶⁴ Steinitzcel (és Ganschowval) ellentétben csak a paradigmában és a derivációban egymást meghatározott szabályok szerint fölváltó vokálisok viszonyát jelölöm a magánhangzó-váltakozás terminussal, míg a többiekét, a szabályszerűséget nem mutatóként ingadozasként, szabálytalan hangmegfelelésként tartom számon. Ez illik azon obi-ugor szópárok osztják tagjára is, amelyekben a vog. $*\bar{e} \sim *ā$ -nak állítólag megfelelő $*\bar{i} \sim *ā$ található. Az osztj. VVj. *wjyal-hinabsteigen* nyugati osztják megfelelőiben és a Trj. *įyat*- 'ausziehen' származékában és déli megfelelőiben jelentkező \bar{a} ugyanazon szórványos rövidülést (redukálódást) tükrözi, amely talán az összes ősoosztják hosszú (teljes) magánhangzót érinti többé-kevésbé és amely keleten különösen a palatovelárisok szomszédságában gyakori. Természetesen nincs abban semmi különös, hogy

az \bar{i} redukciója \bar{a} -t eredményezett, hiszen egyedül az \bar{a}

+ back
— round
— tense

. — A vogul

felől nézve némiképp hasonló⁶⁵ a helyzet: a korai ősvogulban végbement $*\bar{o} > *ā$ változás után az $*\bar{o} \sim *ā$ váltakozás helyére lépett $*ā \sim *ā$ játszhatott döntő szerepet a páros váltakozások kialakulásában, amelyben feltehetőleg a

⁵⁹ WogVok. 205, idézi GANSCHOW: EFOu. 13: 147—148.

⁶⁰ FgrVok. 81, FgrVok.² 152.

⁶¹ FUF 40: 14.

⁶² Forschen und Wirken 3: 344—345.

⁶³ Vö. ALH 23: 64, 1. még NéprNyt. 21: 246.

⁶⁴ OstjVok. 107.

csak igen gyéren és deskriptív szavakban adatolt ősvog. **ā* nem vett részt, másfelől pedig az ősvog. **i* ugyancsak deskriptív szavakban jelentkezett⁶⁵ és nem is obi-ugor kori. Így az **i*-nek a váltakozásban alkalmas párjául csak az **ā* kínálkozott, méghozzá ugyanazon okból, mint az osztj. **i* ~ **ā* ingadozásnál láttuk.

1.4.1.2. Még szükségesnek látom kitérni Ganschownak a következő, szó nélkül aligha hagyható megjegyzésére: „Wir können also heute sagen, daß der obugrische Vokalwechsel im Wesentlichen erforscht ist und die Verhältnisse der obugrischen Grundsprache in dieser Hinsicht geklärt sind. Allerdings wissen wir auf eine ganz wichtige Frage bis heute keine restlos zufriedenstellende, geschweige denn eindeutige und sichere Antwort, und das ist die Frage nach der Ursache, nach dem auslösendem Moment des Vokalwechsels. Wohl gibt es Meinungsäußerungen, Vermutungen, Thesen, wichtige Indizien, aber bisher keine Lösung, die das Problem beseitigt hätte. Von den bisher in die Diskussion gebrachten Aspekten müssen m. E. z w e i am stärksten beachtet und in der weiteren Forschung einer intensiven Untersuchung unterzogen werden. Das ist einerseits der Aspekt der satzrythmisch bedingten Akzentverschiebung und andererseits der Aspekt der morphologischen Rückwirkung der nichtersten Silbe”.⁶⁶ Úgy tűnik tehát, Steinitz tanaít Ganschow dogmává emeli, a legszembetűnőbb nehézségekről egyszerűen nem kíván tudomást venni, pedig nehéz elképzelni, hogy fentebb hivatkozott két dolgozatommal ne találkozott volna, amelyekben többek között a váltakozásoknak a nyelvek közti hangmegfelelések értelmezésében jelentkező, megmagyarázatlan — és szerintem megmagyarázhatatlan — szerepének, funkciójának a tisztázását és bizonyítását kértem számon. Ganschow nemcsak a Steinitz-féle váltakozások eredetének magyarázatával maradt adósunk, bár ezt elhárította magától, hanem fentebb, az 1.2. pontban felsorolt problémák tisztázásával is. Márpedig amíg azokra nem talál megnyugtató feleletet, a most idézett megállapítását egyszerűen megalapozatlan kijelentésnek tekinthetjük.

1.5. Ha valaki azt remélné, hogy világos képet kaphat a Steinitz obi-ugor hangtörténeti tanulmányait kiegészíteni kívánó Ganschow dolgozataiból, menthetetlenül csalódnai fog. Legfeljebb arra kaphat választ, melyek a Steinitz rekonstruálta ősvogul és ősosztják magánhangzók közti leggyakoribb megfelelések. Hangtörténeti magyarázatai elvéve lépnek túl a szabályos egyezés (pl. ősvog. **ā* ~ ősosztj. **o* < obi-ugor **o*) konstatálásán vagy a váltakozás deklarációján. Sőt ez utóbbi téren, bizvást állíthatom, Steinitzhez képest visszalépést jelent, hiszen új, ugyancsak motiválatlan váltakozásokat tesz föl az obi-ugor alanyelvre: **ā* ~ **ō*: **jāŋk* (>> vog. FL Szo. *jānk* stb.) ~ **jōŋk* (>> osztj. V *jōŋk* stb.) 'Eis',⁶⁷ **e* ~ **ē* ~ **ō*: **sey-* ~ **sēy-* (>> vog. K *sāy-* ~ *sāy-*, P *seey-* ~ *sey-*) ~ **sōy-* (>> osztj. VVj. *sōy-* stb.) 'flechten',⁶⁸ **e* ~ **ō*.⁶⁹ Ganschow általában a lehető legközönségesebb, legegyszerűbb hangtani megfelelést mutató etimológiákkal dolgozik, nem elemzi a nyelvjáráson belüli és a nyelvjáráson közti viszonyokat, így nincs is különösebben meglepő

⁶⁵ WogVok. 293.

⁶⁶ GANSCHOW: NéprNyt. 21: 248—249.

⁶⁷ EFOu. 10: 123.

⁶⁸ EFOu. 10: 125.

⁶⁹ EFOu. 13: 143 .154.

abban, hogy következtetései nem tisztázzák, hanem éppenséggel homályba borítják az obi-ugor hangtörténetet. Ezzel szemben remélem, hogy megjelenő munkám, ha nem is old meg minden problémát, de legalább segít a homályt eloszlatni.

Több vitatható és tarthatatlan állítás olvasható Gerhard Ganschow obi-ugor hangtörténeti tanulmányaiban. Valamennyire kitérni, cáfolni azokat, vitázni velük az idézett tanulmányok terjedelmének a többszörösét vennék igénybe, ezért csak ellenvéleményem leglényegesebb pontjainak ismertetésére szorítkozhattam.

Természetesen nem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha semmi okulnivalóra sem bukkantam volna Ganschow obi-ugor hangtörténeti munkásságában:

1. Steinitzcel ellentétben (!) nagyon helyesen nem az obi-ugor *ž hasadásával magyarázza az ősvog *ž-t és *i-t,⁷⁰ bár említett téziseimben már megtalálható, hogy az *i és az *ä (= STEIN. *ž) nem ugyanazon obi-ugor alapnyelvi előzményre mennek vissza.⁷¹

2. Végképp bebizonyította, hogy a misztifikált magánhangzó-váltakozásokkal nem lehet megmagyarázni a vogul–osztják hangmegfeleléseket (igaz viszont, hogy Steinitz ilyen irányú kezdeményezését még inkább ad absurdum vitte).

3. Az egyes nyelveken és nyelvjárásokon belüli problémákat kell lehetőség szerint megoldani, mielőtt a nyelveket vetnénk össze (Ganschow „elmés” hasonlatához⁷² folyamodva és azt kiigazítva: ha a kutya őseit akarjuk megismerni, a macska tanulmányozása valóban nem sokat segít, a farkasé és a sakálé már annál többet, de: mindenekelőtt m a g á r ó l a k u t y á r ó l volna ajánlatos lehetőleg mindent megtudni).

4. A tudományban korábban működött nemzedékek legkiemelkedőbb egyéniségei sem voltak tévedhetetlenek, nézeteiknek dogmává merevítése elzárja a további megismerés elől az utat; eredményeiket hasznosítva és tévedéseikből okulva kell továbblépnünk.

2. A „palatális háromszög”, az *e *ž *ö problémájához és az obi-ugor vokalizmustörténet egy-két kérdéséhez ezeket a rövid és elengedhetetlen megjegyzéseket kívántam hozzáfűzni. Rédei Károly és K. Sal Éva feltehetőleg más szempontok alapján világítják meg a (STEIN.) *ē-vel kapcsolatos saját álláspontjukat. De ha már Ganschow cikkei à propos-ul szolgáltak arra, hogy az obi-ugor hangtörténet egy-két kérdésével újra foglalkozzam, nem szalasztom el az alkalmat, hogy K. SAL ÉVA ugor vokalizmustörténeti fejtegetéseinek némely obi-ugor vonatkozására kitérjek.

1. Eleve kétes kimenetelűnek tartok egy olyan ugor hangtörténeti kutatást, amely az obi-ugor alapnyelvi viszonyok tisztázása nélkül „a feltételezhető ősmagyar, ősvogul és ősosztják”⁷³ közvetlen összevetésén alapul.⁷⁴ Ennek csak akkor lenne létjogosultsága, ha Sal a GULYA által tíz esztendővel később kifejtett, megalapozatlan nézetből indult volna ki, mely szerint „a kutatás jelen

⁷⁰ EFOu. 13: 148–149.

⁷¹ L. téziseim 6–7. lapján.

⁷² NéprNyt. 21: 236.

⁷³ K. SAL ÉVA, Az ugor alapnyelv első szótagi palatális magánhangzóí. Kandidátusi értekezés tézisei. 3.

⁷⁴ Erről hasonlóan ERKKI ITKONEN: UAJb. 41: 250–251.

állításában a kettéosztódásos magyarázat helyett célszerűbb közvetlenül három későbbi ugor jellegű nyelv proto-nyelvi formáját, azaz ősmagyart, ősvogult és ősosztjákat, illetőleg eleve magyart, vogult és osztjákat minden további összekapcsolás nélkül felvennünk⁷⁵.

2. Nem látom célszerűnek a palatális magánhangzóknak a velárisoktól elkülönítve történő vizsgálatát, hiszen a hangtörténet csak a hangrendszer egészének változásaiból érthető meg (amint a vokalizmustörténet kutatása során is tekintettel kell lennünk a konzonzantizmus történetére és viszont, sőt számos esetben a morfológia is hasznos támpontul szolgálhat).

3. „Az osztjákban az *e, ha a vog. *ä megfelelője, anyagomban csak l, r mellett fordul elő. Így az *e-t ilyen helyzetben éppúgy másodlagosnak tekintem, mint az osztj. *ö-t k, η, γ mellett”.⁷⁶ Ez az idézet két állítást is tartalmaz, mindkettő téves: a) az osztjákban a Sal vizsgálta anyagban van *äl, är* is (l. a m. *elve, emel, kérég, lélek, nyelv* és *tér* osztják megfelelőit); b) az obi-ugor etimológiák meggyőzően tanúsítják, hogy az osztj. *ö-nek *õ volt az obi-ugor előzménye (megközelítően húsz adatot ismerek rá). Nem célszerű tehát az obi-ugor alapnyelv és az ősosztják közti időszak nyelvtörténeti eseményeiről azok tanulmányozása nélkül nyilatkozni.

4. K. Sal Éva a tallinni finnugor kongresszuson tartott előadásában⁷⁷ megkísérelte a keleti osztják személyjelölő szuffixumok *a/ä — i/i — ə* magánhangzóját történetileg magyarázni és adaptálni a magyar nyelvtörténetnek azt a tételét, mely szerint az eredeti tővégi vokálisok az ómagyarban sorvadóban voltak. Sal szerint ezek a keleti osztják magánhangzók is a sorvadás különböző stádiumait tükrözik. Az osztjákban azonban ezek a vokálisok nem tartoztak a tőhöz, így nem is képviselhetik a sorvadás egyes állomásait: ha egy kicsit is szemügyre vesszük a keleti osztják személyjelölő szuffixumokat, az első szótagi vokális és a szuffixum magánhangzója közti összefüggéseket, kiviláglik — amint ez Sal előadásában is látható —, hogy a birtokos személyjelek magánhangzója kizárólag az első szótagi magánhangzótól függ; éppen ezért — Sallal egyetértve — állítom, hogy e vokálisok aligha árulkodnak a megelőző nyelvallapot(ok) tővégi magánhangzóirol, de — Sal nézetétől eltérően — nem az anyag (állítólagosan) szűkös volta áll a következtetések útjában.

3. Akár leíró, akár történeti szempontból kívánunk megvizsgálni valamilyen jelenséget, célszerű a rendelkezésre álló összes adatot körültekintően tanulmányozni, csak alapos megismerésük révén juthatunk ugyanis többé-kevésbé biztos következtetésekre. Az értelmezni kívánt jelenségek lehetőleg minden részletre kiterjedő vizsgálata nélkül nyilatkozni felelőtlen, bár az így kiváltott vita is hozzájárulhat az egyes nézetek egyértelműbb megfogalmazásához, a vitatott kérdések tisztázásához. Vitázni azonban ennek ellenére sem túlságosan hálás dolog: féltő, hogy az elhangzott ellenvéleményt, a kritikát a bírált nézeteket valló kutató saját személye elleni támadásnak véli (vagy mások is, akik nem részesei a vitának), amint ezt már saját kellemetlen tapasztalatomból tudom... A fentebb kifejtettek során az enyémekkel ellen-

⁷⁵ GULYA JÁNOS, Megjegyzések az ugor őshaza és az ugor nyelvek szétválása kérdéséről (in: BARTHA ANTAL—CZEGLÉDY KÁROLY—RÓNA-TAS ANDRÁS [szerk.], Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest 1977. 115—121) 118.

⁷⁶ K. SAL: i. m. 7.

⁷⁷ K. SAL ÉVA, Über die Stammendvokale im Ostostjakischen. CTIFU. Tallinn 1975. 674—676.

tétes nézeteket bíráltam (és legfeljebb bizonyos kutatói mentalitást), de amennyiben némely kérdések vagy az egész problémakör megítélésében a vitatott tételek szerzői újabb szempontok alapján i g a z o l j á k felfogásuk helyességét, készséggel elfogadom érveiket, mert a tények — állítólag — makacs dolgok . . .

HONTI LÁSZLÓ

Wie sah das vollständige Vokalsystem der obugrischen Grundsprache aus?

von LÁSZLÓ HONTI

In seinem Werk »Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus« (Stockholm 1944) hat WOLFGANG STEINITZ einerseits schon die Hauptthesen seiner Geschichte des Vokalismus des Ostjakischen (Berlin 1950) und Wogulischen (Berlin 1955) in nuce mitgeteilt, andererseits auch eine Darstellung des von ihm rekonstruierten Vokalsystems der obugrischen Grundsprache gegeben, die sich vollständig mit seinem Ansatz für das urostjakische (= VVj.) Vokalsystem deckt. Später skizzierte er noch in drei kleineren Abhandlungen (UAJb. 28: 233—241, Forschen und Wirken 3: 335—348, Zeitschrift für Phonetik . . . 17: 637—642) die Veränderungen einiger Vokale der obugrischen Grundsprache bis zum Urostjakischen und Urwogulischen, der größere Teil seiner Monographie blieb jedoch Manuskript. Nach Steinitz' Tod hat sich GERHARD GANSCHOW in dessen Sinne und mit gleicher Konzeption in vier Abhandlungen (ALH 23: 59—67, FUF 40: 12—19, EFOu. 10: 121—128, 13: 143—157) um Ergänzung bemüht. Ganschow beabsichtigte mit den klarsten, am wenigsten problematischen Etymologien die Steinitzsche Arbeit abzuschließen; tatsächlich hat er indessen nur darauf eine Antwort gegeben, welches in den von ihm behandelten Fällen die häufigsten wogulisch-ostjakischen Lautentsprechungen sind.

Über diese Bemühungen hinaus polemisiert er EFOu. 13 gegen die Ansicht einiger ungarischer Forscher (ÉVA K. SAL, KÁROLY RÉDEI, LÁSZLÓ HONTI), daß es unbegründet sei, mit dem Steinitzschen urwogulischen * \bar{e} zu rechnen. Es scheint jedoch, daß Ganschow 1. den Bemerkungen Steinitz' über das * \bar{e} (WogVok. 266) nicht die ihnen zukommende Bedeutung beigemessen hat, 2. daß ihm — wenn er Rédeis diesbezügliche Ansichten, die Schlüssigkeit seiner Argumente in Zweifel zieht — nicht gegenwärtig war, daß der Zusammenfall der beiden mittleren Reihen des durch vier Öffnungsgrade ausgezeichneten ursyrjänischen Vokalsystems bis auf den heutigen Tag nicht abgeschlossen ist und daß er 3. außer acht gelassen hat, daß die Erkenntnisse, die aus den tatarischen (und russischen) Lehnwörtern des Wogulischen gewonnen werden können, eindeutig gegen die Annahme eines * \bar{e} sprechen.

Der Verfasser der vorliegenden Abhandlung kam aufgrund einer Analyse der Verhältnisse innerhalb der wogulischen Dialekte und der interdialektalen Entsprechungen nach Überprüfung der Steinitzschen Erklärung der Vertretungen von urwog. * \bar{d} und * \bar{a} zu dem Schluß, daß es angebracht erscheint, nur mit einem * \bar{e} statt der beiden oben genannten Vokale zu rechnen bzw. daß die von Steinitz unter * \bar{d} und * \bar{e} behandelten Fälle unter einem Vokal * \bar{a} zusammenzufassen sind. Demnach können die urwogulischen Vokale der ersten Silbe als ein System mit zwei Öffnungsgraden rekonstruiert werden:

\bar{u}	\bar{i}	\bar{u}	\bar{i}
	\bar{a}		\bar{a}
\bar{u}	\bar{i}	\bar{u}	\bar{i}
\bar{u}	\bar{a}		\bar{a}

Verf. dieser Zeilen hat in einer im Druck befindlichen Monographie den Versuch gemacht, auch für die obugrische Grundsprache das System der Vokale der ersten Silbe zu bestimmen; sein Ausgangspunkt war aber nicht der, daß eine der beiden verwandten Sprachen von vornherein archaischer wäre als die andere, sondern er war bemüht, eine gemeinsame Quelle auszumachen, aus der unter der Annahme von Lautveränderungen sowohl das urwugulische als auch das urostjakische Vokalsystem ableitbar ist:

ū ō ǫ	ī	ū ō	ī ē ǫ
ū ō ǫ		ū ō ǫ	ī ē ǫ

Kísérlet a pelimi vogul nyelvjárás ige- és főnévragozásának leírására

0. A vogul nyelvjárás csoportok egy-egy tagjának már vannak hangtani szempontból megbízható anyaggyűjtésen alapuló, jól használható hang- és alaktani leírásai, csak a nyugati nyelvjárások vannak híjával ilyenek. MUNKÁCSI BERNÁT A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertette c. munkájában jó áttekintést adott a nyugati csoportokhoz tartozó közép-, alsó-lozvai és pelimi nyelvjárás alaktanáról, de egyrészt ARTTURI KANNISTO fonetikailag pontosabb anyagából több részletkérdést is megvilágíthatunk, másrészt talán a két gyűjtő anyagának összevetése sem érdektelen. A nyugati dialektusok közül Kannisto Wogulische Volksdichtungjában a pelimi van a legjobban képviselve, ezért ezt választottam vizsgálódásaim tárgyául. A jövőben majd célszerű volna az általam eddig feldolgozott pelimi anyagot kiegészíteni a rendelkezésre álló teljes nyugati nyelvjárás anyaggal.

1. Az alábbiakban szeretném bemutatni a pelimi nyelvjárás szinte teljes ige- és főnévragozását. Munkácsi és Kannisto teljes publikált anyaga sem elegendő azonban arra, hogy minden lehető alakra adatot találjunk benne. Ezért ugyanúgy kívánok eljárni, mint a tavdai vogul nyelvjárás paradigmarendszer „rekonstruálásakor”,¹ vagyis az ismert, adatolt alakokból következtetek a hiányzókra.

2. A paradigmásorok egyes tagjait az őket alkotó morfémák komplexumaként kívánom levezetni, továbbá az egyes alakok és sorok közti egybeeséseket a különféle morfológiai kiegyenlítődések és analógiák eredményeként magyarázni. Jelen dolgozatomban elsősorban az ige-, ill. főnévtövet követő morfémák viselkedését, változásait írom le, a többi lezajlót csak futólag érintem.

Anélkül, hogy ez alkalommal részletkérdésekbe merülnék, röviden szólok arról, mi késztetett az eddigiektől eltérő magánhangzórendszer felvételére.

Először Gulya² megoldását vegyük közelebről szemügyre:

1. Steinitztől eltérően zárójelben sem számol \bar{i} -vel, lévén az — amint helyesen megállapította — az iy , ij realizációja, bár az $\bar{i} > \bar{e}$ változás még nem zárult le teljesen, így elvétele az \bar{e} helyén \bar{i} -t is találunk

2. Steinitzcel egyezően az \bar{e} -t középső nyelvéllásúnak tekinti a három nyelvéllásúként értékelt rendszerben, noha az \bar{i} törlésével voltaképpen felső nyelvéllásúként is kezelhette volna; ebben azonban nyilván az \bar{o} helyzete gátolta meg és az \bar{e} -t is középső nyelvéllásúnak értelmezte ezek alapján.

¹ HONTI LÁSZLÓ, Das System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. Budapest 1975.

² GULYA JÁNOS, A vogul nyelvjárások fonematikus átírása. In: FU-transkription yksinkertaistaminen. Castrenianumin toimitteita 7. Helsinki 1973. 109—118.

A pelimi nyelvjárásban a következő fonémákkal számolok :

	<i>j</i>	<i>γ</i>	<i>w</i>	<i>p</i>	<i>k</i>	<i>χ</i>	<i>k</i> _o	<i>χ</i> _o	<i>t</i>	<i>s</i>	<i>š</i>	<i>ł</i>	<i>ś</i>	<i>m</i>	<i>η</i>	<i>η</i> _o
voc	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
cons	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
nas	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+
cor	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	—	—	—
long																
round	—	—	+	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	+
high	+	+	—	—	+	+	+	+	—	—	+	+	+	—	+	+
ant	—	—	—	+	—	—	—	—	+	+	—	+	+	+	—	—
cont	+	+	+	—	—	+	—	+	—	+	+	—	+	—	—	—
lat	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
back	—	+	+	—	+	+	+	+	—	—	—	—	—	—	+	+

<i>n</i>	<i>n</i>	<i>r</i>	<i>l</i>	<i>ł</i>	<i>ε</i>	<i>a</i>	<i>i</i>	<i>ĩ</i>	<i>o</i>	<i>ü</i>	<i>u</i>	<i>ē</i>	<i>ā</i>	<i>ē</i>	<i>ē</i>	<i>ō</i>	<i>ū</i>	<i>ū</i>	
—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
+	+	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	—	—	—															
+	+	+	+	+															
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+
—	+	—	—	+	—	—	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	+	+
+	+	+	+	+															
—	—	+	+	+															
—	—	—	+	+															
—	—	—	—	—	—	+	—	+	+	—	+	—	+	—	+	+	—	+	+

vagyis :

első szótag

nem első szótag

<i>w</i>		<i>j</i>		<i>γ</i>		
<i>p</i>	<i>t</i>	<i>ł</i>		<i>k</i>	<i>k</i> _o	
	<i>s</i>	<i>ś</i>	<i>š</i>	<i>χ</i>	<i>χ</i> _o	
<i>m</i>	<i>n</i>	<i>n</i>		<i>η</i>	<i>η</i> _o	
	<i>l</i>	<i>ł</i>	<i>r</i>			

<i>ū</i>	<i>ē</i>	<i>ü</i>	<i>ē</i>		
<i>ō</i>	<i>ā</i>		<i>ē</i>		<i>ā</i> <i>ē</i>
<i>u</i>	<i>ĩ</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>		
<i>o</i>	<i>a</i>		<i>ε</i>		<i>ε</i>

3. Steinitztől eltérően az *e*-t csak zárójelben vette föl, a többihez képest másodlagosnak minősítette. E lépését indokoltnak, bár egyúttal óvatosnak is látom; *e* megoldás azonban ellentmondásos, mivel ellentétben áll azzal, hogy az \bar{e} -nek nem számol rövid e párjával, ugyancsak eltérően Steinitztől.

4. A Steinitz-féle σ helyett feltehetőleg a (STEIN.) $\delta \sim \sigma$ magánhangzó-váltakozás miatt számol középső nyelvvállású *o*-val.

5. Az \bar{a} -t kései jövevényszavakban található hangnak (fonémának?), ill. „másodlagos allofónnak” értelmezi (vajon az *a*-énak?).

6. A nem első szótagi vokálisokat illetően (általában a vogul nyelvjárásokra vonatkoztatva) így nyilatkozik: „A nem-első szótagban a magánhangzók quantitása [sic!] irreleváns. Ezek az *e*, és részben az *i* kivételével (fonetikailag) hosszúak (félhosszúak). Quantitásukat [sic!] külön jellel nem jelöljük”.⁴ Márpedig aligha lehet megelégedni a kvantitás irreleváns voltával: a nem első szótagokban ugyanis éppúgy jelentkezik a (KANN.) $\bar{a} \sim a$ váltakozás, miként az első szótagban, van továbbá $e\bar{e} \sim e \sim \emptyset$ váltakozás is, amely viszont az első szótagi $e\bar{e} \sim e/\bar{e}$ párjának látszik. Tehát ha az első szótagi $\bar{a} \sim a$, $e\bar{e} \sim e/\bar{e}$ váltakozásokban az \bar{a} és *a*, ill. az \bar{a} és \bar{a} fonémák közti váltakozást látjuk, a második szótagban is meg kell különböztetnünk a rövideket és hosszúakat.

7. Az első szótagi *e* és *i* Gulyának csak az összefoglaló táblázatában szerepel,⁵ de a nekik megfelelő Kannisto-féle allofónok felsorolásakor⁶ a megfelelő első szótagi vokálisok ismertetéséhez⁷ utasítja az olvasót. Az *e* ott felsorolt jelei közül Kannistonál azonban az első szótagnál hátrább csak az *e* fordul elő, de csak teljesen véletlenszerűen; van viszont Kannisto adataiban e , amelyről Gulya nem tesz említést, de csak a jelen idő γ jele előtt találkozunk vele. Ha az *i*-t nézzük, hiányolhatjuk a γ (elemű) képző előtti *i*-t.

8. Gulyával ellentétben⁸ nemcsak jövevényszavakban fordul elő a nem első szótagi (KANN.), *o* hanem eredeti szavakban β (= *w*) előtt is, így tehát nem tudhatjuk, Gulya szerint ezt mely fonéma allofónjának kellene tekintenünk.

Az általam megállapított rendszer eltér STEINITZÉTŐL ³				és			GULYÁÉTŐL ³	
első szótag				első szótag			nem első szótag	
\bar{u}	\bar{e}	\bar{u}	(\bar{i})	\bar{u}		\bar{u}	<i>i</i>	
\bar{o}			\bar{e}	\bar{o}	\bar{e}		<i>e</i>	σ
$\sigma\bar{a}$	\bar{a}		<i>e</i> \bar{e}	\bar{o}	(\bar{a})	\bar{a}	<i>a</i>	
<i>u</i>	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	
	\bar{e}		<i>e</i>	<i>o</i>			(<i>e</i>)	
σ	<i>a</i>		\bar{e}	<i>a</i>		\bar{a}		

Észrevételek Steinitz magánhangzórendszerére vonatkozóan:

1. A zárójeles \bar{i} törölhető, mert — mint fentebb szó volt róla: — néhány ritka kivételtől eltekintve hangkapcsolat realizációja.

2. A pelimi nyelvjárás magánhangzóinak a kvantitás szerinti osztályozása nem végezhető el mechanikusan, pusztán annak az alapján, van-e az

³ WOLFGANG STEINITZ, Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin 1955. 75.

⁴ I. m. 116.

⁵ I. m. 117.

⁶ I. m. 115.

⁷ I. m. 113.

⁸ I. m. 115.

illető betű fölött (fél)hosszúságjel, vagy nincs, tudniillik: az első szótagi rövid magánhangzót tartalmazó szavak egy részében minden grammatikai alakban csak azzal a bizonyos rövid magánhangzóval találkozhatunk, míg más szavakban bizonyos alakokban rövid, másokban pedig hosszú vokális (vagy diftongus) tűnik elő. Általában a hosszú szerepel nyílt és homorgán mássalhangzó-kapcsolat által zárt szótagban, míg a rövid magánhangzót zárt szótagban találjuk. Megfigyelhető ingadozás is: $\delta\lambda\lambda\mu$ 'lebed' \sim $\alpha\mu$ 'seiend' (WV 2: 199, 4: 285), $\delta\alpha\eta\kappa$ \sim $\alpha\eta\kappa$ 'Mutter' (WV 2: 188, 5: 239, 361), $\mu\alpha\alpha\eta\delta$ \sim $\mu\alpha\eta\delta$ 'Wogule' (WV 6: 80, 84), $\tau\epsilon\lambda\mu\alpha$ 'entstanden' \sim $\tau\epsilon\lambda\mu\alpha$ 'bewachsen' (WV 4: 292, 5: 239) stb., némelykor pedig talán ejtésbeli vagy jelölésbeli következetlenséggel számolhatunk: $\alpha\eta\kappa\alpha\lambda$ 'Baumstumpf' \sim $\alpha\eta\kappa\alpha\lambda$ '(Zaun-)Stange' (Vok. 5, WV 3: 123), $\delta\tau\tau\eta$ 'uralt' \sim $\delta\tau\tau\eta$ 'tausend' \sim $\delta\tau\tau\eta$ ua. (WV 1: 126, 6: 94, 105) stb. Megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy a végződés nélküli (tehát egyes számú alanyesetű) névszók első szótagi hosszú magánhangzója megrövidül, és az ígék körében is tapasztalható a rövidülési tendencia.

Mivel e dolgozatban nem elsősorban az első szótagban lejátszódó változások vizsgálata áll előtérben, a részletesebb bizonyítást későbbre halasztva csak annyit állapítok meg Steinitzcel (és Gulyával) ellentétben,

1. hogy azon tövekben számolhatunk első szótagi rövid magánhangzóval, amelyekben nincs „rövid \sim hosszú” váltakozás; ahol viszont van, ott a magánhangzót fonematikusan hosszúnak tekintem, a váltakozást pedig fonetikai okkal (a szótag zárásával) magyarázom.

2. Mivel így a csak az $\bar{\epsilon}$, ill. $\bar{\epsilon}$ váltópárjaként fellépő ϵ -t, ill. ϵ -t törölnünk kell, csak a hosszú labiálisok sorában számolhatnánk három nyelvallással. De a (STEIN.) $\alpha\bar{\alpha}$ felfogható $\bar{\alpha}$ -ként, amely labiális diftongusként realizálódik hosszú és illabiális magánhangzóként rövid fokon (tehát nem $\alpha\bar{\alpha} \sim \alpha$ vagy $\alpha\bar{\alpha} \sim \bar{\alpha}$), míg a (STEIN.) $\bar{\alpha}$ csak újabb jövevényszavakban található, vagy hangkapcsolat ($\alpha\gamma$) realizációja, vagy a következtelen lejegyzés rovására írható. Ha tehát az $\alpha\bar{\alpha}$ fonematikusan $\bar{\alpha}$, máris a bevezetőben bemutatott két nyíltfokú rendszer áll előttünk.

Az általam között nem első szótagi magánhangzókra vonatkozóan csak annyit jegyzek meg, hogy azokkal az alapalakokban (underlying forms) a következők szerint számolok: az $\bar{\alpha}$ a képzőkben, az $\bar{\epsilon}$ a ragokban és a jelekben fordul elő, az ϵ mindkettőben és a többben is. Egyrészt a Kannistotól $\bar{\iota}$, ϵ , $\bar{\alpha}$, α stb. betűkkel jelölt hangok egy ϵ -t betoldó szabály révén kerülnek be, másrészt az $\bar{\epsilon}$ -ből vezethetők le, ill. az $\bar{\alpha}$ -nak is van α , ϵ realizációja. A szabályok azonban egyszerűbbek, ha a nem első szótagi hosszú vokálisokat két rövid magánhangzó összegének tekintjük, tehát: $\bar{\alpha} \rightarrow \alpha\alpha$, $\bar{\epsilon} \rightarrow \epsilon\epsilon$. Ha ez így van, az alapalakokban természetesen voltaképpen rövid α -val és ϵ -vel is dolgozhatnánk, és akkor az első, inzerációs szabályunkat (l. alább) úgy kellene módosítanunk, hogy veláris vokális elé veláris, palatális vokális elé és morfémahatárra, valamint a morfémahatárokon belüli nem homorgán mássalhangzók közé palatális vokálist toldanánk be. Két oka van annak, hogy mégis inkább az előbbi megoldás mellett maradok: 1. így egyszerűbb az ϵ betoldását leíró szabály, 2. a nem első szótagi $\bar{\alpha} \sim \alpha$ ($\alpha\bar{\alpha} \sim \alpha$), $\bar{\epsilon} \sim \epsilon$ ($\epsilon\bar{\epsilon} \sim \epsilon$) váltakozás végülis az első szótagi hasonló váltakozással megegyezőnek tekinthető, míg a második esetben — ha az első és nem első szótagi viszonyokat egyező módon kívánnánk leírni, ami természetesen célszerű volna — az első szótagi hosszú magánhangzókat is inzerációs szabály hozná létre, márpedig ez azért nem volna járható út, mert így a töveket első szótagi magánhangzóval bővülőkre és nem bővülőkre kellene osztanunk.

A mássalhangzókhoz mindössze annyi hozzáfűznivalóm van, hogy a labiovelárisoknak Gulya által a megfelelő velárisok közé történt besorolása nem indokolható.⁹

3. A paradigmarendszer leírása

Kannisto (K) és Munkácsi (M) szövegeiből és nyelvtani jegyzeteiből a következő igei és főnévi alakokra találtam adatokat.

A forrásokban szereplő igei alakok

		activum												pass				
		indic				opt				imp				i	o			
		i	det			i	det			i	det					n	d	p
			n	obj			n	obj			n	obj						
d	sg	du		pl	d	sg		du	pl	d		sg	du	pl	c			
praesens	s 1	KM	KM	KM	KM	KM	KM		M					KM	K			
	2	KM	KM		KM	M	KM		M	KM	KM	K	KM	K				
	g 3	KM	KM	KM	KM	KM	KM		M					KM				
	d 1	KM	KM	K	KM	M	M		M					K				
	2	KM	KM		M	M	M		M	KM	M		M					
	u 3	KM	KM		M	M	M		M					KM				
	p 1	KM	KM		KM	KM	M		M					K				
	2	KM	KM		M	M	M		M	KM	KM	K	M					
	l 3	KM	KM		KM	M	M		M					K				
	praeteritum	s 1	KM	KM	K	KM									KM			
2		KM	KM		M									KM				
g 3		KM	KM	K	KM									KM				
d 1		K	KM	K	KM									K				
2		KM	KM	K	M									K				
u 3		KM	KM	K	M									KM				
p 1		K	KM		M									K				
2			KM		M													
l 3		KM	KM		KM									KM				

Az igei táblázatban nem szerepel a conjunctivus, melynek teljes közép-
lozvai activumi és passivumi sorát közli Munkácsi,¹⁰ de pelimi nyelvtani váz-
latában ilyenről nem emlékezik meg. Kannisto szövegeiben azonban erre is
találunk adatokat, de csak egyes számú 3. személyűeket: *ól* 'leben, sein':
ólá ~ *ólęét* (WV 1: 26), *min* 'gehen, fahren': *miná* ~ *minęét* (WV 2: 194,
5: 120), *těl^opark* 'entstehen': *těl^oparkęét* (~ *těl^oparkęn!*) (WV 5: 360), *βunt*-

⁹ Más nyelvjárásokra vonatkozóan l. KÁLMÁN BÉLA, Van-e labio-palatoveláris mássalhangzófonéma a vogulban? NyK 78: 359–363.

¹⁰ VNyj. 125.

A forrásokban szereplő főnévi alakok

			nom	lat	loc	instr	trsl	
decl	n	sg	KM	KM	KM	KM	KM	
		du	KM	K		K		
	abs	m	pl	KM	K		K	
d	n	s	1	KM	KM	K	K	
			2	KM	K	K		
	u	g	3	KM	KM	KM	K	
			d	1	KM	K		
	m	u	2	KM	K	K		
			3	KM	K	K		
	s	p	1	KM	K		K	
			2	KM	K			
	g	l	3	KM	K	K		
			n	s	1	KM	K	
		u	g	2	KM			
				3	KM			
	m	d	1	KM				
			2	M				
	u	3	KM					
			d	1	KM			
	m	u	2	M				
			3	KM				
	d	p	1	M				
			2	M				
	u	l	3	M				
			n	s	1	KM	K	
	u	g	2	KM	K			
			3	KM	K			
	m	d	1	KM	K			
			2	KM	K			
	u	3	KM	K				
			p	1	KM	K		
		p	2	KM	K			
			3	KM	K			
x	l	l	1	KM	K			
			2	KM	K			
decl	cox	sg	K					
		pl	K					

'sitzen, entstehen': *βuntā* (WV 3 : 146). Különösnek látszik a 3. személyű ige-
rag, ez ugyanis az egyes számú birtokra vonatkozó birtokos személyjellel egye-
zik meg mind a közép-lozvaiban, mind a pelimiben, a többi személy ragja pedig
az elsőként említett dialektusban részben az alanyi, részben a tárgyias ige-
ragokkal (és így a birtokos személyjelekkel is) megegyezik. Úgy tűnik, a pelimi
nyelvjárásban van tárgyias conjunctivus is, legalábbis egy adat tanúsága sze-

rint : *ku^ostiiğèn : puššaj tōrum ku.* 'das tue der Gott kund' (WV 2 : 192). A passiv conjunctivusra három adatot ismerek : *ēēl-* 'töten' : *ēēlōnukβn* (WV 3 : 121), *βuōt-* 'wehen' : *βuōtōn, kβn* (WV 1 : 90), *lēēk-* 'schleichen' : *lēēk, kη, kēēn* (WV 2 : 182) ; az első kettő e. sz. 2. személyű, az utóbbi t. sz. 2. személyű alak. Mivel a conjunctivusra csak kevés adatot ismerek, egyelőre nem vállalkozom a leírására, továbbá lemondok ezúttal az ige testébe időjel nélkül beolvadt *-kə ~ -kēē-* 'wenn' elemmel képzett conditionalis bemutatásáról is (a tavdaiban a *-kū ~ -kā-* a múlt idő jelével társulva csatlakozik az igetőhöz¹¹). — A felszólító módú igealakok között csak 2. személyűekkel számolok, bár alkalmilag kijelentő módú 1. és 3. személyű igealak is előfordul ilyen funkcióban : *minīβā* 'lašt uns gehen' (WV 2 : 7), *mini* ['menjen'], *minīyē* ['menjenek (2)'], *minet* ['menjenek (∞)'] (VNyj. 250).

Az alábbiakban közlöm egy *kit-* hangalakú ige (a conjunctivust és a conditionalist nem tartalmazó) és egy *kum* hangalakú főnév (a vocativust nem tartalmazó) általam kikövetkeztetett alakokkal kiegészített teljes paradigmáját. Mivel csak a hangalak érdekel, konstruálhattam volna egy fiktív ige-, ill. főnévtövet is, de helyesebbnek láttam ténylegesen létező tövekkel szemléltetni a paradigmát.

(KANN.) *kit-* 'fragen, nennen', (MUNK., KANN.) *kit-* 'fölkelt ; wecken'. Az igazságnak tartozom azzal, hogy az előbbinek összesen két alakja, az utóbbinak Kannistonál két, Munkácsinál egy, a két gyűjtőnél összesen öt alakja van adatolva. Ha eltekinténénk attól, hogy a kettős és többes számú tárgyra utaló sorok már egybeestek, 147 lehetséges szóalakokkal számolhatnánk, de ezen egybeesés filyelembevételével csak 117-tel. Az előbbi esetben a forrásokban szereplő szóalakok száma 114, az utóbbiban pedig 105.

(KANN.) *kum* 'Mann', (MUNK.) *khum* 'férfi'. Kannisto anyagában kilenc, Munkácsiban öt, az azonos alakok adatoltsága következtében a két gyűjtőnél összesen kilenc alakja van meg e főnévnek. Ha eltekinténénk attól, hogy a kettős és többes számú birtokra utaló sorok a szövegekből származó adatok tanúsága szerint már egybeestek (csak a *kwāl* 'ház' szónak a VNyj.-ben közölt paradigmájában látunk különbségtételt), 129 szóalakokkal számolhatnánk, de ha figyelmet fordítunk a különbség megszűnésére, csak 93-mal. Az előbbi esetben a forrásokban szereplő szóalakok száma 69, míg az egybeesések tudomásulvételével 59.

Amikor az adatoltságról fentebb közölt tájékoztató táblázatokat összeállítottam, nem voltam tekintettel az egybeesésekre, tehát a paradigmában bekövetkezett egyszerűsödésre, hanem a szövegkörnyezetből következtettem a tárgy, ill. a birtok számára, és az egyes formákat ennek alapján, nem pedig morfológiai ismérvek segítségével osztályoztam. A mai állapotokat azonban adekvát módon csak az tükrözi, ha az obj du és obj pl, ill. a num du és num pl sorokat egynek tekintjük.

3.1. Paradigmák

A következőkben az egyes grammatikai kategóriákat az alábbiak szerint rövidítem :

act = activum
conj det = conjugatio determinativa

¹¹ L. HONTI: i. m. 44—45.

conj ind	=	conjugatio indeterminativa
decl abs	=	declinatio absoluta
decl cox	=	declinatio suffixi collectivi
decl px	=	declinatio suffixi possessoris
imp	=	imperativus
indic	=	indicativus
instr	=	instrumentalis
lat	=	lativus
loc	=	locativus
nom	=	nominativus
num du	=	numerus dualis
num pl	=	numerus pluralis
num sg	=	numerus singularis
obj du	=	objectum duale
obj pl	=	objectum plurale
obj sg	=	objectum singulare
opt	=	optativus
pass	=	passivum
pl	=	pluralis
prs	=	praesens
prt	=	praeteritum
sg	=	singularis
trsl	=	translativus

31.1. Az ige teljes paradigmája

	act	indic	conj ind	pr	act	indic	conj ind	prt		
sg	1	<i>kiteym</i>	<i>kittm</i>	<i>kiteem</i>	<i>kitsm</i>	<i>kitessm</i>				
	2	<i>kiteyn</i>	<i>kittn</i>	<i>kiteen</i>	<i>kitsn</i>	<i>kitessn</i>				
	3		<i>kiti</i>			<i>kitas</i>				
du	1		<i>kitim(á)</i>			<i>kitseem</i>				
	2		<i>kitin(á)</i>			<i>kitseen</i>				
	3		<i>kitiy(á)</i>		<i>kitsy</i>	<i>kitasyá</i>				
pl	1		<i>kitiw(á)</i>			<i>kitsw</i>				
	2		<i>kitin(á)</i>			<i>kitseen</i>				
	3	<i>kiteyt</i>	<i>kittt</i>	<i>kiteet</i>	<i>kitsat</i>	<i>kitteet</i>				
	act	indic	conj det	obj sg	pr	act	indic	conj det	obj du/pl	pr
sg	1	<i>kitilom</i>	<i>kitim(á)</i>					<i>kitijem</i>		
	2	<i>kitilen</i>	<i>kitin(á)</i>					<i>kitijeem</i>		
	3		<i>kitit(á)</i>					<i>kitijeem</i>		
du	1	<i>kitileem</i>	<i>kitineem</i>					<i>kitineem</i>		
	2	<i>kitileen</i>	<i>kitineen</i>					<i>kitineen</i>		
	3		<i>kitijeem</i>					<i>kitijeem</i>		
pl	1	<i>kitilow</i>	<i>kitinow</i>					<i>kitinow</i>		
	2	<i>kitileen</i>	<i>kitineen</i>					<i>kitineen</i>		
	3		<i>kitijeem</i>					<i>kitijeem</i>		

	act	indic	conj det	obj sg	prt	act	indic	conj det	obj du/pl	prt
sg	1	<i>kitasləm</i>	<i>kitasmä</i>						<i>kitseem</i>	
	2	<i>kitaslən</i>	<i>kitasnä</i>						<i>kitseen</i>	
	3		<i>kitast(ä)</i>						<i>kitseen</i>	
du	1	<i>kitasleem</i>	<i>kitasneem</i>						<i>kitasneem</i>	
	2	<i>kitasleen</i>	<i>kitasneen</i>						<i>kitasneen</i>	
	3		<i>kitseen</i>						<i>kitseen</i>	
pl	1	<i>kitaslow</i>	<i>kitasnəw</i>						<i>kitasnəw</i>	
	2	<i>kitasleen</i>	<i>kitasneen</i>						<i>kitasneen</i>	
	3		<i>kitseen</i>						<i>kitseen</i>	

	conj ind			conj det			
				obj sg		obj du/pl	
sg	1	<i>kitneym</i>	<i>kitneem</i>	<i>kitnäm</i>	<i>kitnäləm</i>	<i>kitnämä</i>	<i>kitnijeem</i>
	2	<i>kitneyn</i>	<i>kitneen</i>	<i>kitnän</i>	<i>kitnälən</i>	<i>kitnänä</i>	<i>kitnijeen</i>
	3		<i>kitni</i>			<i>kitnät(ä)</i>	<i>kitnijeen</i>
du	1		<i>kitnämä</i>		<i>kitnileem</i>	<i>kitnineem</i>	<i>kitnineem</i>
	2		<i>kitnänä</i>		<i>kitnileen</i>	<i>kitnineen</i>	<i>kitnineen</i>
	3		<i>kitniyə</i>			<i>kitnijeen</i>	<i>kitnijeen</i>
pl	1		<i>kitniwä</i>		<i>kitnöləw</i>	<i>kitnənəw</i>	<i>kitnənəw</i>
	2		<i>kitnänä</i>		<i>kitnileen</i>	<i>kitnineen</i>	<i>kitnineen</i>
	3	<i>kitneyt</i>	<i>kitneet</i>	<i>kitnät</i>		<i>kitnijeen</i>	<i>kitnijeen</i>

	conj ind		conj det	
			obj sg	obj du/pl
sg	2	<i>kitən</i>	<i>kiteen</i>	<i>kiteen</i>
du	2	<i>kiteen</i>	M <i>kitleen</i>	M <i>kiteen</i>
			K <i>kiteen</i>	
pl	2	<i>kiteen</i>	M <i>kitleen</i>	
			K <i>kitneen</i>	K <i>kitneen</i>

	pass	indic	prs	pass	indic	prt	pass	opt
sg	1	<i>kitəwm</i>	<i>kitəwsam</i>	<i>kitəwsəm</i>	<i>kitəwsəm</i>	<i>kitəwsəm</i>	<i>kitəwsəm</i>	<i>kitəwsəm</i>
	2	<i>kitəwn</i>	<i>kitəwsən</i>	<i>kitəwsən</i>	<i>kitəwsən</i>	<i>kitəwsən</i>	<i>kitəwsən</i>	<i>kitəwsən</i>
	3	<i>kitəw</i>	<i>kitəws</i>	<i>kitəws</i>	<i>kitəws</i>	<i>kitəws</i>	<i>kitəws</i>	<i>kitəws</i>
du	1	<i>kitəweem</i>	<i>kitəwseem</i>	<i>kitəwseem</i>	<i>kitəwseem</i>	<i>kitəwseem</i>	<i>kitəwseem</i>	<i>kitəwseem</i>
	2	<i>kitəween</i>	<i>kitəwseen</i>	<i>kitəwseen</i>	<i>kitəwseen</i>	<i>kitəwseen</i>	<i>kitəwseen</i>	<i>kitəwseen</i>
	3	<i>kitəwəy</i>	<i>kitəwsəy</i>	<i>kitəwsəy</i>	<i>kitəwsəy</i>	<i>kitəwsəy</i>	<i>kitəwsəy</i>	<i>kitəwsəy</i>
pl	1	<i>kitəwəw</i>	<i>kitəwsəw</i>	<i>kitəwsəw</i>	<i>kitəwsəw</i>	<i>kitəwsəw</i>	<i>kitəwsəw</i>	<i>kitəwsəw</i>
	2	<i>kitəween</i>	<i>kitəwseen</i>	<i>kitəwseen</i>	<i>kitəwseen</i>	<i>kitəwseen</i>	<i>kitəwseen</i>	<i>kitəwseen</i>
	3	<i>kitəwət</i>	<i>kitəwst</i>	<i>kitəwst</i>	<i>kitəwst</i>	<i>kitəwst</i>	<i>kitəwst</i>	<i>kitəwst</i>

Megjegyzés: Az igeragok egy részében a zárójelbe foglalt *ä* Kannisto adataiban meglehetősen ritkán, Munkácsiéiban viszonylag gyakran hiányzik.

Megjegyzések:

A Munkácsi névvel aposztrófált szóalakokat a két gyűjtő lejegyzés-módja közti viszony és az egyes morfémák hangalakjának ismeretében Kannistoéhoz közelálló, egyszerűsített transzkripcióhoz igazítva közlöm a könnyebb tájékozódás végett.

3.1.2. A főnév teljes paradigmája

			nominativus		lativus	locativus	instr	trsl	
decl	n u	sg	MUNKÁCSI	<i>kum</i>	<i>kumná</i> <i>kumən</i>	<i>kumtä</i>	<i>kumel</i>	<i>kumgy</i>	
abs	m	du		<i>kumgy</i>	<i>kumgyná</i>	<i>kumgytä</i>	<i>kumgytel</i>		
		pl		<i>kumat</i>	<i>kumatná</i>	<i>kumattá</i>	<i>kumattal</i>		
d	n u m	sg 1 2 3		<i>kuməm</i> <i>kumən</i> <i>kumá</i> <i>kumet</i>	<i>kuməmná</i> <i>kumənná</i> <i>kumeen</i> <i>kumeetná</i> <i>kumeteen</i>	<i>kuməmt(á)</i> <i>kumənt(á)</i> <i>kumett(á)</i>	<i>kuməmtel</i> <i>kuməntel</i> <i>kumesttel</i>		
			e	s g	du 1 2 3	<i>kumeem</i> <i>kumeen</i> <i>kumeen</i>	<i>kumeemná</i> <i>kumeenná</i> <i>kumeenná</i>	<i>kumeemt(á)</i> <i>kumeent(á)</i> <i>kumeent(á)</i>	<i>kumeemt(á)</i> <i>kumeent(á)</i> <i>kumeent(á)</i>
						o	n u	pl 1 2 3	<i>kumow</i> <i>kumeen</i> <i>kumeen</i>
l	m d	sg 1 2 3	<i>kumeem</i> <i>kumeen</i> <i>kumeen</i>						
			u	pl 1 2 3	<i>kumow</i> <i>kumeen</i> <i>kumeen</i>				

p	n	sg	1	<i>kumeenəm</i>		<i>kumeem</i>	<i>kumeemnā</i>	<i>kumeem(ä)</i>	<i>kumeentäl</i>
			2	<i>kumeenən</i>		<i>kumeen</i>	<i>kumeennā</i>	<i>kumeent(ä)</i>	<i>kumeentäl</i>
			3	<i>kumeenən</i>		<i>kumeen</i>	<i>kumeennā</i>	<i>kumeent(ä)</i>	<i>kumeentäl</i>
m	du	1	<i>kum(ə)neem</i>	<i>kumneem</i>	<i>kumeem</i>	<i>kumneemnā</i>	<i>kumneem(ä)</i>	<i>kumneentäl</i>	
		2	<i>kum(ə)neen</i>	<i>kumneen</i>	<i>kumeen</i>	<i>kumneennā</i>	<i>kumneent(ä)</i>	<i>kumneentäl</i>	
		3	<i>kum(ə)neen</i>		<i>kumeen</i>	<i>kumeennā</i>	<i>kumeent(ä)</i>	<i>kumeentäl</i>	
x	p	pl	1	<i>kum(ə)now</i>	<i>kumnow</i>	<i>kumow</i>	<i>kumnownā</i>	<i>kumnowt(ä)</i>	<i>kumnowtäl</i>
			2	<i>kum(ə)neen</i>	<i>kumneen</i>	<i>kumeen</i>	<i>kumneennā</i>	<i>kumneent(ä)</i>	<i>kumneentäl</i>
			3	<i>kum(ə)neen</i>		<i>kumeen</i>	<i>kumeennā</i>	<i>kumeent(ä)</i>	<i>kumeentäl</i>
decl	sg			<i>kuməñs</i>		<i>kuməñsnā</i>	<i>kuməñstä</i>	<i>kuməñstäl</i>	
				<i>kuməñsät</i>		<i>kuməñsətnā</i>	<i>kuməñsəttä</i>	<i>kuməñsəttäl</i>	
cox		pl							

A zárójelbe foglalt *ə* és *á* megmaradása, ill. kiesése tetszőleges, bár első-sorban Munkácsi adataira jellemző.

3.2. A toldalékmorfémák szerkezete

3.2.1. Az igei paradigmában az alábbi toldalékmorfémák szerepelnek (zárójelben a határjeleket közlöm):

módjel (\neq): opt: /*n*/
genusjel (+): pass: /*w*/

időjelek (\pm): $\left\{ \begin{array}{l} \text{prs} \mid \text{conj ind} \\ \text{opt} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{sg} \begin{Bmatrix} 1 \\ 2 \end{Bmatrix} \\ \text{pl} \quad 3 \end{array} \right\} : / \gamma /$

$\left\{ \begin{array}{l} \text{prs} \begin{Bmatrix} \text{conj ind} \\ \text{conj det} \\ \text{opt} \end{Bmatrix} \\ \text{prt} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{sg} \quad 3 \\ \text{du} \begin{Bmatrix} 1 \\ 2 \\ 3 \end{Bmatrix} \\ \text{pl} \begin{Bmatrix} 1 \\ 2 \end{Bmatrix} \end{array} \right\} : / j /$
prt: /*s*/

tárgyjelek (\neq): obj sg $\left\{ \begin{array}{l} \text{sg} \begin{Bmatrix} 1 \\ 2 \end{Bmatrix} \\ \text{du} \\ \text{pl} \end{array} \right\} : / l /$

3. személyben és az e. sz. 1. és 2. személyű párhuzamos alakváltozatokban az egyes számú tárgy jele \emptyset , a speciális tárgy-as személyrag ezekben egyidejűleg utal a cselekvő személyére, a tárgy határozottságára és számára.

obj du: / γ /

obj pl: /*n*/

igeragok (=) sg 1: /*m*/, (conj det | obj sg: /*m̄*/)
sg 2: /*n*/, (conj det | obj sg: /*n̄*/)

sg 3 $\left\{ \begin{array}{l} \text{conj ind} \\ \text{pass} \\ \text{conj det} \end{array} \right\} : \emptyset$
conj det: /*t̄*/

du 1: /*men*/

du 2: /*nen*/

du 3 $\left\{ \begin{array}{l} \text{conj ind} \\ \text{pass} \\ \text{conj det} \end{array} \right\} : / \gamma \bar{e} /$
conj det: /*ten*/

pl 1: /*w̄*/

pl 2: /*n̄*/

pl 3 $\left\{ \begin{array}{l} \text{conj ind} \\ \text{pass} \\ \text{conj det} \end{array} \right\} : / t /$
conj det: /*ten*/

További határjelek:

szóhatár: #

tőhatár: ||

bármilyen morfémahatár: {

Így pl. a *kit-* ige act | opt | conj det | obj du | pl 3 alakja:

kit || ≠ *n* ± *j* ≠ *γ* = *ten* # (a továbbiakban, mint már szó volt róla: $\bar{\epsilon} \rightarrow \epsilon\epsilon$).

A lentebb közlendő szabálysor első tagja toldja be az ϵ -t a szóalakba: *kitenejeyeten*, amelyből a további szabályok alkalmazása révén megkapjuk a *kitnijeen* alakot

Az igei paradigma szabálysora

$$(1) \emptyset \rightarrow \left[\begin{array}{l} +\text{voc} \\ -\text{cons} \\ -\text{back} \end{array} \right] / \# \left(\left\{ \begin{array}{l} \text{G} \\ \text{C} \end{array} \right\} \right) \text{VC} \left(\left\{ \begin{array}{l} \text{C} \\ \text{G} \end{array} \right\} \right) - \left(\left\{ \begin{array}{l} \text{C} \\ \text{G} \end{array} \right\} \right) \left(\left\{ \begin{array}{l} \text{C} \\ \text{G} \end{array} \right\} \right) \left(\left\{ \begin{array}{l} \text{C} \\ \text{G} \end{array} \right\} \right) \left(\left\{ \begin{array}{l} \text{C} \\ \text{G} \end{array} \right\} \right) \right)$$

$$(2) \left. \begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} \# \\ \# \end{array} \right] \quad \text{(a)} \\ \left(\left[+\text{voc} \right] \pm \left[+\text{cons} \right] _ = \left[\begin{array}{l} -\text{round} \\ -\text{cons} \end{array} \right] \left[+\text{voc} \right] \# \right) \quad \text{(b)} \\ \left[+\text{voc} \right] \left\{ \begin{array}{l} \pm \\ + \end{array} \right\} \left[\begin{array}{l} -\text{voc} \\ +\text{back} \end{array} \right] _ \left[+\text{cons} \right] \# \\ \quad \left[\text{fak: } +(\text{act} \mid \text{indic}) \right] \quad \text{(c)} \\ \left(\left[+\text{cons} \right] _ \pm \left[\begin{array}{l} -\text{voc} \\ +\text{back} \end{array} \right] _ \right) \quad \text{(d)} \\ \left[+\text{voc} \right] \rightarrow \emptyset / \left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} -\text{cons} \\ -\text{back} \end{array} \right] _ \left[-\text{voc} \right] \left(\left[+\text{voc} \right] \left(\left[+\text{cons} \right] \right) \right) \\ \left[+\text{voc} \right] \pm \left[\begin{array}{l} -\text{voc} \\ -\text{round} \end{array} \right] \left[+\text{voc} \right] \\ \quad \left[+\text{cons} \right] _ \left[+\text{cons} \right] \left[+\text{voc} \right] \left[+\text{cons} \right] \# \end{array} \right\} \# \quad \begin{array}{l} \text{(e)} \\ \text{(f)} \\ \text{(g)} \\ \text{(h)} \end{array} \end{array} \right. \quad \begin{array}{l} \text{(a)} \\ \text{(b)} \\ \text{(c)} \\ \text{(d)} \\ \text{(e)} \\ \text{(f)} \\ \text{(g)} \\ \text{(h)} \end{array}$$

$$(3) \emptyset \rightarrow \left[\begin{array}{l} +\text{voc} \\ -\text{cons} \end{array} \right] / _ \left[+\text{voc} \right] \left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} -\text{cons} \\ +\text{cons} \end{array} \right] \left[+\text{voc} \right] \left[+\text{cons} \right] \# \\ \left[+\text{nas} \right] \left[+\text{voc} \right] \left\{ \begin{array}{l} \# \\ +\text{cons} \\ -\text{nas} \end{array} \right\} \end{array} \right\} \quad \begin{array}{l} \text{(a)} \\ \text{(b)} \end{array}$$

$$(4) \left[\begin{array}{l} +\text{cons} \\ -\text{nas} \end{array} \right] \left[+\text{voc} \right] \rightarrow \emptyset / \left[+\text{voc} \right] = _$$

$$(5) \left[\begin{array}{c} [-\text{cons}] \left[\begin{array}{c} -\text{cons} \\ +\text{back} \\ -\text{round} \end{array} \right] \\ [+ \text{voc}] [+ \text{voc}] \end{array} \right] \rightarrow \text{HAPL} \left\{ \begin{array}{l} \left\{ \begin{array}{c} [-\text{cons}] [-\text{cons}] \\ [-\text{cons}] [-\text{cons}] \end{array} \right\} \\ \pm \text{---} \mp [+ \text{voc}] [+ \text{voc}] \\ [-\text{imp}] \end{array} \right. \begin{array}{l} (a) \\ (b) \end{array}$$

$$(6) [+ \text{nas}] \rightarrow \emptyset / = [+ \text{nas}] [+ \text{voc}] \text{---}$$

$$(7) [+ \text{voc}] \rightarrow \emptyset / \left\{ \begin{array}{l} \left\{ \begin{array}{c} [+ \text{voc}] [+ \text{voc}] [+ \text{cons}] \text{---} ([+ \text{cons}]) \# \\ [+ \text{voc}] [-\text{cons}] \text{---} \# \end{array} \right\} \\ \left\{ \begin{array}{c} \left\{ \begin{array}{c} [+ \text{cons}] \\ [-\text{voc}] \end{array} \right\} \text{---} \left\{ \begin{array}{c} [+ \text{cons}] \\ [-\text{voc}] \end{array} \right\} [+ \text{voc}] \left\{ \begin{array}{c} [-\text{cons}] \\ [+ \text{voc}] \end{array} \right\} \\ \parallel \text{---} + [-\text{voc}] [+ \text{voc}] ([+ \text{voc}]) \pm [+ \text{cons}] \end{array} \right\} \end{array} \right. \begin{array}{l} (a) \\ (b) \\ (c) \\ (d) \end{array}$$

Most pedig lássuk, miként hozzák létre a szabályok az alapelakokból a paradigmásor tagjait (az egyszerűsítés végett egyrészt az (1) szabály létrehozta alakokból indulunk ki, másrészt a személyragoknak legfeljebb csak egy elemében különböző alakokat nem vezetem le külön-külön, hanem csak utalok rá, hogy melyikkel egyezik meg annak az egy bizonyos elemnek a kivételével, pl. [sg 1 *kiteyem*, sg 2 *kiteyen*] sg 2 = sgl). Az egyes alakok előtt jelölöm, mely szabály hozta őket létre.

act | indic | conj ind | prs

	sg 1		sg 2 = sg 1		sg 3
	1 <i>kiteyem</i>				1 <i>kitej</i>
2c <i>kiteym</i>	2d <i>kityem</i>	3a <i>kiteeyem</i>			
		5aβ <i>kiteem</i>			

	du 1	du 2 = du 1	du 3	pl 1 = du 3
	1 <i>kitejemen</i>		1 <i>kitejeye</i>	
2ea <i>kitejmen</i>			2a <i>kitejeye</i>	
6 <i>kitejme</i>			2ea <i>kitejye</i>	

	pl 2		pl 3	
	1 <i>kitejeme</i>		1 <i>kiteyet</i>	
2a <i>kitejene</i>		2c <i>kiteyt</i>	2d <i>kityet</i>	3a <i>kiteeyet</i>
2ea <i>kitejne</i>				5aβ <i>kiteet</i>

act | indic | conj ind | prt

	sg 1		sg 2 = sg 1		sg 3
	1 <i>kitesem</i>				1 <i>kites</i>
2f <i>kitsem</i>	3a <i>kiteesem</i>				

	du 1	du 2 = du 1	du 3
	1 <i>kitesemen</i>		1 <i>kiteseye</i>
3a <i>kitesemen</i>			2a <i>kiteseye</i>

6 *kiteseme*
7a *kitesem*
7c *kitseem*

2b *kitesye* 2h *kitseye*
7b *kitsey*

pl 1
1 *kitesewee*
2a *kitesewe*
2h *kitsewe*
7b *kitsew*

pl 2
1 *kitesenee*
2a *kitesene*
3b *kitesene*
7a *kitseen*
7c *kitseen*

pl 3
1 *kiteset*
2f *kitset* 3a *kiteset*
7a *kitset*

act | indie | conj det | obj sg | prs

sg 1
1 *kitejelem*
2ea *kitejelem*

sg 2 = sg 1
1 *kitejemee*
2a *kitejeme*
2ea *kitejme*

sg 3
1 *kitejete*
2a *kitejete*
2ea *kitejte*

du 1
1 *kitejelemen*
3a *kitejelemen*
6 *kitejeleme*
7a *kitejelem*
7c *kitejelem*

du 2 = du 1

du 3
1 *kitejeten*
3a *kitejeeten*
4 *kitejeen*

pl 1
1 *kitejelewee*
2a *kitejelewe*
7b *kitejelew*
7c *kitejlew*

pl 2
1 *kitejelenee*
2a *kitejelene*
3b *kitejeleene*
7a *kitejeleen*
7c *kitejleen*

pl 3 = du 3

sg 1
1 *kiteselem*
3a *kiteseelem*
5b *kiteslem*

act | indie | conj det | obj sg | prs
sg 2 = sg 1
1 *kitesemee*
2a *kiteseme*
2eβ *kitesme*

sg 3
1 *kitesetee*
2a *kitset*
2eβ *kitsete*

du 1
1 *kiteselemen*
3a *kiteseleemen*
5b *kitesleemen*
6 *kitesleeme*
7a *kitesleem*

du 2 = du 1

du 3
1 *kiteseten*
3a *kiteseeeten*
4 *kiteseen*

pl 1
1 *kiteselewe*
2a *kiteselewe*
7b *kiteselew*
7c *kiteslew*

pl 2
1 *kiteselenee*
2a *kiteselene*
3b *kiteseleene*
7a *kiteseleen*
7c *kitesleen*

pl 3 = du 3

	act indic conj det obj du prs	
sg 1		sg 2 = sg 1
1 <i>kitejeyem</i>		
3a <i>kitejeyem</i>		
5b <i>kitejeem</i>		

	du 1	
1 <i>kitejeyemen</i>		
3a <i>kitejeyemen</i>		
5aα <i>kitejeemen</i>		
6 <i>kitejeeme</i>		
7a <i>kitejeem</i>		

	pl 1	
1 <i>kitejeyewee</i>		
2a <i>kitejeyewe</i>		
5aα <i>kitejewe</i>		
7b <i>kitejew</i>		

du 2 = du 1

	pl 2	
1 <i>kitejeyenee</i>		
2a <i>kitejeyene</i>		
3b <i>kitejeyenee</i>		
5aα <i>kitejeene</i>		
7a <i>kitejeen</i>		

	sg 3	
1 <i>kitejeyete</i>		
2a <i>kitejeyete</i>		
4 <i>kitejeye</i>		
7b <i>kitejey</i>		

	du 3	
1 <i>kitejeyeten</i>		
3a <i>kitejeyeten</i>		
4 <i>kitejeyeen</i>		
5aα <i>kitejeen</i>		

pl 3 = du 3

	act indic obj du prt	
sg 1		sg 2 = sg 1
1 <i>kitseyem</i>		
2h <i>kitseyem</i>		
3a <i>kitseyem</i>		
5aβ <i>kitseem</i>		

	du 1	
1 <i>kitseyemen</i>		
2h <i>kitseyemen</i>		
3a <i>kitseyemen</i>		
5aα <i>kitseemen</i>		
6 <i>kitseeme</i>		
7a <i>kitseem</i>		

	pl 1	
1 <i>kitseyewee</i>		
2a <i>kitseyewe</i>		
2h <i>kitseyewe</i>		
5aα <i>kitsewe</i>		
7b <i>kitsew</i>		

du 2 = du 1

	pl 2	
1 <i>kitseyenee</i>		
2a <i>kitseyene</i>		
2h <i>kitseyene</i>		
3b <i>kitseyenee</i>		
5aα <i>kitseene</i>		
7a <i>kitseen</i>		

	sg 3	
1 <i>kitseyete</i>		
2a <i>kitseyete</i>		
2h <i>kitseyete</i>		
4 <i>kitseye</i>		
7b <i>kitsey</i>		

	du 3	
1 <i>kitseyeten</i>		
2h <i>kitseyeten</i>		
3a <i>kitseyeten</i>		
4 <i>kitseyeen</i>		
5aα <i>kitseen</i>		

pl 3 = du 3

	act indic obj pl prs	
sg 1		sg 2 = sg 1
1 <i>kitejenem</i>		
3a <i>kitejeenem</i>		

	sg 3	
1 <i>kitejenete</i>		
2a <i>kitejenete</i>		
3b <i>kitejeenete</i>		
4 <i>kitejeene</i>		
7a <i>kitejeen</i>		

du 1
 1 *kitejenemen*
 3a *kitejensemen*
 6 *kitejeneeme*
 7a *kitejeneem*
 7c *kitejneem*

du 2 = du 1

du 3
 1 *kitejeneten*
 3a *kitejeneeten*
 4 *kitejeneen*
 7c *kitejneen*

pl 1
 1 *kitejenewee*
 2a *kitejenewe*
 7b *kitejenew*
 7c *kitejnew*

pl 2
 1 *kitejenenee*
 2a *kitejenene*
 3b *kitejeneene*
 7a *kitejeneen*
 7c *kitejneen*

pl 3 = du 3

sg 1
 1 *kitesenem*
 3a *kiteseenem*
 7c *kitseenem*

act | indic | obj pl | prt
 sg 2 = sg 1

sg 3
 1 *kitesenete*
 2a *kitesenete*
 3a *kiteseenete*
 4 *kiteseeene*
 7a *kiteseen*
 7c *kitseen*

du 1
 1 *kitesenemen*
 3a *kiteseneemen*
 6 *kiteseneeme*
 7a *kiteseneem*
 7c *kitesneem*

du 2 = du 1

du 3
 1 *kiteseneten*
 3a *kiteseneeten*
 4 *kiteseneen*
 7c *kitesneen*

pl 1
 1 *kitesenewee*
 2a *kitesenewe*
 7b *kitesenew*
 7c *kitesnew*

pl 2
 1 *kitesenenee*
 2a *kitesenene*
 3b *kiteseneene*
 7a *kiteseneen*
 7c *kitesneen*

pl 3 = du 3

sg 1
 1 *kitneyem*
 2a *kitneyem*
 2c *kitneym*

act | opt | conj ind
 sg 2 = sg 1

3a *kitneyem*
 5b *kitneem*

sg 3
 1 *kitnej*
 2a *kitnej*

du 1
 1 *kitnejemen*
 2a *kitnejemen*
 2ea *kitnejmen*
 6 *kitnejme*

du 2 = du 1

du 3
 1 *kitnejeyee*
 2 { *kitnejeye*
 kitnejeye
 2ea *kitnejye*

pl 1 = du 3

pl 2

pl 3

1 *kitenejeee*
 2a {*kitenejene*
kitnejene
 2eα *kitnejne*

1 *kitneyet*
 2a *kitneyet*
 2c *kitneyt* 3a *kitneeyet*
 5aβ *kitneet*

1 *kitenejet*
 2a *kitnejet*
 2eα *kitnejt*

act | opt | obj sg

sg 1

sg 2 = sg 1

sg 3

1 *kitenejelem*
 2a *kitnejelem*
 3a *kitnejeelem*
 5b *kitnejlem*

1 *kitenejemee*
 2a {*kitenejemee*
kitnejeme
 2eα *kitnejme*

1 *kitenejetea*
 2a {*kitenejete*
kitnejete
 2eα *kitnejte*

du 1

du 2 = du 1

du 3

1 *kitenejelemen*
 2a *kitnejelemen*
 3a *kitnejeelemen*
 6 *kitnejeleeme*
 7a *kitnejeleem*
 7c *kitnejleem*

1 *kitenejeten*
 2a *kitnejeten*
 3a *kitnejeeten*
 4 *kitnejeen*

pl 1

pl 2

pl 3 = du 3

1 *kitenejelewe*
 2a {*kitenejelewe*
kitnejelewe
 7b *kitnejelew*
 7c *kitnejlew*

1 *kitenejelenee*
 2a {*kitenejelene*
kitnejelene
 3b *kitnejeleene*
 7a *kitnejeleen*
 7c *kitnejleen*

act | opt | conj det | obj du

sg 1

sg 2 = sg 1

sg 3

1 *kitenejeyem*
 2a *kitnejejem*
 3a *kitnejeeyem*
 5b *kitnejeem*

1 *kitenejeyetea*
 2a {*kitenejeyete*
kitnejeeyete
 4 *kitnejeeye*
 7b *kitnejey*

du 1

du 2 = du 1

du 3

1 *kitenejeyemen*
 2a *kitnejeeyemen*
 3a *kitnejeeyeemen*
 5aα *kitnejeemen*
 6 *kitnejeeme*
 7a *kitnejeem*

1 *kitenejeyeten*
 2a *kitnejeeyeten*
 3a *kitnejeeyeeten*
 4 *kitnejeeyeen*
 5aβ *kitnejeeen*

pl 1

pl 2

pl 3 = du 3

1 *kitenejeyewee*
 2a {*kitenejeyewe*
kitnejeeyewe
 5aα *kitnejewe*

1 *kitenejeyenee*
 2a {*kitenejeyene*
kitnejeeyene
 3b *kitnejeeyeene*

7b *kitnejew*5aα *kitnejeene*7a *kitnejeen*act | opt | conj det | obj pl
sg 2 = sg 1

sg 1

1 *kitenejenem*2a *kitnejenem*3a *kitnejeenem*

sg 3

1 *kitenejenetee*2a { *kitenejenete**kitnejenete*3b *kitnejeenete*4 *kitnejeene*7a *kitnejeen*

du 1

1 *kitenejenemen*2a *kitnejenemen*3a *kitnejeenemen*6 *kitnejeeneeme*7a *kitnejeeneem*7c *kitnejneem*

du 2 = du 1

du 3

1 *kitenejeten*2a *kitnejeneten*3a *kitnejeeneten*4 *kitnejeenen*7c *kitnejneen*

pl 1

1 *kitenejenewee*2a { *kitenejenewe**kitnejenewe*7b *kitnejenew*7c *kitnejneew*

pl 2

1 *kitenejenenee*2a { *kitenejenene**kitnejenene*3b *kitnejeeneene*7a *kitnejeenen*7c *kitnejneen*

pl 3 = du 3

act | imp | conj ind

du 2

1 *kitenen*3b *kiteenen*6 *kiteene*7a *kiteen*

sg 2

1 *kiten*

pl 2

1 *kitenee*2a *kitene*3b *kiteene*7a *kiteen*

act | imp | conj det | obj sg

du 2

1 *kitelenen*3a *kiteleenen*6 *kiteleene*7a *kiteleen*7c *kitleen*

sg 2

1 *kitelen*3a *kiteelen*

pl 2

1 *kitelenee*2a *kitelene*3b *kiteleene*7a *kiteleen*7c *kitleen*

act | imp | conj det | obj du

du 2

1 *kiteyenen*3a *kiteyeenen*5aα *kiteeenen*6 *kiteeene*7a *kitteen*

sg 2

1 *kiteyen*3a *kiteeyen*5aβ *kitteen*

pl 2

1 *kiteyenee*2a *kiteyene*3b *kiteyeene*5aα *kiteeene*7a *kitteen*

		act imp conj det obj pl	
	sg 2	du 2	pl 2
1	<i>kitenen</i>	1 <i>kitenenen</i>	1 <i>kitenenese</i>
3a	<i>kitenenen</i>	3a <i>kitenenenen</i>	2a <i>kitenene</i>
		6 <i>kiteneene</i>	3b <i>kiteneene</i>
		7a <i>kiteneen</i>	7a <i>kiteneen</i>
		7c <i>kitneen</i>	7c <i>kitneen</i>

		pass indic prs	
	sg 1	sg 2 = sg 1	sg 3
1	<i>kitewem</i>		1 <i>kitew</i>
2c	<i>kitewm</i>		
	du 1	du 2 = du 1	du 3
1	<i>kitewemen</i>		1 <i>kiteweyee</i>
3a	<i>kiteweemen</i>		2a <i>kiteweye</i>
6	<i>kiteweeme</i>		7b <i>kitewey</i>
7a	<i>kiteweem</i>		7c <i>kitwey</i>
7c	<i>kitweem</i>		

pl 1 = du 3	pl 2	pl 3
	1 <i>kitewenee</i>	1 <i>kitewet</i>
	2a <i>kitewene</i>	2c <i>kitewt</i>
	3b <i>kiteweene</i>	
	7a <i>kitweeen</i>	
	7c <i>kitween</i>	

		pass indic prt	
	sg 1	sg 2 = sg 1	sg 3
	1 <i>kitewesem</i>		1 <i>kitewes</i>
2g	<i>kitewsem</i>	3a <i>kiteweesem</i>	2c <i>kitews</i> 7d <i>kitwes</i>
		7c <i>kitweesem</i>	
	du 1	du 2 = du 1	du 3
	1 <i>kitewesemen</i>		1 <i>kiteweseyee</i>
2g	<i>kitewsemen</i>	3a <i>kitewseemen</i>	2a <i>kiteweseye</i>
3a	<i>kitewseemen</i>	6 <i>kiteweseeme</i>	2g <i>kitewseye</i> 7b <i>kitewsee</i>
6	<i>kitewseeeme</i>	7a <i>kiteweseem</i>	7d <i>kitwesey</i>
7a	<i>kitewseem</i>	7d <i>kitweseem</i>	

pl 1 = du 3	pl 2	pl 3
	1 <i>kitewesenee</i>	1 <i>kiteweset</i>
	2a <i>kitewesene</i>	2g <i>kitewset</i> 3a <i>kiteweeset</i>
2g <i>kitewsene</i>	3b <i>kiteweseene</i>	7a <i>kitewst</i> 7a <i>kitweeest</i>
3b <i>kitewseeene</i>	7a <i>kiteweseen</i>	7d <i>kitweeest</i>
7a <i>kitewseen</i>	7d <i>kitweseen</i>	

		pass opt	
	sg 1	sg 2 = sg 1	sg 3
1	<i>kitenewem</i>		1 <i>kitenew</i>

2a *kitnewem*
2c *kitnewm*

2a *kitnew*

du 1

du 2 = du 1

du 3

1 *kitnewemen*
2a *kitnewemen*
3a *kitneweemen*
6 *kitneweeme*
7a *kitneweem*

1 *kitneweyee*
2a {*kitneweye*
kitneweye
7b *kitnewey*

pl 1 = du 3

pl 2

pl 3

1 *kitneweene*
2a {*kitnewene*
kitnewene
3b *kitneweene*
7a *kitneween*

1 *kitnewet*
2a *kitnewet*
2c *kitnewt*

3.2.2. A főnévi paradigmában az alábbi toldalékmorfémák szerepelnek (zárójelben a határjeleket közlöm):

collectivumjel (□): /ńś/
számjelek (⊕): kettős szám: /γ/
többes szám: decl abs: /t/
decl px: /n/

birtokos személy-
jelek (=):

sg 1: /m/
sg 2: /n/
sg 3: /tē/
du 1: /men/
du 2: /nen/
du 3: /ten/
pl 1: /wē/
pl 2: /nē/
pl 3: /ten/

esetragok (⊖)

{ lat
acc } : /nē/
{ abl }
loc: /tē/
instr: /tel/
trsl: /γ/

További határjelek:

szóhatár: #

tőhatár: ||

bármilyen morfémahatár:

Így pl. a *kum* főnév decl cox | num pl | lat alakja:

kum || □ *ńś* ⊕ *t* ⊖ *ne* #: majd az (*ē* → *ee* és az) *ε* betoldása után *kumeńśe-
tenee*, amelyből a szabályok létrehozzák a *kumeńśotná* alakot.

A főnévi paradigma szabálysora

$$(1) \emptyset \rightarrow \begin{bmatrix} +\text{voc} \\ -\text{cons} \\ -\text{back} \end{bmatrix} / \# \left(\begin{bmatrix} \text{C} \\ \text{G} \end{bmatrix} \right) \text{VC} \left(\begin{bmatrix} \text{C} \\ \text{G} \end{bmatrix} \right) _ \left(\begin{bmatrix} \text{C} \\ \text{G} \end{bmatrix} \right) \left(\begin{bmatrix} \text{C} \\ \text{G} \end{bmatrix} \right) \left(\begin{bmatrix} \text{C} \\ \text{G} \end{bmatrix} \right) \left(\begin{bmatrix} \text{C} \\ \text{G} \end{bmatrix} \right)$$

$$(2) \begin{bmatrix} +\text{voc} \\ -\text{cons} \end{bmatrix} \rightarrow \emptyset / \left\{ \begin{array}{l} [+ \text{voc}] _ \# \\ \left[\begin{array}{l} -\text{voc} \\ +\text{cons} \end{array} \right] _ \mp \left[\begin{array}{l} -\text{voc} \\ +\text{voc} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{l} -\text{voc} \\ +\text{voc} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} \text{fak} : +(\text{decl abs} \mid \text{num sg} \mid \text{lat}) \\ -(\text{decl abs} \mid \text{num sg} \mid \text{instr}) \end{array} \right] \\ = \left[\begin{array}{l} -\text{cons} \\ +\text{cons} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} +\text{voc} _ \\ \text{fak} : +(\text{decl px} \mid \text{num sg} \mid \text{sg 3} \mid \text{lat}) \end{array} \right] \end{array} \right. \quad \begin{array}{l} \text{(a)} \\ \text{(b)} \\ \text{(c)} \end{array}$$

$$(3) \emptyset \rightarrow \begin{bmatrix} +\text{voc} \\ -\text{cons} \end{bmatrix} / _ [+ \text{voc}] \left\{ \begin{array}{l} \left\{ \begin{array}{l} = \\ \neq \end{array} \right\} \left[\begin{array}{l} +\text{cons} \\ +\text{cons} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} +\text{voc} \\ +\text{voc} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} +\text{cons} \\ +\text{cons} \end{array} \right] \\ \neq \left[\begin{array}{l} -\text{voc} \\ <-\text{cons}> \end{array} \right] [+ \text{voc}] = \left[\begin{array}{l} +\text{cons} \\ <+\text{nas}> \end{array} \right] (+\text{voc}) \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \# \\ \mp \end{array} \right\} \quad \begin{array}{l} \text{(a)} \\ \text{(b)} \end{array}$$

$$(4) \begin{bmatrix} +\text{cons} \\ -\text{nas} \end{bmatrix} [+ \text{voc}] \rightarrow \emptyset \left\{ \begin{array}{l} [+ \text{voc}] = _ \left[\begin{array}{l} \# \\ +\text{nas} \end{array} \right] \\ \neq [+ \text{voc}] = _ \\ \left\{ \left[\begin{array}{l} +\text{voc} \\ +\text{voc} \end{array} \right] \right\} _ \left[+\text{cons} \right] \end{array} \right. \quad \begin{array}{l} \text{(a)} \\ \text{(b)} \\ \text{(c)} \end{array}$$

$$(5) [-\text{cons}] \begin{bmatrix} -\text{cons} \\ +\text{back} \\ -\text{round} \end{bmatrix} \rightarrow \text{HAPL} / \left\{ \begin{array}{l} _ [-\text{cons}] [-\text{cons}] \\ [-\text{cons}] [-\text{cons}] _ \end{array} \right. \quad \begin{array}{l} \text{(a)} \\ \text{(b)} \end{array}$$

$$(6) [+ \text{nas}] \rightarrow \emptyset / = [+ \text{nas}] [+ \text{voc}]$$

$$(7) [\text{voc}] \rightarrow \emptyset / \left\{ \begin{array}{l} [+ \text{voc}] [+ \text{voc}] [+ \text{cons}] _ \\ [+ \text{voc}] [-\text{voc}] _ \end{array} \right. \quad \begin{array}{l} \text{(a)} \\ \text{(b)} \end{array}$$

A főnévi paradigma egyes alakjainak levezetésekor ugyanúgy járok el, mint az igeiek esetében.

	nom		lat		decl abs		instr		trsl	
num sg 1	kum	1	kumenēē	1	kumetēē	1	kumetel	1	kumey	
			2a kumene		2a kumete		4c kumel			
	2b kumne		7b kumen		2b kumte					

num du 1	<i>kumey</i>	1 <i>kumeyenée</i>	1 <i>kumeyetee</i>	1 <i>kumeyetel</i>
		2a <i>kumeyene</i>	2a <i>kumeyete</i>	2b <i>kumeytel</i>
		2b <i>kumeyne</i>	2b <i>kumeyte</i>	

num pl 1	<i>kumet</i>	1 <i>kumetenée</i>	1 <i>kumetetee</i>	1 <i>kumetetel</i>
		2a <i>kumetene</i>	2a <i>kumetete</i>	2b <i>kumettel</i>
		2b <i>kumetne</i>	2b <i>kumette</i>	

decl px | num sg

	nom	lat	loc	instr
sg 1	1 <i>kumem</i>	1 <i>kumemenée</i>	1 <i>kumemetee</i>	1 <i>kumemetel</i>
		2a <i>kumemene</i>	2a <i>kumemete</i>	2b <i>kumemtel</i>
		2b <i>kumemne</i>	2b <i>kumemte</i>	

sg 2 = sg 1

sg 3	nom	lat	loc	instr
	1 <i>kumetee</i>			1 <i>kumeteenee</i>
	2a <i>kumete</i>	4a <i>kumee</i>	2a <i>kumeteene</i>	7a <i>kumeteen</i> 4a <i>kumeeene</i>
	3a <i>kumete</i>	7b <i>kumee</i>	2c <i>kumetene</i>	7a <i>kumeeen</i>
	7a <i>kumee</i>		3a <i>kumeeetene</i>	

loc	instr
1 <i>kumeteetee</i>	1 <i>kumeteetel</i>
2a <i>kumeteete</i>	2c <i>kumetetel</i>
2c <i>kumetete</i>	3a <i>kumeeetel</i>
3a <i>kumeeetete</i>	7a <i>kumeeetel</i>
7a <i>kumeeette</i>	

du 1	nom	lat	loc	instr
	1 <i>kumemen</i>	1 <i>kumemenenée</i>	1 <i>kumemenetee</i>	1 <i>kumemenetel</i>
	3a <i>kumeeemen</i>	2a <i>kumemenene</i>	2a <i>kumemenete</i>	2b <i>kumementel</i>
	6 <i>kumeeem</i>	2b <i>kumemenne</i>	2b <i>kumemete</i>	3a <i>kumeeementel</i>
	7a <i>kumeeem</i>	3a <i>kumeeemene</i>	3a <i>kumeeemete</i>	6 <i>kumeeemetel</i>
		6 <i>kumeeemene</i>	6 <i>kumeeemete</i>	7a <i>kumeeemtel</i>
		7a <i>kumeeemne</i>	7a <i>kumeeemte</i>	

du 2 = du 1

du 3	1 <i>kumeten</i>	1 <i>kumetenenée</i>	1 <i>kumetenetee</i>	1 <i>kumetenetel</i>
	3a <i>kumeteen</i>	2a <i>kumetenene</i>	2a <i>kumetenete</i>	2b <i>kumetenetel</i>
	4a <i>kumeeen</i>	2b <i>kumetenne</i>	2b <i>kumetente</i>	3a <i>kumeeetentel</i>
		3a <i>kumeeetenne</i>	3a <i>kumeeetente</i>	4a <i>kumeeentel</i>
		4a <i>kumeeenne</i>	4a <i>kumeeente</i>	

pl 1	nom	lat	loc	instr
	1 <i>kumewe</i>	1 <i>kumeweenee</i>	1 <i>kumeweetee</i>	1 <i>kumeweetel</i>
	2a <i>kumewe</i>	2a <i>kumeweene</i>	2a <i>kumeweete</i>	2b <i>kumewetel</i>
	7b <i>kumew</i>	2c <i>kumewene</i>	2c <i>kumewete</i>	7b <i>kumewtel</i>
		7b <i>kumewne</i>	7b <i>kumewte</i>	

pl 2	1 <i>kumenee</i>	1 <i>kumeneenee</i>	1 <i>kumeneete</i>	1 <i>kumeneetel</i>
	2a <i>kumene</i>	2a <i>kumeneene</i>	2a <i>kumeneete</i>	2c <i>kumenetel</i>
	3a <i>kumenee</i>	2c <i>kumeneene</i>	2c <i>kumeneete</i>	3a <i>kumeneetel</i>
	7a <i>kumeen</i>	3a <i>kumeeene</i>	3a <i>kumeeete</i>	7a <i>kumeeentel</i>
		7a <i>kumeeene</i>	7a <i>kumeeete</i>	

pl 3 = du 3

		decl px num du			
		nom	lat	loc	instr
sg 1	1 <i>kumeyem</i>	1 <i>kumeyemenee</i>	1 <i>kumeyemete</i>	1 <i>kumeyemetel</i>	
	3b <i>kumeyem</i>	2a <i>kumeyemene</i>	2a <i>kumeyemete</i>	2b <i>kumeyemtel</i>	
	5b <i>kumeeem</i>	2b <i>kumeyemne</i>	2b <i>kumeyemete</i>	3b <i>kumeyemtel</i>	
		3b <i>kumeyemne</i>	3b <i>kumeyemete</i>	5b <i>kumeeemtel</i>	
		5b <i>kumeeemne</i>	5b <i>kumeeemete</i>		
sg 2 = sg 1					
sg 3	1 <i>kumeyete</i>	1 <i>kumeyeteenee</i>	1 <i>kumeyeteete</i>	1 <i>kumeyeteetel</i>	
	2a <i>kumeyete</i>	2a <i>kumeyeteene</i>	2a <i>kumeyeteete</i>	2c <i>kumeyetetel</i>	
	4a <i>kumeye</i>	2c <i>kumeyetene</i>	2c <i>kumeyeteete</i>	4b <i>kumeyetel</i>	
	7b <i>kumey</i>	4a <i>kumeyene</i>	4b <i>kumeyete</i>	7b <i>kumeytel</i>	
		7b <i>kumeyne</i>	7b <i>kumeyete</i>		
du 1	1 <i>kumeyemen</i>	1 <i>kumeyemenenee</i>	1 <i>kumeyemenete</i>	1 <i>kumeyemenetel</i>	
	3a <i>kumeyeemen</i>	2a <i>kumeyemenene</i>	2a <i>kumeyemenete</i>	2b <i>kumeyementel</i>	
	5a <i>kumeeemen</i>	2b <i>kumeyemene</i>	2b <i>kumeyemete</i>	3a <i>kumeyeementel</i>	
	6 <i>kumeeeme</i>	3a <i>kumeyeemene</i>	3a <i>kumeyeemete</i>	5a <i>kumeeementel</i>	
	7a <i>kumeeem</i>	5a <i>kumeeemene</i>	5a <i>kumeeemete</i>	6 <i>kumeeemetel</i>	
		6 <i>kumeeemene</i>	6 <i>kumeeemete</i>	7a <i>kumeeemtel</i>	
		7a <i>kumeeemne</i>	7a <i>kumeeemete</i>		

du 2 = du 1

du 3	1 <i>kumeyeten</i>	1 <i>kumeyetenenee</i>	1 <i>kumeyetenete</i>	1 <i>kumeyetenetel</i>
	3a <i>kumeyeeten</i>	2a <i>kumeyetenene</i>	2a <i>kumeyetenete</i>	2b <i>kumeyetentel</i>
	4a <i>kumeyeen</i>	2b <i>kumeyetenne</i>	2b <i>kumeyetente</i>	3a <i>kumeyeetentel</i>
	5a <i>kumeeen</i>	3a <i>kumeyeetenne</i>	3a <i>kumeyeetente</i>	4b <i>kumeyeentel</i>
		4a <i>kumeyeenne</i>	4b <i>kumeyeente</i>	5a <i>kumeeentel</i>
		5a <i>kumeeenne</i>	5a <i>kumeeente</i>	

pl 1	1 <i>kumeyewe</i>	1 <i>kumeyeweenee</i>	1 <i>kumeyeweete</i>	1 <i>kumeyeweetel</i>
	2a <i>kumeyewe</i>	2a <i>kumeyeweene</i>	2a <i>kumeyeweete</i>	2c <i>kumeyewetel</i>
	5a <i>kumewe</i>	2c <i>kumeyewene</i>	2c <i>kumeyewete</i>	5a <i>kumewetel</i>
	7b <i>kumew</i>	5a <i>kumewene</i>	5a <i>kumewete</i>	7b <i>kumewtel</i>
		7b <i>kumewne</i>	7b <i>kumewete</i>	

pl 2	1 <i>kumeyenee</i>	1 <i>kumeyeneenee</i>	1 <i>kumeyeneete</i>	1 <i>kumeyeneetel</i>
	2a <i>kumeyene</i>	2a <i>kumeyeneene</i>	2a <i>kumeyeneete</i>	2c <i>kumeyenetel</i>
	3a <i>kumeyeene</i>	2c <i>kumeyenene</i>	2c <i>kumeyeneete</i>	3a <i>kumeyeenetel</i>
	5a <i>kumeeene</i>	3a <i>kumeyeenene</i>	3a <i>kumeyeenete</i>	5a <i>kumeeenetel</i>
	7a <i>kumeeen</i>	5a <i>kumeeenene</i>	6a <i>kumeeenete</i>	7a <i>kumeeentel</i>
		7a <i>kumeeenne</i>	7a <i>kumeeente</i>	

pl 3 = du 3

		decl px num pl			
		nom	lat	loc	instr
sg 1	1	<i>kumenem</i>	1 <i>kumenemenee</i>	1 <i>kumenemetee</i>	1 <i>kumenemetel</i>
	3b	<i>kumeenem</i>	2a <i>kumenemene</i>	2a <i>kumenemete</i>	2b <i>kumenemetel</i>
			2b <i>kumenemne</i>	2b <i>kumenemte</i>	3b <i>kumeenemtel</i>
			3b <i>kumeenemne</i>	3b <i>kumeenemte</i>	

sg 2 = sg 1

sg 3	1	<i>kumenee</i>	1 <i>kumeneenee</i>	1 <i>kumeneetee</i>	1 <i>kumeneetel</i>
	2a	<i>kumene</i>	2a <i>kumeneene</i>	2a <i>kumeneete</i>	2c <i>kumeneetel</i>
	3b	<i>kumeene</i>	2c <i>kumeneene</i>	2c <i>kumeneete</i>	3b <i>kumeeneetel</i>
	4a	<i>kumeene</i>	3b <i>kumeeneene</i>	3b <i>kumeeneete</i>	4b <i>kumeeneetel</i>
	7a	<i>kumeen</i>	4a <i>kumeeneene</i>	4b <i>kumeeneete</i>	7a <i>kumeenetel</i>
		7a <i>kumeenne</i>	7a <i>kumeente</i>		

du 1	1	<i>kumenemen</i>	1 <i>kumenemenenee</i>	1 <i>kumenemenetee</i>	1 <i>kumenemenetel</i>
	3a	<i>kumeneemen</i>	2a <i>kumenemenene</i>	2a <i>kumenemenete</i>	2b <i>kumenemenetel</i>
	6	<i>kumeneeme</i>	2b <i>kumenemenne</i>	2b <i>kumenemete</i>	3a <i>kumeneemetel</i>
	7a	<i>kumeneem</i>	3a <i>kumeneemene</i>	3a <i>kumeneemete</i>	6 <i>kumeneemetel</i>
		6 <i>kumeneemene</i>	6 <i>kumeneemete</i>	7a <i>kumeneemtel</i>	
		7a <i>kumeneemne</i>	7a <i>kumeneemte</i>		

du 2 = du 1

du 3	1	<i>kumeten</i>	1 <i>kumetenenee</i>	1 <i>kumetenetee</i>	1 <i>kumetenetel</i>
	3a	<i>kumeteen</i>	2a <i>kumetenene</i>	2a <i>kumetenete</i>	2b <i>kumetenetel</i>
	4a	<i>kumeeen</i>	2b <i>kumetenenne</i>	2b <i>kumetenete</i>	3a <i>kumeeenetel</i>
			3a <i>kumeteenne</i>	3a <i>kumeteente</i>	4a <i>kumeeentel</i>
		4a <i>kumeeenne</i>	4a <i>kumeeente</i>		

pl 1	1	<i>kumeneewe</i>	1 <i>kumeneeenee</i>	1 <i>kumeneeweetee</i>	1 <i>kumeneweetel</i>
	2a	<i>kumenewe</i>	2a <i>kumeneeene</i>	2a <i>kumeneweete</i>	2c <i>kumenewetel</i>
	7b	<i>kumeneew</i>	2c <i>kumeneewene</i>	2c <i>kumeneewete</i>	7b <i>kumeneewtel</i>
			7b <i>kumeneewne</i>	7b <i>kumeneewte</i>	

pl 2	1	<i>kumeneene</i>	1 <i>kumeneeneenee</i>	1 <i>kumeneeneetee</i>	1 <i>kumeneeneetel</i>
	2a	<i>kumeneene</i>	2a <i>kumeneeneene</i>	2a <i>kumeneeneete</i>	2c <i>kumeneenetel</i>
	3a	<i>kumeneene</i>	2c <i>kumeneeneene</i>	2c <i>kumeneeneete</i>	3a <i>kumeneenetel</i>
	7a	<i>kumeneen</i>	3a <i>kumeneeneene</i>	3a <i>kumeneeneete</i>	7a <i>kumeneenetel</i>
		7a <i>kumeneenne</i>	7a <i>kumeneeente</i>		

pl 3 = du 3

		decl cox			
		nom	lat	loc	instr
num sg 1		<i>kumeńś</i>	1 <i>kumeńśenee</i>	1 <i>kumeńśetee</i>	1 <i>kumeńśetel</i>
			2a <i>kumeńśene</i>	2a <i>kumeńśete</i>	2b <i>kumeńśetel</i>
			2b <i>kumeńśne</i>	2b <i>kumeńšte</i>	

num pl 1	<i>kumeńset</i>	1	<i>kumeńsetenee</i>	1	<i>kumeńsetete</i>	1	<i>kumeńsetetel</i>
		2a	<i>kumeńsetene</i>	2a	<i>kumeńsetete</i>	2b	<i>kumeńsettel</i>
		2b	<i>kumeńsetne</i>	2b	<i>kumeńsette</i>		

3.3. Ha a Munkácsi-féle adatok¹² alapján felírt decl px | num du és decl px | num pl sorokat összevetjük, látható, hogy az utóbbit az előbbtől az *(ee)n*, *(ə)n* többesjel megléte különbözteti meg. A Munkácsi szövegeiből és Kannisto anyagából összeállított paradigmásorokban viszont a dualis és pluralis birtokra utaló alakok keverten jelentkeznek: az *n* eleműek kétségtelenül a többesi sorból, míg az *n* nélküli *ee*-t tartalmazók a kettős számú sorból valók. Így voltaképpen a birtokos személyjelezésben csak egyes és többes számú birtokot megkülönböztető sorok vannak. Hasonló a helyzet a tárgyas ragozásban is, bár ott már Munkácsi sem jegyzett föl csak dualis, ill. csak pluralis tárgyra utaló sorokat.

Az igei és a főnévi paradigma a kettős és többes számú sorok olyaténképpen való egybeeséséről árulkodik, amely szerint a sg 1, 2, du 3, pl 3 a dualisi, a sg 3, du 1, 2, pl 1, 2 alakok pluralisi sorból származnak, de a főneveknél az utóbbi négy alakban vagylagosan az eredetileg a dualisi sorhoz tartozott alakok is előfordulhatnak. Ha lett volna jövője a pelimi vogul nyelvjárásnak, akkor nyilván a többesi alakok váltak volna egyedüliekké e személyekben, mert *a*) ugyanez már az igei paradigmában megtörtént, *b*) a dualisi sor egyedül és teljes fennmaradása — a sg 1, 2, 3 személyektől eltekintve — elmosta volna az egyes és nem egyes számú tárgy, ill. birtok különbségét. Még így sem különböznek egymástól az obj/num du/pl | sg 3, obj/num sg-du/pl | du-pl 3 alakok. Az egybeesések részben hangváltozási tendenciáknak köszönhetőek:

1. A személyjelölő szuffixumon belül a nazálist követő *n* eltűnése a du 2, 3 személyekben, amely e keleti és az északi nyelvjárások vallomása alapján haplológias eredetű, ti. a du 2 **nVn* szuffixumnak mindenütt *n* a képviselője, míg a du 1 **mVn* több nyelvjárásban megmaradt. Arra is gondolhatunk, hogy a [+nas] → ∅ | [+nas] | [+voc] — szabály a nyugati nyelvjárásokban az esetleges közbülső morfémahatárok ellenére is érvényre jutott, csak így magyarázható ugyanis az, hogy a pelimiben az *n* tövű igék act | imp | conj ind | sg 2 alakjaként a puszta igető is előfordulhat: *min* 'geh' (WV 3: 132), *pu,nn* 'lege' (WV 3: 135), *minén* ~ *min* 'menj' (VNYj. 238, 250), *pun* 'tedd' (VNYj. 235). Ennek ismeretében lehetségesnek tartom, hogy az obj/num du | sg 2 és obj/num pl | sg 2, ill. az imp | conj det | obj du | sg 2 és az imp | conj det | obj pl | sg 2 alakok egybeesése is hangtörténeti okokra vezethető vissza, ti. a (6) és a (7a) szabályok törölték az *n*-t és az *e*-t a többes tárgyra, ill. birtokra vonatkozó szóalakokban; az utóbbinak két további következménye lett: az obj sg | sg 2 *kiteelen*, valamint az obj pl | du-pl 2 *kiteen* helyére analógiásan belépett a *kiteen*. Az utóbbiakban azonban még van ingadozás, pl. *pájtán* ['főzzétek' (du-pl 2)] (VNYj. 251), *väjłän* ['vegyétek'] (VNYj. 254), *šairėlän* ['vágjátok'] (VNYj. 251), *täjłän* ['egyétek'] (uo.). Az imp | conj det | obj sg | sg 2-ben csak *een* végződésű igealakokat találunk, pl. *šairän* ['vagd'] (VNYj. 251), *gėłgėn* 'schieß' (WV 4: 290), *k i t e è n a m n o ò m n u ŋ k* 'wecke mich auf' (WV 2: 200). Itt tehát az eredeti, *l* tárgyjelet tartalmazó igealakot az *een* végződésű kiszorította, de korábbi meglétét bizonyítják az alsó- és közép-lozvai dialektusok, pl. AL *ėitėłn* 'laß ihn trinken' (FUF 14: 58), *rătėłn* ['verd'], *ăłłn*

¹² I. m.

[’öld’] (VNyj. 168), *KL jērptāln* [’szeresd’] (i. m. 127), *mājāln* [’add’] (i. m. 133). — A t. sz. 2. személyben a tárgy számától függetlenül találunk Kannisto gyűjtésében mind *n* jelest, mind pedig *n* nélkülit, míg a k. sz. 2. személyben csak az utóbbit, obj sg | pl 2: *prntēn eēLsnēn, tādīngēn iūβ!* ’ihr habt eueren Schwager getötet, eßt ihn (nun) auf’ (WV 4: 349), *niβlōngēn* ’verfolgt ihn’ (WV 1: 91), *kannēn* ’rührt ihn an’ (WV 4: 242), obj du | sg 2: *naileγ tou pīērtēn* ’die Beine verwickle dahinein’ (WV 4: 288), obj du | pl 2: *tiex tōārtēn* ’laßt uns doch essen’ (WV 2: 200), *nuγkβun, tχ tōārtēnēn* ’laßt uns sitzen’ (WV 2: 200), obj pl | sg 2: *ōβēēt amnōānm, nā mē ilēn* ’gib mir die Schlüssel’ (WV 2: 184). Ez korántsem meglepő, hiszen tendencia a tárgy számbeli megkülönböztetésének kiveszése, eltűnőben van az indicativusi és optativusi du-pl 1, 2, 3 személyekben is. Hasonlóan egybeestek az északi osztják nyelvjárások tárgyas ragozásában a kettős és többes számú tárgyra utaló sorok.¹³

2. Az obj/num du | sg 3 levezetett személyjelölő *γ* suffixumának realitását igazolja a megfelelő kondai *ā*, északi *aye*. Az obj|num pl | sg 3 alakkal történt fölváltása nyilván azzal függ össze, hogy így a pelimiben (és általában a nyugati nyelvjárásokban) — adatokkal ma már nem igazolhatóan — teljeseen egybeesett a decl abs | num du és a decl px | num du | sg 3.

3. Munkácsi *kwälänän* ’házai’ (VNyj. 236) alapján a Kannisto-féle decl px | num pl | sg 3 alaknak *kumeenən*-nek kellene lennie. Ez vagy a sg 2 személy analógiájára kapott volna *ən* végződést (amit a 3 num du | sg 2, 3 mai egyalakúsága támogatna), vagy ez a *kwälänän* egyszerűen téves adat. Én ez utóbbit vélem valószínűnek, vö. *pūyän* ’fiai’ (VNyj. 233), *punän: vātēmp.* ’arcszöre’ (VNGy. 3: 523).

4. A pelimi nyelvjárásban az accusativus, a lativus és az ablativus ragja egyaránt *nā, n*. MATTI LIIMOLA megállapította, hogy az accusativus ragja az ablativuséból származik,¹⁴ az ablativusrag pedig a többi nyelvjárásból ismert *nVl* ablativusragból az *l* eltűnésével jött létre.¹⁵ Mint közli, e megállapítás nem világítja meg az **l > ∅* változás okát. — A vogul nyelvjárások egy részében *VnVl* a pl 3 személyű igerag és birtokos személyjel hangalakja, de ennek *l*-je Liimola szerint nem kapcsolható össze az egyes számú tárgy *l* jelével.¹⁶ A tekintélyes tudóssal ellentétben mégis lehetségesnek gondolom e kapcsolatot: Az egyes számú tárgyra vonatkozó sor pl 3 személyében történetileg számolhatunk *l* tárgyjellel, amely — többek között — a pl 3 személyben metatézissel abszolút szóvégre került. (Azért látom az *l*-t szükségesnek éppen ebben az alakban, mert ez különböztette meg nézetem szerint a du 3-t és a pl 3-t.) Mivel a decl px és a conj det személyjelölői kétségtelenül kölcsönösen hatnak egymásra, ez a metatézissel szóvégre jutott *l* analógiásan átkerült a megfelelő személyjelbe. Fentebb láttuk, hogy az ablativusrag *l*-je eltűnt a pelimi nyelvjárásban, ugyanezen $l \rightarrow \emptyset / \left\{ \begin{array}{l} \# \\ \mp \end{array} \right\}$ változás miatt nem találjuk meg az *l*-t a t. sz. 3. személyben sem. Az obj sg | sg 1, 2 *m(ā), n(ā)* igeragok történetileg a sg 3 *t(ā)* analógiájára született meg,¹⁷ de itt is lehetséges volna *lem > mel > me (= mā), len > nel > ne (= nā)* változással számolni.

¹³ L. HONTI: NyK 78: 94.

¹⁴ JSFOu. 57/1: 43—45, MSFOu. 127: 43—44.

¹⁵ MSFOu. 127: 77.

¹⁶ I. m. 230.

¹⁷ L. LIIMOLA: MSFOu. 150: 204.

Némelykor az alapalaktól lényegesen különbözik felszíni képviselete: Az instrumentalisragnak /tel/ alakban való meghatározását nem csak a jel-morfémák mögött jelentkező *tal* és a hasonló pozícióban jelentkező többi nyelvjárásbeli *tal* alternáns indokolja, előfordul ez egyes számban is.¹⁸ Ez utóbbit illetően Liimola példáit még szaporíthatjuk is: P *šitl* 'nach' (WV 1 : 27, 88), *šk met š.* 'schlieBlich' (WV 1 : 206) (< *ši, šiy* 'Zeit ; ein gewisses Maß, eine gewisse Menge' [WV 6 : 206]), Ju. *il'u šatal* 'mit Iljusa' (< *il'u šə* 'Iljuša' [WogT 154, 155]).

3.4. A fenti szabálysorokkal az alapalakokból levezetett formák és az egyes paradigmasorok közti kiegyenlítődési tendenciák vázolása még mindig nem vezettek el minket a ténylegesen adatolt hangalakú szóalakokhoz, ill. az ezek alapján kikövetkeztetett formákhoz. Ezek létrehozásához elengedhetetlen még a szuffigálás által a töben kiváltott változások és a felszíni fonetikai realizációk levezetése. Mivel az előbbinek a teljes leírása túllépné e dolgozat kereteit, mindössze a legtipikusabb töbeli jelenségek ismertetésére vállalkozom.

Ige

$$(8) \emptyset \rightarrow V / \# \left(\begin{Bmatrix} C \\ G \end{Bmatrix} \right) VC ((V)C)_o \text{---} V \left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{c} G \\ \alpha_{\text{high}} \\ -\alpha_{\text{back}} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{c} C \\ +\text{nas} \\ \alpha_{\text{place}} \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} C \\ -\text{nas} \\ \alpha_{\text{place}} \end{array} \right] \end{array} \right\} \parallel VC \#$$

A következő szabály voltaképpen a (2) szabálynak a *tő* és a *toldalék* határán bekövetkező változásokat leíró részeit idézi fel:

$$(2) V \rightarrow \emptyset / \# \left(\begin{Bmatrix} C \\ G \end{Bmatrix} \right) VC ((V)C)_o \text{---} \left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{c} -\text{voc} \\ +\text{back} \end{array} \right] \\ \left[+\text{cons} \right] \\ \pm \\ + \end{array} \right\}$$

Főnév

$$(8) \emptyset \rightarrow V / \# \left(\begin{Bmatrix} C \\ G \end{Bmatrix} \right) VC ((V)C)_o \text{---} V \left[\begin{Bmatrix} C \\ G \end{Bmatrix} \right] \parallel V \left\{ \begin{array}{l} = C \# \\ \pm C \mp \end{array} \right\}$$

$$(9) V \rightarrow \emptyset / \# \left(\begin{Bmatrix} C \\ G \end{Bmatrix} \right) VC \text{---} \left[\begin{array}{c} G \\ +\text{back} \end{array} \right] \parallel V = \left[\begin{Bmatrix} C \\ G \end{Bmatrix} \right]$$

(A megfelelő szabályokat a magánhangzós tövet glide-ra végződővel váltakoztató ige-tövekre, az egyszótágú, glide-ra végződő ige- és főnévtövekre, továbbá a *pěwl* ~ *pajl*- 'Dorf', *lěl* ~ *lajl*- 'Fuß' stb. főnévtövekre egyelőre nem dolgoztam ki.)

¹⁸ MSFOu. 127: 104 kk.

A fonetikai realizációkat a következő szabályok írják le :

Ige

$$(9) V \rightarrow [-\text{long}] \left\{ \begin{array}{l} \# \left(\begin{array}{c} [C] \\ [G] \end{array} \right) - \begin{array}{c} C \\ +\text{nas} \\ \alpha\text{place} \end{array} \left[\begin{array}{c} C \\ -\text{nas} \\ \alpha\text{place} \end{array} \right] \parallel \\ \# \left(\begin{array}{c} [C] \\ [G] \end{array} \right) - \begin{array}{c} C \\ +\text{nas} \\ \alpha\text{place} \end{array} \left[\begin{array}{c} C \\ -\text{nas} \\ \alpha\text{place} \end{array} \right] \parallel \begin{array}{c} \pm \\ \mp \\ + \end{array} \end{array} \right\}$$

$$(10) \left[\begin{array}{c} C \\ +\text{back} \\ +\text{high} \\ -\text{nas} \end{array} \right] \rightarrow [+cont] / V _$$

Tehát az első szótagi hosszú magánhangzó megrövidülhet, ha a szótagot homorgán mássalhangzó-kapcsolat zárja, de az idő-, mód- és genusjel előtt feltétlenül megrövidül, majd $k > \chi$. Ez utóbbi változás feltétele a nem első szótagokban :

$$(11) \left[\begin{array}{c} C \\ +\text{back} \\ +\text{high} \\ -\text{nas} \end{array} \right] \rightarrow [+cont] / \# \left(\begin{array}{c} [C] \\ [G] \end{array} \right) VC \left(\begin{array}{c} [C] \\ [G] \end{array} \right) (V (V) \left[\begin{array}{c} [C] \\ [G] \end{array} \right] \left(\begin{array}{c} [C] \\ [G] \end{array} \right))_0 V _ \left(\begin{array}{c} \# \\ [C] \\ [G] \end{array} \right) V \left(\begin{array}{c} [C] \\ [G] \end{array} \right)$$

A fentebb említett jellemzők előtt a tővégi homorgán mássalhangzó-kapcsolat nazális eleme kiesik :

$$(12) \left[\begin{array}{c} C \\ +\text{nas} \\ \alpha\text{place} \end{array} \right] \rightarrow \emptyset / _ \left[\begin{array}{c} C \\ -\text{nas} \\ \alpha\text{place} \end{array} \right] \parallel \begin{array}{c} \pm \\ \mp \\ + \end{array}$$

majd a γ (akár időjel, akár igeképző) teljesen asszimilálódik a megelőző mássalhangzóhoz :

$$(13) \left[\begin{array}{c} G \\ +\text{back} \\ -\text{round} \end{array} \right] \rightarrow \left[\begin{array}{c} C \\ \alpha\text{voc} \\ \beta\text{place} \end{array} \right] / \left[\begin{array}{c} C \\ \alpha\text{voc} \\ \beta\text{place} \end{array} \right] _$$

Főnév

Az idevonatkozó szabályok hasonlóak az igeiekhez : Az első szótagi magánhangzó tetszőlegesen megrövidül az egyszótagú főnév egyes számú alanyesetében, ill. ha az eredetileg kétszótagú főnévtő második szótagi vokálisa valamilyen toldalékmorféma előtt kiesett :

$$((10) \text{ V } _ [-\text{long}] / \# \left(\begin{array}{c} \{C\} \\ \{G\} \end{array} \right) _ \left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{c} C \\ +\text{nas} \\ \alpha\text{place} \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} C \\ -\text{nas} \\ \alpha\text{place} \end{array} \right] \parallel \# \\ CG \parallel \text{V} \left\{ \begin{array}{c} \mp \\ \pm \\ = \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{c} \{C\} \\ \{G\} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{c} \# \\ / \\ (\end{array} \right\} \end{array} \right\})$$

A *k*-ra és a főnévi tő *γ*-jére ugyanazok a szabályok érvényesek, mint az igék esetében láttuk:

(11) = igei (11)

(12) = igei (12)

(13) = igei (13)

A következő fonetikai szabályok részben vagy egészben megegyeznek az igék-nél és a főneveknél:

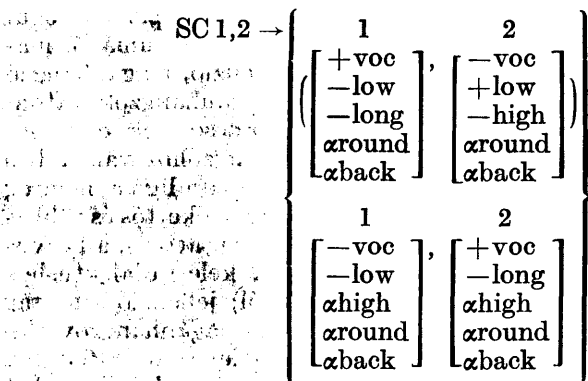
$$(14) \left[\begin{array}{c} \text{V} \\ -\text{back} \end{array} \right] \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{c} \alpha\text{round} \\ \alpha\text{back} \\ -\alpha\text{high} \end{array} \right] / _ \left[\begin{array}{c} G \\ \alpha\text{round} \\ \alpha\text{back} \\ -\alpha\text{high} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{c} -\text{round} \\ +\text{back} \\ -\text{high} \end{array} \right] / \left\{ \begin{array}{c} \parallel \\ \pm \end{array} \right\} _ \left\{ \begin{array}{c} \pm \\ \# \\ \mp \end{array} \right\} _ \left[\begin{array}{c} G \\ -\text{round} \\ +\text{back} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{c} -\text{round} \\ +\text{back} \\ +\text{high} \end{array} \right] / C _ \left[\begin{array}{c} G \\ -\text{round} \\ +\text{back} \end{array} \right] \parallel \left\{ \text{V} \left\{ \begin{array}{c} \# \\ \{V\} \\ \{G\} \\ C(C)V \end{array} \right\} \right\} \end{array} \right\}$$

$$(15) \left[\begin{array}{c} G \\ -\text{back} \end{array} \right] \rightarrow [+ \text{voc}] / \left[\begin{array}{c} V \\ +\text{high} \\ -\text{back} \end{array} \right] _ \left\{ \begin{array}{c} \# \\ C \\ G \end{array} \right\}$$

$$(16) \text{ SD } \begin{array}{ccc} 1 & 2 & 3 \\ \left[\begin{array}{c} V \\ +\text{high} \\ -\text{back} \end{array} \right] & \left[\begin{array}{c} V \\ +\text{high} \\ -\text{back} \end{array} \right] & \left\{ \begin{array}{c} \{C\} \\ \{G\} \end{array} \right\} \end{array}$$

$$\text{SC } 1, 2, 3 \rightarrow \left[\begin{array}{c} 1 \\ +\text{long} \end{array} \right], \left[\begin{array}{c} 2 \\ [\emptyset] \end{array} \right], 3$$

$$(17) \text{ SD } \left\{ \begin{array}{cc} 1 & 2 \\ \left[\begin{array}{c} V \\ +\text{long} \\ -\text{high} \end{array} \right] & [\emptyset] \\ V & V \end{array} \right\}$$

((18) $\left[\begin{matrix} G \\ +high \end{matrix} \right] \rightarrow \emptyset / - \left[\begin{matrix} V \\ +high \end{matrix} \right] \#$)

((19) $V \rightarrow \emptyset \left\{ \begin{matrix} \left[\begin{matrix} V = \left\{ \begin{matrix} C(C) \\ G \end{matrix} \right\} - \\ VC ((C)C) - \parallel \\ = \pm [-nas] - \\ C(C) - CV \end{matrix} \right\} \#$

Példák a fenti szabályokra :

A (8) szabály nyújtja meg a tövégi vokálist, pl. *[ilmejs/ > > ilmeejes* (> *ilmē̄is* 'er rückte' [WV 3: 134], vö. *ilmə̄ioβps* 'er wurde weggeschleppt' [i. m. 125]), *[ötert/ > > öteeret* (> *ötē̄ert* 'Beamte' [FUF 14: 72], vö. *ötər* 'Fürst' [Vok. 87]), *[wāneym/ > > wāneeyem* (> *βā̄nēēym*: *նիջβ.* 'mein Lärchenwald' [WV 6: 15], vö. *βā̄nīj̄* 'hochgelegener Wald' [Vok. 8]).

(9), (10): *[jē̄kj/ > jē̄kej > jē̄k̄ī* 'er tanzte' (WV 5: 122) *[jē̄ksm/ > > jē̄ksem > > jē̄ks̄em > jē̄ks̄em* (*iē̄ks̄em* 'ich tanzte' [Vok. 139]), *[jē̄kt/ ~ [jē̄k/ > > jē̄ket ~ jē̄k > jē̄x* *[jē̄kt* 'Tanze' ~ *iē̄x* 'Tanz' [JSFOu. 58/3: 28]).

(11): *[kā̄šē̄lā̄ktym/ > > kā̄šē̄lax̄teym* (> > *kā̄šē̄lax̄teym*, *kā̄šē̄lax̄tēem* 'ich bemerke' [WV 4: 58, 297]), *[pōšmek/ > > pōšmex* (*pōšmex* 'eine Art Schuh' [FUF 17: 161]) ~ *[pōšmek̄t/ > > pōšmē̄k̄et* (*pōšmē̄k̄et* ['Schuhe'] [uo.]), *[pōšmekym/ > > pōšmē̄k̄eyem > > (pōšmē̄k̄ē̄im* 'meine [zwei] [WV 4: 342]).

(12), (13): *[kān̄s̄ym/ > > kān̄s̄yem > kās̄yem > kās̄sem* (*kās̄s̄im* 'ich kenne' [WV 1: 157], vö. *kān̄šeyem* ua. [i. m. 86]), *[wuntym/ > > wunt̄yem > wunt̄yem > wuttem* (*but̄tam* 'ich setze mich', vö. *βunt̄eyem*, *βunt̄ē̄em* ua. [WV 3: 145, 4: 296]), *[wā̄neym/ > > wā̄nyem > wan̄yem > wannem* (*βann̄em* 'mein Wald' [WV 6: 82], *βā̄nēēēym*, l. a (8) szabálynál!).

A (14) – (19) fonetikai szabályok írják le a realizációkat, pl. *ej > ij > > i/i*, *ew > iw*, *ey > iy/iy*, *ā, aa > ȳ, ȳ̄*, *ē, ee > eē, eē* stb. A bevezető paradigmátáblázatban közölt adatok e realizációkat tükrözik, de egyszerűsített átírásban.

3.5. Rövid összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a pelimi vogul paradigma ismertetett alakjai az őket alkotó morféma-komplexumából magánhangzó inzerciója, szinkópa és apokópa, haplológia, *n*-elízió, magánhangzó és glide együttes realizációja (összeolvadása), a hosszú magánhangzók diftongálódása vagy rövidülése, a homorgán mássalhangzó-kapcsolatok esetleges egyszerűsödése, a *γ*-nek a közvetlenül megelőző mássalhangzóhoz való teljes hasonulása stb. révén vezethetők le. Ezen túlmenően a paradigma nemrég lezárult egyszerűsödésének is szemtanúi lehetünk: egybeesett a kettős és többes számú tárgyra, ill. birtokra utaló sor, egyalakúvá lett az accusativus, a lativus és az ablativus. A pelimi nyelvjárásra a többi nyugati és keleti dialektushoz hasonlóan (de eltérően a délitől és különösen az északitól) jellemző a szótag szerkezetétől (nyílt vagy zárt voltától) függő kvantitatív magánhangzóváltakozás mind az első, mind a további szótagokban, bár a levezetett (felszíni) formák gyakran nem tükrözik ezt a kölcsönös összefüggést épp egy-egy vokálisnak az elíziója miatt.

Munkácsi és Kannisto anyaga jelentéktelen különbségeket mutat föl: talán bizonyos tekintetben (a birtok számának esetleg következetesebb jelölésében) Munkácsi bizonyul konzervatívabbnak, másban (a felszólító módú igealakok többes számú tárgyjelének részbeni megőrzésében, bizonyos igealakok abszolút szóvégi magánhangzójának megtartásában) pedig inkább Kannistoé. Érdekes lenne tudni, milyenné alakult a pelimi nyelvjárás hang- és alaktana a századforduló óta. Erre azonban már aligha lesz mód, már csak azért sem, mert G. V. GLINSKIJ közlése szerint¹⁹ az általa bejárt terület vogul lakossága teljesen eloroszosodott, mindössze egyetlen emberre bukkant, aki töredékesen még emlékezett népe nyelvére.²⁰

Úgy vélem, két szempontból is hasznos volt a pelimi paradigmarendszer vizsgálata: egyrészt feltárhattuk általa a morfonológiai váltakozások egész sorát és ezek ismeretében lehetővé vált a nem adatolt alakok kikövetkeztetése, ill. (többé-kevésbé elfogadhatóan) megmagyarázni az analógiás kiegyenlítő-déseket, másrészt a további kérdések tisztázása majd lehetővé teszi a vogul történeti alaktan számos részletének felderítését.

HONTI LÁSZLÓ

Versuch einer Beschreibung der Konjugation und Deklination im wogulischen Dialekt an der Pelymka

von LÁSZLÓ HONTI

Aufgrund der Texte von der Pelymka aus A. KANNISTOS Werk »Wogulische Volksdichtung« B. MUNKÁCSIS »Vogul népköltési gyűjtemény« stellt Verf. das verbale und nominale Paradigma des Dialektes an der Pelymka zusammen, bzw. ergänzt das auch danach noch unvollständige Paradigma durch erschlossene Formen. Mehrere Glieder der einzelnen Paradigmenreihen haben gleiche Lautgestalt; die dualisches und pluralisches Objekt bzw. den Besitz betreffenden Reihen sind zusammengefallen. In der Abhandlung wird der Versuch unternommen, die Grundformen (zugrundeliegenden Formen) der einzelnen Wortformen abzuleiten.

¹⁹ Г. В. Глинский, Русская топонимия мансийского происхождения на территории среднего и нижнего Припелымья. In: Ученые записки Уральского государственного университета № 114. Серия филологическая. Вып. 18. Свердловск 1971. 35—37.

²⁰ I. m. 35—36.

Enyec és nganaszan nyelvi adalékok

I.

1968-ban két hónapos tanulmányutat tettem Leningrádba. Eredeti tervem az volt, hogy nyenyec nyelvtanulmányokat folytatok majd, de amikor alkalmam volt megismerkedni egy-egy nganaszan, ill. enyec származású főiskolai hallgatóval, eredeti elképzeléseimet megváltoztattam és legnagyobb-részt ennek a két nagyon hiányosan ismert nyelvnek a tanulmányozására fordítottam időmet. Nganaszan följegyzéseimet hazatérésem után feldolgoztam és a Nyelvtudományi Közleményekben publikáltam. Más irányú elfoglaltságaim miatt enyec gyűjtésemet eddig nem tudtam kiadni.

Informánsom GALJA SZFIRIDONOVNA BOLINA volt, aki 1950-ben született Potapovóban. Az apja enyec volt, az anyja nyenyec. Jól beszélt az erdei nyenyec nyelvet és az orosz is. Tanulmányai nagyon lekötötték, így mindössze 6 alkalommal találkoztunk, összesen mintegy 10–12 óra állt rendelkezésemre. Főleg szavakat gyűjtöttem, azonkívül két rövidebb szöveget és néhány ragozási paradigmát. Az anyagot magnetofonra is fölvettem, így itthon módom volt eredeti följegyzéseimet kontrollálni.

G. Sz. BOLINA az erdei enyec muggad'i nyelvjárást beszéli. Ugyan-ebből a nyelvjárásból valók azok az anyagok, amelyeket korábban az ALH-ban (17: 59–74) és az NyK-ban (66: 35–42, 279–284) tettem közzé. PUSZTAI JÁNOS gyűjtése szintén ezt a nyelvjárást képviseli (FUM 2: 3–33).

Hangtan

Megfigyeléseim szerint a G. Sz. BOLINA által beszélt nyelvjárás a következő magánhangzó-fonémákat ismeri:

Teljes magánhangzók

u
o
a
i/i
e/e
e

Redukált magánhangzó

ø

Vannak hosszú magánhangzók és diftongusok is, anyagomban a következők fordulnak elő: \bar{a} , \bar{o} , \bar{u} , \bar{e} , \bar{i} ; au , eu , ie , iu .

Mássalhangzók

p t č k
b/w d đ g

	s	š		
	đ			
		j	h	
m	n	ñ	η	
	l	l̄		
	r			

Nagyon fontos a lágyági korreláció, amely a következő fonémákra terjed ki: *t-č/t/*, *d-d*, *s-š*, *n-ñ*, *l-l̄*. A többi mássalhangzó e tekintetben páratlan.

Megjegyzések az egyes fonémákhoz:

/a/: minden helyzetben előfordul, szó végén néha kicsit redukálódik, pl. *pujâ* 'orr'.

/o/, */u/*: Minden helyzetben előfordulnak.

/e/: Csak páratlan mássalhangzók és páros kemény mássalhangzók után, valamint szó elején fordul elő, pl. *me* 'sátor', *tet* 'négy', *ekqđ* 'ettől'.

A páratlan mássalhangzókon, különösen a labiálisokon, egy *i* simulóhang jelentkezik *ε* előtt: *m̄ε* 'sátor', *b̄iεk* 'nyak', *p̄iε* 'fa'.

A *s-š* párba tartozó *s* is többnyire meglágyul *ε* előtt: *šerkuhuj* 'játsszunk'. Ez azért lehetséges, mert az *š* (tkp. *š̄*) két képzésmozzanatban is különbözik az *s*-től, s így a lágyítás ellenére az oppozíció fennmarad.

Ha az *ε* meglágyítja az *s*-t, a lágyabb *š* után gyakran zártabbá válik: *ese* 'apa', fonetikusan *ese*. Ez a zártabbá válás rákövetkező *j*, *i* előtt egészen *i*-ig megy: *esej* 'apám', fonetikusan *es̄ij*, *eseri* 'apátok (du.)' fonetikusan *es̄iri*. Mindez nem eredményezi, felfogásom szerint, az */e/*, */e/* és */i/* fonémák keveredését, mert *e* és *i* előtt mindig *š* van.

/e/: Lágy és páratlan mássalhangzók után, valamint szó elején palatális: *še* 'lyuk', *keđar* 'vadrén', *en̄i* 'ember'. Páros kemény mássalhangzó után veláris ejtésű: *nehu* 'három', *seŋa* 'néz'.

/i/: A palatális és veláris allofón előfordulásának szabályai olyanok, mint az */e/*-nél: *điri* 'élnek', *irag* 'szán', *n̄iħda* 'erő'.

/ɔ/: Gyengén redukált nagyon zárt *o* hang, minden helyzetben előfordul: *ōka* 'sok', *tōš* 'jönni'. Igen nehéz megkülönböztetni az *u*-tól. Informánsom nem minden szónál ejtette következetesen. Ha más gyűjtőknél valamely szónál ugyanazon nyelvjárás esetében *o* ~ *u* ingadozást találunk a jelölésben, valószínűleg *ō* okozta az anyag följegyzőjének a bizonytalanságát.

A zöngés mássalhangzókat G. SZ. BOLINA szó végén zöngétlen mediáknak ejtette: *moD* 'én', *bađeD* 'beszélsz'. Orosz hatás?

A */d/* szó elején affrikáta: *d̄žada* 'mennek'.

A */b/* szó belsejében és szó végén *w* ejtésű is lehet: *moŋagow* 'vágok', *moŋagowa* 'vágunk', de *bađeba* 'beszélünk'.¹

¹ Egyszerűség kedvéért a továbbiakban *ō* helyett *o*-írok.

A /č/ lágy ejtésű, *č*-vel váltakozhat: *ača, ača* 'apa'.

Az /š/ is lágy: *še* 'lyuk'.

Az /s/ *ε* előtt meglágyulhat, lásd fentebb. Néha *θ*-vel váltakozik: *osa, oθa* 'hús'.

A hangsúly általában az első szótagon van. Néha — önállóan ejtett szavaknál — egyenlően oszlik meg a két szótag között: *lata* 'deszka', *kasa* 'társ, barát', egyes esetekben hátrább kerül az első szótagról: *otu dnoju* 'összel', *sokō-tj* 'ruhaféle', *mana* 'mondja', *pelgo da* 'keresi'. Ezeket az eseteket nem tudnám szabályba foglalni.

Igei paradigmák

aoristos

'beszélni'

*mod badeθ**ū badeθ**bū bade**modin badej'**ūdi' baderi'**būdi' badehi'**modna' badeba'**ūda' badera'**būdu' bade'*

múlt idő

'beszélni'

*durinaduč**durinaduš**durinaš**durinabič**durinarič**durinahič**durinabač**durinarač**durinač*

'csinálni'

*megoduč**megoduš**meoš**megobič**megorič**megohič**megobač**megorač**meoč*

Jövő idő

*duridad**duridad**durida**duridaj'**duridari'**duridahi'**duridaba'**duridara'**durida'*

Feltételes mód

*duridaduč**duridaduš**duridaš**durinabič**duridarič**duridahič**duridabač**duridarač**duridač*

Aoristos (tárgyas)

teneθ (?)*tener**teneθa**tenej'**teneri'**tenehi'* (?)*tene'**tenera'**tene'* (?)

múlt idő (tárgyas)

'ismerni'

teneθuš (?)*teneruš*

?

*tenebič**tenerič**tenehuč* (?)*tenebač**tenerač**teneč* (?)

Névszói paradigmák

birtokos személyragozás	
sing. nom.	sing. dat.
	'apa'
esej	esehuñ
eser	esehud
eseda	esehuda
esej'	esehuñ
eseri'	esehudi'
esedi'	esehudi'
eseba'	esehuña'
esera'	esehuda'
eseðu'	esehudu'

Mondatok

sira pošina 'a hó kavargó'
enču 'sehri *đabdan* *đada*' 'az emberek az úton mennek'
mod tu *đad* *đadađ* 'a tűzhöz megyek'
mod tu *kiehqñ* *adiđ* 'a tűz mellett ülök'
mod tu *kiehqđ* *kantad* 'elmegyek a tűztől'
buñki tu *đabdan* *nabe* 'a kutya átfut a tűzön'
mod *med* *modiqñad* 'látom a sátrat'
enču 'mekqñ *điri*' 'az emberek sátorban élnek'
mod *teñ* *mekqđ* *kadiđad* 'elhajtom a rénszarvasokat a sátertől'
mod *osa* *korhqñ* *mqtagow* 'késsel vágom a húst'
modna 'osa *korhqñ* *mqtagowa*' 'késsel vágjuk a húst'

Szövegek

šidi kasahi'

1. *bid* *barhqñ* *me*' *nē*. 2. *onej* *qhūqđ* *meduj* *ñi* *qa*. 3. *čiki* *me*' *qhūhqđ* *šeditij*.
 4. *čiqñ* *šidi* *kasahi*' *đirih'i*'. 5. *būdi*' *esedi*' *đagu*, *ēdi*' *đagu*. 6. *čiqñ* *oka* *pa* *đirih'i*'.
 7. *pagidi*' *đagu*, *pagiših'i*'. 8. *đohohqđ* *sojđan* *kare* *kadunahi*'. 9. *qolu* *kasa* *mana*
kasahada. 10. *čiki* *điriču* *bō*. 11. *sojđa* *điriču* *peluš* *tara*. 12. *enču*' *mana*', *añ*
sojđa *d'iriču* *tonsa*. 13. *ku*' *kantaj*'? 14. *ū* *sednqju* *đoho* *đabdan* *kañ*, *mod* *añ* *mah-*
nqju *kantad*. 15. *ū* *ñil* *ēda* *đoho* *setanē*, *mod* *ñim* *ēda* *đoho* *mahanē*.

tqbik i te

1. *điribi* *qolu* *iblagju* *tqbik*. 2. *čiqñ* *te* *điribi*. 3. *qolu* *raz* *te* *tqbikud* *mana*.
 4. *odje* *ū* *iblagud*? 5. *qolu* *da*' *un* *đadunad*. 6. *obhuru* *modič* *dqhrad* |~ *dohorad*|.
 7. *tqbik* *mana*. 8. *modit* *nebam*! 9. *qul* *senkukuj*! 10. *ordeš* *mod* *šit* *peldad*, *nekuj*
raz *ū* *šij* *pelñid*. 11. *toř* *naj*! 12. *te* *mana*. 13. *te* *kudhakud* *kani*, *tqbik* *añ* *šita*
pelgo. 14. *modeda*, *odid*' *tahqñ* *te* *nadu* *odi*. 15. *tqbik* *teđa* *mer* *kōđa*. 16. *añ* *te* *tqbik*

pelgo. 17. *tɔbik nada mi' kaní*. 18. *tɛ pelgoda, pelgoda, kuhrɔd kɔʃ damaða*. 19. *dere dabdan tɛ tɔbikuda perɔa*. 20. *nihða sovsem daguma*. 21. *tɔbikou odij!* 22. *mod ʃit kuhrɔd kɔʃ damað*. 23. *ekɔd dɔrič [dɛrič?] kunharu tɛ tɔbikuhɔn ni galir*.

A két barát

1. A folyó partján egy sátor áll. 2. Nem igazi rudakból van csinálva. 3. Ez a sátor fűből van csinálva. 4. Itt él két barát. 5. Apjuk nincsen, anyjuk nincsen. 6. Itt sok évet éltek. 7. Ruhájuk nincs, ruhátlanok. 8. A folyóból ügyesen (tkp. jól) halat fognak. 9. Az egyik barát mondja a másiknak (tkp. a barátjának). 10. Ez az élet rossz. 11. Jobb (tkp. jó) életet kell keresni. 12. Az emberek azt mondják, jó élet pedig van. 13. Hová menjünk? 14. Te baloldalt menjél a folyó mentén, én pedig jobbról megyek. 15. A te neved 'folyó balra' lesz, az én nevem 'folyó jobbra' lesz.

Az egér és a rénszarvas

1. Élt egy kis egér. 2. Itt élt egy rénszarvas (is). 3. Egyszer a rénszarvas mondja az egérnek. 4. Ó te milyen kicsi vagy? 5. Egy helyen jársz. 6. Semmit nem tudsz látni. 7. Az egér (azt) mondja: 8. (Majd) meglátjuk! 9. Nosza játszszunk! 10. Először én kereslek téged, aztán (tkp. a másik alkalommal) te keressél engem. 11. Így legyen! 12. Mondta a rénszarvas. 13. A rénszarvas elég messzire elment, az egér pedig keresi őt. 14. Látja, (hogy) a bokrok mögött a rénszarvas agancsa látszik. 15. Az egér a rénszarvast gyorsan megtalálta. 16. Most a rénszarvas keresi az egeret. 17. Az egér a mohába bújt (tkp. ment). 18. A rénszarvas keresi, keresi, sehol (tkp. sehonnan) nem tudja megtalálni. 19. Egész nap keresi a rénszarvas az egeret. 20. Az ereje teljesen elfogyott. 21. Egér gyere elő! 22. Sehol sem tudlak megtalálni. 23. Ettől kezdve a rénszarvas soha nem tréfálkozik az egéren.

Szójegyzék

<i>aba</i>	fogoly (madár) — C 76 <i>ába</i>
<i>abahad</i>	megragadni — ~ L 296 <i>hamā</i>
<i>ača</i>	apa (megszólitásként) — C 76 <i>ata</i> , ~ L 20 <i>ṅāčē</i>
<i>ađid</i>	ülni (sg1) — C 76 <i>addeo</i> , ~ L 18 <i>ṅāmā</i>
<i>aga</i>	nagy — C 58 <i>agga</i> , ~ L 18 <i>ṅarka</i>
<i>aŋ</i>	újra, és, pedig — C 76 <i>aŋi'</i> , ~ L 19 <i>ṅāŋi'</i>
<i>arđuma</i>	felőni (sg3) — C 76 <i>arikeo</i> , ~ L 18 <i>ṅarka</i>
<i>ēba</i>	fej — C 77 <i>ēba</i> , ~ L 22 <i>ṅāewa</i>
<i>ebajči'</i>	agyvelő — C 77 <i>ebē</i> , ~ L 23 <i>ṅāewaj</i>
<i>ēda</i>	lenni (sg3, fut) — ? C 76 <i>aro'</i> , ~ L 25 <i>ṅāes</i>
<i>ēdi'</i>	anya (Pxdu3) — C 76 <i>ē</i> , ~ L 321 <i>ṅēbe</i>
<i>edo'</i> : <i>kod sdo'</i>	szántalp (pl) — C 77 <i>edua</i>
<i>ekɔd</i>	ettől — C Gr 358 <i>eke</i> , <i>eko</i>
<i>ese</i>	apa — C 77 <i>ese</i> , ~ L 327 <i>ṅīse</i>
<i>ew</i>	ide — C 76 <i>eo</i>

<i>enči</i>	ember — C 77 <i>ennetē'</i> , ~ L 318 <i>nēnēc'</i>
<i>enču'</i>	pl
<i>i</i>	és
<i>iblaigu</i>	kicsi — C 79 <i>ūlaigu</i>
<i>ihruš</i>	meginni — C 78 <i>ihotalbo</i> , ~ L 24 <i>ηāerč</i>
<i>irag</i>	szán — C 78 <i>itoggo</i>
<i>itu'</i>	haj (pl) — C 78 <i>ito</i> , ~ L 25 <i>ηāept</i>
<i>obhuru</i>	semmi
<i>odž'</i>	zöld növényzet, <i>зелень</i> ; fiatalember — C 78 <i>oddi'</i>
<i>odiđ'</i>	'Blatt'
<i>odje</i>	genpl
<i>odu</i>	sajnálkozást kifejező szócska
<i>odi</i>	csónak — C 78 <i>óđu</i> , ~ L 9 <i>ηanū</i>
<i>odima</i>	látszani (sg3) — C 78 <i>odi</i> , ~ L 12 <i>ηadā</i>
<i>od</i>	megjelenni, mutatkozni (sg3)
<i>omad</i>	megenni — C 76 <i>addeo</i> , ~ L 6 <i>ηamč</i>
<i>onej</i>	sgl
<i>orđe</i>	igazi — ~ L <i>nenaj</i>
<i>orđeš</i>	előre — C 77 <i>oro'</i> , ~ L 314 <i>nēr'</i>
<i>osa</i>	először, eleinte; elől
<i>otič</i>	hús — C 78 <i>osa</i> , ~ L 8 <i>ηamca</i>
<i>otiš</i>	szaglani — C 78 <i>óbito</i> 'Geruch' — L 11 <i>ηapčē</i>
<i>otuda</i>	várni — C 78 <i>otébo</i> , ~ L 30 <i>ηētās</i>
<i>otudnqju</i>	ősz
<i>qka</i>	ősszel
<i>ū</i>	sok — C 77 <i>oka</i> , ~ L 36 <i>ηōka</i>
<i>uda</i>	te
<i>uma</i>	kéz — C 79 <i>ūda</i> , ~ L 44 <i>ηudā</i>
<i>bađe</i>	anya
<i>bađeš</i>	mese — C 92 <i>bāda</i> 'Wort', ~ L 57 <i>wādā</i>
<i>bar</i>	beszélni
<i>bataš</i>	part, a széle valaminek — C 92 <i>baro</i> 'Rand', ~ L 53 <i>wār</i>
<i>bəhna</i>	kiönteni — C 91 <i>batābo</i> , ~ L 56 <i>wāptā</i>
<i>bek</i>	tokhal, océrpa — C 92 <i>bəhana</i> , ~ L 107 <i>jexēna</i>
<i>bertaš</i>	nyak — ~ L 125 <i>jik</i>
<i>bese</i>	dobni — C 93 <i>betoabo</i>
<i>bi'</i>	vas; pénz — C 93 <i>bése</i> , ~ L 116 <i>jěše</i>
<i>bigudi</i>	víz — C 93 <i>bi'</i> , ~ L 123 <i>ji''</i>
<i>binj</i>	rozsomák — C 93 <i>biggodi</i> , ~ L 131 <i>jinghėj</i>
<i>bō</i>	kötél — C 93 <i>bīne</i> , ~ L 131 <i>jīne</i>
<i>bogla</i>	rossz — C 93 <i>bua</i> , ~ L 60 <i>wē</i>
<i>buj</i>	medve — C 93 <i>boggo</i> , ~ L 48 <i>wark</i>
<i>bujja</i>	leves — C 93 <i>bue</i> , ~ ?? L 106 <i>jewaj</i>
<i>bunķi</i>	vér — C 93 <i>buija</i>
<i>čedi</i>	kutya — C 93 <i>bunneke</i> , ~ L 65 <i>wēneku</i>
<i>čedi</i>	pányva, lasszó — C 89 <i>tiese</i> , ~ L 488 <i>tincē'</i>
<i>čenuu</i>	fésű — C 89 <i>tiedi'</i> , ~ L 515 <i>tirc'</i>
<i>čidejču</i>	tegnap — C 89 <i>te'</i> ~ L 504 <i>tehāna</i> 516
<i>čij</i>	az apa, az anya fiatalabb fivére — ~ L 516 <i>tide</i>
	fog — C 89 <i>tī</i> , ~ L 514 <i>tibe</i>

<i>čiki</i>	ez — L 520 <i>tukū</i>
<i>čikon</i>	itt — C 89 <i>tikohone</i> 'dort'
<i>čubaj</i>	ujj — C 90 <i>tubae</i>
<i>čudaš</i>	bemenni (sg1) — ~ L 522 <i>tūs</i>
<i>da</i>	föld — C 82 <i>jā</i> , ~ L 86 <i>jā</i>
<i>da</i>	korom — ~ L 89 <i>jā'</i>
<i>dabdan</i>	vmin át, vmi mentén — C 82 <i>jabo'</i> 'in die Länge', ~ L 97 <i>jāmp</i>
<i>dabida</i>	részeg — C 83 <i>jebide</i> , ~ L 101 <i>jābē</i>
<i>dad</i>	-hoz, -hez, -höz — ~ L 118 <i>jēd'</i>
<i>dadaš</i>	menni — C 82 <i>jadado'</i> , ~ L 103 <i>jādā</i>
<i>dadbida</i>	forró — ~ L 105 <i>jāđembā</i>
<i>dagu</i>	nincs — C 82 <i>jaggua</i> , ~ L 100 <i>janķō</i>
<i>daguma</i>	elfogyni (sg3)
<i>damada</i>	nem tudni, nem lenni képes (sg3) — ? C 82 <i>jē'oabo</i> ~ L 97 <i>jāmā</i>
<i>daruš</i>	sírni — C 82 <i>jarado'</i> , ~ L 95 <i>jārc</i>
<i>dāsa</i>	liszt — C 82 <i>jāsa</i> , ~ L 88 <i>jā</i>
<i>dedu</i>	hattyú — C 83 <i>jēdu</i> , ~ L 86 <i>jatpi</i>
<i>dere</i>	nap — C 83 <i>jere</i> , ~ L 91 <i>jāle</i>
<i>diči</i>	keserű — C 90 <i>diči</i> , ~ L 133 <i>jipčā</i>
<i>di</i>	enyv — C 83 <i>jī</i> , ~ L 132 <i>jībē</i>
<i>di</i>	szamojéd sátor felső borítólapja (rénszarvasbórból, szőrével kifelé), НЮК — ~ L 106 <i>jēje</i>
<i>dikaš</i>	levetni (ruhát) — C 84 <i>jikabo</i> , ~ L 108 <i>jēkā</i>
<i>diri'</i>	élni (p13) — C 84 <i>jiredo'</i> , ~ L 127 <i>jītē</i>
<i>diriču</i>	élet
<i>diše</i>	ДЕД
<i>dodaš</i>	lóni — C 83 <i>jodabo</i> , ~ L 85 <i>jadā</i>
<i>doho</i>	folyó — C 83 <i>jóha</i> , ~ L 79 <i>jaxā</i>
<i>dohuš</i>	eltűnni — ? C 83 <i>johuado'</i> 'sich verirren', ~ L 138 <i>jōc</i>
<i>dotu</i>	liba — C 83 <i>jótu</i> , ~ L 83 <i>jabtū</i>
<i>dođad</i>	csuka — C 84 <i>judado</i>
<i>dohraš, do-</i>	nem tudni — C 83 <i>joharābo</i> , ~ L 107 <i>jexerā</i>
<i>doře</i>	mese
<i>dořid, du-</i>	mesélni
<i>đuda</i>	ló — ~ L 143 <i>juna</i>
<i>đuđidād</i>	ütni — ? C <i>jodi'abo</i> , ~ L 146 <i>jutā</i>
<i>đur</i>	zsír — C 84 <i>jū', jō'</i> , ~ L 141 <i>jur''</i>
<i>đur</i>	száz — C 84 <i>jū'</i> , ~ L 140 <i>jur''</i>
<i>đuřič: ekod đurič (?đerič)</i>	ettől a naptól fogva
<i>đuřtaš</i>	elfelejteni — C 84 <i>juritābo</i> , ~ L 141 <i>jurā</i>
<i>galin'</i>	tréfálkozni (neg. alak) — ? C 79 <i>karurāro'</i>
<i>kaba</i>	hullám — C 80 <i>kāba</i> , ~ L 169 <i>xāmpa</i>
<i>kadeš</i>	betegség — C 79 <i>kačē'</i> , ~ L 175 <i>xāpčē'</i>
<i>kadeč</i>	betegeskedni
<i>kadiđad</i>	űzni, hajtani, vadat fogni, elejteni (sg1) — C 80 <i>kadiđado'</i> , ~ L 171 <i>xānjē</i>
<i>kada(ke)</i>	öregasszony — C 79 <i>kāda'a</i> , ~ L 175 <i>xāda</i>
<i>kadaš</i>	megölni — 79 <i>kādabo</i> , ~ L 176 <i>xādā</i>

<i>kantað</i>	elmenni (sg1) — C 79 <i>kanetádo</i> , ~ L 181 <i>xäes</i> , <i>xant</i> , <i>xan'</i>
<i>kaniš</i>	kimenni, elmenni
<i>kaniŋ</i>	part. perf.
<i>kare</i>	hal — C 79 <i>kare</i> , ~ L 165 <i>xälē</i>
<i>kasa</i>	társ, barát, férfi — C 80 <i>kāsa</i> , ~ L 173 <i>xāsawa</i>
<i>kasa kasar</i>	fivér (Pxsg2)
<i>aga kasaj</i>	bátya (Pxsg1)
<i>iblaŋgu kasaj</i>	öccs (Pxsg1)
<i>ublaŋgu kasaj</i>	ua.
<i>kasuš</i>	kiszáradni — C 80 <i>kasuedo'</i> , ~ L 173 <i>xāsūj</i>
<i>kataš</i>	hívni, збати — C 79 <i>kaŋabo</i> , ~ L 172 <i>xānč</i>
<i>kauđuč</i>	veszekedni — C 79 <i>kadudado'</i>
<i>keðar</i>	vadrénszarvas — C 80 <i>kéde</i>
<i>keðraš</i>	vadrénre vadászni
<i>ketuš</i>	mondani — ~ L 185 <i>xetā</i>
<i>kiehoŋ</i>	-nál, -nél — ~ L 178 <i>xāew</i> 'Seite'
<i>kīehōð</i>	-tól, -től
<i>kīrba</i>	kenyér — C 81 <i>kīroba</i>
<i>kiuðnoŋju</i>	holnap — C 81 <i>kiduduo</i> , ~ L 200 <i>xū'</i>
<i>kō</i>	fül — C 81 <i>kō</i> , ~ L 163 <i>xā</i>
<i>koba</i>	bőr — C 81 <i>kōba</i> , ~ L 195 <i>xōba</i>
<i>kod</i>	szán — C 80 <i>koddo</i> , ~ L 155 <i>xan</i>
<i>kodaš</i>	elaludni — C 80 <i>kodduado</i> , ~ L 194 <i>xōhō</i>
<i>koduč</i>	köhögni — C 80 <i>kodunado</i> , ~ L 189 <i>xōdōrc</i>
<i>kodij</i>	hideg, fagyott — C 81 <i>koddio</i> , ~ L 157 <i>xancū</i>
<i>kodis</i>	megfagyni
<i>kodis</i>	aludni
<i>kojbiš</i>	hazudni
<i>komaš</i>	akarni — C 81 <i>komado'</i> , ~ L 152 <i>xarwā</i>
<i>komtaš</i>	szeretni — C 81 <i>kometābo</i>
<i>kōre</i>	terítő, takaró — C 80 <i>kōre</i> , <i>kūre</i>
<i>koru</i>	kés — ~ L 151 <i>xar</i>
<i>korhoŋ</i>	loc.
<i>kotaš</i>	eloltani — C 80 <i>kótābo</i> , ~ L 160 <i>xaptā</i>
<i>koči</i> (?ko-)	kialudni (sg3)
<i>koš</i>	megtalálni — C 80 <i>kuabo</i> , ~ L 196 <i>xōš</i>
<i>ku'</i>	hová? — C 81 <i>kū'</i> , ~ L 200 <i>xū'</i>
<i>kudha'</i>	messzire
<i>kudhakud</i>	elég messzire, далековато
<i>kudhan</i>	messze (hol?); régen, — C 82 <i>kuddahane</i> , ~ L 197 <i>xū-</i>
<i>kude</i>	kanál — C 81 <i>kude</i> , ~ ? L 200 <i>xū</i>
<i>kuhrōð</i>	sehonnan
<i>kunharu</i>	soha
<i>lahuma</i>	felforrni — C 84 <i>lahumaro</i> , ~ L 228 <i>lōxōmbā</i>
<i>lata</i>	deszka — C 84 <i>lata</i> , ~ L 223 <i>lāta</i>
<i>leuruš</i>	kiáltani — C 84 <i>leunado</i>
<i>lešu</i>	lusta — C 85 <i>lešu</i> , ~ L 225 <i>lēšu</i>
<i>liðe</i>	csont — C 85 <i>liði</i> , ~ L 227 <i>liði</i>
<i>loba</i>	sí — ~ L 216 <i>lampa</i>

<i>lote</i>	láda — C 85 <i>lote</i> , ~ ? L 221 <i>laptaj</i>
<i>liči</i>	bölcső
<i>liuruš</i>	söpörni
<i>liwa</i>	söprű
<i>mađuč, mađuđ</i>	ugatni — C 96 <i>mađuđado'</i> , ~ L 255 <i>mādarč</i>
<i>mađ</i>	mondani — ~ L 253 <i>māns</i>
<i>maha</i>	hát — C 96 <i>māha</i> , ~ L 238 <i>maxā</i>
<i>mahanē, mahnoju</i>	jobbra
<i>małča</i>	férfibunda, малица — ~ L 251 <i>mālče</i>
<i>mara</i>	csomó, узель
<i>mare</i>	zsák
<i>masuš</i>	mosni — C 96 <i>masuddabo</i> , ~ L 255 <i>māsā</i>
<i>mē'</i>	sátor, чум — C 96 <i>mekoddo 'nach Hause'</i> , ~ L 266 <i>mā''</i>
<i>mēduj</i>	csinálni (part. perf.) — C 96 <i>mēbo</i> , ~ ? L 258 <i>mēs</i>
<i>meguš</i>	csinálni (múlt sg3)
<i>mer</i>	gyorsan — C 96 <i>mero'</i> , ~ L 271 <i>mēr'</i>
<i>mere</i>	seb — ~ L 272 <i>mēru</i>
<i>mese</i>	szél, ветер — C 96 <i>mése</i> , ~ L 271 <i>mērcē</i>
<i>mi'</i>	-ba, -be — ~ L 279 <i>mū'</i>
<i>mič</i>	odaadni — C 97 <i>mi'ēbo</i> ~ L 277 <i>mič</i>
<i>min</i>	-ban, -ben
<i>modijč</i>	látni — ~ ? L 245 <i>manēč</i>
<i>mođ</i>	én — C 96 <i>mođi</i> , ~ L 247 <i>mañ</i>
<i>mođiš</i>	hallgatni, молчать — C 97 <i>mudido'</i> , ~ L 263 <i>mūñčā</i>
<i>motu'</i>	hat — C 96 <i>motu'</i> , ~ L 249 <i>mat'</i>
<i>moŋa</i>	tojás — C 96 <i>moŋa</i>
<i>moŋaš</i>	vágni — C 76 <i>mótabo</i> , ~ L 248 <i>madā</i>
<i>moŋudu</i>	olló
<i>mudu</i>	máj — C 97 <i>mudo</i> , ~ L 266 <i>mūd</i>
<i>mujdaš</i>	dörzsölni, törölni
<i>muš</i>	venni, взять, megragadni, схватить — C 96 <i>moŋebo</i> , ~ ? L 258 <i>mēs</i>
<i>na</i>	száj — C 85 <i>na'</i> , ~ L 300 <i>nā'</i>
<i>nabeš</i>	futni — ~ L 300 <i>nāwotā</i>
<i>nadu</i>	szarv — C 85 <i>naddo</i> , ~ L 307 <i>nāmt</i>
<i>nada</i>	moha — C 85 <i>nāda</i> , ~ L 310 <i>nāda</i>
<i>nara</i>	tavaszi — C 85 <i>nāda</i> , ~ L 283 <i>nāra</i>
<i>nardida</i>	piros — C 85 <i>naredadde</i> , ~ L 306 <i>nānjāna</i>
<i>nauta</i>	kövér — ~ L 309 <i>nano''oš</i>
<i>nē</i>	nő — C 86 <i>nē</i> , ~ L <i>nē</i>
<i>nē kasar</i>	nővér (Pxsg2)
<i>nē</i>	tű — ~ L 325 <i>nībē</i>
<i>nekuj</i>	másik — C 86 <i>nēke</i>
<i>nekuj raz</i>	másodszorra, aztán
<i>netiš</i>	kinyitni — C 86 <i>netebo</i> , ~ L 285 <i>nāēs</i>
<i>nē</i>	állni (Sg3) — C 86 <i>nōado</i> , ~ L 292 <i>nūs</i>
<i>nehu</i>	három — C Gr. 193 <i>nehu'</i> , ~ L 301 <i>nāzar''</i>
<i>nenag</i>	szűnyog — C 86 <i>neneggo</i> , ~ L 320 <i>nēhāŋk</i>
<i>neruš</i>	felállni

<i>nihda</i>	erő (Pxsg3) — C 76 <i>ni'hite</i> , ~ L 286 <i>nixi</i>
<i>noho</i>	izzadság — C 86 <i>nuha'edo'</i> , ~ L 329 <i>hōxō</i>
<i>noja</i>	menyhal — C 86 <i>nuija</i> , ~ L 329 <i>nōje</i>
<i>nq̄dabe(rka)</i>	nedves, nyers — C 87 <i>nudabā</i>
<i>nq̄hdaj</i>	sáros, piszkos — C 86 <i>nōhi</i> , ~ L 329 <i>hōxōl'</i>
<i>nq̄hil</i>	sár, piszok
<i>nq̄ma</i>	álmom, сон — C 86 <i>noma</i> , ~ L 316 <i>hēmē</i>
<i>nāba</i>	nyúl — C 87 <i>nāba</i> , ~ L 300 <i>nāwa</i>
<i>nāmi</i>	nyelv — ~ L 307 <i>nāmu</i>
<i>ne</i>	gyermek — ~ L 330 <i>nū</i>
<i>nebam: modjt nebam</i>	majd meglátjuk, посмотреть
<i>nehu</i>	búvármadár, гагара — C 87 <i>niehi</i> , ~ L 333 <i>nūni</i>
<i>ni'</i>	név — C 88 <i>nū'</i> , ~ L 333 <i>nūm'</i>
<i>ni</i>	tagadó ige (Sg3) — C 87 <i>nero'</i> , ~ L 326 <i>nīs</i>
<i>nidu</i>	szemöldök — C 87 <i>nide</i> , ~ L 324 <i>nīrc'</i>
<i>nij</i>	övé — C 86 <i>nieijo</i> , ~ L 323 <i>nī</i>
<i>ninihita</i>	gyenge, nem erős
<i>nipoju</i>	tompa, nem éles
<i>nisedus</i>	csúnya, nem szép
<i>nisej</i>	könnyű, nem nehéz
<i>nq̄hriš</i>	húzni, тащить — ~ L 331 <i>nūxulē</i>
<i>nūjdaš</i>	megcsókolni — C 87 <i>nuedabo</i> , ~ L 334 <i>nūcā</i>
<i>na</i>	ég — C 76 <i>na</i> , ~ L 14 <i>nā</i>
<i>na'</i>	létige tagadó alakja — C 76 <i>aro'</i> 'ich bin' ~ L 25 <i>nās</i>
<i>no'</i>	láb — C 77 <i>no</i> , ~ L 21 <i>nāe</i>
<i>no'u</i>	egy — C 77 <i>ō'</i> , ~ L 38 <i>nōb'</i>
<i>nošda</i>	sánta, „lábatlan”
<i>nū</i>	fű — C 79 <i>nūo</i> , ~ L 43 <i>nūm'</i>
<i>nūjhođ</i>	ablsg
<i>nud</i>	rúd — C 79 <i>udo</i> , ~ L 41 <i>nū</i>
<i>nūhođ</i>	ablsg
<i>nul'</i>	buzdító szócska, давай!
<i>paddađ</i>	írni (sg1) — C 94 <i>fādabo</i> , ~ L 348 <i>pādā</i>
<i>padtaš (?)</i>	rajzolni, festeni
<i>padtaj</i>	part. perf.
<i>padur</i>	levél, papír
<i>page</i>	női öltözék, rénbőrből készült téli felsőruha, парка — C 94 <i>fágge</i> , ~ L 346 <i>pārka</i>
<i>paždi</i>	arc — C 93 <i>faede</i> , <i>paede</i> , ~ L 345 <i>paidi</i>
<i>ps</i>	fa — C 94 <i>fe</i> , ~ L 371 <i>pā</i>
<i>pī</i>	téli csizma — C 94 <i>fē</i> , ~ L 328 <i>pīwa</i>
<i>peja</i>	homlok — C 94 <i>fejja</i> , <i>peija</i> , ~ L 350 <i>pāeje</i>
<i>perdiš</i>	segíteni — C 94 <i>fēredēbo</i>
<i>petuč</i>	fát vágni
<i>peušumnoju</i>	este, вечером — C 94 <i>feošume</i> , ~ L 352 <i>pēwā</i>
<i>peluš</i>	keresni — C 94 <i>fienēbo</i> , ~ L 390 <i>pūs</i>
<i>pepa</i>	sg3
<i>pi</i>	éj — C 95 <i>fi</i> , ~ L 381 <i>pī</i>
<i>pī</i>	nadrág — ~ L 385 <i>pīme</i>
<i>pidaš</i>	félni — C 79 <i>fiebo'</i> , ~ L 384 <i>pīlūc</i>

<i>piduš</i>	lenyírni — C 95 <i>fid'i'abo</i> , ~ L 387 <i>pidā</i>
<i>piriš</i>	főzni — C 94 <i>fed'i'abo</i> , ~ L 386 <i>pitē</i>
<i>pišid</i>	nevetni — C 95 <i>fisiñedo</i> , ~ L 387 <i>pišenc</i>
<i>piti</i>	ajak — C 95 <i>pite'</i> , ~ L 386 <i>pi'pi'</i>
<i>podriš</i>	befogni, за́пречь — ~ L 362 <i>pōd'erc</i>
<i>poga</i>	háló, сеть — C 94 <i>fuga</i> , ~ L 359 <i>pōŋka</i>
<i>pohruš</i>	összekuszálni, за́путать — C 94 <i>fóhorábo</i>
<i>poj</i>	éles — C 94 <i>fo'e</i> , ~ L 340 <i>pa'me</i>
<i>pojdič</i>	fürdeni — ~ L 343 <i>pa'd'erc</i>
<i>poju</i>	ferde, görbe, кривой — C 94 <i>fojjo</i> , <i>poiyo</i> , ~ L 334 <i>paj</i>
<i>pošida</i>	fekete — C 94 <i>forededde</i> , ~ L 339 <i>pa'idē</i>
<i>pošudu</i>	ár, шило
<i>poraš</i>	égni — C 94 <i>foradabo 'braten'</i> , ~ L 337 <i>parā</i>
<i>porubi</i>	rozsdás — ~ L 366 <i>pūr''</i>
<i>pošde (?)</i>	kerek
<i>pp</i>	év — C 95 <i>fua</i> , <i>pua</i> , ~ L 355 <i>pō</i>
<i>poħriš</i>	bedugni — C 94 <i>fokoddebo</i> , ~ L 335 <i>pa'kē</i>
<i>pošid</i>	кружить — C 95 <i>fošutibo</i>
<i>pošina</i>	kavarog, pl. hó (sg3)
<i>pu</i>	kő — C 95 <i>fu</i> , <i>pu</i> , ~ L 349 <i>pāe</i>
<i>pudoš</i>	befűzni — ~ L 354 <i>pidā</i>
<i>puja</i>	orr — C 96 <i>fuija</i> , ~ L 363 <i>puje</i>
<i>purde</i>	vissza, hátra — ~ L 6 <i>purdā</i>
<i>roša</i>	orosz — C 85 <i>Rusa</i>
<i>salba</i>	jég — ~ L 403 <i>sā'aba</i>
<i>saldič</i>	csillogni, ragyogni, блестеть — ? L 404 <i>sā'hwā</i>
<i>same</i>	farkas — C 90 <i>sāme</i> , ~ L 403 <i>sā'mik</i>
<i>sare</i>	eső — C 90 <i>sāre</i> , ~ L 405 <i>sāru</i>
<i>sednoju</i>	balra, baloldalt — C 90 <i>se'</i> 'Gesicht', ~ L 425 <i>sā''</i>
<i>seguš</i>	éjszakázni, ночевать — C 91 <i>soñiñado'</i> , ~ L 440 <i>sēngā</i>
<i>sehri</i>	út — C 90 <i>se'i</i> , ~ L 435 <i>sexēri</i>
<i>seju</i>	szív — C 91 <i>sejjo</i> , ~ L 433 <i>šēj</i>
<i>sejda kañ</i>	megijedt, „a szíve elment”
<i>senki</i>	sirály — C 90 <i>sānneke</i>
<i>senkuš, senkuđ</i>	játszani — ? C 91 <i>señiñado'</i> , ~ L 430 <i>sānokō</i>
<i>setanē</i>	balra
<i>seu</i>	hét (számnév) — C 90 <i>se'o</i> , ~ L 443 <i>šiw</i>
<i>sej</i>	nehéz — C 90 <i>se'i</i> , ~ L 438 <i>šē''meš</i>
<i>sej</i>	szem — C 90 <i>sei</i> , ~ L 408 <i>sew</i>
<i>sejšida</i>	vak, „szem nélküli”
<i>seŋa</i>	nézni (sg3) — ~ L 397 <i>saŋū</i>
<i>šidid</i>	fütyülni — C 91 <i>sidenaro'</i> , ~ L 456 <i>šūdarč</i>
<i>šilajgu</i>	fehér — C 91 <i>šilo'i</i> , ~ L 410 <i>sēr''</i>
<i>šira</i>	hó — C 91 <i>šira</i> , ~ L 412 <i>šira</i>
<i>so</i>	torok — C 92 <i>so</i> , ~ L 450 <i>šō</i>
<i>sobreg</i>	öt — C 91 <i>soboreggo</i> , ~ L 395 <i>sambalāŋk</i>
<i>sojza</i>	jó — C 91 <i>sowa</i> , ~ L 391 <i>sawa</i>
<i>soltaguš</i>	elkényeztetni, баловать (gyereket)
<i>sočid</i>	köpní — C 91 <i>suli'abo</i> , ~ L 400 <i>sapčā</i>
<i>sođuč</i>	varni — C 90 <i>sódurábo</i> , ~ L 411 <i>sedā</i>

<i>sqhudaš</i>	megfojtani — ~ L 415 <i>soxōmtā</i>
<i>sojaš</i>	születni — C 91 <i>sojādo</i> , ~ L 414 <i>sōjā</i>
<i>sqkōti</i>	felsőbunda, <i>сукуй</i> — C 91 <i>sōku'ōte</i> , ~ L 91 <i>sawk</i>
<i>sumođ, sumoš</i>	leesni — C 91 <i>sumuedo'</i> , ~ L 418 <i>sulmā</i>
<i>suse</i>	has — C 92 <i>suse</i> 'Inneres', ~ L 451 <i>šōncē</i>
<i>ša: tu ša</i>	hamu
<i>še</i>	nyílás, lyuk — C 91 <i>sie</i> , ~ L 441 <i>ši</i>
<i>šeditij</i>	csinálni (part. perf.) — ~ L 438 <i>šertā</i>
<i>šidi</i>	kettő — C 92 <i>side</i> , ~ L 448 <i>šidē</i>
<i>šij</i>	engem — C Gr. 351 <i>si'</i> , ~ L 442 <i>ši'</i> 'Form'
<i>šit</i>	téged
<i>šita</i>	őt
<i>šudharha</i>	kék
<i>šudu</i>	füst — C 92 <i>šuddo</i> 'der aufsteigende Rauch', ~ L 455 <i>šun</i>
<i>tahon</i>	mögött — C 88 <i>tahāne</i> ~ L 500 <i>taxāna</i>
<i>tahrīš</i>	törni (tranz.) — ~ L 469 <i>tāxarā</i>
<i>tahtaš</i>	eltörni, széttörni
<i>tāk</i>	posztó — C 87 <i>tāko</i>
<i>tara</i>	kell — ~ L 471 <i>tārā</i>
<i>tarigad</i>	tolvaj — C 87 <i>tarigaddo</i> , ~ L 470 <i>talēj</i>
<i>taruč</i>	verekedni — C 87 <i>taruṇado'</i> , ~ L 471 <i>tārōc</i>
<i>tēda</i>	most — C Gr. 599 <i>tiada</i> , ~ L 509 <i>tēda'</i>
<i>teniš</i>	tudni — C 88 <i>tenneo</i> , ~ L 507 <i>tēhēwā</i>
<i>tet</i>	négy — C 88 <i>teto</i> , ~ L 509 <i>tēt</i>
<i>tē</i>	rénszarvas — C 89 <i>tia</i> , ~ L 485 <i>tī</i>
<i>tēčida</i>	hideg — C 88 <i>teti</i> , ~ L 509 <i>tēčeda</i>
<i>tēhe p̄qhōn</i>	tavaly — C 88 <i>tahu'</i> , ~ L 500 <i>taxā'</i>
<i>tenj</i>	ér, <i>жила</i> — C 88 <i>tī'</i> 'Sehne', ~ L 481 <i>tē'</i>
<i>tira</i>	ököl — C 89 <i>tira</i> , ~ L 486 <i>tira</i>
<i>to'</i>	tő — C 89 <i>tuse'e</i> , ~ L 488 <i>tō</i>
<i>to'</i>	(állati) szőrzet, gyapjú, <i>шерсть</i> — C 88 <i>tō'</i> 'Haar'
<i>tojd</i>	szárny (pl) — C 89 <i>tua</i> , ~ L 489 <i>tō</i>
<i>tonea</i>	megkérdezni — C 88 <i>toeṇebo'</i>
<i>toř</i>	van — C 88 <i>tonea</i> , ~ L 458 <i>taṇā</i>
<i>toraš</i>	ügy — C 88 <i>tore'</i> , ~ L 463 <i>tařem'</i>
<i>torse</i>	becsukni — C 88 <i>torabo</i> , ~ L 461 <i>talā</i>
<i>tōbik</i>	olyan — ~ L 463 <i>tarčē</i>
<i>tōdaš</i>	egér — C 89 <i>tōbiku</i>
<i>tōš</i>	hozni — ~ ? L 476 <i>tāš</i>
<i>tōšud, tēšud</i>	bemenni, megjönni, megérkezni — C 88 <i>tō'ado</i> , ~ L 493 <i>tōš</i>
<i>tū</i>	nyögni — ~ L 467 <i>taštōlā</i>
<i>tuka</i>	tűz — C 89 <i>tū</i> , ~ L 495 <i>tū</i>
	fejsze — C 89 <i>tūka</i> , ~ L 498 <i>tubka</i>

II.

A Nyelvtudományi Közlemények 72. évfolyamában nganaszan nyelvi anyagokat tettem közzé (59–93), amelyeket Leningrádban gyűjtöttem A. M. TURDAGIN főiskolai hallgatótól. Gyűjtőmunkámat 1968-ban végeztem. A. M.

Turdaginnal való kapcsolatomban nem szakadt meg tanulmányutamban befejeztével. Bár informánsom egészségi okokból kénytelen volt Leningrádot elhagyni és szülőföldjére visszatérni, egészen 1973-ban bekövetkezett tragikus haláláig levelezést folytattunk egymással. A levelekben további információkat szereztem tőle anyanyelvéről. Mivel két hónapos közös munkánk során elég jól el-sajátította a speciális nganaszan hangok jelölését, adatai szerintem megbízhatóak.

Levelezésünk által szerzett anyagomban különálló szavakból és mondatokból áll. A mondatokat minden kommentár nélkül közlöm. A szavak után megadom a szó előfordulását CASTRÉNNÁL (C) és a nyenyec megfelelést LEHTISALÓTÓL vagy TERESCENKÓTÓL. Ha a szó saját főntebb említett anyagközlésében más alakban vagy más jelentéssel szerepel, akkor erre a körülményre is utalok.

Szavak

<i>imide</i>	pók, C —, nye. <i>нибиця</i>
<i>bahid'a</i>	gomba, C —, nye. —
<i>ban</i>	kutya, C <i>bán</i> , nye. <i>weŋ</i>
<i>botidua</i>	balkezes, ? C <i>badi'e</i> , nye. <i>wadiŋei</i>
<i>doŋumuo (дотумуо)</i>	felborult, C —, nye. —
<i>dujhiptisi</i>	megkerülni C —, nye. —
<i>duńtũ (дюньтũ)</i>	Njelma, C <i>jintu</i> , nye. <i>Һанды 'сѣвка'</i>
<i>heptia</i>	jégmadár, <i>мартын</i> , C —, nye. —, vö. MIKOLA: <i>hepti'a</i> 'fekete madárfajta, a melle fehér'
<i>hilli</i>	méh, C —, nye. —, vö. MIKOLA: <i>hilli</i> 'bögöly'
<i>hidimda</i>	erdei fenyő, <i>сосна</i> , C —, nye. —
<i>hońuo</i>	megdagadt, C —, nye. —, vö. MIKOLA: <i>hońuo</i> 'daganat'
<i>honka</i>	csíra, hajtás, <i>росток</i> , C —, nye. —, vö. MIKOLA: <i>honka</i> 'lándzsa, nyél, fogantyú'
<i>hona</i>	pofa, <i>морда</i> , C <i>fora</i> 'Gericht', nye. —
<i>hoti' (хѣтũ)</i>	'gyakran', C —, nye. <i>роѣць</i>
<i>hurbã</i>	apró légy, C —, nye. —
<i>kandia</i>	bagoly, C <i>kandi'e</i> , ? nye. <i>хәһірсũ</i>
<i>kojka (койка)</i>	jávorszarvas, <i>лось</i> , C —, nye. —
<i>kojnda</i>	uszadékfa, <i>плавник</i> , C —, L —
<i>koj'da</i>	lepke, <i>бабочка</i> , C —, L —
<i>kulã</i>	varjú, <i>ворона</i> , C <i>kula</i> , L <i>xũli</i> 'Rabe'
<i>liřhi'</i>	bokor (pl.), C —, nye. —
<i>malitusa</i>	morogni, zúgolódni, C —, nye. —, vö. MIKOLA: <i>malitusa</i>
<i>menal'a</i>	gaz, gyom, <i>бурьян</i> , C —, L —
<i>netutasi</i>	vedleni, <i>линять</i> , C —, nye. —, vö. MIKOLA: <i>netuda</i>
<i>neńsi</i>	tőgy, C —, nye. —, vö. MIKOLA: <i>nińi</i>
<i>niłhi</i>	lejtő, <i>спуск</i> , C —, nye. —
<i>nońsu</i>	moha, C —, nye. <i>нярцо</i>
<i>ņaru</i>	héja, <i>ястреб</i> , C —, nye. —, vö. MIKOLA: <i>ņaru</i> 'nagy, szürke ragadozó madár'
<i>ņadapta</i>	fiatalabb, C ~ <i>aja</i> , L —
<i>ņońaru-</i>	kitátani a száját, C —, L —
<i>ņuda</i>	bogyó, C ~ <i>uta</i> , nye. <i>ņoda</i>

<i>səña</i>	vörösfenyő, Larix, C —, L —
<i>soni</i>	sirály, C —, nye. —, vö. MIKOLA: <i>sonalə</i>
<i>soptugusa</i>	póráz (kutyáé), C —, L —
<i>suka</i>	csuka, C —, L —
<i>šelgaj</i>	törpe muréna, ряпушка, C —, L —
<i>šensi</i>	bogár, C —, L <i>šisōkū</i>
<i>šūdaa</i>	kikopott, износилось, C —, nye. —, vö. MIKOLA <i>šūsada</i> 'vékony'
<i>tərika</i>	mókus, C —, nye. <i>tarēxā</i>
<i>traka</i>	halfarkas, поморник, C —, nye. —
<i>tunti</i>	róka, C <i>tunte</i> , nye. <i>tōhē</i>
<i>časēdi</i> (neg. tóalak)	törődni, обращать внимание C —, nye. —

Mondatok

mada tənə səñürñün təña nonhəməni 'miért nézel olyan barátságatlanul (ткр. rosszul)?'

mənə ñindim časēdi 'logato (логате) *banəda* 'nem törődöm az ugató kutyával'
sonalə (соналэ) 'ηmuo' *kombutə dūbarisədə* (дубарисэдэ) *koli* 'a sirályok meg-

ették a hullám által kivetett halat'
ñilhi dujhiptisi soduto 'beria' 'a lejtőt megkerülve elmentek a szánkaravánok'
deptu 'merigiaraj točun dajñatu' 'a libák gyorsan lengetik a szárnyukat' (vö. MIKOLA: *tūə* 'szárny')

desimi tā dūrimilə (-ə) 'apám megemlíti a rént'

lūnə čidə magəlčegəta šūdaa 'a téli kabátom ujsa teljesen kikopott'

sakələrudode hurbata tənə šejmirə hoñuo 'az apró légy által megcsípött szemed megdagadt'

kodumu no ηómtu dajñatu 'a fiú a lábát lóbálja'

šajbə dalī močitəni '7 nap múlva' (vö. MIKOLA: *məčitəni*)

tənə hoči 'berikəndiñ miñ manu' *kəjməni* 'te gyakran elmegy a házunk mellett'
dalidi 'nağimtədi hetiləə' 'az idő javul'

MIKOLA TIBOR

Enzische und nganassanische sprachliche Beiträge

VON TIBOR MIKOLA

Der Verfasser veröffentlicht sein enzisches Material, das er 1968 in Leningrad gesammelt hat. Seine Gewährsfrau war die damals 18 jährige G. S. BOLLNA, die außer dem Enzischen auch das Russische und das Wald-Nenzische gut beherrscht.

Der Verfasser charakterisiert das Phonemsystem des Muggadi-Dialektes des Wald-Enzischen und er teilt auch einige Paradigmen und zwei kürzere Texte mit. In dem aus ca. 300 Wörtern bestehenden Verzeichnis erklärt er die nenzischen etymologischen Entsprechungen der Wörter und weist auch auf die enzischen Angaben von CASTRÉN hin.

Der zweite Teil enthält nganassanische Wörter und Beispielsätze. Der Verfasser hat dieses Material in Briefen von A. M. TURDAGIN erhalten, der inzwischen unter tragischen Umständen gestorben ist. Von A. M. TURDAGIN stammt das größere nganassanische Material des Verfassers, das er 1970 veröffentlicht hat (NyK 72: 59—73).

Az igeidőváltás szerepe a magyar gyermeknyelvi szövegek egyik típusában

E munka tárgya egy készülőben levő gyermeknyelvi szövegelemzés egyik kiemelt résztémája. Ez a résztéma az igeidő-felhasználás kérdése, különös tekintettel az igeidőváltásra és ennek tartalmi vonatkozásaira. A teljes vizsgálat a gyermeki szövegalkotás néhány sajátosságának a megismerésére irányul, a szövegelemzés szempontjainak az alkalmazása segítségével. Ebben a szövegvizsgálatban nem egy-egy szöveg részletes elemzése történik, hanem egy bizonyos szövegmennyiség közös sajátosságainak a megállapítása. Ezen belül természetesen az egyes részszempontok vizsgálatában mindig tekintetbe kell venni az adott egyes szövegek más sajátosságait is, így az ilyenfajta elemzés csak korlátozott számú (és terjedelmű) szövegekre terjedhet ki. Eredményeket elsősorban a nyelvvelsajátítás problémaköréhez kapcsolódóan várhatunk.

Az elemzés alapját az Országos Pedagógiai Intézet Óvodai csoportjának irányításával nagycsoportos korú (vagyis körülbelül 6 éves) óvodások körében 1975 május—júniusában végzett reprezentatív országos vizsgálatnak nyelvi vonatkozású anyagából származó 60 fős minta írásban lejegyzett beszédanyaga alkotja. A szövegek egy képleírasi (képolvasási) feladat megoldásaiból állnak. A feladat az volt, hogy egy három képből álló, összefüggő történetet alkotó képsorról kellett minden egyes gyermeknek többé-kevésbé önállóan beszélnie. A feladatmegoldás nagy általánosságban elbeszélő, pontosabban elbeszélő-leíró jellegű szövegekkel történt. Az elvárás szerint a feladatszituációnak a monologikus beszédtevékenység felel meg (a cél az értelmes, folyamatos beszéd felmérése volt), vagyis elvben teljesen összefüggő szövegekkel állunk szemben. (A szöveg összefüggő volta itt nem a tartalmi összekapcsolódás vonatkozásában értendő, hanem mint a beszédpartner verbális beavatkozása nélküli megszakítatlan beszédtevékenység eredménye.) Mivel azonban a kikérdezést végző pedagógus (a csoport óvónője) szükség esetén beavatkozhatott az elbeszélésbe segítő kérdéseivel, a létrejött szövegek nem tisztán monológ-jellegűek, hanem a dialógus bizonyos elemeit is tartalmazták. (Ennek részletesebb kifejtését l. az anyag mondatnyi elemzésében.¹) A helyenkénti párbeszéd-jelleg kiválasztott résztémánk szempontjából elhanyagolható, mivel a kérdés-felelet váltakozás — ugyanúgy, mint a megszakítatlan, teljesen összefüggő szöveg — is mindig a képekre irányul. (A szöveg elemzésének más aspektusaiban viszont természetesen megvan a jelentősége a párbeszédreszeknek.)

Elbeszélő típusú szövegekben az igeidőhasználat általában állandó jellegű (múlt idő), s ha mégis igeidőváltás történik, annak mindig megvan a maga

¹ S. MEGGYES KLÁRA, A hatéves óvodás gyermekek mondatalkotásának sajátosságai egy meghatározott szituációban. Kézirat, 1978.

szerepe.² A vizsgálandó szövegekben azonban a fő igeidő nem a múlt. Ez, mint a következőkben látni fogjuk, magából a feladatból és a feladatsituációból adódik.

A beszédet kiváltó feladatmegjelölést (vagyis azt a szöveget, amelyet a pedagógusnak el kellett mondania, hogy a gyerek megértse, mit kívánnak tőle) a vizsgálat összeállítói úgy fogalmazták meg, hogy az szinte kizárólag jelen idejű igealakokat alkalmazó válaszokat (szövegeket) eredményezhet: „Nézzük meg, mi történik itt! Mit tudnál elmondani a képekről?”. A gyerekek képleírásai megoldásaiban valóban a jelen idejű igealakok használata dominál. Az instrukció megfogalmazásán kívül ennek egy másik okát is meg lehet még említeni, ez pedig a képleíró szövegek nyelvének erősen szituatív jellege.³ A vizsgált képleírások tehát elsősorban jelen időben folyó elbeszélések, szemben az elbeszélő szövegek más típusaival, mint a mesemondás vagy az élménybeszámoló. Ugyanakkor azonban összességében is és egy-egy szövegen belül is elég nagy számban előfordul a múlt idő használata. Ugyancsak előfordul jövő idő is, de elenyésző mennyiségben. Múlt időben folyó elbeszélésekben a jelen idejű igealakoknak az előadást élénkítő, lényegében stilisztikai szerepe van, s ilyen jellegű stilisztikai funkciójú igeidőváltásokra már óvodás korú gyermekek is képesek.⁴ Felvethető a kérdés, hogy vajon a fordított eset, tehát egy-egy múlt idejű igealak használata jelen idejű leíró-elbeszélő szövegekben is hasonló funkciót tölt-e be. Előlegezve a választ: az igeidőváltás funkciója itt egészen más. Ezt a szerepet az elbeszélés és tárgya (itt: az adott képsor) egymáshoz való viszonyának a megvizsgálásával deríthetjük fel. Az elbeszélés (leírás) és tárgya közti kapcsolat ennek az elemzésnek a fő szempontja. Feltehető ugyanis, hogy az igen nagy számban előforduló múlt idejű igealakok használata nem teljesen ötletszerű, abban valamilyen rendszer van. Feltehető továbbá, hogy maga a képsor ad erre valamilyen módon lehetőséget. Mivel a képsor nemcsak — sőt elsősorban nem — mint elemek halmazát tartalmazó felsorolás, hanem mint összefüggő történet is megfogalmazható verbálisan, a gondolat tulajdonképpen magától értetődő lenne. Minden történet egyik dimenziója az idő, ill. az időbeli egymásután. Itt azonban a történet megfogalmazása nem tisztán elbeszélő, hanem elbeszélő-leíró szövegekben valósul meg, az időbeli egymásután nyelvi megformálása tehát nem feltétlenül azonos a tisztán elbeszélő szövegekben tapasztalható megformálási gyakorlattal. Vagyis feltehető, hogy az igeidőváltogatásban a képsornak kétszeresen is szerepe van: egyrészt mint összefüggő történet alapjául szolgáló képi ábrázolás, másrészt ezenfelül még valami, ami a szövegek leíró vonatkozásával lehet elsősorban kapcsolatban.

Nézzük meg közelebbről, hogy témánk szempontjából mi olvasható ki a képekből.

A képsor egy közös, csíkszerű lapon lineárisan elhelyezett fekete-fehér, nyomdai úton sokszorosított rajzokból áll.

² Az igeidő (és igeaspektus) szövegbeli szerepére l. Wolfgang DRESSLER, *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen 1973². 47—51.

³ Ennek kifejtését l. az anyag szókészletét elemző részben; S. MEGGYES KLÁRA, *A hatéves óvodás gyermekek szófelhasználása összefüggő beszédben*. Kézirat, 1977. — *b*) A kérdés további problémáira vö. PAP MÁRIA—PLÉH CSABA, *A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén*. Valóság 1972/2: 52—58.

⁴ Vö. TATIANA SLAMA—CAZACU, *Introduction to Psycholinguistics*. Mouton, The Hague—Paris 1973. 230.

1. kép. A szabadban játszódik. Süt a nap. Egy kisfiú felgyúrt ingujjban egy nagy locsolókannával valami bokorszerű növényt öntöz. A növényen csak rügyek láthatók (valószínűleg nem rég ültették el). Az egyik ágacska végén egy madár ül (valahogy oda került, esetleg épp most érkezik). A bokor mellett a földön egy kapa fekszik (a kisfiú nyilván előzőleg dolgozott vele — ezt egyébként a felgyúrt ingujj is mutatja —, vagy a növényápolási munkák sorrendjének ismeretétől függően azt is gondolhatja valaki, hogy ezután fog vele dolgozni).

2. kép. Ugyanott, később. A nap ugyancsak ragyogóan süt (talán egy fokkal erősebben, mint az első képen). A kisfiú örömmel nézi a bokrot, amelyen két félig kinyílt rózsabimbó, valamint levelek láthatók. (A növény tehát az első képhez viszonyítva más stádiumban van). Három madár is jelen van, közülük kettőről nem lehet pontosan eldönteni, hogy a levegőben lebeg-e, vagy a bokron van, a harmadik egyértelműen a levegőben. (A madarak vagy éppen most érkeznek, vagy előzőleg kerültek oda.)

3. kép. A színhely változik, és új szereplő is megjelenik. A kép cselekménye belső térben, valószínűleg szobában játszódik, ezt a nyitott ablak (előzőleg valaki kinyitotta) és valami padló- vagy parkettaszzerű talaj mutatja. A nap besüt a nyitott ablakon. Egy nőalak, feltehetően a kisfiú anyja ül egy alacsony széken, a kisfiú előtte áll, és éppen átad neki egy szál teljesen kinyílt rózsát. (Előzőleg tehát kinyílt a rózsza, a kisfiúnak le kellett szakítania és bevinnie a szobába.) Az anya mind a két kezét nyújtja a virágért, de az még a fiú kezében van. Mindketten mosolyognak, és/vagy mondanak valamit.

A képsor képei tehát önmagukban is és egymáshoz viszonyítva is implícite ábrázolják az előzményeket, az állapotban a korábbi cselekvést vagy történetet. Ha a gyermeki képleírások múlt idejű igealak-használatában van rendszer, akkor a múlt idejű igealakokat ezeken a „múlt a jelenben” pontokon kell megjeleníteni. (Ezeket a pontokat a képsorról adott fenti leírásban az eltérő szedés jelzi.) Ezenkívül feltűnhetnek még néhány olyan ponton, ahol az egyes eseménymozzanatok között valamiféle összefüggést lehet felfedezni (elsősorban a napsütés és a virág kinyílása közti összefüggés jöhet szóba).

Az adatok azt bizonyítják, hogy a gyerekek — néhány kisebb eltérést leszámítva — valóban ezeken a pontokon illesztik be jelen idejű elbeszélésükbe a múlt idejű igealakokat. Az elbeszélésekben összesen 110 múlt idejű igealak fordul elő. A képleírásban felhasznált igealakok teljes száma 372. A múlt idejű igealakok ennek 29,57%-át teszik ki, tehát a teljes igehasználtnak nem sokkal kevesebb mint egyharmadát. Ha a teljes anyag mondatmenyiségéhez viszonyítjuk a múlt idejű igéket, a következőt tapasztalhatjuk: az összes tagmondat⁵ száma 387, ezeknek 28,42%-ában fordul elő múlt idejű igealak.

A 110 múlt idejű igealaktól képenként és motívumonként az alább következő szabályos esetek fordulnak elő. Szabályosnak a képsor meghatározott elemeinek megfelelő és ezenkívül egy-egy képhez teljes bizonyossággal hozzákapszolható múltidő-használatot tekintem. — A motívumok összeállítása tartalomelemzés- (content-analysis)-jellegű módszerrel történt.

⁵ Mondathatár-jelölési problémák miatt a mondattani elemzésben célszerű volt nem a mondatokat, hanem az állítmányi egységek szerint számolt tagmondatokat venni alapul (bővebben l. az 1. sz. jegyzetben említett munkában).

1. kép: a kisfiú fát ültetett	1	
megkapálta/felásta	7	
a madár oda/rá/szállt	2	
	<hr/>	
	10	
2. kép: a virág/rózsa/rózsabokor	19	} együtt: 26
kinyílt/kivirágzott/kinőtt ugyanaz más megfogalmazásban ⁶	7	
a nap (ki)sütött	3	
a madarak oda(rá)szálltak	7	
a fiú kiment (megnézni)/kijött	2	
meglátta, hogy . . .	1	
a fiú fát ültetett	1	
megöntözte	2	
	<hr/>	
	42	
3. kép: a virág/rózsa kinyílt/megnőtt	4	} együtt: 5
a rózsa szép lett	1	
(mert) sütötte a nap	1	
a fiú a virágot letépte/leszakította/le- vágta stb.	15	
anyja ezt megengedte	1	
a fiú virágot vitt/hozott/ bevitte	12	
az ablakot kinyitották	2	
	<hr/>	
	36	

A 110-ből tehát összesen 88 (10 + 42 + 36) szabályos múlt időre váltás, ill. múlt idejű igealak-használat fordul elő a 60 gyermek képleírásában. Ez a 88 előfordulás 42 gyermek szöveganyagában található, azaz a gyermekeknek pontosan 70%-a alkalmazza a fenti szabályos, a képek alapján elvárható múlt időt. A 88 előfordulásból messze a legkevesebb (10, az összes szabályosan használt múlt idejű igealak 11,36%-a) esik az első képre, és ebből is a nagy többség a kapálás motívumához kapcsolódik. A legtöbb múlt idő a 2. képpel kapcsolatban jelenik meg (42; 47,73%), a főmotívum: a bokor kivirágzott, ill. a rózsa kinyílt. A harmadik képpel kapcsolatban is magas a múlt idejű igealakok száma, ill. aránya, de nem éri el a második képét (36; 40,91%). A harmadik képnek a múlt idő szempontjából két főmotívuma van: a virág leszakítása (15 eset) és bevitele az anyához (12 eset).

Előfordult ezenkívül 2 esetben olyan múlt idejű igehasználát, amelyről nem lehet pontosan tudni, hogy két kép közül melyikre vonatkozik (ebből egyikben teljes összevisszaság van az elbeszélés sorrendjében, a másik szöveg pedig elliptikus mondat szerkezetei következtében zavaros). Mindkettő belül van a gyermekekre vonatkozóan említett 70%-on, vagyis olyan gyermekek elbeszélésében fordul elő, akiknél szabályos, a képekkel megfelelően azonosítható esetek is vannak.

⁶ A fa kinőtt; kilevelezett; minden fű felnőtt; szép rózsa lett; a fa/rózsa szép lett; mi nőtt ki (mellékmondatban).

A motívumok képenkénti felsorolásából kitűnik tehát, hogy a gyerekek azokkal az eseménymozzanatokkal kapcsolatban alkalmazták a múlt idejű igealakokat, amelyekkel kapcsolatban a képsor alapján várható volt. Eltérés mindössze két szempontból található. Az egyik, a kevésbé jelentős a következő: a 3. kép múlt idejű igealakokkal kifejezett motívumai között akad egy olyan is, amely a képből nem következik közvetlenül. Ez kérdésre adott válaszban fordul elő, tehát tulajdonképpen a pedagógus provokálta ki a gyerekből, de nyilván más választ várva:

(1) Óvónő: — *Miért örül?*

Gyerek: — *Azért, mert anyukája leengedte, hogy szedje.*

A másik eltérés érdekesebb: a 2. és 3. kép múlt idejű igealakokkal kifejezett motívumfelsorolásában olyanokat is találunk, amelyek tulajdonképpen az előző kép elemei. Ilyenek főleg a 2. kép leírásában fordulnak elő (a faültetés és az öntözés említése), és ok-okozati, ill. következménybeli összefüggést, magyarázatot fejeznek ki, ha nem is mindig az ennek szabályszerűen megfelelő mondatszerkezettel:

(2) *Öntözi az ágakat, hogy szép virág legyen rajta* [1. kép]

Most kivirágzott, mert meglocsolta. [2. kép]

(3) *Három madár szállt oda. A kislány megöntözte* [!],
és szépen kivirágzott. [2. kép]

(4) *Süt a nap, a madarak csipegnek. A kislány ültetett fát, a madarak vidámak.* [2. kép]

A 3. kép leírásában az eltolódás többnyire csak látszólagos, és a virág kinyílásának fokozatait fejezi ki (ilyenkor az első fázis jelen idejű megfogalmazást kapott). Például:

(5) *Itt nő a virág.* [2. kép] *Itt már nagyon szép rózsza nőtt belőle.* [3. kép]

Ha a három kép motívumait együtt, összevonva is megnézzük (1. a táblázatot), azt láthatjuk, hogy a növény kifejlődése, a virág leszakítása és a virághozás fogalmazódik meg a legtöbbször múlt időben, amelyek mint előzetes történések a képekből kiolvasható történet fővonalaéhoz tartoznak. Ezek közül a növény fejlődése (a rózsza kinyílása) mozzanat dominál önmagában is (26,14%) ha pedig különböző szemléletmódú megfogalmazásait közös csoportba soroljuk, ez az elem különösképpen kiugrik (35,23%): több mint kétszeresét teszi ki a második helyen álló virágleszakítási motívumnak, és az összes múlt idejű igealakokkal megfogalmazott motívumnak több mint egyharmad részét alkotja. Ez nem lehet véletlen, és csak kis mértékben magyarázható azzal, hogy a rózsza(bokor) ismétlődő eleme a képeknek. Nagyobb súllyal esik latba az a változás a növény állapotában, amelyet az egyes képek egymáshoz viszonyítva ábrázolnak; főleg az 1. és a 2. kép között látszik igen jelentős különbség. A növénynek a két kép ábrázolta pillanat közötti kifejlődése középponti eleme a második képnek (annál is inkább, mivel a kislány itt csak passzív szemlélő), s ezáltal nagy szerepe van a képsorból kibontható történet „cselekményének”

⁷ A (4) példa nem teljesen megnyugtató, ugyanis a képek sorrendjéhez nem következetesen alkalmazkodó szövegből származik.

Táblázat

A három kép múlt idejű igealakokkal kifejezett motívumai összesítve

Motívum	Abszolút száma	Százalékaránya
1. a rózsza kinyílt	23*	26,14%
2. a fiú leszakította	15	17,04%
3. a fiú bevitte	12	13,63%
4. a madár/madarak odaszállt/ak	9	10,23%
5. a fiú kapált	7	7,95%
6. a nap süttött	4	4,54%
7. a fa/rózsza szép lett	3*	3,41%
8. a fiú fát ültetett	2	2,27%
9. megöntözte	2	2,27%
10. a fiú kiment	2	2,27%
11. a fa kinőtt	2*	2,27%
12. az ablakot kinyitották	2	2,27%
13. a fiú meglátta, hogy ...	1	1,14%
14. (minden) fű felnőtt	1*	1,14%
15. mi nőtt ki?	1*	1,14%
16. szép rózsza lett	1*	1,14%
17. anya engedte leszedni	1	1,14%
Összesen	88	99,99%

A *-gal jelölt (a növény növekedésére, ill. a virág kinyílására vonatkozó) motívumok együtt: összesen 31 előfordulás, 35,23%.

előrevivésében. A mellékszálak múlt idejű kifejezése viszonylag ritkább, de azért a madarak két képen is megismétlődő motívuma viszonylag magas számban fordul elő közülük. A napsütésre utaló megfogalmazást már sokkal kevesebbet találunk, ami természetes is, hiszen mindegyik képen süt a nap, és ha ezt múlt időben említik, az már mint oksági összefüggés jelenik meg. Nem túlságosan nagyszámú a rózsabokorral kapcsolatos előzetes munkavégzés megfogalmazása sem (1. kép), noha ez az események fővonalába tartoznék. A magyarázat valószínűleg a képben rejlik: az erre utaló elemek ábrázolása nem hangsúlyos, sőt bizonyos mértékig rejtett információ, míg a rózsák és a madarak ábrázolása hangsúlyozott, és ezáltal erősen magára vonja a figyelmet. Másrészt nyilván könnyebb a gyermekek számára a képsor egyes képei közti időviszonyt észrevenni és kifejezni, mint az egy képen belüli időviszonyokat. Ha a képek sorrendjében halad az elbeszélés, a viszonyításnak szilárd alapja van: az első, ill. az előző kép. Az egyetlen képen lényegében egyidejűségükben ábrázolt motívumok, a belőlük kiolvasható cselekménymozzanatok egymáshoz való időbeli viszonyait felfejteni bonyolultabb, nagyobb következtető-képességet igénylő feladat. Így az időbeli viszonyítás kifejezésre juttatásában egyetlen kép, ill. a képsor első képe eleve hátrányban van a képleírasi feladathelyzetben. — Megjegyzendő még, hogy a két azonosíthatatlan eset, vagyis azok, amelyekről nem lehet eldönteni, hogy pontosan melyik képre vonatkoznak, szintén a mellékszálakhoz, vagy legalábbis a ritkábban említett motívumokhoz kötődnek (1—1 előfordulás esik az elültetésre, a madár /vagy madarak/ odaszállására).

Ha a múlt időre való váltást abból a szempontból is megvizsgáljuk, hogy egy-egy gyerek hányszor él ezzel a lehetőséggel az elbeszélés során, azt tapasztaljuk, hogy a legtöbben csak egyszer alkalmazzák a múlt idejű igealakot (16 gyerek), de nem sokkal kevesebb ennél a kétszeri előfordulás sem (12 gyerek). Három szabályos múlt időt összesen 10 gyermek alkalmaz, négyet pedig már csak 3 gyerek. Ha azonban az azonosíthatatlan eseteket is ide számítjuk, a négyszeri előfordulások száma kettővel megemelkedik 5-re (és a háromszoriaké ugyanennyivel csökken). Négynél több, összesen hét múlt idejű igealakot egyetlen gyermek anyagában találunk, ebben azonban több ismétlés is előfordul, és az egész szöveg szerkesztése nem áll magas színvonalon. A sok múlt idejű igealak használatából tehát egyáltalán nem következtethetünk automatikusan jó képleírasi teljesítményre. (Egyébként az azonosíthatatlan esetek is ezt tanúsítják.)

Ha tehát a múlt idejű igealakok előfordulása egy-egy képleíró szövegben nem nagy számú, ez egyben azt is jelenti, hogy — kivéve azokat az eseteket, amelyekben a múlt idejű igét a zárómondat tartalmazza — utána a gyerekek visszatérnek a jelen idejű elbeszélésre, és ha észreveszik és meg is fogalmazzák a következő előzőleg történt cselekményszázat, esetleg ismét visszatérnek a múlt időre, majd újra a jelenre. Néhány példa (közülük az utolsó teljes szöveg, a többszöri igeidőváltás bemutatására):

- (6) *Öntözi a virágokat. Felásta, elültette, és most öntözi.*
- (7) *Amikor kijött, meglátta, hogy milyen szép rózsá lett, a kismadarak is nézik.*
- (8) *Meg örül a kisfiú, hogy le tudta szakítani a rózsát, és viszi az anyukájának.*
- (9) *Erről a képről azt, hogy a kisfiú öntözi a bokrot. Süt a napocska, tehát nyár van. A második képen nézi a kisfiút, hogy milyen szép lett a fa. A harmadik képen is nyár van, és egy rózsát bevitt az anyukájának a szobába a kisfiú.*

Az eddig elmondottak azt tanúsítják, hogy a hatéves gyermekek képesek kiolvasni a képekből az előzetes történetet ábrázoló mozzanatokot, és ezeket természetes módon, szabályosan fogalmazzák meg mint az adott pillanat ábrázolásához viszonyítva befejezett, lezajlott cselekvést vagy történetet múlt idejű igealakokkal. Ha pedig a következő cselekménymozzanat, amelyről beszélni szándékoznak, a képen közvetlenül is ábrázolva van mint éppen az ábrázolt pillanatban folyó cselekvés, újra visszatérnek a cselekmény jelen idejű elmondásához.

Az eredmények azonban ennyire azért mégsem tökéletesek. Az eddigiek során a 110 múlt idejű igealak-használatból 88 esetről volt szó mint szabályos, a képeknek megfelelő megoldásról. A maradék 22-ből már kettővel szintén találkozunk, ezek az egész képsor cselekményének megfelelő, de teljes bizonyossággal egyetlen képhez nem köthető megfogalmazások. Éppen a jelenre való visszaváltás kérdése az a pont, ahol a fennmaradó 20 múlt idejű ige az eddigiekhez kapcsolható. Ezeknek szabálytalan mivolta úgy értendő, hogy használatukat a képsor nem teszi indokolttá. Ha azonban ezeket az előfordulásokat nemcsak önmagukban, a képekhez viszonyítva, hanem teljes szövegösszefüggésükben vesszük szemügyre, az derül ki, hogy az ilyen eseteknek több mint fele — összesen 11 — múlt idejű szövegelőzmény után fordul elő. Az utolsó

(vagy utolsó egy-két) múlt idejű igealak ilyenkor már önmagában funkciótlan, és azt jelzi, hogy a gyerek a történet elmondásában az előző múlt idejű igealakok hatására múlt időben maradt. A jelenre való visszaváltás tehát nem történt meg, ehelyett az egész képleírás átváltott múlt időbe. A hatéves gyermekek képleírásai szövegei arra mutatnak, hogy a kifejezendő tartalomnak megfelelő múlt idejű igeidő-használat az első egy-két esetben szabályos és automatikus a gyermekek túlnyomó többsége beszédprodukciónak, de a jelenre való visszaváltás nem mindig az. Az ilyen esetek aránya azonban nem túlságosan nagy; a 11 elfordulás az összes múlt idejű igealaknak (110) mindössze 10%-át jelenti. Ha viszont a múlt időbe beleragadó gyerekek arányát nézzük, az már valamivel kevésbé kedvező: a 42 gyerekből 8 ilyen, ez pedig 19,05%-ot jelent. A téma ilyenkor túlnyomórészt a virágátadás (6 eset) és az anya reakciója (2 eset), tehát a 3. képre vonatkozik, és a szöveg befejező mondatai tartalmazzák. Például:

(10) *Itten már kinyílt, s leszakította és odaadta az anyukájának a virágot. Örült az anyukája és a kisfiú is.*

A virágátadás motívumának múlt idejű kifejezésére még egy magyarázati lehetőség adódik, mégpedig az, hogy a gyerekek egy része nem volt képes a kevésbé hangsúlyos képi részletek pontos megfigyelésére (a kezek ábrázolása a rajzon ráadásul kissé elmosódott), s részben ezért nem váltott vissza jelen időbe. Ezt látszik alátámasztani a következő példa:

(11) Óvónő: — *Mit látsz még érdekeset?*
Gyerek: — *Öntözi a rózsát, itt meg már leszakította, itt meg már odaadta a mamájának.*

A funkciótlanul használt múlt idejű igealakok másik, kisebbik fele két típusba sorolható. Egyrészt az indokolatlan és előzmény nélküli múlt időre váltások tartoznak ide. Ilyen összesen 3 van, kivétel nélkül a szöveg zárómondataiban, s mindig az anya reagálására vonatkozik.

(12) *A kisfiú letépi a rózsát és az édesanyjának adja. Az édesanyja nagyon örült.*

Nem lehetetlen, hogy ezek az esetek a pedagógus beavatkozásának köszönhetőek (az írásban való adatfelvétel következtében ugyanis a kérdésekkel való kiegészítést az anyagnak csak egy része tükrözi). — A másik típust összesen egy gyerek képviseli, ezt a következtetlen igeidőhasználat jellemzi. Szövegében összesen 6 múlt idejű igealak fordul elő, de még ezek között is akad helyesnek elfogadható alkalmazás.

Mint láttuk, a 60 gyermekből 42, vagyis a gyerekek 70%-a használt lényegében szabályosan, a képekből kiolvasható helyzeteknek megfelelően múlt idejű igealakokat. A maradék 30% igeidő használatáról, ill. általános képleírás megoldásáról a következők derülnek ki az anyagból. A mintába bekerült gyermekek közül összesen egy alkalmaz tiszta főnévi felsorolást, itt tehát összefüggő szövegről semmilyen értelemben nem lehet beszélni. Egy másik a felsorolást kombinálja erősen felsorolásszerű, jelen idejű igealakokat (de csak a léteget) is tartalmazó szöveggel. Összesen 13 gyermek alkalmaz végig jelen időt

összefüggő szövegben, igeidőváltás nélkül. További egy használ végig jelen időt, a végén funkciótlan múltra váltással,⁸ egy másik végig jelen időt és egy jövő időre váltást, egy harmadik pedig (erről már volt szó) következtelenül alkalmaz jelen-múlt váltásokat. A tisztán jelen idejű szövegek egy részében az időbeli összefüggések, ill. az időegymásután megfogalmazása néha teljesen elmarad, máskor más eszközökkel történik: részben határozószókkal, részben más, időre utaló kifejezésekkel. Ezek az eszközök helyenként a múlt idejű igealakokkal együtt is megjelennek, mint például:

(13) *A gyerek ülteti a rózsabokrot, megkapálja, meglocsolja. M á s n a p k i n y í l t a r ó z s a.*

Az időegymásutának nem igealakokkal, hanem más módon (különféle névszói — határozószói kategóriákkal) való kifejezése azonban a megvizsgált gyermeki szövegekben meglehetősen ritka. Sokkal gyakoribb, hogy az időbeli egymásután helyett a képi sorrendet megfogalmazó, lényegében a szituációra utaló megoldásokkal találkozunk. Ezek nem időt kifejező, hanem lokális tartalmú nyelvi eszközök (*itt, ezen a képen, a harmadik képen* stb.). Ez a megoldási mód is kombinálódik az igeidőváltásos eljárással, ezt legjobban (9) számú idézett szövegünk mutatja, de megfigyelhető az (5), (10) és (11) számú példában is. Az időbeliség és sorrendiség nem igei kifejezőmódjainak a részletesebb elzmzésére ezúttal nem kerül sor; megemlítesük azonban szükség volt, hogy a kiválasztott résztémát, az igeidőváltást ne csak összefüggéseitől elvonatkoztatva lehessen bemutatni.

A képsor ismertetésével kapcsolatban volt arról szó, hogy az időbeli összefüggéseken kívül a cselekményre vonatkozóan más típusú (pl. oki) összefüggéseket is ki lehet olvasni a képekből. Nem meglepő tehát, hogy múlt idejű igealakok nem kizárólagosan időbeli, hanem egyúttal más összefüggést is kifejező használatban is szerepelnek a gyermekek képleíró szövegeiben. Vagyis különféle alárendelt mondatokban is találkozunk múlt idejű igealakokkal (lásd pl. a (7), (8), (9) számúakat), mégpedig a teljes szöveganyagban előforduló alárendelt mondatoknak csaknem a felében, összesen 19 esetben. Ezek között mindössze egy olyan mondat akad csak, amely kizárólag időre vonatkozik (l. a (7) példa első tagmondatát: *Amikor kijött...*) a nagy többség oksági összefüggést tartalmaz, többé-kevésbé szabályos megformálásban, időnként magyarázó jelleggel kombinálódva. Okot kifejező (többnyire *mert* kötőszós) mellékmondat a 19-ből 14 (ilyen az (1), (2), (8) példa), a maradék 4 *hogy* kötőszós ún. tárgyi mellékmondat (pl. a (7) számú példa harmadik tagmondata, vagy a (9) második mondatának második tagmondata). Ezek az arányok nem esnek egybe a teljes anyag alárendelt mondataiban tapasztalható arányokkal,⁹ ott ugyanis a *hogy* kötőszós (tárgyi kiegészítő és célt kifejező) mellékmondatok többségben vannak az okot kifejező (*mert* kötőszós vagy más megoldású) mellékmondatokkal szemben. Az alárendelt mondatokban jelentkező múlt idejű igealakokra — éppúgy, mint a szöveganyagban előforduló múlt idejű igei formák túlnyomó többségére — legfőképpen az jellemző, hogy az egyes képeken álapotként, ill. az előző képhez viszonyítva változásként ábrázolt mo-

⁸ A másik két funkciótlan múltra váltás olyan szövegben található, amely szabályos, a képeknek megfelelő múlt időt is alkalmaz.

⁹ L. a mondattani feldolgozást (1. sz. jegyzet).

tívumok szóbeli megfogalmazására szolgálnak, ill. — ritkábban — visszaul-
nak az előző kép valamelyik ábrázolt elemére. A főmondat és a mellékmondat
igeidejének egymáshoz való viszonyát is a tartalom (tehát a képi ábrázolás)
határozza meg.

Ami a jövő időt illeti, arról igen keveset mondhatunk. *Fog* igét tartal-
mazó összetett jövő idejű forma egyetlen egyszer fordul elő, szemben a 110
múlt idejű és a 261 jelen idejű igealakokkal. (Ez az egy adat az összes igei előfor-
dulásnak mindössze 0,27%-a):

(14) *Öntözi a bokrot a kisgyerek, és akkor ki fog nyílani.*

Teljes bizonyossággal jövő értelműnek tekinthető jelen idejű igehasználát is
csak egy található az anyagban, ezt a *majd* elem jelzi; tartalmilag pedig olyan
motívummal kapcsolatban jelenik meg, amely nem eleme a képsornak, hanem
a történet továbbvitele:

(15) *Itt meg majd ezen a képen a kislány vázába teszi a rózsát.*

Esetleg ide számítható a *lesz* igét tartalmazó szövegek egyike is:

(16) *A kisgyerek locsolja a fát. Rózsa lesz belőle.*

Ellene mond azonban ennek, hogy az elbeszélés a harmadik képpel folytatódik.
Eszerint a *lesz* ige itt valószínűleg nem annyira jövő értelmű, mint inkább
'válik, keletkezik'-féle jelentésű. (Erre a használatra múlt idejű példákat is ta-
lálunk, mint a (7) és (9) számúakat.) Ugyancsak többé-kevésbé jövő értelműek
a *hogy* kötőszós mellékmondatok felszólító módban álló igei állítmányai (össze-
sen 9 ilyen van):

(17) *Itt a kislány megöntözi a rózsát, hogy nőjön ki.*

Az eredmények azt mutatják tehát, hogy az iskolába lépés előtt álló
óvodások a képleirési feladat megoldása során ügyesen és viszonylag zökkenő-
mentesen használják a képek történéseinek megfelelő igeidőket, ezen belül kü-
lönösen a múlt időre való váltást. Amennyire a szöveg megvalósítása szempont-
jából át lehet tekinteni a teljes minta különböző sajátosságait, megállapíthat-
juk, hogy az igeidőhasználattal kapcsolatosan mutathatók ki a legjobb ered-
mények. Ebben tulajdonképpen nincs semmi meglepő. A múlt idő, illetőleg a
jelen-múlt oppozíció kialakulása (tartalmi és alaki vonatkozásban egyaránt)
a nyelvsajátítás korai szakaszára esik mind a magyarban, mind más nyelvek-
ben, általában a második életév közepe-vege tájára tehető.¹⁰ A múlt időre a

¹⁰ A magyarra nézve l. pl.: BALASSA JÓZSEF, A nyelvtani alakok kialakulása a
gyermeknyelvből. Nyr. 49 (1920): 55—59, 102—105, 132—136; KENYERES ELEMÉR,
A gyermek első szavai és a szófajok föllépése. Budapest 1926. 34—35; UÓ.: A gyermek
beszédének fejlődése. Budapest 1928. 35—38; S. MEGGYES KLÁRA, Egy kétéves gyermek
nyelvi rendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971. 58. Más nyelvekre pl.: M. M. LEWIS,
The Beginning of Reference to Past and Future in a Child's Speech. In: AARON BAR—
ADON—WERNER F. LEOPOLD (szerk.), Child Language. A Book of Readings. Prentice
Hall, Englewood Cliffs 1971. 64—74; HENRY KAHANE—RENÉE KAHANE—SOL SAPORTA,
Development of Verbal Categories in Child Language. Uo. 168—170 (az angol, francia és
német nyelvről); stb.

magyar nyelvben nyelvelsajátítási szempontból az is jellemző, hogy alaki egyszerűsége megkönnyíti, s ezáltal meggyorsítja az elsajátítás folyamatát.¹¹ A jövő idő használata valamivel későbbi ugyan — általában a két- és hároméves kor közti időre esik¹² —, de azért ez is a korai nyelvelsajátítási szakaszok eseménye. Ha tehát az óvodáskor végén a gyerekek minden nehézség nélkül alkalmazzák az igeidők váltogatását, ez önmagában természetes, hiszen a cselekvés időbeli dimenzióinak az igeidők segítségével való kifejezése korán elsajátított és a megelőző évek során fokozatosan megszilárdult nyelvi eszközök használatát jelenti. (Az időbeli viszonyítás nyelvi kifejezésében azonban a vizsgált életkorban még közismerten vannak nehézségek, de ezek nem az igeidőkkel kapcsolatosak.)

Ami a jövő időt illeti, nem valószínű, hogy a vizsgált szövegekben való elenyésztő számú alkalmazása közvetlen összefüggésben volna a jövő idő használatának a múlt időéhez viszonyítva későbbi elsajátításával, hiszen hatéves korban már ez sem jelenthet problémát. Fő kérdésfeltevésünk szempontjából azonban az igei jövő idő elhanyagolható, s csak annyit érdemes megjegyezni, hogy a ritka előfordulás egyrészt a feladat (és a képsor) jellegével függ össze, másrészt a jelen idejű igealakoknak abból a sajátosságából következik, hogy jövő értelemben is használatosak, harmadrészt az előbbiből következően egyébként is van gyakorisági különbség a jelen idejű igealakokkal és az összetett igei formával kifejezett jövő értelmű kifejezésmódok között. Érdemesebb figyelmünket a jelen-múlt váltogatásának kérdéskörére fordítani, mégpedig nem a nyelvelsajátítás pusztá menetének a szempontjából (hiszen erre nézve az adott életkorból való adatok már elég keveset mondhatnak), hanem visszatérve az elemzés főgondolatához: a gyermeki szövegszerkesztés sajátosságai szempontjából.

Azt láttuk tehát, hogy a gyermekek a képleírást általában jelen idejű igealakok felhasználásával oldják meg, s ezt részben a bevezető kérdés sugalmazza, de általánosabban az egész képleírási szituációval is összefügg: a kép ott van a gyerek előtt, s a gyerek arról beszél, ami a kép ábrázolta pillanatban történik, vagy arról az állapotról (helyzetről), amelyet a kép ábrázol. Az ábrázolt pillanatot a gyerek a képleírási feladatszituációval azonos idejűnek fogja fel, hiszen arról kell beszélnie, hogy mit lát a képen, mi történik éppen most a képen stb. S mivel a képsor képei, továbbá az egyes képek különböző elemei között részben időbeli, részben az időkülönbségből következő egyéb (pl. oksági) összefüggés van, amelyet a képsor közvetve ábrázol, vagyis úgy, hogy ezek a momentumok a képek vagy az ugyanazon képen belüli különböző képi elemek egymáshoz való viszonyításából olvashatók ki, az időviszonyítás általában verbálisan is kifejezést nyer, mégpedig az esetek többségében múlt idejű igehasználattal. A múlt idő használata természetes, mivel az említett momentumok mind az ábrázolt pillanatra (s a vele azonosnak tekintett elbeszélési időnél) korábbi történésre utalnak.

A gyerekek tehát ebből a szempontból elég magas szinten képesek a képsorból kibontható történet megfejtésére. Ennek során egy speciális típusú szöveg keletkezik, amely részben leírás, részben elbeszélés. S ha — amint ezt láttuk is — az automatikus időváltogatás a szövegekben helyenként megbicsaklik, vagyis a jelen időre való visszatérés elmarad, ezt úgy is értékelhetjük,

¹¹ L. Balassa: i. m. 103.

¹² L. az idézett műveket.

hogy a leíró-elbeszélő szöveg ilyenkor átcsap a tiszta elbeszélésbe. Ebből a szemszögből nézve az anyagot talán azt a feltevést is meg lehetne kockáztatni, hogy a jelen-múlt váltogatás egy-egy szöveg vonatkozásában és a szövegek összességét tekintve is általában a leíró-elbeszélő szövegrészek váltogatását jelenti. Ennek azonban ellene mond a szövegeknek erősen a szituációhoz kötődő jellege (gondoljunk az *Itt már kinyílt* — típusú mondatokra). Vizsgált anyagunk szövegalkotási stádiuma inkább talán csak valamiféle közös átmeneti állomásnak tekinthető az elbeszélő és a leíró kifejezőmód történetében. E szövegtípusnak jelentősége szinte csak ebből a szempontból van. Ami a valóságos szóbeli és írásbeli nyelvhasználati szituációkat illeti a gyermekkor és a későbbi életkorok folyamán, azokban az ilyen módon kevert típusú szövegek (a képolvasási feladathelyzetektől /pl. idegen nyelv tanulása során/ vagy a képregényolvasási szituációktól, továbbá a drámai művek rendezői utasításaitól, esetleg a művészettörténeti képelemzésektől eltekintve) tulajdonképpen alig fordulnak elő. A képleíró szövegeknek most vizsgált témánk szempontjából semmiféle fejlesztő szerepük nincs. (Más vonatkozásban persze lehet ilyen szerepről beszélni, a feladattípussal kapcsolatos pedagógiai szempontok tárgyalása azonban nem ide tartozik.) Arra viszont alkalmasak ezek a szövegek, hogy kiolvashassuk anyagukból, hogy az igeidőhasználat és az igeidőváltás mint — a jelek szerint — előzetesen elsajátított és megszilárdult nyelvi „tudás” hogyan funkcionál a kifejezendő tartalomnak megfelelően.

Amit az igeidőhasználat vonatkozásában az anyag mutat, lényegében a magyar nyelv rendszerének megfelelő nyelvvállapot. Először is a jelen-múlt időoppozíció meglétét és majdnem teljesen következetes használatát lehet megállapítani, mégpedig úgy, hogy a jelen idejű igehasználat az általános, és minden, ami ehhez viszonyítva korábbi (és amely a képi ábrázolásban egyértelműen ki is fejeződik), múlt idejű megfogalmazást nyer. A jövőbeli cselekményelemek is nagyrészt jelen idejű igei megformálást kapnak. Mindez lényegében Lotz János megközelítésének felel meg. Szerinte „a magyar igeidő-rendszer bináris opozíciót mutat a jelen és a múlt idő között. A múlt idő viszont a megelőző eseményre utal. A múlt idő az opozíció korlátozott, specifikus, megjelölt tagja, a jelen idő pedig az általános, „jelöletlen” tagja.” A kijelentő módban a következőképpen oszlik meg az igeidők funkciója: „A múlt idő a közlés szempontjából egyszerűen a múlt idejű közléseket jelöli, a jelen idő pedig az összes egyéb időviszony, sőt az élenkített múlt kifejezésére is használatos.” (A *fog*-os jövő idő a jelen időn belüli másodlagos differenciálás e felfogás szerint.)¹³

Másodsorban azt láthatjuk az anyagból, hogy a múlt idejű igealakok általában olyan cselekménymozzanatok kifejezésére szolgálnak, amelyek nem pusztán korábbiak a kép ábrázolta és az ezzel egybeeső elbeszélési időnél, hanem az adott pillanatban állapotszerűen is jelen vannak. Vagyis egyben perfektív, befejezett (de a jelenre is kiható) jelentésük van a múlt idejű igealakoknak, s a jelen-múlt váltogatás egyúttal a folyamatos és befejezett igeaspektus váltogatását is jelenti. A perfektív szemlélet kifejezését is a *-t* jeles múlt idő funkciói közé szokták sorolni, mégpedig mint történetileg elsődleges (állapotjelölő)

¹³ L. LOTZ JÁNOS, Az igeidők jelentése a magyarban, a „Szonettkoszorú a nyelvről” c. kötetben (Gondolat, Budapest 1976), 164—169. Az idézetek a 168. és a 165. lapról valók, az eredeti szöveg kiemeléseiivel.

funkciót, az elbeszélő funkció csak későbbi fejlemény.¹⁴ Nem érdektelen, hogy a magyar gyermeknyelvben is a befejezettség kifejezése a múlt idejű igealakok első funkciója. (Ezt elsőnek Balassa József állapította meg már idézett munkájában.)¹⁵

A vizsgált képleirési feladatmegoldásokban nem pusztán a múlt idejű igealakok *-t* eleme utal a befejezettségre. Ha megnézzük eddig idézett példáinkat, láthatjuk, hogy ezeknek nagy része igekötős ige. Ez nemcsak benyomás, számszerűen is igazolható: az anyagban előforduló összes (110) múlt idejű igealakból 83 igekötős, ez a múlt idejű igei formák háromnegyed részét: 75,45%-át jelenti. Az előforduló igekötők zömükben olyanok, amelyek a perfekció jelentéskategóriájának a kifejezésére is alkalmasak: *ki-* (28 előfordulás), *meg-* (16), *le-* (15), *be-* (10), *fel-* (2), *el-* (2)¹⁶, *oda-* (5), *rá-* (5).

A szöveganyag múlt idejű igealakjainak erősen perfektív igekötős jellegét egy más szempontú megközelítéssel is alátámaszthatjuk. Ha az igekötő aszerint számoljuk össze, hogy hány fordul elő legalább egyszer az anyagban (a második, harmadik, X-edik előfordulás ebből a szempontból nem veendő tekintetbe), vagyis az igei típuszámot állapítjuk meg, ez a teljes anyagra nézve 76.¹⁷ Ebből múlt időben összesen 48 ige fordul elő, a teljes anyag ige típusainak 63,16%-a. A múlt időben használt ige típusokból 31 igekötős, ez az összes múlt idejű ige típus 64,58%-a. Az igekötős ige típusok száma egyébként elég magas: a 76-ból 45, tehát több mint fele igekötős ige (59,21%). Ezek nagy többsége — mint láttuk, 31 — fordul elő múlt időben (vagy múlt időben is), a szöveganyag összes igekötős ige típusának 68,89%-a.

Az elmondottak megerősítik azt a benyomást, hogy a képleírásban használt múlt idejű igealakok a képek tartalmi jellegzetességeinek megfelelően erősen perfektív jellegűek, méghozzá kétszeresen is (egyrészt az időjel, másrészt az igekötő révén). Ugyanakkor a múlt idejű igealakok elbeszélő használatát is tapasztalhattuk az anyagban, ha kisebb mértékben is. Míg az igeidőváltogatás a most folyó cselekvés/történés és a már megtörtént, de állapotként vagy eredményként még jelenlevő és látható cselekvések, események megkülönböztetését szolgálja, tehát inkább a leírás, mint az elbeszélés eszköze, azok az esetek, amelyekben a gyermek a képek sajátosságai ellenére megmarad a múlt idejű kifejezésmódban, a múlt idő elbeszélő funkciójának alkalmazásaként értékelhetők. Ezek az előfordulások a kép és a képleírás egymáshoz való viszonya szempontjából a múlt idő használatának szabálytalan esetei közé sorolódhatnak ugyan, ha a szövegek leíró jellegzetességeit tekintjük, ha azonban az elbeszélő jelleget vesszük figyelembe, teljesen szabályosnak, a beszédprodukción belüli műfajváltás jeleinek minősíthetjük őket.

Összegezve: a korábbi történés és a befejezett történés múlt idejű igealakokkal való kifejezése fő időként jelen időt alkalmazá leírásban, továbbá a múlt idejű elbeszélésbe való átváltás együtt, egyszerre ismerhető fel és tanulmányozható a hatévesek zömének képolvasási szövegeiben. Ez azzal egyértel-

¹⁴ Lásd például: SZARVAS GÁBOR, *A magyar igeidők*. Pest 1872. 287—289, 292—293; KLEMM ANTAL, *A magyar igeidők*. Budapest 1926; Uó.: *Magyar történeti mondat-tan*. Budapest 1928, 87—93; GYÖRKE JÓZSEF, *Az igeidő*. Melich-Emlékkönyv. Budapest 1942. 95—103; *A mai magyar nyelv rendszere* (szerk. TOMPA JÓZSEF). Akadémiai Kiadó, Budapest 1961—1962. I. 498.

¹⁵ I. m. 103.

¹⁶ L. J. SOLTÉSZ KATALIN, *Az ősi magyar igekötők*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1959. 217.

¹⁷ L. a 3. sz. jegyzet a) pontjában említett feldolgozást.

mű, hogy a szövegek múlt idejű igealakjaiban a múlt idő valamennyi funkciója lényegében kialakultak jelen van, s a kifejezendő tartalomnak, illetőleg a szöveg műfajának megfelelően érvényesül.

S. MEGGYES KLÁRA

Rolle des Tempuswechsels in einem Typ der ungarischen kindersprachlichen Texte

VON KLÁRA S. MEGGYES

Grund der Bearbeitung waren die Texte von 60 sechsjährigen Kindern. Diese Texte stammen aus einer Untersuchung, die von nicht Linguisten organisiert und durchgeführt wurde und die den Sprachgebrauch der Kinder im Kindergartenalter ermitteln wollte. Die Kinder mußten die Handlungsreihe dreier Bilder, die thematisch zusammenhängen, von einander markant abweichende Zeitpunkte darstellen und als eine Reihe aufgefaßt wurden, mündlich verfassen.

Diese Studie analysiert die auf dieser Weise entstandenen Texte ausschließlich aus dem Gesichtspunkt der charakteristischen Züge des Tempusgebrauchs. Die Aufgabe der Kinder enthält innerhalb der einzelnen Sätzen eine eigenartige Mischung vom deskriptiven und narrativen Charakter, weiterhin kann sie auch zahlreiche, zur Situation gehörende sprachliche und nicht-sprachliche Äußerungen hervorrufen. Demzufolge herrscht der Beschreibung der Aufgabe und der Aufgabensituation entsprechend in den Texten das Präsens vor, im Gegensatz zu den rein narrativen Texten. Den Gebrauch der Vergangenheit untersucht der Artikel im Verhältnis der Erzählung und deren Objektes zu einander, von Bild zu Bild und je nach der Bildmotiven bzw. der Proportion der Kinder nach, die die Vergangenheit verwenden, und zwar mit mikrophilologischen Methoden. Die Analyse zeigt, daß sich der Gebrauch der Vergangenheit überwiegend an die Bildmotive knüpfen, die einen Zustand darstellen, der Folge einer früheren Handlung oder eines Geschehens ist. Auch von den erwähnten Motiven werden diejenigen am meisten in der Vergangenheit erzählt, die zur Hauptlinie der Geschichte gehören, die anderen schon seltener. Die Studie bringt dies mit den Betonungen der bildlichen Darstellung in Zusammenhang, andererseits erklärt sie es damit, daß es den Kindern leichter ist, die zeitlichen Verhältnisse zwischen den einzelnen Bildern als auf einem zu erkennen.

Das Wechseln der Tempora ist also in den Texten funktional. In gewissen Fällen bleibt aber das Zurückkehren zum Präsens weg, der Text bleibt sozusagen in der Vergangenheit stecken. Dieser im Verhältnis zur bildlichen Darstellung funktionslose Tempusgebrauch ist aus anderem Gesichtspunkt bedeutend: er kann als Übersprung der deskriptiv-narrativen Vortragsweise in die rein narrative, d. h. als Gattungswechsel innerhalb des Textes gewertet werden.

Die funktionalen Vergangenheitsformen sind starken perfektiven Charakters. Diese perfektive Funktion deckt sich mit der historischen und philogenetischen (kindersprachlichen) primären Funktion der in der ungarischen Gegenwartssprache heute einzigen vergangenen Zeitform, die mit dem Tempuszeichen *-t* versehen ist. Im Zusammenhang mit der perfektiven Funktion wird auch die Frage der Verbalpräfixe behandelt.

Der Artikel beschäftigt sich nicht nur mit dem tempusbezogenen Gebrauch der Vergangenheit sondern z. B. auch mit dem Ausdruck kausaler Zusammenhänge im Bezug auf den Bildinhalt und deren Verfassungsweise (Satztypen); mit dem Gebrauch des Futurs; weiterhin wird die Frage des Ausdrucks der zeitlichen Reihenfolge mit anderen Möglichkeiten, d. h. nicht mit dem Tempusgebrauch auch behandelt. (Aus diesem letztgenannten Gesichtspunkt ist es wichtig, daß die auf die bildliche Reihenfolge hinweisenden, also nicht temporalen sondern situationsbezogenen und lokalen Verfassungen dominieren.) Die aufgeworfenen Fragen werden auch aus dem Gesichtspunkt des Aneignens der Muttersprache einigermaßen erörtert.

Zusammenfassend kann folgendes gesagt werden: das untersuchte Material zeigt aus dem Gesichtspunkt des Tempusgebrauchs im wesentlichen einen Sprachzustand, der dem System der ungarischen Gegenwartssprache entspricht, d. h. daß in der Mehrheit der bildbeschreibenden Texte der sechsjährigen Kinder beim überwiegenden Teil der untersuchten Kinder die wesentlichen Funktionen der Vergangenheit (Perfektion und Erzählung) vorhanden sind, und ihre Anwendung gegenüber den Verbformen im Präsens sowohl dem Inhalt der Erzählung als auch der Gattung des Textes entsprechen.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

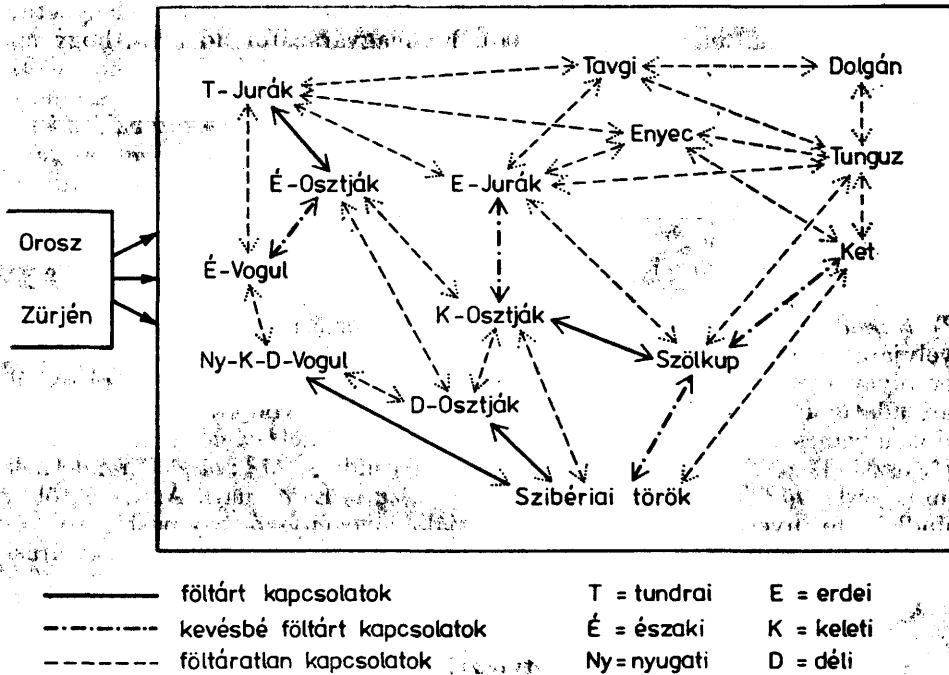
Nyelvi kontaktusok Északnyugat-Szibériában

A szamojéd és osztják nyelvek, nyelvjárások Sprachbund-jelenségeit a közelmúltban tárgyalta H. KATZ (Generative Phonologie und phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samojedischen. München 1975), aki említett monográfiájában hat olyan fonológiai izoglosszát mutatott ki, amely az osztják—jurákszamojéd—szölkup nyelvterületet egységesen körülöleli és sem univerzálénak, sem quasi-univerzálénak nem tekinthető. E hat szignifikáns Sprachbund-jelenség a következő: a *j*, a bilabiális *w*, az *ń* és *ŋ* (tehát a 4 tagú nazális sor), az *e* megléte, valamint a mássalhangzó-rendszerben a [high] jegy szerepe (azaz a palatalizált — nem palatalizált mássalhangzók szembenállása). Katz észrevételét kiegészíthetjük azzal, hogy e fonológiai jellemzők megtalálhatók általában a vogul, enyec (jeneszeji szamojéd), nganaszan (tavgi) ket, jukagir, jakut, dolgán, tunguz, lamut, csukcs, korják, aljutor, kerek, kamcsadál, gilják, nanaj (gold) és ázsiai eszkimó nyelvekben is. Kivételként említendő az *e* hiánya az aljutorban, kerekben, eszkimóban, a palatalizált mássalhangzó (s így többek között az *ń*) hiánya a csukcsban, a *w* hiánya a ketben és tavgiban. Vagyis: a gyér, kis számú kivételtől eltekintve e hat fonológiai vonás az egész észak-szibériai nyelvi area jellemzőjének is tekinthető.

Az egész Észak-Szibériát behálózó, vagy annak majdnem minden nyelvére kiterjedő areális affinitásokra persze nemcsak a fonológia területéről említhetnénk példát. Nemrég alkalman volt kimutatni, hogy a névszók predikatív ragozása (jobbára igei személyragok felhasználásával) a jurák, enyec, tavgi, szölkup, szamojéd nyelveken kívül a ketben, jugakirban, csukcsban, aljutorban, korjákban, kerekben, sőt bizonyos mértékig az eszkimóban, giljokban, tunguzban, lamutban, nanajban, jakutban, csulimi tatárban (de egyéb szibériai török nyelvekben is), finnugor részről pedig (az európai finnugor nyelveket nem számítva) a vogulban és osztjában is megvan (HAJDÚ: ALH 25 [1975]). Hasonlóképpen egész Észak-Eurázián végigkövethető az a morfológiai kategória, amit jobb híján konnektív-reciprok képzőnek nevezünk el (a szamojéd, obi-ugor, tunguz, csukcs-kamcsadál, jukagir, gilják nyelvekben, l. HAJDÚ, Samojedologische Schriften). Az egész övezetre jellemző azután a tranzitív-determinált (tárgyas) igeragozás (ez ugyan a jakutból hiányzik), az infinitívusnak az egyéb igenevekkel egybemosódó bizonytalan kategóriája (vagy hiánya, ill. másodlagossága: pl. obi-ugor, szamojéd, csukcs-kamcsadál, eszkimó, gilják, jukagir, ket), legalábbis részben pedig még a névszók birtokos személyragozása (obi-ugor, szamojéd, jugagir ket, tunguz, lamut, jakut, dolgán, eszkimó) és a többes szám mellett a duális szám-kategória megőrzése (obi-ugor, szamojéd, eszkimó, korják, aljutor).

Hasonló makroareális vonásokkal valószínűleg még jelentősen gyarapíthatnánk azt a leltárt, amely az észak-szibériai nyelvi szövetség legfontosabb paramétereit tartalmazza. Még inkább állítható ez a kisebb területű s csupán a két obi-ugor (vogul és osztják), valamint a két szamojéd (jurák és szölkup) nyelvet magába foglaló északnyugat-szibériai areálra, melynek nyelvei egymás között jóval több hasonló vonást mutatnak. (Az északnyugat-szibériai area nyelvei között szándékosan nem említettük a csupán marginálisan ide tartozó, de más nyelvi szövetséghez is kapcsolódó enyec, tavgi szamojéd, ket és csulimi török nyelvet). Az obi-ugor és a szamojéd nyelvek közötti szorosabb szálak persze nemcsak a nyelvföldrajzi körülményeknek tulajdoníthatók, hanem nagy részük a közöttük kimutatott genetikai rokonság következménye, vagyis a hajdani közös uráli alapnyelvből örökölt, megtartott sajátosság. Külön feladat volna megvizsgálni, hogy a közös hátterű (uráli alapnyelvből származó) nyelvi jelenségek fennmaradása e nyelvekben mennyiben volt függvénye az azonos nyelvi környezetnek és az ebből eredő interferenciának. Az ilyen vizsgálatok megbízható módszerei csak most kezdenek kialakulni (HELMISZKI 1979). Viszont aránylag nagy valószínűséggel el tudjuk választani egymástól e nyelvekben a genetikai rokonságból származó és az areális kontaktusokkal magyarázható egyezéseket, hasonlóságokat. Bizonyára areális kölcsönhatás eredménye lehet, hogy pl. a konnektív-reciprok képző után mind az obi-ugor, mind a szamojéd nyelvekben egészen közönséges a duális vagy többes jel kitétele, hogy az igeidő kifejezésében nagy változatosság nincsen, hogy olykor a jelenidő is speciális jellel van megjelölve, hogy az ige ragozásában új igemódnak, az auditívusnak a kibontakozását figyelhetjük meg, vagy hogy valamennyi itteni nyelvben a 2. személy jelölésében szerephez jut a (korábban ugor és permi sajátosságnak tartott) *-n elem. Még meglepőbb affinizálódások tapasztalhatók azután az északnyugat-szibériai zónán belüli kisebb mikroareák nyelvjárásai között: pl. az északi osztják, északi vogul és tundrai jurák egyfelől, a keleti-osztják és erdei jurák másfelől ad erre jó példákat (pl. egyes magánhangzók esetében nyiltabbá válási tendenciát és az *a* frekvenciájának növekedését figyelhetjük meg, másutt — keleten — a meta-fónia és a zöngétlen, spirantikus, laterális *L* meglétét).

E nyelvek szerkezetét és hangrendszerét érintő kérdéseket pusztán utalásszerűen említjük itt és a továbbiakban az északnyugat-szibériai nyelvek kölcsönös kapcsolatait a szókölcsönzéseken szeretnénk bemutatni, nem rekesztve ki e vizsgálatból az areát körülölelő, kulturális, gazdasági és társadalmi szempontból domináns nyelveket (orosz, zürjén, török), de a marginálisabb helyzetű kisebb-nagyobb érintkező nyelveket (enyec, tavgi, ket, dolgán, tunguz) sem. E nyelvek kimutatott lexikális kapcsolatainak fő irányait, jellegét a táblázat ábrázolja, ahol a nyelveket a földrajzi elhelyezkedésükre utaló skémában tüntettük fel. A 30 000 fős jurák nyelv elterjedési zónája kb. kétezer km kiterjedésű: ennek ellenére nyelvjárásai tagoltsága szinte minimális. Voltaképpen csak két nagyobb nyelvjárásról beszélhetünk: a Középső Ob—Agan és Pur folyók közében megtelepedett, vadász és halász erdei jurákokról és tőlük északra, a ligetes tundrán és a tundravídedéken nomadizáló réntenyésztő tundrai jurákokról. Ez utóbbiak az Urál-hegységtől nyugatra fekvő Kanin-félszigettől terjeszkednek keleti irányban egészen a Jeniszej torkolatvidékéig s e hosszúra nyúlt övezeten elég szoros érintkezésben vannak az osztjákok (és vogulok) északi csoportjaival, egyes helyeken zürjénekkel, oroszokkal és enyeccekkel. Az erdei jurákok kis tömbje pedig az osztjá-

kok keleti csoportjaival és a szölkupokkal (valamint enyecekkel) áll kapcsolatban. A két jurák nyelvjárás ma már egymástól izolálódott. Mindeme körülményeknek természetesen konkrét következményei nyomon követhetők a szókészletben.

W. STEINITZ az obi-ugor nyelvekben kb. 120 jurák jövevényt mutatott ki (UAJb. 31). Ezek megoszlása azonban egyenetlen: a vogulban pl. alig 30 mutatható ki közülük, az osztjákban viszont szinte mind megvan (pontosabban: 112¹) s ennek az egyenlőtlenségnek csak kisebb részben lehet az oka az, hogy a vogul szókészletet nem ismerjük olyan jól, mint az osztjákot. Jobbára inkább az érintkezési intenzitás különbségeiből adódik ez az aránytalan megoszlás. Emellett az is feltűnik, hogy mindkét nyelvnek főleg az északi nyelvjárásaiban mutathatók ki a jurák elemek, s ezeknek nagy része a rénszarvas tenyésztésével és a tundrai életmóddal kapcsolatos kifejezés. Persze ez a viszony kölesönös: a tundrai jurákban nagyjából hasonló mennyiségű obi-ugor (zömmel osztják) jövevényt is van. A jurák nyelv obi-ugor elemei ugyan még feldolgozatlanok, de annyi máris elmondható róluk, hogy igen sok kultúr szó akad közöttük, s ezeknek tekintélyes része az osztjákban is idegen (zürjén, orosz vagy török) eredetű. A (tundrai) jurák és obi-ugor nyelvi kapcsolatok legfontosabb társadalmi háttere pedig az, hogy az Ob torkolatvidékén és a Jamal-félsziget lábánál meglehetősen jelentős kétnyelvű eljürakosodott osztják lakosság él és hogy az osztjákok (bizonyos mértékig a vogulok) körében régebben gyakori volt a munkavállalás jurák réntenyésztőknél, a vegyes házasság jurákkal pedig egyre inkább terjedő jelenség.

¹ Ez a szám valószínűleg növelhető: HONTI LÁSZLÓnak még 72 jurák jövevényt sikerült kimutatni az osztjákban (HONTI: NyK 80) igaz, hogy bilingvis-gyanús obdorszki forrásból.

Az eredeti jurák nyelvsziget — mint mondtuk — izolált helyzetű, beszélőinek száma alacsony (kb. 1000). Ez magyarázatot ad arra, hogy az erdei jurák jelentős mértékben nem hatott a szomszédságában lakó keleti osztyákokra. A fordított keleti osztyák → erdei jurák hatás viszont számottevő: oly fontos szavak, mint *lāw* 'ló', *ŋāsniŋ* 'bárány', *kor* 'kályha', *ŋienŋ* 'rossz szellem', *pārkaŋ* 'rendes', *poskaŋ* 'puska', *kum* 'kamra', *ŋisān* 'asztal', *ŋanŋai* 'egér', *mātāek* 'szappan', *neŋpak* 'papír' stb. osztyák származásúak.

A jurák-szamojéd osztyák jövevény-elemeit tovább vizsgálgatva megállapítható azután, hogy ezeknek egy része régebbi átvétel lehet, mert mind a tundrai, mind az erdei jurákban megtalálható és egyéb nyelvi tények is régibb átvételre utalnak. Pl. a tundrai jurák *tubajewa* 'tölgy' ~ erdei jurák (P) *tupadema* *pea* 'egy ismeretlen fa neve' forrásaként egyetlen osztyák nyelvjárási alak sem adható meg, azonban nyilván hangátvétellel keletkezett egy olyan osztyák formából, mint amilyenre a déli osztyák nyelvjárásokból van adatunk (KT 1007: *tubowoj*, *tupowoj* 'tölgy'). Hangtani szempontból ítélve ugyancsak régi eredetű lehet a tundrai *xacē*², erdei *kašea*² 'alig, majdnem' (vö. oszty. D *xāl*, K *kač*, É *čas* ua.), vagy a tundrai **tā*²: *tāŋeš* 'rendesnek lenni', erdei *tā*² 'rendes' (vö. osztyD *tōŋ*³, Szurg É *tōŋ* ua.). Ám a legtöbb, mindkét fő nyelvjárásból adatolt osztyák jövevénytől egymástól többé-kevésbé független, párhuzamos átvétel, melyeknek az osztyák nyelvjárási forrása is nagy biztonsággal kimutatható:

- 'kereszt': tundrai *perna*, *perne* < északi oszty (0) *pernā*,
erdei *ŋirnā* < keleti oszty (VVj.) *pirnā*
- 'disznó': tundrai *poraš* < északi oszty *poroš*,
erdei *poŋas* < keleti oszty (VVj.) *poras*
- 'csapdapecek': tundrai *pukla* < északi oszty *pōkla*
erdei *pūxul'i* < keleti oszty *pōkāl'i*
- 'tatar': tundrai *xadān* < északi oszty (0) *xadān*
erdei (P) *katāndā*, (Lj.) *katadeā*² (PlurN) < keleti oszty *kataŋ*
(PlurN: **kataŋt-*), stb.

A párhuzamos kölcsönzéseknek másféle esete az, amikor ugyanazon fogalom megnevezésére a tundrai és az erdei jurák más-más szót vett át az osztyákból (vagy esetleg az egyik az osztyákból, a másik az oroszból vagy egyéb nyelvből):

- 'merítőkanál': tundrai *ŋalku* < északi oszty. *ŋāl'i*,
erdei *ŋomŋ* < vö. oszty. Kaz. *omb'i*,
- 'szappan': tundrai *laŋšek* < északi oszty. *laŋšex*,
erdei *mātāek* < keleti oszty. *majtik*,
- 'bárány': tundrai *ŋowče* < orosz *osya*,
erdei *ŋāsniŋ* < keleti oszty. *ač'ni* Kaz *oš'ni*,
- 'ló': tundrai *juno* < ótörök **juntV*,
erdei *lāw* < oszty. *low*, *law* stb.

Mindkét jurák nyelvjárás osztyák jövevénytől között nem jelentéktelen a végső soron zürjén eredetűeknek a száma (pl. a *poskaŋ*, *ŋisān*, *mātāek*, *neŋpak*, *perna*, *poŋas* stb.) és ezek mellett a közvetlen zürjén jövevényelemek száma is figyelemreméltó: ez a közvetlen zürjén hatás azonban a tundrai (s

főleg a nyugati) nyelvjárásokban jelentkeznek. A jurák nyelv osztják (vö. HONTI NyK 80) és zürjén jövevényszórétege sajnos feldolgozatlan, így szám-szerű adatok velük kapcsolatban nem adhatók. Ami viszont az északi zürjén nyelvjárások jurák átvételeit illeti, ezek száma RÉDEI kutatásai szerint (ALH 13) közel jár a 100-hoz s főleg a réntartással és a tundrai pásztoréletmóddal kapcsolatos fogalomkörre korlátozódnak.

Művelődéstörténeti szempontból persze nemcsak az a fontos, hogy a szibériai — szamojéd típusú — réntartás terminológiája a környező nyelvekben jurák eredetű, hanem az is, hogy igen jelentős szerepe volt a zürjén nyelvnek (az orosz mellett) bizonyos művelődési szavak terjesztésében Északnyugat-Szibériában: a zürjén eredetű szavak száma a vogulban és az osztjákban mintegy 400—400-ra tehető (RÉDEI, Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen; FOKOS-FUCHS: NyK 55, ALH 3, ill. TOIVONEN: FUF 32). A zürjén nyelv osztják és vogul elemeinek száma viszont elenyésző.

A speciális nehézségek miatt kevésbé, ill. módszeresen egyáltalán nem kutatták pl. a vogul és osztják egymás közötti kölcsönzéseit, noha néhány szó esetében alkalmilag rámutattak ilyen esetekre (pl. a vogul medvekultusz nyelvben szép számmal akadnak osztják eredetű szavak és viszont, l. BAKRÓ—NAGY, Die Sprache des Bärenkultes im Obugrischen), aki mintegy 40—50 medve-terminust említ az obi-ugor nyelvekben, mint egymástól kölcsönzött elemet, zömük mégis vog. ← osztj. kölcsönzési irányt mutat), s hasonlóképpen felderítetlen a tundrai és erdei jurák esetleges kapcsolatainak dolga. Az érintkezés persze egyre nehezebb az utóbbiak között, hiszen a két nyelvjárást 100—200 km-es lakatlan zóna választja el egymástól s így legfeljebb a Poluj forrásvidékén, a Nadym középső folyásánál és az Alsó-Pur-nál van lehetőségük esetleges kapcsolatokra (l. VERBOV, Dialekt lesnyh nencev.) Ám kétségtelenül tudnak egymásról, erre mutat többek között a tundrai *pādan xāsawa* 'erdei jurák', ill. erdei *wi nieseä* 'tundrai jurák' és *ñinl tel ~ ñilil tel* 'ua' (szó szerint: 'erdei ember', ill. 'tundrai ember' és 'alsó lakó') etnonim. Lényegében szintén alig tudjuk kimutatni a jurák és enyec, a jurák és nganaszan, az enyec és nganaszan és általában az északi szamojéd nyelveknek a szölkuppal — az egyetlen élő déli szamojéd nyelvvel — való és egymás közötti kapcsolatát, holott ilyeneknek kell (vagy kellett) lenniük. Az utóbb említett szölkup nyelv jövevény elemeit egyébként is hiányosan ismerjük, aminek fő oka az, hogy e nyelv szókészletét csak régi és hiányos szójegyzékek őrzik. Tudjuk ugyan, hogy a szölkupban igen jelentős régtől tartó török hatással kell számolnunk, s hogy helyenként igen nagy szerephez jut a ket (sőt bizonyos mértékig a tunguz) hatás, de ezek tüzetesen felderítve sajnos nincsenek. Újabbán a szölkup nyelv osztják (közelebbről: keleti osztják) jövevényszavait próbálta összegyűjteni RÉDEI (kb. 35—40 szót sikerült kimutatnia: NyK 74) és a fordított irányú szölkup → osztják (keleti osztják) szókölcönzéseket is leltározta STEINITZ (mintegy két tucat szót: ALH 13).

Északnyugat-Szibéria nyelveiben persze a legjelentősebb az évszázadok óta (kb. a 14—15. sz. óta) tartó orosz hatás. A kis északi nyelvek hangrend-szeréhez idomult régebbi orosz jövevényszók száma pl. a vogulban 600—700, s a többi nyelvben sem kisebb (vö. KÁLMÁN, Die russischen Lehnwörter im Wogulischen), ha azonban a mai társadalmi élet szókincsének a szovjet korszakbeli elemeit is tekintetbe vesszük, akkor ez a szám akár megnégyeseződhet. Az obi-ugor és szamojéd nyelvekből az oroszba átkerült szavak mennyisége várhatólag nem túl nagy: így pl. az orosz nyelv osztják elemeinek a száma

kb. 70, s ezeknek legnagyobb része az oroszban nyelvjárási szó (I. STEINITZ: ZschrftSlaw. 5; KÁLMÁN: ALH 1), a jurákból átvett szavak nincsenek feldolgozva (legfeljebb RÉDEI: Studia Slavica 12), de bizonyára akad egy pár tucat s köztük olyan is van, amely az oroszon keresztül a nyugati nyelvekben is elterjedt. Ilyen pl. az angol *parka* 'skin jacket with hood attached, worn by Eskimos; similar garment worn by mountaineers etc.' (COD 6th ed.), vagyis: 'csuklyás katonai zubbony; csuklyával ellátott vízhatlan sportkabát', amely az orosz *napka* 'téli felsőbunda' szóból származik. Ez a messzi vándorútra eredt szó pedig — egyesek szerint zürjén közvetítéssel, de mások szerint közvetlenül — a közszamojéd eredetű jurák *pārka* 'rénbőrből készült, díszített férfibunda' elnevezésből származtatható.

Az obi-ugor nyelvek török elemeit többen is vizsgálták (KANNISTO: FUF 17; PAASONEN: FUF 2; TOIVONEN: JSFOu. 52 és FOKOS: i.m.): a vogulból kb. 550—600, az osztjából 250—300 török jövevényszót mutattak ki, amelyek a 14. század óta kerültek átvételre, s a kapcsolatok az obi-ugor és szibériai török nyelvek között helyenként oly szorosak voltak, hogy az osztjákok és vogulok déli lakóterületein kétnyelvűséghez, majd a teljes eltörökösödéshez vezettek. A juráknak és a szölkupnak a török elemei sajnos nincsenek eléggé feltárva, noha a török hatás e nyelvekben — és főleg a szölkupban — jóval sorsdöntőbb szerepű volt, mint ahogy azt a konkrétan kimutatott jövevényszavak számadatai tükrözik (MÁRK: NéprNyt. 19—20). A szamojédság és török nyelvek között már az időszámításunk kezdetétől fogva (vagy ezt megelőző időkből is) számolunk kapcsolatokkal (JANHUNEN: MSFOu. 158, JOKI: MSFOu. 103, SO 47, RÓNA-TAS: CQIFU 3), melyek a szölkupok esetében az egész nép történetét végigkísérték s a déli szölkupok között teljes eltörökösödéshez vezettek (pl. a Csulim vidékén). Ez az egész kérdéskomplexum azonban — főleg a Tomszokban és Novoszibirszkben őrzött nagy mennyiségű szölkup szóanyag publikálása után — monografikus feldolgozásra vár.

A tunguz jövevényszavak problémájával legutóbb — osztják vonatkozásban — FUTAKY foglalkozott (Die tungusischen Lehnwörter im Ostjakischen), s bár részleteredményei nem minden esetben megnyugtatók, a kutatás irányát voltaképpen helyesen jelölte ki, s hasonló vizsgálat a tunguz jövevényszavak felderítésére más nyugatszibériai nyelvekkel kapcsolatban is kezdeményezhető (előreláthatólag a legtöbb tunguz jövevényszó a szölkupban, enyechben és tavgiban lesz található).

Íráni hatás e nyelvekben már nem érvényesül. Történetük során azonban közvetve-közvetlenül (délibb lakóhelyeken) kapcsolatba kerültek iráni nyelvekkel: az obi-ugor nyelvek iráni elemeinek KOBENCHY szentelt külön monográfiát (Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen).

Az előadottak érzékeltethetik, hogy sok részlet vár tisztázásra az északnyugat-szibériai nyelvek jövevényszavainak föl kutatásában. A korszerű szótárak hiányából adódó nehézségekhez sajnos több olyan tényező járul, amely akadály a kutatásnak. Ezek közül elegendő talán mindössze egyre utalnunk, arra nevezetesen, hogy Északnyugat-Szibéria népei között több helyütt meglehetősen általános a kétnyelvűség s ez a szavak áramlásához kedvező feltételeket teremt. A tarka nyelvi térkép miatt azután sok szó hatalmas vándorutat tesz meg és előfordul, hogy a szó végső forrása megállapítható ugyan, de tovaterjedésének bonyolult útja nem mindig követhető nyomon lépésről lépésre. Egy ilyen vándorszó a 'felsőbunda' jelentésű osztjé *kuwás*, Szurg. *kōḡás*, vogÉ *kuwás*, *kūs*, erdei jurák *kumäes*, orosz *зуб* és nyelv-

járás *кумыш*. Ezek kétségtelenül összefüggenek egymással, de az átvételek körülményei eléggé tisztázatlanok: valószínű mégis, hogy a szó az osztjából terjedt el. A kettős orosz átvétel körülményei azonban vitatottak: főleg a nyelvjárás *кумыш*-sal kapcsolatban vitatható, hogy az erdei jurákból származik-e, vagy az osztjából (a szurgutiból). A választól függően persze az erdei jurák szó eredete is bizonytalan. Ugyanilyen nehéz megmondani pl. a vogul *нан* és a jurák *нан* ('kenyér') szóról, hogy vajon közvetlenül a zürjénből származnak-e, vagy pedig osztják közvetítéssel kerültek átvételre (e szó még több szibériai nyelvben megvan és végső soron iráni eredetű). Számos hasonló eset volna még idézhető, amelyekből egy újabb tanulság is adódik, az nevezetesen, hogy az efféle vándorszavakat sosem szabad két nyelv egymás közötti viszonyában vizsgálni, hanem a tovaterjedésük zónájába eső valamennyi nyelv adatainak ismeretében kell róluk véleményt nyilvánítani (vö. orosz *пыжьян* 'Coregonus lavaretus pidschian; szibériai nagy maréna' ~ osztjNi. *pišjan* < vogÉ *pišjan*, ahol: or. ← osztj, osztj. ← vog. vagy zrj., vagy obi-ugor ← zrj. ? I. STEINITZ: ZschrftSlaw. 5).

E rövid áttekintés Északnyugat-Szibéria sokféle nyelvi kapcsolataira próbált reávilágítani s ezek a kapcsolatok adják a hátterét a kultúra egyéb területein megfigyelhető rokon vonásoknak, hatásoknak. A szamojédoknak (mindenekelőtt a jurákoknak) pl. nagy kulturális és gazdasági szerepe lehetett e vidéken a legeltetési réntartás terjesztésében. Ők adták át ezt a termelési módot a voguloknak, osztjákoknak, zürjéneknek (esetleg más népeknek is), de a szubartikus vadász- és halász életmód kialakításában is számolni kell velük. Sőt, a jurákok a folklór terén is hatottak szomszédaikra, bár sem a táncot nem művelik és — a sárándob kivételével — egyetlen hangszer sem ismernek. Epikus énekeik mégis nevezetesek s jellegzetességeik még a zürjén folklórban is élénk kerülnek, nem is szólva az enyec és tavgi epikus énekek jurák hatásairól. S noha vokális énekmódjuk és stílusuk különbözik az obi-ugorokétól vagy szölkupokétól, az epikai hagyomány szűzséinek, motívumainak és a bennük tükröződő mitológiai elképzeléseknek hasonlóságaiban is megeljük azon sajátosságokat, amelyek a nyelvi jelenségekkel együtt egy-egy areális keretbe foglalják Északnyugat-Szibéria népeit.

HAJDÚ PÉTER

Irodalom

- AHLQVIST, AUGUST, Über die Kulturwörter der obischugrischen Sprachen. JSFOu. 8 (1890): 1—22.
- BALANDIN, A. N., Russkie elementy v obsko-ugorskih jazykah. Leningrád 1949.
- SZ. BAKRÓ-NAGY, MARIANNE, Die Sprache des Bärenkultes im Obugrischen. (Bibliotheca Uralica 4.) Budapest 1979.
- BÖHNKE, LISELOTTE, Die russischen Lehnwörter in der ostjakischen Sprache. (Kézirat) Berlin 1960.
- DONNER, KAI, Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken. JSFOu. 50/1 (1924): 1—42.
- DONNER, KAI, Über das Alter der ostjakischen und wogulischen Renntierzucht. FUF 18 (1927): 115—144.
- FILIPPOVA, T. M., O nekotoryh tjurkskih elementah v leksike selkupszkiego jazyka. In: Proischozdenie aborigenov Sibiri 2. 1973. 78—79.
- FILIPPOVA, T. M., O sootvetstvii značenija v nekotoryh sel'kupszko-tjurkskih slovarnyh obščenosztjah. In: Jazyki i toponimija. Tomsk 1976. 50—52.
- FOKOS DÁVID, Jövevényszó kutatások. NyK 55 (1953): 3—59.

- FOKOS-FUCHS, D. R., Aus dem Gebiete der Lehnbeziehungen. ALH 3 (1954): 211—287.
- FUTAKY, ISTVÁN, Tungusische Lehnwörter des Ostjakischen. Wiesbaden 1975.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, Adalékok az obiugor nyelvek szókészletének eredetéhez. NyK 32 (1902): 192—215.
- HAJDÚ, PÉTER, Die ältesten Berührungen zwischen den samojedischen und den jenisseischen Völkern. AOH 3 (1953): 73—101.
- HAJDÚ, PÉTER, Prädikative Nominalflexion in den samojedischen Sprachen. ALH 25 (1975): 1—30.
- HAJDÚ, PÉTER: Samojedologische Schriften. (StUA 6.) Szeged 1975.
- HELIMSKIJ, E. A., Drevnejšie ugorsko-samodijskie jazykovye svjazi. Tartu 1979. 1—20. 1.
- HONTI LÁSZLÓ, Osztják — jurák lexikális kölcsönzések. NyK 80 (1978): 358—369.
- IL'INA, L. A., Ob upotreblenii zaimstvovannyh russkikh sojuzov v sel'kupskom jazyke. In: Jazyki i toponimija. Tomsk 1976. 52—55.
- JANHUNEN, JUHA, Samoyed — Altaic Contacts. Present state of research. MSFOu. 158 (1977): 123—129.
- JOKI, AULIS, Indochinesische Lehnwörter im Samojedischen. FUF 29 (1946): 202—221.
- JOKI, AULIS J., Die Lehnwörter des Sajansamojedischen. MSFOu. 103 (1952).
- JOKI, AULIS, J., Die Tungusen und ihre Kontakte mit anderen Völkern. Studia Orientalia 47 (1977): 109—119.
- KÁLMÁN BÉLA, Russkie zaimstvovanija iz ob-ugorskih jazykov. ALH 1 (1952): 249—272.
- KÁLMÁN, BÉLA, Die russischen Lehnwörter im Wogulischen. Budapest 1961.
- KANNISTO, ARTTURI, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen. FUF 17 (1925): 1—264.
- KATZ, HARTMUT, Generative Phonologie und phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samojedischen. München 1975.
- KORENCHY, ÉVA, Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Budapest 1972.
- KUZ'MINA, A. I., Grammatika sel'kupskogo jazyka. Č. I. Novosibirsk 1974. 156—175.
- LEHTISALO, TOIVO VILHO, Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki 1956.
- MÁRK, TAMÁS, Über die türkischen Lehnwörter im Sölkupischen. Néprajz és Nyelvtudomány (Szeged) 19—20 (1975—1976): 243—252.
- MENGES, KARL HEINRICH, The South-Siberian Turkic Languages III. Notes on the Samoyed Substratum. Central Asiatic Journal 2 (1956): 161—175.
- PAASONEN, HEIKKI, Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF 1 (1902): 81—137.
- PANTELEVA, S. A., Neneckie zaimstvovanija v severnorusskikh govorah. Učenie Zapiski Ural'skogo Gos. Univ.-ta 8. Ser.Fil. 8 (1969): 45—57.
- POPPE, NICHOLAS, Zur Frage nach den sprachlichen Berührungen der Jurak-Samojeden und den Tungusen. MSFOu. 150 (1973): 269—271.
- PUSZTAY, JÁNOS, Vlijanie russkogo jazyka na neneckij jazyk. Annales Univ. Budapestiensis, Sectio Linguistica 6 (1975): 85—92.
- RÉDEI KÁROLY, Jurákszamojéd jövevényszavak a zürjén nyelvben. NyK 64 (1962): 71—95.
- RÉDEI, KÁROLY, Juraksamojedische Lehnwörter in der syrjänischen Sprache. ALH 13 (1963): 275—310.
- RÉDEI, KÁROLY, Einige juraksamojedische Lehnwörter im Russischen. Studia Slavica 12 (1966): 359—360.
- RÉDEI, KÁROLY, Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Budapest 1970.
- RÉDEI KÁROLY, Osztják jövevényszavak a szelkupban. NyK 74 (1972): 181—193.
- RÉDEI, KÁROLY, Beiträge zu den russischen Lehnwörter im Wogulischen. FUM 1 (1977): 149—151.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS, On the Earliest Samoyed — Turkish Cortacts. CQIFU 3. Turku 1980. 377—385.
- SAUER, GERT, Zu den russischen Lehnwörtern im Ostjakischen. CTIFU 1. Tallinn, 1975. 677—668.
- SORVAČEVA, V. A., Neneckie i hantijskie zaimstvovanija v govore zaural'skih komi. Istoriko-Fil. Sbornik 6. Syktyvkar 1960. 171—177.
- STEINITZ, WOLFGANG, Zu den samojedischen Lehnwörtern im Ob-Ugrischen. UAJb 31 (1959): 426—453.
- STEINITZ, WOLFGANG, Ostjakische Lehnwörter im Russischen. Zeitschrift für Slawistik 5 (1960): 483—519.
- STEINITZ, WOLFGANG, Etymologische Beiträge III: Selkupische Lehnwörter im Ostjakischen. ALH 13 (1963): 213—223.
- SINOR, DENIS, Uralo-Tunguz Lexical Correspondences. In: LIGETI L. (szerk.): Researches in Altaic Languages. Budapest 1975. 245—65.

- TENIŠEV, E. R., O tjurkizmah v sel'kupskom jazyke. MSFOu 158 (1977): 235—239.
- TEREŠČENKO, N. M., O russkich vlijanijah na neneckij jazyk. UčZap. LGU 157. FakNarSev. 2. Leningrad 1953. 60—83.
- TEREŠČENKO, N. M., K voprosu o vzaimootnošenii samodijskich jazykov s jazykami drugih grupp. VoprJaz. 1957: 101—103.
- TEREŠČENKO, N. M., K voprosu o nenecko-hantijskich jazykovih svjazah. VoprJaz. 1959: 96—103.
- TEREŠČENKO, N. M., Vlijanie russkogo jazyka na jazyk nganasanov. VoprSovFUV 2/1. Petrozavodszk 1974. 99—102.
- TOIVONEN, Y. H.: Türkische Lehnwörter im Ostjakischen. JSFOu 52 (1944): 1—20.
- TOIVONEN, Y. H., Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF 32 (1956): 1—169.
- VERBOV, G. D., Dialekt lesnyh nencev. Novosibirsk 1973. (SamSborn).
- WICHMAN, YRJÖ, Samojedisches Lehnwort im Syrjänischen. FUF 2 (1902): 165—183.
- ŽEREBCOV, L. N., Etničeskie i kul'turno-istoričeskie svjazi komi s finno-ugrami i samodijcami. Syktyvkar 1974.

Language Contacts in North-West Siberia

by PÉTER HAJDÚ

Present paper deals with Sprachbund phenomena among NW Siberian languages. Examples showing an areal affinity covering the whole of that territory are pointed out in this report, the English original of which was delivered at a Symposium on „Cultural Contacts in the Arctic Area” (arranged by the Faculty of Arts on the occasion of the 500th anniversary of the Uppsala University, June 6—9. 1977). The entire text of this lecture will be published in English in the Acts of the Symposium (Fenno-Ugrica Suecana 2).

Szófejtések

196. Magyar *fürdik* '(sich)baden'

1. A m. *fürdik* (*füröd-, fürd-*) 'baden, sich baden', *fürösz*' (tr.) baden' szóra vonatkozó R és N adatok: 1256: Prima meta incipit a *feredeuzyg* frn. (Oklsz.); 1350 k.: *furifcte* (KT); 1474: *ketheleneit rea hog meg fereggiek* (BirkK 3); 1530—32: *megh firöztene* (TihK 18); N *feredik, feredik, firdenyi, förödik* (MTSz.). A *-d* visszaható-gyakorító, az *-sz* műveltető képző. A kikövetkeztethető *fir-* ~ *fër-* ~ *für-* alapszót a TESz. (uo. további irodalom) a *ferde* 'schiefl, schräg, quer', *fertő* 'Suhle, Pfuhl, Sumpf', *fereng* 'sich (herum)wälzen, suhlen', *férgeteg* 'Sturm, Sturmwind, Unwetter', *fürge* 'flink, frisch, rege' szavak *fër-* ~ *fer-* ~ *für-* tövével hozza összefüggésbe. A *ferde* stb. alakok a *fordít* 'kehren, wenden, drehen' magas hangrendű változatai. E magyarázat szerint a *fürdik* eredeti jelentése 'forgolódik; sich herumdrehen, sich (herum)wälzen' lehetett. A '(sich) baden' jelentés a 'vízben forgolódik; sich im Wasser (herum)wälzen' alapján alakulhatott ki.

2. A *fürdik* igének van azonban egy másik szóba jöhető egyeztetése is. Hangtani s főleg jelentéstani szempontból ugyanis a magyar szó kifogástalanabban illik a következő etimológiai családba:¹ v o g. (WV 33) TJ *päwl-*, AK P *päyl-*, Szó. *pawl-* 'sich baden' | o s z t j. (KT 678) V *pöyal-* 'im See schwimmen, baden (die Ostjaken haben keine Badestuben)', DN *pepat-* 'schwimmen, baden', O *pewal-* 'im See baden, schwimmen, in der Badestube baden' | z ü r j. (WUo.) Sz. *pilsi-*, V P *pivsi-*, (GEN.) KP *pu-lsi-* 'sich baden (in der Dampfbadestube)' | v o t j. (MUNK.) Sz. *pilask-*, K *pilatck-*, *plack-* 'sich baden, sich waschen', (WICHM.: FUF 15: 11) J *pilaski-*, *pivaski-* 'sich baden (z. B. im Fluß)', Sz. *pilat-*, K *pilat-*, *plat-* '(tr.) baden, waschen, schwemmen (z. B. ein Pferd), begießen' (e rokon nyelvi szók etimológiai összetartozására vonatkozóan l. MUSz. 549; SETÄLÄ: NyK 26: 416 jegyz., FUF 12: 73, JSFOu. 30/5: 70; Beitr. 65; DONNER: MSFOu. 49: 167; UOTILA, SyrjChr. 136; LEHTI-SALO: Vir. 1959: 218; LYTKIN, VokPerm. 146; ESzK). — A votj. *-šk-*, *-at-*, zürj. *-ši-* igeképzők.

A magyarban szórványos *l > r változással számolhatunk, ugyanúgy mint a következő szavakban is: m. *három* 'drei' ~ vog. *xirom* ~ finn *kolme*; m. *világ* 'Licht; Welt' ~ virág 'Blume, Blüte' (BENKÓ: NytudÉrt. 38: 20; TESz.); m. *csalít* ~ R *csarít* 'Gebüsch, Gesträuch'; *halánték* ~ R *haránték* 'Schläfe'. Vö. még észl *ära* (N *äla, ala*) (tiltó ige) ~ finn *älä*.

¹ A két magyarázat közül kétségtelenül a finnugor származtatás a valószínűbb, hiszen a magyarral egybevetett rokon nyelvi szavak jelentése egyértelműen 'fürdik; (sich) baden'. A belső eredet esetén viszont a 'fürdik' jelentést másodlagosnak kell tekintenünk.

A zürj. KP adat *uu* hangja a zürj.—*votj.* *i* alapján várható *o* helyett szabálytalan.

A finnugor alapalak **pilkä-* (**pülkä-*), az eredeti jelentés pedig '(sich) baden' lehetett.

A finn *poltta-* 'brennen', mord. E *pulta-* ua. igéket az ESzK ?-l el a permi szavakkal vetette egybe. Az említett szavak a finn *pala-* 'brennen' stb. családjába tartoznak (l. SKES), s így sem szóközépi *l*-jük, sem pedig eltérő jelentésük miatt nem vonhatók ide.

A többek által az obi-ugor és permi szavakhoz kapcsolt *szam. kam. po-* 'sich baden, schwimmen' (SETÄLÄ: FUFU 12: 73, JSFOu. 30/5: 70; Beitr. 65 ?-l el; DONNER: MSFOu. 49: 167; UOTILA, SyrjChr. 136 ?-l el; LEHTISALO: Vir. 1959: 218 ?-l el) feltehető szóbelseji **t* hangja miatt (vö. jur. O *pader-* 'tauchen, (sich) baden') nem tartozhat ide.

197. Osztják *pək-* 'ertragen'

O s z t j. (KT 681) Trj. *pək-* 'ertragen, vertragen (z. B. Kälte, Branntwein, Schimpfen, Schmerzen); aushalten, vermögen (etw. zu tun)', DN *pək-* 'dulden, ertragen; geduldig, besonnen sein, warten', Kaz. *pāk-* 1. 'ertragen, vertragen (z. B. Kälte); vermögen, können (physisch od. finanziell); an sich halten, warten', 2. 'auskommen, sich einigermaßen durchschlagen', O *puk-* = Kaz. 1. — Ez az osztják ige a zürj. (WUO.) Sz. V I P Ud. *pik-* 'stützen, unterstützen, mit Stütze(n) versehen; drücken, drängen' átvétele. A mássalhangzók teljesen azonosak (zürj. *p-k* → osztj. *p-k*). A zürj. *i* hangnak ősosztj. **ə*-vel való helyettesítése is szabályos (l. TOIVONEN: FUF 32: 138), az O u a *p* utáni helyzettel függ össze (l. STEINITZ, OstjVok. 89—90; TOIVONEN: i. h.).

Az osztják és a zürjén szó a jelentés szempontjából — látszólag — távol áll egymástól. Bizonyos szókapcsolatokban azonban a zürjén szónak is van 'ertragen usw.' jelentése: (FOKOS-FUCHS) V *čig pik-* 'Hunger leiden', V *nužatuža pik-* 'arm sein, Not leiden', Ud. *nužda pik-* 'Not leiden, ertragen' (*pik*-alatt); (SziSziK) Pecs. *šog pik-* 'ropebat, repnet' rope'. Az osztj. *pək-* 'ertragen, vertragen' jelentése valószínűleg az ilyenféle zürjén szókapcsolatokból származik.

Az osztj. (KT 682) C Kr. *pəkät-*, 'ab-, zurückhalten (C Kr.), (pass.) sich halten, sich enthalten (C Kr.)' talán a zürj. (WIED.) *piked-* 'stützen, unterstützen' átvétele; az *-ät-* zürjén eredetű igeképző (vö. GANSCHOW, Die Verbalbildung im Ostjakischen. Wiesbaden 1965. 102). Persze az sem lehetetlen, hogy az osztj. *pəkät-* belső képzés egyéb *-ed-* képzős zürjén jövevény igék mintájára. Elyben az osztj. (KT 682) Kr. *pəkäs-*, *-äš-* 'ab-, zurückhalten; (pass.) sich fernhalten' is származhat egy zürj. **pikäs-* alakból, ilyen származék azonban a szótárakban nem található. Sokkal valószínűbb tehát, hogy az osztj. *pəkäs-* *-äš-* belső képzés más *-äs-*, *-äš-* (< zürj. *-as-*) képzős igék analógiájára (az osztj. *-äs-*, *-äš-* képzőre vonatkozóan l. GANSCHOW: i. m. 105—106).

Az AHLQVIST szójegyzékéből ismeretes v o g. É *pak-* 'leiden' vagy közvetlen zürjén jövevényszó, vagy pedig osztjából való (vö. Kaz. *pāk-*) kölcsönzés. A vogul és az osztják szót először PAASONEN (PD 1733) vetette össze egymással.

198. Osztják *peyrim uj* 'Keller, Grube'

Az osztj. (KT 680) V *peyrim uj* 'in die Erde gegrabener Keller, Grube', (*uj* 'Raum unter etwas') *peyrim* előtagjának jelentése és hangalakja az or. *nozpeb* 'verem, pince; Grube, Keller' szóra emlékeztet, de mégsem származhat abból, mivel az orosz hangsúlyos *o*-nak nem felelhet meg *e* és az or. *б* (fonetikailag *p*) hangnak nem felelhet meg *m* az osztjákban. A zürj. (WUo.) V Pecs. *pegreb*, Ud. *pegreb*, Lu. *pogreb* 'Keller' (<or.) szóból való eredeztetés esetén az osztjákban **peyrip* alakot várnánk (átadó formául tökéletesen ideillő **pegrem* nincs a zürjében!). A szóvégi osztj. *-m* talán a zürj. (WUo.) I *pagrem* 'Keller' (<? or.) hatásával magyarázható.² Ebben az esetben két zürjén szó — *pegreb* és *pagrem* — keveredett az átvevő osztják nyelvben. (Erre a szókölcsönzési típusra vonatkozóan l. RÉDEI: NyK 79: 209, a 167. sz. etimológia.) A szóvégi osztj. *-m* persze lehet belső fejlődés (disszimiláció) eredménye is: **peyrip* > *peyrim*. Az ily módon feltehető osztj. **peyrip* a zürj. *pegreb* alakból könnyen megmagyarázható. A zürj. *p-gr-* → *p-yr-*, ill. a zürj. *e-ε(e)* → osztj. *e-i* hanghelyettesítés teljesen szabályszerű (vö. TORVONEN: FUF 32: 11, 106 kk., 121, 134, 142).

199. Osztják *weš* 'Gesicht'

Az itt következő szavak etimológiailag összetartoznak egymással: osztj. (KT 228) Trj. *wānc* 'Gesicht', DN *wenč* 'Stirn', Kaz. *weš* (*wenš-*) 'Gesicht', O *wes* 'Gesicht; Scham, Schamgefühl' | s z a m. s z e l k. (CASTR.—LEHT.: MSFOu. 122: 26) Ta. Kar. *wuend*, Ke. *wandv*, *wandv*, -ə, NP *wandi*, *wendi*, N *wand* 'Gesicht, Antlitz; das Vordere', (ERD.) Ta. *wenti* 'Gesicht, Antlitz, Backe, Wange', (DONN., mscr.) Ty. *wand* 'kasvot; Gesicht'.

A jelentéstani egyezés nyilvánvaló, az eredeti jelentés 'arc; Gesicht' lehetett. — Az uráli alapnyelvre szóközépi *-*nč-* tehető fel. Az osztják interdiaktális megfelelések (-*nč*, -*š* ~ -*nš*, -*s*) szabályosak. A szelkupban az -*nt-*, -*nd-* mellett bizonyos nyelvjárásokban -*nž-*t várnánk, ilyen azonban a rendelkezésünkre álló forrásokban nincs. Lehetséges, hogy az *nt*, *nd* tulajdonképpen a kakuminális *nč* fonetikai realizációja (*nč*). (A *č* ~ *t* megfelelésről l. KATZ, Generative Phonologie und phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samojedischen. München 1975. 110.) A feltehető első szótagi **e*-nek a szelkupban *e*, *a* folytatója is lehet.

Az uráli alapalak **wenčs* lehetett. — A szelkup szónak az osztj. V *wānem* 'Gesicht' szóval való régebbi egybevetése (CASTRÉN, Versuch 101; PATKANOV 192) nem fogadható el, mivel a szelk. *nt*, *nd* hangkapcsolatnak nem felelhet meg osztj. *n*.

200. Zürjén *id*, votják *jidj* 'Gerste'

A zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Ud. P *id* (*idj-*, P *id-*), (GEN.) KP *id* 'Gerste' és a votj. (MUNK.) Sz. *jidj*, K *dādā*, (WICHM., közli UOT.: MSFOu. 65: 78) G *jedj* ua. szót UOTILA (SyrjChr. 82) nagy kétkedéssel (erre utal a két

² Az osztj. *peyrim* első szótagi *e*-je miatt nem származhat a zürj. *pagrem* alakból, mint ezt TORVONEN (FUF 32: 48 ?-lel) feltette.

kérdőjel) a következő permi szavakhoz kapcsolta: zürj. (WUo.) *ji-, jĭ-, i-*: V P *jiki*, Sz. Lu. *jiki*, I *jikĭ*, Ud. *iki* 'Spreu, Kleie, Spelze, Granne (an Ähren)', (GEN.) KP *jiki* 'Spreu' (*ki* 'Ährenspitze'); votj. (MUNK.) Sz. *ju*, K *du* 'gabona; Getreide', (WICHM.) G J *ju*, *juu*, MU *du* 'ua.; Saat' (~ mord. M *juv* 'Acheln, Spreu', finn *jyvä* 'Korn, Getreide, Same' < árja, vö. FUV; SKES; JOKI: MSFOu. 103: 44, 151: 265; E. ITKONEN: UAJb. 41: 81). A zürj. *-d* ~ votj. *-di* elem szerepéről és eredetéről UOTILA nem nyilatkozik. Talán éppen ezért nem tér ki az ESzK a zürj. *id* ~ votj. *jĭdi* további etimológiai összefüggéseire. Az ESzK szerint a permi szavak ősermi előzménye **jüdi* lehetett.

Véleményem szerint UOTILA óvatossága a zürj. *id* ~ votj. *jĭdi* *i-, jĭ* elemét illetően szükségtelen. A 'Gerste' jelentésű permi szavak jelentéstani szempontból jól egyeztethetők az árja eredetű zürj. *jĭ-, jĭ-, i-*: *jĭki* stb. ~ votj. *ju* (~ finn *jyvä* stb.) alakokkal: a zürj. *id* ~ votj. *jĭdi* esetében jelentésszűküléssel ('Getreide' → 'eine Art Getreide' → 'Gerste') kell számolnunk. A származtatás hangtanilag is kifogástalan. A zürj. *jĭ-, jĭ-, i-*: *jĭki* ~ votj. *ju* ősermi előzményeül feltehető **jü* (l. ESzK) jól illik a zürj. *id* ~ votj. *jĭdi* alapján kikövetkeztetett ősermi **jüdi* **jü-* részéhez. A zürj. *id* szóban **jĭd* (**jĭdĭ*) > *id* (*idĭ*-) változás történt (UOTILA: MSFOu. 65: 78). A zürj. *-d* ~ votj. *-di* denom. főnévképző (kicsinyítő képző). Ugyanez a képző van meg a következő szavakban is: zürj. *čard* 'Blitz' (~ *čar-bi* ua.), zürj. *vad* 'See ohne Abfluß, Waldsee od. Waldteich ohne Abfluß', zürj. *nĭrd* 'Landspitze' (~ *nĭr* 'Nase'). A képzőre vonatkozóan l. A. KÖVESI, Permiképz. 76 kk. A zürj. *idĭ- j* eleme másodlagos mássalhangzó — V. I. LYTKIN (CSIFU 1: 324 kk.) szerint a *j* végső soron a *FU e* tő folytatója (a *j* eredetéről tévesen GANSCHOW: NyK 81: 57 kk.) —, a votj. szóvégi *-ĭ* viszont megőrzött ősermi végmagánhangzó.³

201. Jurák *nāđā-* 'helfen'

V o g. (WV 88) TJ *nāt-*, AK FK P *nōt-*, So. *nōt-* 'helfen' | o s z t j. (KT 642) DN *not-*, (kop.) *n-*, C *not-* 'helfen', Kaz. *nōt-*, O *nāt-* 'helfen; hinzufügen, zugeben (beim Messen, Wiegen; zum Preis)'. — Az obi-ugor szócsalád óiráni vagy középíráni jövevényszó lehet: **nād-* > av. *nāidyah-* 'der schwächere; unterliegend', óind. *nāđhamānah* 'Hilfe suchend', *nāđhas-* 'Hilfe' (KORENCHY, ILOS 61).

A vogul és az osztják szónak a sam. jur. (LEHT. 311) O *nāđā-* 'helfen; zugeben (z. B. Geld beim Tauschhandel)' igével való összefüggését — ősrökönsságra gondolva — többen észrevették (MUNKÁCSI: NyK 23: 91; HALÁSZ: NyK 24: 461; PATKANOV 86; SZEREBRENNYIKOV: ALH 15: 300). GOMBOCZ (NyK 32: 201) az obi-ugor szavakat származtatja a jurákból, PAASONEN (FUF 7: 23, Beitr. 81) viszont a jur. *nāđā-* ról nyilatkozott úgy, hogy jövevényszógyanús.

A jurák szónak a többi szamojéd nyelvben nincs megfelelője. A jur. *nāđā-* 'helfen' csupán az osztják O nyelvjárás közelében fekvő tundrai O, Szej., valamint a Kazymhoz közel levő erdei Nj., Lj., Kisz. nyelvjárásokban fordul elő. Az a körülmény, hogy a jurák szó csak az osztjakkal szomszédos nyelvjárásokból van adatolva, arra mutat, hogy a jur. *nāđā-* osztjából való átvétel.

RÉDEI KÁROLY

³ A votj. (WIED.) *je* 'Gerste' talán a votj. *jĭdi*, *jĭdi* alapszava, bár az is lehetséges, hogy a *je* elvonással keletkezett oly módon, hogy a *-di*, *-di* szóvéget többes szám 2. sz. birtokos személyjelnek fogták fel (l. UOTILA: MSFOu. 65: 78).

Etymologien

von KÁROLY RÉDEI

196. Ungarisch *fürdik* 'baden, sich baden'

Ung. *fürdik* 'baden, sich baden' kann etymologisch mit der folgenden Wortsippe verknüpft werden: TJ *páwt-*, So. *puwl-* 'sich baden' | ostj. V *pöwəl-* 'im See schwimmen, baden' | syrj. S *pělśj-* 'sich baden' | wotj. *pělśk-* id. Im Ung. kann man einen sporadischen Lautwandel *l > r annehmen, vgl. finn. *kolme* ~ wog. *χūrom* ~ ung. *három*, ung. *világ* 'Licht, Welt' ~ *virág* 'Blume, Blüte'. Ung. -d, syrj. *śj-*, wotj. -*śk-* sind deverb. Verbal-suffixe. — PFU **pělks-* (**pülks-*) 'sich baden'.

197. Ostjakisch *pək-* 'ertragen'

Ostj. *pək-* 'ertragen', Kaz. *pək-* 'ertragen, vertragen (z. B. Kälte)' ist ein syriänisches Lehnwort: syrj. *pək-* 'stützen, unterstützen; drücken, drängen'. In gewissen Redewendungen hat auch das syriänische Verb die Bedeutung 'ertragen, leiden', wie z. B. *śjg pək-* 'Hunger leiden', *nužda pək-* 'Not leiden, ertragen'. Die Bedeutung 'ertragen, vertragen' des ostjakischen Wortes stammt aus solchen Konstruktionen.

198. Ostjakisch *peyrim uj* 'Keller, Grube'

Ostj. V *peyrim uj* 'in die Erde gegrabener Keller, Grube' (*uj* 'Raum unter etwas') wurde aus dem syrj. V Peč. *pegreb*, Ud. *pegreb* 'Keller' (< Russ.) entlehnt. Im Ostjakischen ist eine Dissimilation **peyrıp* > *peyrim* vor sich gegangen.

199. Ostjakisch *weš* 'Gesicht'

Ostj. Trj. *wəńč* 'Gesicht', DN *wenč* 'Stirn', Kaz. *weš* (*wenš-*) 'Gesicht' kann mit dem folgenden selkupischen Wort etymologisch zusammengehören: Ta. Kar. *wuend*, Ke. *wando*, NP *wandi*, Ty. *wand* 'Gesicht, Antlitz'. — PU **wenčs* 'Gesicht'.

200. Syriänisch *id*, wotjakisch *jidj* 'Gerste'

Das Grundwort der permischen Wörter: syrj. *id*, wotj. *jidj* ist *jĭ-*, *ji-*, *i-*: *jiki* 'Spreu, Kleie, Spelze, Granne (an Ähren)' ~ wotj. *ju* 'Getreide, Saat' (~ finn. *jyvä* 'Korn, Getreide, Same' usw. < arisch). Die urpermische Grundform mag **jūdi* gewesen sein. Syrj. -d wotj. -*dj* ist ein denom. Nominalsuffix.

201. Sam. Jur. *nāđā-* 'helfen'

Sam. Jur. *nāđā-* 'helfen' < ostj. DN *not-*, (kop.) *n-*, Kaz. *not-*, O *nat-* id.

A permi elativusrag eredete

1. A permi nyelvek esetragjai történeti szempontból két csoportba oszthatók: egyelemű vagy primer ragok és két elemű vagy szekunder ragok. A primer esetragok — egyetlen kivétellel — PU—PFU eredetűek. A primer esetragok a következők:

Inessivus: zürj. *-in* ~ votj. *-in* (<PU **-na/*-nä*).

Elativus: zürj. *-is* ~ votj. *-is* (<?).

Illativus: zürj. *-e* ~ votj. *-e* (<PU **-k*).

Prosecutivus: zürj. *-ed*, P *-et*, *-et* ~ votj. G *-iki*, *-iti*, *-iti*, M J *-eti*, MU *-eti*, *-iti*, Uf. *-iti* (<PU **-ta/*-tä*).

Terminativus: zürj. *-eš* ~ votj. *-oš*, *-oš*, *-oš* (<PU **-čš*, vö. WICHMANN: FUF 16: 162; TOIVONEN: FUF 19: 164; HAJDÚ: In memoriam G. Mészöly (Szeged 1961): 119, CIFU 269; LIIMOLA: MSFOu. 127: 196).

Instrumentalis: zürj. *-en* ~ votj. *-en*, *-in* (<PU gen. **-n* vagy PU loc. **-na/*-nä*).

Prolativus (csak határozószókban és összetett ragokban): zürj. *-i* ~ votj. *-i* (<PFU **j*).

Lativus (csak határozószókban és összetett ragokban): zürj. *-ń* ~ votj. *-ń* (<PU **-ń*).

Ebbe a csoportba sorolandó az accusativus ragja is, mely egyszerű alakjában (zürij. *-e* ~ votj. *-e*) elsősorban névmásokban jelenik meg: zürj. *mene* 'engem', P *kinge* 'kit', votj. *mone* 'engem', *maje* 'mit'. A névszói paradigmában teljesebb alakja használatos: *-es* ~ votj. *-ez*, *-es* (a permi nyelvek accusativusragjáról l. legutóbb RÉDEI: CTIFU 1: 133—8). — Az egyelemű esetragok közül a tudomány jelenlegi állása szerint az elativus ragja ismeretlen eredetű.

A szekunder esetragok coaffixum + primer esetrag, illetőleg két primer esetrag kapcsolatából keletkeztek. Az előbbi típusba tartoznak a következők: gen.: zürj. *-len* ~ votj. *-len*; gen.-abl.: zürj. *-liš* ~ votj. *-leş*, *-liš*; dat.: zürj.: *-li* ~ votj. *-li*; cons.: zürj. *-la*; appr.: zürj. *-lan* ~ votj. *-lan*. E ragok korára vonatkozóan megoszlanak a vélemények: egyesek szerint finn-permi korúak, mások szerint a finnségi nyelvekben, a cseremiszenben és a permi nyelvekben egymástól független, konvergens fejlődéssel van dolgunk. Az utóbbi nézet hívei arra szoktak hivatkozni, hogy az *l* coaffixumos ragok a lappból és a mordvinból hiányoznak. Erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérünk.

Rag + rag összeolvadása útján keletkeztek a következő permi kázusok: transit.: zürj. *-ti* ~ votj. *-ti*, *-li*, *-ki*; praecl.: zürj. *-ša*; egr.: zürj. *-šan* ~ votj. *-šan*, *-šan*, *-išen*, *-išen*; carit.: zürj. *-teg* ~ votj. *tek*; adv.: zürj. *-ja*, *-ji* ~ votj. *-ja*. Talán idetartozik a zürj. comitativus *-ked* ragja is.

Vannak a permi nyelvekben kisebb számban névutói eredetű esetragok is, de ezek nem ősspermi koriak, hanem az egyes nyelvek külön életében keletkeztek. Például: zürj. P *-vjn*, *-vvin* (superessivus), *-vis*, *-vvis* (delativus), *-ve*, *-vve* (sublativus); zürj. P *-vi* (terminativus); votj. *-ńjn* (adessivus), *-ńe* (allativus). E ragokra vonatkozóan l. RÉDEI, Postp 13, 64, 153.

2. Az eleddig ismeretlen eredetű zürj. *-is*, votj. *-is* elativusragnak a következő allomorfbai vannak:

a) zürj. *-is*, FV P KP *-is* ~ votj. *-is*, *-is* (abszolút szóvégi helyzetben): zürj. *veris* 'erdőből', *kerkais* 'házból', P *kerkuis* ua., votj. *lipetis* 'tetőről', G *odig kiliš-ĩmĩš* 'egyhangúan' (tkp. 'egy nyelvből és egy szájból');

b) zürj.-votj. *s*: 1. birtokos személyjelek előtt a zürjénben: *pižšim* 'csónakomból', P *vasis* 'abból a vízből'; 2. két- és több tagú magánhangzóra végződő tövek után mindkét permi nyelvben: zürj. FV *derevnaš* 'faluból', votj. *korkaš* 'házból'; 3. ugyanez az allomorf jelentkezik bizonyos egytagú zürjén és votják határozószóiban is: *taš* 'innen', *seš* 'onnan', *kis* 'honnán', votj. *maš* (~ *maiš*) 'miért'; vö. még zürj. (nyelvj.) *vaš* (< *vaiš*) 'vízből';

c) votj. *-ist-*, *-išt-* (birtokos személyjelek előtt): *ludištĩm* 'a szántóföldemről', *korkaštĩm* 'a házamból', G *ĩmĩštĩz* 'a szájából'; az *-št-* van meg a votják személyes és visszaható névmások ablativusi alakjaiban is birtokos személyjelek előtt: *miņeštĩm* 'tőlem', *miļeštĩm* 'tőlünk', *tiļeštĩd* 'tőletek', *asleštĩm* 'magamtól'. Feltehetőleg ugyanez az *št* (*šti*, *-šti*) rejlik a zürj. (WUo.) *mišt*, *mišti*, *mišti* 'után' névutóban és egyes zürjén határozószavakban is: (uo.) Pecs. *velišti*, V Sz. *velišti* (~ V Sz. *veliš*, V *veliš*) 'jetzt erst, erst dann'; (SzfSzlK) Ud. *asulištem* 'с урпа' (*asivšan* alatt), Ud. *eništem* 'с нынешнего, теперешнего момента, времени' (l. *enišan* alatt) stb. Az *-em* ugyanaz a képzőelem lehet, mint amelyik a *tašem* 'ilyen', *sečem* 'olyan' névmásokban is megvan.

BUDENZ (UgrSprSt. 2: 44, UA 385), FUCHS (A locativus-féle határozók a votjákban. Budapest 1906. 6), SZINNYEI (FgrSprW. 2 67) és COLLINDER (Introduktion 160, Introduction 125 kételkedve) a zürj. *-is*, votj. *-is* (*-ist-*) stb. elativusragot a finn–volgai nyelvekbeli elativusraggal egyeztetették: finn *-sta/-stä* (*talosta* 'házból', *metsästä* 'erdőből'); lapp loc. (= iness. elat.) *-st* (*mæccest* 'erdőben, erdőből'); mord. E *-stof/-ste*, M *-sta* (E *modasto*, M *modasta* 'földből', E *veļeste*, M *veļesta* 'faluból'); cser. *-šec*, *šec* (csak névmási töben fordul elő: *tišec* 'innen', *tušec* 'onnan', *kāšec* 'honnán'). Ez a nézet az újabb szakirodalomban ma már általában nem kerül elő (vö. mégis COLLINDER: i. h.). A permi elativusrag eredetileg is jésített *š* eleme nem felelhet meg a rokon nyelvi ragok **s* (> finn, lapp, mord. *s*, cser. *š*) előrészének (vö. WICHMANN: FUF 16: 162; GULJAJEV: IsztFilSzb. 5 [1960]: 134 kk.).

RAVILA (Vir. 1934: 227–230; l. még E. ITKONEN: Vir. 1966: 275) a zürj. *kikiš* 'kétszer', *kujimĩš* 'háromszor' számnévi határozószóiban jelentkező *-is* végződést — mely voltaképpen elativusrag — a mord. *kavkšl* 'kétszer', *niļekšl* 'négyyszer', finn *kolmasti* (nyelvj. *kolmaisti*) 'háromszor' alakok mord. *-kšl*, finn *-sti* elemével vetette egybe. A feltehető **ŋšt* (> **ŋšt*) alakból azonban — némi hangtani nehézségek árán (az *ŋ* eltűnésének a rákövetkező *š* zöngésülését kellett volna előidéznie az ősspermi!) — csupán a permi **-išt* volna levezethető, de az **-išt* mellett az ősspermi párhuzamosan előforduló **-is* nem. Ez a magyarázat jelentéstanilag sem megnyugtató, mivel a mord. *-kšl* ~ finn *-sti* (< **-ŋštš*) végzések elativusi eredete nem bizonyítható.

SZEREBRENNYIKOV (IsztMorfPermJaz. 60 kk., l. még 14 kk.) szerint a permi **yšt* (= *yšt*) < **išta* elativusrag három esetrag (lativusi **i*, **j* + lativusi **š* + ablativusi **-ta*) kapcsolatából keletkezett. Ez a magyarázat sem fogadható el. Az *š* előtti **i*, **j* nem lativusrag, hanem tövégi magánhangzó (leíró szempontból kötőhangzó). Az *-iš*, *-is* ragnak az őspermiben *t* nélkül is volt elativusi funkciója (erről részletesebben l. az alábbiakban), ez pedig az *-š* feltett lativusi irányjelöléséből nem volna megmagyarázható.

A permi elativusrag funkcióira vonatkozóan l. GULJÁJEV: IsztFilSzb. 4(1958): 197—212, 5(1960): 131—163, 7(1962): 55—59, С-овые падежные суффиксы в коми языке (Автореферат). Сыктывкар 1962. 19; Грамматика современного удмуртского языка. Ижевск 1962. 108—109.

3. Ismeretes, hogy a PU alapnyelvben a honnan? kérdésre felelő eset ragja **-ta/*-tä* volt. Ezen ablativusrag a mai permi nyelvekben megváltott funkcióban van meg. A PU ablativusrag permi nyelvekbeli folytatója ugyanis a prosecutivusrag: zürj. *-ed*, P *-el*, PK *-et*, KP *-ot*; votj. G *-iki*, *-iti*, *-üti*, M J *-eti*, MU *-eti*, *-iti*, Uf. *-iti*. Például: Sz. *munisni kozja vered* 'sie gingen durch den Fichtenwald' (FOKOS-FUCHS, SyrjWb. *ver* alatt); V *kodi taje tujed munas* 'wer auf diesem Weg (od. diesen Weg) gehen wird' (uo. *tuj* alatt); *čelad muneni bereged* 'a gyermekek a part mentén mennek (SzovrKomi-jaz. 1: 145); votj. G *muket esiki koškiltam* 'sie flohen durch eine andere Tür' (WICHMANN, WotjChr.² 139); *kudetiz gine ulčæti en minj, kol-kudiz gorodlen centraz . . . potte* 'bármelyik utcán is menjél, mind a belvárosba vezet' (Gramm-SzovrUdm. 1: 199). Az ablativusi szerepből a prosecutivusi (= prolativusi) funkció jól megérthető, ilyen használata az ablativusragnak (ill. ablativusi névutónak) számos uráli nyelvben kifejlődött. Például: finn *menkää toista tietä!* 'Más úton menjetek!'; vog. AK *χoteχ lōηχel mənow?* 'welchen Weg gehen wir?' (LIIMOLA: MSFOu. 127: 174); osztj. Kaz. *kät dχep jālan-ikī χot-šās pör-wūs ewaət jōχi-pites* 'Der zweiköpfige jālan-Älter kam [fiel] durch das Bohrloch an der Wand des Hauses hinein' (RÉDEI, NOT 74); m. *arcul üt*. — A permi prosecutivusrag ablativusi eredetéről l. BEKE: NyK 41: 241—74; E. ITKONEN: FUF 32: 64; RÉDEI: NyK 70: 171 kk.; МАЛТУИНСКАЯ: in: Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. 251 kk.; részben helyesen: VÁSZOLYI: NyK 70: 47 kk.; tévesen: WICHMANN: FUF 16: 154 kk.; LAKÓ: MSFOu. 98: 219 kk., ALH 1: 75 kk., 347 kk., NyK 53: 14 kk.

Az *š* elemű elativusrag megjelenése az őspermiben minden bizonnyal összefüggésben van a *t* elemű ablativusrag szerepváltásával, vagyis a PU **-ta/*-tä* ablativusi-elativusi jelentésének az eltűnésével. A **-ta/*-tä* ablativusrag — mint láttuk — a permi nyelvekben ma prosecutivusi (prolativusi) szerepkörben használatos. De ablativusi alkalmazása sem tűnt el nyomtalanul: az *-is* elativusrag *-ışt-* allomorfiájának (votj. *jrištjm* 'fejemből', zürj. *velišti* 'jetzt erst, erst dann') *t*-jében ugyanis minden valószínűség szerint az ablativusi *t* rejlik (vö WICHMANN: FUF 16: 162; FUCHS: JSFOu. 30/14: 3; UOTILA: MSFOu. 65: 314; GULJÁJEV: IsztFilSzb. 5[1960]: 134 kk.) — A zürj. *mışt*, *mīšti* stb. *velišti* stb. alakok *t*-jében FUCHS később (FUF 18: 198 kk.) a *-t*, *-ti* transitivusraggal számolt.

A votj. *-ışt-*, *-ışt* elativusrag egyes nyelvjárásokban *-isk-* (< *-ışt-*) hangalakban fordul elő: MU *kriškjm* 'aus meiner Hand', K *kriškz* 'aus seiner Hand' (FUCHS: JSFOu. 30/14: 3; UOTILA: MSFOu. 65: 314). Az *-ışt* alak használata

a végmagánhangzók lekopása előtt az őspermiben szélesebb körű lehetett. Valószínű, hogy abszolút szóvégi helyzetben is — tehát nemcsak birtokos személyjelek előtt! — előfordult. A *t* elem eltűnését a **vörísti* > **vöríst* 'erdőből' féle alakból a végvokális lekopása és ezáltal a *t* szóvégi helyzetbe kerülése idézhette elő. A permi nyelvekben ugyanis az *st* kapcsolat szó végén általában *s*-szé egyszerűsödik, bár van példa a *t* megmaradására is: zürj. *śis* (töve: *śist-*) 'Wachs (des Schneiders)', *ves* (töve: *vešt-*), *vešt* 'Spanne', *riś* (töve: *rišt-*, *rišk-*) 'Käse, Käsemilch' (UOTILA: MSFOu. 65: 312—3, 329).

Az *-is* elativusrag létrejötté azonban nem csupán a *t* lekopásával függ össze, hanem feltehetőleg a korai őspermi alapnyelvben az **-is* és az **-ist* (< **isti*) egymás mellett fordulhattak elő. Ebből az őspermi kori kettősségből érthető meg, hogy miért van a zürjében *kerkaśid* 'házadból', *jurśis* 'fejből' (nem pedig **kerkaśtid*, **juristis*), a votjákban ellenben *korkaśtid*, *jiřištiz* (erre vonatkozóan I. GULJÁJEV: IsztFilSzb. 5[1960]: 139—140). Ha az *-is* (*-is*) az őspermiben a *t*-től függetlenül is betölthetett ablativusi szerepet, felvetődik a kérdés, mi az *s* eredete. Az *s* ablativusi-elativusi funkciója a PU-PFU alapnyelvig nem vezethető vissza, a rokon nyelvek negatív tanúsága szerint az alapnyelvben ilyen ablativusraggal nem számolhatunk.

4. Az *-is* elativusraggal etimológiailag azonosítható nyelvi elem a zürj. *-is*, votj. *-is*, *-is* nomen possessi képző. Példák: zürj. (WUo.) P *ivi-s* 'fernher kommend, aus der Ferne', (uo.) P *gortis* 'Haus-, häuslich', (uo.) P *matis* 'nahe', (uo.) P *vais* 'Wassergeist' (tkp. 'vízi'), (uo.) P *veris* 'Waldgeist' (tkp. erdei'); votj. (WIED.) *ulīs* 'untere', (uo.) *vilīs* 'obere, höchste', (FUCHS: KSz. 13: 88) *kīdokīsse mate vaj* 'die Fernen bring näher'. Ezzel a nomen possessi képzővel etimológiailag azonos a zürj. *-es*, votj. *-es* nomen possessoris képző, amelynek szórványosan szintén van nomen possessi jelentése. Például: (nomen possessoris) zürj. (WUo.) *bigjes* 'schaumig' (*big* 'Schaum'), (uo.) *virēs* 'mit Blut besudelt' (*vir* 'Blut'); votj. (MUNK.) *ukšoēs* 'pénzes' (*ukšo* 'pénz'), (uo.) *iześ* 'köves' (*iz* 'kő'); (nomen possessi) votj. (WIED.) *kareś* 'städtisch' (*kar* 'Stadt'). FUCHS (KSz. 13: 85—99, JSFOu. 30/14: 2—5) úgy vélekedik, hogy a nomen possessi funkció származik az elativusiból. Ez szemantikai szempontból valóban kifogástalan magyarázat volna. De ha figyelembe vesszük azt, hogy a permi nomen possessi képző (*-is*, *-is*) és a vele összetartozó nomen possessoris képző (*-es*, *-es*) finnugor (esetleg uráli) eredetű (vö. GYÖRKE, Wortb. 23; LEHTISALO: MSFOu. 72: 196; A. KÖVESI, Permiképz. 320 kk.), az elativusrag pedig csupán az őspermi korig vezethető vissza, akkor ez az okfejtés kronológiai okokból aligha fogadható el. Úgy véljük, éppen ellenkezőleg: az elativusi szerep fejlődött a nomen possessi jelentésből. A szintaktikai funkcióeltolódás, ill. funkciókeveredés bizonyos szerkezetekben könnyen végbemehetett. Az *-is*, *-is* elem például az itt következő példákban nomen possessi képzőnek és elativusragnak egyaránt felfogható:

Zürjén: *petis i pos-voziś vij šojis vilīsse* 'kiment és a pitvarbéli [= pitvarból, pitvarban] vajnak megette a felső részét' (FUCHS: KSz. 13: 90), *babazs vek pačcer vilin čumanis gen pelale* 'die Frau bläst auf dem Ofen unaufhörlich die Federn im Korb' [= a kosárbéli tollat] (FUCHS: JSFOu. 30/14: 3).

Votják: *bides duñneis limi bitmoz* 'der Schnee schmilzt in der ganzen Welt weg' (WICHMANN: JSFOu. 19/1: 15) [= 'az egész világbéli hó elolvad' vagy: 'az egész világról a hó elolvad']; *šures-doriś korkaez adže* 'egy útmelléki házat lát' (MUNK., VotjSzt. 400) [vagy: 'az út mellől/mellett egy házat lát'];

kort-göršokis šion 'vasfazekakból való étel' (FUCHS: KSz. 13: 88) [vagy: 'vasfazekakból étel'].

A nomen possessi képző efféle kettős szerepkörű alkalmazásából (zürj. **veris mort loktema* 'erdei ember érkezett' vagy: 'az erdőből ember érkezett') fejlődött ki még a korai őspermiben az *-is*, *-is* elem elativusi funkciója. Tekintettel arra, hogy a PU **-ta/*-tä* ablativusrag az őspermiben prosecutivusi funkciót öltött magára, és ezzel ablativusi használata fokozatosan háttérbe szorult, könnyen megérthető, hogy idővel az *-is*, *-is* nomen possessi képző vette át az ablativusi szerepkört. Ez azt jelenti, hogy a nomen possessi képző elativusi funkciójának a kifejlődése párhuzamosan haladt a *t* elemű ablativusragnak prosecutivusraggá való átértékelődésével. Mielőtt azonban a **t* ablativusrag teljesen elveszítette volna ablativusi jelentését, behatolt a már kialakult *-is*, *-is* elativusragba. Így jött létre az elativusrag *-ist*, *-ist* allomorfja, amely — birtokos személyjelek előtt — ma már csupán a votjában eleven (*karištım* 'városomból'). — Névszóképzőnek esetraggá való átalakulása nem egyedül álló jelenség az uráli nyelvekben. Ilyen például az ugor **l* ablativusrag, amely végső fokon a PU **-la/*-lä* névszóképzőből (helynévképzőből) keletkezett (vö. HAJDÚ, BUNyt.² 122).

5. Az *-is*, *-is* elativusrag megvan néhány szekunder esetragban is: (gen.-abl.) zürj. *-lis*, votj. *-les*, *-lis*; (egr.) zürj. *-šan*, votj. *-šan*, *-isen*; (praecl.) zürj. *-ša*. Nyilvánvaló, hogy az *-is*, *-is* elativusrag kifejlődése e szekunder ragok kialakulását megelőzte. Annak a ténynek, hogy az elativusrag az őspermi kornál nem lehet régebbi, talán perdöntő jelentősége van az *l* coaffixumos esetragok kronológiája szempontjából is. Ha ti. az *-is*, *-is* a korai őspermiből származik, akkor a zürj. *-lis* ~ votj. *-les*, *-lis* rag — s vele együtt a többi *l*-es kázus (zürj. *-len* ~ votj. *len*, zürj. *-li* ~ votj. *-li* stb.) — sem lehet finn-permi kori. Valószínű tehát, hogy RAVILÁNAK (JSFOu. 60/6: 13) van igaza, aki az *l*-es kázusok kialakulását a finn—permi ág nyelveiben párhuzamos fejlődés eredményének tekinti.

RÉDEI KÁROLY

Über die Herkunft des permischen Elativusuffixes

VON KÁROLY RÉDEI

Die Kasussuffixe der permischen Sprachen können in historischer Hinsicht in zwei Gruppen eingeteilt werden: in die Gruppe der primären und in die der sekundären Suffixe. Zu den primären Kasussuffixen gehört auch das bisher nicht geklärte Elativsuffix, das folgende Allomorphe hat: syrj. *-is*, *-is*; syrj.-wotj. *-š*; wotj. *-ist*, *-ist*. Verf. legt zuerst die bisherigen Auffassungen über die Herkunft des fraglichen Suffixes dar, dann entwickelt er seine eigene Meinung.

Es ist bekannt, daß das Kasussuffix auf die Frage woher? in der PU Grundsprache **-ta/*-tä* lautete. Dieses Ablativsuffix kommt in den heutigen Sprachen mit veränderten Funktionen vor. Der Fortsetzer des PU Ablativs ist nämlich in den permischen Sprachen der Prosekutiv: syrj. *-ed*, P *-et*, *-et*, wotj. *-iki*, *-iti*, *-iti*, *-eti* usw. Das Auftreten des Elativsuffixes **-š* im Urpermischen hängt aller Wahrscheinlichkeit nach mit dem Funktionswechsel des Ablativsuffixes **-ta/*-tä* zusammen. Im Element *t* des wotjakischen Allomorphs *-ist*, *-ist* steckt das uralte Ablativsuffix (*korkastım* 'aus meinem Haus'). Der Elativ *-is* ist nicht nur durch die Apokope des im absoluten Auslaut stehenden *t* zustande gekommen, sondern es haben die Formen *-is* und **ist* (< **isti*) vermutlich im Frühurpermischen nebeneinander vorkommen dürfen. Die ablativische-elativische Funktion des *-is* (*-is*) kann nicht bis zur PU-PFU Grundsprache zurückgeführt werden, nach dem

negativen Zeugnis der verwandten Sprachen darf man für die Grundsprache ein solches Ablativsuffix nicht annehmen.

Dem permischen Elativsuffix kann das Adjektivsuffix (nomen possessi) syrj.-wotj. *-is*, *-is* etymologisch gleichgestellt werden, das in dieser Funktion PFU, eventuell PU Herkunft ist. z. B.: syrj. P *iviš* 'fernher kommend, aus der Ferne', P *matiš* 'nahe', wotj. *uljš* 'untere'. Nach der Meinung des Verfassers hat sich die Elativfunktion in der urpermischen Periode aus der adjektivischen (nomen possessi) Bedeutung entwickelt. Die syntaktische Verschiebung bzw. die Funktionskontamination hat sich in gewissen Konstruktionen leicht vollziehen können, z. B.: syrj. *veriš mort loktëma* 'ein Waldmensch [ein Mensch aus dem Wald] ist gekommen' od. 'ein Mensch ist aus dem Wald gekommen'. Aufgrund einer solchen doppelten Verwendung des Adjektivsuffixes entwickelte sich noch im Urpermischen die elativische Funktion des Elementes *-is*, *-is*. Die Entwicklung des Adjektivsuffixes zum Elativ und die Umwandlung des Ablativsuffixes **ta/*tä* zum Prosekutiv waren wahrscheinlich parallele Prozesse. Die Umwandlung eines Nominalsuffixes zum Kasusuffix ist keine alleinstehende Erscheinung in den uralischen Sprachen. Ein ähnliches Suffix ist z. B. der ungarische Ablativ **-l*, der letzten Endes aus dem PU Nominalsuffix **-la/*-lä* — also aus einem Ableitungssuffix zur Bildung von Nomina loci — entstanden ist.

A cseremisiz redukált magánhangzók eredetének kérdéséhez

WOLFGANG STEINITZ *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus* című könyvének megjelenése óta (1944) a cseremisiz vokalizmustörténet kutatásának nagy jelentősége van a finnugor alapnyelv magánhangzóinak rekonstruálására irányuló vizsgálatokban.

Ismeretes, hogy STEINITZ a cseremisizt és a keleti osztjákat kulcsnyelveknek tekintette a finnugor vokalizmustörténet szempontjából. Erre a gondolatra — mint tudjuk — akkor jutott, mikor obi-ugor magánhangzótörténeti kutatásai után, a többi finnugor nyelvet elemezve, tanulmányozni kezdte RAMSTEDT *Bergtscheremissische Sprachstudien* című művét. A gondolat megszületését így írja le STEINITZ (*FgrVok.* 5): „... und las, als ersten Satz des Buches, Folgendes: »Die Vokale des Bergtšer. zerfallen in zwei Gruppen, in die voll und energisch artikulierten und in die bezüglich ihrer Artikulation reduzierten...« Als ich das las, glaubte ich, den Schlüssel für die Geschichte des fiugr. Vokalismus gefunden zu haben: diese Übereinstimmung zwischen einer ugr. und einer fi.-perm. Sprache in bezug auf die eigenartige Einteilung der Vokale in volle und reduzierte konnte kaum ein Zufall sein!» A következő oldalon Steinitz már bizonyítottanak veszi, hogy „... dieser Qualitätsunterschied — wie oben gesagt — sicher fiugr. Herkunft ist.” Ebben a hitében megerősíti, hogy egész sor etimológiában a cseremisiz és az osztják egyezést mutat a redukált magánhangzók tekintetében, osztj. *V löla-* 'olvadni' ~ cser. KB *šäl*, osztj. *V war* 'vér' ~ cser. KB *šar*, osztj. *V löl* 'öl' ~ cser. KB *šäl* stb.

Hamarosan kiderült, hogy Steinitz következtetései elhamarkodottak voltak. E. ITKONEN igen alapos, meggyőző érveléssel kimutatta (*FUF* 29: 222—337, különösen 222—254), hogy a cseremisiz és az osztják redukált magánhangzók különfejlődés eredményei, valószínűleg a hangsúlyviszonyok változása következtében jöttek létre.

Itkonen ellenvetéseit teljes mértékben akceptálva, egy körülményre — mely szintén Steinitz ellen szól — magam is felhívnám a figyelmet.

Hogy a cseremisiz és az osztják redukált magánhangzók az ősi szókészleten belül rendszerint azonos szavakban fordulnak elő, az nem véletlen, de nem is bizonyítja a redukált magánhangzók finnugor kori meglétét. A redukált magánhangzók zárt (*i, u, ü*) és középzárt (*e*) hangokból alakultak ki. Az törvényszerű, hogy ha valamely nyelvben megindul egy redukálódási folyamat, akkor az éppen az *i, u, ü* hangokon indul meg, ill. a második szótagban az *e-n*. Ezek ugyanis a legrövidebb, legkevésbé hangzós magánhangzók, tehát legalkalmasabbak a redukálódásra. A magánhangzók természetes rövidegének, hangzóságának nagy irodalma van, ITKONEN is utal néhány írásra (251).

A redukált magánhangzók meglétén, azonos szavakban való előfordulásán kívül Steinitz azt a cseremisz — osztják egyezést is ősi örökségnek tekintette, amely a teljes magánhangzók kvantitásának váltakozásában nyilvánul meg, pl. osztj. *V nēmal* 'neve', *nēmā* Lat., *nēmnä* Lok., ill. cser. *U šūra* 'leves', *šūras* 'kása' stb. Az első szótagi teljes magánhangzó tehát aszerint lép fel hosszabb vagy kevésbé hosszú variánsban, hogy a második szótag magánhangzója redukált-e vagy sem. Ezzel akarja megmagyarázni a balti finn kvantitás kialakulását (FgrVok. 8—10). Itkonen teljes joggal veti el ezt a magyarázatot, hivatkozva arra, hogy az osztják 2. szótagi teljes magánhangzók bizonyosan nem vezethetők vissza az alapnyelvre, a cseremisz kvantitás-váltakozás pedig a hangsúlyviszonyok függvénye (i. h. 227 kk.). A cseremisz kvantitás-váltakozásra még visszatérek.

Itkonen érvelése ellenére M. LEHTINEN — némi módosítással — felújította STEINITZnek a balti-finn hosszú magánhangzók kialakulására vonatkozó magyarázatát (UAJb. 39: 147—152). Lehtinen dolgozatával kapcsolatban nem tudnék most állást foglalni, mindössze egy körülményre utalok. Steinitz véleményem szerint itt is olyanféle hibába esett, mint az osztják és a cseremisz redukált magánhangzók azonos szavakban való előfordulása esetében. Főntebb láttuk, hogy a redukálódás föltehetőleg minden nyelvben a legrövidebb, legkevésbé hangzós magánhangzókön jelentkezik, s hogy ezért az egyezéseknek nincs jelentőségük. Azt hiszem, annak sincs jelentősége, hogy a cseremiszben és az osztjákban a teljes magánhangzók (nem fonematikus) hosszúsága hasonló szabályok szerint variálódik. Ez nem valamilyen ritka dolog, amelynek két távoli rokon nyelvben való jelentkezése ősi örökségre enged következtetni. Ez szintén egy általánosabb törvényszerűség megnyilvánulása, amely bármely nyelvben fellép(het). A magánhangzók tényleges hosszúsága ugyanis nemcsak saját tulajdonságaiktól (nyílásfok, hangzósság) függ, hanem attól is, milyen magasabb szintű fonológiai egységen belül (szótag, szó, mondat) helyezkednek el. A nyelvben észlelhető egy olyan törekvés, hogy a szavak hosszúsága viszonylag állandó legyen. Ezért ugyanazt a hangot rövidebben ejtjük egy hosszabb szóban, mint egy rövidben. Az első szótag magánhangzója akkor is rövidebb lesz, ha a második szótag zárt (Vö. LEHISTE, *Suprasegmentals* 40 kk.; LAZICZIUS, *Fonétika* 153 kk.; K. DONNER, *Salmin murten kvantiteetti-suhteista*; LAUROSELA, *Foneettinen tutkimus Etelä-Pohjanmaan murteesta III*; ÄIMÄ, *Phonetik und Lautlehre des Inarilappischen*. MSFOu. 43: 204—206). Érthető hát, hogy a nem nyújtható redukált magánhangzó nagyfokú rövidségét a megelőző teljes magánhangzó hosszabb ejtése kompenzálja. Egy másik megnyilvánulása ennek a tendenciának — a szavak hosszúságát közelíteni egymáshoz — a hosszú magánhangzók esetében is látható. A finnben pl. az első szótag rövid magánhangzóját átlagosan 24,9%-kal rövidebben ejtik akkor, ha a második szótagban hosszú magánhangzó van, s nem rövid (vö. LAUROSELA: i. m. 156). A cseremisz és az osztják teljes magánhangzók hosszúságának szóban forgó váltakozása tehát nem önálló, független jelenség, nem érv Steinitz elmélete mellett, hanem egyenes következménye a redukált magánhangzók meglétének.

Főntebb arra a megállapításra jutottam, hogy az osztják és cseremisz redukált magánhangzók megléte, azonos szavakban való előfordulása egyáltalán nem jogosít fel alapnyelvi redukált magánhangzók feltételezésére. Ehhez hozzá kell fűzni, hogy az egyezések természetesen nem is zárják ki azt a lehetőséget, hogy esetleg voltak PU vagy PFU redukáltak. Mindössze arra akartam

utalni, hogy a Steinitz által említett körülmények, egyezések sem pro, sem contra nem bizonyítanak semmit. Később megpróbálok más oldalról hozzászólni a problémához és érvelni a PFU redukáltak megléte ellen, előbb azonban két rövid kitérés következik.

A balti-finn hosszú magánhangzók kialakulásának kérdésében megpróbáltam érveket találni a Steinitz—Lehtinen-féle magyarázat mellett. A következő hipotézist állítottam fel. A továbbiakban kifejtendő ok miatt nem tartom valószínűnek PFU redukáltak létezését, de az *-e* tövű szavakban történt nyúlás talán összefügg azzal, hogy az *e* zártabb, rövidebb, súlytalanabb hang, mint az *-a/-ä*. Így ugyanis az egyenlőbb szóhosszúságra való törekvés jegyében arra lehet számítani, hogy az első szótag vokálisa *-e* előtt valamivel hosszabb lesz, mint *-a/-ä* előtt. Több idevágó monográfiát áttanulmányoztam (vö. főntebb LAUROSELA és mások írásait), de semmilyen támpontot nem találtam hipotézisem igazolására, pedig nagyon szerettem volna. Úgy tűnik, hogy *-e* előtt semmivel sem hosszabbak a vokálisok, mint *-a/-ä* előtt, vagy ha igen, akkor olyan csekély mértékben, hogy az más tényezők mellett teljesen elhanyagolható. Ha a ritmikus kiegyenlítés kívánja, a 2. szótagi *-e* is nyújtható bizonyos mértékig, amint valamennyi teljes vokális. Mivel PFU redukáltakban nem hiszek, a 2. szótagi *-e* pedig aligha rendelkezik nyújtó hatással, szerintem csak egy lehetőség marad a Steinitz—Lehtinen-féle magyarázat esetleges alátámasztására: ha a kérdéses szavakat G. GANSCHOW felfogásának megfelelően (vö. CTIFU 1: 72—78) mássalhangzós tövűeknek tekintjük. Az egy szótagos szavak magánhangzói ugyanis általában hosszabbak, mint a két szótagosakéi. Itt most beérem ennek a lehetőségnek a fölvetésével, határozott állásfoglalás és (ami szükséges lenne hozzá) részletesebb elemzés nélkül.

Itt térek vissza a cseremisiz magánhangzók kvantitásának váltakozására. Ezt a váltakozást főntebb — Itkonentől eltérően — ritmikai okkal magyaráztam. ITKONEN így foglalja össze fejtegetéseit (FUF 29: 242): „Der in offener Silbe auftretende Wechsel, d. h. halblange Stufe vor dem reduzierten, aber kurze Stufe vor dem Vollvokal ist eigentlich darauf zurückzuführen, daß in jenem Fall der Druck auf der ersten Silbe liegt, in diesem Fall dagegen auf der zweiten Silbe.” Ezt a magyarázatot kevésbé tartom meggyőzőnek, mint az általam kifejtett ritmikait. WICHMANN *Tscheremissische Texte* című kresztomátiájában, ahol a kérdéses kvantitásviszonyok pontosan jelölve vannak, láthatjuk, hogy a félhosszúság nem a hangsúlytól függ, hanem a redukált magánhangzótól. Hiába hangsúlyos az első, nyílt szótag vokálisa, ha a második szótagban nincs redukált hang, a nyúlás elmarad, pl. KB *ja-rem*, 'mischen', KB *jä-rä* 'leer', KB *kä-tem* 'abbrechen', de *kä-täk* 'abgebrochenes Stück' (ugyanaz a szótól) stb. A keleti nyelvjárásokban, például az urzsumiban az első szótag vokálisa csak akkor lehet hangsúlyos, ha a második szótag magánhangzója redukált, így mindkét föltevés jó a nyúlás megmagyarázására. Itkonen szerint az őscseremisiz hangsúlyviszonyokat a keleti nyelvjárások őrizték meg, a nyugati hangsúlyozási mód másodlagos. Ha Itkonen föltevését a félhosszú magánhangzókkal kapcsolatban következetesen végigvisszük, akkor a főntebb idézett *ja-rem*, *jä-rä*, *kä-tem* szavakban azzal kell magyaráznunk a nyúlás elmaradását, hogy az őscseremisizben az első szótag hangsúlytalan volt, s a másodlagosan kialakult első szótagi hangsúly — szemben az eredetivel, pl. *pe-la* 'Hälfte' — nem rendelkezett és nem rendelkezik nyújtó hatással. Ez számomra nagyon valószínűtlennek tűnik. Az őscseremisiz hangsúlyozás aligha

befolyásolja a mait. A nyúlás ma a redukált magánhangzótól függ, s az őscseremiszből is attól függhetett. Ha a hangsúly nyújtáná meg a vokálist, meg kellene nyúlnia az ilyen urzsumi szavak hangsúlyos, nyílt szótagbeli magánhangzóinak is: *melna* 'Pfannkuchen', *olma* 'Apfel', *ongo* 'Haken' (ez birszki nyj.), *ošma* 'Sand' stb. De nem nyúlik meg, csak redukált mellett: *šrbé-žā* 'Knabe', *mū-rā* 'Gesang', *mū-nā* 'Ei', *aramā-žā* (WICHMANN, Tsch. Texte 20), *lombè-ržā* (i. h.), *motò-ržā* (i. h.). A *kè-žāla-n* (i. h.) és hasonló szavak nyújtott vokálisát azzal magyarázza ITKONEN (i. m. 242—243), hogy a második szótagi redukált magánhangzó annyira lecsökkenti az intenzitásgörbét (Intensitätskurve), hogy a főhangsúlyos szótag rövidítő hatása nem tud áttérjedni az első szótagra. Ezt a magyarázatot önmagában véve is mesterkéltnek tartom, s még kevésbé vélem meggyőzőnek, ha ilyen szavakat is számbaveszek, mint pl. (WICHMANN: i. m. 19) *lèyāldalē-s*, (21) *pūyālmāla-n*, (24) *kūđertalē-s* stb., ill. (20) *peledalē-s*, *kužužala-n*, (21) *šalanalē-s* stb. Nem hiszem, hogy pl. a *peledalē-s* e-je azért volna rövid, mert eléri a *-le-s* szótag rövidítő hatása, a *lèyāldalē-s* e-je pedig azért félhosszú, mert azt nem éri el. Ilyen távol a főhangsúlytól föltehetőleg egyikben sem éri el, s a nyúlás nem is a hangsúlytól függ, hanem a következő redukált magánhangzótól.

A hangsúlyozás nagy fontossága vitathatatlan, mégis úgy érzem, Itkonen hangtörténeti fejtegetéseiben a ténylegesnél nagyobb szerepet tulajdonít a hangsúlynak, a hangsúlyviszonyok változásának. Hogy egyes vokálisok hangzósbabbak, nagyobb fajsúlyúak, mint mások, az nem oka a hangsúlyozás megváltozásának. A finn *muna* (part.) szó hosszú *aa*-je a mai napig sem vonta magára a hangsúlyt a sokkal súlytalanabb *u*-ról. Az ilyen jellegű (*u-aa*) aránytalanságokban csak a változás lehetősége van meg, de hogy ez a lehetőség mikor, melyik nyelvben válik valósággá, az más tényezőktől függ [pl. a hangsúlyozás jellegének módosulása, új minőségű vokálisok (redukáltak, hosszúak) megjelenése, a toldalékok kiemelése, idegen hatás stb.]. Az okot szerintem ezekben az egyéb körülményekben kell keresni.

A második szótag magánhangzójának gyengülését Itkonen a hangsúlytalan helyzettel magyarázza. Egy nemrég megjelent írásomban (NyK 81: 113—118) PAPP ISTVÁN és A. MOLNÁR FERENC nyomán megpróbáltam rámutatni arra, hogy a kérdéses folyamatot az információelmélet oldaláról is érdemes vizsgálni.

Röviden kitérek még a mordvin vokalizmustörténetre is, amelynek egyik legerdekesebb jelensége az, hogy a felső nyelvvállású és a középső nyelvvállású magánhangzók helyet cseréltek, ha a második szótagban *-a/ā* volt: fi. *silmā* ~ md. E. *sélme*, fi. *muta* ~ md. *moda*, ill. fi. *pesū* ~ md. E. *pižē*, fi. *kota* ~ md. E. *kudo*. A két típus Itkonen szerint azért nem keveredett össze, mert *i*, *ū*, *u-a/ā* esetében a második szótag volt hangsúlyos, az *e*, *o-a/ā* esetében viszont az első. A felső nyelvvállásúak nyíltabbá válását Itkonen nem tartja szükségesnek magyarázni, az *e*, *o* zártabbá válását viszont igen. Arról ír (i. m. 308), hogy az első szótagi zárt magánhangzó elveszítette a hangsúlyt a második szótagi *-a/ā*-vel szemben, *e*, *o-a/ā* esetében viszont a két szótag harcolt a hangsúlyért, ami úgy oldódott meg, hogy (310) „... der Intensitätsgipfel der ersten Silbe in seinem Bestreben, sich möglichst weit von der stark nebenbetonten zweiten Silbe zu entfernen, sich auf den Anfang des Vokals verlagerte. Dies hatte zur Folge, daß sich in der ersten Silbe ein besonders loser Anschluß bildete. Hieran schloss sich seinerseits... die Dehnung des Vokals an. Damit war selbstverständlich die Intensitätssuprematie der ersten Silbe unanfechtbar geworden,

und der drucklos gewordene Vokal der zweiten Silbe reduzierte sich". A fejlődés egész folyamata ez lehetett: $e > \bar{e} > \bar{e} > \bar{e} > \bar{i} > i$.

A hangsúly helyének változása a mordvinban ismételten bekövetkezett, illetőleg RAVILA (FUF 20: 83–120) és ITKONEN szerint föl kell tételezni a bekövetkeztét. A finn *muta* szó mordvin megfelelője a következő fejlődésen ment át a moksában: *mu'ta > muta' > > moda' > mo'da*. A hangsúlyt azért kell időlegesen a második szótagra helyezni, hogy megmagyarázzuk az *-a* megmaradását. Egyáltalán nem állítva a Ravila–Itkonen-féle nézet lehetetlen vagy akár helytelen voltát, néhány megjegyzést fűzök ezekhez a kérdésekhez, majd fölvetek egy új lehetőséget. Megjegyzéseim a következők.

1. A második szótag vokálisa akkor is megőrződhet egy tendenciaszerűen érvényesülő lekopástól, ha nem veszi át a hangsúlyt. Mint ismeretes, az észben eltűnt a szóvégi magánhangzó, kivéve, ha az első szótag nyílt volt és rövid magánhangzót tartalmazott. A tövéghangzó tehát akkor maradt meg, amikor az első szótag a legkevésbé volt „súlyos”. Hogy valamely szempontból, valamely nyelvben hol húzódik a súlyos és kevésbé súlyos szótagok határa, az esetenként változik. Az észben a magánhangzó hangzósságától függetlenül a szótag nyílt vagy zárt jellege volt a döntő (*kala*, de *lind*), a mordvinban esetleg a vokális jellege számított, a szótag fajtája nem. A md. *moda* így esetleg végig élhangsúlyos volt; nem kell magyarázatot keresni arra, hogy a lehangzósabb magánhangzó, amely ráadásul hangsúlyos is, miért vesztette el a hangsúlyt egy kevésbé súlyos, hangsúlytalan *o*-val szemben. Valószínű, hogy az első szótagi *i*, *u*, *ü*, a mordvinban átmenetileg redukálódott, s ezt kiegyenlítő lett kissé hosszabb a szóvégi *-a*, *-ä*, ami megövtá őket a lekopástól a hangsúly átvétele nélkül is.

2. A Pše. moksa nyelvjárásban a hangsúly az első szótagra esik, de ha *i*, *u*, *ə*, *ê* van benne, a másodikban pedig *a*, az *a* átveszi a nyomatékot. E jelentőségről így ír ITKONEN (295): „Dieser Druckwechsel geht, freilich nicht genau in seiner ursprünglichen Form, auf das Urmordwinische zurück”. Úgy tűnik azonban, a mai viszonyok egyáltalán nem vezethetők le az ősmordvin viszonyokból. Mint láttuk, az ősmordvinban az *i*, *ü*, *u* – *a/ä* vokalizmust tartalmazó szavak lettek volna véghangszúlyosak. Ma ezek szabályszerűen élhangsúlyosak (*moda* stb.). Ahol ma *i*, *u* (<**e*, **o*) van, ott a második szótag redukáltat tartalmaz, amely nem veheti át a hangsúlyt. Nincs egyetlen szótípus sem, amely az Itkonen által felvázolt szabályos megfelelések keretében olyan második szótagi *a-t* tartalmazna jelenleg, amely előtt *i*, *u*, *ə*, *ê* áll.

Ezek után fölvetnék egy magyarázati lehetőséget a szóban forgó problémákkal kapcsolatban, tudva, hogy ebben a formában ez csupán egy ötlet, amelyet további részletesebb vizsgálatokkal kellene valószínűsíteni – vagy elvetni. A cseremiszből és az osztjából az *i*, *ü*, *u*, (*e*) – *e* vokalizmusú szavak magánhangzója (pl. cser. KB *wər* 'vér', osztj. V *wər* ua.) alighanem úgy redukálódott, hogy közben nem vesztette el a hangsúlyt, legalábbis a tóalakban nem, legfeljebb ragozott alakban. Semmilyen jel nem mutat arra, hogy a tövéghangzó valaha is átvette volna a hangsúlyt. Ganschow szerint általában nem is volt tövéghangzó, amely átvehette volna (i. h.). Föltételezem, hogy a másik volgai finnugor nyelvhez, a cseremiszhöz hasonlóan a mordvinban is végbenment az *i*, *ü*, *u* redukálódása az *e*-s (vagy mássalhangzós) tövű szavakban, majd a redukálódás analógia útján átterjedt az *-a/ä* tövű szavak zárt magánhangzóira is. Persze az is lehet, hogy az *i*, *ü*, *u* – *a/ä* típus esetében nem kell analógiával magyarázni a redukálódást, ott is megtörténhetett hangsúlyos szó-

tagban. Azért indulok ki mégis az ún. *-e* tövűekből, mert ott nem lehet a hangsúlyt a tövéghangzóra áttenni. A redukáltak sorsa a továbbiakban úgy alakult volna, mint a második szótagban az erzában. Milyen előnyei vannak egy ilyen föltételezésnek?

1. Nem kell a hangsúlyt tologatni. Tehát nem **mu·ta > *muta >> *moda > mo·da*, hanem **mu·ta > *mü·ta > *mõ·da > mo·da*.

2. A nyíltabbá válás természetes magyarázatát nyeri. ITKONEN is rámutat arra, hogy a redukált magánhangzók alacsonyabb nyelvállásúak, mint a megfelelő teljes magánhangzók (248 kk.).

3. Az *e*, *o* zártabbá válása (fi. *pesä* — md. E *piżę* stb.) is egyszerűbben megmagyarázhatóvá válik. Itkonen főntebb ismertetett magyarázatát az *e*, *o* harcáról az *-a/ä* ellen, a hangsúly megtartásáért, mesterkéltnek érzem. Talán csak arról van szó, hogy a zárt magánhangzók átmenetileg redukálódtak, külön részrendszert képeztek a vokalizmuson belül, s a teljes magánhangzók rendszerében pótolni kellett az *i* és az *u* helyét. Alább részletesebben is szólok róla, hogy miért kellett pótolni.

4. A mordvin vokalizmus fejlődését áttekintő összegzésében (322 kk.) Itkonen arra a megállapításra jut, hogy az ősmordvin kor vége felé a következő hat magánhangzó meglétével számolhatunk: **i*, **ü*, **é*, **ä* (schwachgeschnittene, gedehnte Vokale); **e*, **o* (starkgeschnittene, kurze Vokale). Az *e* és *o* rövidége esetleg korábbi redukált voltukból ered.

Végül rátérek a cseremiszi redukáltakra. Eddig minden lényeges kérdésben egyetértettem Itkonennel, csak egy — két részprobléma kapcsán vettem föl más magyarázati lehetőséget. Az őscseremiszi redukált magánhangzók tekintetében inkább Bereczki nézete felé hajlok, már ami azt illeti, hogy a keleti nyelvjárások *u*, *ü*, *i* hangjai redukáltakból alakultak-e vissza teljes magánhangzóvá.

BERECZKI — mint tudjuk — ismételten kétségbe vonta Itkonen (és Steinitz) azon állítását, hogy az őscseremiszi redukált magánhangzók voltak, amelyek a keleti cseremiszi újra teljes magánhangzókká váltak. (NyK 70: 23—34, UAJb. 43: 18—27). Szerinte mindkét kutató egy előzetesen felállított elmélet tételeit alkalmazta a cseremiszi, tehát kívülről közeledett hozzá (NyK 70: 23). ITKONEN Thesen und Antithesen in der finnisch-ugrischen Vokalforschung című, erősen kritikus hangvételi írására (UAJb. 41: 212—251) válaszolva (UAJb. i. h.), először is azt kifogásolja ITKONEN eljárásában, hogy (18) „Er zieht die Tatsache des tscheremissisch-tschuwaschisch-tatarischen Sprachbundes nicht genügend in Betracht, und bemüht sich, die Reihe der identischen Erscheinungen als Resultat von separaten, voneinander unabhängigen Entwicklungsvorgängen zu deuten; eine Darstellungsweise, welche jedoch, im Falle einer derartig starken Interferenz, jeder Logik entbehrt.”

Bereczki ilyen értelmű kritikájával nem értek egyet. ITKONENNEK valóban megvolt az előzetes elképzelése az alapnyelvi vokalizmusról, de a cseremiszi magánhangzó-történethez nem kívülről közeledett. Igen alapos fejtegetéseiben a cseremiszből indul ki (FUF 31: 149—264). Éppen a fő problémában, az őscseremiszi redukáltak kérdésében, nemigen befolyásolhatta előzetes elképzelése, a balti-finn vokalizmus ősinek való nyilvánítása. Ellenkezőleg: a balti-finn nyelvek nem indokolják ősi redukált vokálisok föltételezését, az, hogy az őscseremiszi Itkonen redukáltakat tételez fel, nehezíti a dolgát, kénytelen egy kitérővel (teljes > redukált > teljes) számolni, de úgy érzi, a nyelvi té-

nyek kényszerítik ennek a kitérőnek a megtételére. — A cseremisiz—csuvas—tatár nyelvi szövetség kérdése sem olyan egyszerű, legalább is szerintem nem. Most elismételhetném azt, amit Steinitz ellenében a cseremisiz—osztják egyezésekről fõntebb írtam. Nem az a helyzet, hogy bármely magánhangzó redukálódhat, vagy megkezdhet egy redukálódási folyamatot. Nem úgy van, hogy az egyik nyelvben a nyílt magánhangzók redukálódnak, a másodikban a közép-zártak, a harmadikban a zártak. Ha egyáltalán van redukálódás, mindig a zártak redukálódnak, vagy legalább is ők kezdik a folyamatot. Ezért annak a körülménynek, hogy a cseremisizben és a szomszédos török nyelvekben egy sor azonos vonást mutat a redukálódás, nem lehet túlzott jelentőséget tulajdonítani. Ami az õscseremisiz redukáltakat illeti, meggyõzõdésem, hogy a redukálódást nem lehet a cseremisiz zártabbá válástól elszakítva vizsgálni. SZEREBRENNYIKOV Вероятностные обочования в компаратистике címû könyvében (314—315) arról ír, hogy ha valamely nyelvben végbemegy a magánhangzók zártabbá válása, akkor ott meg szoktak jelenni a redukált magánhangzók. Ezt az összefüggést tendenciaszerûnek tartja.

A cseremisizben valóban erõs zártabbá válási folyamat ment végbe. Mivel a jelenség jól ismert, beérem néhány közismert etimológiára való utalással: fi. *kala* ~ cser. *kol*, fi. *kadota* ~ cser. *ko·ðem*, fi. *kota* ~ cser. *kù·ðà*, fi. *orava* ~ cser. *ur*, fi. *tähti* ~ cser. *ti·štà*, fi. *lähi-* ~ cser. *liš* stb.

Szerebrennyikov említett megállapítása kiegészítésre szorul, két tekintetben is. Egyrészt azért, mert meg lehet adni a kérdéses összefüggés okát, másrészt azért, mert a zártabbá válás nemcsak a redukáltak megjelenésével függhet össze.

Az okot — azt hiszem — már MARTINET megtalálta *Economie des changements phonétique* címû könyvében (52—60). Idevágó megállapításait így összegzi (60): „... les unités distinctives, les phonèmes, qui coexistent dans une langue tendront naturellement à utiliser au mieux les latitudes que leur offrent les organes dits de la parole; ils tendront à être aussi distants de leurs voisins qu'il est loisible pour eux de l'être tout en restant faciles à articuler et faciles à percevoir. Dans les langues qui ne connaissent que trois phonèmes vocaliques, ceux-ci sont en général (*a*), (*i*) et (*u*), c'est-à-dire la voyelle d'ouverture maxima s'opposant à deux phonèmes aussi fermés qu'il est possible pour une voyelle de l'être sans devenir une consonne, l'un prononcé le plus loin en avant, l'autre le plus loin en arrière. C'est ce qu'on pourrait appeler le principe de différenciation maxima de phonèmes.”

A mordvin **e > i*, **o > u* változás kapcsán utaltam arra, hogy a zártabbá válást esetleg az *u* és az *i* üressé vált helyének a betöltésére irányuló törekvéssel lehet magyarázni. A cseremisiz nem állítható teljesen párhuzamba a mordvinnal, mivel a mordvinban nem volt olyan általános a vokálisok zártabbá válása, mint a cseremisizben.

Martinet (i. h.) megállapítja, hogy az ilyen összefüggések okozati szempontból kétféleképpen értékelhetõk. Vagy azt tesszük föl, hogy a zárt magánhangzók redukálódnak, s a helyük a zártabbá válás révén töltõdik fel. Így ok a redukálódás, okozat a zártabbá válás. Vagy arra gondolunk, hogy megindul a zártabbá válás, s a zárt magánhangzóknek ki kell térniük a jövevények elõl, meg kell változniuk. Ez esetben a zártabbá válás az ok, a redukálódás (vagy más minõségváltozás) az okozat. Nincs szabály arra, hogy mikor melyik lehetõséget kell választani, minden adott esetet a maga konkrét összefüggéseiben kell vizsgálni. Megemlítem, hogy Martinet az általa vizsgált jelenségeknél

arra a következtetésre jutott, hogy a zártabbá válás az ok. Ezt szeretném én is valószínűsíteni a cseremiszre nézve.

Mi szól amellett, hogy a zártabbá válás volt előbb? Először is az, hogy minden valószínűség szerint hangsúlyos szótagban is végbement a redukálódás. Mint láttuk, a **were* 'vér' típusába tartozó szavaknál nincs ok azt feltételezni, hogy a nyomaték a második szótagra csúszott át. Nemigen gondolhatunk tehát a hangsúlytalan helyzetből eredő, természetes gyengülésre. Valószínűbbnek tűnik az, hogy a redukálódást strukturális ok kényszerítette ki.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a cseremisszel közlelő rokon szomszédos permi nyelvekben is erős zártabbá válás ment végbe. Utalok néhány ismert etimológiára: fi. *antaa* ~ zürj., votj. *ud-*, fi. *jakaa* ~ zürj., votj. *juk-*, fi. *orava* ~ zürj. *ur* stb. Az **u*, **ü* itt nem redukálódott, hanem *i*-vé változott: fi. *lumí* ~ zürj. *lím*, votj. *límj*; fi. *kulkea* ~ zürj. *kälalni* stb. A példák mutatják, hogy a permi nyelvekben az **u* nem redukálódással, hanem *i*-vé való alakulással tért ki az új *u* (<**a*, **o*) elől. A zártabbá válás tehát nemcsak a redukálódással függhet össze, hanem a „mixed” vokálisok megjelenésével is. Ennyiben kiegészíteném SZEREBRENNYIKOV főntebbi megállapítását. A permi vokalizmus alakulása egészen másképpen ment végbe, mint a cseremisz, de a veláris magánhangzók zártabbá válásában megegyeznek. Föltehető, hogy a finn—permi ágon belül kialakult egy zártabbá válási tendencia, amelynek központja a cseremisz nyelvterületen lehetett, de kisebb mértékben kiterjedt a mordvinra és a permi nyelvekre is. Ha ezek a jelenségek összefüggenek, amit valószínűnek tartok, ez is a zártabbá válás elsőbbsége mellett szól.

Néhány összefoglaló következtetéssel, föltevéssel zárom fejtegetéseimet.

A finnugor alapnyelvben nem lehettek redukált magánhangzók. A cseremisz—osztják egyezések nem bizonyítják létüket, a cseremisz redukáltakkal mindenképp összefüggő zártabbá válás világosan kései eredetre utal. Ha már az alapnyelvben megletek volna a redukáltak, már akkor pótolták volna a zárt vokálisokat.

A cseremisz redukálódás szükségképpen hasonlít a csuvasra és a tatárra. Lényeges eltérés azonban, hogy a cseremisz redukálódásban jelentős szerepe van a középzárt *e*-nek, ami alighanem azzal függ össze, hogy a második, hangsúlytalan szótagban gyakori volt az *e* (vö. ITKONEN: FUF 29: 262). Az *e*-nek ez a finnugor hangsúlyozáson és morfofonológián alapuló redukálódása mintha a cseremisz redukálódási folyamat önálló jellegére utalna.

A cseremisz redukálódási folyamat, ami az **i*, **ü*, **u*-t illeti, egy szélesebb körre kiterjedő zártabbá válási tendencia következménye, mely tendencia a cseremiszben volt a legerősebb. A belső cseremisz fejlődés felvázolására két lehetőséget látok.

1. Az előcseremisz **i*, **ü*, **u* a nyugati és a keleti nyelvjáráskoban különbözőképpen tért ki az új *i*, *ü*, *u* elől. A nyugati területen a régi **i*, **ü*, **u* redukálódott, de megtartotta a hangsúlyt. A keleti részeken nem redukálódott, de elvesztette a hangsúlyt, pl. Ny. *lā-mēm*, K. *lume-m* ~ fi. *lumota*, Ny. *si-nzā*, K. *šindžg.* ~ fi. *silmä*, Ny. *kn-ndžem*, K. *kündžg-m* ~ fi. *kyntä*. Nyugaton tehát redukált—teljes, keleten hangsúlyos—hangsúlytalan ellentét alakult ki. A másodlagos *u*, *ü*, *i* hangsúlyos keleten: *kū-dē* ~ fi. *kota*, *ti-štā* ~ fi. *tähti*, *šū-de* ~ fi. *sata*. Nyugaton a hangsúly később szórványosan a redukált első szótagi vokálisról a második szótag teljes magánhangzójára helyeződött át, különösen ha a második szótag zárt volt: Ny. *šška-l*, *škal* 'tehen' ~ K. *uška-l*, Ny. *šža-r*, *žar* 'zöld' ~ K. *uža-r*, Ny. *šrža* 'rozs' ~ K. *urža*. A példákat ITKO-

NENTől vettem (FUF 29: 240). Ő ezeket az eseteket annak bizonyítékaként kezeli, hogy a hangsúly eredetileg a nyugati cseremiszből is a második szótagon volt.

2. A másik lehetőség az, hogy a régi *i, *ü, *u az egész cseremiszi nyelvterületen redukálódva tért ki a másodlagos zárt vokálisok útjából. Ez esetben a hangsúly föltehetőleg már az őscseremiszből átkerült a második szótagra.

Az első pontban fölvezetett lehetőség közel áll Bereczki nézetéhez, s én inkább afelé hajlok. Azért, mert egyszerűbbnek vélem. Itkonen magyarázatában, a másik lehetőségben, több az oda-vissza út. Keleten teljes > redukált > teljes hangfejlődés zajlott volna le, nyugaton a hangsúlyozás tett volna ugyanilyen utat: első szótagi hangsúly > második szótagi hangsúly > első szótagi hangsúly. Mindez egyáltalán nem lehetetlen, de így halmozva kicsit szokatlan. Abban is ellentmondást érzek Itkonennél, hogy keleten a hangsúlyozás megmaradt volna őscseremiszi szinten, a vokalizmus (redukáltak) átalakult. Nyugaton éppen fordítva: a vokalizmus őrződött meg, a hangsúlyozás alakult át. Pedig mivel szerinte a vokalizmus fejlődésében a hangsúlyozásnak óriási szerepe van, azt várnánk, hogy a vokalizmus és a hangsúly összhangban legyen. Talán az vezet ezekre a bonyolult föltevésekre, hogy Itkonen túlságosan sokat épít a hangsúlyváltozásokra, a hangváltozások fizikai-fiziológiai elemzésére, magyarázására, s kevésbé hasznosít strukturális összefüggéseket.

MIKOLA TIBOR

Zur Frage der Herkunft der tscheremissischen reduzierten Vokale

VON TIBOR MIKOLA

Der Verfasser ist bestrebt, zwei Gesichtspunkte in der Untersuchung der reduzierten Vokale zu benutzen. Er weist auf den bekannten Umstand hin, daß zwischen den Vokalen die geschlossenen am kürzesten und am wenigsten schallend sind, so können sich diese am leichtesten reduzieren. So zeigen die in den verschiedenen Sprachen ablaufenden Reduzierungsprozesse notwendigerweise viele ähnliche Züge, wenn auch sie ganz unabhängig voneinander sind. Im Falle verwandter Sprachen folgt daraus noch, daß die reduzierten Laute in etymologisch übereinstimmenden Wörtern erscheinen werden.

Der andere angewandte Gesichtspunkt ist das Prinzip der maximalen Differenzierung der Phoneme. Im Sinne dessen gibt es in den Sprachen notwendigerweise geschlossene Vokale, was im gegebenen Falle bedeutet, daß die Reduzierung der geschlossenen Vokale mit dem allgemeinen Engerwerden der offeneren Vokale zusammenhängt, dessen Ergebnis die Herausbildung neuer geschlossener Vokale ist. Des Verfassers Meinung nach ist nicht die Reduzierung die primäre, nicht wegen der Ersetzung der reduzierten Vokale die anderen geschlossen worden sind sondern gerade umgekehrt. Der starke Prozeß, während dessen Vokale geschlossen worden sind, hat die geschlossenen Vokale von ihren Plätzen verdrängt. Diese Hypothese wird durch folgende Tatsache begründet: 1. In den finnisch-ugrischen Nachbarsprachen gab es auch einen Prozeß, während dessen Vokale geschlossen wurden, der nicht nur Reduzierung zur Folge hatte (Mordwinisch) sondern auch die Herausbildung des *ɨ* (permische Sprachen); 2. Die Reduzierung hat sich auch in betonter Lage vollzogen (*were- 'Blut'), wir müssen also die Gründe nicht in der langsamen, natürlichen Verschwächung suchen.

Vita az őszürjén és ősvogul vokalizmus néhány kérdéséről

1. GERHARD GANSCHOW az elmúlt években néhány dolgozatban tárgyalta az obi-ugor vokalizmus problémáit.¹ Ganschow vizsgálódásaiban lényegében W. STEINITZ nyomdokain halad, a magánhangzó-viszonyok megítélésében ő is a keleti osztjákat tekinti az ősi állapotok (ősosztják, obi-ugor) megőrzőjének, a szabályostól eltérő megfeleléseket pedig magánhangzó-váltakozások feltevésével próbálja áthidalni. Jelen dolgozatomban GANSCHOW obi-ugor vokalizmusra vonatkozó fejtevéseivel nem kívánok foglalkozni, csupán legutóbbi tanulmányának (EFOu. 13/1976): 143—157) némely — véleményem szerint téves — megállapításával szállok vitába.

2. „Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen” (Budapest—The Hague 1970) című monográfiámban (továbbiakban: SLW) — más kutatók (E. ITKONEN, V. I. LYTRIN) eredményeire is támaszkodva — az őszürjénre a következő, középső soron elhelyezkedő magánhangzókat tettem fel: *o—*ɔ, *ó[—*ǫ], *e—*ɛ (SLW 32, 35—38, 40—43, 45—47). E magánhangzók az őspermi korból öröklődtek át az őszürjénbe. A két sort a szakirodalomban általában nyílásfok szerint szokás megkülönböztetni egymástól, ma azonban úgy vélekedem, hogy e magánhangzók esetében laza/feszés (lax/tense) oppozícióról van szó (vö. HARMS: UAJb. 39: 163—198). Nos, Ganschow ezen magánhangzó-oppozíció meglétét tagadja. Szerinte a két sor az őszürjénben egybeesett: *o—*ó—*e (i. h. 146). Ezt az állítást — mely a zürjén szinkrón és diakrón nyelvi tényeknek homlokegyenest ellentmond — semmivel sem tudja megtagadni. Az *o—*ɔ, *ó[—*ǫ], *e—*ɛ párok őszürjén kori megléte mellett szóló érveimet annak idején a vogul nyelv zürjén jövevényszavait tárgyaló, fent idézett munkámban már kifejtettem, de — úgy látszik — Ganschowt vagy nem sikerült meggyőzőnöm, vagy megállapításaim egyes pontjai elkerülhették a figyelmét. Ezért — bár nem szívesen teszem — kénytelen vagyok nézetemet itt még egyszer előadni.

1. Az őzürjén (ópermi) nyelvmlékek (14—16. század) az o—ɔ, e—ɛ fonémapárokat külön-külön betűkkel jelölik (SLW 36—37, 46). Az ó—ǫ fonémákat a nyelvmlékekben egyetlen betűvel jelölik, ezek tehát a zürjén

¹ Geschichte der hinteren reduzierten Vokale des Obugrischen (ALH 23 [1973]: 59—67); Zur Vokalgeschichte des Obugrischen (FUF 40 [1973]: 12—19); Zeugnisse obugrischer vorderer Labialvokale im Wogulischen (EFOu. 10 [1973]: 121—128); Das palatale Trigon in der obugrischen Vokalgeschichte (EFOu. 13 [1976]: 143—157); Finnisch-ugrische und obugrische Lautgeschichtsforschung (NéprNyttud. 21 [1977]: 235—254).

nyelvterület nagy részén (a KP nyelvjárásban azonban nem!) már egybeeshettek.

2. Az archaikus KP nyelvjárásban a három magánhangzópár esetében ez a kettősség mind a mai napig megőrződött: $*o > o$, $*\rho > u$, $*\delta > \delta$, $*\dot{\rho} > \dot{u}$ (uu), $*e > e$, $*\epsilon > i$. Megjegyzem, hogy az $o-\rho$ oppozíció a FSz. nyelvjárásban is megvan.

3. A kettősség a vogul nyelv zürjén jövevényszavaiban is tükröződik. A zürj. o -t az esetek túlnyomó többségében ősvog. $*\bar{u}$ -val, k után $*\bar{u}$ -vel veszik át (ritkábban az $*\bar{u}$ is előfordul) (SLW 35–36). Ezzel szemben a zürj. ρ szabályos vogul folytatója az $*\bar{u}$ (k után $*\bar{u}$). Szórványosan a zürj. ρ -t vog. $*\bar{u}$ ($*\bar{u}$) is helyettesíti (SLW 36–38). Az $*\delta$ – $*\dot{\rho}$ hangok a zürjén-vogul nyelvi kapcsolatok idején a zürjén nyelvterület nagy részén már egybeeshettek, mivel vogul nyelvi képviselőjükben nem lehet különbségeket megállapítani. (Ezzel összhangban van az, hogy a nyelvemlékekben nincs rájuk külön betű.) A zürj. $*\delta$ és $*\dot{\rho}$ helyettesítésére a következő vogul magánhangzók szolgálnak: $*\bar{u}$, $*\bar{u}$, ($*\bar{u}$), $*\epsilon$, $*\bar{i}$, $*\bar{i}$, $*\bar{a}$, $*\bar{a}$ (SLW 40–42). A labiális magánhangzókat és az illabiális $*\bar{a}$ -t, ill. $*\bar{a}$ -t tartalmazó szavak a régebbi átvételekre jellemzőek, míg az $*\epsilon$, $*\bar{i}$, $*\bar{i}$ hangképviseletek az újabb jövevényszavakban fordulnak elő (ezek ui. az $*\delta/\dot{\rho} > \epsilon$ delabializáció után kerültek át a vogulba). A kettősség az $*e$ – $*\epsilon$ vogul nyelvi képviseletében is nyilvánvaló. Ezzel kapcsolatban ezt ír: „Es scheint, daß der ursyrjänische Vokal $*e$ im Wogulischen im allgemeinen durch $*\epsilon$, während ursyrj. $*\epsilon$ durch $*\bar{i}$ substituiert wird” (SLW 46). Igaz, több esetben a zürj. e -t is ősvog. $*\bar{i}$ -vel veszik át, de ez a megfelelés csak látszólagos. Az idetartozó példák többségében ui. (l. a 79, 154, 155, 178, 180, 181, 298, 326 sz. etimológiákat) korai őszürj. $*\epsilon$ tehető fel, mely a rákövetkező r hatására nyiltabbá vált e -vé (SLW 45–46). E szavak tehát még az $*\epsilon > e$ változás előtt kerültek át a vogulba, s így bennük korai őszürj. $*\epsilon > \delta$ ősvog. $*\bar{i}$ hanghelyettesítés történt.

3. Az SLW 55. lapján ezt ír: „Die Unterscheidung der Vokale nach der Sonorität (die Vokale unterer und mittlerer Zungenstellung sind von größerer Schallstärke, als die der oberen Zungenstellung) ist eine redundante Begleiterscheinung im Syrjänischen. Sie spiegelt sich aber in Lehnwörtern dergestalt wider, daß die syrjänischen Vokale oberer Zungenstellung (kleiner Sonorität) (u , \dot{u} , i) im Wogulischen als kurze ($*\bar{u}$, $*\bar{u}$, $*\bar{i}$, $*\epsilon$) und die Vokale unterer und mittlerer Zungenstellung (größerer Sonorität) (a , o , ρ , δ [$\dot{\rho}$], e , ϵ) als lange Vokale ($*\bar{a}$, $*\bar{a}$, $*\bar{u}$, $*\bar{u}$, $*\bar{i}$) übernommen werden.” Úgy látszik, ez a passzus elkerülte Ganschow figyelmét akkor, amikor idézett cikke 146. lapján a szonoritásról ír.

4. Az ősvog. $*\bar{e}$ léte vagy nemléte. — A zürj. o -t szabályszerűen $*\bar{u}$ -val, $*\bar{u}$ -vel (ritkábban $*\bar{u}$ -val), a zürj. ρ -t $*\bar{u}$ -val, $*\bar{u}$ -vel (ritkábban $*\bar{u}$ -val) veszik át a vogulok. Munkámban kifejtettem, miért (l. SLW 35, 36, 55). Az ott mondottakhoz még azt fűzhetem hozzá, hogy e két magánhangzó helyettesítésére egy o -szerű hang ($*\delta$ vagy $*\delta$) lett volna a legalkalmasabb. Az $*\delta$ azért nem jöhet szóba, mert ilyen hang az ősvogulban nem volt. Az ősvog. $*\delta < \text{zürj. } o, \rho$ ugyan előfordul, de ritkán, könyvemben utalok e körülmény meglepő voltára (36, 37. l.), de magyarázatot nem adtam, és ma sem tudok adni. Vajon az $*\delta$ ritka fonéma volt az ősvogulban? Az $*\bar{e}$ -vel kapcsolatban ma is azt vallom, hogy ilyen hang nem volt az ősvogulban. Különben az $*\delta$ hiánya közvetve

szintén amellet szól, hogy ennek palatális illabiális párja sem lehetett meg az ősvogul magánhangzó-rendszerben. A hipotetikus **ē* folytatói csak mint váltóhangok fordulnak elő a jövevényszavakban (a K és Ny. nyelvjárásokban). A vogulok a zürj. *e*-t **ž*-vel (ritkábban **i*-vel), a zürj. *ę*-t pedig **i*-vel (ritkábban **ž*-vel) veszik át (l. fentebb). A Steinitz által feltett **ē* kizárólagosan sohasem jelentkezik a jövevényszavakban, hanem csak a rövid **ĕ* folytatóival együtt. Egyébként hasonló képet mutatnak a vogul nyelv tatár és orosz jövevényszavai is. A tat. *e*-t a vogulban **i*-vel (l. KANNISTO, TLW 32), az orosz hangsúlyos *e*-t ugyancsak **i*-vel vagy **ĭ*-vel, a hangsúlytalan *e*-t **i* ~ **ĭ* magánhangzókkal helyettesítik (l. KÁLMÁN, RLW 74–6). Tehát mind a három jövevényszóróteg — zürjén, tatár, orosz — egyértelműen amellet vall, hogy az ősvogulban **ē* magánhangzó nem lehetett.

RÉDEI KÁROLY

Diskussion über einige Fragen des ursyrjänischen und urwogulischen Vokalismus

VON KÁROLY RÉDEI

G. GANSCHOW (EFOu. 13: 143–157) nimmt an, daß die Vokale **o*–**ɔ*, **ó*–**ǫ* und **e*–**ę* im Ursyrjänischen zur Zeit der syrjänisch-wogulischen Kontakte bereits zusammengefallen sind: *o*–**ó*–*e*. Diese Behauptung widerspricht jedoch den Tatsachen der syrjänischen Lautgeschichte. Was die Phoneme **ó*–**ǫ* anbelangt, sind sie zur Zeit der Sprachdenkmäler (14–16. Jh.) in den meisten Dialekten zusammengefallen. Die Vokale **o*–**ɔ* und **e*–**ę* wurden aber auseinandergehalten, weil sie in den Sprachdenkmälern durch verschiedene Buchstaben wiedergegeben werden. Das Vorhandensein der Vokale **o*–**ɔ* und **e*–**ę* wird auch durch die syrjänischen Lehnwörter des Wogulischen unterstützt, weil diese Phoneme im Wogulischen abweichende Widerspiegelungen haben.

Nach der Meinung Ganschows gab es einen Vokal **ē* im Urwogulischen, dessen Existenz von mehreren Forschern widergelegt wurde. Die syrjänischen, tatarischen und russischen Lehnwörter sprechen auch nicht für die Annahme eines urwogulischen Vokals **ē*, weil der Vokal *e* dieser Sprachen im Wogulischen durch **ĭ*, **ĭ* und **ž* — jedoch niemals durch **ē* — substituiert wird.

Volt-e az ősvogulban *ē?

G. GANSCHOW az ÉFOu. legutóbbi számában (13: 144) azt kifogásolja, hogy több magyar kutató megkérdőjelezi, sőt tagadja az *ē egykori meglétét az ősvogul magánhangzórendszerben. Az ugor palatális magánhangzókat vizsgálva (vö. NyK 62: 243—53) magam is foglalkoztam ezzel a kérdéssel, s így talán nem fölösleges, ha röviden reflektálok Ganschow okfejtésére.

Idézett cikkem kidolgozásakor a teljes obi-ugor vokalizmus rekonstrukciója még nem történt meg — STEINITZ munkája kéziratban volt —, ezért a magyar, a vogul és az osztják palatális magánhangzókat közvetlenül kellett összehasonlítanom. Az obi-ugor vokalizmus problémáiból csak néhányat érintettem, de azt is csak abból a szempontból, hogy mely jelenségeket lehetne visszavezetni az ugor korig. Ebből az is következik, hogy az obi-ugor magánhangzókkal mint rendszerrel nem foglalkoztam. A célnak megfelelően — többek között — az obi-ugor magánhangzó-váltakozást és a kvantitást vettem szemügyre.

W. STEINITZ finnugor hangtörténeti magyarázatait — mint tudjuk — magánhangzó-váltakozásokra építette. Bár módszerét nem tartottam megnyugtatónak, célszerűnek látszott megvizsgálni, hogy a magánhangzó-váltakozás — ez a lényegében osztják jelenség, amelyet STEINITZ a finnugor alapnyelvig vezet vissza — megvolt-e az ugor alapnyelvben. Az elemzés azt igazolta, hogy legfeljebb az *ā ~ *i váltakozást lehetne az obi-ugorig visszavezetni. Nyilvánvalóvá vált, hogy ehhez a jelenséghez az ugor alapnyelvnek nincs köze. HONTI LÁSZLÓ tanulmányából (Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe, sajtó alatt) kiderül, hogy a lehetőségek közül ez a váltakozás is törölhető.

Az ugor alapnyelvi vokálisok esetleges kvantitáskülönbségével kapcsolatban foglalkoztatott az a probléma, hogy volt-e az ősvogulban *ē hang. Természetesen Steinitz megállapításaiból indultam ki. Az első kételyem nem is azért támadt, mert a déli és az északi nyelvjárásokban csak *ē van, hanem amiatt, hogy a keleti és a nyugati nyelvjárások gyakori *ē ~ *ē váltakozásában a hosszú vagy a rövid vokális jelentkezése a paradigmákban az első szótag nyílt, illetőleg zárt voltától függ (l. STEINITZ, WogVok. 265—266). Steinitz szerint nehéz, sőt szinte lehetetlen csak a vogul alapján eldönteni, hogy egy szóban *ē vagy *ē volt-e. Ennek megállapításához az osztjákot kell segítségül hívni. Ugyanakkor megjegyzi, hogy ezzel a módszerrel sem lehet mindig a problémát megoldani (i. m. 266). Ennek ellenére javaslatát figyelembe vettem, de az osztják adatokkal sem sikerült az ősvogul *ē hangot megnyugtató módon kikövetkeztetni. Arra, hogy STEINITZ is jól látta e hang föltételezésének nehézségeit, arra a következő — tőle szokatlan — megnyilatkozás utal: „Angesichts

der so engen Beziehungen zwischen urwog. * \bar{e} und * $\bar{\epsilon}$ ist aber . . . die Entscheidung für den einen oder anderen Vokal für die Sprachgeschichte nicht von wesentlicher Bedeutung" (uo.).

A legfőbb érvet ahhoz, hogy az * \bar{e} megléte az ősvogulban „erősen kétséges” (Az ugor alapnyelv első szótagi palatális magánhangzói, kézirat 63) maga STEINITZ adta annak a megállapításával, hogy míg az obi-ugor * \bar{u} a vogulban * $\bar{\epsilon}$ -vé delabializálódik (az * \bar{u} -nek * $\bar{\epsilon}$ -vé válása Steinitz szerint másodlagos; természetesen akkor csak az ő eredményét vehettem figyelembe), addig az obi-ugor * \bar{u} -ból a vogulban * \bar{i} lesz és nem * \bar{e} (FgrVok. 82). Ebből csak azt a következtetést lehet levonni, hogy az ősvogulban nem volt * \bar{e} .

K. SAL ÉVA

Gab es im Urwogulischen ein * \bar{e} ?

von ÉVA K. SAL

Die Verfasserin — gegenüber der Auffassung von G. GANSCHOW — hält die Annahme des * \bar{e} in Urwog. für sehr zweifelhaft.

A Konda folyónév eredetéről

1. A *Konda* az Alsó-Irtis bal parti mellékfolyója. Elnevezései az obi-ugor nyelvekben: vog. (VNGy. 2: 642) *K k'öntin*, *χöntin* 'Konda (folyó)', (i. m. 4: 434) *K khöntin*, (KÁLMÁN, WogT 238) Jk. *χontan-jā*, *χontan-jā* (*jā* 'Fluß'), (BAL.-VAHR.) Jk. *χontan*, *χontan*, (STEIN., DEWO 519) *É χontan* ua.; osztj. (PATK.) *χunda*, *χanda* [első szótagi *a?*] 'Konda (folyó); Konda (Fluß), linker Nebenfluß des Irtysch', (KT 318) Trj. *kontak*, DN Ni. *χunta*, Kaz. *χontī*, (PD 569) Ko. *χunta* 'Konda'. Az osztj. (KT 318) Kaz. *χontan*, (STEIN., DEWO 519) Serk. *χontan-jōchan* 'Konda' (*jōchan* 'Fluß') vogul jövevényszó (STEINITZ: i. h.). A folyó neve orszul *Konda*, ez az elnevezés az oroszon keresztül más európai nyelvekbe is bekerült. Az obi-ugor szavak és az or. *Konda* nyilvánvalóan összefüggenek egymással, de a m a i vogul vagy osztják alakból nem lehet az orosz szót levezetni.

2. Először vizsgáljuk meg a vogul és az osztják szót. Régebben (FISCHER, SCHLÖZER, HUNFALVY) az osztj. V *kāntay*, DN *χānta*, Kaz. *χāntī* 'Ostjake, ostjakisch' népnévvel hozták összefüggésbe. Ez a föltevés azonban az első szótagbéli magánhangzó eltérése miatt és onomasztikai okokból is később tévesnek bizonyult (I. PAASONEN: FUF 2: 98; ZSIRAI, FgrRok. 491 jegyz.; RADANOVICS: NyK 62: 120, ALH 11: 157, CIFU 98). Van ugyan az osztjákban *χunta-jax* kifejezés — amely a *χāntī* 'Ostjake' ~ *χunta* 'Konda' egybevetés alapjául szolgált —, ez azonban kizárólag a kondai osztjákásra vonatkozik. Vö. *kasem-jox* 'kazymi osztjakság', V *ās-jay* 'obi osztjakság' stb. (vö. ZSIRAI, FgrRok. 184). A *Konda* folyónévnek tehát semmi köze nincs a *χāntī* népnévhez.

3. A vog. *K khöntin* stb. és az osztj. Trj. *kontak*, DN Ni. *χunta* stb. származékszavak. A vog. *khönt-*, *χönt-*, osztj. *kont-*, *χunt-* alapszó etimológiailag azonos lehet a vog. (KANN., közli MSzFE) TJ *kontā-l*, AK *χontāl*, FK *kuntel*, P *kūntāl* 'Biber', Szo. *χuntāl* 'кпот' (> osztj. AHLQV. *χundil* 'Maulwurf'), m. *hód* 'Biber' szavakkal. Az ugor alapszó **kuntā* vagy **kuntā* lehetett. A szócsalád ugor kori török jövevényszó, vö. kirk., oszm., csag. *qunduz*, tel., alt. *kumduš*, ujj. *kuntuz*, csuv. *χāndār* 'Biber; Fischotter (kirk.)'. Az etimológiára vonatkozóan I. MSzFE, TESz.

A vog. *É χontan* stb. szóban ósvog. **ā* (> *É ā*, *K ō*) és **ū* (> Jk. *o*) hangot tehetünk fel. Az **ā* és **ū* magánhangzó-képviselőt talán az **ū* ~ **ā* és **ū* ~ **ū* váltakozások keveredésén alapul. Az sem lehetetlen, hogy közvetlenül ósvog. **ū* ~ **ā* váltakozással állunk szemben, bár ez a magánhangzó-váltakozás csupán kevés példával igazolható (vö. STEINITZ, WogVok. 325). A 'Konda' jelentésű vogul szóban kikövetkeztethető magánhangzók (**ū*, **ā*) közül az **ū*

lehet az eredetibb, ez felel meg a vog. TJ *konta-l* 'Biber' stb. szóban feltehető ősvog. **ū*-nak is. A vogul 'Konda' és 'Biber' jelentésű szavak magánhangzó-megfelelése tehát szabályosnak mondható. — Az osztj. Trj. *kontak* 'Konda' stb. alakban kikövetkeztethető ősosztj. **o* magánhangzó az ősosztj. **o* ~ **u* magánhangzó-váltakozáson keresztül felelhet meg a vog. TJ *konta-l* stb. (~ m. *hód*) szavakban feltehető ugor **u* (> ősvog. **ū*, m. *u* > *ó*) magánhangzónak.¹

A vog. -*əŋ*, -*aŋ*, osztj. -*ək*, -*ə*, -*ɨ* denom. melléknévképzők. A vog. É *χəntəŋ* stb. és az osztj. Trj. *kontak* stb. eredeti jelentése tehát 'hódos (folyó); Fluß mit Biber' lehetett. Így tehát a *Konda* elnevezésének tárgyi alapja: olyan folyó, ahol sok (volt) a hód. Hasonló folyó- és helynevek a magyarban és más nyelvekben is vannak. Például: m. *Hodász*, *Hodoscépány*; *Hódmezővásárhely*, *Kishódos*, *Nagyhódos*, *Kondoros* (l. KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978; a *Kondoros* helynévről tévesen KÁLMÁN, A nevek világa. Budapest, 1967. 144, The World of Names. Budapest 1978. 115). A török nyelvekben: üzbégi *Qunduz* (folyó- és városnév); kazak *Qaraqunduz* (kis folyó a kazak steppén); baskír *Khondurta*, *Qondur*; török *Kunduzlu* (patak Anatóliában) (l. RÁSONYI: MNY. 72: 49 kk.). RÁSONYI (i. h.; l. még NÉMETH: AOH 25: 294) szerint a baskír *Kundurush*, *Kundurushma* (pataknevek) magyar eredetű földrajzi nevek Baskíriában; a magyar eredetre az -*ush* utal, mely a m. -*os* (~ -*ész*-*ös*) melléknévképzővel lehet azonos. Vö. még or. *Βοβρος* (helynév) < *βοβρ* 'hód; Biber'.

4. Az or. *Κονδα* az osztjájából származik, de nem a mai DN *χəntə* stb. formából, hanem egy olyan korábbi alakból, amelyben a mai nem-első szótagi *a* még teljes hang (**a*) volt: DN Ko. Ni. *χəntə* < **kənta* (vö. PATK. *χənda*). Az átvétel a 16–17. századnál korábban — erre az időre tehető az osztják — orosz, ill. a vogul — orosz nyelvi kapcsolatok kezdete — nem történhetett meg. Az or. *Κονδα* egy nyugati osztj. **kənta* alaknak szabályos folytatója. Az abszolút szóvégi **a*/*ā* > *a* hangváltozásról l. GANSCHOW: UAJb. 34: 4 kk.

RÉDEI KÁROLY

Über die Herkunft des Flußnamens Konda

von KÁROLY RÉDEI

Die *Konda* (wog. K *k'əntin*, *χəntin*, N *χəntəŋ*, ostj. Trj. *kontak*, DN *χəntə*) ist ein linker Nebenfluß des unteren Irtysch. Die obugrischen Wörter sind denominale Ableitungen. Das Grundwort (wog. *χənt-*, ostj. *kont-*) mag etymologisch mit den Wörtern wog. TJ *konta-l*, KU *χəntəl*, ung. *hód* 'Biber' identisch sein. Die ursprüngliche Bedeutung des wog. *χəntəŋ* und des ostj. *kontak* mag demzufolge 'Fluß mit Bibern' gewesen sein. Somit ist eine sachliche Grundlage der Benennung der *Konda*: ein Fluß, wo reichlich Biber vorkommen bzw. vorkamen. Ähnliche Fluß- und Ortsnamen gibt es auch in vielen anderen Sprachen.

Russ. *Konda* (> dt. *Konda* usw.) stammt aus dem Ostjakischen, jedoch nicht aus der heutigen Form DN *χəntə* usw., sondern aus einer so frühen Form, in der das *a* der nichtersten Silbe noch ein voller Laut (< **a*) war: DN Ni. *χəntə* < **kənta* (vgl. PATK. *χənda*). Die Übernahme kann nicht früher als im 16–17. Jahrhundert erfolgt sein.

¹ A m. *hód* ~ vog. TJ *konta-l* osztják megfelelőjét egyéb szavak: (KT 502) V *may*, C Kam. *max* 'Biber (V Kam.), ein Tier des Waldes, das niemand gesehen hat (DN)', (KT 163, 205) DN *χəntə-woja*, Kaz. *χəntə-woj* 'Biber' [= tkp. 'vizi állat; Wassertier'] szorították ki a használatból.

Szigvai vogul mesék

1965-ben, leningrádi tanulmányutam alkalmával vogul és osztják anyanyelvű főiskolásokkal ismerkedtem meg. Egyikük NATASA PETROVNA SZAJNAHOVA a Herzen Pedagógiai Főiskola Északi Népek Karának hallgatója volt (róla bővebben is ír KÁLMÁN BÉLA, WogT 213). Anyanyelvjárása szigvai vogul, de az iskolában a szoszvai dialektust tanulta. Beszélgetéseinken munkafolyamatokra vonatkozó adatokat közölt, illetőleg néhány mesét is elmondott. Ezek során megjegyezte, hogy nagynénje lényegesen több mesét tud. (Ismerőseim közölték velem, hogy nagynénje sámán volt. Ugyanők arra kértek, hogy ezt ne említsem előtte.)

A szövegek közlése alkalmával elmondta, hogy kislány korában táncolt a medve előtt. Minthogy ezt magam is szerettem volna látni, vállalkozott a tánc bemutatására. Az íróasztalt jelölte ki medvének. Széles sálját a fejére borította, a két végét pedig meghatározott szabályok szerint az ujjai közé fűzte, majd elénekelte és eltáncolta a medvetori táncot. Természetesen szerettem volna megtanulni, de mikor a sálam végének ujjaim közé fűzését próbáltam, láttam, hogy a táncos és a jelenlevő másik vogul nő valósággal megdermed. Megértettem, hogy ez számomra tabu; meg kellett elégednem az él-ménnyel.

N. Szajnahova három mesét tollbamondott; egyet pedig latin betűkkel leírt, ez utóbbit később javította is. Leírta ezenkívül még azt a kis dalt és Pjotr Leskinnek azt a versét, amelyet KÁLMÁN BÉLA közzétett a WogT 96—97. lapján. A mesék címét N. Szajnahova adta meg.

A szigvai nyelvjárásról l. LAKÓ GYÖRGY: NytudÉrt. 8. és KÁLMÁN BÉLA, WogT, valamint E. I. ROMBANDEJEVA, Мансийский (вогульский) язык. (A továbbiakban KÁLMÁN, ROMBANDEJEVA.)

1. *ēk_oa-piyrīs*

1. *ēk_oa-piyrīs āk_o-ēk_o atēnt ōlsiy. ēk_oa-piyrīs in mān ōles. āk_oa-ēk_o atēn el-minurŋ_oe at tārtawe. ēk_oa-piyrīs an saka pūmas ōles ūjriš pātłptanŋ_oe. āk_o-ēk_o atēn kol sisn minurŋ_oe at tārtawe. ak_o nakət ālpəl ēk_oa-piyrīs nālāne jōwtane šōpitas. taw āstame juji-palt kol-sis nūpəl² minas.*

2. *χosa man wāl'i minas, turman wōrn jōxtas. taw pilurŋ_oe patas. juwle minne lōnŋe at χōnti i lēlal minne lōnŋe at χōnti. lūnšurŋ_oe patas. ak_o matērtŋ/nakət³*

¹ N. Sz. sem itt, sem a későbbiekben nem a (KÁLMÁN) Szi. *nopəl*, hanem az iskolában tanult Szo. *nūpəl* alakot használja.

² Először az *ak_o matērtŋ* 'plötzlich, auf einmal', azután az *ak_o matnaket* 'einmal' szavakat használta.

jiwət xərsaltan̄k_o e patwesət. ēk_oa-piyriš tiyle-tūwle sunsi. šar nē-matər āfi. ak_omat-ērt̄n tursij xūlās, xot-roxtās. „ha, ha, ha, apiyriš manər wārēyən?” nasati, mēnk_o-ōjka! ēk_oa-piyriš mēnk_o-ōjkan nōx-ālmajawəs. jot-totwəs. xosa man wāfi minasiy, mēnk_o-ōjka koln joxtəsiy. ēk_oa-piyriš juw-tūlāste. mēnk_o-ōjka nāwramaye nūpəl lāwi: „am nēnan jilpi nōwləl totsayəm”. ēk_oa-piyriš janij tōtap tiwərn pinwes. ētijiy jēntes, jol-xujasət.

3. mōt xōtal mēnk_o-ōjka saka ālpəl k_oālās. taw wōrn minas sās nujunk_oe. taw miname juji-palt nāwramaye nōx-sājkalasiy. tēn saka taxsiy³ ēk_oa-piyriš jot jonjunkt_oe. tēn tōtap pāliy-pūnsāsten. ēk_oa-piyriš kon-tārtāsten. tān jonjunkt_oe patsət. xosa man wāfi jonjəsət ēk_oa-piyriš mēnk_o-ōjka jine sij⁴ xūlās. taw mēnk_o-ōjka nāwramiy puŋkanen xot-sāyrapasaye, āwi-sōplan ūnttiyrapasaye. saxanən pūt-jiwn pērsaye. ēk_oa-piyriš janij lūjmas ālmajəs, jiwən nōx-xāŋxitas. mēnk_o-ōjka punkiy ēləl kāsasalasaye. taw xot-mowalas. „ha, ha, ha, nāwramateyəm(ə)n amtāləm ta tājapawəs. lapan joxtās, xot-roxtās. nasati, tak i nāwramaye. ēk_oa-piyriš ta-k_os tinsāste, at xōntāste. rōŋxun̄k_oe patəs: „apiyriš naŋ xōt ōleyən?” jiw-taləxəl ēk_oa-piyriš rōŋxuwlas: „am tit tijəm,⁵ akim ōjka”. „apiyriš am paltəm poriymen” ēk_oa-piyriš lāwi: „akim ōjka sūp-asən pāliy-xarteln.” am naŋ sūp-asn poriymeyəm.” mēnk_o-ōjka sūp-ase janij xartāste. ēk_oa-piyriš lūjmase mēnk_o-ōjka sūp-as tiwərn tārmātāste. mēnk_o-ōjka sorəmn patəs.

4. ēk_oa-piyriš jol-wāylās. taw juwle minne lōŋxe tinsun̄k_oe patāste. xosa man wāfi minas āk_o-ēk_oate koln nēylās. juw-saltās. āk_o-ēk_oate pōxan minas, jol-ūntās. āk_o-ēk_oate xot-lūšsaltaxtas. „apiyk_oe, naŋ joxtasaten!” „am, āk_o-ēk_oa, am. ēk_oa-piyriš jaləmn nakane āk_o-ēk_oaten potartasane. ēk_oa-piyriš joriy jēmtās. taw wosiy nēm-xōttital at pili. āk_o-ēk_oatēnt an mos jomsak_o ōlēy. apiyk_oe wiγər ūj ali, sēmal ūj ali.

2. Asszony-fiacskája⁷

1. Asszony-fiacskája a nénijénél élt. Asszony-fiacskája még kicsi volt. A nénije elmenni nem engedti. Asszony-fiacskája nagyon szeretett vadászni (nagy(on) mulatság volt állatocskát elejteni). Nénije a ház mögé menni nem engedti. Egyszer korán Asszony-fiacskája nyilait, íjait rendbe hozta. Mikor kész lett, a ház háta mögé ment.

2. Hosszú ideig vagy rövid ideig ment, sötét erdőbe ért. Félni kezdett. Visszamenő útját nem találja és előre menő útját nem találja. Sírni kezdett. Egyszerre csak a fák zúgni kezdtek. Asszony-fiacskája ide-oda néz. Hát semmi sincs. Egyszerre kiáltást hallott, megijedt. „Ha, ha, ha, öcsike mit csinálsz?” Hát bizony, egy mēnk_o-öreg.⁶ Asszony-fiacskáját a mēnk_o-öreg fölemelte. Magával vitte. Hosszan vagy röviden mentek, a mēnk_o-öreg házába érkeztek.

³ tanxi 'akar', de -s- képzős alakja taxsi (vö. ROMBANDEJEVA 36, KÁLMÁN 25).

⁴ N. Sz.-nál csak a sij alak fordul elő, a (KÁLMÁN) suj nem.

⁵ ROMBANDEJEVA (i. m. 106) közli a tiji 'ötör' ragozását a különböző számokban és esetekben. Valószínű, hogy a tijem alak PxSgl. Tehát tit tijəm 'itt vagyok (itt ezem)'.

⁶ A mēnk_o erdei szellem.

⁷ KÁLMÁN (68, 69) fordításában »Das Enkel der Frau«. Magam meg sem kérdeztem a közlőtől a jelentését, mert 'asszony-fiacskája'-nak értettem. KANNISTO (MSFOu. 102: 263) »Das Neffchen einer alten Frau«-nak értelmezi, LIIMOLA (i. h. 413) szerint helyesen. Szerintük tehát nem ēk_oa 'Frau' + piyriš 'kleiner Knabe', hanem ēk_oa + apiyriš 'kleiner Sohn des jüngeren Bruders'. Az 'unokaöcs (néne-öcsikéje)' jelentést valószínűsíti ugyan, hogy nénijével (nénje-asszony-nál) él, de most ellenőrzési lehetőség híján megtartom MUNKÁCSI fordítását.

Asszony-fiacskáját bevitte. A *mēnk*_o-öreg a két gyermekének mondja: „Én nektek friss húst hoztam.” Asszony-fiacskáját nagy ládába helyezte. Éjszaka lett, elaludtak.

3. Másnap a *mēnk*_o-öreg nagyon korán kelt. Az erdőbe ment nyírfakérget nyúzni. Az elmenetele után gyermekei fölébredtek. Nagyon akarták, hogy Asszony-fiacskája játsszon velük. A ládát kinyitották. Asszony-fiacskáját kiengedték. Játsszani kezdtek. Sokáig vagy rövid ideig játszottak, Asszony-fiacskája a *mēnk*_o-öreg jövetelének zaját hallotta. A *mēnk*_o-öreg két gyermekének a fejét levágta, a kapufélfára helyezte. Belüket az üst rúdjára csavarta. Asszony-fiacskája a nagy jégtörővasat gyorsan magával vitte, egy fára fölmászott. A *mēnk*_o-öreg a két fejet messziről észrevette. Fölnevetett. „Ha-ha-ha, kis gyermekeim gyorsan nélkülem ettek.” A közelbe ért, megrémült. Bizony, a saját két gyermeke. Asszony-fiacskáját hiába kereste, nem találta. Kiabálni kezdett. „Öcsike, hol vagy?” Asszony-fiacskája a fa csúcsáról kiáltott: „Itt vagyok, bácsi.” „Öcsike, ugorj (le) hozzám.” Asszony-fiacskája mondja: „Bácsi, a szádat tátsd ki (húzd szét). A szádba ugom.” A *mēnk*_o-öreg a száját nagy(ra) tátotta. Asszony-fiacskája jégtörővasát a *mēnk*_o-öreg szájába eresztette. A *mēnk*_o-öreg meghalt.

4. Asszony-unokája leászott. Visszamenő útját kezdte keresni. Hosszú vagy rövid ideig ment, nénije házához ért (látszott).⁷ Belépett. Nénije mellé ment, leült. Nénije elsírta magát. „Öcsike, te érkeztél meg, kedves?” „Én, néni, én.” Asszony-fiacskája vándorlásának ((körüli) járásának) eseményeit nénijének elbeszélte. Asszony-fiacskája bátor⁸ lett. Többé senkitől sem fél. Nénijével együtt még most is jól élnek. Öcsike vörös állatot vadászik, fekete állatot vadászik.

2. *porne ōs mōšne*^{8a}

1. *taktet pāwləŋ, taktet koləŋ mōšne tēr pāk_osam janit kolk_oet ōles. ɣosa man wāli ōləs, nāwram ōšsəs. at wāylte ɣotal tēləs i ɣumos ōšsəste. nomalmatas: am tawe aliləm. tūl ɣot-roxtes. taw kāse ōššiləm, wos janinyi. janinyuwiɣ jēmətəs, āpal jūntaste. āpan ɣujuptaste nāwrame. lūššunḡ_oe pati, nūwitite.*⁹

2. *sāw nājjiwəŋ, sāw witor mōšne nājjiwital patəs, wittal patəs. sāyrap wis, k_oāliy wis, ɣūnt nāj-jiwŋ minas. ɣosa man wāli jalasas, juw-joɣtəs. āŋk_oatas, nāwrame āti, ɣanam k_oālyə iŋ ɣosiɣɣati. nasati, nāwram pornen tūlmantima.*

3. *taw janiy jēmətəs. wōrt jalasanḡ_oe patəs. taw wiɣər ūj aləšli,¹⁰ sēməl ūj aləšli. ak_omatnakt ālpal k_oāləs, josaye wis, wōrn minas. juwle ɣūntli, porne ɛriyŋete sijti:*

*„nēk_oenəl, nēk_oenəl piɣ tūlmantasəm,
nēk_oenəl, nēk_oenəl piɣ ošmartasəm.
ak_o pāl kātkeŋ wōjt ɣuji,
mōt pāl kātkeŋ nōwl puwi”.*

⁷ Vö. KÁLMÁN (271) *pāwəln nēyləs* 'ein Dorf wurde sichtbar'.

⁸ *ɣor N. Sz.* szerint 'храбрый'.

^{8a} A mese megtalálható szoszvai nyelvjárásban KANNISTONÁL (MSFOu. 101: 210—212).

⁹ KÁLMÁN *nōwiti*.

¹⁰ KÁLMÁN *ali* 'töten, erlegen' címszó alatt ə-vel: *aləšli*, de *ɣul* 'Fisch' címszó alatt: *aləšl- i*-vel írja.

nāwram *χotkantmuwes. ta nakat kis¹¹ jōmunk_o e patas. ak_omatērt_n mān lōχk_o et kāsalar. kojunk_o e pataste. χosa man wāli kojaste, mān kolk_o en joxtas. juw-saltas, sunsi: ēk_o a ūnli. ēk_o an ta ahiylawe, sipyawē. „naη am piyām”, ēk_o a lāwi. „am man kit sān ōnsēyam?” „naηan am ōnsēslam, naη am piyām”. piye nōχ-lūlas, kon-k_oālās. juw-minun_o e pates.*

4. *juw-joxtas porne palt. tēn-utal ūnttawe, at tēy. ajne-utal ūnttawe, at aji. taw siraje wis i tiwtun_o e pataste. porne pilun_o e patas. χosa man wāli tiwtaste, nōχ-lūlas. porne punk-ātanet wiste. sirajel sāyrapam porat tūp tox lāwsas : tiyal ēlal' mōt nē āyi, mōt nē piy tūlmantan_o e at patēyan. porne alaste.*

5. *mōsne sāne palt minas. wiγar ūj alašli, sēmāl ūj alašli. mā ojiypam sāmt tēraη pak_o-sam janit kolk_o et ēriη iη ōli, ēriη iη χōli.*

2. A *por*-asszony és a *mōs*-asszony

1. Egyedül a faluban (falus), egyedül a házban (házas) a *mōs*-asszony héjjas (kéreg) cirbolyamag nagyságú házacskában élt. Hosszú vagy rövid ideig élt, gyermeke lett. Nem tudja honnan keletkezett és hogyan lett neki (bírtá). Gondolta: én őt megölöm. Azután megijedt. Ő szeret engem (az ő kedvét bírom), hadd növekedjék. Nagyobb(á) lett, bölcsőt varrt. A bölcsőbe fektette gyermekét. Sirni kezd, ringatja.

2. A sok tűzifás, sok vizű *mōs*-nőnek elfogyott a tüzelője, elfogyott a vize (tűzifátlan lett, vizetlen lett). Fejszét vett, kötelet vett, egy köteg tűzifáért (tűzifához) ment. Hosszú vagy rövid ideig járt, hazaért. Láttá, gyermeke nincs, [a bölcső] felfüggesztett kötele még himbálódzik. Hát bizony a gyermeket a *por*-asszony ellopta.

3. Ő nagy lett. Az erdőben kezdett járkálni. Vörös állatot vadászik, fekete állatot vadászik. Egyszer korán kelt, vette a hótálpait, az erdőbe ment. Hátrafelé fülel, a *por*-asszony éneke hangzik:

„Asszonykától, asszonykától fiút loptam,
Asszonykától, asszonykától fiút ügyeskedtem.
(Egy) fél kezeckém zsírban hever,
Másik fél kezeckém húst fog”.

A gyerek megharagudott. Akkor gyorsan elindult. Egyszerre kis utacskát vett észre. Követni kezdte. Sokáig vagy rövid ideig követte, kis házacskához ért. Belépett, látja: egy asszony ül [ott]. Az asszony ím csókolja, ölelgeti. „Te az én fiam [vagy]”, mondja az asszony. „Nekem két anyám van vajon?” „Téged én szültelek, te az én fiam [vagy]. Fia fölállott, kiment. Haza indult (hazamenni kezdett).

4. Visszatért a *por*-asszonyhoz. Ennivalót helyez eléje (ennivalóval helyeztetik), nem eszik. Innivalóval kínálja (innivalóval helyeztetik), nem iszik. Vette a kardját és fenni kezdte. A *por*-asszony félni kezdett. Sokáig vagy rövid ideig fente, fölállt. A *por*-asszonyt a hajánál megfogta. Amikor a kardjával vágott (karddal vágta idején) valahogy úgy mondta: ezután (jövőre) más asszony lányát, más asszony fiát ellopni ne akard (nem kezded). A *por*-asszonyt megölte.

¹¹ *kis* 'бистро', KÁLMÁN Ob 'he, heda'.

5. *Mős*-asszony annyához ment. Vörös állatot vadászik, fekete állatot vadászik. A világ végén [?] (a föld befejeződött vidékén) héjjas cirbolyamag nagyságú házacskában még most is él, ha meg nem halt (még most [is] hal).

3. *mōji*¹²

1. *ēk ay-ōjkay ōlsiy. ōssiy ak ōyi. taw janinyuwiy jēmtəs. ōjka ēk ate xōlas. āyitētent ōjka tēntenən xūllsiy. ak matnakət — xosa man wāli ōlsiy — ōjka nē totəs. nēte ōs āyi ōšsəs. āyijanən ak janitiy ōlsiy. āše āyi ōnyen at ēruptawes. tak i āyite tittite, ajtite. alpīte at pōlawe, sime at ētyalawe. ōjkate āyi mošsal tittite, mošsal ajtite. sime ētyalawe, alpīte pōlawe. tuwa porat lūnšim pāwəl xosit jōmiyti.*

2. *ak matnakət ōjka juw-šaltəs. ēk aten lalt iləmtawes: „sālijan tēren, āyiten wōrn toteln. jun law ul wos nēyalti.” taw sāv tēnut tinsi, taw sāv masnut tinsi. „wōrt kol ūntteln, wos tot ōli.” ōjkariš konk ōləs, lūnšim salijane tērs. āyite nūpəl lāwi: „maszatēten āyik e, minimen.” tēn minunk e patsiy. mən kūtuwrīs xot-xortaltaxtas: „u-u-u, ōjka āyite wōrn mat jomas totite? taw sōtəŋ lōŋxən totawe. taw sōtəŋ mən mini.” ēk a kūtuw ta rātite, ta rātite. tuwəl lāwi: „naŋ tox xorten: ōjka āyi tolnə mātənəl luwane-sāmənə juw tūp totawet.”*

3. *xosa man wāli minas, ōjka āyite jot turman wōrn joxtəs. jol-lūləs. „ja āyik e mēn ul-pəl ta joxtəsəmen.” lūnšim kol-pal wārəs. āyitete nāj-jiwəl, witəl atite. šāj ajsiy, ōjka juwle-minunŋ e šōpitaxtunk e patəs. āstəs, āyitete ahiylaste, sip-yəste, ta minas.*

4. *āyitete taktet ta xultəs. ētijiy jēmtəs. tawen taŋem ti pilišmaŋ.¹³ nāje tākəs pāltunŋ e patəste. mātaprišət ta pišyeyət. taw muwlaxtite. āyi nān-sak el ta titti-jane, nān-sak əl ta paχwtijane. konal xūntli, xottit¹⁴ jōmiytanēt sijti? ak ērtŋ āwi palt ta joxtəmə sijti. āwi rātunŋ e patəste. lāwi: „koləŋ nēk e man koləŋ xumk e āwiten pūnseln, aman ēt xūlunŋ e at-pəl rōwi tit?” āyite pūnsəste, xum juw-šaltəs. nasati, mis-xum! āyi koni-māte lap¹⁵ sāli, lap luw nas kontyi. āyik e tēn-utəl, ajn-utəl ūnttəste. piy tēne mātənəl āstəs, jol-xujəs. ālpaliy jēmtəs, piy āyi kitiylanŋ e¹⁶ patəste. āyi pusən potərtaste manriy tiy ōlmiytas. piy lāwi: „am paltem nējiy jijən! mēn jomsak ēy solihis ōlunŋ e patimen. am mis-xum.” āyi xum wārəs. janinyuww kol wārsiy. ōlēy, šunēy, alpijanən at pōlawet,¹⁷ simanen at ētyalawet.*

5. *xosa man wāli ōlsiy, ak matērtŋ an āyi ōnye nomtən patəs. ōjkate nūpəl lāwi: „naŋ an jāleyen āyin palt xumos taw ōli. ōjka sālijane tērs. ta minmiytas. ēk ate juw-šaltəs. mən kūtuw pasan joli-palt xorti: „u-u-u, ōjka āyitete mis-xumən wāyluwes. sime at ētyalawe, alpīte at pōlawe. xansaŋ saxi ti¹⁸ ēri, xansaŋ saxi masi, nāraw saxi ti taŋxi, nāraw saxi masi. sēməl ti taŋxi, sēməl saxi masi. naŋ xūlten xun ōli taw.” ēk a kūtuw ta rātite, ta wēlatite. „ti tēxam naŋ xumle mori kāpərtəyən! naŋ tox lāwen: ōjka āyite luwət-sāmət saŋəm xuriy tiwərt to-tijane.” kūtuw ak ay tak i sival xorti.*

¹² Hasonló mesét találunk tavadai nyelvjárásban KANNISTONÁL (MSFOu. 111: 198–201).

¹³ *pilišmaŋ*, de l. KÁLMÁN *pilašmaŋ*.

¹⁴ *xottit*, de l. KÁLMÁN *xottut*.

¹⁵ Vö. KANNISTO—LIIMOLA: MSFOu. 109: 54 'ganz', igekötöként (KÁLMÁN) *lap* 'ein-, zu-'.
¹⁶ *kitiylanŋ e* Szo. alak a Szi. *kitiylanŋ e* helyett.

¹⁷ *pōlawet, ētyalawet*, ROMBANDEJEVA-nál (119) *-wet*, de l. KÁLMÁN *-wat*.

¹⁸ *ti*, de l. KÁLMÁN *te*.

6. ǝjka ɣosa man wāli minas, āyite kol ūnləm mǎn joɣtəs. taw ɣot-roɣtəs, tatim¹⁹ janıy ūs-kol ɣurıp kol ūnli, a kol pǝɣet ta sǎli, ta luw nas kontıy. nol-k_o āliye nēyǝmtəs, ɣot-parɣaltaxtəs. koln juw-sǎltəs. āyijaye, wǎpsaye pasan wǎtat ūnlēy. ta wıyǝr-ūj, ta sēmǎl-ūj. āyi āše palt k_o ālapas. ta anıylite, ta sipıyite. pasan wǎtan ūnttəste. sirl-sirl tēn-utǎl ūnttəste. ǝt ɣūlsǎt. ɣolitaniy jēmtəs. āšēn lǎwi: „jǎ nǎwram masɣaten, ɣūptɣaten, juw am paltəm minew. lūlsǎn ti ǝlew, ak_o jot, jomas ti ǝlunk_o patew, ǝs ak_o jot. āyijaye wǎpsaye ɣosa at nomsǝsiy, tǎra-mas-ɣatunɣ_o e patsiy. ās-ǝjkaten ɣot-sǎltəs. sǎlijanal tǝrsǎt, ānasanal wıyǝr-ūjel, sēmǎl-ūjel tǎltasanal. pūŋanal nǎwǝmtəs. ta minmiyǝtǝsǝt. ɣosa man wāli minasǝt, minne lǝŋɣanǎlt ǝjıppank_o ti pats. ǝlal sunseyǝt, jǎ pǎwǎl ti nēylǝsǝt. ǝjka ǝk_o ate konk_o ālapas sun jine sıj ɣūntamlame porat. taw^{19a} sǎl ǝjkate ta janit pūŋ ta toti. āyijaye wǎpsaye mouwǝntim ǝryim juwıy. an ǝnıy ɣot ta sǎltəs, āyite anıylite, sipıyite ǝs wǎpse. ta koni-pal juw-wǝwsane mǎɣmane. tēnut sǝpitaps. an manǝr wosıy sūn ta janit janıy pūŋǎl totimate juji-palt.

7. ɣosa man wāli ǝlsǎt, ak_o matǝrtn ǝjkate os ti ilǝmtəste.²⁰ „jǎ ǝjkak_o e, an os am āyitem wǝrn toten. ǝs taw wos misɣumn joɣtawe. ǝjka molamtaɣtim sǎlijane tǝrǝmtəs. ǝlan mastǝwes sǎnēn. sǎw tēnutǎl, masnutǎl sǝpitǝwes. sunǎn tǎltuwes, ta totwes. ɣosa man wāli totwes, ak_o matǝrtn turman wǝrn ti joɣtǝsiy. ǝjka jol-lūlǝs, an āyite kol wǎrapaste. nǎj-jiwǎl, witǎl ātəste. ta ɣūlǝste. tak_o i tǎlmatas. ǝryim, rǝŋɣim an mini.

8. an āyite taklet ta ɣultəs. ǝlijiy jēmtəs. sǎj pǎjtəs. sǎj ajimate mǎtaprišǎt ta pišeyǝt. ta ɣǎjtiyeyǝt, ta muwtaɣtite. āyi ɣot-kantmuwes. an utrišǎt ta wǎlatijane, ta aleslijanane. ak_o matǝrtn jol-ɣujunk_o e sǝpitaxtəs. nǎje lap-ɣariyǝtəste, ta ǝjwes. ɣosa man wāli ɣujǝs ak_o matǝrtn āwite rǎtunɣ_o e ta patwes. mantem wǝrmi ak_o ay āyiriš jol-worati masnutane joli-palǝn. ak_o matǝrtn āwite paliy ta wuškasa-wes.²¹ juw-sǎltəs, nasǎli mēŋk_o ǝjka. tūp toɣ lǎwsas: „jǎ apiyriš ak_o-puti”. āyiriš at ālimas nēmǎtǝr lǎwunk_o e. mēŋk_o n ālmajawes, sǎma-sǎnasawes.

9. ǝk_o ay ǝjkay ɣosa man wāli ǝlsiy āyitēn wǝrt ǝlnet nomǎlmatsiy. ǝjka sǎlijane tǝrs. ta minas āyite juw-totunɣ_o e. ǝk_o ate juw-sǎltəs. kūtıw pasan juji-palnel ɣorti: „u-u-u, naŋ āyin saǝm ɣuriy tiwǝrt tūp luwane-sǎmane juw-to-tawet”. an ǝk_o a kūtıw wiste, ta rǎtite, ta wǎlatite. „naŋ toɣ ɣorten: naŋ āyin misɣumin wǎɣluwes. mǎ janit janıy pūŋǎl totawen”. an kūtıw ɣot-ǝjmati os ta ɣorti: „u-u-u, naŋ āyin luwane-sǎmane saǝm ɣuriy tiwǝrt totawet”. an kūtıwriš os ta kǎtn pattawe, os ta nujawe.^{21a} sǎl ti jinti, ǝli. „nǝɣ-tayatiləm, āŋk_o-ūj!”

10. an ǝjka sǎl āyit palt mini. ɣosa man wāli minas, jol ti lūlǝs āyite ɣūlǝm mǎn. kol āli, āyi āli. tǎtǎl tūp āyi luw-nǎrape ɣultəm. ǝjkarıš lūnšim an ǝk_o ate āyi luwsak_o ǝt ak_o an ta atijane. āstəs, juw lūnšim rǝŋɣim salijanen ta totawe. ak_o matǝrtn juw ti joɣtəs. ǝk_o a k_o on-k_o ālapas, sǎl ǝjkate taklete joɣtes. „jǎ, ǝjkak_o e āyitemēn man wǝrn ɣultəs.” „āli ǝk_o ak_o e, āyitemēn ālim. tǎtǎl tūp luw-nǎrape ɣultəm.” an ǝk_o a ta lūnšı, ta rǝŋɣı. ɣosa man wāli lūnšǝs, mat ta-sır jēmtəm ǝlǝm-ɣǝlas juw ɣun wosıy joɣti? an ǝjkate āyi ta-təm ǝruptanɣ_o e patəste. os ǝlal ta ǝlmiyǝtǝsǝt tǝrǝm-ǎs mǝm wǎpsanal jot. wǝo.

¹⁹ tatim, de I. KÁLMÁN *talēm*.

^{19a} 'же'

²⁰ *itǝmti*, N. Sz. a 'прицать' jelentést adta meg. Eddig — úgy látszik — ismeretlen szó. A pontos hangalakot nem tudom, mert az *ǝ* helyén *a-t* is írtam egyszerre és nem emlékszem melyik a javítás és melyik a helyes.

²¹ KÁLMÁNnál *wǝo*.

^{21a} A szó (*nuji*) tulajdonképpeni jelentése (KÁLMÁN) 'schinden, schälen'. Itt 'бить'.

3. Mese

1. (Egy) asszony (és egy) ember éltek. Volt egy lányuk. Felnövekedett (nagyobb lett). Az ember felesége meghalt. A leányka és az öreg ketten (kettőjüknek) maradtak. Egyszer — hosszú vagy rövid ideig éltek — az ember asszonyt hozott. Az asszonymnak is volt leánya. Lányaik egyidősek (nagyságúak) voltak. Az apa lányát a mostohaanya nem szerette. A saját (maga) leányát eteti, itatja. Teste nem fázik, (szíve) nem éhezik. Az ember lányát kevéssel eteti, kevéssel itatja. (Szíve) éhezik, teste fázik. Nyáron (nyár idején) sírva járkál a faluban (a falu hosszában).

2. Egyszer az öreg belépett (a házba). A felesége szembejött (toppant): „Rénszarvasaidat fogd be, leánykád vidd az erdőbe! Itthon harag (dühöngés) ne legyen (ne tűnjék föl)!” Ő sok ennivalót keres, ő sok öltözetet keres. „Az erdőben házat építs, hadd éljen ott.” A szegény ember kiment, sírva fogta be a rénszarvasait. A lányának mondja: „Öltözködj kedves leányka, megyünk. (Ők ketten) elindultak (menni kezdtek). A kis kutyuska ugatásban tört ki: „U-u-u, az öreg a lányát az erdőbe valami jó[ért] viszi? Őt szerencsés útra viszik. Ő szerencsés helyre megy.” Az asszony a kutyát im veri, im veri. Azután szól: „Így ugass: arról a helyről, ahová az öreg lányát viszik, csak a maradványait hozzák vissza (az öreg lány[ának] vivő helyéről csak a csont[jai] darabjai hozattatnak vissza).

3. Hosszú vagy rövid ideig ment, az öreg a lányával sötét erdőbe ért. Megállt. „No leányka, mi (ketten) valószínűleg megérkeztünk”. Sírva kunyhót készített. A leánykája a tűzifát, a vizet keresi (gyűjti). Teát ittak, az öreg készülődött visszamenni. Elkészült, leánykáját megcsókolta, ölelte, im elment.

4. Leánykája hát egyedül maradt. Éjszaka lett. Neki ez annyira félelmetes. A tüzet erősen rakni kezdte. Im egerek cincognak. Körüljárják. A leány kenyérdarabbal eteti őket, kenyérdarabbal dobálja őket. Kifelé figyel, kinek a járkálása hallatszik? Egyszerre csak [valakinek] az ajtóhoz érkezte hallatszik. Az ajtót ütni kezdte. Mondja: „Házas nőcske vagy házas emberke ajtócskádát nyisd ki, avagy hát az éjszakát eltölteni nem szabad itt?” A leány kinyitotta, a férfi belépett. Hát bizony tündér(férfi)! A lány háza mellett (kívül levő földje) a rénszarvas, a ló szinte nyüzsög. A leányka ennivalót, innivalót helyezett eléje (ennivalóval, innivalóval helyeztette). A fiú az evéssel (evő helyéről) kész lett, lefeküdt. Reggel(lé) lett, a fiú a lányt kérdezni kezdte. A leány mindent elbeszél, miért települt ide. A fiú mondja: „Gyere hozzám feleségül! Mi ketten igazán jól fogunk élni. Én tündér(-férfi) vagyok.” A leány férjet szerzett. Ők ketten nagyobb házat készítettek. Élnek, boldogok, testük nem fázik, szívük nem éhezik (kettejük teste nem fagynak, kettejük szívei nem éheztettek).

5. Sokáig vagy rövid ideig éltek, egyszerre az a lány mostohaanyja eszébe jutott. Az öregjének mondja: „Te most a lányodhoz mész, [megtudni] hogyan van.” Az ember befogta a rénszarvasait. Útnak indult. Felesége belépett a házba. A kis kutya az asztal alatt ugat: „U-u-u az öreg leánykáját tündér(férfi) látta. (Szíve) nem éhezik, teste nem fagyoskodik. Ha tarka suba kell, tarka subát ölt fel, ha fehér (rénszarvas) subát akar, fehér subát ölt fel. Ha feketét akar, fekete subát ölt. Te halljad (hallod) hogyan van ő.” Az asszony a kutyát üti, veri.^{21a} „Hej barátom, te milyen (hogyan) bolondul lármázol. Így mondd: az öreg a leánya csontjait rothadt zsákban viszi.” A kutya egyre a maga módján ugat.

6. Az öreg sokáig vagy rövid ideig ment, [hová] a lánya háza épült, [arra a] földre érkezett. Megijedt, olyan nagy városi ház formájú ház van (ül) [ott], hát a ház mellett a rénszarvas, a ló csak úgy nyüzsög. A gyepelőt (orrkötelet) megkötötte, kioldódott (szétszóródott).²² A házba belépett. Lánya, veje az asztalnál (szélén) ülnek. Im hód[prém], im coboly[prém sok van ott]. A lány az apja felé indult, csókolja, öleli. Az asztalhoz (széléhez) ültette. Sokféle étellel kínálta (ültette). Éjjel háltak. Elérkezett a következő nap (holnappá lett). (Kettejük) apja mondja: „No gyerek, öltözz, húzd a csizmád, (hozzám) megyünk. Ha rosszul élünk, együtt [élünk], ha jól fogunk (kezdünk) élni is együtt [élünk]. Lánya, veje nem gondolkoztak sokáig, kezdtek áttöltözöködni. Öregapjuk kiment. Rénszarvasukat befogták, teherszánkaravánjukat megrakták cobollyal, hóddal. Rénszarvascsordájuk megindult. Im útra keltek. Soká vagy rövid ideig mentek, menő útjuk(kal) kezdett véget érni. Előre néznek, hát a falut látták. Az öreg felesége kiment, amint az érkező szán zaját meghallotta (a szán jövő zaja hallása idején). Hát valóban az ő embere (olyan) nagy[ságú] rénszarvascsordát hoz im. Lánya, veje nevetve, énekelve jönnek. A mostohája kiment, a mostohalányát csókolja, öleli, a vejét is. Ott künn behívta az embereit. Ételt készített (gyorsan). Micsoda gazdagság ez most ekora (nagyságú) nagy rénszarvasnyáj [haza]hozatala után!

7. Sokáig vagy rövid ideig éltek, egyszer(re) az embert mégis zaklatta:²⁰ „No ember(ke) most még az én leánykám is vidd az erdőbe. Hadd jusson neki is tündérférfi.” Az ember sietve befogta a rénjeit. Anyja [a lányát] szépen felöltöztette. Sok ennivalóval, sok ruhaneművel látta el. Szánra szállt, vitték (vitetett). Hosszú vagy rövid ideig vitték, egyszerre sötét erdőbe jutottak (ketten). Az ember megállt, a lány házát készítette (gyorsan). A tűzifát, a vizet kereste (gyűjtötte). Ott hagyta. Ő maga gyorsan [szánra] ült. Most énekelve, kiáltozva megy.

8. A lány(a) egyedül maradt. Éjszaka lett. Teát főzött. [Amikor] a teáját issza [iva], egerek cincognak. Futkároznak, körüljárják. A lány megharagudott. Az állatkákat csapkodja, vadászik (rájuk). Egyszerre lefeküdni készülődött. A tüzet eloltotta, elszunnyadt. Hosszú vagy rövid ideig aludt, egyszercsak az ajtót verni kezdték. Mit (mennyit) lehet [csinálni], a leánya egyre a ruhanemű alá [bújni] igyekszik. Hirtelen az ajtót ki(szét)tárták. [Aki] belépett, bizony *mēnk*-öreg.⁶ Éppen így mondogatja: „Most öcsike együttthál”. A leánykának nem volt [ideje] semmit sem mondani. A *mēnk*-öreg gyorsan fölemelte, szétnyomta mint a tetűt.

9. Az asszony meg az ember hosszú vagy rövid ideig éltek, az erdőben levő lányukra gondoltak. Az ember befogta a rénszarvasait. Ment visszahozni a lányát. Az asszony bement a házba. A kutya az asztal mögül ugat: „U-u-u, a te lányodnak rothadt zsákban éppen csak a csontjait hozzák vissza.” Most az asszony a kutyát fogta, üti-veri. „Így ugass: a te lányod tündérférfi látta. Bár tér nagyságú nagy rénszarvasnyájjal hoznának téged.” Most a kutya abbahagyja, (aztán) mégis ugat: „U-u-u, a te lányod csontjait rothadt zsákban hozzák.” Most a kutyuskát, mégis elfogják, mégis megverik. Bizony összekötözi, úgy hagyja (él). „Fölakasztalak, [te] dög!”

• 10. Az ember megy hát a lányához. Hosszú vagy rövid ideig ment, megállt a helyen, ahol a lányát hagyta (a lánya hagyott földre). Kunyhó nincs, lány nincs. Egyedül (üresen) majdnem csak a lány csont ajtóretesze maradt

²² Izgatottságában nem tudta jól megkötöni.

meg. A szegély ember sírva a felesége lányának csontdarabkáit összegyűjtötte. Kész lett, haza sírva, kiabálva vitték a rénszarvasai. Egyszer csak hazaért. Az asszony kiment, bizony az embere egyedül jött. „No, emberke a leánykánk talán az erdőben (erdőbe) maradt.” „Nem, asszonyka, a kislányunk nincs [többé]. Egyedül (üresen) éppen csak a csont ajtóretesze maradt meg.” Az asszony most csak sír, csak kiáltozik. Sokáig vagy rövid ideig sirt, valami olyan módon jött ember haza többé hogyan jut?²³ Most a férje lányát kezdte nagyon szeretni. Ezután tovább éltek (telepedtek) *Tõrem* [isten]-atya adta vejükkel együtt. Kész.

4. *sort-xul tene mǎn nĕk_e24*

1. *ĕk_oay ōjkay ōlsiy. tĕn nǎwram at ōssiy. ōjkate xul alǎšlas, ĕk_oate jun ōlǎs, ōjkate masnutǎt, ōšnutǎt šǎpitas.*

2. *ōjkate ǎlpal k_oǎli ta mini. xwǎt ĕi us-ta joxti. juw joxtĕn porat ĕk_oate pŭte ǎsti. tĕnk_o ta ũntĕy. ōjkate tĕtiylaxti: „šs siy mǎjtan xǎt ōleyǎt?” „ōjkak_oe, am tǎjapasanĕm naŕtǎlĕn”. „Ti manĕr ta janit šaxlĕŕ, ǎnĕm ũruŕk_een!”²⁵*

3. *šs ta ōlǎy. xosa man wǎti ōlsiy, ōjkate šs ti minas alǎšlank_e. kon-k_oǎlǎs, isnas joli-palŕn ũntǎs, ta ũnli. ak_omatĕrtn jun ĕk_oate xotit jot potǎrtanĕt šijti. nǎx lŭlǎs, sunsi ĕk_oate matĕm ōjka jot potǎrti, lǎwsi: „jun wos potǎrti”. ōjka ta minas xul alǎšlank_e. ǎn mǎjtuw, potruw ĕl-xǎsmati. taw alam mǎn sort-xul tene nĕk_e ōššĕi xul alǎšlan mǎte pǎxat. ak_o jot xul alǎšlĕy tuwl mǎn nĕte koln ta minĕy. xul-put pǎjtiylĕy, tĕyiy. ōjka us-ta tak_oi ĕk_oate palt juw-mini.*

4. *tĕ šĕr xosa man wǎti ōlsiy, ōjka ĕk_oate nŭpǎl lǎwi: „ĕk_oak_oe, mǎt mǎn wǎntlimĕn, ta-tĕm ti tit kǎstǎl. ĕk_oate lǎwi: „taw²⁶ sǎl minifĕmĕn, wǎntlitĕmĕn, naŕ sǎl wǎrmal ti lǎwsĕn.” ta šǎpita xtrun_{k_e} patsiy. ak_omatĕrtn ti ǎstǎsiy. ōjkate lǎwi: „ĕk_oa wǎj xurĕn am nǎluw totilĕm, naŕĕn tǎrwitĕŕ: sǎw wǎjǎl pinim ōli.” ĕk_oate lǎwsi: „kaj, am ti totilĕm, ti-tĕm xŭrĕm wǎj-sup mat tarwit xun ōššĕyǎt!” ōjkaten wǎj-xurĕy namal witn pattuwes. ǎn ĕk_oa ta lŭnšĕi: „manriy wǎjĕnem witĕm wuškasasan^{21a}?” ǎn tit jox(t)siy ta lǎwtĕy, ta rĕn xĕy, ǎlxatĕy. ōjka ĕk_oate vitn ta tujǎsǎste. ĕk_oate ta porsǎs.*

5. *ōjkate sort xul tene mǎn nĕtete palt ta minas. ak_oan ta ōlmiy tasiy. ĕriy ǎn ti xǎtal mos ōlĕy.*

4. Csukaevő kis asszonyka

1. Ketten éltek az asszony meg a férfi. Gyermeük nem volt. A férfi halászott, az asszony otthon volt, a férfi ruhát, [mindenféle] holmit készített.

2. A férfi korán kel, elmegy. Amikor éhes (éhezik), éppen akkor jön. Haza érkeztek az asszony főtt étele (üstje) elkészül. Leülnek enni. A férfi megkérdezi: „Hát a menyhalmájak hol vannak?” „Férjecském, megettem őket nélküled.” „Hogy a mennydörgős, engem várj meg!”

3. Tovább éldegéltek (éltek), a férfi megint ment vadászni. Kiment, az ablak alá ült, ül[dögél]. Egyszer csak hallatszik, (hogy) a felesége benn valaki-

²³ Hiába sír, a lánya sorsát nem lehet megváltoztatni.

²⁴ N. Szajnahova ezt a „mesét” először leírta, javította, majd fölolvasta. Ennek alapján írtam át. A fordításra már nem jutott idő. — A történetet más forrásból nem ismerem.

²⁵ Valószínűleg szenvedő konjunktívusz. Az északi nyelvjárás nyelvtanaiban ilyen alakot nem találtam, de megvan a kondaiban és a középlezvaiban, I. MUNKÁCSI, VNyj. 218, 125.

vel társalog. Fölállt, látja a felesége egy öregemberrel beszélget, mondja: „Csak beszéljen benn.” A férfi ment halászni. Most mesénk, elbeszélésünk gyorsan továbbgördül. Neki van ám (egy) kis csukaevő asszonykája a halászó helyén (partja oldalában). Együtt halásztak, azután a kis nő házába mentek. Egy bogrács halat főznek, esznek. Az ember akkor a saját feleségéhez hazamegy.

4. Ily módon hosszú vagy rövid ideig éltek, az ember mondja a feleségének: „Asszonyka, más helyre költözünk, olyan nagyon unalmas itt.” A felesége mondja: „Igazán megyünk, költözünk mi ketteskén, igazad van (igaz dolgot mondtál)”. Kezdték ellátni magukat [mindenfélével]. Egyszer csak készen lettek. A férfi mondja: „Asszony, a botos [csizmás] zsákod én viszem le a folyóhoz, neked nehéz: sok botos van benne (sok csizmával van helyezve)”. A felesége mondja: „Ó, én viszem, ugyan milyen nehéz lehet (bírnak) három kis botos!” A férfi a csizmás zsákot szándékosan a vízbe ejtette. Az asszony sír: „Miért dobtad (csaptad) botoskáimat a vízbe?” Most [egymáshoz] fordultak, veszekednek, kiabálnak, verekednek. A férfi a feleségét a vízbe lökte. Az asszony megfulladt.

5. A férfi a csukaevő kis asszonykájához ment. Ketten együtt letelepedtek. Talán még a mai napig is élnek.

K. SAL ÉVA

Sygva-wogulische Märchen

von ÉVA K. SAL

Die Märchen bilden einen Teil der wogulischen Sammlung der Verfasserin, die sie im Jahre 1965 in Leningrad gesammelt hat.

Mutatvány Munkácsi Bernát vogul szótárából

MUNKÁCSI BERNÁT 1888—1889-ben gyűjtött nyelvi anyagot a vogulok közt. Szövegeit sajátmaga adta ki a VNGy. I—IV. kötetében. Nyelvtani feljegyzéseit a NyK 21—24 kötetében tette közzé. Jegyzetanyagát az első két szövegekötethez még ki tudta adni. A III/2. és IV/2. jegyzet- és magyarázat-kötet már az én kiadásomban jelenhetett csak meg Munkácsi kéziratos anyagának felhasználásával.

Vogul szótári anyagát részben sajátmaga cédulázta ki ívlapokra és füzetbe írt helyszíni feljegyzéseiből, a középzozvai anyagot pedig KNÖPFLER LÁSZLÓ, de Munkácsi átnézte munkáját, mert számos javítás található a cédulákon. A szócédulák nyelvjárásonként és első betű szerint voltak nagyrészt elrendezve, mikor hozzákezdtem a szótár megszerkesztéséhez. A cédulákon a vogul szó vagy önmagában vagy mondattörédekben fordul elő, mellette a rendszerint orosz, ritkábban magyar vagy német értelmezés, nem ritkán csak vogul nyelvű körülírás, egyszer-kétszer azonban hiányzik a jelentés megadása.

A szótári anyag rendezését már az ötvenes évek végén megkezdtem, ki-céduláztattam Munkácsi szövegeit, nyelvtani vázlatait és nagyobb vogul tárgyú cikkeit. Az így nyert cédulák száma meghaladja Munkácsiét.

A szótár szerkesztésében felhasználtam az eddigi finnugor szótárak tapasztalatait.

Egy-egy szócikk az azonos fő származékait nagyjából magába foglalja. Az igekötős igéket alapigéjüknél vettem fel.

A szócikkek felépítése a következő:

Minden szócikket egy vastag pont (•) kezd meg. Ezután következnek a vogul nyelvjárási adatok a következő sorrendben: É (északi), KL (középzozvai), AL (alsóozvai), P (pelimi, pelimkai), K (kondai) és T (tavdai). Az első adat után következik a nyelvjárási utalás, a következő adatokban már előtte. A többfajta ejtési vagy írás-variánst ~ jellel kötöm össze. Ha van saját adatom, azt []-ben közlöm az É jelzés előtt. Ha azonos Munkácsi adatával: [id.] Ezután következik a szó magyar (ritkán orosz) nyelvű értelmezése, majd függőleges vonással elválasztva a német (növények, állatok nevében esetleg latin) jelentés. Ezután következnek kettőspont után a vogul nyelvi példák német fordítással. Új bekezdésbe kerülnek a szóösszetételek, amelyekben a címszó az előtag, ismét újba, amelyekben utótag. A képzett szavak is mindig új bekezdésbe kerülnek a képzők mássalhangzójának betűrendje sorrendjében. Minden összetett és képzett szó jelentését magyarul és németül megadom, de a példamondatokét csak németül.

Az alapszó német jelentése után zárójelben jelzem a jövevényszavak eredetét: ir. (iráni), or. (orosz), osztj. (osztják), szam. (szamojéd), tat. (tátár),

zürj. (zürjén). Csak az eddigi eredményeket (Korenych, Kálmán, Steinitz, Kannisto, Rédei) hasznosítom, új kutatásokat nem végeztem. Az esetleg külön címszóban fölvetett, de rokonságban, kapcsolatban álló szavakra a szócikk végén Cf. jelzéssel utalok.

A kiadandó szótár előszavában közlöm majd Munkácsi útleírását (Budapesti Szemle 60. k.), a szótár létrejöttének történetét, valamint gyakorlati megjegyzéseket a szótár használatához.

A szójegyzékek és szövegek kicédulázását BALOGH LÁSZGÓ, GREGA SÁRA, KERESZTES LÁSZLÓ és A. MOLNÁR FERENC végezte, a német fordítást ellenőrizte KOCSÁNY PIROSKA, A. KÖVESI MAGDA és HARRIET MUNKÁCSI, a magyar és német szómutató egy-egy részét LÉVAY BOTONDNÉ (χ -) és SCHMIDT ÉVA (\bar{e} -, i -, k -, n -, \acute{n} -) készítette. A szerkesztésben (szócikkek egységesítése) Keresztes László és A. Kövesi Magda segített.

Munkácsi többször változtatta vogul nyelvi anyagának írásmódját. Mivel följegyzéseit 1888–89-ben írta, még nem követhette Setälä finnugor átírási rendszerét, még kevésbé ismerhette a fonematikus írásmódot. Mivel ugyanazt a fonémát néha kétféleképpen jelzi, máskor pedig azonos írásjegyet használ két fonéma jelölésére is, nehéz lett volna arra vállalkozni, hogy az ember átírja. Így hát kompromisszumos megoldást választottam, úgy írom, ahogy Munkácsi a szótárcédulák többségét írta. A betűrendben főleg az alapbetűt vettem alapul. Mivel az északi nyelvjárás szerint állapítottam meg lehetőleg betűrendet, a magánhangzókat is figyelembe vettem. A sorrend így a következő: $a, \bar{a}, \bar{ä}, \bar{ä} - e, \bar{e}, \acute{e}, \bar{e}, e - \gamma, \gamma, gh - \chi, kh - i, \bar{i}, \bar{i}, \bar{i} - j - k - l, \lambda - l - m - n - \acute{n} - o, \bar{o}, \bar{o}, \bar{o}, \bar{o}, \bar{o} - p - r - s, \acute{s} - \acute{s}, \acute{c} - t \acute{l} - u, \bar{u}, \bar{u}, \bar{u}, \bar{u}, - v, v$.

A különleges vogul magánhangzó-kvantitás miatt Munkácsi nem mindig ismerte föl a fonológiai rövid-hosszú korrelációt, mert a zárt szótag hosszú magánhangzója időtartamban alig különbözik a nyílt szótag rövid magánhangzójától. Az északi nyelvjárásban a hangsúlytalan a -t gyakran jelöli \bar{a} -vel vagy akár e -vel, palatalizált mássalhangzó vagy j szomszédságában is gyakran jelöli \bar{a} -vel az a fonéma kissé előbbre képzett variánsát. Az \acute{e} jel viszont jelentheti a redukált magánhangzót, a hangsúlytalan a -t és a szóvégi — kissé zártabb ejtésű e -hangot is. Az \bar{o} , \bar{o} zártabb ejtésű o -t jelent, az $e - \bar{e}$, az o és \bar{o} közti, az $u - \bar{u}$ pedig az u és \bar{u} közti hangot, végül az \acute{e} egy \bar{e} és \bar{i} között.

Az itt közölt szemelvény az n -kezdetű szócikkekből való betűrendben, de nem minden szócikket vettem föl.

- *na* É no, aztán | *na*, und?! (< or.)
- *naŋŋir* ~ *naŋŋir* É, KL P *naŋŋä* (*naŋŋä*), AL *naŋŋir*, K *naŋŋer* ~ *naŋŋä* ~ *naŋŋä*, T *näürä*: nyereg | Sattel: É *ŋätäl* *ŋansäp* *ŋansän* *naŋŋärl* *ünttänüt* *palitäl* während er (dem Fohlen) einen mit Sonnenmuster gezierten Sattel auflegt; KL *äm* *tä* *lüm* *naŋŋärl* *puniläm* ich saddle dieses Pferd; P *naŋŋärl* *vuttuŋ* *satteln* *naŋŋir* *ŋiw* ~ *lū* *sis* *n*. ~ *lu* *sis* *n*. *ŋiw* É nyereg | Sattel. — K *säs* *naŋŋer* седелка, hámnyereg | Rückenpolster
- naŋŋäŋti* É, KL P *naŋŋäŋti*: KL *nukh* *n*., P *nunŋ* *n*. fölnyergel | satteln. — É *ŋol* *n*., KL *kwän* *n*. lenyergel | absatteln: KL *ŋu* *ŋoŋtsäm*, *lüm* *kwän* *naŋŋärl* *ŋäŋtiläm* ich bin angekommen, ich saddle mein Pferd ab
- naŋŋärän* KL fölnyergelt, nyerges | gesattelt: *n*. *lū* gesatteltes Pferd
- naŋŋärl* É, T *näür* *t* fölnyergel | satteln: T *lu* *näür* *t*em ich saddle das Pferd. — É *ŋol* *n*., T *il* *n*. lenyergel | absatteln

• *nāχ*- KL AL P, K *nāχkē* egyedül | allein: KL *ām āk nāχēmt minēm* ich gehe allein; AL *ām nāχēmtē* ich allein; P *amk nāχēmt* id.; *tākw nāχāt* er allein; *tāu nāχāt penkēl ōi* er lebt allein; *tēn jērēptaxtiyē tēnk-nāχānt* sie lieben nur einander; K *n. jiw* alleinstehender Baum; *n. khom* alleinstehender Mann; *n. tāχ loättēn!* sprich nur ein einziges Wort! *ām n. mē votyēm* ich möchte eine einsame, abgesonderte Stelle haben; *nāχkānt tuñsi* er steht allein; *nāχkānt vonli* er sitzt allein, einsam

• *nāχji* É nyomkod | drücken (frequ.)

nāχsi id.: *sisā nāχsarwēs, nāχjawēs* sein Rücken wurde gedrückt, gepreßt

• *nāχwi* [id.] É, KL K *nōkhwi*, AL *nōyi*, P *nōkhwi*, T *nāχ*- csipeget, csőrrel koppint, kopácsol | (mit dem Schnabel) picken, hauen: KL *kharkhej jiw n. nālätēl, pērk kinši* der Specht pickt den Baum mit dem Schnabel, er sucht Würmer; K *vuj nālätätēl pot n.* der Vogel pickt Körner mit dem Schnabel. — KL *pal-n.*, P *pāl-n.*, T *ju-n.* csőrével betör | mit dem Schnabel einbrechen: KL *nāmraχān sis-kwāreχ pal-nōχwsān, kwāreχ-pūt kwān-kwāltš* die Henne pickte ihre Eier auf, sie befreite die Küchlein; P *kwāreχ nāmértkāt tākw pāl-nōkhwesit* die Henne pickt selbst das Ei an; T *ju-nāχstēl* sie pickte an

nōkwenti KL, T *nāχāntēl* csipeget | picken. — T *ju-n.* felcsíp | aufpicken: *tāuχ nāmértkētēm ju-n.* die Henne pickt ihre Eier an. — *kun-n.* feltör | anpicken

nōkhwāsi KL egyszor csíp | einmal picken

nāχā-sēχt-: *kun-n.* T feltör (csőrével) | anpicken (mit dem Schnabel): *tāuχ-pou kun-nāχā-sēχts* das Küchlein pickte sich das Ei auf

nāχwāsāli É = *nōkhwāsi*

nāχwēšli ~ *nāχwēšlaxti* É csipeget | picken

nāχwti:tū-n. É odadug (orrot) | hinstecken (Nase): *nólēmtēl tū-nāχwtilem* ich stecke mir die Nase hin

• *nājreči*: *kwānē-n.* K kibicsaklik, megrándul | verrenken: *koātēm nākētānēl k.-nājreči* die Hand wurde mir verrenkt

• *nāj₁* [id.] É, KL *nāj* ~ *naj*, P *nāj* ~ *nāi*, K *nāj* ~ *naj* 1. úrnó, fejedelemszony, gazdaasszony; 2. (É) anyaméh | 1. Herrin, Fürstin, Wirtin; (É) Gebärmutter: É *jüntēp pūyi, ūri n.* Nadel greifende, sich in acht nehmende Herrin

n.-āyi É úri leány | Fräulein. — *n.-ānk* id. — É *n.-ātēr* bálványszellem | Götze: *n.-ātērnē susnē χum jámbor, istenfélő ember* | frommer, gottergebener Mann. — P *nāj-ōtēr*, K *nāj-ātēr* anyaméh | Gebärmutter. — É *n.-pīj* fejedelemszony fia | Fürstinnensohn. — P *nāj-siškwē* uralkodónő | Herrscherin. — É *n.-vāps* istennótól rendelt vő | von einer Göttin geordneter Schwiegersohn. — P *sāpēr-nai-pū, kāmēn-n.-p.* a medve egyik elnevezése | einer der Kosenamen der Bären. — *upe-nai-tēn, ānkwē-n.-t.* egy táncdallam neve | Name einer Tanzmelodie

jāni ōtēr nāj P fejedelemsnő | Fürstin. — KL *lāu-khēl-lēplēn-n.* Tíz-nyírfától-takart-istennőcske (egy bálvány neve) | Durch-zehn-Birken-verborgene Göttin (Name eines Götzen). — É *jāny-n., tēlēm-tit-nāj, tuχ-tit-n.* (bálványnevek | Götzenamen) — É *pērnā-nē-n.*, K *pērne-nāi* treff dáma (kártyában) | Treff Dame. — É *puknā-nē-n.*, P *pupne-naj* káró dáma | Carreau Dame. — É *sēmel-uj-nē-n.* pikk dáma | Pique Dame. — *sārsē-nē-n.* kór dáma | Coeur Dame. — *nāyēr lātēnē opi n.* magtörő holló | Nußhäher

nājij É, KL *nājij* úrnós, úrnó lakta (vidék, város), istennót tisztelő | durch Herrinnen bewohnt (Gegend, Stadt), eine Göttin verehrend

nājlaχ KL úrnőként | als eine Herrin, Fürstin

• *nāj*, [id.] É, P *nai* 1. tűz (csak É) 2. nap | 1. Feuer (nur É) 2. Sonne: É *n. tēj* das Feuer brennt; *n. pēlamlēs* das Feuer loderte auf; P *n. kwaln* ärmät . . . *n. outn* ärmät bei Sonnenaufgang . . . bei Sonnenuntergang

n.-ānkw ~ *-sāni* É Nap-anya | die Mutter Sonne — *n.-χān* tüzes fejedelem (mitológiai alak) | Feuerfürst (Mythologische Gestalt). — *n.-χurj* tűzszerzám-zacsó | Feuerzeug-Beutel: *n.-χ.-tump* (egy sziget neve | Name einer Insel) — *n.-jiv* [*nājiw* ~ *nājw*] tűzifa | Brennholz. — *n.-j.-kantēs-pēr* két gerenda az ajtó fölött belül a jurtában, melyek között az egyik sarokban a csuval, a másikban a víztartó állvány | zwei Balken in der Jurte über der Tür zwischen denen der Tschuwal und das Gestell für Wasser aufgestellt sind. — *n.-nielm* láng | Flamme. — *n.-sultēm* szikra | Funke. — *n.-tēnē χusāp* lámpa | Lampe. — *n.-t.-vōj* petróleum | Petroleum, Erdöl. — *n.-vāta* a tűz széle | Rand des Feuers *nājin* [*nājēn*] É: napos, tüzes | sonnig, feurig. — *n.-χāp* [id.] gőzhajó | Dampfer

• *nājēr* ~ *nāēr* ~ *najēr* ~ *nājēr* ~ *nājēr* KL, AL *nāēr*, P *nājēr*, K *nājēr* ~ *nājēr* ~ *nājēr*, T *nājār* fejedelem, uralkodó, cár | Fürst, Herrscher, Zar: KL *mānχ nājērau mot nājēr jurtēl khōntlaχti* unser Zar steht mit einem anderen Herrscher im Krieg; K *nājēr jāltāt vōnli* der Zar herrscht

nājēr-ēkwē K fejedelemasszony, cárnő | Fürstin, Zarin. — P *n.-khwār*, K *nājēr-khwār* a cár képe | Zarenbildnis. — K *nājēr-lōnχ* (egy csónakvontató helye neve | Name einer Stelle, wohin die Kähne geschleppt werden). — T *n.-nē* uralkodónő, cárnő | Herrscherin, Zarin. — KL *nājēr-ōāi* királylány | Königstochter. — K *nājēr-ūs*, *n.-poul* fejedelmi város, fejedelmi falu | fürstliche Stadt, fürstliches Dorf. — P *n.-sīskwe* uralkodó | Herrscher

khān-nāēr KL cár, uralkodó | Zar, Herrscher. — KL *khul-najēr* ~ *nājēr*, K *kul-najēr* ~ *khvōl-n.* ördögfejedelem | Teufelsfürst: K *khvōl-nājēr-nē vēn-kwēn!* vigyen el az ördög! | der Teufel soll dich holen! — K *jāl-nājēr* id. — KL *wūt-nājēr* vízi fejedelem | Wasserfürst (myth.)

nājā-rlēχ (-lěk-) T fejedelemség | Fürstentum: *neū nājā-rlēkēn tāūtē-l tāitē-lēm* ich brenne dein Fürstentum mit Feuer auf

• *nakā-paul* É (falunév | Dorfname)

• *nakaši-jiv* É fiatal fa | junger Baum

• *nāklēt* É kár, hiba, baj | Schade, Verlust, Nachteil (< or.)

• *nal*₁ ~ *nāl* [*nal*] É, KL AL K P *nāl*, T *nāl* ~ *nēl* nyél, fogó, szár | Schaft, Stiel, Heft: É *kasajā* ~ *savrapā nālēl nati* er befestigt sein Messer (seine Axt) am Schaft; K *saurēp nōnkhā nālētēlēm nālātām* ich habe die Axt am Stiel befestigt; *saurēp nālātānēl kwān-leupi* die Axt wird locker im Stiel *nāl-kwoł* É a nyél közepe | Mitte des Stiels. — *nāl-āul* ~ *nāl-awēl* a nyél vége | Ende des Stiels. — *nāl-potali* orsókarika | Spindelrad

khānsāntnē-nēl T író toll | Schreibfeder. — É *χāχsā-nal*, KL *khānšā-n.*, P *khānsā-n.*, K *khānsē-n.* pipaszár | Pfeifenrohr, -stiel. — AL *khānsā-nāl-jiv*, P *kh.-n.-jū*, K *kh.-n.-jiv* калина, kányafa | Schlingbaum. — É *χ.-n.-aul* a pipa szopókája | Mundstück der Pfeife. — KL *jarū-n.* a gyalu fogója | Hobelheft. — *jāpēt-n.* ~ *jeāpt-n.* késnyél | Messerstiel. — É *kāsāj-nāl* [*kasaj-nāl*] id. — P *kemķē-n.* az a fa, mellyel a varsát kiemelik a vízből | Stiel womit die Fischreuse aus dem Wasser gehoben wird. — KL *kārnēs-n.* fazékfül | Topfhenkel. — KL K *kāu-n.* a kézimalom nyele | Henkel der Handmühle. — É *loimēs-nāl* a jégtörővas nyele | Stiel des Brecheisens. — É *nāl-nāl*, KL *nāl-n.*, K *nēl-n.* a nyíl szára, nyele | Schaft des Pfeiles. — É *n.-n.-porj* egyenes, bütykös saarú,

fehér ernyős virágú, ehető, hegyes vidéken termő növény | eine knotenhalmige eßbare Pflanze mit weißen Doldenblumen, die in Gebirgen wächst. — KL *ávü-tä-n.* Schaft der Spießes. — P *päsén-n.* asztalláb | Tischbein. — É *pasiltép-nal*, KL *pasiltép-n.* ~ *päsiltép-n.* fúrónyél | Schaft des Bohrers. — *ponél-várné-nal* orsó | Spindel. — T *pöt-nél* tarah, ferdén földbedugott karó, melynek vége az üstöt akasztják, szolgálfa | Kesselhaken. — *purü-näl* az ár nyele | Schaft der Ahle. — KL *pütép-n.* a szigony nyele | Schaft der Harpune. — KL *sarhkép-n.*, K *särhkép-n.*, T *särhkä-p-näl* mozsártörő | Mörserkeule. — É *sarviräp-nal* [*säyräp-n.*], KL *šaurép-n.*, P *šavirép-n.* fejszenyél | Schaft der Axt. — É *sétép-nal* ~ *-näl* orsó | Spindel. — KL *sopén-n.* ekeszarva | Pflugsterz. — *šoxri-n.* késnyél | Messerschaft. — *sänëx-n.* csésze füle | Henkel der Tasse. — *toul-kés-n.* tollszár | Federstiel. — É KL *tüp-näl* az evező nyele | Ruderschaft. — É *vántép-nal*, P *vänép-n.* a horog nyele | Schaft des Hakens

naliŋ É, K *nälëŋ* nyeles | mit Schaft versehen (Adj.)

nälp KL P id.: P *nüle n. päсэн* ein Tisch mit vier Füßen

nälti KL AL P K nyélre fölerősít | in das Heft einschlagen, (K) helyez | setzen: KL *jeäpt-näl nältëm* ich schlage das Messer in das Heft ein; P *šavirép-näl nältux* die Axt in das Heft einschlagen; K *nañmë käsi-talxën nältëstë* er setzte das Brot an die Messerspitze; *nël nältäxw jowët-joäntirñë* den Pfeil an die Bogensehne setzen. — AL *nukh-n.*, K *noŋkhë-n.*, T *nuŋ-nëlti* nyélbe üt | in das Heft einschlagen: T *jäptëm nuŋ-nëltilëm* ich schlage mein Messer ins Heft ein. — K *täu-n.* id.

• *nal*₂ [*näl*] É KL P a víz vagy tűz irányában, a faltól a szoba felé, folyón lefelé | in der Richtung des Wassers, des Feuers, von der Wand zum Inneren der Stube, flußabwärts. — KL *nal-poäl* túlsó part | das jenseitige Ufer. — *nal-tari* a folyó felé | in der Richtung des Flusses. — Igekötőként | als Verbalpräfix:

É *nal-äenti*, *-atxati*, *-jäläläli*, *-jämi*, *-liŋ*, *-narëmti*, *-näläsi*, *-nülü*, *-pati*, *-täli*, *-tältäli*, *-üntti* ~ *-utti*, *-varüli*

KL *nal-khisäti*, *-jäenti*, *-joämenti*, *-kisäti*, *-li*, *-liŋtsaxti*, *-nëŋli*, *-närüti*, *-äuti*, *-pajti* ~ *päjti*, *-ripiti*, *-rässëxti*, *-šunsi*, *-täxäti*, *-taxëmti*, *-titëlti*, *toälmäti*, *-tälti*, *-toärti*, *-tärtaxti*, *-tätü*, *-uŋli*, *-uilti*, *-utti*, *-voäri*

AL *nal-pañitäti*, *-pošenti*

P *nal-pävërmenti*, *-pošenti*, *-tärüti*, *-vorti*

nalkë KL: *jä n.-poäl* a folyó túlsó oldala | das jenseitige Ufer

nalü ~ *naluw* [*näluw*] É, K *nalü* 1. hegyről, partról lefelé a folyóhoz (menni, jutni, vinni stb.) 2. a tűzre vagy a tűz közelébe (helyezni pl. üstöt) 3. az ágyznak, padnak a faltól a szoba felé eső részére (ülni, feküdni, mozogni stb.) | 1. vom Berg, vom Ufer zum Fluß (gehen, kommen, bringen usw.) 2. ans Feuer oder zum Feuer (legen, setzen z. B. Kessel) 3. an die Schlafpritsche, die Bank von der Wand in der Richtung der Stube (sich setzen, sich legen, sich bewegen)

É *nalü-xajti*, *-xulütaxti*, *-jämi*, *-narëmtaxti*, *-närü*, *-närüti*, *-pälti*, *-pati*, *-pëti*, *-pëtüli*, *-rëpëti*, *-sunsü*, *-tälti*, *-tüstüpi*, *-varüli*, *naluw-pältëpi*, *-sänŋwäsi*

K *nalü-päjtelü*, *-voäri*

É *nalwä* ~ *nalwäl* ~ *nalwal* [*nälwä* ~ *nälwal*], K *nälwë* id.: É *nalwä-joxti*, *-taxäti*, *-täli*, *-varüli*, *-vántti*; *nalwäl-xajti*, *nalwal-sunsü*; K *nälwë-mëni*, *-poälti*, *-tärëtaxti*, *-väjli*, *-voäntli*

nalem [*nälëm*] É *lenn* (a vízben) | unten (am Wasser): *n. xujës* es lag am Wasser; *n. xultxinterit* sie schweben am Wasser; K *när öxñël n. pärs* der Balken

rollte vom Berg hinunter. — É *n.-páalt*, T *nálm-pál* a túlsó parton | am jenseitigen Ufer: É *sortāŋ-jā sūntā sukér-jā-paul n.-p. āli* die Mündung der *sortāŋ-jā* liegt jenseits *sukér-jā-paul*

nalmi [nālmi] É, T *nálm* alsó | untere: É *n. jāris* das untere Flüßlein. — *n.-mān-jā-paul* (falunév | Dorfname). — *n.-kwālŋ* a háló víz felőli kötele | der sich an der Flußseite befindende Strick des Netzes. — *n.-vāta* [n.-wāta] lapos partsáv közvetlen a folyó mellett | flaches Ufer unmittelbar neben des Flusses.

— T *n.-pāl* túlsó part | jenseitiges Ufer

nođlmén K a folyónál, tűznél | beim Fluß, beim Feuer

nalmén-pāl É túlsó part | jenseitiges Ufer

nalmit É, AL *nált* lenn, a parton | unten, am Ufer: É *naŋ n. jāmitevin* du spazierst unten, am Ufer

• *nalimān* [naliman] É, KL AL P K *nálmén*, T *nīlu* negyven | vierzig: KL *ām natém n. tál* ich bin 40 Jahre alt („mein Alter ist vierzig Jahre“)

n.-jāk KL negyvenegy | einundvierzig. — *n.-kitā* negyvenkettő | zwei- undvierzig

nálménne K negyvenen | ihrer vierzig

nálmént K negyvenedik | der vierzigste. — Cf. *nīla*

• *nan* [nān] É KL AL P, K *nān*, T *nāŋ* ~ *noŋ* ti | ihr: É *n. jāmentān!* geht weiter!

nanān [nānan] É KL, AL *nanan*, P *nanānān*, K *nānān*, T *nānā·n* (É KL AL K T) 1. titeket 2. nektek | 1 euch (acc.) 2 .euch (dat.); (P) titeket | euch (acc.)

nanānnē [nānann] É, P *nanānānne*, K *nānān*, T *noŋā·n* nektek | euch (dat.)

noŋā·nmi T titeket | euch (acc.)

nanānnēl [nānannēl] É, K *nānānēl* ~ *nānānēl*, T *nānā·nnēl* tóletek | von euch

nanki ~ *nankān* [nānkān] É, KL *naŋk*, AL *nāŋk*, P *nank*, K *nāŋk*, T *nā·néx* ti magatok | ihr selbst

KÁLMÁN BÉLA

Proben aus dem wogulischen Wörterbuch von Bernát Munkácsi

VON BÉLA KÁLMÁN

Der Verfasser bereitet als Pfleger des wogulischen Nachlasses Bernát Munkácsi das lexikalische Material von Munkácsi zum Druck vor und er teilt aus diesem einige Probeartikel mit.

A szölkup denominális igeképzésről

A szölkup szóképzés a maga teljes gazdagságában mindmáig feltáratlan. A leíró nyelvtani irodalomban vázlatos áttekintést is mindössze Prokofjev nyelvtanában (PROKOFJEV 1935), illetve Hajdú Péter szamojéd kresztomátiájában (HAJDÚ 1968) találunk. Az uráli szóképzés egészét tárgyaló, átfogóbb munkákban (GYÖRKE 1934; LEHTISALO 1936) viszont természetesen csak részleteiben esik szó a szölkup képzőkről. Újabban a tomszki-novoszibirszki kutatók közül többen foglalkoztak ugyan egyes rész kérdésekkel (ALITKINA 1972, 1973, 1975, 1976; MOREVA 1972, 1973; KUZMINA 1973), összefoglaló monografikus mű a szölkup szóképzéséről azonban mind ez ideig nem készült.

A szölkup nyelv képzőinek száma — a primer képzők mellett a szekunder képzőket, ill. képzőkombinációkat is figyelembe véve — közel százra tehető. Közülük is különösen nagy számban mutathatók ki a különböző igeképzők. A deverbális igeképzőknek: az imperfektív, perfektív, inchoatív-ingresszív aspektus, a duratív-kontinuatív, breviatív-momentán, frekventatív-iteratív, pluralitativ, uzitativ-augmentatív akció, a tranzitív, faktitív, reflexív ige képzőinek valamint ezek kombinációinak szinte kifogyhatatlan tárházát találjuk a szölkup nyelvben. A denominális igeképzők száma ezzel szemben meglepően kevés. Prokofjev mindössze négyet (-*tj*-, -*l*-, -*š*-, -*ni*) vesz számba (i. m. 57—58), és Hajdú Péter is csak a hét legfontosabbat sorolja fel közülük (-*tj*-, -*š*-, -*nj*-, -*l*-, -*ltj*-, -*qil*-, -*ŋ*), röviden utalva e képzők alapvető funkcióira (i. m. 149—150). Bővebb nyelvi anyag (nyelvjárási szövegek, szójegyzékek) behatóbb vizsgálata sem nagyon emeli meg a számukat.

A denominális igeképzés vizsgálatát megnehezíti, hogy a szölkupban — más szamojéd nyelvekhez hasonlóan — az igeképzés speciális eseteként olyan névszói eredetű igetövek is találhatóak, amelyek vagy a megfelelő névszótóval azonos alakúak, vagy csupán tövéghangzójukban térnek el attól, de rajtuk semmiféle ismert denominális képző-elem nem mutatható ki, pl.: SW 36 *etj* 'Wort': *etj*- 'irgendeine Stimme geben'; SW 64 *qatj* 'Nagel, Kralle': *qatj*- 'kratzen'; SW 87 *kekki* 'Qual': *kekki*- 'quälen'; SW 88 *keji* 'Dampf, Atem, Atmen': *keji*- 'atmen'; SW 89 *kem* 'Blut': *kemj*- 'bluten'; SW 83 *quti* 'Krankheit': *quti*- 'krank sein'; SW 124 *māntj* 'Maß': *māntj*- 'messen'; SW 134 *merqi* 'Wind': *merqi*- 'Wind sein'; SW 146 *mütj* 'Krieg': *mütj*- 'kämpfen'; *ora* 'hohle Hand': *ora*- 'fassen, fangen'; SW 290 *ürj* 'Gesetz, Sache': *ürj*- 'annehmen'; SW 291 *üt* 'Wasser': *ütj*- 'trinken'; stb.

Márpedig, ha ilyen képző-elem nélküli denominális ige létezése kimutatható a szölkupban, nem lehet kizárni annak a lehetőségét sem, hogy egyes denominálisnak látszó képzős igei származékokban olyan — csak származék-szavaiban létező — igető lappang, amelyhez valójában nem denominális, ha-

nem deverbális képzők járultak. E lehetőség figyelmen kívül hagyásával óhatatlanul átkerülhetnek egyes deverbális igeképzők a denominálisak közé. Ugyanakkor az ilyesfajta elhatárolásban nehézséget okozhat az, hogy különösen a primer képzők között sok olyan található, amelyek azonos hangalakban mind deverbális mind denominális képzőként használatosak. A szófajmegtartó (deverbális) képzőkre azonban elsősorban funkciógazdagságuk a jellemző, míg a szófajváltoztató (denominális) képzők esetében a szófaj megváltoztatásának funkciója az elsődleges, s ezek emellett csak másodlagosan, sokszor más, már deverbális képzőkkel kombinálódva látnak el egyéb funkciókat. A kétféle képzőcsoport pontos elhatárolásának esetenként még ilyen funkcionális szempontok figyelembe vételével is akadhatnak további nehézségei: pl. az *-m*-denominális transzlatív (valamilyenné válást kifejező) igeképző a deverbális duratív-kontinuatív akció képzőjével kombinálódva kételemű *-mpi-* (*-m + pi-*) képzőbokrót alkot, ami alakilag egybeesik a pusztá deverbális képző hosszabb, magánhangzós végű igetövekhez járuló *-mpi-* variánsával. A képzőegyüttes deverbális vagy denominális voltának megállapítása ilyen esetekben csak a tőszó szófajának ismeretében lenne lehetséges. Ennek tisztázásához részben segítséget jelenthet az egyes tőszavak rokon nyelvi megfelelőinek jelentéstani vizsgálata, e munkához jó alapul szolgálnak pl. Janhunnen közszamojéd etimológiáinak szöbokrai (JANHUNEN 1977).

A szölkup képzőanyag megrostálását e szempontok szem előtt tartásával igyekeztem elvégezni. A szelektálást megkönnyítette, hogy a rendelkezésre álló források közül Castrén—Lehtisalo, illetve Erdélyi szójegyzéke a szócikket képzők szerint bökrosítja (CASTRÉN—LEHTISALO 1960; ERDÉLYI 1969), s hogy Castrén adataival a legbővebb, homógen tazi anyagot más szölkup nyelvjárások anyagán ellenőrizhettem. A nyelvjárási hangtani eltérések zavaró voltának kiküszöbölésére az egyes képzők tárgyalásánál azokat kikövetkeztethető proto-szölkup (Psk.) alakjukban szimbolizálom, a bizonyító példanyagban megtartva természetesen az egyes források eredeti lejegyzésmódját.

A szölkup nyelv denominális képzőit egyszerű számbavételük mellett aszerint is csoportosítottam, hogy szerkezetileg egyszerű, egyelemű képzők-e (primer képzők), vagy pedig összetettek, több elem kombinációjával keletkezettek-e (szekunder képzők, ill. képző-kombinációk). A megrostált képzőanyagban véleményem szerint a következő igeképzők minősülnek denominálisnak:

I. Primer képzők:

1. Psk. <i>*-tə-</i>	5. Psk. <i>*-m-</i>
2. Psk. <i>*-čə-</i>	6. Psk. <i>*-ŋ-</i>
3. Psk. <i>*-lə-</i>	7. Psk. <i>*-l-</i>
4. Psk. <i>*-nə-</i>	8. Psk. <i>*-r-</i>

II. Szekunder képzők, ill. képző-kombinációk:

9. Psk. <i>*-gəl-</i>	13. Psk. <i>*-lčə-</i>
10. Psk. <i>*-gəlčə-</i>	14. Psk. <i>*-llə-</i>
11. Psk. <i>*-māt-</i>	15. Psk. <i>*-mčə-</i>
12. Psk. <i>*-ntə-</i>	16. Psk. <i>*-ptə-</i>

Az egyes képzők részletesebb tárgyalásánál elsősorban e képzők denominális voltának bizonyítására törekedtem. A felhasznált példanyagból csu-

pán annyit publikálok itt, amennyi a bizonyításhoz elengedhetetlenül szükséges. A vizgált származékszavak továbbképzett volta esetében az adat előtt rövidítve közlöm a további képző vagy képzők funkcióját, s ha szükséges, az ige idejét, személyét, számát is.

1. Psk. *-tə-

A leggyakoribb szölkup denominális ige-képző. Uráli eredetű, megfelelői valamennyi rokon nyelvben megtalálhatók (GYÖRKE 1934. 18–19; LEHTISALO 1936. 287–294). A szölkupban legáltalánosabb jelentései: 'vmivel el-látni', 'vmivel tevékenykedni'.

Példák:

1. **āmtə* 'szarv': **āmtə-tə* 'döfni, felöklelni': *āmtītigo* mit den Hörnern stoßen (SW 21)
2. **āpək* 'fedél': **āpək-tə* 'lefedni': N *aabaktap* ich bedeckte, MO *aabaktau* (CL 13)
3. **apsə* 'étel': **apsə-tə* 'etetni, táplálni': Tas *apsetam* ich fütterte, dur. *apsetembam*, impf. *apstendām*, perf. *apsetéltjam* (CL 9) | *apstigo* füttern, nähren, zu Essen geben (SW 21)
4. **qaglə* 'szán': **qaglə-tə* 'szánon utazni': *qaglītigo* mit dem Schlitten fahren, part. inst. *qaglītīpsātīl* (SW 57)
5. **kiñtə* 'rekeszték': **kiñtə-tə* 'rekesztékkal halászni': *kiñčītigo* 'mit Wehr fischen' (SW 94)
6. **nim* 'név': **nim-tə* 'elnevezni, hívni': Tas *nimdengam* ich benannte, dur. *nimnembam*, impf. *nimnāndšam* | (SW 154) *nimtī*-benennen (CL 66)
7. **nupə* 'horog': **nupə-tə* 'horgászni': *nupītī*-angeln, impf. aor. 1. du. *nupītentomīj* (SW 158)
8. **sī* 'festék': **sī-tə* 'bemázolni, befesteni': *sīt*-anstreichen, bemalen (SW 208)
9. **taŋkə* 'madárcsapda': **taŋkə-tə* 'csapdázni': Tas *tjangettam* ich fange mit Fallen, dur. *tjangettembam* (CL 93)

2. Psk. *-čə-

A tazi nyelvjárásban, s így az északi szölkup iskolai-irodalmi nyelvben is e képző fejleményei gyakorlatilag egybeestek a Psk. *-tə- képző fejleményeivel. Középső és déli szölkup nyelvjárási adatok (CL: N MO K NP) alapján azonban e két képző alakilag világosan elkülönül egymástól. Lehtisalo is külön tárgyalja, feltételezve esetleges finnugor megfeleléseit is (LEHTISALO 1936. 233–234). Jelentései a *-tə- képzőéhez hasonlóak. A két képző egymáshoz való viszonya további vizsgálatra szorul.

Példák:

1. **gam* 'arc, homlok': **gam-čə* 'kiönteni': N *kaṃdšap* 'ich goss aus, schüttete aus', MO *kaṃčau*, K *kaṃdšau*, NP *kaṃdšam*, OO *kaṃdam*, Tas *kaṃdšam*, *kaṃdam* (CL 28) | *gamtigo* 'ausgiessen' (SW 60)
2. **qō* 'oldal, szél': **qō-čə* 'partot érni': N *kōōčək* 'ich landete', K *kōōt-cang*, Tsch. *kōōčang*, OO *kōōdang*, *kōōttang* (CL 41)

3. *põ 'meleg': *põ-ča- 'melegíteni': N *põcap* 'ich erwärmte', K *põcau*, NP *põõtcam*, Tschl. *pyõcam*, OO *pyõttam*, Tas *põcam*, impf. *põcendšam*, dur. *põcembam*, *põttembam*, Kar. *põõttam* (CL 80) | *põti-* 'wärmen' (SW 193)

3. Psk. *-tə-

A *-tə- denominális igeképző az alapul szolgáló névszó (leginkább elejtendő vadállat vagy gyűjtendő növényi táplálék) megszerzésére irányuló ismétlődő, rendszeres cselekvést fejez ki. Nyelvjárási megfelelései igen változatosak: *č, ł, š, s* (Prokofjev szerint a Ket mentén *j* is), de csupán a тази adatokat vizsgálva is számos morfológiai alternánása mutatható ki: aor. -*nñ-*, prät. -*šš-*, fut. -*ll-*, impf. -*čänti-*, perf. -*šelč-*, dur. -*špi-*, inf. -*šqo-*, -*čiqo*, part -*šintil*, -*ntil*, -*čil*, ger. -*llä*, nom. deverb. -*šä*, -*čiptä*, stb. Feltűnő e képző hasonlósága a deverbális reflexív *-tə- képző fejleményeihez (vö. pl. *panišqo* ~ *paničiqo* 'heruntersteigen, sich niederlassen' (SW 175); *tulišqo* ~ *tuličiqo* 'ankommen, sich nähern' (SW 175) stb.). Feltételezhető, hogy a két eltérő funkciójú képző közös eredetű, s jelentésük alapja a reflexív funkcióban keresendő. E szerint a denominális képző is visszaható szerepű és jelentése '-sodni': 'halasodni', 'mókusosodni', 'hermelinesedni' stb. lenne.

Példák:

1. *ätä 'vadrén': *ätä-tə- 'vadrénre vadászni': Tas *aatännjang* 'ich jage wilde Renntiere', prät. *aatášang*, impf. *aatätjändšang*, dur. *aatášpang* (CL 13)

2. *kura 'hermelin': *kura-tə- 'hermelinre vadászni': Tas *kurenjang* 'ich fange Hermeline', dur. *kurešpang*, impf. *kuretjändšang* (CL 47) | *kurišqo* 'auf Hermeline jagen' (SW 111)

3. *qwela 'hal': *qwela-tə- 'halászni': Tas aor. *kuelennjang*, *kuelettjang* 'ich fische', impf. *kuelettjändšang*, perf. *kuešeltjang* (CL 34) | *qelišqo* 'fischen', aor. 3. sg. *qelėnna*, prät. 1. sg. *qeliššan*, ger. *qelišllä*, fut. 3. pl. *qelištätit*, dur. *qelišpa*, part. *qelišintil*, *qelišntil*, nom. deverb. *qelišä*, *qeličiptä*, adj. *qeličäl* (SW 67) | Tur. *keliško* 'fischen' (L 320)

4. *loqa 'róka': *loqa-tə- 'rókára vadászni': Tas aor. *lokánjang* 'Füchse fangen', perf. *lokašeltjang*, impf. *lokatjändšang* (CL 53) | *loqašqo* 'auf Fuchs jagen' (SW 119)

5. *sanke 'süketfajd': *sanke-tə- 'süketfajdra vadászni': Tas aor. *séngénjang*, *séngettjang* 'ich fange Auerhühner', dur. *séngespang*, impf. *séngettjändšang* (CL 86) | *senkit-* [téves!, helyesen: *senkiš-*] 'auf Auerhahn jagen', ger. *senkillä* (SW 206)

6. *sürəm 'vad': *sürə-tə- 'vadászni': MO *suurenjang* 'ich fange wilde Tiere', NP *suurunjang*, OO *suurunjang*, prät. *suuruussang* (CL 86) | *surišqo*, *surišqo* 'jagen', aor. 3. sg. *surišna*, ger. *surilä* (SW 214) [= *surillä*]

7. *šipa 'vadkacsa': *šipa-tə- 'vadkacsára vadászni': B aor. *šipánnjang* 'ich fange Enten', Kar. *šipannjang*, prät. *šipašang*, impf. *šipatjändšang*, Tas dur. *šipašpang*, perf. *šipašeltjang* (CL 91) | *šipaš-* 'auf Enten jagen', ger. *šipallä* (SW 220) | Tur. *šipasko* 'Enten fangen' (L 326)

8. *täpäñ 'mókus': *täpä-tə- 'mókusra vadászni': Tas *täpännjang* 'ich fange Eichhörnchen' (CL 113) | *täpäšqo* 'Eichhörnchen fangen oder auf sie jagen', aor. 3. sg. *täpäñna*, aor. 1. pl. *täpäšimyt* (SW 257)

9. *čöper 'bogyó': *čöperə-tə- 'bogyót szedni': Tur. *topiriško* 'Beeren sammeln' (L 328) | *topiri-šqo* 'bogyót szedni' (HAJDÚ 1968. 149)

10. **ū* 'hófajd': **ū-lə*- 'hófajdra vadászni': Tas aor. *uunnjang*, *uuttjang* 'ich fange Schneehühner', prät. *uusang*, fut. *utjelaks*, impf. *utjändsang*, dur. *uus pang*, dur.-impf. *uus pändsang*, inf. *uutjegu*, part. *uuttjel*, *utjel* (CL 16)

4. Psk. *-*ńə*-

Viszonylag ritka előfordulású képző. Jelentése: 'valaminek szaglani', 'valamilyenek érződni'.

Példák:

1. **qwelə* 'hal': **qwelə-ńə*- 'halnak szaglani': *qēlīniqo* 'nach Fisch riechen' (SW 67)

2. **qošə* 'rossz': **qošə-ńə*- 'romlottnak érződni': *qošīniqo* 'übel oder bitter schmecken' (SW 79)

3. **pārə* 'keserű': **pārə-ńə*- 'keserűnek érződni': Tas part. *parenjindilj* 'bitter' (CL 72) | Tur. *pārīniqo* 'bitter sein' (L 324)

4. **tēpəj* 'savanyú': **tēpə-ńə*- 'megsavanyodni': *tēpīniqo* 'sauer werden, sauern' (SW 258)

5. **wałə* 'hús': **wałə-ńə*- 'húsnak szaglani': *wēlīniqo* 'nach Fleisch riechen, schmecken' (SW 296)

5. Psk. *-*m*-

Uráli eredetű denominális igeképző. Jelentése: 'valamivé, valamilyenné lenni'. Megfelelői megtalálhatók egyes finnugor nyelvekben és valamennyi szamojéd nyelvben (LEHTISALO 1936. 110—113).

Példák:

1. **āra* 'ős': **āra-m*- 'őszre változni': K OO *āramnān* 'es wurde Herbst', B *aramnan*, NP dur. *ērramba* (CL 18)

2. **irä* 'öreg': **irä-m*- 'megöregedni': N *āramnāk* 'ich wurde alt, dur. *ārambāk*, Tas *iramnang*, dur. *irambang*, impf. *irammandsang*, dur.-part. *irambedel* (CL 22) | *irangog* 'alt werden', dur. *irampē*-, dur.-part. *irampitj* (SW 48)

3. **pi* 'éjszaka': **pi-m*- 'besötétedni': Tsch. *pāmna* 'es ist dunkel geworden', N NP dur. *pimba* (CL 78)

4. **taŋə* 'nyár': **taŋə-m*- 'nyárra változni': Tsch. *taumna* 'es wurde Sommer', OO dur. *taumba* (CL 107)

5. **tē* 'genny': **tē-m*- 'megromlani': N dur. *temba* 'verfaulte, wurde sauer', MO K NP Tas *teemba* (CL 111)

6. **ūtə* 'este': **ūtə-m*- 'beesteledni': N *yydemná* 'es ist Abend geworden', Kar. *yytemna*, dur. *yytembenga*, Tas impf. *yydemnāndša* (CL 24)

6. Psk. *-*ŋ*-

Ritka denominális igeképző. Jelentése: 'valamivel ellátni, valamivel ellátódni'.

Példák:

1. **garə* 'ferdeség': **garə-ŋ*- 'elferdülni': N *ķarengnak* 'ich bin schief, schief geworden', Tas *ķarengnang*, part. *ķarengdel* (CL 29)

2. **kolla* 'adósság': **kolla-η*- 'eladósodni': MO dur. *koltjangbau* 'ich gerate in Schulden', NP *koldjangbau* (CL 44)

3. **māt* 'sátor': **māta-η*- 'sátrat verni': *mātīŋgo*, *mātīŋgo* 'Zelt aufschlagen' (SW 127)

4. **mir* 'ár, érték': **mirə-η*- 'értékesíteni, eladni': N *merngnap* 'ich verkaufte', K *mirngnau*, Tas *mirengnam*, dur. *mirengbam*, impf. *mirengnāndšam*, perf. *mirengéltjam* (CL 62) | *mīrīŋgo* 'verkaufen, zahlen' (SW 137) | Tur. *mī-reŋko* 'verkaufen' (L 323)

5. **tēla* 'nap': **tēla-η*- 'kivilágosodni, megszületni': MO dur. *tjelangba* 'es wurde Tag', Tas dur. *tjeelengba* 'es wurde hell', dur.-part. *tjeelengbedil* (CL 99) | *čelīŋgo*, *čelīŋgo* 'geboren werden, zu Welt kommen', dur. *čelīŋpa*, dur.-part. *čelīŋpītīl* (SW 235)

7. Psk. *-l-

Uráli eredetű primer denominális igeképző (LEHTISALO 1936. 162–164). Jelentései: 'valami felhasználásával, valamihez hasonlóan cselekedni'.

Példák:

1. **apta* 'szag': **apta-l*- 'szagolni': N dur. *aptalbat* 'ich rieche', Tas dur. *aptalbam*, impf. *aptaldšam*, MO impf. *aptaldšandšam* (CL 10) | *aptalqo* 'riechen', dur. *aptalpi-* (SW 23)

2. **qāmə* 'széttárt kar': **qāma-l*- 'átölelni': Tas *kaamalnam* 'ich umarme', dur. *kaamalbam* (CL 31) | *qāmalqo*, *qāmalqo* 'umarmen', perf. *qāmalei-*, *qāmalelči-* (SW 59)

3. **kotə* 'horog, kampó': **kota-l*- 'megragadni': *kotal-* 'ergreifen, anpacken' (SW 106)

4. **ora* 'marok': **ora-l*- 'megmarkolni': N *orannap* 'ich ergriff, fing', dur. *oralbat* (CL 15)

5. **sūmə* 'hang, zaj': **sūma-l*- 'lármázni': dur. *sūmalpiqo* 'lärmen' (SW 215)

6. **unčə* 'tetű': **unča-l*- 'tetvészkedni': *untalqo* 'entlausen' (SW 284)

8. Psk. *-r-

Denominálisként is előforduló igeképző. Jelentése: 'valamilyen állapotba kerülni, valamilyenné válni'.

Példák:

1. **qajmə* 'világosság': **qajmə-r*- 'világosodni': K dur. *kaimermba* 'es wurde heiter, klar', impf. *kaimeréndseng*, B dur. *kalmermba*, N *kalmeramba* (CL 27)

2. **qāmpə* 'hullám': **qāmpə-r*- 'lebegni, felbukkanni': *qāmpirgo*, *qāmpirgo* 'schwimmen auf einem Platz, auftauchen' (SW 60)

3. **soma* 'jó': **soma-r*- 'szeretni': K NP *sooram* 'ich liebe', Tsch. OO *suoram* (CL 85)

4. **wate* 'hús': **wate-r*- 'meghízni': Tsch. *watjernang* 'ich wurde fett', dur. *watjebang* (CL 27)

9. Psk. *-qal-

Közszamojéd eredetű szekunder képző (vö. pl. JANHUNEN 1977. 42). Mozzanatos jellegű, pillanatnyi cselekvést kifejező igék képzésére szolgál.

Példák:

1. **qwäg* 'váll': **qwäg-qal* 'vállra venni': Tas *kuekkálnam* 'ich trug auf der Schulter', dur. *kuekkálbam*, impf. *kuekkaldšändšam*, perf. *kuekkaléttjam* (CL 33) | *qegqalqo* 'auf die Schulter heben' (SW 67)

2. **or* 'erő': **or-qal* 'fogni, megfogni': Tas *orkolnam* 'ich erfasste, ergriff, fing', dur. *orgolbau*, dur.-impf. *orkolpändšam* 'ich halte', impf. *orkoldšam*, *orkoldšändšam*, perf. *orkoléttjam* (CL 15) | *orqilqo* 'anpacken, erfassen, dur. *orqilpi-*, impf. *orqilti-*, *orqiltänti-* (SW 171) | Tur. *orkkilko* 'festnehmen' (L 318)

3. **sä* 'belső rész': **sä-qal* 'bedugni, bedöfni': Ob *saagénnau* 'ich stieß hinein', K *säkkennau*, Tas *sakalnam*, dur. *sakalbam* (CL 82) | *säqalqo*, *säqal-* 'hineinstecken', perf. *säqalleiqo* (SW 204)

4. **tē* 'sarok, talp': **tē-qal* 'rálépni': N *čiegannap* 'ich trat', impf. *čiegaldšak*, MO *tjekkannau*, K *tjegaldsang*, NP *čiegaldšang* (CL 99)

10. Psk. *-qalča-

Kételemű képző-kombináció. Első eleme a *-qal- denominális szekunder képző, második eleme pedig feltehetőleg a deverbális *-ča- tranzitív igeképző.

Példák:

1. **kū* 'húzószíj': **kū-qalča-* 'beszíjazni': N *kuugoldšak* 'ich spannte mich vor', MO *kuugolčang* (CL 46)

2. **maqə* 'vessző, bot': **maq-qalča-* 'megvesszőzni': K *mačkaldsarū* 'ich treibe an (Pferd, Renntier)', dur. *mačkaldsemarū*, OO *mačkaldam*, Tschl. *mačkaldam* 'ich treibe zu heftig an' (CL 56)

11. Psk. *-māt-

Szekunder reflexív képző. Elsősorban deverbális funkciójú, de a példák tanúsága szerint denominális képzőként is használatos.

Példák:

1. **koja* 'kör': **koja-māt-* 'megfordulni, megkerülni': *kolmātqo*, *kollimāt-*, *kollimot-* 'sich wenden, kreisen' (SW 98) | *kollimčātqo* 'sich wenden' (L 321)

2. **līpək* 'sötét': **līpəkə-māt-* 'sötétedni': aor. 3. sg. *līpkimonna* 'es wurde dunkel' (SW 118)

3. **taŋə* 'csendes': **taŋə-māt-* 'lecsendesedni': *taŋnimāt-*, *taŋimāt-* 'ruhig werden, sich beruhigen, schweigen' (SW 251)

12. Psk. *-ntə-

Szekunder denominális igeképző. Olyan igéket képez, amelyek az alapszóval megnevezett tárgy felhelyezését fejezik ki.

Példák:

1. **ättä* 'nyílvég': **ättä-ntə* 'nyilat feltenni (íjra)': *ättäntigo*, *ättentigo* 'den Pfeil an die Bogensehne setzen' (SW 27)
2. **lū* 'öv': **lū-ntə* 'övet feltenni': NP Tsch. OO *kyyndang* 'ich gürtete mich', Tschl. impf. *kyynnendang* 'ich gürtete mich' (CL 101)
3. **üka* 'sapka': **üka-ntə* 'sapkát feltenni': *ükanti* 'Mütze aufsetzen', aor. 3. sg. *ükinnit* (SW 288)

13. Psk. *-lčə-

Kételemű képző-kombináció: első eleme a denominális *-l- képző, második eleme pedig a deverbális *-čə- tranzitív képző.

Példák:

1. **ānə* 'jel': **ānə-lčə* 'megjelölni': Tas *ānaldšam*, *āneldšam* 'ich zeichnete (ein Renntier, ein Baum)' (CL 9) | *ānilti*-, *onilti*- 'bezeichnen, anmerken' (SW 22) | Tur. *đāniltižo* 'zeichnen' (L 318)
2. **ila* 'alsó rész': **ila-lčə* 'legyőzni': *ilaltigo* 'überwältigen, siegen', impf. 3. pl. *ilaltentätin*, dur. prät. 1. pl. *ilaltimpisamin* (SW 52)
3. **koja* 'kör': **koja-lčə* 'megfordítani, megfordulni': N *kojaldšap* 'ich umringte', K *kojaldsau*, OO *kojaldam*, Tas *kojaldšam* 'ich kernte um, ich umringte langsam' (CL 44) | *kolaltigo* 'umdrehen, sich umdrehen, umreißen' (SW 98)
4. **taŋə* 'csendes': **taŋə-lčə* 'lecsendesedni': *taŋalti*- 'still, ruhig werden, sich beruhigen' (SW 251)

14. Psk. *-lčə-

Kételemű képző-kombináció: első eleme a denominális *-l- képző, második eleme pedig a deverbális *-lčə- reflexív képző.

Példák:

1. **warqə* 'nagy': **warqə-lčə* 'kérkedni': OO *wargaldjang* 'ich prahle', Tas *wargeltjang*, dur. *wargeltjembang* (CL 26)
2. **tē* 'rothadság': **tē-lčə* 'megrothadni': *telči*- 'verfaulen', impf. aor. 3. sg. *telčenta* (SW 258)

15. Psk. *-mčə-

Kételemű képző-kombináció: első eleme a denominális *-m- transzlatív, második eleme pedig a deverbális *-čə- tranzitív igeképző. Együttes jelentésük: 'valamilyenné tenni'.

Példák:

1. **īnə* 'szelid': **īnə-mčə* 'megszelidíteni': B *īnjemdšam* 'kirre machen' (CL 20)
2. **qāmə* 'rövid': **qāmə-mčə* 'megrövidíteni': NP *kaawámdšam* 'ich verkürze' (CL 32)
3. **nārqa* 'vörös': **nārqa-mčə* 'befesteni (vörösre)': NP *njaargamdšam* 'ich malte' (CL 67)
4. **tānaka* 'kicsi': **tānə-mčə* 'csökkenteni': Tschl. *taanamdām* 'ich verringerte' (CL 108)

16. Psk. *-pta-

Kételemű képző-kombináció: első eleme a denominális transzlatív *-m- (> -p-) képző, második eleme pedig a deverbális tranzitív *-ta- igeképző. Együttes jelentésük: 'valamilyenné tenni'.

Példák:

1. **tántaj* 'nedves': **tántä-pta-* 'benedvesíteni, áztatni': N *čändaptap* 'ich machte naß' (CL 95) | *čentapti-*, *čäntäpti-* 'naß machen' (SW 236)
2. **täk* 'gyors': **täkä-pta-* 'sietni': N *čē-geptak* 'ich beeilte mich', fakt. *čegeptaldšak* 'ich beeilte', Tas *tjėkäptang*, dur. *tjėkäptembang* (CL 96)
3. **tira* 'teli': **tira-pta-* 'megtölteni': Tas *tiireptam* 'ich füllte an', dur. *tiireptembam*, impf. *tiireptändsam* (CL 115)

JANURIK TAMÁS

Irodalom

- ALITKINA 1972: L. A. ALITKINA, Selkupskie proizvodnye prilagatelnye na -(a)j. Voprosy sovetskogo finno-ugrovedeniia. Saransk 1972. 53—54.
- ALITKINA 1973: L. A. ALITKINA, Slovoobrazovanie prilagatelnyh v selkupskom jazyke so značeniem neobladaniia. Proishozhdenie aborigenov Sibiri i ih jazykov. Tomsk 1973. 63—65.
- ALITKINA 1975: L. A. ALITKINA, K voprosu ob otgлагоl'nyh proizvodnyh imenah prilagatelnyh v selkupskom jazyke. Jazyki i toponimija Sibiri 7: 107—115. Tomsk 1975.
- ALITKINA 1976: L. A. ALITKINA, O nekotoryh suffiksallyh slovoobrazovanijah prilagatelnyh v selkupskom jazyke. Jazyki i toponimija. Tomsk 1976. 102—105.
- CASTRÉN-LEHTISALO 1960: Castréns ostjaksamojedische Aufzeichnungen. in MSFOu. 122: 3—261. Helsinki 1960.
- ERDÉLYI 1969: ERDÉLYI ISTVÁN, Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Budapest 1969. 1—316.
- GYÖRKE 1934: GYÖRKE JÓZSEF, Die Wortbildungslehre des Uralischen. Primäre Bildungssuffixe. Tartu 1934. 1—96.
- HAJDÚ 1968: HAJDÚ PÉTER, Chrestomathia Samoiedica. Budapest 1968. 121—172.
- JANHUNEN 1977: JUHA JANHUNEN, Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17: 1—186. Helsinki 1977.
- KUŽMINA 1973: A. I. KUŽMINA, K voprosu o slovoobrazovanii v selkupskom jazyke. Aktualnye problemy leksikologii i slovoobrazovanija. Vypusk 2: 137—149. Novosibirsk 1973.
- LEHTISALO 1936: TOIVO LEHTISALO, Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. MSFOu. 72: 1—400. Helsinki 1936.
- LEHTISALO 1960: TOIVO LEHTISALO, Ostjaksamojedisches Sprachmaterial vom Turuchan-Fluß. MSFOu. 122: 317—338. Helsinki 1960.
- MOREVA 1972: L. V. MOREVA, Nekotorye sposoby vyraženiia modalnosti v sredneobskyt' govoraх selkupskogo jazyka. Jazyki i toponimija Sibiri 5: 79—84. Tomsk 1972.
- MOREVA 1973: L. V. MOREVA, Peredača nekotoryh modalnyh značenij pokazatelem -nĎ-/nž- v selkupskom jazyke. Proishozhdenie aborigenov Sibiri i ih jazykov. Tomsk 1973. 61—63.

Über die sölkupische denominalen Verbalbildung

von TAMÁS JANURIK

In der vorliegenden Arbeit habe ich mir die Aufgabe gestellt, auf der Basis des interdialektalen Vergleichs eine eingehende Analyse der sölkupischen denominalen Verbalbildung zu geben. Die bisherige Forschung hat lediglich Teiluntersuchungen angestellt.

Im Sölkupischen treten in großer Zahl denominalen Verben ohne Ableitungssuffix auf. Gewöhnlich erscheint in diesen Fällen der Nominalstamm unverändert als Verbalstamm.

Die sölkupischen Dialekte bezeugen für das Protosölkupische acht Primärsuffixe und acht Sekundärsuffixe oder zweigliedrige Suffixkombinationen, die Verben vom Nominalstamm ableiten:

I. Primärsuffixe

1.	Psk.	*-ta-	5.	Psk.	*-m-
2.	Psk.	*-ča-	6.	Psk.	*-ŋ-
3.	Psk.	*-ta-	7.	Psk.	*-l-
4.	Psk.	*-na-	8.	Psk.	*-r-

II. Sekundärsuffixe oder Suffixkombinationen

9.	Psk.	*-qal-	13.	Psk.	*-lča-
10.	Psk.	*-qalča-	14.	Psk.	*-lta-
11.	Psk.	*-mät-	15.	Psk.	*-mča-
12.	Psk.	*-nta-	16.	Psk.	*-pta-

Die Wortbeispiele wurden nur den wichtigsten sölkupischen Wörterverzeichnissen (CASTRÉN—LEHTISALO 1960; ERDÉLYI 1969; LEHTISALO 1960) entnommen.

Vannak-e diftongusok a magyar köznyelvben?*

Elterjedt vélemény az utóbbi évtizedek magyar szakirodalmában, hogy a magyar köznyelvben nincsenek diftongusok. Sem LAZICZIUS,¹ sem PAPP,² sem MOLNÁR,³ kézikönyveikben nem említik meg a magyar köznyelv magánhangzó-kettőshangzóit (diftongusait). KERESZTES LÁSZLÓ egyenesen leszögezi: „A magyar köznyelvben nincsenek diftongusok, diftongusszerű hangkapcsolatok azonban előfordulnak”. A továbbiakban példát is említ: „A *vaj* szóban a magánhangzókapcsolatot nevezhetnők *ai* diftongusnak is, noha a magyar szóban a *j* inkább a mássalhangzó jellemzőit viseli magán, a finn *voi* szó *i*-je inkább magánhangzónak tekintendő. Ezért nincsen okunk a magyarban külön csoportként diftongusokról beszélni.”⁴ Keresztes azonban nem magyarozza meg, mit jelent ez az „inkább”; valószínűleg annyit jelent, hogy a *j* a *vaj* szóban mind a képzés módját, mind pedig az akusztikai tulajdonságát illetően mássalhangzószerű. Mivel azonban a magyar *vaj* szó utolsó alkotóelemének esetében „zörejt” (Geräusch) nem észlelhetünk, nyilvánvalóan azért, mert a szájnyílás igen széles és azért, mivel így a levegő a szájüregben át szabadon áramlik ki, ezt a *j*-t mind a képzés módját, mind pedig akusztikai tulajdonságát illetően magánhangzószerűen tekinthetjük. Keresztes véleménye tulajdonképpen megegyezik az akadémiai nyelvten (TOMPA JÓZSEF szerkesztésében) hangtani részében található sorokkal, mely DEME LÁSZLÓ írása: „Köznyelvünknek nincsenek igazi kettős magánhangzói, mert a *vaj*, *tej* stb. szóban gyakran *ai*, *ei* stb. diftongusnak vett hangjelenség valójában *a + j*, *e + j* fonémakapcsolat, nem pedig egy-egy egységes fonémának vehető kettős magánhangzó.”⁵

A magyar köznyelvben tehát nincsenek diftongusok, vannak azonban diftongusszerű hangkapcsolatok. Annak az oka, hogy e hangkapcsolatokat miért nem nevezik diftongusoknak, az lehet, hogy a magyar *j* elem inkább mássalhangzó jellegű, a finn nem annyira az. Keresztes összehasonlítja a magyar hangokat és hangkapcsolatokat finn megfelelőikkel. Érdekes összevetnünk e hangkapcsolatokat a holland nyelv diftongusaival. E nyelvben ugyanis van diftongus, azaz általánosan elfogadott vélemény szerint két magánhangzó egy szótagon belüli kapcsolata. SCHUBIGER MÁRIA a következőket írja a diftongusokról: „Ezek sikló nyelvállású, gyakran változó ajakműködésű hosszú magán-

* A magyar fordítás SZABÓ T. ÁDÁM (Groningen) munkája.

¹ LAZICZIUS GYULA, Fonetika. Tankönyvkiadó, Budapest 1978². 139–146.

² PAPP ISTVÁN, Leíró magyar hangtan. Tankönyvkiadó, Budapest 1974³. 67–80.

³ MOLNÁR JÓZSEF, A magyar beszédhangok atlasza. Tankönyvkiadó, Budapest 1973.

⁴ KERESZTES LÁSZLÓ, Unkarin kieli. SKS, Helsinki—Pieksämäki 1974. 18.

⁵ TOMPA JÓZSEF (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvten. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961. 72.

hangzók. A sikló nyelvmozgás rendjén egész sor magánhangzó képződik, melyek közül a gyors egymásutániság miatt csak az első és az utolsó észlelhető. Az észlelésen alapul a diftongus szokásos meghatározása is: egyazon szótagban jelentkező, egymást követő két magánhangzó; ugyancsak erre utal a fonetikus átírásban való jelölése is.”⁶ E véleményt vallja Laziczius is idézett munkájában: „Menzerath végső eredménye, hogy a diftongus voltaképpen két magánhangzó egyszerű tagú kapcsolata, nyelvészeti szemszögből nézve nagyon megnyugtató” (146. l.).

Felvetődik a kérdés, hogy mi a különbség egy magánhangzó-kettőshangzó (diftongus) és egy diftongusszerű magánhangzókapcsolat között. A különbség Keresztes szerint nyilvánvalóan annyi, hogy a magyar *vaj* szó befejező alkotóeleme inkább mássalhangzó-jellegű, mint a finn *voi*. Az „inkább mássalhangzó-jellegű” azonban nem ugyanaz, mint a mássalhangzó, hiszen a *vaj* szó utolsó alkotóelemét nem tekinthetjük mássalhangzónak, ha a magánhangzó keletkezése alkalmával a levegő szabadon áramlik át a szájüregben, vagyis olyan hangnak kell tekintenünk, amely súrlódás nélkül keletkezik. Ha az *aj* nem tekinthető magánhangzó + mássalhangzó kapcsolatának, hanem két magánhangzó olyan jellegű kapcsolatának, mely az *ai* diftongusra jellemző (többek között Schubiger szerint a diftongust két egymáshoz kapcsolódó magánhangzó alkotja), akkor nem egészen érthető, miért nem nevezhető a fenti hangkapcsolat diftongusnak. A magyar és a finn diftongus utolsó elemének különböző jellege ez esetben nem mérhető. Ha valóban nem diftongusról lenne szó, új szak kifejezést kellene bevezetnünk, hiszen az olyan „diftongusszerű hangkapcsolat megjelölés, amely „*ai* diftongusként jellemezhető”, nem éppen megnyugtató megfogalmazás számunkra.

Ha az *ai* hangkapcsolat második alkotóeleme a képzés módját és az artikulációt illetően nem zörejjel (Geräusch) képzett mássalhangzó-réshang, akkor magánhangzónak kellene lennie. E magánhangzó azonban azzal a tulajdonsággal rendelkezik, hogy mindig csak a hangkapcsolat második tagulemeként jelentkezik, a szótagalkotó *i*-től mennyiségileg és minőségileg eltér. És itt elérünk BÁRCZI GÉZÁHOZ, aki megokolás nélkül szintén úgy vélekedett, hogy a magyar irodalmi nyelvben van diftongus, mégpedig ereszkedő: *baj*, *bagoly*, *új* stb. és emelkedő: *karját*, *jó*, *kérjük* stb. és az *au* (augusztus, autó), valamint egyéni ejtésben az *eu* (Európa) is jelentkezik diftongusként.⁷

A fenti megfontolások arra ösztökéltek bennünket, hogy a vizsgálandó magyar hangkapcsolatokat a finn és a holland megfelelőikkal egybevevessük.

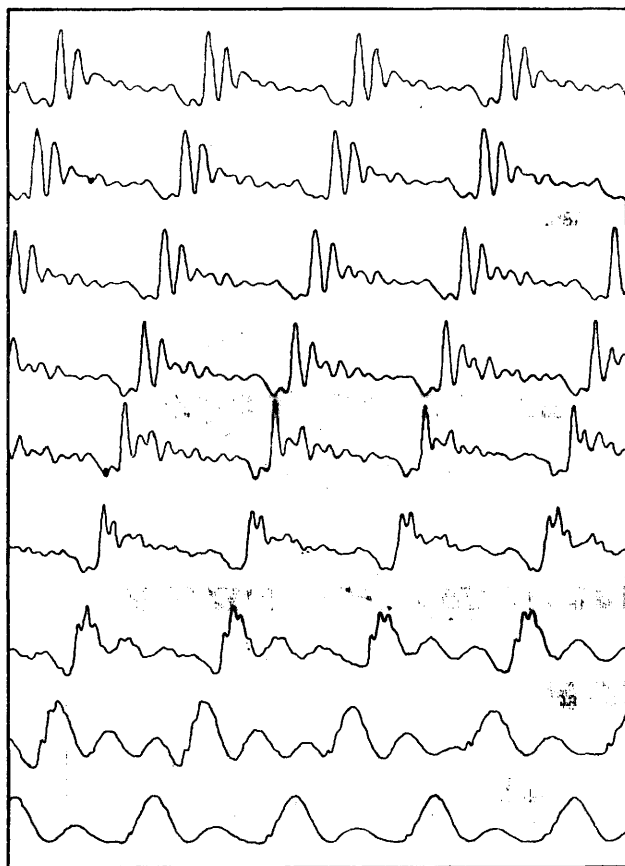
A Groningeni Egyetem Fonetikai Kutatóintézetében (Instituut voor Fonetische Wetenschappen te Groningen) egész sor akusztikai-fonetikai mérést végeztünk a diftongusszerű hangkapcsolatokat illetőleg. A mérések során KAY-rendszerű szonográfot és egy kisméretű számítógép-rendszert alkalmaztunk. Így a nyelvi alkotórészecskék meglehetősen alapos elemzése vált lehetővé számunkra (l. T. DE GRAAF, 1978⁸ módszertani leírását). Noha a rendelkezésünkre álló anyagot elsősorban szonográfokkal elemeztük, néhány formánst számítógép segítségével is kiszámítottunk. Elemzésre kiszemelt nyelvi anyagként magyar, finn, illetőleg holland anyanyelvű adatközlők bevonásával készült

⁶ SCHUBIGER MÁRIA, Einführung in die Phonetik. Berlin—New York 1977³. 49.

⁷ BÁRCZI GÉZA, Fonetika. Tankönyvkiadó, Budapest 1957. 59.

⁸ DE GRAAF, TJEERD, Methods for the Analysis of Speech. In: 7. Akusztikai Kollokvium s. 7th Colloquium on Acoustics Budapest 26—30 March 1979. OMKDK-TECHNOINFORM, Budapest 1979. 289—294.

hangfelvételeket használtunk. E három nyelvben lehetőleg hasonló szerkezetű magánhangzó-kapcsolatokat elemeztünk, olyanokat, amelyek lehetőleg hasonló másállhangzó-környezetben jelentkeznek: például a magyar *tej*, a finn *täi* 'tetű' és a holland *tij* 'árapály' szavak magánhangzóit vetettük egybe. Az utóbbi két nyelvben a diftongus-jelleg elfogadott tény, a holland szó IPA-átírásában [teɪ]. Az ilyen jellegű magánhangzó-kettőshangzó (diftongus) szonogramlapjának jellemző jegye az, hogy az F_1 és az F_2 formánsok, amelyek a hangszínt érzékeltetik az állandó első szakasz után (ennek formánsértékéhez hozzátartozik az ϵ) egy átmeneti gyorsabban változó szakaszt, majd egy állandó utolsó szakaszt foglalnak magukban (az utóbbinak a formánsértékei, az F_1 és az F_2 , a magánhangzóháromszög I-jének irányába haladnak). A magyar szavak szonogrampapírjainak elemzése (pl. a *tej* szóé) igen gyakran ugyanazon értékeket mutatják, amelyek a diftongusra jellemző átmeneti értékek. A finn és a holland nyelvi anyaggal egybevetett magyar szonogramokat a *Learn Hungarian* című tankönyv kísérő hanglemezőnek anyagából válogattuk ki. E hangfelvételek mondataiból olyan szavakat szemeltünk ki, mint a *tej*, *fej*, *máj*, *új* stb.

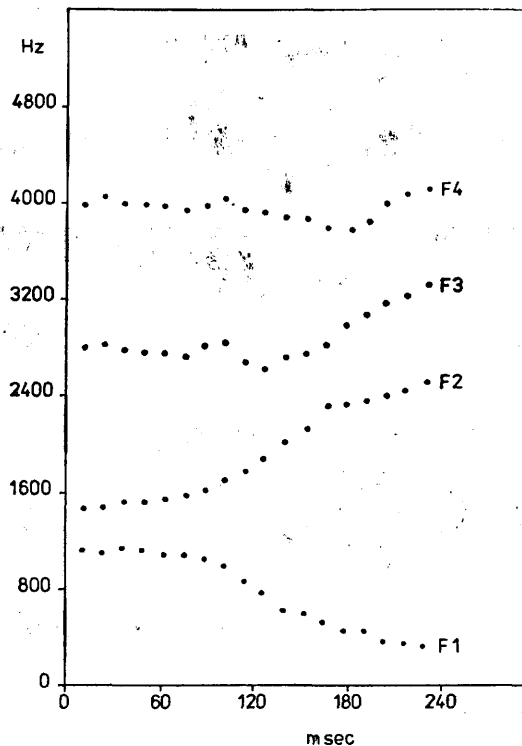
1.Ábra. A „máj” szó alkotóelemeinek oscillogramja. Idő: kilenc egység, egységenként 25,6 msec (milimásodperci 1 másodperc = 1000 msec)

Az így nyert szonogramok megbízható képet adnak a vizsgált hangok fonetikai megvalósulásairól, megerősítik az előbbieken mondottakat. A szonogrampíron egy első ún. magánhangzószerű rész, majd egy átmeneti szakasz és végül egy befejező állandó (konstans) rész észlelhető. Igaz ugyan, hogy a folyóbeszédben ez az utolsó rész erősen csökkentett hosszúságú, a leginkább mégis minden kétséget kizárólag magánhangzós jelleg észlelhető. Ez megerősíti az előbb említett azon állításunkat, miszerint nem ajánlatos a *vaj*, *tej*-féle szavak utolsó alkotóelemét mássalhangzóként leírni.

Nyilvánvalóan nem helyes a holland és a finn diftongusok alapján a magyarra következtetnünk. Ezen összehasonlítás eredménye azonban joggal meglep bennünket. Ajánlatos egybevetnünk az *aj* hangkapcsolat második alkotóelemét a szótagalkotó *i*-vel és a *jaj* szó szókezdő és szóvégző elemével. A megválaszolandó kérdés az, hogy a *vaj* szó *j* elemét magánhangzóként vagy pedig mássalhangzóként tekinthetjük-e, s ennek kapcsán az is, hogy a Keresztes használta „inkább” (enemmän) és a tőle megkülönböztetett diftongus és diftongusszerű hangkapcsolat (diftongi/diftongin tapaisia yhtymiä) közötti különbség szavatosabban megfogalmazható-e?

Eddigi kutatásaink alapján úgy véljük joggal feltehető a kérdés: vannak-e diftongusok a magyar köznyelvben?

A. D. KYLSTRA—T. DE GRAAF

2. Ábra. Ugyanazon „máj” szó formánsainak felépítése. A pontok közötti távolság 12,8 msec (milimásodperenek) felel meg

Gibt es Diphthonge in der ungarischen Gemeinsprache?

VON A. D. KYLSTRA—T. DE GRAAF

Die Verfasser untersuchen mit Hilfe der modernen experimentellen Phonetik die Aussprache von Wörtern wie *tej* 'Milch' und *vaj* 'Butter' in der ungarischen Gemeinsprache sowie niederländische und finnische Entsprechungen dieser Lautkombinationen, die in den zuletzt genannten Sprachen als Diphthonge gelten. Die Autoren sind der Ansicht, daß die Auffassung, es gäbe keine Diphthonge in der ungarischen Gemeinsprache, entweder aufgegeben oder aber besser begründet werden sollte.

Egy régi török nőnévképzőről

A 13. és 14. század török és mongol népeinek történetéről szóló mongol, kínai és mohamedán kútfőkben sokszáz egykor élt személy neve van feljegyezve. E személyek nevei a kor történetének kutatása szempontjából elsőrendű jelentőségűek. Ahhoz azonban, hogy ezeknek a személyeknek a neveit a történeti kutatások számára felhasználhatóvá tegyük, el kell végeztünk névtudományi elemzésüket. A magam részéről első lépésként a Mongolok titkos története mintegy négyszázharminc személynevet vettem célba.¹ Munkám során természetesen figyelembe vettem, tanulmányoztam és feldolgoztam — más egyebek mellett — a már említett kínai és mohamedán forrásokban előforduló személyneveket is. Nemcsak azért voltam figyelemmel ezekre a forrásokra, mert a bennük szereplő személyek egész sokasága a Mongolok titkos történetében is szerepel, hanem mert ily módon még bőségebb névanyaghoz jutván, a Titkos történet személyneveinek értelmezéshez nyertem értékes segítséget. Ez a 13—14. század török és mongol személynévadására való tágabb kitékintés, a vizsgált anyagnak ez a szükségszerű kibővítése vezetett el a névszóból névszót képező *.lün* (azaz *.lun/.lün*) kicsinyítő, vagy becéző nőnévképző kérdéséhez is, amelyről most írandó vagyok.

A mongol; kínai és mohamedán kútfőkből² a következő *.lün* képzős nőneveket sorolhatom fel:

1. *Abalun* Tutkak felesége, kongkiran (Jüan-si, HAMBIS 1954, 61). Vö. r.-tő. *apa* 'idősebb nőrokon, nővér; anya'.

2. *Altalun* Dzsingisz kán leánya (RASID-ED-DIN I/1, 164. *Altaluqan*-ként is említve van. Erről később). Vö. mo. *altan* 'arany'.

3. *Bayalun* Dzsingisz kán unokájának, Toluj kán fiának, Möngkének a leánya (Jüan-si, HAMBIS 1954, t. 4, 32, RASID-ED-DIN II, 127, ill. BOYLE 1971, 197), valamint Dzsingisz kán másik unokája, Toluj fia Temür Bukának

¹ BESE LAJOS, Some Turcic personal names in the Secret History of the Mongols. AOH 32 (1978), 353.

² A következő kútfőkből idéztem: Histoire secrète des Mongols par (sic!) LOUIS LIGETI. Budapest 1971, ill. A mongolok titkos története. Mongolból fordította LIGETI LAJOS. Budapest 1962; RASID-ED-DIN, Сборник летописей I/1—2, II. Москва—Ленинград 1952—1960, ill. The Successors of Genghis Khan. Translated from the Persian of Rashid-al-Din by J. A. BOYLE. New York—London 1971 (ez a kötet az orosz kiadás II. kötetével azonos tartalmú szövegváltozat fordítása);—The History of the World-Conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik JUVAINI. Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J. A. BOYLE. I—II. Manchester 1958; PELLIOU-HAMBIS, Histoire des campagnes de Gengis khan. Cheng-wou ts'in-tcheng lou. Tome I. Leiden 1951; LOUIS HAMBIS, Le chapitre CVII du Yuan-che. Leiden 1945; LOUIS HAMBIS, Le chapitre CVIII du Yuan-che. Tome, I. Leiden 1954.

kongkiran származású felesége (RASID-ED-DIN II, 71, ill. BOYLE 1971, 106) viselte ezt a nevet. Vö. mo. *bayan* 'gazdag'.

4. *Boralun* Kuli fiának, Tümeckenek a felesége (RASID-ED-DIN II, 69, ill. BOYLE 1971, 104), valamint Kuli másik fiának, Tümennek a felesége (RASID-ED-DIN II, 70, ill. BOYLE 1971, 104–105) viselte ezt a nevet. Vö. hakasz *pora* 'szürke (lószínnév); férfinév', tuva, alt., kirk. *boro* 'szürke'.

5. *Buqalun* Mukali felesége (Jüan-si, HAMBIS 1954, 77). Vö. r.-tö. *buqa* 'bika', ill. mo. *buqa* id. a régi törökből.

6. *Buyulun* Dzsingisz kán ükunokájának, Konicsinak felesége, merkit származású (RASID-ED-DIN II, 69, ill. BOYLE 1971, 101, 103). Vö. r.-tö. *buyu* 'szarvas', ill. mo. *buyu* 'hímszarvas' a régi törökből.

7. *Ča'alun* (olvasd *Čaqalun* ~ *Čayalun*-nak) a merkit Toktoa beki leánya (Titkos történet §157). Vö. kmo. *čaqa* 'gyermek'. Ez török jövevényszó a közép-mongolban. Lásd pl. kaz. nyj.-i *čaqa*, türkm. *čaga* 'gyermek'. Talán ezt a nevet viselte még *Čalun* (*Ča'alun*-ból?) is, aki Botu fia Temeken feleségként van említve (Jüan-si, HAMBIS 1954, t. 4, 30).

8. *Köklün* Konicsi második fiának, Bacsirtajnak a felesége, kereit származású (RASID-ED-DIN II, 69, ill. BOYLE 1971, 103. BOYLE olvasata *Kökelün*). Vö. r.-tö. *kök* 'kék', ill. mo. *köke* id.

9. *Nomolun* Kacsi külüg felesége, dzsalair származású (Titkos történet §46; RASID-ED-DIN I/1, 92, I/2, 18, 20. Ez utóbbi forrásban *Monolun* alakban Menen Tudun feleségként van említve.). Vö. mo. *nomon* 'vakondok'.

10. *Ö'elün* ~ *Hö'elün* (ovasd *Ögelün* ~ *Högelün*-nek) Dzsingisz kán anyja, a kongkiranok közé tartozott olkunuotok közül. (Nevét valamennyi forrás gyakran említi.) Vö. r.-tö. *ögü* 'okos, bölcs'.

11. *Qarilun* a tajcsiut Togoril felesége (RASID-ED-DIN I/1, 182). Vö. r.-tö. *qari* 'öreg, vén', kirk. *karı* 'öreg (-ember, -asszony)', oszm. *karı* 'asszony, feleség; öregasszony' stb.

12. *Qutulun* Kasi fiának, Ögedej kán unokájának, Kajdunak leánya (*Qutulun čaqa*-ként említve; RASID-ED-DIN II, 13–6, ill. BOYLE 1971, 26–7), valamint Konicsi fiának, Bajannak argun (?) népbeli felesége (RASID-ED-DIN II, 67, ill. BOYLE 1971, 101–2) viselte ezt a nevet. Vö. kirk. *kutu*, kkalp. *kutı* 'láda, szelence, ládikó'.

13. *Tegülün* női név (Jüan-si, HAMBIS 1954, 163). Vö. r.-tö. *tegü* 'darab'. Másként HAMBIS, i. h.

14. *Temülün* Dzsingisz kán húga (Titkos történet §60, 79, 99), valamint Badura felesége (Jüan-si, HAMBIS 1954, t. 4, 30, 77) viseli ezt a nevet forrásainkban. Vö. mo. *temür* 'vas', ill. r.-tö. *temir*, *temür* id.

15. *Tümelün* Dzsingisz kán negyedik leánya (JUVAINI, BOYLE 1958, 174–175, 177). Vö. mo. *tümen* 'tízezer', ill. r.-tö. *tümen* id.

16. *Yisülün* Dzsingisz kán egyik tatár származású felesége (RASID-ED-DIN I/2, 71, 267, 271; a Titkos történet §155–6, 254, 265, 268 *Yisüi*-ként említi), valamint Csagadaj kán kongkiran származású felesége (RASID-ED-DIN II, 88–89, ill. BOYLE 1971, 135–7, JUVAINI, BOYLE 1958, 272) viselték ezt a nevet. Vö. mo. *yisün* 'kilenc'.

Úgy látszik azonban, hogy a szabály alól voltak kivételek is, mert két *JUn* képzős férfinévre is van adatunk:

17. *Yebülün* (Jüan-si, HAMBIS 1954, 57). Vö. r.-tö. *jepün* 'élénk vörös, bíborszínű'. (A név olvasata lehet *Ebulün* is.)

18. *Qurlun* a kirgizek főnöke (RASID-ED-DIN I/1, 151). Vö. r.-tö. *qur'öv'*.³

A fenti személynevekben előforduló den. nom. *.IUn* nőnévképző jellegré már PELLIOT (vö. pl. PELLIOT-HAMBIS 1951, 283) is utalt, azonban úgy látszik, hogy HAMBIS⁴ volt az első, aki a *.IUn*-t kifejezetten *m o n g o l* nőnévképzőnek nevezte. Ez az értelmezés azután széles nyilvánosságot kapott N. POPPE⁵ munkáiban, és helyes voltát — tudomásom szerint — eddig senki sem vonta kétségbe. A den. nom. *.IUn* nőnévképző jellegét magam sem vitatom, annál inkább mongol voltát, pontosabban mongol eredetét. Mielőtt azonban erre vonatkozó érveimet kifejteném, legyen szabad két dologra felhívnom az olvasó figyelmét. Egyrészt úgy látom, hogy az említett szerzők nem az itt felsorolt valamennyi személynév ismeretében mérlegeltek, mondtak véleményt a *.IUn* képzőről. Másrészt sem HAMBIS, sem POPPE tulajdonképpen nem bizonyították be semmivel sem azt, hogy ez a *.IUn* mongol képző, csak éppen ráfogták, hogy az.

Mindazonáltal vannak dolgok, amelyek a den. nom. *.IUn* képző mongol voltát látszanak igazolni. Így például valószerű feltevés, hogy Dzsingisz kán családja nőtagjainak *Altalun*, *Bayalun*, *Temülün*, *Tümelün* neveit, éppen mert azok köznévi megfelelői mongol szavak,⁶ mongol neveknek, következésképp e nevekben előforduló *.IUn* képzőt mongol képzőnek tekintjük. Csakhogy a *.IUn* képzős neveket viselő nőszemélyek közül négy a kongkiranok (ill. az olkunuutok), kettő a merkiték, egy-egy pedig a tatárok, a dzsalairok, a kereitek, illetőleg az argunok közül való volt. Hat nőszemély etnikai hovatartozandósága pedig a forrásokból nem volt megállapítható. Itt most nincs lehetőség annak

³ És végezetül RASID-ED-DIN krónikájából, valamint a Jüan-siből maradt néhány női név (*Muqlun*, *Nalun*, *Nulun*, *Nu'ulun*, *Nülun*, ill. *Talun*), amelyek feltehetően a *.IUn* nőnévképzővel képzett nevek közé tartoznak, amelyeket azonban most olvasati, vagy értelmezési nehézségek miatt nem vettem figyelembe.

Itt jegyzem meg, hogy a személynevek értelmezésében, köznevekkel való azonosításában a lehető legnagyobb egyszerűsége törekedtem. E törekvésnek megfelelően mellőztem szótári adatok sokszor felesleges felsorolását a török és a mongol nyelvek egész sorából. (A r.-tö. rövidítés is itt csak annyit jelent, hogy vö. Древнетюрский словарь. Ленинград 1969.) Nem foglalkoztam azzal sem, hogy milyen indítékok alapján azonosítottam neveket ezzel, vagy azzal a köznévvvel. Egy-két vitatható azonosítást leszámítva erre amúgy sem lett volna szükség. Ugyanakkor az ilyenfajta részletproblémák kifejtése szétfeszítette volna dolgozatom kereteit. A Titkos történet személyneveiről készülő könyvemben ezek az egyébként fontos részletek is a jelentőségüknek megfelelően lesznek megtárgyalva.

⁴ LOUIS HAMBIS, Grammaire de la langue Mongole écrite. Paris 1945. 1.

⁵ Vö. NICHOLAS POPPE, Grammar of Written Mongolian. Wiesbaden 1954, 43, POPPE, Introduction to Mongolian Comparative Studies. Helsinki 1955, 239, POPPE, On Some Proper Names in the Secret History. UAJb. 47 (1975), 161—167.

Egy helyen (1975: 164) POPPE ezt írta: „The suffix *-lun* has been mentioned for the first time by Hambis. [Mint láttuk, ez nem így van. — BESE.] It is also found in the names of Buriat epic characters, namely those of the wives of the main heroes. The rule is that the wife of the main character has a name which is formed with the suffix *-lan/-len* < **lun/-*lün* from the name of her husband. Thus, when the king's name is *altan xān* 'Golden Khan', his wife's name is *altalan xatan*; when the king's name is *müngen xān* 'Silver Khan', the wife's name is *müngelen xatan*, etc. Some female characters of the Buriat shamanist pantheon also have names ending in this suffix, e. g. *mengelen xatan üxün* 'Elder Sister Queen Mengelen'. It is to be noted that the names of ordinary women, such as servants, do not end in *-lan/-len* in Buriat epic sagas.” Ez fontos megfigyelés. Másutt foglalkozni is fogok még vele, mostani mondanivalóm szempontjából azonban másodlagos jelentőségű.

⁶ Vö. mo. *altan* 'arany', *bayan* 'gazdag', *temür* 'vas', *tümen* 'tízezer'.

megvitatására, hogy vajon a kongkiranok, a tatárok, a kereitek, vagy akár a dzsalairok törökök voltak-e, ahogy én gondolom, vagy mongolok. Mindenestre tekintélyes nevű kutatók vallják, hogy ezek a nemzetségek, ill. nemzetiségekből szerveződött népalakulatok a 13. században mongolok voltak. Akik pedig ezt gondolják, természetesen fontos bizonyíték gyanánt könyvelhetik el, hogy pl. a kongkiran *Bayalun*, a kongkiran, ill. a tatár *Yisülün*, a dzsalair *Nomolun* nevének köznévi megfelelője mongol szó. Márpedig ez a *IUn* képző mongol voltának újabb bizonyítéka lenne. Azonban nem szabad megfélemlenünk arról, hogy ezeknek a nemzetségeknek, népcsoportoknak az etnikai hovatartozandósága szabatos módon ma még nincs bebizonyítva. Ugyanakkor az exogámia okán, és más, itt most nem részletezhető körülmények folytán, ezek az egyébként tartósan egymás mellett élt nemzetségek, nemzetségi csoportosulások etnikailag a legtöbbször amúgy sem lehettek teljesen „tiszták”, legfeljebb csak arról lehetett szó, hogy a török, vagy a mongol elem határozta-e meg etnikai arculatukat. Ilyenformán a szerintem török etnikumú kongkiranok, tatárok, kereitek és dzsalairok között is előfordulhattak mongol nevet viselő személyek, mint ahogyan pl. Dzsingisz kán dédunokájának, *Qutulun*-nak a neve török szóból lett képezve. Úgy látszik tehát, hogy az etnikum oldaláról a *IUn* képző nem mongol eredetére kellő bizonyítékokat nemigen nyerhetünk.

Talán közelebb jutunk a kérdés megoldásához, ha azokat a szavakat fogjuk vallatóra, amelyekből a *IUn* képzős neveket képezték. Ezek közül a szavak közül az *altan* 'arany', *bayan* 'gazdag', *buqa* 'bika', *buyu* 'hímszarvas', *nomon* 'vakondok', *temür* 'vas', *tümen* 'tízezer', *yisün* 'kilenc', ill. *čaga* 'gyermek' már a 13–14. századi mongolból is bőven van adatolva, és az utóbbi kivételével — amely napjainkban a mongol szókészletben már nem létezik — a többi szó minden mai mongol nyelvben, ill. nyelvjárásban az alapszókészletbe tartozik. Igaz viszont, hogy talán a *nomon* 'vakondok', és a *yisün* 'kilenc' kivételével ezek a szavak egykoron mind a török nyelv(ek)ből kerültek a mongolba.⁷ Ez pedig tovább bonyolítja a dolgot, mivel így a *Buqalun*, *Buyulun*, *Ča'alun*, *Temülün* és *Tümelün* e korban egyaránt lehetett török személynév is, meg mongol személynév is. A nehézségeket még olvasati problémák is tetézik, mert pl. *Köklün* nevét RASID-ED-DIN krónikája másik változata alapján BOYLE *Kökelün*-nek olvassa (vö. r.-tö. *kök* 'kék' ~ mo. *köke* id.). Mindenek ellenére azonban az *Altalun*, *Bayalun*, *Nomolun* és *Yisülün* kétségkívül mongol köznévből képzett nevek, és ezért még mindig van alap arra, hogy a den. nom. *IUn*-t mongol képzőnek tekintsük.

Néhány *IUn* képzős személynév, úgymint az *Abalun*, *Ö'elün*, *Qarilun*, *Qurlun* és *Yebülün* köznévi megfelelője⁸ viszont már nem igazolható a mongol szókészletből, hanem csakis a törökből. Természetesen elvileg nem lehet semmi akadály a annak, hogy török szavakhoz mongol képzők járuljanak annak ellenére, hogy a tapasztalat szerint általában annak az ellenkezője történt meg a

⁷ Vö. r.-tö. *altun* 'arany', *buqa* 'bika', *buyu* 'szarvas', *kök* 'égszínkék', *temir* ~ *temür* 'vas', *tümen* 'tízezer', türkm. *čaga* 'gyermek'. A mo. *bayan* ebben a formában a török nyelvekből nem igazolható, azonban csaknem bizonyos, hogy r.-tö. *baɣ* 'gazdag' .an/.än kicsinyítő származéka lehet.

⁸ Vö. r.-tö. *apa* 'nővér, anya', *ögä* 'bölc', *qari* 'öreg, vén', *tegu* 'darab', *jepün*, 'bíborvörös', *qur* 'öv'. A *Boralun Bora*. (vö. hakasz *pora* 'szürke (lőszínnév)' tövérol itt most csak azt jegyezném meg, hogy nem a közép-mongol *boro* 'szürke' alakban fordul elő. Lásd ehhez még a *Bora*, *Boračar*, *Boralqi*, *Boraltai* személynéveket RASID-ED-DIN-nél (BOYLE 1971).

török—mongol nyelvi kapcsolatok történetében.⁹ Mindenesetre ezek a kifejezeten török szavakból alkotott *.IUn* képzős személynevek már lehetőséget adnak arra, hogy a den. nom. *.IUn* nőnévképzőt esetleg a török nyelvből próbáljuk magyarázni. Ezekből a török szavakból képzett személynevekből ugyanis arra a következtetésre jutottam, hogy a *.IUn* nőnévképző, és a török nyelvi *.lAn* (azaz *lan/län*) kicsinyítő között egy sajátos kapcsolat mutatható ki. Mielőtt azonban erről való elgondolásomat kifejteném, legyen szabad néhány szót szólnom magáról a török den. nom. *.lAn* kicsinyítő, becéző képzőről.

A 13—14. századra vonatkozó mongol, kínai és mohamedán forrásokból eddig csak két olyan személynevet sikerült találnom, amelyikben a *.lAn* kicsinyítő képző jelenléte vitán felül igazolható. Az egyik név a dzsalair Dzsocsi Tarmala fiának *Erlen*-nek (vö. r.-tö. *er* 'férfi; hős') a neve (RASID-ED-DIN I/1, 93), a másik pedig Dzsingsiz kán egyik főemberének, az arulat *Ögölen*-nek (vö. r.-tö. *ögü* 'böles') a neve (Titkos történet §120).¹⁰ A kevés előfordulásnak az okát itt most nem részletezhetem. Mindenesetre feltűnő, hogy a mai török nyelvek szóképzésével foglalkozó munkák legtöbbször meg sem említik a *.lAn*-t, máskor pedig csak egyes szavakban előforduló ásatag képzőként tartják nyilván.¹¹

Ami pedig a den. nom. *.lAn* és *.IUn* képzők általam feltételezett kapcsolatát illeti, ez több síkon látszik igazolhatónak. Először is mind a *.lAn*, mind a *.IUn* névszóból névszót képez, és előfordul személynevekben. Szintaktikai tulajdonságaik között tehát alapvető egyezés van. Másodszor pedig csupán egyetlen hangalaki — az *A : U*, vagy másként illabiális : labiális — ellentét különbözteti meg őket egymástól. A régi törökben több illabiális hangrendű képzőnek nem volt labiális változata. Ilyen képzőknek ismertük pl. a den. n. *.lAn*, és *.nA* (azaz *na/nä*) kicsinyítő képzőket is. Azonban a 13. században élt *Belgünütei* és *Bügünütei* nevében előforduló *.nU.tAi* kicsinyítő képzőborkorban a *.nA* labiális *.nU* változata is megjelenik (vö. BESE 1978, 361). Ez a labiális változat a tőszók (vö. r.-tö. *belgü* 'jel, ismertető jel', *bügü* 'böles') labiális hangrendjéhez való illeszkedés következményeként jött létre, és a XIII. századot megelőző török nyelvállapot felől nézve valószínűleg újításnak is számít. A *.IUn* nőnévképző ily módon nem igazodott a tőszó magánhangzó rendjéhez, hiszen illabiális és labiális hangrendű szavak mögött egyaránt megjelenhetett (vö. pl. *Altalun*, *Bayalun*, *Nomolun*, *Qutulun* stb.). A *.lAn* és *.IUn*

⁹ A török-mongol nyelvi kapcsolatok e bonyolult kérdésköréből legutóbb EVEN HOVDHAGEN (The Mongolian suffix *lig* and its Turkic origin. Researches in Altaic Languages. Budapest 1975, 71—77) írt szép cikket.

¹⁰ Ez a képző fordul elő még pl. a türkmén *Göklen* (vö. *gök* 'égszínkék', r.-tö. *kök* id.) nemzetségnévben is. (Vö. NÉMETH GYULA, A török—magyar törzsnévadás korszakai. Névtudományi Előadások. NyttudÉrt. 70 [1970], 231) Németh Gyula *Göklen* 'Kékely' értelmezése elhibázottnak tűnik.

¹¹ Vö. pl. B. O. Орузбаева, Словообразование в киргизском языке. Фрунзе 1964; Т. М. Гарипов, Башкирское именное словообразование. Уфа 1959, 109; Э. В. Севортыя, Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Москва 1966. 338.

A den. nom. *.lAn* kicsinyítő képző története külön tanulmányt is megérne. Mindenesetre úgy látszik, hogy az idők folyamán sok török nyelvben kiszorult a használatból. Jellemző, hogy pl. a tuvaiban a *.lAn*-nak hangtörténetileg szabályosan megfelelő *.dAn* kicsinyítő képző már inkább csak öregek beszédében használatos. A *.dAn* szerepét más képző vette át. Így pl. a lehetséges, és teljesen szabályos *akdan* 'fehérke' (*ak* 'fehér'-ből), *kökden* 'kékecske' (*kök* 'kék'-ből) helyett ma *akšül*, ill. *kökšül* használatos a tuvaiban. (Budapestben tanuló tuvai származású egyetemi hallgató szíves közlése.) Lásd még pl. a kaz. *qaldan* (*qal* 'anyajegy'-ből), *Taltan* (*tal* 'fűzfá'-ből), *Tastanbek* (*ias* 'kő'-ből; *bek* 'erős; úr'), *Taudanbek* (*tau* 'hegy'-ből), stb. férfineveket.

képzők egymáshoz való viszonya a hangalak terén tehát minőségileg más jellegű, mint az előbb említett *.nA* képző *.nU* változatáé volt. Ez az eltérő jelleg abban mutatkozik meg, hogy a den. nom. *.lAn* előfordul köznevekben és tulajdonnevekben, de a személyneveket illetően csak férfinevekben. A *.lUn* képző viszont köznevekben nem fordul elő, a tulajdonnevekben pedig általában csak női nevekben. A *.lAn* és *.lUn* képzők viszonya ezek szerint már inkább egyfajta co-variancia viszony.

Ami a jelentést illeti, a török den. nom. *.lAn* kicsinyítő, becéző képző, és ezért *.lUn* co-variánsának is ilyen jelentést kellene hordoznia. Úgy gondolom, hogy ezt közvetett módon bár, de bizonyítani lehet. Ismeretes, hogy a török személynevekben előforduló den. nomen képzők, ha csak éppen nem olyanok, mint pl. a *.luγ* képző a r.-tő. *Qutluγ* (vö. r.-tő. *qutluγ* 'szerencsés' *qut* 'szerencsés'-ből) férfinévben, túlnyomórészt kicsinyítő, vagy becéző képzők, illetve ilyen képzőkből létrejött képzőbokok.¹² Nos, forrásainkban az *Öge* (vö. r.-tő. *ögü* 'bölcse'), az *Ögöcer*, *Ögedei* ~ *Ögödei*, *Ögölei*, *Ögölen* férfinevek mellett az *Ö'elün* ~ *Hö'elün* női név is előfordul. A férfinevek *.čAr*, *.dAi*, *.lAi* és *.lAn* képzői mind kicsinyítő, vagy becéző képzők. Ilyenformán ezek a személynevek egy különleges névcsaládot alkotnak. Véleményem szerint e névcsalád kicsinyítő képzőire, de közülük is különösen az *Ögölen* *.lAn*-jára való tekintettel, az *Ö'elün* ~ *Hö'elün* női név is ebbe a kicsinyítő-, vagy becéző képzős névcsaládba tartozik. De ha ez így van, akkor ez a példa a *.lUn* képző kicsinyítő, becéző jelentésének az egyik bizonyítéka.

A régi török személynevekben igen gyakran előfordul a den. nomen *.qan/.kän* kicsinyítő képző. Pl. *Balaqan* (vö. kirm., türkm. *bala* 'gyermek') Dzsocsi kán unokája (RASID-ED-DIN II, 74—81, ill. BOYLE 1971, 111, 122—123), *Töteken* (vö. kkalp. *töte*, kirm. *tötö* 'egyenes; nyílt') Batu unokája, Möngke Temür fia (RASID-ED-DIN II, 72, ill. BOYLE 1971, 109), illetve *Töteken* Dzsocsi kán unokájának, Jiszü Bukának fia (RASID-ED-DIN II, 76—7, ill. BOYLE 1971, 114), *Toquqan* (vö. r.-tő. *toqu* 'csat az övön') Batu fia (RASID-ED-DIN II, 72—3, 82—3, ill. BOYLE 1971, 108), stb. Ezt itt azért említettem, mert a *.lUn* nőnévképző ezzel a török *.qan/.kän* kicsinyítő képzővel *.luqan/.lügen* formában képzőbokrot alkotott, és ez a képzőbokr is kizárólag nőnevek képzésére szolgált. Pl. *Alataluqan* (vö. mo. *altan* 'arany') Dzsingisz kán leánya (RASID-ED-DIN I/2, 70, 269; RASID-ED-DIN I/1, 164-en *Altalun*-ként említve), *Bayaluqan* (vö. mo. *bayan* 'gazdag') női név (Jüan-si-, HAMBIS 1954, 32), *Qutluqan* (vö. r.-tő. *qut* 'szerencse') Dzsocsi kán unokájának Siremünnek a felesége, szüldüsz származású (RASID-ED-DIN II, 76, ill. BOYLE 1971, 114). Igen tanulságos még Dzsocsi kán dédunokája Konicsi kongkiran származású feleségének *Toquluqan*-nak (RASID-ED-DIN II, 67, ill. BOYLE 1971, 101) a neve, amely *Ö'elün* ~ *Hö'elün* nevéhez hasonlóan a *Toqu* (vö. r.-tő. *toqu* 'csat az övön') Melik fia, *Ögödei* kán unokája (RASID-ED-DIN II, 17, Jüan-si-, HAMBIS 1954, 84), *Toquqan* Batu fia (lásd fentebb), *Toquč* Dzsocsi kán dédunokája (RASID-ED-DIN II, 76, ill. BOYLE 1971, 113) nevekkel alkot kicsinyítő képzős névcsaládot.

¹² Csak néhányat sorolok fel ezek közül. Pl. *.i* (*Ačai*, *II Ögei*, vö. BESE 1978, 354—355, ill. 367—368), *.č* (*Qabič*, vö. BESE 1978, 360), *.qač/.käč* (< *.qa.č*, *.kä.č*) (*Balaqač*, *Tingkeč*, vö. BESE 1978, 359), *.dai/.däi* ~ *.tai/.täi* (*Ča'adai*, *Iduqadai*, vö. BESE 1978, 362—365, ill. 367, *Bektei*, *Böritei*, *Kereidei*, vö. BOYLE 1971), *.qana/.kenä*, *.qina/.kinä* (< *.qa.na*, *.ke.nä*) (*Törekene*, vö. Titkos történet § 198, *Erkene*, vö. BOYLE 1971: 27, *Orqina*, vö. BOYLE 1971. 138) stb.

Úgy gondolom, hogy ezeket a tényeket, illetve a belőlük levonható következtetéseket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ezek pedig közvetve bár, de egyértelműen igazolják, hogy a török den. nom. *LAN* kicsinyítő-, becéző képző co-variánsának feltett *UN* nőnévképző is kicsinyítő, becéző jelentést hordoz. Másrészt a *UN* kicsinyítő képző jelenléte a *LU.KAN* képzőbokrban a *KANA*, *nU.tAi*, *.kA.č* (vö. 12 jegyzet), stb. példája nyomán tovább erősíti e képző eredendően török voltát. A mondottak alapján tehát bizton állíthatjuk, hogy a den. n. *UN* kicsinyítő, becéző képző, mint a török *LAN* kicsinyítő képző egyfajta co-variánsa, eredetét tekintve nem mongol, hanem török képző.

Az természetesen más kérdés, és ennek tényét az *Altan*, *Bayan*, *Nomolun* stb. nevek okán vitatni sem lehet, hogy ezzel az eredetileg régi török *UN* kicsinyítő képzővel a 13–14. században mongol, vagy mongolos formájú nőneveket is lehetett képezni. (Ehhez e korszak török és mongol népeinek tartós együttélése adta meg a hátteret.) A török. den. nom. *UN* 'kicsinyítő' azonban csak olyan értelemben és mértékben lehetett mongol képző, amilyen értelemben és mértékben mongol képző lehet pl. a török den. nom. *ly/lig* névszóképző (vö. HOVDHAGEN 1975). Mindkettő tulajdonképpen a törökből átvett jövevényképzők közé tartozik a mongolban.

BESE LAJOS

An Old-Turkic Suffix Designating Proper Names of Women

by LAJOS BESE

The denominal noun-forming suffix *un/ün* occurs in a few names of women of noble descent in the Mongol, Chinese and Mohammedan sources of the thirteenth and fourteenth centuries. Cf. *Altan* from Mo. *altan* 'gold', *Bayan* from Mo. *bayan* 'rich', *Temüün* from OT or/and Mo. *temür* 'iron', *Tümelün* from OT or/and Mo. *tümen* 'ten thousand', *Hö'elün* from OT *ögä* 'wise', *Tegülün* from OT *tegi* 'piece', etc. This suffix *UN* was interpreted by L. Hambis and N. Poppe as a Mongol suffix in its entirety. In opinion of the author of these lines, the suffix *UN* is of a Turkic origin. The suffix *UN* can be interpreted as a co-variant of the denominal noun-forming *LAN* 'diminutive' of the Turkic languages in a following way: *LAN* 'diminutive' [+ common noun, + proper name, + male, - female]: *UN* 'diminutive' [- common noun, + proper name, - male, + female]. — This paper will be published in English probably in the AOH in the near future.

Megjegyzések a magyar és angol szókezdő mássalhangzócsoportokról*

0. Jólismert ténye az angol nyelv ún. „fonotaktikájának”, hogy ha egy morféma két obstruenssel (zár- vagy réshanggal) kezdődik, az első csak /s/ lehet. Ezt a megfigyelést a következő „morfémastruktúraszabállyal” (HALLE 1959) vagy más néven „szótári redundanciaszabállyal” (CHOMSKY — HALLE 1968. 171) formalizálhatjuk:¹

$$(1) [+msh] \longrightarrow \left[\begin{array}{l} - \text{ mgh} \\ + \text{ elől} \\ + \text{ kor} \\ + \text{ foly} \\ - \text{ zöngé} \\ + \text{ érdes} \end{array} \right] / + \text{ — } \left[\begin{array}{l} + \text{ msh} \\ - \text{ mgh} \end{array} \right]$$

A generatív fonológia terén végzett későbbi kutatások azonban az alábbi megfontolások alapján megkérdőjelezték ezt a megoldást: „Az (1) szabály nem felel meg semmiféle alternációnak az angolban [...] Másszóval, nincs olyan elem, amely s-ként jelenik meg az (1) 'szerkezeti leírás'-ában megadott feltételek mellett, máshol meg valami más formában. Nincs egyéb okunk (1)-et az angol nyelv szabályaként felállítani, mint egy induktív általánosítás, melyre a nyelv minden egyes elemét számbavéve jutottunk. Nincsen továbbá alapja az (1) szabály által sugallt azon következtetésnek, hogy az s például a *spit* 'köp' szóban alapjában véve valami más, s csak az (1) működése során válik s-szé” (ANDERSON 1974. 284).

Hogy kissé világosabbá váljék, miről is van itt szó, tekintsük át a következőket. HALLE (1959) — lényegében az ún. „autonóm fonemikus” leírás szellemében (vö. pl. SCHANE 1973-t a fenti és hasonló alapfogalmak magyarázatára) — feltételezte, hogy egy-egy szónak csak a megjósolhatatlan jegyeit szükséges a lexikonban (szótár) feltüntetnünk, s az összes többit a fenti (1)-hez hasonló redundanciaszabályok szolgáltatják. Ez a megoldás, eltekintve attól, hogy a részlegesen megadott szótári alakok közvetlenül megmutatták, hogy egy szegmentum mely jegyei megjósolhatók (redundánsak) s melyek nem, különösen vonzónak tűnt azért is, mert egy természetes „értékelő mércét”

* A Note on Initial Clusters in English and Hungarian című, megjelenés alatt álló cikkem rövidített és részben átdolgozott magyar nyelvű változata.

¹ A megkülönböztető jegyek magyar elnevezéseit SZÉPE (1969. 373—376)-ból vettük. Ismertetésüket lásd Szépe idézett művében. A + jelentése 'morfémahatár', az alábbiakban használt #-é: 'szóhatár'.

(evaluation metric) jelentett a lexikonok számára: adott nyelv legértékesebb lexikona az lett volna, amely a legtöbb „üres” (meghatározatlan) jegyet s ugyanakkor a legkevesebb morfémastruktúra-szabályt tartalmazza (lásd SCHANE 1973. 44).

Azonban, ahogy STANLEY (1967) és mások rámutattak, a fonológiai redundancia ilyenét megközelítése számos buktatót rejt. Példák és részletes ki-fejtés található pl. HYMANNÉL (1975. 108–113) és ANDERSONNÁL (1974. 281–289) — ehelyütt eltekinthetünk a részletektől. Elég annyi, hogy STANLEY a fentiek szerint elképzelt morfémastruktúra-szabályoknak morfémastruktúra-feltételekkel (MSF) történő felcserélését javasolta, amelyek a tulajdonképpeni fonológiai szabályoktól eltérően statikusak, vagyis nem „változtatnak” valamit valami mássá. Ehelyett egyszerűen megállapítják, mi számít megengedhető jegykombinációnak és mi nem. STANLEY háromféle MSF bevezetését javasolta. A pozitív MSF-ek szerint a kérdéses nyelv valamennyi morfémája megfelel valamilyen feltételnek; a negatív MSF-ek ezzel szemben olyan feltételt fogalmaznak meg, amelynek egyetlen morféma sem tesz eleget; végül a ha-akkor MSF-ek azt állítják, hogy ha egy morfémára teljesül egy feltétel, a k k o r egy másiknak is teljesülnie kell.

Az (1) szabályban megfogalmazott információt eszerint a következő ha-akkor MSF-ben fejezhetjük ki:

$$(2) \quad \text{Ha: } \# [+ \text{ msh}] \left[\begin{array}{l} + \text{ msh} \\ - \text{ mgh} \end{array} \right]$$

↓
Akkor: s

Ebben a dolgozatban ilyen MSF-ekben fogjuk az angol és magyar nyelvről tett megállapításainkat formalizálni, hogy elkerüljük a szabályok felállításának vázolt nemkívánatos elméleti következményeit.

1. Az angol nyelv lehetséges kéttagú szókezdő mássalhangzókombinációit² az 1. táblázat tartalmazza (az 'O' jelentése: obstruens).³

Azonnal szembeötlik, hogy a létező hangkapcsolatok nem tetszőlegesek, hogy valamilyen rendszer van bennük. A mutatózó „lyukak” három szabályos halmaza közvetlenül kínálkozik: nincs /sb, sd, sg/, /pw, bw, fw/ és /tl, dl, θl/ szekvencia. (Ezeket a megfigyeléseket alább a 2. pontban formalizáljuk majd.) Vegyük észre azt is, hogy az /s/ és /θ/ 'kiegészítő disztribúcióban' fordul elő likvidák előtt: /s/ csak /l/ előtt, /θ/ pedig csak /r/ előtt jelenik meg, fordítva

² Ebben a dolgozatban a szavak alapvető (underlying) vagy másképp szótári (lexical) alakjára érvényes megszorításokról lesz szó. Minthogy azonban az angolban van egy fakultatív ə-törlési szabály: ə → Ø / #C — C'V, amely gyors beszédben érvényesül (vö. ZWICKY 1972. 283–4; BOLOZKY 1977. 222–3), a felszínen szinte „bármilyen lehetséges”: összesen 255-féle, az itt megfogalmazott szabályszerűségeknek részben ellentmondó mássalhangzókombinációval kezdődhetnek szavak. Részletesebben lásd SIPTÁR 1978.

³ A /y/ és /w/ félmagánhangzók (glides) tulajdonképpen nem „mássalhangzók”; pontosabb lenne „nem-szótagképzők”-ről (nonsyllabics) beszélni (a szótagképző mássalhangzók ügysem jelenhetnek meg szókezdő helyzetben). Az egyszerűség kedvéért azonban továbbra is a C (mássalhangzó) fedőszimbólumot fogom használni minden [— szillabikus] szegmentumra, tehát obstruensekre, likvidákra és félmagánhangzókra egyaránt. (A magánhangzókra V fedőszimbólum fog utalni.) A dolgozatban (angol anyagra) CHOMSKY és HALLE (1968) átírási rendszerét fogom használni.

1. táblázat:

Kéttágú szókezdő mássalhangzócsoportok az angolban⁴

O	sO	Or	Ol	Oy	Ow
p	spy	pray	play	pew	—
t	stay	tray	—	tube	twin
k	sky	cry	clay	queue	queen
b	—	bray	blue	beauty	—
d	—	dry	—	due	dwell
g	—	grey	glue	gue	Gwen
m	smoke	—	—	mew	—
n	snow	—	—	new	—
f	sphere	fry	fly	few	—
θ	(sthenic)	three	—	thews	thwart
s	xxxxx	—	sly	suit	swell
š	—	shrew	—	—	—
h	—	—	—	huge	(when)
v	—	—	—	view	—
l	—	—	—	lune	—

nem. Egyébként az /š/ a táblázat egyetlen olyan eleme, amely nem kapcsolódik össze /y/-vel. — A táblázatból ugyan nem derül ki, de a szókezdő hangkapcsolatokat követő magánhangzók előfordulását is szabályozza néhány általános feltétel: *Cy* után csak /ūw/ és — ritkábban — /u/ jelenhet meg, míg a *Cw*-t éppen ezek nem követhetik. Egyetlen kéttágú mássalhangzókapcsolat, a /sp/ jelenik meg valamennyi angol magánhangzó előtt, másfelől egyedül az /ūw/ jelenik meg (a *w*-re végződőket kivéve) valamennyi lehetséges mássalhangzócsoport után.

2. Térjünk most rá az 1. pontban említett tények formalizálására. A szókezdő mássalhangzókapcsolatokat szabályozó legáltalánosabb feltételt fentebb már megfogalmaztuk (2) alatt. A /sb, sd, sg/ hiánya így fejezhető ki:

$$(3) \quad \text{Ha:} \quad \begin{bmatrix} + \text{msh} \\ \# s \quad - \text{mgh} \\ \quad \quad - \text{orrh} \end{bmatrix}$$

↓

Akkor: [— zöngé]

azaz a szókezdő /s/-t követő orális zár- és réshangok mindig zöngétlenek. A (2) és (3) feltétel együttesen így írható le:

⁴ A táblázat példaszavainak jelentése a következő: *spy* 'kém', *stay* 'marad', *sky* 'égbolt', *smoke* 'füst', *snow* 'hó', *sphere* 'szféra', *sthenic* 'nagyfokú', *pray* 'könyörög', *tray* 'tálca', *cry* 'sír' (ige), *bray* 'szamárbögés', *dry* 'száraz', *grey* 'szürke', *fry* 'süt', *three* 'három', *shrew* 'hárpia', *play* 'játszik', *clay* 'agyag', *blue* 'kék', *glue* 'ragasztó', *fly* 'repül', *sly* 'ravasz', *pew* 'templomi pad', *tube* 'tubus', *queue* 'sor', *beauty* 'szépség', *due* 'megfelelő', *gue* 'szélhámos', *mew* 'sirály', *new* 'új', *few* 'kevés', *thews* 'inak', *suit* 'öltöny', *huge* 'hatalmas', *view* 'látvány', *twin* 'iker', *queen* 'királynő', *dwell* 'lakik', *Gwen* (női becenév), *thwart* 'meghiúsít', *swell* 'megduzzad', *when* 'mikor'.

$$\begin{array}{l}
 *(4) \quad \text{Ha:} \quad \# \left[\begin{array}{l} + \text{ msh} \\ - \text{ mgh} \end{array} \right] \\
 \quad \quad \quad \quad \quad \downarrow \quad \quad \quad \downarrow \\
 \text{Akkor:} \quad s \left[\left[\begin{array}{l} + \text{ orrh} \\ - \text{ zöngé} \end{array} \right] \right]
 \end{array}$$

ahol a { } zárójelek jelentése 'vagy — vagy': két szókezdő obstruens közül az első mindig /s/, a második pedig vagy nazális, vagy zöngétlen. Ez a feltétel túl „gyenge”: nem zárja ki a /θ, s, č, š/ megjelenését a második helyen. Ezek közül a /sθ/ egyetlen szóban megjelenik: *sthenic* 'nagyfokú'. A kettős /ss/-t egy igen általános MSF zárja ki, amely kimondja, hogy az angolban egy morfémán belül soha nincsen gemináta (az ún. 'underlying' alakokban, vö. a 2. jegyzettel), ám a /sč, sš/-től csak egy újabb MSF árán szabadulhatunk:

$$*(5) \quad \sim \# s \left[\begin{array}{l} - \text{ mgh} \\ - \text{ elöl} \\ + \text{ kor} \end{array} \right]$$

Ez a negatív MSF (a \sim jelentése 'ilyen nincs') azt mondja ki, hogy az angolban a szókezdő /s/-t nem követheti /č, š, s, z/. Ezáltal a /j/ és /ž/ előfordulása kétszeresen is lehetetlen: mint zöngéseké (4), mint alveopalatálisoké (5) következtében.

Ez a két feltétel, (4) és (5), véglegesnek tekinthető⁵ (jelenlegi céljainkra): együttesen helyesen határozzák meg a lehetséges szókezdő obstruens-csoportok körét: /sp, st, sk, sm, sn, sf, (sθ)/.

A következő feltétel, amelyet formalizálunk, a /pw, bw, fw/ előfordulását zárja ki. Ez is negatív MSF:

$$*(6) \quad \sim \# \left[\begin{array}{l} + \text{ elöl} \\ - \text{ kor} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} - \text{ mgh} \\ - \text{ msh} \\ + \text{ hátsó} \end{array} \right]$$

Ez a feltétel általánosabbnak tűnik a kelleténél: a tervezett három felül kizárja a /vw, mw/ kombinációkat is. Ez azonban nem mond ellent a tényeknek: ezek valóban nem léteznek. Sőt, az /m, n, l, v/ szegmentumokat egyedül a /y/ követheti. Ezt az általánosítást fejezi ki (7):

$$\begin{array}{l}
 *(7) \quad \text{Ha:} \\
 \quad \quad \quad \# \left[\left[\left[\begin{array}{l} + \text{ elöl} \\ + \text{ foly} \\ + \text{ zöngé} \end{array} \right] \right] \right] \left[\begin{array}{l} \alpha \text{ mgh} \\ \alpha \text{ msh} \end{array} \right] \\
 \quad \downarrow \\
 \text{Akkor:} \quad y
 \end{array}$$

⁵ A javasolt MSF-ek végleges változatát a feltétel száma elé írt csillag fogja jelezni.

Azaz: a szókezdő /l, v, (ð, z), m, n/ hangokat a magánhangzókon kívül egyedül /y/ követheti.⁶ (A zárójelbe tett kettőt még /y/ sem, amint az alább következő (13) kimondja.)

A /tl, dl, ðl/ hiányáról így adhatunk számot:

(8) Ha: # [– érdes] l

↓

Akkor: [– kor]

Ha egy szókezdő „nem-érdes” mássalhangzót /e/ követ, akkor az csak labiális vagy veláris lehet, alveoláris nem.

Az /s/ és /š/ kiegészítő eloszlását a (9) számú MSF-fel írhatnánk le:

(9) Ha: # $\left[\begin{array}{l} \alpha \text{ elől} \\ + \text{ kor} \\ + \text{ foly} \\ + \text{ érdes} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} + \text{ mgh} \\ + \text{ msh} \end{array} \right]$

↓

Akkor: [α elől]

Vagyis: egy szóeleji „szibiláns + likvida” kapcsolat tagjainak meg kell egyezniük a [±elől] jegy értéke tekintetében: /sl/ és /sr/ lehetséges, de /sr/ és /šl/ nem. Az /š/ nem fordul elő – a többi alveopalatálishez hasonlóan – /y/ és (a *schwa* szót kivéve) /w/ előtt sem:

(10) ~ # $\left[\begin{array}{l} - \text{ elől} \\ + \text{ kor} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} - \text{ mgh} \\ - \text{ msh} \end{array} \right]$

Az alábbi szegmentumok egyáltalán nem fordulnak elő szókezdő helyzetben mássalhangzó előtt: /r, ð, z, ç, ĵ, ž, y, w/⁷. Ezt így formalizálhatjuk:⁸

(11) Ha: # $\left[\left[\begin{array}{l} - \text{ elől} \\ + \text{ kor} \\ \alpha \text{ zöngé} \\ \alpha \text{ foly} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} - \text{ mgh} \\ \beta \text{ elől} \\ + \text{ kor} \\ + \text{ zöngé} \\ \beta \text{ foly} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} - \text{ mgh} \\ - \text{ msh} \\ - \text{ alsó} \end{array} \right] \right] \left[+ \text{ szegmentum} \right]$

Akkor:

↓

$\left[\begin{array}{l} + \text{ mgh} \\ - \text{ msh} \end{array} \right]$

⁶ A görög betűk olyan változókat jelölnek, amelyek értéke + vagy – lehet; azonos betűké mindig ugyanaz. A (7) számú MSF-ben tehát az [α mgh, α msh] az alábbi két jegykombináció rövidítése: [+ mgh, + msh] (= likvida) és [– mgh, – msh] (= félmagánhangzó).

⁷ Nem fordul elő [ŋ] sem, ez azonban az itt felhasznált keretben nem alapvető (underlying) szegmentum, hanem egy „[+ orrh]g” szekvenciára megy vissza, s így (4) már eleve kizárja annak lehetőségét, hogy szókezdő helyzetben megjelenjen.

⁸ A kapcsos zárójelen belüli legfelső „doboz” követelményeit a /r/, /ç/ és /ž/, a középsőit a /ð/, /z/ és /j/, az alsóit pedig a /y/ és /w/ elégti ki.

Ez az utóbbi feltétel egyszerűbbé s némiképp természetesebbé tehető, a (9) és (10) alatti MSF pedig teljesen elhagyható, ha a következő absztrakt (azaz: a közvetlenül megfigyelhető adatoktól „elrugaszködő”) megoldást választjuk: a széleji [šr] hangkapcsolatokról feltételezzük, hogy valójában /sr/ alakra mennek vissza, s felszíni formájukat az alábbi szabály által nyerik el:

$$(12) \quad \left[\begin{array}{l} + \text{kor} \\ + \text{érdes} \end{array} \right] \longrightarrow [- \text{elöl}] / \quad \text{---} \quad \left[\begin{array}{l} - \text{elöl} \\ + \text{msh} \end{array} \right]$$

azaz, az /s/-ből [š] lesz /r/ előtt. A (11) számú MSF módosított formája ekkor a következő lesz:

$$*(13) \quad \text{Ha:} \quad \left[\begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} - \text{elöl} \\ + \text{kor} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{l} - \text{mgh} \\ + \text{kor} \\ + \text{zöngé} \\ + \text{foly} \\ - \text{mgh} \\ - \text{msh} \\ - \text{alsó} \end{array} \right] \end{array} \right] \quad [+ \text{szegmentum}]$$

$$\text{Akkor:} \quad \left[\begin{array}{l} + \text{mgh} \\ - \text{msh} \end{array} \right]$$

Az első „doboz” az alveopalatálisokat képviseli: /š, ž, č, ř, r/ a második a zöngés koronális réshangokat: /đ, z/, a harmadik pedig a /y/ és /w/ félmagánhangzókat.

Eddig a szókezdő *CCV* szekvenciákban megjelenő mássalhangzókról adtunk számot. Most a magánhangzó-előfordulásról kell néhány szót ejtenünk. Ahogy fentebb megjegyeztük, a *CyV* sorok magánhangzója az /üw/ és /u/ hangokra szorítkozik, tehát a $\left[\begin{array}{l} + \text{felső} \\ + \text{hátsó} \end{array} \right]$ magánhangzókra. Ezt fejezi ki (14):

$$(14) \quad \text{Ha:} \quad \# \text{ } C y \quad V$$

$$\text{Akkor:} \quad \left[\begin{array}{l} + \text{felső} \\ + \text{hátsó} \end{array} \right]$$

A *CwV* szekvenciák éppen ellenkezőleg vannak korlátozva:

$$(15) \quad \sim \# \text{ } C w \left[\begin{array}{l} + \text{felső} \\ + \text{hátsó} \\ V \end{array} \right]$$

3. Az előforduló háromtagú hangkapcsolatokat a 2. táblázat foglalja össze:⁹

⁹ A példaszavak jelentése: *spray* 'permet', *street* 'utca', *screen* 'vetítőképernyő', *splay* 'ferde', *sclerosis* 'szklerózis', *spew* 'hány', *stew* 'párol', *skew* 'részletes', *square* 'négyzet'.

2. táblázat:

Háromtagú szókezdő mássalhangzócsoportok az angolban

<i>o</i>	<i>sOr</i>	<i>sOl</i>	<i>sOy</i>	<i>sOw</i>
<i>p</i>	<i>spray</i>	<i>splay</i>	<i>spew</i>	—
<i>t</i>	<i>street</i>	—	<i>stew</i>	—
<i>k</i>	<i>screen</i>	(<i>sclerosis</i>)	<i>skew</i>	<i>square</i>

HYMAN (1975 : 10) az alábbi egyszerű általánosítást javasolja:

- (16) Ha: # *C C C*
 ↓ ↓ ↓
 Akkor: *s* $\left\{ \begin{array}{l} p \\ t \\ k \end{array} \right\}$ $\left\{ \begin{array}{l} l \\ r \\ y \\ w \end{array} \right\}$

Azonnal hozzáteszi azonban, hogy ez az MSF megengedi a */stl/*, */spw/* és */stw/* kombinációkat is, jóllehet ezek nem léteznek. A (6) és (8) feltételek kisebb módosításával számot adhatnánk a */spw/* ill. a */stl/* hiányáról:

- (17) $\sim \# (s) \left[\begin{array}{l} + \text{elöl} \\ - \text{kor} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} - \text{mgh} \\ + \text{hátsó} \end{array} \right]$

- *(18) Ha: # (s) [— érdes] *l*
 ↓
 Akkor: [— kor]

De ez a megoldás nem fedi a */stw/* hiányát. Ezért (6)-ot érintetlenül hagyjuk, s bevezetünk egy újabb MSF-et:

- *(19) Ha: # *s C w*
 ↓
 Akkor: *k*

A (18) és (19) számú feltételekkel kiegészítve a (20) MSF, ami nem más, mint Hyman feltétele megkülönböztető jegyekben kifejezve, most már helyesen határozza meg valamennyi létező háromtagú szókezdő kombinációt és csak azokat:

- *(20) Ha: # *C C C*
 ↓ ↓ ↓
 Akkor: *s* $\left[\begin{array}{l} - \text{zöngé} \\ - \text{foly} \\ - \text{érdes} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} \alpha \text{ mgh} \\ \alpha \text{ msh} \end{array} \right]$

A magánhangzó-előfordulás főbb megszorításai ugyanazok, mint a kéttagú kapcsolatoknál: ezért egyszerűen elhagyhatjuk a szóhatárt (14)-ből és (15)-ből,

s így az immár végleges (21)-et, illetve (22)-t nyerjük:

*(21) Ha: Cy V
 \downarrow
 Akkor: $\left[\begin{array}{l} + \text{ felső} \\ + \text{ hátsó} \end{array} \right]$

*(22) $\sim Cw$ $\left[\begin{array}{l} + \text{ felső} \\ + \text{ hátsó} \\ V \end{array} \right]$

Néhány további hiány is létezik: $|u|$ és $|\bar{y}|$ nem jelenik meg mássalhangzó után, $|ə|$ és $|\bar{a}|$ csak $|str|$ után, $|skl|$ pedig csak $|i|$ előtt fordul elő, stb.; ezek azonban inkább a szótár esetlegességei, mintsem az alapvető fonológiai rendszer jellemző vonásai, s így inkább az aktuális korpusz, nem pedig a kompetencia tulajdonságai.

4. „Magyar szótagot egynél több mássalhangzó nem kezdhet” — ez a meglepő kijelentés PAPP ISTVÁN (1966. 150) egyetemi tankönyvében olvasható. Nyilvánvaló, hogy ez (szókezdő szótagokra) egyszerűen nem igaz. Ezt maga a szerző is érzi, ezért némi magyarázatot lát szükségesnek hozzáfűzni: „Ez a szabály kivétel nélkül érvényes az egyszerű szónak az első szótagon túli, további szótagjaira. Az első szótagra azonban csak bizonyos megszorításokkal érvényes. Először is: van egynéhány hangutánzó magyar szavunk, amely éppen hangutánzó jellegénél fogva, tehát sajátos nyelvi funkciójára való tekintettel mássalhangzó-torlódással kezdődik (*krákog, prűszköl*). Egyébként azonban két (néha három) mássalhangzóval csak olyan nyelvünkbe került idegen szavak kezdődnek, amelyeknek hangalakja még nem magyarosodott meg teljesen, s amelyekről éppen ezért a beszélők azonnal megérik az idegen eredetet.”

Ez az álláspont egyáltalán nem korlátozódik az idézett szerzőre: hagyományos nyelvtanírásunk egész szemlélete — cseppben a tenger — tükröződik ebben a különösen pregnáns példában. Túl messzire vezetne ennek a jelenségnek általános taglalása — ezért csak az idézett megállapításhoz fűzünk néhány megjegyzést:

(a) Kérdezzünk csak meg egy nyelvészeti irodalmunkban járatlan, „naív” beszélőt, vajon magyar szavak-e a *próba, tréfa, drága, platán, svéd, francia, srác* és társaik. Nem is értené, mit akarunk tőle.

(b) Mi a csudát jelent az idézet utolsó mondatában az, hogy „még nem” meg hogy „teljesen”? Csak nem fognak az említett szavak (vagy akár az olyan, ritkábban használt társaik, mint pl. *smaragd, szkíta, gárdián*) ennél jobban „megmagyarosodni”, ha eléggé türelmesen várunk?

(c) Ez az álszabály vagy igaz, de triviális, vagy nem triviális ugyan, viszont nem is igaz. Igaz, de triviális, ha így értelmezzük: „A magyar szavak nem kezdődnek egynél több mássalhangzóval, kivéve ha egynél több mássalhangzóval kezdődnek”; minden egyéb értelmezés esetén pedig hamis.¹⁰

¹⁰ Tény, hogy egynél több mássalhangzóval kezdődő magyar szó nincs túl sok: DEME (1961. 113) számítása (becslése?) szerint „a mássalhangzós szókezdeteknek alig 1% -a” ilyen. (Ezek 201 különféle CCV-szekvenciatípus közt oszlanak meg, vö. a dolgozat elején — a * jelű jegyzetben — említett cikkben.) Deme számítása feltehetőleg az ÉrtSz. adatain alapul. A szótár összesen 46840 mássalhangzóval kezdődő szót tartalmaz (önálló vagy utaló szócikk formájában). Az 1% tehát mintegy 500 szót jelent — ezt az ötszáz magyar szót nem lehet letagadni.

3. táblázat:

Kéttagú szókezdő mássalhangzócsoportok a magyarban

O	sO	szO	Or	OI	Ov
<i>p</i>	<i>sport</i>	<i>szputnyik</i>	<i>próba</i>	<i>platán</i>	—
<i>t</i>	<i>start</i>	<i>sztár</i>	<i>tréfa</i>	—	<i>tvísz</i>
<i>k</i>	<i>skála</i>	<i>szkíta</i>	<i>kristály</i>	<i>klinika</i>	<i>kvarc</i>
<i>b</i>	—	—	<i>bronz</i>	<i>blokk</i>	—
<i>d</i>	—	—	<i>drága</i>	—	—
<i>g</i>	—	—	<i>gránit</i>	<i>gleccser</i>	<i>gvárdián</i>
<i>m</i>	<i>smaragd</i>	<i>szmog</i>	—	—	—
<i>n</i>	<i>snájdig</i>	<i>sznob</i>	—	—	—
<i>f</i>	—	<i>szféra</i>	<i>francia</i>	<i>flótás</i>	—
<i>sz</i>	—	<i>szxxx</i>	—	<i>szláv</i>	<i>szvit</i>
<i>s</i>	<i>szxxx</i>	—	<i>srác</i>	<i>sláger</i>	<i>svéd</i>

A 3. táblázat a magyarban előforduló kéttagú szóeleji mássalhangzócsoportokat szemlélteti.

A táblázatban feltüntetett hangkapcsolatokon kívül néhány más kombináció is létezik. Ezek némelyike indulatszavakban tűnik fel, mint pl. *hja*, *hm*, *pfuj*, vagy elszigetelt példákban, mint *pneumatikus*, *ptózis*; *mnemotechnika*, *nganaszán*; *ftálsav*, *sztyepp*, *scsi* és *zrí*; mások kisebb-nagyobb szócsoportokban bukkanak fel:¹¹

- (21) /*psz*/ *pszichológia*, *psziché* stb.
 /*ksz*/ *xilofon*, *xerox* stb.
 /*gn*/ *gnóm*, *gnosztikus*, *gnu* stb.
 /*szc*/ *szcenika*, *szcenárium* stb.
 /*cv*/ *cvikker*, *cvekedli* stb.

Háromtagú mássalhangzócsoportok valóban ritkán fordulnak elő a magyarban: a *psz* indulatszótól és két szakkifejezéstől (*szklerózis* /*szkl*/, *sgraffito* /*zgr*/) eltekintve csak négy megengedett kombináció van, valamennyi „SOr” formájú, ahol az „S” jelentése ’szibiláns’ (/sz/ vagy /s/), az „O”-é pedig ’obstruens’: /*spr*/, pl. *spriccel*, *sprint*; /*str*/, pl. *strand*, *strapa*; /*skr*/, pl. *skrupulus*, *skribler*; és /*sztr*/, pl. *sztrájk*, *sztráda*.

5. Az 1. és 3. táblázatot összevetve azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy a két nyelv szókezdő mássalhangzócsoportjainak felépítését lényegében ugyanaz az elv vezérli. A két táblázat általános szerkezetében a következő három eltérés található:

- (22)
	angol		magyar
	„sO”	-----	„sO”, „szO”
	„Oy”	-----	—
	„Ow”	-----	„Ov”

¹¹ A magyar szavak átírására a hagyományos „magyar” átírási rendszert használjuk (I. MOLNÁR 1970).

Egyébként a két táblázat következetesen megfelel egymásnak. Még a szisztematikus hiányok is megegyeznek: mindkét esetben hiányzik a $/pw \sim pv$, $bw \sim bv$, $mw \sim mv$, $nw \sim nv$, $fw \sim fv$, $[tl, dl, ml, nl]$, $[mr, nr, sr \sim szr]$ valamint a „szibiláns + zöngés, orális zárhang” kombináció.

A háromtagú magyar szekvenciák valódi részhalmozat képezik az angol szekvenciáknak, azzal a megszorítással, hogy az angol $/str/$ -nek két magyar megfelelője van: $/str/$ és $/sztr/$.

6. Az alábbiakban megpróbáljuk formalizálni a magyar szókezdő mássalhangzócsoportokkal kapcsolatos megfigyeléseinket:¹²

$$\begin{array}{l}
 *(23) \quad \text{Ha: } \# [+ \text{ msh}] \left[\begin{array}{l} - \text{ mgh} \\ + \text{ msh} \end{array} \right] \\
 \qquad \qquad \qquad \downarrow \qquad \qquad \qquad \downarrow \\
 \text{Akkor: } \left[\begin{array}{l} + \text{ kor} \\ + \text{ foly} \\ - \text{ zöngé} \end{array} \right] \left[\left[\begin{array}{l} - \text{ zöngé} \\ - \text{ érdes} \end{array} \right] \right] \\
 \qquad \qquad \qquad \qquad \qquad \qquad \qquad \left[\begin{array}{l} + \text{ orrh} \end{array} \right]
 \end{array}$$

$$*(24) \quad \sim \# [+ \text{ msh}] \left[\begin{array}{l} - \text{ elől} \\ - \text{ kor} \end{array} \right]$$

Ez a két feltétel kimondja, hogy egy szókezdő obstruens-csoportnak $/s/$ -ből vagy $/sz/$ -ből és az alábbiak egyikéből kell állnia: $/p, t, k, f, m, n/$. (A (24) számú MSF a $/ty, ny/$ hangokat zárja ki a második pozícióban való megjelenésből.) Mivel azonban helytelenül megengedik a $/sf/$ kombinációt is, még egy apró kiegészítésre szorulnak:

$$*(25) \quad \sim \# \left[\begin{array}{l} - \text{ elől} \\ + \text{ kor} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} + \text{ elől} \\ - \text{ kor} \\ + \text{ foly} \end{array} \right]$$

Ez az elemzés azért vonzó, mert nemcsak megragadja a tényeket, hanem a lehetőségekhez mértén meg is őrzi (23) és (4) hasonlóságát. Sajnos, helytelenül kizárja azonban az „Ov” szekvenciákat, mivel a $/v/$ obstruens. Ezt a hiányosságot (23) elrontása nélkül olymódon küszöbölhetjük ki, ha az „Ov”-t úgy elemezzük, mint ami alapjában véve $/w/$ -t tartalmaz, s ezt egy későbbi szabály fordítja át $[v]$ -be.¹³ Az underlying $/w/$ és ennél fogva az említett szabály felvételének független alapja is van. Többek között $/w/$ -ként kell elemeznünk a $-val/vel$ és $-vá/vé$ ragok kezdő mássalhangzóját, amely a tóvégi mássalhangzóhoz hasonló, vagy, ha ilyen nincs, $[v]$ -vé alakul át. Ugyancsak absztrakt $/w/$ -t kell feltételeznünk a *falu* és *ló* típusú szótövek végén: ezt a $/w/$ -t a felszínen $[v]$ képviseli, ha magánhangzóval kezdődő toldalék követi: *falvak*, *lovak*, egyébként azonban $[u]$ -vá alakul: *falu*, *faluban*, illetve törlődik és meghosszabbítja az előző magánhangzót: *ló*, *lóról*. Ezen elemzés igazolását és további taglalását lásd VAGO sajtó alatt lévő művében. Ha elfogadjuk az „Ov” szekven-

¹² A magyar mássalhangzók megkülönböztető jegyes elemzését VAGO megjelenés alatt álló munkájából vettük, az ún. „főbb osztályozó jegyek” kivételével, amelyek továbbra is $[\pm \text{ mgh}]$ és $[\pm \text{ msh}]$ lesznek.

¹³ A legtöbb (29)-ben (és közvetlenül előtte) felsorolt példa azonban így is kivétel marad.

ciák ilyen felfogását, ennek még egy előnye van: a (6) számú MSF minden változtatás nélkül alkalmazható a magyarra is.

A */tl, dl/* hiányáról a (8) módosított formája ad számot:

*(26) Ha: # [- foly] l

Akkor: [- kor]

Szókezdő helyzetben mássalhangzó előtt lehetetlen az alábbi szegmentumok előfordulása: */ty, gy, v, zs, cs, dz, dzs, m, n, ny, l, r, w, j, h/*; míg */z/* és */c/* csak */r/*, illetve */v/* előtt jelenik meg (vö. *zrí, cvikker*). Ha ezt a feltételt eszerint próbálnánk megfogalmazni, a kialakuló MSF felettébb bonyolult lenne. Ezért eltekintünk a */zr/* és */cv/* kapcsolattól (kivételként kezeljük őket), s így (27)-et nyerjük:¹⁴

*(27) Ha: $\left[\begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} - \text{hátsó} \\ - \text{elöl} \\ - \text{kor} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{l} - \text{felp} \\ - \text{foly} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{l} + \text{foly} \\ + \text{zöngé} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{l} - \text{mgh} \\ - \text{msh} \end{array} \right] \end{array} \right] \quad [+ \text{szegmentum}]$

Akkor: $\left[\begin{array}{l} + \text{mgh} \\ - \text{msh} \end{array} \right]$

Ami a háromtagú szókezdő mássalhangzócsoportokat illeti, rájuk a következő MSF érvényes:

(28) Ha: # C C C
Akkor: $\left\{ \begin{array}{l} sz \\ s \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} p \\ t \\ k \end{array} \right\} r$

Azaz megkülönböztető jegyekkel kifejezve:

*(29) Ha: # C C C
Akkor $\left[\begin{array}{l} + \text{kor} \\ + \text{foly} \\ - \text{zöngé} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} \alpha \text{ hátsó} \\ - \alpha \text{ elöl} \\ - \text{zöngé} \\ + \text{felp} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} + \text{mgh} \\ + \text{msh} \\ - \text{foly} \end{array} \right]$

¹⁴ A [— felpattanó] jegy SZÉPE (1969) elemzésében CHOMSKY és HALLE (1968) és VAGO (sajtó alatt) [+ delayed release]-ének megfelelője. A kapesos zárójelen belüli blokkok a palatálisokat; az affrikátákat; a zöngés réshangokat, likvidákat és félmagánhangzókat; illetve a félmagánhangzókat képviselik. Nem túl elegáns dolog, hogy feltételünkbe a zöngés félmagánhangzókat */j, w/* kétszeresen belefoglaltuk, de a felhasznált jegyek számát tekintve még mindig ez a leggazdaságosabb megoldás.

Egy további megszorítás szükséges az $/szpr/$ és $/szkr/$ kizárására:

*(30) $\sim \# [+ \text{elöl}] [- \text{kor}] [+ \text{msh}]$

7. Összefoglalva: az angol és magyar nyelv meglepően hasonló feltételekkel szabja meg a lehetséges szókezdő mássalhangzócsoportok körét. Bár a magyar hangkapcsolatok előfordulása több vonatkozásban korlátozottabb, egy tekintetben (az obstruens előtti $/s, sz/$ esetében) számuk felülmúlja angol megfelelőikét. A közös alapelveken túl néhány konkrét morfémastruktúra-feltételt is párhuzamba állíthatunk az alábbiak szerint:¹⁵

(31)

angol	magyar	
(4), (5)	(23), (24)	„SO”
(6)	(6)	$\sim /pw/$ stb.
(11)	(27)	kizárt első tagok
(18)	(26)	$\sim /tl, dl/$
(20)	(29)	„SOL”

Végezetül: milyen tanulságokat vonhatunk le az elmondottakból az angol nyelv tanításával kapcsolatban?

(a) Az „Oj” hiánya a magyarban nem jelent különösebb nehézséget az angolul tanuló magyaroknak az „Oy” szekvenciák elsajátításában. Problémák merülnek fel, ezzel szemben, az angol $/ty, dy, ny/$ hangkapcsolatok esetében, mivel közeli megfelelőik léteznek a magyarban: $/ty, gy, ny/$, amelyek kiejtése azonban meglehetősen különbözik az angol $/ty, dy, ny/$ -től. Hogy mennyi fáradságot érdemes ezekre a különbségekre fordítani, attól függ, milyen céljai vannak az illető nyelvtanulónak az angol nyelvvel. Sok esetben teljesen elhanyagolhatók, hiszen a magyar $/ty, gy, ny/$ behelyettesítése a megfelelő angol környezetbe nem veszélyezteti a megértést.

(b) Hasonlóképpen: az „Ow” hangkapcsolatokat a magyar nyelvtanulók „Ov”-vel fogják helyettesíteni, hacsak — szükség esetén — nem fordítunk külön gondot ennek elkerülésére.

(c) A $/r, l, y, w/$ zöngétlenedése hehezett (zöngétlen) zárhangok után az angol mássalhangzókapcsolatok újabb olyan tulajdonsága, amely a magyar nyelvtanuló számára szokatlan.

(d) Ezekről az egészen apró különbségektől eltekintve az angolul tanuló magyar anyanyelvüket nem érheti különösebb meglepetés a szókezdő mássalhangzócsoportok felismerése és kiejtése terén. Ez annak köszönhető, hogy a két nyelvben alapvetően azonos elvek szabályozzák az ilyen hangkapcsolatok előfordulását. Hogy ez nem triviális következtetés, azt azok a nehézségek mutatják, amelyekkel az oroszul tanuló magyarok, vagy mondjuk az angolul tanuló arabok kerülnek szembe ezen a téren.

SIPTÁR PÉTER

¹⁵ Az „SO” jelentése: 'szibiláns + obstruens', az „SOL”-é: 'szibiláns + obstruens + likvida'.

Irodalom

- ANDERSON, STEPHEN R. 1974: The organization of phonology. Academic Press, New York.
- BOLOZKY, SHMUEL 1977: Fast speech as a function of tempo in natural generative phonology. *Journal of Linguistics* 13: 217—238.
- CHOMSKY, NOAM—MORRIS HALLE 1968: The Sound Pattern of English. Harper and Row, New York.
- DEME LÁSZLÓ 1961: Hangtan. In: TOMPA JÓZSEF (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere. Lefró nyelvtan. I. kötet. Akadémiai Kiadó Budapest. 57—119.
- HALLE, MORRIS 1959: The Sound Pattern of Russian. Mouton, The Hague.
- HYMAN, LARRY M. 1975: Phonology. Theory and Analysis. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- MOLNÁR JÓZSEF 1970: A magyar beszédhangok atlasza. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PAPP ISTVÁN 1966: Lefró magyar hangtan. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SCHANE, SANFORD A. 1973: Generative Phonology. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. J.
- SIPTÁR PÉTER 1978: „Lehetetlen” szókezdő mássalhangzócsoportok az angolban. In: Nyelvpedagógiai Írások I., MKKE Nyelvi Intézet Budapest. 166—175.
- STANLEY, RICHARD 1967: Redundancy Rules in Phonology. *Language* 43: 393—436.
- SZÉPE GYÖRGY 1969: Az alsóbb nyelvi szintek leírása. In: KÁROLY SÁNDOR—TELEGDI ZSIGMOND (szerk.): Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6: 359—466.
- VAGO, ROBERT (sajtó alatt): The Sound Pattern of Hungarian. Georgetown University Press, Washington.
- ZWICKY, ARNOLD 1972: Note on a Phonological Hierarchy in English In: ROBERT P. STOCKWELL—RONALD K. S. MACAULAY (szerk.): Linguistic Change and Generative Theory. Indiana University Press, Bloomington. 275—301.

On Initial Clusters in English and Hungarian

by PÉTER SIPTÁR

English and Hungarian impose surprisingly similar constraints on possible initial consonant clusters. Apart from sporadic occurrences of exceptional cases (in Hungarian much more frequent than in English), in both languages either the first consonant must be a voiceless sibilant (only *s* in English, either *s* or *š* in Hungarian) or the second a liquid (*r* or *l*) or, in English, a glide (*y* or *w*), in Hungarian, *v*. Within this general pattern, there are systematic gaps (e. g. the absence of *pw* ~ *pv*, *bw* ~ *bv*, *fw* ~ *fv*; *tl*, *dl*; *sr*; *sb*, *sd*, *sg*; etc.) shared by both languages. These observations are further specified and expressed in terms of morpheme structure conditions in the above paper.

A kontextus szerepe az angol aspirálatlan zárhangok¹ percepciójában*

GIMSON (1970. 151) szerint az aspiráció az angol fortis zárhangoknak fontos fonetikai jegye, ha e zárhangok hangsúlyos szótag elején állnak. Allofónikus jegy, amely a (p, t, k) -val bizonyos helyzetekben együtt fordul elő, de mégis, „hangsúlyos szótagot kezdő helyzetben a (p, t, k) -t a (b, d, g) -től a hallgató elsősorban az aspiráció jelenlétén vagy hiányán keresztül, s nem a zöngéesség meglétén vagy hiányán keresztül különbözteti meg” (GIMSON 1970. 153), noha az angolban általában a zöngéességet tartják fonemikus jegynek.

SCHATZ (1954) szótagkísérletei bebizonyították, hogy „az, hogy egy beszélt $[k]$ -t $[k]$ -ként vagy pedig valamilyen más zárhangként érzékelnek-e a hallgatók, jelentős részben a zárhangot követő magánhangzótól, s nemcsak a $[k]$ -től függ” (53–54). Ezek a kísérletek a mikrokontextusnak az angol szótagkezdő zöngétlen zárhangok percepciójában játszott fontos szerepére mutattak rá.

LOTZ és munkatársai (1960) szavakkal végzett kísérletei azt bizonyították, hogy „az aspiráció a szótagkezdő angol fortis zárhangok percepciójában fontosabb tényező, mint a zöngétlenség” (77). Amit Lotzék „a hallgató anyanyelvi kategóriáinak tükröződése abban, ahogy a beszédhangokat interpretálja” szavakkal általánosságban is megfogalmaztak, annak egy gyakorta említett, konkrét megnyilvánulása az, ami akkor történik, ha egy külföldi angol beszédében aspirálatlan $[p]$ -vel ejti például a *pin* szót. RIVERS és TEMPERLEY (1978. 151) szerint „Ha francia aspirálatlan $[t]$ áll ott, ahol az angolban aspirált $[t^h]$ -t várunk, akkor ez (d) -ként hangozhat az angol ajkú hallgatók fülében, annak ellenére, hogy zöngétlen, s a *tie die*-nak hallatszik esetleg.” BOLINGER (1975. 40), CARROLL (1964. 17) és GIMSON (1970. 153) majdnem szóról szóra ugyanezt írják.

E dolgozat célja az, hogy adatokat közöljön arról, hogyan interpretálják amerikai angol anyanyelvű beszélők az angol aspirálatlan zárhangokat. Az alábbi hipotéziseket vizsgáltam meg:

1. Az angol anyanyelvű hallgatók nem mindig érzékelik (b, d, g) -nek az aspirálatlan hangsúlyos szótagot kezdő angol (p, t, k) -t.

2. Félreérthetetlen kontextusban az aspirálatlan fortis zárhangokat aspiráltként fogják érzékelni az angol anyanyelvű hallgatók.

¹ „Angol aspirálatlan zárhangok”-on a külföldiek angol beszédében jelentkező olyan aspirálatlan zárhangokat értek, amelyek helyett angol anyanyelvűek aspirált zárhangokat használnának.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1979. június 5-i felolvasó ülésén.

3. Az aspirálatlan fortis zárhangok lenisként érzékelődnek ha a kontextus csak ezt teszi lehetővé.

4. Félreérthető kontextusban az aspirálatlan fortis zárhangokat hol lenisként, hol aspiráltként érzékelik a hallgatók.

Kísérletek

I. teszt: 18 aspirálatlan zárhangot tartalmazó angol szót készítettem, melyeknek a fele a hipotézisek szerint kétféleképp percipiálódhatott, a másik fele viszont csak egyféleképpen. Ezeket a szavakat izoláltan játszottam le a kísérlet résztvevőinek.

II. teszt: Készítettem 12 mondatot, melyek közül 6-ot „egyértelmű”-nek jelöltem. Itt azt vártam, hogy a kísérleti alanyok az aspirációt „hozzá fogják hallani” az aspirálatlan zárhangokhoz. Három „kétértelmű”-nek nevezett mondatban² azt vártam, hogy az aspirálatlan zárhangot tartalmazó szó percepciója ingadozni fog a két lehetőség között. Végül három „ellenpróba” mondatot készítettem azt megvizsgálva, hogy a hallgatók „hozzáhallják”-e a zöngésséget a rosszul ejtett angol szavakhoz.

III. teszt: Újabb kísérleti alanyokon további három „kétértelmű” mondatban vizsgáltam az aspirálatlan zárhangok percepcióját.

I. teszt. Az izolált szavakat egy magyar anyanyelvű személy magnetofonszalagra mondta. Az aspiráció hiányát egy amerikai angol anyanyelvű beszélő a kísérlet előtt ellenőrizte.³ A randomizált szavakat az Indiana Universityn tanuló 26 undergraduate diáknak játszottam el. A kísérleti alanyok mindegyike Liberal Arts diploma megszerzéséhez szükséges tanulmányokat folytatott. Nyelvi háttérük megismerése céljából írott kérdéseket intéztem hozzájuk. A „Beszélnek-e szülei az angolon kívül más nyelvet?” kérdésre (mellyel azt szándékoztam kideríteni, hogy egy adott hallgató kétnyelvű amerikai családból származik-e) 9-en válaszoltak igennel, 16-an nemmel, s egy hallgató nem válaszolt. A „Milyen idegen nyelveket tanult iskolában? Mennyi ideig?” kérdésekre kapott válaszok szerint 26-ból 10-en tanultak korábban franciát 2–8 évig, 10-en németet 1–8 évig, 6-an spanyolt 1–3 évig, s néhányan olaszt, latint és oroszot is tanultak. (Néhány tesztelt személy egynél több nyelvet tanult.)

A szavak lejátszása előtt ezt az instrukciót adtam: „Hallani fog olyan izolált angol szavakat, amelyeket egy külföldi mond ki. Írja le őket!” A következő stimulusokat (tesztiszavakat) használtam (a foltételezett disztraktorok zárójelben vannak):

² A „kétértelmű” mondatok megszerkesztésében sokkal nagyobb figyelmet kellett volna fordítanom a mondatok kulcsszavainak az „availability”-jére (vö. MACKAY 1971. 183). Úgy vélem, az a tény, hogy 21 amerikai egyetemista közül 9 az aspirálatlan *peas* szót a *Have you seen my peas yet?* mondatban *keys*-ként interpretálta, — legalábbis részben — a kulcsoknak azzal a fontos szerepével magyarázható, amelyet minden amerikai egyetemista életében játszanak.

³ Köszönetet mondok BEVERLEY S. HARTFORDNAK és GREGORY L. NEHLERNEK (Indiana University) a kísérleti anyagok elkészítésében nyújtott önzetlen segítségükért.

(p)	(t)	(k)
<i>pit (bit)</i>	<i>time (dime)</i>	<i>came (game)</i>
<i>post (boast)</i>	<i>tip (dip)</i>	<i>curl (girl)</i>
<i>pay (bay)</i>	<i>town (down)</i>	<i>coat (goat)</i>
<i>portion</i>	<i>take</i>	<i>cart</i>
<i>pigeon</i>	<i>testing</i>	<i>keeping</i>
<i>paper</i>	<i>tiptop</i>	<i>keyhole</i>

Eredmények

Az I. táblázatban az 1. oszlopban azon egyetemisták száma van, akik a tesztszavakat aspirált fortisként percipiálták. A 2. oszlopban a zárhangokat aspirálatlanként érzékelők száma látható. A „?” jelű oszlop a vizsgálat szempontjából irreleváns válaszok számát mutatja.

I. táblázat

	1	2	?
<i>take</i>	22	0	4
<i>testing</i>	22	0	4
<i>tiptop</i>	17	0	9
<i>portion</i>	25	0	1
<i>pigeon</i>	21	0	5
<i>paper</i>	20	0	6
<i>cart</i>	26	0	0
<i>keeping</i>	21	0	5
<i>keyhole</i>	26	0	0

A II. táblázat 1. oszlopa az aspirálatlan fortist aspiráltként érzékelők számát mutatja, a 2. oszlop azokat, akik lenisként interpretálták a hallott zárhangokat, a „?” pedig a 4. hipotézis szempontjából fonológiaiilag irreleváns válaszokat.

II. táblázat

	1	2	?
<i>time</i>	12	10	4
<i>tip</i>	2	3	21
<i>town</i>	5	3	18
<i>pít</i>	12	5	9
<i>post</i>	8	6	12
<i>pay</i>	22	0	4
<i>came</i>	19	5	2
<i>curl</i>	1	11	14
<i>coat</i>	17	7	2

A nyert adatoknak a hipotézis szerinti csoportosítását úgy végeztem, hogy például a *time*-ra kapott 5 *dime*, 3 *dine* és 2 *diamond* a 2. oszlopba, a 11 *time* és 1 *tire* az 1. oszlopba, az 1 *pan*, 1 *pain*, 1 *five* s az 1 hiányzó válasz a „?” alá került.

A félreérthető izolált szavak (vö. a II. táblázatot) percepciójában 50 esetben (21,36%) az aspirálatlan fortis zárhang lenisként, 98 esetben (41,88%) pedig aspirált fortisként érzékelődött, ami támogatja az 1. hipotézist. Ez az eredmény ellentmond Lotz és munkatársai (1960. 73)-nak, ha az ő *residual stop* kísérletei egyáltalán összevethetők ezekkel a kísérletekkel. A félreérthetetlen szavaknál az I. táblázat szerint 234-ből 200 esetben (85,47%) aspirált fortisként érzékelték a hallgatók a zárhangokat, ami szintén igazolja az 1. hipotézist. (Lotzék ilyen szavakat nem vizsgáltak.)

Az I. táblázat idézett adatai egyértelműen igazolják a 2. hipotézist. Itt a teljes angol szókészlet (illetve a tesztelt hallgatók szókincse) az a „kontextus”, ami a percepciót befolyásolta.

A II. táblázat első két oszlopának eredményei támogatják a 4. hipotézist. Ezen izolált szavaknak is az angol szókészlet egésze adja azt a „kontextust”, ami félreérthetőségüket lehetővé teszi.

II. teszt. A 12 mondat lejátszása előtt így instruáltam a hallgatókat: „Grammatikailag és idiomatikusan egyaránt helyes angol mondatokat fog hallani egy külföldi beszélőtől. Írja le őket!” Az egyes mondatok között annyi idő állt a hallgatók rendelkezésére, ami épp elég volt a mondatok leírására. Ez a teszt azonnal követte az I. tesztet. Az alábbiakban a ritkított tesztszavakat tartalmazó mondatok után a hallgatók válaszainak részletes felsorolása következik.

Egyértelmű mondatok:

(1) *The speaker lectured from the podium.*

25-en írtak *podium*-ot, 1 hallgató nem válaszolt.

(2) *He tightened his belt.*

14-en a várt *tightened* szót írták, 6-an nem válaszoltak, s 6-an különféle válaszokat írtak, pl. *tied on, tied it on* stb.

(3) *Motorcycles and cars were halted but buses were able to continue.*

20-an *cars*-t írtak, 6-an semmit.

(4) *He's a rather aggressive, pushy guy.*

12-en írtak *pushy*-t, 14-en nem írtak semmit, vagy a tesztszó szempontjából fonológiai irreleváns válaszokat írtak.

(5) *The old sea captain told the children tales of his adventures.*

21 hallgató *tales*-t írt, 1 *later*-t, 4 semmit.

(6) *We had a lunch of cold chicken.*

18-an a várt *cold*-ot írták, 1—1 hallgató *grilled*-et illetve *broiled*-ot írt, 2-en nem válaszoltak, 4-en pedig elég fantáziadús választ adtak: *With the luncheon goes chicken.*

156-ből 110 esetben (70,51%) a kérdéses zárhangokat aspirált fortisként percipiálták a hallgatók. Eszerint a 2. hipotézis igazolható.

Kétértelmű mondatok:

(7) *But that's a really disgusting pan.*

Senki sem írt *ban*-t, amit Rivers és Temperley és mások ilyen esetben várnak. 13-an nem válaszoltak, 4-en *pan*-t, 3-an *parent*-et, 2-en *thing*-et írtak, a *poem, parrot, man, fact* pedig egyszer-egyszer szerepelt a válaszok között.

(8) *Did you say Ted?*

14-en írtak *dead*-et, 5-en *Ted*-et, 2-en semmit, és 1—1 hallgató írta ezeket a szavakat: *Ed, said, bed, that, thirty.*

(9) *Do you see the dog running in the coop?*

15-en írtak *coop*-ot, 10-en nem válaszoltak, 1 hallgató *group*-ot írt.

A három félreérthetőnek szánt szópár közül kettő (a *pan/ban* és a *coop/goop*) ezekben a mondatokban nem bizonyult félreérthetőnek, a *Ted/dead* pár azonban okozott ambiguitást a hallgatókban. Figyelemre méltó, hogy majd minden harmadik esetben a hallgatók nem adtak semmilyen választ.

Ellenpróba mondatok:

(10) *John grew a p u s h y beard.*

17-en a várt *bushy* szót írták le, 6-an nem válaszoltak, 3-an pedig ezt írták: *John Ruler pushed a beard.*

(11) *Jesse c a r d e d the child day and night.*

9-en írták a várt *guarded*-ot, 13-an semmit se írtak, 4-en pedig olyasféle válaszokat írtak mint *called for*, vagy *coddled*.

(12) *I've never seen t o e s like that.*

1 hallgató írt *toes*-t, senki se írt *does*-t, 6-an írtak *things*-t, 1 írt *dogs*-t, 18 semmit.

A (10) és (11) mondatok esetében 52-ből 26-szor a percepcióban a hallgatók zöngésséget „hallottak hozzá” a zárhangokhoz (vö. a 3. hipotézist).

Az „ellenpróba”-nak szánt (12) mondat, noha nem ellenpróba, érdekes abból a szempontból, hogy 26-ből 6-an a *toes* szót *things*-ként érzékelték, ami az adott kontextusba nagyon jól illeszkedő szó.

III. teszt. Az előbbi kísérleti alanyokhoz a családi és nyelvi háttér szempontjából igen hasonló 21 újabb elsőéves amerikai egyetemistával végeztem még egy kísérletet, amelyben 3 további „kétértelmű” mondatban vizsgáltam az aspirálatlan zárhangok percepcióját.

Eredmények

(13) *Have you seen my p e a s yet?*

6-an írták a *bees* szót, 1 hallgató írta a *beans*-t, 1 a *peas*-t, 1 a *visa*-t, 3 semmit. 9 hallgató a *keys* szót írta (vö. a 2. lábjegyzetet).

(14) *I think that's a beautiful c u r l.*

19-en a zöngésséget „hallották hozzá” a zárhanghoz, vagyis *girl*-t írtak, 2-en pedig *pearl*-t.

(15) *I've never seen t o e s like that.*

21-ből 16-an most az előző esettől eltérő percepciósi stratégiával az aspirációt „hallották hozzá” a zárhanghoz, azaz *toes*-t írtak. 4-en nem válaszoltak, 1 hallgató *pearl*-t írt.

N. B. A (12) és (15) mondat két különböző felvétel eredménye, ami csak egyike e kísérletek számos változójának.

Tárgyalás

Az I. és a II. teszt eredményei (vö. a III. és a IV. táblázatot) valamint a III. teszté azt mutatják, hogy a kontextusnak fontos szerepe van abban, ahogy az angol anyanyelvű hallgatók az angol aspirálatlan zárhangokat érzékelik.

A külföldiek aspirálatlan angol beszédének percepciója közben az angol anyanyelvűek agyában foltehetően lejátszódó folyamatok megjelölésére a kontextushoz igazító magatartás szakkifejezést javaslom. Ez olyan dekódolási stratégiát jelent, amellyel az angol anyanyelvűek, ha feltételezik, hogy a külföldiek értelmesen beszélnek, félrehallják azt, amit valójában hallanak, abból a célból, hogy megértsék a külföldiek szándékolt közléseit. A hallott fonetikai szegmentumokat a kontextusnak megfelelően meg-

III. táblázat

Izolált szavak percepciója (I. teszt)

Szavak	[teIk]/[t ^h eIk]	[teIk]/ [*] [deIk]	?	Összesen
félreérthetetlen (2. hipotézis)	200	0	34	234
félreérthető (4. hipotézis)	98	[taIm]/[daIm] 50	86	234

IV. táblázat

Mondatba helyezett szavak percepciója (II. teszt)

Mondatok	[teIk]/[t ^h eIk]	[ke:l]/[ge:l]	?	Összesen
félreérthetetlen (2. hipotézis)	110	0	46	156
félreérthető (4. hipotézis)	24	14	40	78
ellenpróba (3. hipotézis)	0	26	26	52
III. teszt félreérthető (4. hipotézis)	17	26	20	63

változtatják a percepcióban, s ezt annyiszor teszik, ahányszor a kontextus erre lehetőséget nyújt.

Ez a magyarázat és a javasolt terminus technicus MAKKAMAK (1976) a fonetika és az interlingvális kommunikáció területére való kiterjesztése. Makkai szerint „sok olyan dologról, ami első pillantásra agrammatikus, kiderül a kontextus megváltoztatásával, hogy egyáltalán nem agrammatikusak” (193). Legegyszerűbb példája így szól: az *M.I.T. is in Cambridge, England* mondat nyilvánvalóan helytelen, de ha Katz, Chomsky, Ross és Jackendoff professzorok mindannyian elmennének egyszer együtt az angliai Cambridge-be tudományos alkotó szabadságra, akkor ez a mondat egész logikus lenne. Makkai szerint az ilyesfajta kontextushoz igazítás „hozzátartozik minden természetes nyelvet anyanyelvként beszélő ember kompetenciájához” (194–195).

Úgy vélem, teljesen egyet lehet érteni BAILEY következő két kijelentésével: „A fonémának a nyelvtanításra nézve elég rossz következményei vannak” (1978a. 236–237); „a redundancia-mentes fonémikus transzkripciók nagyon kevésé felelnek meg az új nyelvet tanuló külföldiek céljaira” (1977. 924). A generatív fonológiának mint a nyelvtanítás esetleges alapjának az előnyeit és hátrányait tárgyalva PRATOR (1971. 64) megállapítja, hogy ez az elmélet nem mondja meg, „hogy vajon a zöngéesség jegye vagy az aspiráció jegye-e a fontosabb a 'could' [kud]-nak és a 'good' [gud]-nak a megkülönböztetésében.”

Mivel a hangsúlyos szótag élén álló zöngétlen zárhangok esetében az aspiráció allofónikus jegye fontosabb percepciós szempontból mint a zöngéesség fonémikus jegye (vö. Lorz és munkatársai írását), s mert „kétértelmű” kontextusban az ismertetett kísérletek szerint ez félreértéshez vezet, úgy vélem, hogy az angolt idegen nyelvként tanulók számára készítendő fonetikai átírási rendszerben — legalább a „kétértelmű” szavak esetében — az aspiráció jelölése igen fontos. Az ismertetett kísérleti eredmények támogatják Bailey-nek (1978b. 147) az aspiráció jelölésére tett javaslatát.

Ha a csupán a megértést fontosnak tartó minimalista álláspontra helyezkednénk, akkor kétséges lenne, hogy jelölnünk kell-e minden fonetikailag megállapítható aspirációt a tanulók szótáraiban. Az itt elmondottak fényében például azt is mondhatnánk, hogy az olyan szavak mint a *contain* vagy *paranoia* esetében (melyeknek a BAILEY [1978b] javasolta átírása [*khən'the'in*] és [*phæərənceə*] nem fontos az aspiráció jelölése, mert nincs olyan angol szó, amellyel ezek „kétértelmű” kontextusban összetéveszthetők lennének.

Az angol aspirációnak az itt bemutatotthoz hasonló, de minden részletre kiterjedő vizsgálatából megtudhatjuk, hogy pontosan melyek azok az esetek, amelyekben angolul tanuló magyarok vagy franciák szótáraiban fontos jelölni, s osztálytermeiben kívánatos tanítani az aspirációt.

KONTRA MIKLÓS

Irodalom

- BAILEY, CHARLES—JAMES N. 1977: Review of A Concise Pronouncing Dictionary of British and American English, by J. WINDSOR LEWIS. Lg. 53. 923—925.
- BAILEY, CHARLES—JAMES N. 1978a: Native accent and learning English as a foreign language. IRAL 16: 229—240.
- BAILEY, CHARLES—JAMES N. 1978b: Suggestions for improving the transcription of English phonetic segments. Journal of Phonetics 6: 141—149.
- BOLINGER, DWIGHT 1975: Aspects of Language. 2nd ed. Harcourt Brace Jovanovich. New York.
- CARROLL, JOHN B. 1964: Language and Thought. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall.
- GIMSON, A. C. 1970: An Introduction to the Pronunciation of English. 2nd ed. Edward Arnold, London.
- LOTZ, JOHN—ARTHUR S. ABRAMSON—LOUIS J. GERSTMAN—FRANCES INGEMANN—WILLIAM J. NEMSER. 1960: The Perception of English Stops by Speakers of English, Spanish, Hungarian, and Thai. A Tape-Cutting Experiment. Language and Speech 3: 71—77.
- MACKAY, WILLIAM FRANCIS 1971: Language Teaching Analysis. 2nd printing. Indiana University Press, Bloomington and London.
- MAKKAI, ADAM 1976: Degrees of Nonsense, or Transformation, Stratification, and the 'Contextual Adjustability Principle'. Toward a Theory of Context in Linguistics and Literature, ed. by ADAM MAKKAI. Mouton, The Hague—Paris. 179—196.
- PRATOR, CLIFFORD H. 1971: Phonetics vs. Phonemics in the ESL Classroom. When is Allophonic Accuracy Important? TESOL Quarterly 5: 61—72.
- RIVERS, WILGA M.—MARY S. TEMPERLEY 1978: A Practical Guide to the Teaching of English as a Second or Foreign Language. Oxford University Press, New York.
- SCHATZ, CAROL 1954: The Role of Context in the Perception of Stops. Lg. 30: 47—56.

On the Role of Context in the Perception of English Non-Aspirated Stops

by MIKLÓS KONTRA

Several linguists and methodologists have repeatedly stressed that non-aspirated stops in the English speech of foreigners may cause misunderstanding because English listeners may interpret lack of aspiration as a mark of the lenis stops. A tape recording of isolated words and contextualized words was used to test the role of context in how native speakers of American English perceive various non-aspirated stops. Results give support to the hypothesis that native speakers exhibit "contextual adjustability behavior". This means a decoding strategy of native speakers communicating with foreigners in the natives' language, whereby the native speakers, if working on the assumption that the foreigners talk sense, will mishear what is spoken to them in order to get the intended meaning. They will adjust the heard phonetic shapes according to the context, and whenever context makes such adjustment possible.

Parazita formációk és rokon szemiotikai halmazok (Jegyzetek Lotz János örökségéről*)

0. Bevezető jegyzet

Lotz tudományos tevékenysége sokféle szemiotikai témát ölelt föl, nevezetesen a következőket:

1. A természetes nyelvek azok számos megnyilvánulásaiban, különösen *a*) a beszéd és *b*) az írás;

2. A természetes nyelvek a szélsőségesen szembenálló állapotokhoz való közeledésükben, nevezetesen *a*) a kontextuális kötöttséghez való közeledés, miként a kalkulusokban és *b*) a kontextuális kötetlenséghez való közeledés, mint a versben;

3. Más jelrendszerek — *a*) embernél például a játékvezetők szakmai kézjelzései a labdarúgómérkőzéseken,¹ és *b*) állatoknál a mézelő méhek kommunikációs magatartása;

4. 1955-ben egy páratlanul eredeti (bár alig ismert) kísérlettel a verbális megszövegezések és a hozzájuk tartozó nem-verbális halmazok közötti bizonytalan határvonalat fürkészte.

Célja, hogy szemiotikai elgondolásait egy nagyobb szintézisbe foglalja össze „annak érdekében, hogy az emberi nyelv specifikus jellemzőiről perspektivikus képet kapjunk” (SEBEOK 1974. 7–9) megíúsult, de a problémakör termékeny pályafutása alatt mindvégig foglalkoztatta. Az egésznek csupán szórványos töredékeit sikerült kidolgoznia, ezekből azonban összeszededgethjük azokat a témákat és argumentumokat, amelyek minden valószínűség szerint tervezett könyvét kitöltötték volna.

Örökségének gazdag tárházából e megemlékezéssel általános rendszernek csupán néhány lényeges aspektusát körvonalazzuk, különösen az egymással összefüggő $3b$, $2a$ és $1b^2$ kérdésekről való állásfoglalását idézzük fel.

* Ez a cikk a SEBEOK 1974 párja; ténylegesen a Memoir 2. részét képezi, ahogyan ott azt az első oldal megcsillagozott lábjegyzete jelzi.

¹ E különféle technikai gesztusok roppant egyszerű és láthatóan kimerítő elemzését (jelenlétemben) 1969 decemberében a Center for Applied Linguistics-ben rendezett kis konferencián (Conference on Sign Language) mondta el. Sajnálatos módon e hosszú megbeszélésről még nem készült írott anyag.

² Felesleges pontosan hivatkoznunk Lotz publikációira, mivel gyakorlatilag valamennyit felsoroltam SEBEOK 1974. 16–26. lapjain; a közvetlen idézetek időpontját viszont megadom. LOTZ 1976 természetesen posztumusz válogatás írásából, amelyeket javarészt az eredeti angolból vagy németből fordítottak le halála után magyar kollégák, s amelyhez a szerkesztő SZÉPE GYÖRGY mellékelte választékos Utószót. (A Lotz-idézetek fordításai is javarészt ebből a kötetből valók — A ford.)

I. A méhek kommunikációjának szerkezete (3b)

Ismeretségünk éveit alatt Lotzot mindössze kétféle állatról hallottam beszélni: a házimacskákról és a mézelő méhekről. Manhattani baccalaureatusi éveiben volt egy *Fagylalt* nevű macskája, aki a *Morningside Drive-ra* néző könyvtárszoba ablakának párkányáról galambra vadászva — ma már kideríthetetlen módon — vagy a halálba ugrott vagy véletlenül lezuhant. Lotz macskák iránti szeretete személyes, gyöngéd és gondoskodó érzelem volt. A méhekkal szemben magatartása elfogulatlan volt, tudományos és kizárólag azok szemiotikai kompetenciáját érintette.

HALDANE szerint (1955) Arisztotelész vagy egyik tudósítója gondosan megfigyelte és leírta a háziméhek ún. „táncát” a *Hist. Animal.*-ban (9: 624b), így e jelenség legalábbis 2300 éves, azaz gyaníthatóan sokkal régebbi. VON FRISCH első hiányos beszámolója a század korai évtizedeiből a mézelő méhek „táncának” kommunikációs funkciójáról, különösen a táplálékforrás irányát és távolságát illetően — amelyet igen nagy pontossággal jeleznek (SEBEOK 1972: 34—53) — és az azóta feltárt meglepő kiegészítő vonások (valamint az ismereteinkben mutatkozó éles ellentmondások és zavaró hiányosságok [WENNER 1971]) egyre több nyelvészettel foglalkozó tudós, különösen pszichológusok (mint BÜHLER) és különböző felfogású nyelvészek többé-kevésbé rendszeres szakmai figyelmét vonta magára. Lotz mindenképpen egyike volt azon első nyelvészeknek — és LAZICZIUS után (SEBEOK 1972: 11, 6. jegyz., 36; 1976a 7. fej.) a három magyar közül a második —, aki rámutatott e figyelemreméltó felfedezésekre a fontosságára „a nyelvészet és általában a szemiotika számára”.³ A méhek kommunikációjának szerkezetéről szóló tömör, sokágú diagramba sűrített elemzését 1950-ben jelentette meg, amelyet saját kiegészítő megjegyzéseimmel a *Language* 1963. évi számában (1. még SEBEOK 1952. 37) reprodukáltam. Amennyire megítélhetem, Lotzot az állati kommunikáció egyáltalán nem *per se* érdekelte; egyedüli szempontja az akkoriban rendelkezésre álló adatoknak olyan formában való bemutatása volt, amelyet a nyelvi struktúráról alkotott koncepciójával egybevethetőnek ítélt. Azt követően nézeteit hat pontban fejtette ki, amelyeket zárójeles megjegyzéseimmel ellátva földíszek — — minthogy ezek közel három évtized elmúltával helyénvalóknak tűnnek:

1. „A méhek kommunikációjában a vonatkozás köre szigorúan a virágpornak és virágméznek a lelőhelyére és minőségére korlátozódik, míg az emberi nyelv szemantikai vonatkozási köre korlátlan (egyetemes).” [A méh táncában annak az utazásnak a kicsinyített újralejátszása, kivetítése, amelyről a jeladó méh visszatért, s amelynek néhány informált méh nekivághat. A szimbolizált vonatkozási kör föltehetően mindig újszerű, mivel a dolgozó általában olyan lelőhelyről tudósít, amelyről korábban sem ő neki, sem pedig nővéreinek nem volt tapasztalata. Az új kasról és a táplálékforrásról a csóváló táncal tudósítanak.]

2. „A méhek kommunikációjában a testi gesztus, a tánc nem bontható fel alkotóegységekre: legföljebb az egyszerű fordulatnak és a csóválásnak a két szakasza alkot egy fél-szintaktikai szerkezetet, míg az emberi nyelv a minimális jeleknek, a morféma-knak szelektív kombinálhatósága elvén működik.”

³ Bizonytalan, hogy a *szemiotika* szótári alakot Lotz miként használta. Feltételezem, hogy GREENBERG 1947-es szóhasználatát követte (SEBEOK 1977. 187), aki a *Word* egyik szerkesztője volt akkor, amikor az idézett megjegyzés e folyóiratban megjelent.

[Legalábbis a következő, kommunikációs funkcióval rendelkező, kiegészítő táncformákat mutatták ki a közbeeső években: lökdöső futás (*jostling run*; *Rumpeltanz*); lökő tánc [*spasmodic dance*; *Rucktanz*]; zümögő futás [*buzzing run*; *Schwirrlauf*]; vakaró vagy rázó tánc (*grooming or shaking dance*); rágató tánc (*jerking dance*); remegő tánc (*trembling dance*). E sztereotip mozgásformáknak az egymáshoz való viszonya még messze nem tisztázott.]

3. „A méhek táncát nem lehet szétszedni „üres” alkotórészekre, amelyek újrakombinálhatók” [Igaz; a méhek kódjából hiányzik a dualitás vonása, és minden ami a meglétére utalna.]

4. „A méhek tánca „térképet rajzol” a kaptár körüli környezetről; ez a vonatkozó valóság szempontjából ikon, ami az emberi beszéd fonéma-szintjén levő szimbólumok esetében csak ritkán fordul elő, például a hangszimbolikában. A szintaktikai szerkezet, természetszerűen, tartalmazhat ikonikus utalást belső folyamatokra (gondolkodás, érzélem, akarat stb.)” [Az első mondat egyik megállapításával sem értek egyet: a méhek táncában gyakran a jelző vagy a szimbólikus oldal van túlsúlyban (SEBEOK 1976a. 133–134) és a nyelv bővelkedik ikonokban (SEBEOK 1976b). E kérdések alaposabb vizsgálatot érdemelnek.]

5. „A méhek nyelvében semmilyen társalgás nem lehetséges; üzenetküldés közben megfordíthatatlan a viszony az élelmetgyűjtő méh és az üzenet befogadói között.” [Ezzel szemben áll LINDAUER színes leírása a méhraj „vitájáról”, ami a megfelelő kasok minőségéről kivételesen még két hétig is eltartott; vö. SEBEOK 1972. 45.]

6. „Az emberi nyelv pragmatikus oldalának a méhek nyelvében a tánc erőteljessége és végrehajtási ideje felel meg.” [Helyes.]

A méhek kommunikációja általában — nem csupán a „tánc” eszközével, hanem a kémiai és akusztikai csatornákon keresztül is — sokkal összetettebbnek bizonyul, mint képzelni lehetett a század közepén, és az ember teljes szemiotikai repertoárja, magában foglalva a verbális és nem-verbális kódokat, sokkal szövevényesebbnek mutatkozik, mint ahogyan az ártatlan 50-es években gondolták.

2. Konstruált tudományos nyelvek (2a)

Lotz stílusa világos, megfontolt és szigorúan lényegretörő volt, de a természetes nyelveket és a konstruált tudományos nyelveket vagy kalkulusokat szembeállító, 1951-es esszéje még az ő fogalmazási mértéke szerint is túlságosan tömör.

E fontos jegyzetének a lényege az volt, hogy felhívja a figyelmet a szemiotikai rendszereknek egyik kategóriájára, amelyet parazita formációknak nevezett el, s amelyen a beszélt nyelvre szabadon ráépülő superstruktúrákat értette. Hangsúlyozta, hogy a természetes nyelvek „korlátlan lehetőségei vannak a szemantikai vagy pragmatikus funkciók tekintetében”, ami egyenértékű az univerzális nyelv megjelöléssel. Azonban „a természetes nyelvekben a jelentések konturjai éppen e tág társadalmi és szemiotikai tartalmak következtében elmosódnak.” Amikor a kalkulusok bevezetésére való igény fölmerül, e velejáró határozatlanságnak az ellensúlyozására bizonyos speciális konvenciók lépnek működésbe.

A kalkulus nem esetlegesen parazita, hanem mindig annak kell lennie, szükségszerűen az, s ugyancsak későbbi elsajátítást igényel. E következtetés

vezeti el Lotzot annak az állításnak a visszautasítására, miszerint a gyermek is képes volna megtanulni a Principia Mathematica nyelvét az angol helyett, föltéve a költői kérdést „Hogyan hangzanának a P. M. nyelvén a rímes mondókák vagy a gyermek érzelmi kitörései?”

Lotz úgy érezte, hogy nem elegendő kizárólag a formalizált szimbolizmus vizsgálatára összepontosítanunk. Azt kell megfigyelni, hogy ez a szimbolizmus milyen módon alakul ki a természetes nyelvből. Ez fejlődik azután a metaszemiotika központi problémájává, megkövetelve a természetes nyelv és a kalkulusok viszonyának a felülvizsgálatát.

3. Az írás (1b)

Lotz egész életén keresztül elmélyülten foglalkozott az írással. Tevékenysége szigorú szemiotikai szemléletmódon alapult, amelyet korai remekművében, 1939-es magyar grammatikájában világosan kifejezésre juttatott. A kulcsmondatok a következők: „Az az alapelv, amely majd az egész könyv szerkezetét meghatározza, a szimbólumok — amelyek közé tartozik a nyelv is — kétarcúsága, ikerjellege lesz. Ez azt jelenti, hogy a nyelvi szimbólumok egy jelnek (forma; fizikai-fiziológiai jelenség) és valamilyen tartalomnak (jelentés; pszichikai jelenség) a kapcsolatai. Csak az ilyen jellegű kapcsolatok nevezhetők szimbólumoknak, egyik alkotóelemük önmagában sem. ... Az alaktan az írást, a beszédet (hangjelenséget) ezek egymáshoz való viszonyát fejtegeti.” Ezek voltak aztán általános céljai, programja, amelyet könyvében meghirdetett és megvalósított (SEBEOK 1943) s amelyen különféle cikkekben egészen haláláig tovább munkálkodott.

Lotz munkái az írásról általában három elven alapulnak:

1. Az írást saját terminusaiban kell vizsgálni, azaz nem vezethető le teljességében a beszédből. A verbális jelek két rendszere közötti izomorfizmus megértéséhez e két közeg belső elemzését kell elvégezni. Az írásban vannak a beszédben nem tartalmazott elemek és viszont.

2. A teljes nyelvszerkezeti keretben az írás szerepének — amelyet Lotz a KAVANAGH és MATTINGLY szerkesztette kötetben (1972. 123, 1. ábra) diagrammal ábrázolt — három viszonyát kell megállapítani: az írás viszonyát a szemantikai tartalomhoz; az írás viszonyát a morfológiai egységekhez; az írás viszonyát a beszédhez.

3. A két szemiotikai rendszer viszonyában vannak bizonyos vonások, amelyek túlmennek a pusztán egymás mellé helyezettségen. A nyelvi kommunikáció közegei közül a beszéd a jelöletlen kategória, szemben — többek között — az írással. Lotz úgy vélte, hogy az írás folyamata mindamelllett belsőleg kötődik a nyelvi folyamathoz, mint egészhez.

E viszonylag még mindig elhanyagolt területhez való sokoldalú hozzájárulásban a legfontosabb az, hogy meglehetősen konkrét és pontos megfogalmazásában egy sereg tapasztalati kérdést vetett föl, amelyeket a legközelebbi

⁴ L. pl. NAOMI S. BARON megjelenés előtt álló cikkét: Independence and interdependence in spoken and written language. Megjelenik a Visible Language c. folyóiratban, amelyet a nyelvi kifejezés látható közegei kutatásának szenteltek, s amelyben az írással foglalkozó egyik utolsó cikkét (1972) maga Lotz is megjelentette.

jövőben elkerülhetetlenül tovább kell vizsgálni.⁴ A magyar írásra vonatkozó feldolgozása viszont teljesnek tekintendő.

Hosszú évekkkel ezelőtt mintegy véletlenszerűen megkérdeztem Lotztól, hogy a jellel kapcsolatos koncepcióját miként sikerült úgy megfogalmaznia, ahogyan az 1939-es könyvének bevezetésében megjelent; azt mondta, akkoriban úgy gondolta, hogy ifjúkori kifejezésmódja egészen újkeletű volt. Csak utóbb döbönt rá, hogy állításai SAUSSURE-t visszhangozták, főképpen Lotz nagyrabecsült tanárának, GOMBOCZ ZOLTÁNNAK a kommentárjain keresztül. Még emlékszem szomorúan hozzáfűzött megjegyzésére, hogy az írásainkban szétáradó, rég elfeledett olvasmányok visszhangja köznapi a humán értekezésekben.

THOMAS A. SEBEOK

Irodalom

- HALDANE, J. B. S. 1955: Aristotle's account of bees' dances. *Journal of Hellenic Studies* 75: 24—25.
- KAVANAGH, JAMES F.—IGNATUS G. MATTINGLY (szerk.) 1972: *The Relationship between Speech and Reading*. MIT Press, Cambridge.
- LOTZ JÁNOS 1976: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest.
- SEBEOK, THOMAS A. 1943: Review of John Lotz, *Das Ungarische Sprachsystem*. *Language* 19: 55—58.
- SEBEOK, THOMAS A. 1972: *Perspectives in Zoosemiotics*. Mouton, The Hague.
- SEBEOK, THOMAS A. 1974: John Lotz: A Personal Memoir. Part I. *Ural-Altäische Jahrbücher* 46: 1—26.
- SEBEOK, THOMAS A. 1976a: *Contributions to the Doctrine of Signs*. Peter de Ridder Press, Lisse.
- SEBEOK, THOMAS A. 1976b: Iconicity. *Modern Language Notes* 91: 1427—1456.
- SEBEOK, THOMAS A. 1977: Marginalia to Greenberg's conception of semiotics and zoosemiotics. In: ALPHONSE JUILLAN (szerk.), *Linguistic Studies Offered to Joseph Greenberg on the Occasion of his Sixtieth Birthday*. Saratoga. Anna Libri.
- WENNER, ADRIAN M. 1971: *The Bee Language Controversy: An Experience in Science*. Educational Program Improvement Corporation.

Parasitic Formations and Kindred Semiotic Sets (Notes on the Legacy of John Lotz)

by THOMAS A. SEBEOK

The article is the second part of „John Lotz: A Personal Memoir Part I” (UJb. 46 [1974]: 1—26). Three topics of Lotz's scientific activities in semiotics are introduced. The first is the structure of bee communication supplemented by remarks of the author. Under the second heading the constructed scientific languages, or calculi are characterized. Calculi are parasitic formations, superstructures imposed upon natural language. The third topic is script: it cannot be derived altogether from speech. Role of script must be established in three relationships: script to the semantic coverage, to the morphemic units and to speech.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Telegdi Zsigmond 70 éves

Telegdi Zsigmondot első ízben a 15-ös autóbusz megállójában, az Egyetemi Könyvtár előtt láttam. Könyv volt a kezében, olvasott, úgy várta az autóbust. Ebben még nincs semmi rendkívüli. Akkor kezdtem el csodálkozni, amikor olvasva szállt fel a buszra (vajon honét tudta, hogy 15-ösre száll?: akkoriban ugyanis a 2-esnek és 4-esnek is ott volt a megállója). A kalauz melletti ülőhelyre ült le és folytatta az olvasást. A könyvre pillantottam és láttam, hogy görög szöveg van kezében. Figyeltem. Hangtalanul, de észrevehető ajakmozgással olvasott. Kíváncsi voltam, hol száll le. Egyszer csak, anélkül hogy felpillantott volna a könyvből, leszállt. A Szalay utcai megállóban voltunk. Telegdi Zsigmond — akkor még nem tudtam, ki lehet — a Nyelvtudományi Intézetbe igyekezett, akárcsak én. Tűnődtem, vajon ki lehet ez az ember, aki olvasmányában elmélyedve is kitűnően boldogul a budapesti közlekedésben. Ott, akkor tudtam meg, hogy ő Telegdi Zsigmond, akinek nevét már akkor ismertem, s akinek most hetvenedik életévét ünnepeljük.

Telegdi Zsigmond egyetemi tanulmányait Budapesten, Boroszlóban és Párizsban végezte. Érdeklődésének középpontjában a sémi és iráni nyelvek történeti vizsgálata állt, de tanulmányozta a török nyelveket is. Doktori disszertációja a talmudi irodalom iráni kölcsönszavainak hangtanával foglalkozott (1933). Ez a dolgozat később, alaposan átdolgozott változatban, a párizsi Journal Asiatique-ban jelent meg.

A harmincas években több tanulmánya látott napvilágot, amelyek az orientalisztika különböző részkérdéseihez szóltak hozzá.

A későbbiekben Telegdi Zsigmond érdeklődése az újperzsa nyelvtörténet kutatása felé fordult. Különösen jelentősek a *Nature et fonction des périphrases verbales en persan* (1950), *Über die Partikelkomposition im Neupersischen* (1955), *Zur Morphologie des Neupersischen* (1961), *Zur Unterscheidung von Substantiv und Adjektiv im Neupersischen* (1962) és *Über einen Fall struktureller Homonymie im Persischen* (1964) c. dolgozatai. E tanulmányokat a szakemberek az iranisztika, azon belül az újperzsa nyelv kutatásának fontos állomásaiként tartják számon. Ugyanakkor azonban általános nyelvészeti szempontból sem érdektelenek e művek, hiszen például az újperzsa igei szóképzlet részletes jellemzésében az igei perifrázisok és az egyszeri igék szembeállítására és az ezzel kapcsolatos kérdések elméleti, szinkronikus és diakronikus, szófajtani és szóalkotástani tárgyalására, majd ezen alapuló tipológiai utalásai fontos általános tanulságokat nyújtanak. Vagy egy másik példát véve: a perzsa nyelv részleges típusváltásának beható elemzése a történeti nyelvudomány egyik érdekes problémájának elméleti tisztázásához járul hozzá.

Általános nyelvészeti érdeklődése alighanem tehát éppen az újperzsa nyelvek kutatása közben alakult ki, sőt lényeges részévé vált munkásságának. Telegdi Zsigmond általános nyelvészeti munkáiban foglalkozott a nyelvtudomány történetével (e területen kiemelkedő jelentőségűek Begründungen der historischen Grammatik, Zur Geschichte der Sprachwissenschaft, Humboldt als Begründer der Sprachtypologie és Zur Herausbildung des Begriffs „sprachliches Zeichen” und zur stoischen Sprachlehre c. dolgozatai) meg a mai nyelvtudomány elméleti alapjainak vizsgálatával (vö. például az Általános Nyelvészeti Tanulmányokban közzétett munkáit). Több nevezetes dolgozatának megjelenése eseményszámba ment a magyar nyelvészeti életben (pl. Elméletek a szófajok természetéről; A nyelvtudomány újabb fejlődéséről; A nyelvtudomány újabb fejlődésének egyes kérdéseiről; A nyelvtudomány meg hasonlításáról; A „történeti nyelvtan” kettős értelme).

Telegdi Zsigmond általános nyelvészeti munkái nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy hazánkban a modern nyelvészet kérdései iránt megnőtt az érdeklődés, és hogy e nyelvészet „technikaibb” megközelítésmódja iránt csökkent az idegenkedés. Munkái ugyanakkor kifejezetten gazdagították a nyelvtudomány újabb alakulásának marxista szempontú kritikai értelmezését, mindig arra törekedett, hogy a marxizmus talajáról értékelje a modern nyelvészet valós eredményeit és jellegzetes tévedéseit.

Telegdi Zsigmond azon nyelvészek közé tartozik, akik korán felismerték a generatív nyelvelmélet jelentőségét. Egyre inkább tudatossá vált benne, hogy ez az elmélet korunk egyik legjelentősebb nyelvelmélete. Az a körülmény, hogy a mai magyar általános nyelvészet nyitottabb, mint elődeinké és jobban megközelíti a nemzetközi színvonalat, elsősorban Telegdi Zsigmond érdeme.

Külön kell szólni ünnepeltünknek Bevezetés az általános nyelvészetbe c. tankönyvéről. Mint ahogy arra már másutt rámutattam (MNy. 75), Telegdi Zsigmond számos fontos és időszerű elméleti kérdést tárgyal e nagy jelentőségű könyvben. Nyelvészeti életünk sok félreértése és tévedése elkerülhető lenne (lett volna), ha a Bevezetés tanítását komolyan vennénk (vettük volna). Íme egy csokorra való e kérdések közül: a mondat (Satz, sentence, phrase) és a nyilatkozat (megnyilatkozás, Äußerung, utterance, énoncé) fogalmának követhető szétválasztása, a mondat fogalmának grammatikáktól függő meghatározása, a jel vonatkozásának (referenciájának) és jelentésének megkülönböztetése, a logika — és a nyelvléírás viszonyának — szerepének a hangsúlyozása, a nyilatkozat pragmatikai funkciójának tisztázása, a generatív grammatika jelentőségének felismerése és kritikai értékelése, a nyelv és a beszéd szembeállításának, a leíró szempont elsődlegességének hangsúlyozása a normatívval szemben. Mindezekben a kérdésekben a korszerű tudományos álláspontot Magyarországon talán senki sem fogalmazta meg világosabban, egyértelműbben mint Telegdi Zsigmond. A Bevezetés korszerű és átfogó szintézisét adja a nyelvészet legfontosabb, elvi-elméleti eredményeinek és ezzel nagymértékben hozzájárul egy jól megalapozott, a tudomány mai szintjét képviselő általános nyelvészeti műveltség meghonosításához.

Telegdi Zsigmond minden írását példás igényesség, filológiai pontosság és módszeresség jellemzi. Ez áll a Bevezetésre is, amelynek minden mondata átgondolt, tartalmas és világos: olyan erények ezek, melyekkel nem minden nyelvészeti munka dicsekedhet.

Telegdi Zsigmond általános nyelvészeti érdeklődése tehát az iráni nyelvek egy-egy konkrét problémájának vizsgálatából nőtt ki. Voltaképpen ez az

általános nyelvészé válás természetes fejlődésmenete is: konkrét vizsgálatokból kiindulva az általános felé törekedni. Telegdi Zsigmondnál tulajdonképpen mindent megtalálunk, amit ma egy általános nyelvésztől elvárunk: a konkrét nyelvi problémák beható ismerete, mély tájékozottság a „hagyományos” nyelvészetben, a nyelvtudomány történetében egyaránt, a nemzetközi szakirodalom állandó nyomon követése, kiváló filozófiai és logikai iskolázottság. Éppen ezért Telegdi Zsigmond munkásságának a sokféleségében is az egységet kell látnunk: a nyelvről való ismereteink gazdagítása mint cél bennerejlik minden munkájában.

Természetesen, nem tekinthetem céloknak egy hosszú élet gazdag tudományos munkásságának részletes áttekintését, csupán főbb kutatási területeire, jelentősebb munkáira kívántam a figyelmet ráirányítani.

Nem hagyható szó nélkül emellett Telegdi Zsigmond oktató és szervező munkája sem. A felszabadulás után ő lett a Nyelvtudományi Intézet első igazgatója, majd 1957-ben az újralakult Általános Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára. Majdnem húsz évig állt e tanszék élén, nyelvész hallgatók nemzedékeit tanította. Az ő nevéhez fűződik az általános és alkalmazott nyelvészeti szak megszervezése a budapesti egyetemen. A szak tantervének összeállításában a legkorszerűbb elképzelések vezették: a tanítandó tárgyak között szerepelt a fonológia, a szintaxis, a szemantika, a nyelvtudomány története, a matematikai nyelvészet és az alkalmazott nyelvészet.

Egyetemi előadásait ugyanaz az alapos felkészültség, alaposság és módszeresség jellemezte, mint írásait. Ma már ritkaság számba megy a Telegdi Zsigmond által képviselt tudóstípus: szinte tökéletes filológiai felkészültsége; a hagyománynak és az újnak egyaránt alapos ismerete mindig csodálatot keltett bennem. Az új elméletek iránti nyitottsága úgyszintén irigylésre méltó.

Valójában nemcsak azok nevezhetik magukat Telegdi Zsigmond tanítványainak, akik előadásaira jártak, akiket tanárként tanított, hanem tanítványai vagyunk mi is, akiknek alkalmunk volt problémáinkat vele megbeszélni, akik munkatársai lehettünk az egyetemen vagy az egyetemen kívül. Tanácsai, megjegyzései mindig figyelemre méltóak, megszívlelendők voltak.

Telegdi Zsigmond szervező munkájának fontos része az Általános Nyelvészeti Tanulmányok köteteinek szerkesztése 1963 óta, több alkalommal munkatársak bevonásával. Ez a sorozat igen fontos szerepet tölt be általános nyelvészeti életünkben, hiszen egyetlen olyan periódikus kiadványunk, amely kizárólagosan általános nyelvészeti tanulmányokat közöl.

Telegdi Zsigmond 1979. december 29-én töltötte be hetvenedik életévét. Mi, volt tanítványai, tisztelői, barátai, folyóiratunk munkatársai nagy szeretettel köszöntjük születésnapja alkalmából és azt kívánjuk, hogy még számos éven át jó egészségben tevékenykedjék az általános nyelvészet és az iranisztika javára.

KIEFER FERENC

Telegdi Zsigmond munkáinak válogatott jegyzéke

A talmudi irodalom iráni kölesönszavainak hangtana. (Disszertáció.) Budapest 1932.
 Une note pehlevie. Journal Asiatique, avril—juin 1934: 319.
 Essai sur la phonétique des emprunts iraniens en araméen talmudique. I. m. avril—juin 1935: 177—256.

- Eine türkische Grammatik in arab. Sprache aus dem XV. Jh. Kőrösi Csoma-Archivum 1936. 282—326.
- A sémi írás útja a Földközi tengertől a Csendes Óceánig. IMIT Évkönyv 1937. 200—226.
- Notes sur la grammaire du sogdien chrétien. Journal Asiatique, avril—juin 1938: 205—233.
- Un emprunt sogdien en ture. KCsA 1939. 501 k.
- A kazárok és a zsidóság. IMIT Évkönyv 1940. 247—287.
- Nature et fonction des périphrases verbales en persan. AOH 1(1950): 315—338.
- Az orosz nevek és szavak akadémiai átírása. Magyar Nemzet 1951. május 22: 23.
- A kevert nyelvrendszer kérdéséhez. NyIOK 2(1952): 338—342.
- A nyelv és a beszéd viszonyáról. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvtörténet. Budapest 1956. 63—69.
- A hangváltozások kérdéséhez. NyK 59(1957): 288—294.
- Bemerkungen zu einigen Theorien über die Wortarten. ALH 8 (1958): 1—43.
- Über die Partikelkomposition im Neupersischen. ALH 5(1955): 67—183.
- Szaadi és Gulisztán. Világirodalmi Figyelő 5 (1959): 308—316.
- Elméletek a szófajok természetéről. Nyelvtani tanulmányok. Budapest 1961. 25—48.
- Zur Morphologie des Neupersischen. AOH 12 (1961): 183—199.
- A nyelvtudomány újabb fejlődéséről. Magyar Tudomány 1961: 221—228.
- Bevezetés a nyelvtudományba. I—II. (Egyetemi jegyzet.) 1961—1964.
- A nyelvtudomány újabb fejlődésének egyes kérdéseiről. NyIOK 18 (1961): 11—27.
- Zur Unterscheidung von Substantiv und Adjektiv im Neupersischen. AOH 15 (1962): 325—336.
- Über die Entzweiung der Sprachwissenschaft. AOH 12 (1962): 95—108.
- A nyelvtudomány meghasonlásáról. ÁNyT 1 (1963): 295—305.
- Bemerkungen zu einer neuen Konzeption der Grammatik. Wiss. Z. Univ. Halle. Ges.-Sprachw. 12 (1963): 965—970.
- Über einen Fall struktureller Homonymie im Persischen. AOH 14 (1964): 237—261.
- Az összetételek vizsgálatához. ÁNyT 3 (1965): 203—212.
- Zur Geschichte der Sprachwissenschaft. („Historische Grammatik“). AOH 16 (1966): 225—237.
- Márkus György: Kritikai megjegyzések L. Wittgenstein értekezéséhez. ÁNyT 4 (1966): 315—320.
- Nominalizáció és történelem. ÁNyT 4 (1966): 189—107.
- Begründungen der historischen Grammatik. (Zur Geschichte der Sprachwissenschaft.) To Honor Roman Jakobson.
- A „történeti nyelvtan“ kettős értelme. ÁNyT 5 (1967): 287—300.
- Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához (szerk.) Kézirat. Budapest 1968.
- Humboldt als Begründer der Sprachtypologie. Theoret. Problems of Typology . . . Budapest 1970. 25—34.
- Megjegyzések általános nyelvészetünk helyzetéről. NyK 71 (1970): 227—241.
- Nyelvelmélet és nyelvtipológia humboldti egysége. ÁNyT 7 (1970): 229—239
- La construction abrui muhoyas daroz en tadjik. In: Henning Memorial Volume. London 1970. 427—446.
- Török nyelvi hatás a tadzsikban. NyK 63 (1971): 208—216.
- Egy fordulópont a grammatika történetében (a hagyományos nyelvtan bírálata és megújításának programja Saussurenél). In: Hagományos nyelvtan — modern nyelvészet. Budapest 1972. 7—31.
- Deme László: Az általános nyelvészet alapjai. NyK 74 (1972): 439—453.
- Remarques sur les emprunts arabes en persan. ALH 23 (1973): 51—58.
- On the Connection of Linguistics and Language Teaching. Modern Language Teaching. Budapest 11 (1974): 23—32.
- A nyilatkozat mint indíceum. ÁNyT 11 (1976): 279—287.
- Versuch einer kritischen Analyse des Cours de linguistique générale von Ferdinand de Saussure. Von Eberhard Hildebrandt, Marburg: Elwert, 1972 (Historiographia Linguistica 3 (1976): 108—117).
- Zur Herusbildung des Begriffs 'sprachliches Zeichen' und zur stoischen Sprachlehre. ALH 26 (1976): 267—305.
- Bevezetés az általános nyelvészetbe. Tankönyvkiadó, Budapest 1977. 267 l.
- Ismertetett munkák:

Sz. Kispál Magdolna 70 éves

„Eheu fugaces labuntur anni” — Jaj, rohannak a futó évek. Horatius sóhaja tolul fel agyamban, amikor észbe veszem, hogy Kispál Magdánk is besorakozik azon ünnepeltek közé, kiknek vállát hét évtized terheli immár. Elképedek: hiszen találkozásainkkor, a kedves emlékek felidézésekor sohasem éreztem a nagy időtávolságot, úgy tűnt, mintha ezek csupán néhány szemnyire volnának szegedi közös éveink olvasóján. Bizonyítván, hogy a szép emlékek kurtítják a spáciumot, és a lélek engedelmeskedik e csodálatos szabálynak.

Igen, Szeged, annak egyeteme vezérelt össze a most ünneplendővel. Kispál Magda tanulmányai befejeztével „föltügyelői” állást kapott a szegedi Pedagógia Főiskola kollégiumában (1936 decemberében): kedvező helyzetnek véltük ezt az akkori állásszűkös években. És itt fejezte be „Napszakok nevei az ugor nyelvekben” című doktori értekezését (MNYTK 39). Rokonszenves volt számunkra e munka tudományos és bölcséleti állásfoglalása: az ember öntudatosodásának a vizsgálata a nyelvészet eszközeivel.

Kispál Magda csak néhány évig szolgált a Szegedi Tudományegyetemen (1939 — 1941): az Urál-Altáji Intézetben fizetés nélküli gyakornokként, és ezen belül az észt meg a finn nyelv lektora volt. Ekkor, 1941-ben a Kolozsvári Tudományegyetemre került Mészöly Gedeon tanszékvezető professzor mellé, és ez az áthelyezés közelebb vitte szülőhelyéhez, hiszen Szatmár-Németiben jött a napvilágra 1910. május 30-án. Az igaz, hogy minden iskolai tanulmányát Budapesten végezte: beleértve az egyetemi studiumokat is. Gombocz Zoltánt és Zsirai Miklóst vallja érdeklődési irányát megszabó mestereinek, az utóbbinál doktorált 1939-ben sub auspiciis gubernatoris címmel. Minden időben és állásban jeles buzgalommal és eredménnyel végezte munkáját: szorgalma és tehetősége szerencsésen egyesült ikertulajdonságává. De hozzáfűzöm: tudományos képzése kedvező volt, ezt nem csak egyetemi tanulmányaira vonatkoztatom, hanem főként arra a periódusra, amelyet mainapság postgraduális képzés néven emlegetünk: megadatott, hogy három éven át finn és észt nyelvi tanulmányok mellett Helsinkiben és Tartuban finnugor nyelvészeti képzést kapjon, és olyan mestereknél dolgozhasson, akik számunkra a finnugrisztika csúcsainak számítanak (E. N. Setälä, A. Kannisto, Y. H. Toivonen, illetőleg J. Mark és J. Mägiste). Ilyen tudományos és nyelvi felkészültséggel bocsátotta őt oktató munkájára a harmincas évek tudománypolitikája. Oktató és nevelő munkájából tudjuk, hogy ezt a tudományos felkészültséget kemény következetességgel igyekezett átvinni a magyar tanárképzésbe: a kollokválás, a vizsgázás nála alapos felkészültséget kívánt, ezért szigorának híre elterjedt, ám sohasem érte igaztalanság vádja.

Egyetemi oktató munkája a szegedin túl három szakaszra bontható: a Kolozsvári Tudományegyetem Finnugor Összehasonlító Nyelvészeti Tanszékén lektor (1941—1944), majd a Kolozsvári Tudományegyetemnek Szegedre költöztével 1945-től a Bolyai Tudományegyetem megbízott előadó tanára, ezen a posztján becsülettel mindaddig kitart, míg a román állam a külföldi állampolgárokkal kötött szerződéseit nem hatálytalanítja (1948); ekkor kényszerül Magyarországra való hazatérésre, erdélyi munkájának feladására, melynek jelentős része volt a Romániai Demokrata Nők Szövetségében végzett tevékenysége, ui. kerületi kultúrfelelős volt. Az 1948. esztendő visszavetette egyetemi kiindulási pontjára: a Budapesti Tudományegyetem Finnugor Nyelvészeti Tanszékére, itt működik 1948-tól 1974-ig, nyugdíjba való vonulásáig. Ezt az oktatási működését hasznos egyetemi jegyzetek kísérik, mondhatjuk hogy ezen a téren úttörő munkát is végzett (vö. pl. Finn nyelvtani vázlat, 1949; A magyar nyelv finnugor alapjai, 1954; Finn olvasmányok, 1957 (társ-szerző Lakó György); Finn nyelv, 1964—M. Minne Noronen és Mészáros Henrietta társaságában; Nyelvünk finnugor uráli alak- és mondattani sajátosságai, 1969, Erdődi Józseffel; végül Északi osztják kresztomátia, 1970, ezt F. Mészáros Henriettával közösen készítette).

Tudományos érdeklődési területe mindenkor az ugor népek nyelvével kapcsolatos, elég néhányat említünk, hogy ez kitűnjék: Ugor-török érintkezés (NyK 53: 49—64), Török jövevényszavaink legrégebb rétegének a kérdéséhez (NyIOK 2: 359—363), Das ungarisch-mansische Karitivsuffix (Annales Univ. Scient. Bud. Sectio Phil. 1: 15—19), Egy ritka manysi (vogul) igenévi szerkezet (NyK 60: 79—84), Über einige Fragen der ugrischen Verbalnomina (CSIFU I, 267—272), Typen des unbezeichneten Vergleichs in der obugrischen Volksdichtung (FUF 40: 88—95). És talán első helyen illet volna említünk nagy opusát: A vogul igenév mondattana (1966. 352 l.), amelynek némely előfutárja ott jelentkezett a fentebb említett tanulmányokban és amely másokat is további kutatásra serkentett. Ebben a műben is megjelent a szerző kiváló tulajdonsága, az adatok sokaságával történő megalapozott bizonyítás. És munkásságával Kispál Magda jogosan kiérdemelte a nyelvtudomány kandidátusa címet (1955).

Noha az ünnepelt három gyermek anyja, oktató és tudományos munkáját buzgón, lelkiismeretesen végezte: de mindezen aktivitás mellett időt kanyarított társadalmi munkára (nevelési bizottsági tagként, csoportbizalmiként, kultúrfelelősként), részt vett a Finnugor Munkabizottság tevékenységében, hasznos volt, hogy finn nyelvi tanfolyamokat tartott a Külügyminisztériumban, a Külügyi Akadémián és a TITben. Érthető, hogy a helsinki Finnugor Társaság kultúrájává választotta és a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagjává.

Száz sorban nehéz beszámolni egy tevékeny ember munkásságáról. A fentiek ízelítőül szolgálnak, megmutatnak néhány mozzanatot a bőséges feladatvégzésből. Méltónak bizonyul e kis gondolatfuttatás Kispál Magdának töredékben bemutatott életútjának az egészséhez, annak érdemes voltához? Aligha: egy munkás életet nem ábrázolhatunk ily röviden. Gondoljuk hozzá mindazt, ami említetlen maradt, s akkor lesz köszöntőnk kerekebb. Kispál Magdának egészséget kívánunk most folyó munkájához. Úgy hírlík, ugor szótanon buzgólkodik. Ez a tanulmány majd méltón és szépen illeszkedik bele eddigi tevékenységének tudományos mérföldkövei sorába.

ERDŐDI JÓZSEF

Andrássyné Kövesi Magda 70 éves

A finnugor nyelvtudomány egy érdemes, sokoldalú, tevékeny kutatóját köszöntjük 70. születésnapja alkalmából.

Selmecbányán született 1910. szeptember 8-án. Gimnáziumi tanulmányait Sopronban végezte. Érettségi után a budapesti egyetemen magyar–német szakon tanult tovább, 1932-ben végzett, 1933-ban doktorált finnugor tárgyú értekezésével (Igemódok a vogulban. FgrÉrt. 1). Még egyetemi hallgató korában volt módja két hónapot a bécsi Collegium Hungaricumban dolgozni, majd az 1932–1933. tanévet Tartuban, a következőt pedig Helsinkiben töltötte. A tartui egyetemen J. Mark, J. Mägiste és A. Saareste előadásait hallgatta, Helsinkiben pedig A. Kannisto, Y. H. Toivonen, P. Ravila és T. E. Uotila irányításával bővítette látókörét. Alighanem az utóbbi hatására fordult figyelme a permi nyelvek — különösen a zürjén — irányába. Finnországi ösztöndíja után szerezte meg magyar–német szakos tanári oklevelét.

Férjhezmenetele után másfél évtizedig családja kötötte le minden idejét. 1950-ben már bejárt a debreceni egyetemre; 1951-től gyakornoki, tanársegédi, majd adjunktusi minőségben végezte oktatói és tudományos munkáját. 1958-ban védte meg kandidátusi disszertációját (Uráli elemek a komi képzőrendszerben). 1962-től docensként működött 1972-ben történt nyugdíjba vonulásáig. Oktatói, közéleti valamint tudományos munkássága elismerésül több hazai és külföldi kitüntetésben részesült.

A debreceni egyetemen eltöltött több mint két évtizedben finn nyelvet, stilisztikát és finnugor alaktant oktatott. Tudományos munkássága is leginkább ez utóbbi tárgykörhöz kapcsolódik. Százat megközelítő eddig megjelent cikke, tanulmánya, ismertetése közül egyharmaduk finnugor alaktani kérdésekkel foglalkozik, így már doktori értekezése a vogul igemódokról, majd 1965-ben megjelent kandidátusi disszertációja is (A permi nyelvek ősi képzői). Ez utóbbi könyve a legterjedelmesebb, legtöbbet idézett és legátfogóbb munkája, amelyet nemcsak a permi nyelvek szakembereinek, hanem az uráli alaktan minden kutatójának ismernie kell (vö. még: NyK 60: 85–92, Slavica 2: 37–45, NytudÉrt. 40: 218–26, NyK 62: 309–319, NyK 68: 225–247).

Sokat foglalkoztatta Kövesi Magdát a permi nyelvek és a magyar közt fennálló néhány hangtani, alaktani és szókincsbeli egyezés (MNyj. 5, 126–39, 9: 3–33, JSFOu. 62/2, Vir. 1963 : 239–252, MNy. 64 : 162–176, Vir. 1968 : 141–150).

Írt még tudománytörténeti és nyelvművelő cikkeket, ismertetett névtani tanulmányokat. Részt vett belföldi és külföldi finnugor és magyar nyelvészeti kongresszusokon, konferenciákon. Fáradhatatlanul foglalkozott hallgatóival.

Kívánunk az ünnepeltnek — a finnugor nyelvtudomány magyar művelőinek nevében is — jó egészséget, további nyugodt tudományos munkát, sok örömet!

KÁLMÁN BÉLA

Egy kérdés visszafordítása

Jan Baudouin de Courtenay emlékére, halálának 50. évfordulóján

Aki ma itthon a nyelvtudomány elvi kérdései iránt érdeklődik, s a modern leíró nyelvészet kezdeteit nem az amerikai strukturális majd generatív kísérletek kezdetétől számítja (tudományelőttinek minősítve mindent, ami addig volt), az ebben a visszaszámlálásban általában az 1930-as években felvirágozott prágai iskoláig jut el, és rajta keresztül legföljebb FERDINAND DE SAUSSURE posztumusz művéig. S — másrészt — aki napjainkban JAN BAUDOUIN DE COURTENAY nevét hallja, eléggé egyértelműen a szlavisztika (mondhatnám: a „szakszlavisztika”) területén helyezi el őt; — már ha egyáltalán tud ezzel a névvel mit kezdeni.

Pedig ez a tévedés nemcsak a tények tükrében tűnik megokolatlannak, hanem saját, hazai tudománytörténeti adataink fényében is. „Bevezetés a fonológiába” című, 1932-ben megjelent úttörő áttekintésében (MNYTK. 33. szám) LAZICZIUS GYULA az „I. Általános fonológia” megjelölésű fejezetnek összesen harminc lapjából (3—32) tizenegyet szentel a „2. Történeti előzmények” alfejezetre (4—14), s ezt szinte egészében (vagyis az általános fonológiáról szóló részt egyharmad részében) Baudouin de Courtenay tanításainak és tanítványainak ismertetésével tölti ki.

Lazicziusnak ez a gesztusa a maga idejében föltétlenül bátor volt. Orosz — vagy akárcsak oroszországi — szerzőket idézni, akárha forradalom előttiéket, nem számított éppen veszélytelen vállalkozásnak azokban az években; s még kevésbé az olyan (az akkori Moszkvában és Leningrádban élő és működő) kortárs szovjet nyelvészeket emlegetni, mint Scserba, Polivanov, Sor, Vinokur, Tomasevszkij és mások. De bátorság volt ez azokkal a Baudouin-tanítványokkal szemben is (s itt gondolhatunk Trubetzkoyra és Jakobsonra egyaránt), akik — a prágai iskolához kapcsolódván — mesterüknek gondolatait jóval nagyobb mértékben népszerűsítették, mint a nevét.

A fonológia területén Laziczius már akkor őket megillető súlyrendbe rakta a két nagy elődöt. E stúdium kezdeményezésében Saussure szerepét szinte csak a „fonológia” terminus használatára korlátozódva látja; hozzátéve, hogy „különbséget tesz fonétika és fonológia között, de egészen más értelemben”, mivel fonetikának a hangtörténetet vezeti, fonológiának a leíró hangtant, a fonetikát (i. m. 4). S alig néhány sorral alább át is tér már a pályatársra, mondván: „ha a fonológia történeti kialakulását nézzük, nem annyira Saussure, mint inkább Baudouin de Courtenay munkásságát kell döntőbb jelentőségűnek tartanunk” (i. m. 5).

Pályájuk Laziczius szerint „sok tekintetben meglepő hasonlóságot mutat”. Ehhez a megállapításhoz jegyzetet fűz, a következő szöveggel: „Hogy személyesen ismerték-e egymást, biztosan nem tudjuk. Az 1881/82-es tanévet

Baudouin de Courtenay külföldön tölti, megfordul Párisban is, ahol ugyanakkor kezdi meg működését Saussure és École pratique des hautes études-ön. Baudouin akkor már ismerte a Memoire-t, és nincs kizárva, hogy megragadta az alkalmat a személyes megismerkedésre is" (uo.).

Lehet persze, hogy szubjektív volt az értelmezésem; de ez a részlet (a „már ismerte” és a „megragadta az alkalmat” suggallatára talán) bennem az első olvasáskor (úgy 1940 táján) s azóta is egyértelműen így rögzítette a kérdést: „Ismerte-e hát Baudouin Saussure-t!” Annál is inkább, mert ugyanazon a lapon maga Laziczius — és aligha elsőként — nem Saussure-t nevezi „a svájci Baudouin”-nak, hanem fordítva, Baudouin de Courtenay-ról írja, Saussure legfontosabb elméleti tételeinek jelzése után: „A szláv Saussure-t ugyanezek a kérdések foglalhozhatják” [az én kiemelésem — D. L.].

S most egy még szubjektívabb hozzátoldás az előbbiekhöz, de annál (és: azoknál) objektívabb kihangzással! — Ez év (1979) szeptember 4—7. között nemzetközi tudományos ülésszakon vehettem részt Varsóban, Jan Baudouin de Courtenay halálának 50. évfordulója alkalmából. A lengyel akadémia meg a varsói és a krakkói egyetem meghívottjaként három világrész tizenkilenc országából összesen száz (pontosabban: 103) előadó taglalta azt a kérdést, amelyet a konferencia címeént így fogalmazott meg a rendező bizottság: „Jan Baudouin de Courtenay és a világ nyelvtudománya”.

Itt azután bizonyossággá erősödött bennem az, amit H. TÓTH IMRÉNEK (e konferencián útítársamnak, s e számban szerzőpáromnak) korábbi közleményeiből csak gyanítottam (vö. BIHARI J.—H. TÓTH I., B. de C. általános nyelvészeti jegyzete. 1909, kny. Eger 1963; — H. TÓTH IMRÉNÉ—H. TÓTH IMRE, A gyogyepedagógia és a nyelvtudomány kapcsolata J. B. de C. munkásságában, kny. Budapest 1964; — BIHARI J.—H. TÓTH I., J. B. de C., a modern nyelvtudomány úttörője, kny. Eger 1965; — H. TÓTH I.—HORGOSI Ö. A nyelvoktatás kérdései J. B. de C. munkásságában, kny. Debrecen 1966). Nevezetesen: hogy a bennem élő kérdést vissza kell fordítani, mert helyesen így hangzik: „Ismerte-e Saussure Baudouint?”, vagyis a „svájci Baudouin” a valódit, a lengyel—oroszt!

A kereken száz kiselőadás képet adott Baudouin de Courtenay életútjáról, tudományos pályájáról, politikai, társadalmi és tudományetikai nézeteiről. Feltárta sok helyszínű, sokarcú és soknyelvű munkásságának legmélyebb és legszerveesebb alap gondolatát: az emberiség egységének s ezen belül nyelvi sokféleségének fel- és elismerését. Rámutatott a konferencia minden olyan nyelvre (főleg szlávokra, de románokra és másokra is, egészen a közös nemzetközi másodnyelvig), amellyel a kiváló tudós foglalkozott; s minden olyan kutatási területre, amely merített vagy még ezután meríthet e mozgékony elme hagyatékából. Részletezte kapcsolatát a nyelvelmélettel, a pszicholingvisztikával, a szociolingvisztikával, az általános és areális nyelvtipológiával, a nyelvi karakterisztikával, a szemiotikával. Fényt villantott az általa kezdeményezett vagy továbbművelt stúdiumokra: a fonológiára, grafemikára, szinkrón nyelvelírásra, a morfológiai alternációk vizsgálatára, a szemantikára, lexikológiára és lexikográfiára, dialektológiára, elimológiai kutatásra. Nemesak az általa alapított (kazányi, tartui, pétervári, varsói) iskolákat vették sorra a beszámoló, hanem a kiváló nyelvésznek egyéb területeken (a prágai iskolán, a koppenhágai glosszematikán, a strukturalista törekvéseken, a generatív próbálkozásokon) kimutatható hatásait is.

A szervező bizottság elnöke (egyebekben a varsói egyetem polonista professzora), MIECZYSLAW SZYMCZAK, érdeklődéssel kísért bevezető előadásában kitért Baudouin de Courtenay és Saussure kapcsolatainak kérdésére is. Rámutatott: GODEL nemrégiben igazolta, hogy Saussure a beszéd és a nyelv elválasztásában a saját bevallása szerint is Baudouin de Courtenay gondolataira épített.

„Tudjuk — idézem Szymczaktól —, hogy 1881-ben Baudouint tagjává választotta a Párizsi Nyelvész Társaság. Ezen a réven két előadást is tartott ott... E párizsi tartózkodása idején találkozott Baudouin az akkor 25 éves Saussure-rel. [Baudouin ekkor harminchetedik évében volt, s pályája első deledőjén — D. L.] Ettől kezdve minden publikációjából küldött példányt a Társaság könyvtárának. Ezek közül sok épp Saussure magán-könyvgyűjteményében maradt meg. E tények elsorolásával azt kívánám bizonyítani, hogy Saussure ismerte Baudouin nézeteit, és jócskán merített is belőlük. L. V. Scserba, Baudouin egyik tanítványa, már a húszas évek elején észrevette ezt. Szerinte, amikor Saussure Cours de linguistique générale című könyvének első példánya eljutott Leningrádba, az emberek meglepetten vették észre, hogy a legendás könyv igen sok olyan gondolatot tartalmaz, amely évtizedek óta ismerős szentpétervári körökben, Baudouin írásai és előadásai révén.” (A konferencia elnöki bevezető előadásának angol nyelvű sokszorosított szövegéből. — H. Tóth Imre szívességéből jelezhetem a forrásokat is. Az említett találkozások adatai visszakereshetők a „Ferdinand de Szoszjur: Trudi po jazikoznaniju” c. kiadványban (Moszkva 1977. 663—664); Scserba idézett megjegyzése megtalálható a következő helyen: L. V. Scserba: Izbrannie raboti po russzkomu jaziku. Moszkva 1957. 94. 1.)

BAUDOIN DE COURTENAY sem önálló kötettel nem szerepel még a (különben szépen és örvendetesen szaporodó) magyar nyelvű szakfordítás-irodalomban, sem egyetlen írással vagy szemelvénnel a hazai általános nyelvészeti szöveggyűjteményekben. Pedig helye lenne mindkettőben; ezt H. Tóth Imrénnek itt következő tanulmánya is igazolja. Gondolatainak hozzáférhetővé tétele ma is időszerű volna még: előremutató és előrelendítő visszatekintés mai nyelvészeti gondolkodásunknak kelet-európai gyökereire, a jobban ismert nyugat-európaiak (és az érdemükön jóval felül becsült amerikaiak) mellett.

Ami meg a két fent említett szerző viszonyát illeti, arra nézve nagy egyetértéssel idézem Szymczakot (ugyancsak az elnöki bevezető előadásból): „... e két nagy nyelvtudományi elme — Baudouin és Saussure — kapcsolata további tanulmányozást igényel”; — most már e visszafordított kérdésfeltevéssel.

DEME LÁSZLÓ

Jan Nicisław Baudouin de Courtenay tanítása a nyelvről

J. N. Baudouin de Courtenay halálának 50. évfordulója alkalmából

Tanulmányunk célja az, hogy felvázoljuk J. N. BAUDOIN DE COURTENAY-nak a nyelvre vonatkozó tanításait.¹ Ez a feladat teljességében hármass aspektusban volna elvégezhető. Először arra a kérdésre kellene választ kapnunk, hogyan viszonyulnak J. Baudouin de Courtenay nézetei az őt megelőző nyelvészeti irányzatokhoz. Ezt követően azt volna szükséges megvizsgálni, milyen kapcsolatban állnak nézetei korának nyelvtudományi tanaival, irányzataival és iskoláival. Végül pedig, azt a nem könnyű kérdést kellene megválaszolni, hogyan tükröződnek ill. fejlődtek tovább a J. Baudouin de Courtenay által kifejtett elvek a modern nyelvtudományban. E három aspektus azonban csak akkor ragadható meg a maga teljességében, ha alaposan ismerjük J. Baudouin de Courtenaynak a nyelvre vonatkozó nézeteit és elméleteit. Ezért itt is most meg kell elégednünk J. Baudouin de Courtenay nyelvészeti rendszerének a feltárásával. A továbbiakban erre összpontosítjuk tehát figyelmünket, azaz úgy vizsgáljuk a modern nyelvtudomány e nagy úttörőjének nézeteit, mint zárt rendszert. Ebben az összefoglalásban a mai olvasó számára természetesen nem a benne foglalt tartalom az új — a tételek legtöbbje azóta közismertté vált —, hanem az a tény, hogy ezek már Jan Baudouin de Courtenay gondolatrendszerében megjelentek. J. Baudouin de Courtenay neve — természetesen — nem ismeretlen Magyarországon. LAZICZIUS GYULA Bevezetés a fonológiába c. művében (1932) részletesen foglalkozik J. Baudouin de Courtenay fonológiai nézeteivel. Ezért a továbbiakban J. Baudouin de Courtenaynak fonológiai elméleteire nem térünk ki, hanem a nyelvre vonatkozó nézeteit foglaljuk össze röviden.

Anyagunkat három témakörre csoportosítjuk, bár az egyes témakörökbe sorolható megállapítások között nincs merev határ:

- I. A nyelv lényegére és sajátos jegyeire vonatkozó megállapítások
- II. A nyelv működését (funkcionálását) illető megállapítások
- III. A nyelvmechanizmusra vonatkozó nézetek

¹ Életrajzi adatait röviden a következőkben foglalhatjuk össze. 1845-ben született Lengyelországban lengyel családban. A varsói főiskolán tanult, majd tanulmányait külföldön (Prágában, Berlinben és Jenában) folytatta. A kazányi egyetem (1875—83), a tartui (1883—1893), a krakkói (1893—1899), pétervári (1901—1918) és varsói (1918—1929) egyetemek professzora. Az ún. kazányi nyelvészeti iskola megalapítója. Több mint 800 tudományos közlemény szerzője.

I.

J. Baudouin de Courtenay több definíciót is alkotott a nyelvről 64 évig tartó tudományos tevékenysége során, azonban e definíciók nem fejezik ki a nyelvnek Baudouinra jellemző, modern felfogását, hanem megmaradnak a 19. sz. második felére jellemző kereteken belül, pl. „A nyelv az izmok és idegek helyes tevékenységének hallható eredménye” (I, 77)². Baudouin de Courtenay modern nyelvfelfogása ott nyilvánul meg, ahol nem definíciószerűen beszél a nyelvről és a nyelvtudományról.

A nyelv részekből álló jelenség, olyan különféle kategóriákból álló összesség, amelyek egymással szoros, organikus (belső) kapcsolatban vannak (I, 63). A nyelv eszköz és tevékenység (II, 140). A nyelv pszichikai és társadalmi jelenség, amelynek lényege az, hogy a nyelven kívüli képzeteket összekapcsolja a sajátosan nyelvi képzetekkel (II, 70–71). A nyelven kívüli, szemantikus képzetek, tudati tartalmak jutnak kifejezésre a nyelvi érintkezés során, amikor a beszélők sajátos asszociációkat váltanak ki hallgatóikból. Azonban, „amit hallunk, ami az érzeteket felidézi, ez még nem a nyelv, ezek csak annak a jelei, ami az agyban szunnyad, s amit a nyelv bont fel” (II 60). Ily módon a nyelvben egy külső, hangzási, vagy hangoztatott és egy belső, oldalt kell megkülönböztetnünk, ami a beszélő és hallgató pszichikai központjában létezik (I. 353). A külső oldalt beszélnésnek (ГОВОРЕНИЕ) nevezhetjük, a belső cerebrális oldal a tulajdonképpeni nyelv (I, 212). Az, hogy a nyelvi folyamatok lényege cerebrális, pszichikai eredetű, a nyelv lényegének csak egyik sajátsága. A nyelv a társadalmi érintkezés során, realizálódik. A beszézés során keletkező hangszimbólumok jutnak el a cerebráció, az emberi agy, termékeit a másik emberhez. Így a nyelv funkciója társadalmi jellegűvé válik. Hasonlóképpen társadalmi jellegű és eredetű önmagának a nyelvnek a kifejlődése az egyes egyéneknél. Ezért a nyelvet — bár alapja az ember lelki tevékenységben kereshető — nem lehet csak pszichikai jelenségnek tekinteni. A nyelv egyúttal társadalmi, szociális jelenség is: „A gondolkodás és társadalmi jelleg a reális nyelv nélkülözhetetlen feltétele” (II, 212). Mivel a nyelv pszichikai és társadalmi jelenség egyszerre, a nyelvtudomány, amely önálló tudomány, pszicho-szociológiai jellegű disciplina. J. Baudouin de Courtenay a nyelvben két oldalt különböztet meg: egy külső és egy belső oldalt. Azonban e két oldal összessége még nem azonos a nyelvvel. Ahhoz, hogy a nyelv alapvető, modern kifejezéssel élve, kommunikatív funkcióját betölthesse, szükséges az, hogy kellőképpen szervezett legyen, azaz meglegyen a sajátos szerkezete. Megszerkesztés nélkül a nyelv nem képzelhető el. Az, hogy a nyelv morfológiailag megszerkesztett jelenség, azaz struktúrája van, az emberi nyelv alapvető tulajdonsága. „Csak egyedül a nyelv struktúrája — a szó legszélesebb jelentésében — olyan jelenség, ami kizárólag a nyelvre jellemző és a nyelven kívül nem található sehol sem” (II, 168). A nyelv lényegének e három vetülete, a fonetikus (hangoztatott) a belső (vagy pszichikai) és a morfológiailag megszerkesztett oldal szorosan összekapcsolódik és bonyolult kölcsönhatásban van egymással (II, 163). Az elmondottakat úgy foglalhatjuk össze, hogy J. N. Baudouin de Courtenay fel-

² Munkánk során elsősorban J. Baudouin de Courtenay válogatott műveinek kétkötetes orosz nyelvű kiadását használtuk: И. А. Бодуэн де Куртенэ, Избранные труды по общему языкознанию. I—II. Москва 1963. Ha más művét idézzük, azt külön feltüntetjük.

fogásában a nyelv sajátosan megszerkesztett, jelek révén kifejezett, az emberi érintkezést szolgáló pszicho-szociális valóság. A nyelv ilyen jellegű felfogása jól kikövetkeztethető a felsorolt idézetek alapján. Baudouin de Courtenay-nak ez az emberi nyelvről alkotott tanítása előremutató jellegű, és összhangban áll azzal, amit a modern nyelvtudomány a nyelv lényegéről és alapvető funkciójáról tanít. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha a felsorolt megállapításokat összevetjük a modern nyelvtudománynak a nyelvre vonatkozó definícióival.

A nyelvben, illetve a nyelvet illetően sajátos ellentétpárokat állapít meg Baudouin de Courtenay. Közülük hármat említünk itt: 1. egyéni nyelv — kollektív nyelv, 2. nyelvi statika — nyelvi dinamika, 3. írott nyelv — beszélt nyelv. Röviden a következőkben foglalhatjuk össze ezeknek az ellentétpároknak a lényegét.

1. Már J. Baudouin de Courtenay legkorábbi munkáiban megfigyelhető az egyéni nyelv és a nem egyéni, kollektív, törzsi nyelv elkülönítése. Az élő-beszéd (individuális beszéd) megkülönbözteti egymástól az embereket (II, 68). Ezért meg kell különböztetni az egyéni nyelvet a nem egyéni, a kollektív nyelvtől (I, 207). E különbségtételnek megvan a maga alapja. Minden egyes ember olyan beszéddel (речь) rendelkezik, ami mind a külső, azaz a fonációs, mind a belső, pszichikai oldal vetületében kifejezésre jut. Ez az egyéni különbség írásban is megjelenik (II, 71). Így beszélhetünk pl. az egyes írók nyelvéről. Az egyéni nyelv jellemzője az, hogy nagyobb benne a változékonyság, mint a nem egyéni, kollektív nyelvben (II, 200). Az egyéni nyelv kezdete egybeesik a nyelv kezdetével az egyes embereknél. Ezért az egyéni nyelvnek jellemzője az, hogy fejlődhet. Az egyéni nyelvnek nincs története, csak fejlődése van, ami lehet normális és kóros (I, 208). Az egyéni nyelv változásai eltűnhetnek nyom nélkül, ahogy az egyén is megszűnik létezni. Az individuális nyelvben lezajló változások tanulmányozása fényt vethet a nyelvi változások sajátosságaira. Megállapítható, hogy bizonyos változások kezdetben csupán néhány egyén nyelvében jelentkeznek és onnan más egyének, vagy a gyermekek nyelvére áterjedve, egy idő elteltével behatolnak a kollektív nyelvbe, azaz a kollektív nyelv sajátosságává lesznek (I, 229). Az egyéni nyelvvel szemben áll a nem egyéni, a kollektív nyelv. A kollektív nyelvet, így a népnyelvet is az egyéni nyelvek alkotják (I, 212, II, 71). A kollektív nyelvnek csak története lehetséges (I, 208). A kollektív nyelvet illetően J. Baudouin de Courtenay bizonyos túlzásra ragadtatja magát, amikor azt állítja, hogy a törzsi vagy nemzeti nyelv, mint sajátos egész, csak eszméileg létezik, mert a valóságban csak egyéni nyelvekkel van dolgunk. (I, 211, II, 193). Az egyéni nyelv és közösségi nyelv közötti feszültség feloldására J. Baudouin de Courtenay bevezette a kollektív individualitás fogalmát, ami megmagyarázza az egyéni és kollektív nyelv közötti kölcsönviszonyt, "hiszen ami egyéni, együttal általános, általános emberi is."³

J. Baudouin de Courtenay tanítása a kollektív nyelvekről jelentős kritikát váltott ki mind a kortársak, mind a tudománytörténészek részéről. Igen sokan ebben a felfogásban a nyelv társadalmi szerepének a tagadását és egy túlzásba vitt, pszichologizmus megnyilvánulását látták. Úgy gondoljuk, hogy mindaz, amit J. Baudouin de Courtenay a nyelv jellegéről és annak társadalmi

³JAN NIECISŁAW BAUDOUIN DE COURTENAY, *Dziela wybrane*. I. Warszawa 1974. 29. l.

vetületeiről mondott, meggyőzően bizonyítja azt, hogy a nyelvre és a nyelvi változásokra döntő módon a szociális tényezők hatnak. Azonban a félreértések elkerülése végett szeretnénk idézni szerzőnknek egy olyan megállapítását, amely egyértelműen bizonyítja, hogy a kollektív individualitásnak nagyobb szerepet tulajdonított, mint az egyéni nyelvnek (beszédnek). A kóros nyelvi állapotokat vizsgálva J. Baudouin de Courtenay felveti azt a kérdést, hogy a beszédhibában szenvedő ember nyelvi „újítása” miért nem terjedhet át az őt körülvevő individuális nyelvekre, és miért nem hatol be a kollektív nyelvbe. A kérdésre azt a választ adja, hogy a közösségi hangtípustól rendkívüli módon eltérő hangot a közösség kontrollja nem engedi behatolni a közösségi nyelvbe.⁴ A nyelvi változás elterjedéséhez a nyelvi közösség szűrőjén keresztül vezet az út. Ez a példa is bizonyítja, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított J. Baudouin de Courtenay a nyelvi változások szociális hátterének. A szociális faktor nagy szerepének hangsúlyozása egyike azon vonásoknak, amelyek J. Baudouin de Courtenay nézeteit és nyelvészeti rendszerét megkülönböztetik az újgrammatikus iskolától.⁵

J. Baudouin de Courtenay tanítása az egyéni nyelvről megfelel annak a megkülönböztetésnek, ami a *parole* fogalmának bevezetésével F. de Saussure nevéhez fűződik.

2. A statika-dinamika ellentéte J. N. Baudouin de Courtenay nyelvészeti rendszerének jellemző vonása. E tanítás meghatározott fejlődésen ment keresztül tudományos munkássága során.

A statikus és dinamikus mozzanat megkülönböztetése a hangtan terén J. Baudouin de Courtenay-nél már 1870-ben megjelenik („Néhány általános megjegyzés a nyelvtudományról és a nyelvről” c. előadásában). Első variánsában ez a megkülönböztetés úgy jelentkezik, mint statika és dinamika ellentéte a fonetikában: „A fonetikának első fiziológiai és második, morfológiai része a hangok életének törvényeit és feltételeit tanulmányozza és elemzi a nyelv (életének) egy adott pillanatnyi állapotában (a hangok statikája), a harmadik rész — a történeti, a hangok időbeni fejlődésének törvényeit és feltételeit (a hangok dinamikája)” (I, 66). Az idézetből kiderül, hogy a hangrendszer vizsgálatának két vetülete lehet: az egyik a hangállományt egy adott pillanatban vizsgálja — ez a statikus vizsgálati mód. A másik a hangállomány történeti alakulását tanulmányozza. J. Baudouin de Courtenay első előadásainak programjai jól szemléltetik azt a változást, amelyen az az ellentétpár keresztülment. Előadásai programjában első helyen áll a hangok statikus vizsgálata. Azonban ez a statikus vizsgálatmód nem jelentette a fonetikai jelenségek merev, változásokat figyelembe nem vevő megkülönböztetését, mert a statikával foglalkozó rész egyik alpontja ezt a címet kapta: *d i n a m i k u s m o z z a n a t o k*. A dinamikus mozzanatot bizonyos folyamatok elterjedésében látja szerzőnk: „Az, ami itt sporadikusan jelentkezik, az bizonyos viszonyok mellett a nyelv állandó szokásává válhat.” (I, 81). A hangok pszichológiai vizsgálatánál, azaz morfológiai funkcióik tanulmányozása során is olvashatunk dinamikus viszonyokról. Az 1876–77-es tanév programjában a statika és dinamika viszonyának további részletezésére kerül sor. Az egyik alfejezet ezt a cí-

⁴TÓTH IMRÉNÉ—TÓTH IMRE, A gyógypedagógia és a nyelvtudomány kapcsolata J. Baudouin de Courtenay munkásságában. Gyógypedagógia 9: 154.

⁵Березин, Ф. М., Русское языкознание конца XIX начала XX в. Москва 1976. 178.

met viseli: „A hangok dinamikus változásainak adottságai a nyelv adott, egyidejű állapotában” (I, 88). Ugyanakkor a „Hangok dinamikája” című fejezetben, amelyik a hangok történetével foglalkozik, a következő címet találjuk: „A hangok állandósága”. Ez a következőben nyilvánul meg: „1. Statikai, azaz a nyelv létezésének egy adott pillanatában bekövetkező változásai ellen irányuló. 2. Dinamikus, a történeti folyamatok ellen irányuló. A hangok változékonyságának bizonyos határa van megszabva” (89). J. Baudouin de Courtenay e megnyilatkozásai arra engednek következtetni, hogy a dinamika és statika viszonyát meglehetősen bonyolultan, dialektikusan fogta fel: a statikában is vannak dinamikus mozzanatok, és a dinamikára is jellemző a statikus folyamatok megléte.

Valószínű, hogy a dinamika és statika ilyen kölcsönviszonya vezette arra a gondolatra, hogy ez a kettősség megvan a morfológiában és a szintaxisban is. Erről tanúskodik az a tény, hogy ebben a programban már a morfológia és mondattan területén megnyilvánuló statikáról és dinamikáról is olvashatunk (II, 91, 100) A statika és dinamika viszonya tovább is foglalkoztatta J. Baudouin de Courtenay-t, mert az 1877–78-as tanév programjában is kitér rájuk. A hangok statikájának és dinamikájának különbsége cím alatt a következőket írja: „a) A hangok összekapcsolásának törvényei a nyelv létezésének egy adott pillanatában, a nyelv egyensúlyának törvényei. b) A nyelv fejlődésének törvényei, a nyelv történeti mozgásának törvényei. A nyelvi egyensúly törvényeinek törvényszerűségeivel a statika, az időbeli fejlődés, a nyelv történeti mozgása törvényeinek tanulmányozásával a dinamika foglalkozik” (I, 110).

A statika és dinamika kölcsönviszonyát azért vizsgáltuk itt részletesebben, mert van olyan vélemény, amely szerint J. Baudouin de Courtenay e kettősség helyett később a statika—dinamika—történelem kölcsönviszonyáról beszélt.⁶ Adataink nem teszik lehetővé ennek a hármastagozásnak az elfogadását. J. Baudouin de Courtenay a nyelvi statika és dinamika dialektikus ellentétét tanította. A statikus és dinamikus viszonyokat a nyelvi mozgások, nyelvi változások fűzték egybe. Dinamika és statika viszonyát nem tekintette olyan mereven elhatárolhatónak, mint F. de Saussure a szinkron és diakron nyelvészetet. L. V. Šcerba szavai szerint „dialektikus szinkronizmus” volt rá jellemző.⁷ A dinamikus és statikus viszonyok tárgyalásakor felvetődhet az a kérdés, miért nem állította J. Baudouin de Courtenay e két folyamatot olyan élesen szembe, mint azt F. de Saussure tette. A kérdésre kazányi egyetemi előadásainak 1876—1877-es programjában találjuók a választ, ahol azt olvassuk hogy a statikus és dinamikus folyamatok hasonlóak a nyelvtan mindhárom ágában (I, 102). Az a tény, hogy a statikus és dinamikus folyamatok hasonlítanak egymásra, azzal a következménnyel járt, hogy J. Baudouin de Courtenay a dinamika és statika antinómiaja helyett e két folyamat dichotómiájáról beszél.

Ami a nyelv történeti vizsgálatát illeti, J. Baudouin de Courtenay megkülönbözteti a külső és belső nyelvtörténetet. A külső nyelvtörténet a nyelv történetét a nép történetével szoros összefüggésben tanulmányozza. A belső nyelvtörténet tárgya magának a nyelvnek az élete. A két tanulmányozási mód nem választható el mereven egymástól (I, 69). Hasonló megkülönböztetés

⁶ Березин, Ф. М.: I. m. 184.

⁷ Щерба, Л. В., И. А. Бодуэн де Куртенэ (Некролог). In: Л. В. Щерба, Языковая система и речевая деятельность. Ленинград 1974. 390.

(külső nyelvészet és belső nyelvészet) előfordul F. de Saussure-nál is, azonban nála ez csak a nyelv szinkron vizsgálatára vonatkozik.

3. J. Baudouin de Courtenay pszichológiai nyelvszemlélete lehetővé tette számára a *b e t ű* és *h a n g* szigorú megkülönböztetését. Ezt a különbségtételt továbbfejlesztve eljutott a beszélt és írott nyelv következetes megkülönböztetéséhez. A „nyelvi gondolkodás” e két oldalának problematikája állandóan foglalkoztatta őt. Azonban különösen nagy figyelmet fordított az írott nyelv sajátosságainak vizsgálatára tevékenysége 20. századra eső, harmadik periódusában.⁸

A kiindulópont itt is a pszichikus és nem pszichikus nozzanatok elkülönítése. Ahogyan a hangnak pszichológiai megfelelése a fonéma, ugyanúgy a betűnek tudatunkban meglévő megfelelője a graféma. A grafémák más jelekkel együtt (pont, vessző, gondolatjel) alkotják a látható, az írott nyelvet. Az ember nyelvi gondolkodásának két oldala lehetséges; egy kiejtési, hangoztatott, és egy látható, írott oldal. A két oldal között nincs semmilyen közvetlen kapcsolat. Ennek ellenére szükséges feltárnunk a közöttük lévő kölcsönviszonyokat. Ez sikerrel csak akkor oldható meg, ha pszichológiai szempontból közelítjük meg kölcsönviszonyuk feltárását. Eljárásunk teljesen érthető, mert „Az írás és nyelv közötti kapcsolat egyedül csak pszichikus lehet”.⁹ Az írott nyelv alapvető egysége a graféma. A graféma nemcsak fonációs asszociációkat vált ki, hanem morfológiai és szemasiológiai képzeteket is, a fonémához hasonlóan. A graféma és fonéma kölcsönviszonya meglehetősen bonyolult. A graféma nem azonos a fonémával, de képes annak képzetét teljesen, vagy részben felidézni. Ezzel magyarázható az, hogy a grafémák száma nem esik egybe a fonémákéval. A fonéma és graféma viszonyát illetően három eset lehetséges:

a) a graféma teljesen megfelel a fonémának, b) a graféma a fonémának csak részben felel meg, nem tükrözi teljesen a fonémát, c) a graféma teljesen visszaadja a fonéma tulajdonságait, de egyúttal képes felidézni a következő fonéma képzetét is. Az utóbbi két eset gyakoribb, mint az első. Ezért mondja ki J. Baudouin de Courtenay az orosz grafikai rendszer tanulmányozásának eredményeként azt a más írásrendszerekre is alkalmazható tételt, amely így hangzik: „Az orosz nyelvi gondolkodás fonémáinak nagy része számára nincsenek megfelelő grafémák, amelyek maradék (felesleg) nélkül, vagy hiány nélkül asszociálódnának velük”.¹⁰

J. Baudouin Courtenay, aki elsőként alkalmazta a graféma terminus technikumot, a grafémika megalapítójának tekinthető. A modern grafémika élesen elhatárolja, sőt szembeállítja egymással a nyelv e két oldalát, és mint külön nyelvről beszél róluk. Azonban J. Boudouin de Courtenay megnyilatkozásából kitűnik, hogy bár ő is elkülönítette egymástól a nyelvi gondolkodás e két oldalát, nem tekintette őket különálló szubsztanciának, mint ezt a mai grafémika egyes képviselői teszik.¹¹ A modern grafémika írott nyelvbeszélt nyelv elkülönítése helyett a grafémika megalapítójánál a beszélt nyelv-írott dichotómiájáról van szó.

⁸ Щерба, Л. В.: I. т. 388.

⁹ Бодуэн де Куртенэ, Об отношении русского письма к русскому языку. Санкт-Петербург 1912. 5.

¹⁰ Бодуэн де Куртенэ, Об отношении . . . 13.

¹¹ Амирова, Т. А., К истории и теории графемики. Москва 1977. 37.

Áttekintve az egyéni nyelv — nem egyéni nyelv, statika — dinamika, írott nyelv — beszélt nyelv sajátosságait, megállapíthatjuk, hogy modern nyelvészetre jellemző antonimiák helyett, J. Baudouin de Courtenay felfogásában ezekre az ellentétpárokra valójában a dichotómia, a kettősség jellemző.

II.

J. Baudouin de Courtenay azt, hogy a nyelv meg van szerkesztve a nyelv lényeges tulajdonságának tekinti. A nyelvek struktúrája különféle lehet (I. 209). A nyelvi struktúra alkotó elemei, amelyeket a tudományos analízis emel ki a beszéd folyamatból a mondat, a mondat alkotóelemeit képviselő szintagma, a szó, amelyet különféle morféma-k alkotnak és a fonéma, amely hordozhat morfológiai és szemantikai jelentést. A fonéma szintén összetett elem: hangképzetektől (akuszmák) és mozgási képzetektől (kinémák) áll (II, 314). A nyelvi struktúrát alkotó elemek, egységek jellemző tulajdonsága, hogy csak akkor kapnak jelentést, ha egy magasabb alkotóelem részeivé válnak. Különösen jól látható ez megszerkesztés a fonémák esetében „a fonémáknak és az összes kiejtési-hallási elemnek önmagukban nincs semmiféle jelentésük. Akkor válnak nyelvi értékűvé és nyelvészeti tanulmányozhatóvá, amikor olyan sokoldalúan élő nyelvi elemek alkotórészeivé válnak, mint a morféma-k, amelyek mind szemantológiai, mind morfológiai képzetekkel asszociálódnak” (II, 276).

J. Baudouin de Courtenay e szavai arra engednek következtetni, hogy a nyelvben bizonyos szinteket különböztetett meg. Ily módon a következő növekvő szintű szerkezetek kialakítását különítette el: *a)* a szavak és mondatok fonetikai felépítése (hangsúly, szótagszám stb.), *b)* morfológiai felépítés a szó pontos értelmében, a szavak morfológiai felépítése, *c)* a mondatok morfológiai felépítése (II, 186).

J. Baudouin de Courtenay-t egész tevékenysége során érdekelte a nyelvben megnyilvánuló mozgás, változás. E téren kifejtett tudományos eredményeit röviden az alábbiakban foglalhatjuk egybe. A tudatunkban levő nyelvi elemek állandó mozgásban, változásban vannak, mert a nyelv jellemző vonása a változások iránti hajlam (II, 200). Ez a változékonyság jut kifejezésre a nyelvben levő gyengébb és erősebb elemek sorsában. Az erősebb elemek még erősebbekké válnak, a gyenge elemek még gyengébbekké. Ily módon nő közöttük a különbség, ami a gyengébb elem kiveszésével szűnik meg. Egy nyelvi elem kiveszése fontos következménnyel járhat. A nyelv életének alapvető törvényszerűsége az, hogy megőrzi a harmóniát a nyelvi tartalom és az azt kifejező forma között. Ha valamely gyenge nyelvi elem kivész a nyelvből, bizonyos diszharmónia keletkezik a szándék és megvalósítás között (II, 197). Ekkor sajátos prohibitív folyamatok indulnak meg, amelyek célja a szándék és megvalósítás közötti harmónia visszaállítása (II, 198). Különösen jól látható ez a fonetikai változások esetében, amikor a morfológiai és szemantikai faktorok ellenállnak a fonetikai változásoknak. A nyelvben tehát van egy változásra való „hajlam” és egy vele ellentétes tendencia arra, hogy ezt a „hajlamot” kiküszöbölje: „Nincs semmi meglepő abban, hogy az egyik irányba mutató tendenciákat megbéníthatják egy más irányba ható tendenciák, így pl. a kiejtés megkönnyítésére irányuló törekvés csak annyiban érvényesül, amennyire azt nem zavarja meg a szemléletességre és az egészlet alkotó egyes formák kö-

zötti kapcsolat megőrzésére irányuló törekvés” (II 231). E folyamatok arra irányulnak, hogy megmaradjon a tartalom és forma egysége. „A nyelvi változások állandó jellegűek és végtelenek. Ezért nemcsak arra képesek, hogy szünet nélküli átalakulásokat válthassanak ki egy nyelv fejlődése során, hanem előidézhetik egy monolitikus nyelv szétesését néhány rokon nyelvre, sőt előidézhetik a nyelv egész struktúrájának az átrendeződését: a formák változása állandó és örök” (I, 248–249). A nyelvi változások iránya lehet egészen ellentétes egy és ugyanazon nyelven belül, egy és ugyanazon időpontban. Szemléltető példaként hozhatjuk fel erre azt a jelenséget, amikor etimológiailag rokon szavak a beszélők tudatában elszakadnak egymástól. Rokonságuk a leíró nyelvtan módszerével már nem állapítható meg. Ugyanakkor etimológiailag különböző szavak szoros kapcsolatba kerülhetnek egymással a nyelvtörténet során. Érdekes, hogy e két ellentétes folyamatot ugyanez a tendencia idézi elő. Mindkét esetben az absztrakt gondolkodásra való törekvés megnyilvánulásával van dolgunk. A nyelvi változások bonyolultságát illetően teljesen egyetérthetünk J. Baudouin de Courtenay-val, aki ennek kapcsán a következőket írta „A nyelv történetében olyan ellentétek és különbségek szerinti állandóan megújuló csoportosulást állapíthatunk meg, amelyek bizonyos időre domináló szerephez jutnak a nyelvben” (II, 179). A nyelv változásai, amint láttuk, igen bonyolultak, egymásnak ellentmondók lehetnek. A nyelvi változás, a nyelvben megfigyelhető mozgás, a nyelv dinamikája J. Baudouin de Courtenay-t a következő megállapításra ösztönözte:

„Nincs mozdulatlanság a nyelvben. . . A nyelvben, mint általában a természetben, minden él, mozog, változik. Nyugalom, megállás, megtorpanás — csak látszólagos jelenség: ez a mozgásnak egyedi esete minimális változások esetében. A nyelvben a tovább nem osztható nyelvi elemek összekapcsolódási helyének örökös áthelyeződése megy végbe. Hol a nyelv ismeretlen eleme növekszik meg a másik rovására, hol fordítva, egy ismert egység veszíti el állománya egy részét egy másik javára” (349). E megfogalmazásból kitűnik, hogy J. Baudouin de Courtenay a nyelvet olyan jelenségnek tekintette, amelynek elemei között — a változások ellenére — állandó kapcsolat van. Az egyes elemekben végbemenő változások nem maradnak elszigeteltek, hanem további változásokat okozhatnak a nyelvet alkotó elemek más csoportjában. J. Baudouin de Courtenay, munkásságának egy későbbi periódusában, bizonyos fókusz módosította az állandó nyelvi változásokról 1897-ben megfogalmazott meglepően tömör és találó megállapításait. A hangtörvények tagadásáról szóló, az újgrammatikusok ellen írt tanulmányában visszatér fiatalkori nézeteihez. Láttuk, hogy munkásságának egy korai (kazányi) szakaszában a statikában dinamikus törekvéseket, a dinamikában pedig statikus tendenciákat sejtett. A nyelvi változásokra alkalmazva e megsejtések, a következő képpen összegezi megállapításait.

„Általában a nyelv történetében és konkrétan annak kiejtési és hallási (oldala) történetében állandóan végbemennek valamiféle változások, valami születik, vagy eltűnik. Ezen ingadozásoktól és az állandó változékonyságtól eltekintve egy ismert konzervativizmust is megállapíthatunk. Amikor azt mondjuk, hogy „valami állandóan változik”, hozzá kellene tennünk: „valami állandóan megőrződik és változatlan marad” (II, 201).

Összefoglalva J. Baudouin de Courtenay-nak a nyelvi változásokra vonatkozó megállapításait úgy látjuk, hogy ő a nyelvet olyan szubsztanciának tekintette, amelyre az a jellemző, hogy az állandó változások ellenére is meg-

örzi stabilitását, állandóságát. A nyelvnek ez a tulajdonsága a biológiai homeosztázisra emlékeztet. A nyelvi változások mellett megfigyelhető nyelvi stabilitás a nyelv strukturális jellegére utal.

Összefoglalva az eddigieket, kimondhatjuk, hogy J. Baudouin de Courtenay a nyelvet felépítése szempontjából *s t r u k t ú r á n a k*, a benne megfigyelhető kölcsönviszonyok alapján pedig sajátos *r e n d s z e r n e k* tekintette, bár az utóbbi terminus technicust nem használta.

III.

J. Baudouin de Courtenay nagy figyelmet szentelt a nyelvi változások mechanizmusának. E kérdés tanulmányozása során több megállapítással gazdagította a tudományt.

A nyelvi mechanizmussal foglalkozó kutatásainak eredményeiből itt csak néhányra térünk ki.

J. Baudouin de Courtenay igen nagy jelentőséget tulajdonított a nyelvi folyamatokban az *a n a l ó g i á n a k*. Közismert tény, hogy az analógiának a nyelv életében betöltött nagy szerepére az újgrammatikusok hívták fel a figyelmet.¹² Kevésbé ismeretes azonban az, hogy J. Baudouin de Courtenay az újgrammatikusokat megelőzve, már 1868-ban írt, német nyelven megjelent tanulmányában konkrét anyagon vizsgálta meg az analógiás folyamatok érvényesülését és hatását a lengyel deklinációban. Ezzel a munkájával bizonyos mértékben egyengette az újgrammatikus tanítások elterjedésének útját. Az analógiának későbbi munkássága során is nagy szerepet tulajdonított. E folyamat fontosságát felismerték a Kazányban köréje csoportosult tanítványai, az úgynevezett „kazanyi iskola” képviselői. Közülük A. V. Bogorodickij volt az, aki a legtöbbet foglalkozott az analógia kérdésével, és továbbfejlesztette professzora tanításait.

Az ún. pszichikai hangsúly elméletének kidolgozása is J. Baudouin de Courtenay nevéhez fűződik. Pszichikai hangsúlynak azt a jelenséget nevezi, amikor egy fonéma sajátos morfológiai jelentés hordozójává lesz, sajátos morfológiai funkciót kap. Ez az adott fonémát tartóssá teszi a fonáció szempontjából, és megvédi a kiveszéstől. A pszichikai hangsúly, e sajátos morfológizációs folyamat hiánya miatt a fonéma hangoztatása gyöngülhet, majd a fakultatívitás fokán keresztülmenve elvész a hangrendszerből. A pszichikai hangsúly hiánya megmagyarázza az oroszban az infinitivus *-li* morfémájának redukcióját *l*-vé szó végén. A szintén szóvégi helyzetben található *-i* a *kosl* típusú főnevek bizonyos esetében azért marad meg — szemben a főnévi igenév *-li* morfémájával, mert morfológiai funkciója van. A pszichikai hangsúly a szláv morfológiának sok, szabályostól eltérő folyamatát világítja meg.

A pszichikai hangsúllyal kapcsolatos a *f a k u l t a t í v* elemek megjelenése a nyelvben. A fakutatív elemek magyarázatakor J. Baudouin de Courtenay az élőnyelvből indult ki. A fonéma annál jobban ellent tud állni a kiküszöbölésére irányuló tendenciának, minél nagyobb a morfológiai és szemantikai töltete. Az erős morfológiai töltetű fonéma jobban megőrződik, mint az, amelyik nem rendelkezik ilyen tulajdonsággal. Az utóbbi kivész, azonban kiejtése, vagy ki nem ejtése bizonyos ideig a beszélő egyén, ill. egyének sajátos

¹² BÁRCZI GÉZA, Bevezetés a nyelvtudományba. Budapest, 1953. 132.

helyzetétől, vagy szándékától függ. Az a fonéma, amely még egy nemzedék életében fakultatív jellegű, a nemzedékváltás során megszűnik létezni a beszélők nyelvi tudatában, és kivész a nyelvből.

J. Baudouin de Courtenay nagy jelentőséget tulajdonított a mennyiségi viszonyoknak. Igaz, H. Paul is kifejtette a mennyiségi viszonyok fontos szerepét a nyelv életében. Ez 1880-ban történt. Azonban, mint az analógia esetében J. Baudouin de Courtenay itt is megelőzte az újgrammatikusokat, mert az 1870-ben. Az ólengyel nyelvről a 14. századig c. értekezésében már alkalmazta az ún. mennyiségi törvényt, amelynek lényege az, hogy bizonyos nyelvi jelenségek elterjedésében, vagy el nem terjedésében szerepet játszanak a mennyiségítényezők (I, 238).

A mennyiségi viszonyokkal kapcsolatos a nullmorféma funkcionális szerepének a hangsúlyozása: a morfológiai zérus bizonyos grammatikai és szemasiológiai jelentések hordozója lehet. A nullmorféma keletkezhet történeti úton is ott, ahol az előző nemzedékek életében valamilyen — azóta a kiejtésből elveszett — fonéma volt (II, 315). A nyelvi fejlődés során megnő a nullmorfémák száma, amelyek különféle morfológiai és szemantikai képzetekkel társulnak.

A nyelv életében egyöntetűségre való törekvés figyelhető meg, ami bizonyos esetekben a nyelvi formák számának csökkenéséhez vezet. Sajátos esete ennek a tendenciának az, hogy egy szintaktikai viszony kifejezésére lehetőleg egy morféma szolgáljon, és így kiküszöbölődjék a nyelvből a felesleges eltérés. Ez a tendencia jól magyarázza a pluralis dativus, instrumentalis és locativus formáinak egységesülését (I, 237). Az egyöntetűségnek, a forma és tartalom összhangját előidéző törekvésnek, nagy szerepet tulajdonít a morfológiai rendszer változásaiban J. Baudouin de Courtenay.

Ami a morfológiai rendszer változásait illeti, megemlítjük: J. Baudouin de Courtenay különösen hangsúlyozta azt a törekvést, hogy a morfológiai jelentést minél testesebb, szemléletesebb morféma fejezze ki (I, 237). Ez a tendencia jól megfigyelhető a lengyel nyelv történetében. W. Mańczaknak az utóbbi években végzett kutatásai teljes mértékben igazolták azt, amit J. Baudouin de Courtenay e kérdés kapcsán leírt.¹³

Felsorolt példáink jól szemléltetik azt, hogy J. Baudouin de Courtenay a nyelv változások mechanizmusánál milyen nagy szerepet tulajdonított a nyelvi elemek jelentéshordozói szerepének. Ez a funkcionális megközelítési mód jellemző arra a nyelvészeti rendszerre, amelyet e kiváló tudós alkotott.

* * *

J. Baudouin de Courtenay széles látókörű, gondolatokban gazdag tudós volt. Egyetemi előadásainak programjai tanúskodnak arról a sokoldalú és elmélyült nyelvszemléletről, amelyet részletesen is ki akart fejteni. Sajnos, egyéni sorsának alakulása, vándorlásai egyik egyetemről a másikra, megakadályozták a szláv Saussure-t abban, hogy részletesen kifejtsse általános nyelvészeti rendszerét.¹⁴ Ez csak töredékesen sikerült neki. Elgondolásait, ötleteit, sejtéseit csak elszórt tanulmányokban fejthette ki. Nincs egy olyan műve, amelyben

¹³ MAŃCZAK, WITOLD, Polska fonetyka i morfologia historyczna Łódź—Warszawa—Kraków 1965. 7.

¹⁴ JAKOBSON, ROMAN, The Kazań school of Polish linguistics. In: Selected Writings II. Mouton 1971. 415.

nagy kortársához, F. de Saussure-hoz hasonlóan az ő (vagy legalább tanítványai) megfogalmazásában egy helyen kifejtve, felvázolva megtalálhatnánk a nyelvre vonatkozó nézeteinek rendszerét. Aki J. Baudouin de Courtenay tudományos hagyatékát akarja megismerni, így kénytelen elszórt tanulmányokból összeállítani J. Baudouin de Courtenaynak a nyelvről szóló tanítását. Az ilyen jellegű munka azzal a veszéllyel járhat, hogy Baudouin de Courtenay megnyilatkozásaiba olyat is „belemagyaráz” a kutató, ami a saját nyelvészeti nézete, és nem jellemző e nagy tudósra. Ezt a veszélyt úgy igyekeztünk kiküszöbölni, hogy minél többet idéztük magát a szerzőt. Úgy véljük, hogy ezzel az eljárásunkkal csökkentettük a „félre- és belemagyarázás” lehetőségét, és egyengettük egy esetleges magyar nyelvű J. Baudouin de Courtenay—breviárium útjait is.

Bár J. Baudouin de Courtenay általános nyelvészeti nézetei csak töredékesen maradtak reánk, műveinek olvasása meggyőz bennünket arról, hogy tudományos nagysága és a modern nyelvtudomány alapjainak lerakásában betöltött szerepe minden vitán felül áll.

H. TÓTH IMRE

К. Е. Майтинская: Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков

Наука, Москва 1979. 263 l.

Kezdetben volt a történeti-összehasonlító nyelvészet, ezt követte a nyelvtipológia, majd a kontrasztív (összevető) nyelvészet, most pedig megjelent a történeti-összevető módszer is. Ennek célja, mint az ismertetendő mű bevezetéséből megtudjuk, azoknak a folyamatoknak a feltárása, melyek révén különböző rokon és nem rokon nyelvek új sajátosságokat fejlesztettek ki (3). Ezt a módszert a finnugrisztikában eddig nem igen alkalmazták (erre a szerző is utal), ezért Majtyinszkaja könyvét módszertani kísérletnek is tekinthetjük, amely rámutat az alkalmazott módszer lehetőségeire, de buktatóira is.

A mű bevezetéséből, az anyagot rendszerező három fejezetből és befejezésből áll. A Bevezetés (3—9) az idézett céltűzés után röviden ismerteti az előzményének tekinthető eddigi tanulmányokat, indokolja a vizsgálatba bevont nyelvek és nyelvi jelenségek kiválasztását.

Az első fejezet (10—79) az igével foglalkozik, ezen belül a mód, idő és személy kategóriáit tárgyalja részletesen. A szerző mindig a finnugor alapnyelvből indul ki, tehát megállapítja például, hogy az alapnyelvben *-k volt az imperativus jele, néhány példát hoz fel ennek mai képviselőire (13), majd rátér tulajdonképpeni tárgyára: azt vizsgálja részletesen, hogy az imperativus kifejezésének milyen új módozatai jelentek meg az egyes finnugor nyelvekben. Ezeket csoportosítja és nyelvi adatokkal bőségesen dokumentálja. Az alapnyelvi kifejezőeszközök további sorsával (ha eredeti funkciójukat megőrizték) általában nem foglalkozik. Részletesen ismerteti viszont az új kifejezőeszközök eredetével kapcsolatos nézeteket és vitákat, s azokban maga is állást foglal. Hasonló módon dolgozza fel a többi mód, az igeidők és a személy kategóriájának kifejezésére használt nyelvi eszközöket is. Az igével kapcsolatban nem foglalkozik a szám kategóriájával.

A második fejezetet (80—186) a névszók kérdéseinek szenteli. Három morfológiai kategória (szám, eset és fokozás) tárgyalása után a számnevek című alfejezet következik, amely nagyobb részben az egyes számnevek etimológiájával foglalkozik és csak kisebb részben alakítani sajátosságaiukat.

A névmásokkal foglalkozó harmadik fejezet (187—236) jórészt szintén az etimológizálásba csúszik át, annál is inkább, mert a névmásoknak csak nominatívusi alakját tárgyalja, miután ragozásuk bizonyos sajátosságaira már az előző fejezetben utalt. A második és a harmadik fejezetben is a fent ismertetett módon dolgozza fel a nyelvi jelenségeket.

A Befejezés (237—248) a tárgyalt jelenségek sorrendjében összefoglalja az új kifejezőeszközök kialakulásának különböző típusait. Ha ezeket a típusokat maximálisan

általánosítani akarjuk, akkor azt látjuk, hogy a morfológiai innovációk kialakulásának messze leggyakoribb módja más nyelvi elemek (szuffixumok, tővégi magánhangzók, partikulák, önálló szavak) átértékelődése. A többi mód (kölcsonzés, suppletivizmus stb.) sokkal ritkább és általában csak a jelenségek kisebb körére korlátozódik.

A könyvet a nyelvek, illetve a tárgyalt jelenségek mutatója (253—257) zárja. A mutató jelenlegi formájában is jól használható, de ha részletesebb lenne, jobban könnyítené az olvasó dolgát.

E vázlatos ismertetés után szeretnék felvetni néhány olyan kérdést, amelyek a könyv olvasása közben merültek fel, és amelyekben véleményem többé-kevésbé eltér a szerzőétől:

1. Célszerű-e egy ilyen vizsgálathoz rokon nyelvek csoportját kiválasztani, különösen akkor, ha ezt a rokonsági kapcsolatot a vizsgálat során nem, vagy csak alig veszi figyelembe a szerző? Talán jobb lett volna más, nem rokon nyelveket nagyobb mértékben figyelembe venni (Majtyinszkaja csak utalásszerűen hivatkozik más, nem finnugor nyelvekben lejátszódott hasonló folyamatokra.), különösen olyanokat, amelyek areális kapcsolatban vannak (vagy voltak) finnugor nyelvekkel. Ellenkező esetben nehezen kaphatunk világos képet arról, hogy melyek azok a morfológiai innovációk, amelyek végső soron mégis valamely közös tendenciára vezethetők vissza, és melyek azok, amelyek például areális hatásnak köszönhetik létüket.

2. Az nyilvánvaló, hogy — különösen a kutatás jelenlegi, kezdeti szakaszában, de esetleg később is — a vizsgálat csak a nyelv meghatározott részrendszereire terjedhet ki, de ezek kiválasztása nem lehet teljesen önkényes. Már utaltam arra, hogy a mű számnevekkel és névmásokkal foglalkozó részei inkább az etimológiához állnak közel. Ugyanakkor olyan fontos kérdésekkel nem, vagy alig foglalkozik a szerző, mint a szám kategóriája az igéknél, a birtokos személyragok, a névmások ragozása. Felmerül a kérdés, hogy célszerű-e azokat az elemeket a vizsgálatból kizárni, amelyek eredeti funkciójukat többé-kevésbé megőrizték, de hangalakjuk, morfológiai struktúrájuk közben jelentősen megváltozott. Ezek kizárásával még kevésbé kap egységes képet az olvasó az egyes finnugor nyelvek különböző részrendszereiről, holott a nyelv rendszer-voltát az ilyen kutatásokban sem téveszthetjük szem elől.

3. A szerző külön-külön vizsgálja a nyelvi jelenségeket (tehát például külön az egyes igemódokat, igeidőket stb.), s ez a módszer gyakorlati okokból indokolt is. Így azonban fontos strukturális összefüggések maradnak háttérben. Csak két példát említenék erre: (1) A votjákban az igeragozás jelen idejű alakjai jövő idejűekkel értékelődtek át. Ezt az tette lehetővé, hogy egy igeképző (-*šk-*) közben a jelen idő jelvévé vált. Az eredeti jelen idejű alakok átértékelődése viszont megerősítette az -*šk-* elemet új funkciójában. A magyarban is megindult az -*sz-* képző jelen időjellé válása, de nem fejeződött be, mivel itt az eredeti jelen idejű alakok nem értékelődtek át. (2) A magyarban az igehez vagy csak módjel, vagy csak időjel járulhat. Bizonyára ez a tény is közrejátszott abban, hogy a feltételes mód múlt idejében analitikus forma alakult ki. Jó lett volna, ha a szerző módot talált volna arra, hogy megfelelő helyen (akár egy külön fejezetben is) az ilyen és ezekhez hasonló összefüggéseket feltárja. Azt hiszem, szükségtelen bizonygatni, hogy milyen fontosak az ilyen összefüggések mind a nyelvtörténeti, mind a tipológiai kutatások szempontjából.

4. Úgy vélem, hogy a történeti-összevető módszert és eredményeit a megfelelő módszertani elvek kidolgozása után a nyelvtudomány több területén is jól lehet majd hasznosítani. Így például a nyelvek közti genetikusság vagy areális kapcsolatok pontosabb feltárásához, az egyes nyelvek történeti változásainak kielégítőbb magyarázatához, fejlődési univerzálék megállapításához segítheti hozzá a tudományt ez a módszer.

Végül néhány apróbb megjegyzés. Kívánatos lett volna a változások típusainak képletekkel vagy jól áttekinthető sémák segítségével történő illusztrálása a szöveges leírás helyett (vagy mellett).

A már említett széttagoltság különösen zavaró a létige esetében. Miután ez az ige többnyire egymaga alkot egy külön típust, helyesebb lett volna egész paradigmáját együtt tárgyalni.

A zürjén *muna veli* 'mentem' összetett igealakban a *veli* nem igenévi eredetű, hanem a létige múlt idejű alakja, éppúgy ahogy a magyar összetett igealakok *vala* tagja sem eredeti participium, hanem a létige régies múlt idejű formája (56—57).

Ezzel a művével a szerző ismét bebizonyította, hogy a finnugor alaktan egyik legkiválóbb ismerője. Nagy anyagot gyűjtött össze, azt logikusan rendszerezte, s így könyve értékes forrása és kiindulópontja lehet a további ilyen jellegű kutatásoknak.

Erhard F. Schiefer (szerk.): *Explanationes et tractationes fenno-ugricae in honorem Hans Fromm*

Finnisch-Ugrische Bibliothek. Band 3. Wilhelm Fink Verlag, München 1979.
IX + 453 l.

Az 1919-ben született Hans Fromm professzor „legitim” ugyan a germanisták közé tartozik — mint ezt GERHARD GANSCHOWNAK a kötethez írt tartalmas bevezetőjéből (VII—IX) megtudjuk —, de jelentős művek egész sora kapcsolja őt a tágabb értelemben vett finnugrisztikához, így nem csoda ha 60. születésnapja alkalmából nyolc nemzeti finnugrisztikával foglalkozó tudósai köszöntötték az ismertetendő emlékkönyvvel. Az említett bevezetőből azt is megtudhatjuk, hogy Fromm professzort a háború vetette Finnországba, majd a német nyelv fiatal lektoraként évekig élt ott. Bizonyára a finnországi tartózkodás alakította ki benne a finn kultúra iránti személyes vonalmat, amely aztán számos kiváló művet eredményezett. A bevezető is, a kötet végén közölt munkásságjegyzék (447—453) is arról győz meg bennünket, hogy Hans Fromm egyike a korunkban oly sajnálatosan ritka polihisztoroknak, aki nem korlátozta tevékenységét egy tudományág valamely szűk részterületére, hanem munkásságával a finn kultúra és a finnugrisztika széles területeit fogta át. A munkásságjegyzék tanúsága szerint önálló tanulmányokat írt a finn nyelv régi germán jövevényszavairól, a finn adverbiumokról, a lapp északi jövevényszavairól, finn irodalmi és népköltészeti témákról. Írt számos ismertetést a finn irodalommal, nyelvészettel és finnugrisztikával foglalkozó művekről. Sokat fordított finnről németre, ezek közül kiemelkednek Kalevala fordítása és kommentárjai. Írt finn nyelvkönyvet németek számára. De a sort még folytathatnánk! Ha ehhez még figyelembe vesszük, hogy milyen fontos szerepet játszott a müncheni finnugor tanszék megalapításában és németországi finn lektorátusok létesítésében, akkor túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Hans Fromm már eddig több ember munkáját végezte el. Kívánjuk neki, hogy ilyen irányú tevékenységét eredményesen és jó egészséggel folytathassa még hosszú évekig!

A Fromm emlékkönyv az említett bevezetésen és munkásságjegyzéken kívül 33 vezető finn német, magyar stb. finnugrista tanulmányát tartalmazza a nyelvészet, a néprajz és az irodalom köréből. A legtöbb tanulmány (szám szerint 13) finn nyelvi kérdésekkel foglalkozik, 12 szerző az uralisztika általános kérdéseit, illetve egyes uráli nyelvek problémáit tárgyalja, 5 cikket a néprajz, 3-at pedig az irodalomtudomány kérdéseinek szentelt szerzője. A feldolgozott témák skálája tehát méltó a jubileumhoz, s úgy vélem — bár 33 cikk színvonalát egységesen megítélni nagyon nehéz — méltó hozzá a tanulmányok színvonala is. A kötet szerzőiről általában elmondható, hogy fontos, lényeges, érdekes tárgyakat választottak kutatásaik témájaként, így a legtöbb cikk az olyan olvasó érdeklődését is felkeltheti, akinek szakterületétől a cikk tárgya távol esik. Én magam is nagy érdeklődéssel olvastam a kötet olyan tanulmányait, mint pl. a finn partitívus használatairól, az obi-ugorok ló- és kutyatartásáról vagy Petőfi izlandi fordítójáról szólók, pedig ezek a kérdések érdeklődési körömtől többé-kevésbé távol esnek.

Mielőtt azonban rátérnék a tanulmányok részletesebb ismertetésére, néhány szót szeretnék szólni a kötet külső formájáról és technikai megoldásáról. A külső borító esztétikus, hasonló a sorozat első két kötetéhez. A nyomás közvetlenül a gépelt kéziratról történt ofszet eljárással. Jó bizonyítéka ez a kötet annak, hogy ofszet technikával is lehet szép, jól olvasható könyvet csinálni. (Hazai kiadóink is megfontolhatnák ennek a technikának az alkalmazását, akkor talán nem kellene egyes tudományos művekért megfizethetetlen, ezer forintot fölülű árat kérni.) Csak a nyelvi adatok (vogul, osztják stb.) közlése nem sikerült a legjobban az alkalmazott nagyobb betűtípus miatt, valamint az észti ő fölötti mellékjel kelt egy kissé nyomasztó hatást. Reméljük, a jövőben ezek a kis technikai problémák is megoldhatók lesznek. Sajtóhibát meglepően keveset találtam, s ez is, valamint az egész kötet gondos szerkesztése Erhard Schiefer munkáját dicséri.

Kellő hozzáértés hiányában, valamint terjedelmi okokból sem vállalkozhattam arra, hogy a kötet valamennyi tanulmányát részletesen ismertessem és bíráljam. Talán megbocsátható a recenzensnek, ha egyéni érdeklődése alapján választja ki az ismertetésre kerülő tanulmányokat. Ez a kiválasztás tehát önmagában nem értékítélet, hanem inkább a recenzens korlátait tükrözi. A kötetben a tanulmányok a szerzők neve szerinti abc-rendben vannak elhelyezve, én azonban megpróbálkozom valamiféle tematikai csoportosítással.

A finn nyelvvel foglalkozó cikkek közül, a hagyományos sorrendnek megfelelően elsőnek említtem LIESELOTTE SCHIEFER tanulmányát (Phonotaktische Restriktionen im

Konsonantismus des Finnischen, 315—324), amelyben a szerző a finn mássalhangzók előfordulását és kapcsolódási lehetőségeit vizsgálja. Részletesen foglalkozik az 1. és 2. szótág határán fellépő kéttagú mássalhangzó-kapcsolatokkal. Szótári anyag alapján 60-féle ilyen mássalhangzó-kapcsolatot regisztrál és részletes statisztikai vizsgálatok alapján arra az eredményre jut, hogy a kapcsolatok döntő többségében (54 esetben) a kapcsolatnak legalább egyik tagja dentális mássalhangzó. Kár, hogy az egyes kapcsolatok frekvenciáját nem közli, így ugyanis a ritka mássalhangzó-kapcsolatok is ugyanolyan súlyral szerepelnek statisztikájában, mint a gyakoriak. Jó lenne hasonló vizsgálatokat végezni más finnugor nyelvekre is. Az így kapott eredményeket összehasonlítva megállapításokat tehetnénk az alapnyelvi mássalhangzó-kapcsolatok jellegével kapcsolatban is. Ez azért lenne fontos, mert az etimológiai anyagban némelyik feltételezett alapnyelvi mássalhangzó-kapcsolatra nincs biztos példánk, így a más úton kapott adatok módosíthatnák ezekre vonatkozó ismereteinket.

OSMO IKOLA (Hiukan sanaluokkien yleisyysuhteista suomen murteissa ja kirjakeieissä, 79—86) a turkui mondattani archívum anyaga alapján számítógéppel készített szófaji statisztikát közöl. Cikkének legfontosabb tanulsága, hogy a finn nyelvjáráskokban nagyobb a partikulák aránya, mint az irodalmi nyelvben, amely viszont a főneveket használja nagyobb számban. Ez persze részben a feldolgozott szövegek műfaji jellegével is magyarázható. Ikola cikkére azért is szeretném felhívni a figyelmet, mert tudományágunkban egyelőre ritkaságszámba megy a számítógépek felhasználása, holott jelentőségük az élet minden területén, így a tudományos kutatásban is napról napra nő. Természetesen nem azért kell(ene) szorgalmaznunk a számítógépek használatát a finnugrisztikában, mert „divatba jöttek”, hanem azért, mert új távlatokat nyithatnak meg tudományágunk előtt, olyan vizsgálatokat végezhetünk el velük gyorsan, amelyek manuális módszerekkel túl sok időt vennének igénybe, rövid idő alatt elméletek és modellek százait próbálhatjuk ki segítségükkel. Ehhez természetesen ki kell dolgozni a megfelelő módszertant (algoritmusokat, programokat), s ez nem lesz könnyű, de megoldható.

WOLFGANG RAIBLE terjedelmes tanulmányának (221—268) címe (Sind die Freunde der finnischen Sprache zahllos oder sind sie einfach nur ungebildet?) első pillanatra meghökkentőnek tűnik. Csak a mondat később (226) megadott finn eredetije: *Ovatko suomen kielen ystäviä lukemattomat vai ovatko vain lukemattomia?*, ez a szójáték, amely magyarra sem fordítható le, teszi érthetővé a címet. Arról van szó, hogy a *lukematon* szó jelentése az első esetben 'számátalan', a másodikban 'tanulatlan', és a jelentés különbözősége okozza, hogy az állítmányként használt szó nominatívusban vagy partitívusban áll-e. A továbbiakban a szerző részletesen elemzi, hogy mikor áll nominatívusban és mikor partitívusban az állítmányi névszó, majd megállapítja, hogy nem lehet egységes magyarázó elvet találni a partitívus használatára, de vannak bizonyos szabályosságok. Raible legfontosabb megállapítása talán az, hogy a vonatkozó szabályok hierarchiát alkotnak, tehát fellépésük sorrendje kötött. Úgy vélem, a kutatásnak ezen az úton kell továbbhaladnia ahhoz, hogy a finn partitívus használatának bonyolult és a finnül tanuló külföldieknek annyi problémát okozó problémáját megoldja. Természetesen felmerülhet az a kérdés is, hogy a probléma egyáltalán megoldható-e? Vagyis megadható-e minden esetben valamilyen szabály? Az is elképzelhető ugyanis, hogy a született finnek sem használják mindig következetesen a partitívust, hanem a használat még egy személy beszédében is ingadozik. A probléma felderítésében nagy segítséget jelenthetne a fent említett turkui mondattani archívum anyagának ilyen irányú feldolgozása.

Az etimológiai cikkek közül HARTMUT KATZÉ (kainalo 109—116) szeretném kiemelni. Katz a finn *kainalo* 'Armhöhle' ~ m. *hónalj* 'Achselhöhle' stb. alapalakjául az MSzFE-től eltérően U **kaje* alakot tesz fel, amelyből az eddig ?-lel idevont szamojéd alakok jól magyarázhatók. A finnugor nyelvekben jelentkező -n-t Katz genitívus ragnak tartja. Tehát FU **kaje* 'Achsel, Schulter' + -n (Gen.) + -*ala* 'Unteres' összetételt tételez fel. Magyarázata elfogadhatónak tűnik, bár valószínűségét nagyban növelné, ha más hasonló összetételeket is ki lehetne mutatni a FU alapnyelvből.

Az uralisztika általános kérdéseivel a kötetben tulajdonképpen csak HAJDÚ PÉTER (Über Versuche der Gruppierung der uralischen Sprachen, 49—65) foglalkozik. Kritikaileg ismerteti az eddigi felosztási kísérleteket Castréntől napjainkig, rámutat hibáikra s megállapítja, hogy különösen a lapp nyelv elhelyezése, a volgai és az ugor egység (és alapnyelv) megléte problematikus. Hajdú mind a volgai, mind az ugor egység meglétét tagadja, s az előbbit illetően egyet is érthetünk vele, de az utóbbi esetében — úgy tűnik — a tudomány még nem mondta ki a végső szót. Hajdú egyelőre nyolc csoportra osztja az uráli nyelveket (62) és különböző alakú síkidomokkal ábrázolja a csoportokat. Nem egészen világos, és a szövegből sem derül ki, hogy az egyes síkidomok formájának és elhelyezésének van-e valami jelentősége. Cikke végén a szerző felveti egy 150—200

kérdésből álló tipológiai kérdőív elkészítésének lehetőségét, amely többek közt az uráli nyelvek egymás közti kapcsolatairól is képet adna és a jelenleginél több szempontú osztályozást tenne lehetővé. Úgy vélem, hogy ez a vizsgálat is alkalmas lenne a számítógépes feldolgozásra, különösen a nyelveken belüli és nyelvek közötti összefüggések feltárását illetően. Mindenesetre nagy érdeklődéssel várjuk a kérdőíves kutatások megindulását és konkrét eredményeit.

LAKÓ GYÖRGY (Methodische Neuerungen und prinzipielle Stellungnahmen ungarischer Sprachforscher im 19. Jahrhundert, 181—194) mint az utóbbi időben többször, ismét tudománytörténeti témát választott. Ez azért örvendetes, mert a finnugrisztikában a tudománytörténet mind ez ideig a kevésbé kutatott részterületekhez tartozott, s feltehetőleg ennek következménye volt az, hogy Sajnovics, Gyarmathi, Révai, Budenz és mások élenjáró munkássága máig sem vált az egész nyelvtudomány közkincsévé. A szerző ezúttal Révai, Riedl, Szende, Hunfalvy és Budenz tevékenységét vizsgálja s részletes elemzés után megállapítja, hogy sokszor kifejezetten modern nézetek jelentkeznek náluk.

MIKOLA TIBOR (Zur Frage der Pluralzeichen im Jurak-samojedischen, 195—200) a jurák többesjelek kérdésével foglalkozik. A Nom. Pl. és a Gen. Pl. -? elemét eredeti *-t többesjelre vezeti vissza, az Acc. Pl.-ban és a Gen. Pl.-ban eredeti *-j-vel számol, amely szerinte a Gen.-ből került át az Acc.-ba. A *-j suffixum eredetéről adott magyarázata érdekes lehetőségeket vet föl, de — úgy vélem — a kérdést még nem tarthatjuk lezártnak.

J. A. TAMBOCEV (Experimentalphonetische Untersuchungen zum wogulischen Vokalismus, 367—372) adatokat közöl a vogul magánhangzók gyakoriságáról (az ismert vogul költő Juvan Sesztalov versei alapján), valamint ismerteti a vogul magánhangzók röntgensugaras és akusztikai vizsgálatát. Sajnos az utóbbi kettővel kapcsolatban nagyon kevés konkrét adatot közöl (a röntgenfelvételek alapján a vogul hosszú magánhangzók képzéshelyeinek meghatározását, az akusztikai vizsgálatból pedig 3 rövid és 3 hosszú magánhangzó formánsait), holott mint beszámolójából kiderül, vizsgálatai jóval szélesebb körűek voltak. Reméljük, hogy hamarosan sort kerít többi adatának közlésére is. Erre annál inkább szükség lenne, mert a vogulból a legtöbb finnugor nyelvhez hasonlóan alig állnak rendelkezésre kísérleti fonetikai adatok.

A nem nyelvészeti tárgyú cikkek közül csak kettőt szeretnék megemlíteni. VÉRTES EDITÉ (Der Hund und das Pferd in der Volksdichtung der Obugrier, 417—432) egyrészt azért, mert cikkével nemcsak a tudós Hans Frommot, hanem a kutyabarátot és kutyaszakértőt is üdvözölni kívánja, másrészt mert lelkiismeretes alaposággal minden helyet összegyűjtött az obi-ugor népköltészetből, amely a kutyával és a lóval kapcsolatos, mintát adva ezzel más hasonló vizsgálatok számára. Az ilyen kutatások művelődéstörténeti jelentőségét pedig talán fölösleges is külön bizonygatni.

ULRICH GROENKE tanulmánya (Steingrimur Thorsteinsson und Alexander Petófi, 37—48) számunkra, magyarok számára azért különösen érdekes, mert arról számol be, hogy milyen nagy érdeklődéssel kísérték az izlandiak az 1848—49-es eseményeket. Bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy Steingrimur Thorsteinsson (1831—1913) Izland nemzeti költője és neves műfordító az 1880-as években számos Petófi-verset fordított le izlandi nyelvre, amelyek közül néhányat Groenke be is mutat. Sokszor panaszkodunk, hogy irodalmunkat, mint a kis népek irodalmát általában, nem ismerik eléggé külföldön. Kétszeresen kell tehát örülnünk az ilyen pozitív ellenpéldáknak.

Végül felsorolásszerűen szeretnék még, megemlíteni néhány tanulmányt, amelyek különböző finnugrisztikai kérdésekkel foglalkoznak: KARL BOUDA (Tschuktschisch und Uralisch. III, 29—35) összesen 40 csukcs-uráli etimológiát közöl, az azonban a szócikkek-ből nem derül ki, hogy kölcsönzésekről vagy ősi egyezésekről van-e szó; HONTI LÁSZLÓ (Vokalwechsel in gegenwärtigen Surguter Mundarten des Ostjakischen, 71—78) a szurguti osztják nyelvjárások vokalizmusát és a magánhangzók váltakozásait ismerteti; KÁLMÁN BÉLA (Das wogulische Schicksalalied, 87—98) a vogul sorsénekekkel, KISPÁL MAGDOLNA (Das uralische Verbalnomensuffix *-m im Ungarischen, 117—128) az uráli *-m képző magyar folytatóival, JORMA KOIVULEHTO (Baltisches und Germanisches im Finnischen: die finn. Stämme auf -rte und die finn. Sequenz VrtV, 129—164) a finn egyes balti és germán jövevényszavaival foglalkozik; PAAVO PULKKINEN (Autonomien ajan fennistikka ja sen merkitys, 211—220) a tized század fennisztikájának (és az ezzel akkor még szorosan összefonódott finnugrisztikának) történetéről ad jó áttekintést; RALF-PETER RITTER (Zur urostseefinnischen sog. langen Affrikata, 295—300) a balti finn affrikátákról, SEPPO SUHONEN (Über die Beziehungen zwischen dem Finnischen und den estnischen Küstendialekten, 357—366) a finn és az észti parti nyelvjárások kapcsolatairól szóló cikkével gazdagította a kötetet.

A Fromm-émlékkönyv ilyen szemelvényes bemutatásával is sikerült talán képet adnom arról, hogy milyen változatos témák szerepelnek az egyes tanulmányokban, hogy a finnugrisztika milyen fontos és aktuális kérdéseivel foglalkoznak a szerzők. Az elkövetkező években sokszor fogunk hivatkozni erre a kötetre, sokszor fogunk idézni belőle, s adhatnak-e kollégái ennél szebb ajándékot egy tudósnak?

CSÚCS SÁNDOR

Études Finno-Ougriennes XIII.

Budapest-Paris 1976. 278 l.

A franciaországi finnugor folyóirat szerkesztősége az első lapon köszönti AURÉLIEN SAUVAGEOT-t a finnugor nyelvtudomány egyik legrégebbi kiváló művelőjét, aki 1977-ben töltötte be 80. életévét, és aki 75. éves koron túl még olyan alapvető művel gazdagította tudományunkat, mint az *Elaboration de la langue finnoise*. A. Sauvageot a magyar, a finn és a finnugor nyelvészetnek az egyik legjobb ismerője és ismertetője, az EFOu.-nek és számos más folyóiratnak ma is aktív munkatársa.

A folyóirat e kötete ismét számos igen értékes tanulmányt tartalmaz, és némelyik közülük figyelemre méltó vitacikk. Az első két tanulmány az agglutináció kérdéssel foglalkozik. R. AUSTERLITZ (*L'agglutination dans les langues de l'Eurasie septentrionale*) megállapítja, hogy nyelvcsaládoktól függetlenül húzódik Eurázsia északi részén egy agglutináló nyelvekből álló övezet, amelynek tagjai az uráli és az altaji nyelvek, a jukagir és a gilják (délebbre a koreai és a japán). Ezt az övezetet mindössze a nem agglutináló két szakítja meg. Az övezetet nem-agglutináló nyelvek határolják, mint délnyugatról az indoeurópai nyelvek, keleten pedig az eszkimó és a luoravetlan (csukcs-korják-kamcsadál). Ha azonban elfogadjuk azt a szóföldrajzi tapasztalatot, hogy a peremnyelvjáratok (-nyelvek) régiesebbek, a belső mag újítóbbról, akkor feltehetjük, hogy a mai agglutináló övezet valaha nem volt agglutináló, tehát az agglutináció újítás eredménye. Ezek szerint az uráli, altaji, jukagir lehetnek eredetileg nem-agglutináló és később váltak azzá. Hivatkozik W. STEINITZ felfogására, amely szerint az uráli alapnyelvben lehettek paradigmatis magánhangzóváltozások, és hasonló helyzet feltevése jogosult a japán nyelv őseiben is.

M. KORHONEN (*Le Finno-Ougrien commun était-il une langue agglutinante? Que peut-on retenir des reconstructions historico-linguistiques?*) azt fejtegeti hogy a mai finnugor nyelvek közül számosban vannak ugyan flektáló vonások, de ezeket nehéz közös őre visszavinni. Ezért mindet későbbi fejleménynek tartja a mai finnugrisztika, az uráli alapnyelvet pedig minden élő uráli nyelvnél tisztábban agglutinálóknak. Az alapnyelvet a mai rokon nyelvekből vonták el, és így azokból a mai nyelveket le lehet ugyan vezetni, de lehetséges, hogy a kikövetkeztetett nagyon eltér az egykori valódi alapnyelvtől. Így inkább a szinkron nyelvészet metanyelve, mintsem nyelvtörténeti stúdium.

P. AALTO (*Kara-kala le Poisson*) a pahlavi forrásokból és az Avesztából ismert mitológikus *Kara* ~ *Kar* óriáshal nevének eredetéről ír. Szerinte ez az uráli **kala* '(valamilyen) hal' átvétele. Az iráni források a *Ranĥā* vagy *Rasā* vidékére helyezik a hal hazáját. Ez pedig a Volga egykori neve, a mitológikus óriáshal meg a 'viza' elnevezése lehetett. Az iránból a szó átkerült török nyelvekbe is *Kär-balyq* stb. alakban.

T. KUNNAS (*La Littérature de Guerre Finnoise entre 1939—1963*) a finn téli és utóháború (1939—1945) irodalmi ábrázolásával foglalkozik az említett korszakban.

M. DEKYEKER — E. RAJANDI (*Rapports Onomastiques entre la France et l'Estonie*) a — főleg középkori — francia-észti névadási párhuzamokkal és egyes későbbi francia hatásokkal foglalkozik a névtan területéről.

E. KANGASMAA-MINN (*Les Rapports Temporels dans le Système Verbal du Tchémisse*) a cseremis nyelv igeragozásában mutatja be, hogyan jelölhető az egyidejűség, előidejűség, a folyamatosság és a bevégezettség egyszerű és összetett igealakokkal.

V. BAITSCHYUA (*Instrumentalphonetische Beiträge zur Untersuchung der Sprachmelodie und des Wortakzentes im Tschheremissischen*) kísérleti fonetikai eszközökkel vizsgálja a cseremis szóhangsúlyt és a beszéddallamot. Végső következtetése az, hogy a cseremis intonáció — bár sokban hasonlít a török és más altaji nyelvekéhez — észrevehetően megőrzi a feltehető finnugor kori első szótagi hangsúlyozást.

A. SAUVAGEOT (*Le Problème de la Parenté Ougrienne*) egy már többször érintett, de itt először részletesen kifejtett kérdést tárgyal. Kétségbevonja — nagyon súlyos érvekkel — az „ugor” csoport meglétét az uráli ill. finnugor nyelvcsaládon belül. Sorra veszi a Décsy-tól (*Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*) felhozott 15

nyelvészeti érvet az ugor együttélés bizonyítására. A közös szókincesen — különösen a lótarásra vonatkozóan — kívül alig találni nyomós érvet, mert az egyezések egyrészt más finnugor nyelvekben is föllelhetők (pl. a *t* locativus), tehát nem ugor kori fejlemények, másrészt külön nyelvi változások is lehetnek. Végül sorra veszi a magyar és az obi-ugor nyelvek közti lényeges különbségeket, amelyek vagy a magyart, vagy a vogul-osztjákat kapcsolják más uráli nyelvekhez. Mivel a nyelvtani és hangtani egyezések csekély száma nem indokolja egy másfél évezredes ugor együttélés meglétét, a szókincesbeli egyezések okát más módon kell majd — szerinte — megmagyarázni.

G. GANSCHOW (Das palatale Trigon in der ob-ugrischen Vokalgeschichte) RÉDEI és HONTI feltevésével szemben a STEINITZ-féle obi-ugor magánhangzó-rendszert védi saját kiegészítéseivel (*e, ě*). Fejtegetéseit számos, a DEWOS-ból vett etimológiával támasztja alá.

D. CREISSELS (Note sur le Statut des Relateurs de Groupe Nominal et des Éléments de Dérivation dans les Structures Morphosyntaxiques du Hongrois) e hosszú című tanulmányában a magyar névszói viszonyítókat próbálja leíró rendszerben csoportosítani. Gyakran más nyelvekkel is (francia, orosz, szerb-horvát) párhuzamba állítja őket. Osztályozása a következő: (A) Összetett viszonyítók, pl. *-n dt, -hoz képest*. (B) Egyszerű viszonyítók: 1. önállók, pl. *alatt, miatt; alapján, érdekében*; 2. toldalékok: a) nem illeszkedő változatlan tövel: *-kor, -képp(en), -ként* és változó tövel: *-ig, ért*; b) illeszkedők (az *-a, -e* tövet mind nyújtják), egyébként változatlan a tö pl. *-ból ~ -ből*, hangvesztő tövel: *-ul ~ -ül*, pl. *fészkül, alkalmul, a v-s tövel járó -on ~ -en ~ -ön: tavon, fűvön*, valamint a sok tóváltozással járó *-t*.

BÁTORI I. (Zur Syntax der Koordination im Ungarischen: ein generatives Modell) a magyar mellérendelés szórendjének szabályait próbálja generatív módszerrel megállapítani.

ERDŐDI J. (Noms de Mois Profanes et Chrétiens en Hongrie) gazdag képzőművészeti anyaggal illusztrálja, tárgyalja a régi magyar hónapneveket, összefüggéseiket az egyházi ünnepekkel, az állatöv jegyeivel, az időjárással és a mezőgazdasági munkával.

SZEMERÉNYI O. („Südwestiranische” Lehwörter im Ungarischen und Türkischen) tanulmánya egy kevésbé ismert 1951-ben megjelent cikk újralenyomata a szerző kiegészítéseivel. A szerző néhány töröknek tartott jövevényszavunk: *tanú, teg(nap), ölyv, szó, szavárd, egy(ház)* iráni származását bizonyítja, és megerősíti *tej* szavunk iráni eredetét.

GINTER K. (Les Contrastes Finno-ougriens et Indo-européens dans l’Enseignement de la Langue Hongroise) néhány gyakorlati tanácsot ad a magyar nyelv bizonyos alakjainak (*-lak ~ -lek, dolgoznia kell* stb.) tanításához.

A Chronique rovatban A. SAUVAGEOT Étienne Decaux-ról, J. GERGELY pedig Géza de Rohan Csermákról, a folyóirat elhunyt munkatársairól emlékezik meg.

A kötet a következő könyveket ismerteti (zárójelben az ismertető neve): Veden vilja (A. KOKKO-ZALCMAN), A. HAKULINEN: Soumen kielen generatiivista lauseoppia (Uő.), Karjalainen—Vértes: Südostjakische Textsammlungen. MSFOu. 157 (E. SCHIEFER), KÁLMÁN B.: Chrestomathia Vogulica. 2e éd. (L. SCHIEFER), HONTI L.: System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes and der Tawda (KERESZTES L.), Études contrastives sur le français et le hongrois (KÁLMÁN B.), MUNKÁCSI P. Cs.: Irodalmi hanglemezek Magyarországon (OLÁH T.), MÉSZÁROS I.: Oskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról (ERDŐDI J.), M. BRANCH: A. J. Sjögren. MSFOu. 152. (G. OSIER).

KÁLMÁN BÉLA

Wolfgang Schlachter—Gerhard Ganschow: Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830—1970

Redaktion: CHRISTOPH GLÄSER. Band II. Gemein-Uralisch, Gemein-Finnischugrisch, Ostseefinnisch, Finnisch. 1. Lieferung. Wilhelm Fink Verlag, München 1979. 200 l.

Van néhány olyan nagyszabású, szükséges és értékes tudományos vállalkozás, amely jellege, műfaja miatt — többnyire subjektív s kisebb mértékben objektív okokkal magyarázhatóan — nehezen jut el a kiteljesedésig. A filológiában ilyenek a kritikai életmű kiadások, a többkötetes lexikonok és enciklopédiák s egy-egy tudományág teljesnek szánt bibliográfiái. A kezdet általában biztató. Rendszerint egy kicsiny, lelkes és kitűnő szakemberekből álló csoport (vagy olykor csupán egyetlen specialista) elkészíti a tervek,

biztosítja (megszerzi, kijárja, kikilincseli) a szükséges anyagi fedezetet (szemhatárán belül tartva a majdani utolsó kötetet is, de nem gondolva az olajválságra), nagy lendülettel és lehetőleg sok külső munkatárssal megkezdni az anyaggyűjtést, forrásjegyzéket állít össze, cédlázási és szerkesztési alapelveket rögzít. Majd . . ., a vártnál sokkal nagyobb erő-, idő- és energia-ráfordítás árán a munkát el is jut az első kinyomtatott kötetig, az első néhány közreadott füzetig, de ekkor már érzékelhető a megtorpanás, megfigyelhetők a kifulladás jelei. Tulajdonképpen tragédia ez, olyan tragédia, amelynek bekövetkezésével a vállalkozás megszervezőjének eleve számolnia kell, de egyben olyan tragédia is, amely nélkül nincs tudomány. Elkerüléséhez a szakma minden művelőjének össze kellene fognia (ami idealisztikus elképzelés!), megtörténetekor pedig nem az értetlenség elmarasztaló szavait kellene hangoztatni, hanem a tanulság levonása mellett a tiszteletadás lenne az ildomos (ilyent várni viszont naivitás!).

Mindezt előre kellett bocsájtanom az ismertetendő mű kapcsán. Az uráli nyelvtudomány bibliográfiája eleve a lehetetlent kísérti meg, hiszen teljes bibliográfia nem létezik, a teljesség igénye nélkül viszont nem szabad hasonló vállalkozásba kezdeni. A göttingeni egyetem Finnugor Szemináriumának a közelmúltban nyugalmazott igazgatója, WOLFGANG SCHLACHTER professzor akkor (a hatvanas évek fordulóján) indítványozta e munka elkészítését, amikor a finnugrisztika valóban nemzetközi tudománnyá vált, s a rendszeresen megrendezett Nemzetközi Finnugor Kongresszusok fórumain a világ valamennyi finnugristája kapcsolatba kerülhetett egymással. Schlachter olyan feladat megoldását határozta el tiszta hittel, optimizmussal s nagy munkakedvvel, amelynek elvégzése a finnugrisztika „vezető hatalmainak”, azaz Magyarországnak, Finnországnak, ill. a szovjet finnugristák közösségének volt régi, de nem törlesztett adóssága, lett volna becsületbeli kötelessége. A szükséges feltételek itt eleve adottak lettek volna intézményekben, szakemberekben, hagyományokban, könyvtárakban, sőt tapasztalatokban is. A felsoroltak zöme viszont mindig is hiányzott Göttingenben (s egyáltalában a fenti országok határain kívül mindenütt), ahol csak az — egyébként nem elhanyagolható jelentőségű — akarat, elképzelés és a pénz (!) volt biztosítva a terv megvalósítására.

Az elmondottakból a filológia dramaturgia sejtetheti — ha nem is a végkifejletet, de a fejleményeket. — A munka nemzetközi közreműködéssel megindult. Sok volt a döccenő, a kényszerzünet, a félreértés, a pénz — terven felül — fogyott, olvadozott, de a munka első kötetének öt füzete — legfőképpen Schlachter vasakarátának és kitartásának köszönhetően — napvilágot látott. Sőt, ezúttal már a második kötet első füzetét ismer-tethetem, s tudomásom szerint hamarosan kezünkbe foghatjuk e kötet második füzetét is.

Az első kötetet (pontosabban annak az azideig közreadott kétötödét) BÜKY BÉLA ismertette (NyK 77: 243—247), s — részben — ennek alapján olvasóink tudják, hogy az öt füzet a magyar nyelvtudományra vonatkozóan közel 27 000 (!) tételt, bibliográfiai leírást tartalmaz.

A második kötetben — túl az általános uráli és finnugor adatokon — a finnségi nyelvekre kerül sor, az első füzetben a kis balti-finn nyelvekre s részben a finnre is, a továbbiakban pedig folytatólagosan a finnre majd az észtre.

Nem kifogásokat, inkább észrevételeket szeretnék itt megfogalmazni. A bibliográfia koncepciójának kialakításakor talán tekintetbe lehetett volna venni, hogy a magyar, a finn és az észti nyelvtudomány eredményei általában könnyebben hozzáférhetők a szakember és minden érdeklődő számára, mint a kis finnugor nyelvek, amelyeknek szakirodalmát fehér foltok tarkítják a tudomány térképén. Magyar, finn és észti viszonylatban — ha egyelőre még nem is teljes — de számos különféle célú, jellegű bibliográfia, mutató már eddig is rendelkezésre állt a kutatóknak, sokkal indokoltabb lett volna ezért az eleinte valóban jelentős szellemi és anyagi erőket arra koncentrálni, hogy először a kis uráli népek nyelvvel kapcsolatos bibliográfiák álljanak egybe. — Nem használatlanok és nem használhatatlanok persze a „magyar füzetek” sem, sőt ritka, régi folyóiratok, iskolai évkönyvek és egyéb kiadványok olyan cikkeire hívják föl a figyelmet, amelyek talán sohasem kerültek volna egyébként a kutatók szeme elé. Ennek ellenére e „Lieferung”-okban sokkal könnyebb felfedezni a hiányokat, a hibákat, rögtön kifogásolni lehet a téves tematikai besorolást. És éppen ezért élesebb és jogosabb bírálattal lehet illetni az összeállításokat, hisz az adatok könnyebben hozzáférhetők és ellenőrizhetők. Egészen más lenne a bibliográfia megítélése — az esetleges hibák, elírások ellenére is —, ha pl. a szamojéd vagy az obi-ugor nyelvekkel indít, s a világ elé tárja az e nyelveket illető és megismerhető szakirodalmat.

A tervben nyilvánvalóan ezeknek a füzeteknek a kiadása is helyet kapott, s adja isten, hogy meg is jelenhessenek valamikor. De bekövetkezett az, amit az ismertetés elején sejtettem. Állandóan csökken a munkatársi gárda, hanyatlott a munkakedv és az

érdeklődés is, gond mutatkozik a további füzetek szerkesztésénél, a munkálatok anyagi fedezetét is mind nehezebb előteremteni, s az eddigi támogatók közül egyesek kerékkötőkké „minősültek át”. A múlt idő a szerkesztési elveket is kikezdi, erőteljesebbek a bibliográfiával kapcsolatos kritikái hangok, több a fenntartás, s a vállalkozás elindítója (a munka, a gondok és a szerkesztés jelentős hányadát átvállaló G. GANSCHOWVAL együtt) hovatovább magára maradt. S ahogy ez — szinte törvényszerűen — történni szokott: mások és máshol lekörözik az úttörőt, s jobb feltételek birtokában, többen, célszerűbb munkával és szűkebb körben mozogva előbb hoznak tető alá egy munkát; később kezdve előbb fejeznek be nevezetesen egy bibliográfiát. Az észt nyelvészek 1976-ban Tallinnban közreadott kötete (Bibliographia Uralica) a szovjet finnugristák 1918 és 1962 között elért eredményeiről ad számot — közel ötezer tétellel. Ez sem teszi azonban fölöslegessé a Göttingenből (és Münchenből) irányított, időben és térben is tágabbra, teljesebbre képzelte munkát, miként ezt a legújabb füzet is igazolja. A második kötetnek minden bizonnyal ez a legértékesebb s majd a későbbiekben is leggyakrabban forgatott füzete, mivel a kis balti-finn nyelvek együtteséről, a karjalai, az inkeri, a livs és a vót nyelvről hasonló összeállítás ezideig nem készült. S. HALTSONEN vót (JSFOu. 66: 1—14), E. VÄÄRI liv (FUF 39: 139—148) és I. A. SZELICKAJA inkeri (SFU 1: 302—306) bibliográfiája más jellegű. A tematika itt is gazdag és sokrétű, a felosztás logikus, áttekinthető, a nyelvész mellett a történész, a művelődéstörténet és az irodalom kutatója is haszonnal forgathatja ezt a füzetet, amely többek között tudománytörténeti adatokat is tartalmaz, felsorolja a folklórkiadványokat, s számot ad az e nyelveken megjelent — könyvritkaságoknak tekinthető — tankönyvekről is.

Az ismertetésekben szokásos hibakereséstől (s ezek felsorolásától) a magam részéről eltekintek, mert bár akad néhány elírás, nem ezek jellemzik a recenzált munkát.

Az egész bibliográfia múlthatatlan és felülmúlthatatlan érdeme az, hogy az eredeti nyelvű címek mellé odaállítja azoknak német fordítását is, s ilyképp a szó szoros értelmében valóban bekerülnek a legkisebb (köztük a kihalófélben levő) uráli nyelvek is az egyetemes nyelvtudomány vérkeringésébe. Ez a bibliográfia a világ valamennyi nagy könyvtárába elkerül, s hírt ad ott addig soha nem hallott, nem ismert népekről, nyelvekről, kultúrákról. Esetleg érdeklődést is kelt!

Befejezésként csak azt kívánom: bár valósulna meg teljességében a terv, s jelenne meg a bibliográfia befejező füzete is úgy, hogy a kezdeményező és a spiritus rector egészében élje meg a betetőzést, fogadva az uralisztika valamennyi művelőjének tiszteletteljes köszönetét és őszinte háláját.

ДОМОКОС ПÉТЕР

Вопросы удмуртского языкознания

Выпуск третий. Сборник статей. Ижевск 1975. 241 л.

Az Izsevszokban megjelenő sorozat első kötete 1959-ben, második kötete 1973-ban (I. CSÚCS SÁNDOR: NyK 77: 256—259), negyedik kötete pedig 1976-ban jelent meg. A harmadik kötet kicsit megkésétt ismertetését korántsem az illendőség avagy a könyv nehezen hozzáférhetőségét előidéző 500-as példányszám teszi szükségessé, hanem az a tény, hogy a harmadik kötet mind a benne szereplő cikkek és tanulmányok számánál, mind pedig (és főként) tartalmánál, sokoldalúságánál fogva jelentős állomás az udmurt nyelvtudomány történetében. A közlések többsége újdonságával biztosítja, hogy erre a cikkgyűjteményre még sokat és sokszor fogunk hivatkozni. A kötetet a Советское финно-угроведение 1976/4. számában hasonlóképpen méltatta E. A. IGUSEV és V. A. LJASEV.

A kötet 17 cikke közül az első V. M. VAHRUSEV Первая грамматика и развитие удмуртской лингвистики (3—23) c. írása, amelyet három nagyobb részre oszthatunk. Az elsőben ismerteti és méltatja az első udmurt grammatikát (1775), foglalkozik a szerzőség körül támadt vitával (I. erről részletesen CSÚCS SÁNDOR: NyK 79: 384—387). Pucek—Grigorovics szerzőségét tulajdonképpen csak V. I. ALATIRJEV vonja kétségbe, kollektív munkának tartván a nyelvtant. Amikor a kiadás körüli nehézségek és a grammatika szerzőjének a Pugasov-féle parasztháborúban való valamiféle kompromittálódásáról olvasunk, óhatatlanul felmerül a kérdés, biztos-e, hogy a grammatika kiadásának elhúzódsában a szerzője, nem pedig a grammatika nyelvén beszélők bűnössége a „ludas”? Lehet, hogy Pucek-Grigorovics életrajzírói az életrajzban nem az egyházi méltóság esetleges tevékenysége miatt hallgattak az udmurt grammatika megírásáról, hanem jót akartak

és az udmurtoknak még a nevét sem említették. A cikk második része az udmurt nyelvtudomány eredményeinek áttekintése, a harmadik pedig az udmurt nyelvtudomány történetének korszakolása. Mivel erről a szerző az ugyanebben a kötetben szereplő másik cikkében is ír, ennek ismertetésére ott térünk ki.

Sok érdekességet tartogat V. JE. МАЈЕР Исторические и культурные предпосылки написания первой грамматики удмуртского языка c. cikke (24—34). A szerző szerint akármely nyelv fejlődésének fontos mérföldköve, mikor kezdődik el tudományos kutatása. Véletlen-e — teszi fel a kérdést —, hogy éppen a 18. század második felében jelent meg az első udmurt grammatika? Feladatul annak tisztázását tűzi maga elé, hogy 1. milyen gazdasági-társadalmi, politikai és kulturális viszonyok közepette került sor a nyelvtan megírására és kiadására, 2. milyen mértékben volt alkalmas — emberként és tudósként — éppen Pucek-Grigorovics?

Azok, akiket érdekel a kultúra és a tudomány jelenségei mögött meghúzódó gazdasági és szociális célok, okok, indokok szövevénye, azok élvezettel olvashatják a szerző világos fejtegetéseit a 18. században gazdasági fordulatot átésző Oroszországról, az 1769 és 1775 között tett intézkedésekről a kapitalista manufaktúrák létrehozásának megkönnyítéséért (ez közelről érintette Udmurtiát is), az árucserre fellendítését, a mezőgazdaság és az ipar tudatos elkülönítését, a kézműipar fejlesztését elősegítő intézkedésekről. Mindezt a szerző az udmurt szemszögéből vizsgálja. Mindezek eredményeképpen kialakultak az állandó piacok (Udmurtia és más vidékek között), fellendült az udmurtoknál a kohászat, vagyis megjelent a kapitalizmus. Ennek függvénye volt a kultúra és a tudomány(ok) iránt tapasztalható igény. Mai magyar kifejezéssel élve művelt középkaderekre lett szüksége mind a helybeli lakosságnak, mind az abszolútizmusnak. A meginduló akadémiai expedíciók nem kerültek el a mai Udmurtiát sem, sőt, úgy tűnik, hogy előszeretettel utaztak ide (vagy át Udmurtián). Az expedíciók kiadott anyaga csak töredéke az összesnek, a nagyobb részt mind a mai napig feldolgozatlanul őrzik a levéltárak.

Az iskolákban, amelyek között a legrégebbi az 1734-ben alapított vjatkai ún. szláv-görög-latin iskola, udmurtok is tanultak. 1750 körül több nem kimondottan egyházi iskolát is alapítottak ezen a vidéken. Az oroszországi iskoláügyekben vezető szerepet játszott a régi és demokratikus hagyományokkal rendelkező, a nyugattal is kapcsolatot tartó, igényes kijevi (egyházi) akadémia. Ennek volt neveltje Pucek-Grigorovics. A szerző feltételezése szerint a jó képességű, nagytudású, széles látókörű Pucek-Grigorovicsnak a lökést a nyelvtanításra valószínűleg az expedíciók tudósai adták meg, akik megláthatták benne azt az embert, aki képes kielégíteni a gyakorlat-diktálta igényeket.

A V. Je. Majer rajzolta kép a 18. századi Udmurtiáról nagyon hihetőnek tűnik. Más kutatók is arra az eredményre jutottak, hogy a kulturális igény, a mi esetünkben az írás és olvasás, a nyelvtudás igénye jóval korábban felbredt az udmurt föld udmurt és nem udmurt lakóiban, mint azt általában eddig gondolták. Udmurtia korántsem lehetett — ezt a túlzásokba esés veszélye nélkül állíthatjuk — az az istenhátamögötti hely, amilyenné később valóban válhatott. Az udmurtokról szóló leírások nagyon ellentmondóak, de a róluk rajzolt kép tulajdonképpen csak a XIX. század közepétől vált egyre komorabbá. A nálunk visszhangot mindaddig nem kapott jubileumi kiadvány «200 лет удмуртской письменности» (Izsevszk, 1976) egyes cikkei (pl. M. V. GRISKINA О пространстве грамотности среди удмуртов в XVII—XVIII веках. 69—74) levéltári stb. adatokkal bizonyítják, hogy a XVIII. századi Udmurtia nem volt hátrányosabb és előnytelenebb helyzetben, mint az európai Oroszország bármely más része, „vidéke”. A „Grammatika” megírására és megjelentetésére megvolt tehát a helyi igény is.

M. G. АТАМАНОВ az *egra* nemzetség nevével és az udmurt településnevekben való előfordulásáról ír (Воршудные названия в удмуртской ойконимии и происхождения родового наименования Эгра. 35—41). Az *egra* az egyik legelterjedtebb *voršud*-név, amelynek története minket magyarokat közelről is érinthet, ugyanis V. I. Litkin — és most M. G. Atamanov — szerint (is) az *ugr-*, *jugra*, a régi és mai *jogra* (a komiban) és az *egra* *vorsud*-név azonos eredetű. (A Csepca vidékén élt protougur törzsek nyomát a régészek megtalálták.) Az újabb hangtörténeti kutatások támogatják a **joŋgra* > **joŋgra* > *oŋdm. joŋgra* > *jeŋgra* > *egra* fejlődést. A mai Egra településnév *j*-kezdetű formában még a múlt század végén is ismeretes volt. A jelabugai mari településnek, *žeŋgranak* a nevében a falu őslakosainak, az *egra* nemzetséghez tartozóknak a neve őrződött meg, ill. a szókezdő *j*-tatár hatásra affrikálódott. A kb. 300 évvel ezelőtt ebből a faluból a marik által kiszorított *egra*-nemzetség új faluját szintén Egrának nevezték el, de — sajnos, ennek magyarosítására a szerző nem tér ki, holott ez eddigi ismereteinknek ellentmondó adat — *vuž*, oroszul старая (эра) előtaggal látták el. (Úgy tudjuk, hogy a *vuž* -előtagú településekből rajzottak ki az újabbak, itt pedig fordított irányú elnevezésről lenne szó.)

V. M. VAHRUSEV már említett másik cikkének címe: К вопросу о формировании и развитии удмуртского литературного языка (42—55). Megállapítja, hogy az 1917 előtti korszakot mindaddig vagy nem kellőképpen értékelték, vagy még a létét is kétségbevetették. Mindkettőre szép számmal lehet találni példákat még a legfrissebbnek számító kiadványokban is. A szerző két fogalom tartalmának a tisztázását látja nélkülözhetetlennek ahhoz, hogy az udмурt irodalmi nyelv fejlődését a maga valóságában értékelhessük. Az egyik fogalom az ún. fiatal írásbeliség, mit is kell érteni a младописменные языки-n? Vahrusev is úgy gondolja, hogy V. I. LITKIN-hez hasonlóan az udмурtot az ún. старописменные языки, tehát „óírásbeliségű” népek közé kel sorolni.

Az udмурt irodalmi nyelv történetét a következőképpen korszakolja: I. A forradalom előtti korszak, ezen belül 1. a korai, 2. a kései szakasz. II. A forradalom utáni (= a szovjet) korszak, amelynek három szakasza van: 1. 1918—1938, 2. 1938—1950, 3. 1950-tól napjainkig (vagyis nála 1975-ig, a cikk megírásáig, ill. megjelenéséig).

Az I. 1. szakaszra (a 18. század második felétől a 19. század első fele) az empirikus és sporadikus jellegű kutatások jellemzőek; létrejön az írásbeliség, megjelenik az első tudományos nyelvtan, amely egyben normatív jellegű is. Az I. 2. szakasz a 19. század második felét öleli fel, a 20. századig, tulajdonképpen 1918-ig tart. Ez a szakasz sok és nagy vállalkozás, jelentős sikerek kora. Az udмурtokkal és az udмурt nyelvvel sokan és sokféle szempontból foglalkoznak. A hangjelölés kérdéseit több-kevesebb sikerrel megoldják. Ábécéket, tankönyveket, kalendáriumokat, olvasókönyveket, szótárakat stb., stb. adnak ki (1874 és 1912 között pl. 104 udмурt kiadványa van a Pravoszlav misszionárius társaság fordítóbizottságának, és ebből a 104-ből 44, azaz 42,3% világi jellegű!). Nagy-jelentőségű gyakorlati és elméleti munkák születnek, ekkor tevékenykedik a külföldiek közül Wichmann, Munkácsi Bernát, és korszakalkotó a helybeli értelmiség tevékenysége is. Ennek a kornak a jelentőségét nem szabad lebecsülni.

A szovjet korszak első, 1938-ig tartó szakaszára jellemző az ábécé véglegesítése (a 32, a 48, a 38 betűs ábécék, a latin és a cirill betűk használata stb. után). 1937-re a helyesírási elvek megszilárdulnak. Ekkor folyik a purizmus körül a nagy vita. Az 1938-tól 1950-ig tartó szakaszra a szerző a достабильный период elnevezést alkalmazza, amely sejteti, hogy ehhez hasonlítva az 1950-től napjainkig tartó korszakot a stabilizálás korának tartja. A középső szakaszban folyik a hibák helyrehozása, szótárak jelennek meg, amelyek tanúskodnak arról, hogy a purizmusról szóló vita után tömegesen jelentek meg az udмурtban a párhuzamok: ugyanarra a fogalomra megvan az udмурt és az orosz szó. Az 50-es évektől kezdve stabilizálódnak a normák.

Végeredményben — Vahrusev szerint — az udмурt irodalmi nyelvnek két változata van: írásbeli és szóbeli. Nyelvjárási alapjait nehéz kimutatni. V. I. Litkin pl. a középső nyelvjárást tekinti az irodalmi nyelv alapjának, de ezzel Vahrusev csak látszólag ért egyet. Szerinte ugyanis az irodalmi nyelvbe minden udмурt nyelvjárás „beleadt” mindazt, ami a legszebb, a legjobb, s ez jellemző a középső nyelvjárásra is. Ennek köszönhető, hogy a középső nyelvjárás tűnhet az irodalmi nyelv alapjának.

A szerző a továbbiakban részletezi az irodalmi nyelv hang- és alaktani sajátosságait, kitér a nyelvjárások harcára (köztelebről Bubrih és Gerd vitájára), valamint az irodalmi nyelvvel kapcsolatos párthatározatokra. Végezetül megállapítja, hogy az egységes udмурt irodalmi nyelv végleges kialakulásának ideje a 30-as évek. Rámutat arra a sajnálatos tényre, hogy az udмурt irodalmi nyelv használatának köre rendkívül szűk: az ún. nemzeti kontingensű iskolákban, a főiskola és az egyetem anyanyelvi tanszékén, a tömegtájékoztató eszközökben és a szépirodalomban használják. Ma már a kétnyelvűség a jellemző.

I. G. DOBRODOMOV Удмуртское слово в русском словаре (56—57) c. rövid cikkekés-kéjében azt bizonyítja, hogy a Vasmer-féle orosz etimológiai szótárba tévedésből került bele a *busturgan* 'a ház szelleme' jelentésű udмурt szó, mint a vjatkai orosz nyelvjárások jövevényszava. Az orosz nyelvjárások ezt a szót nem ismerik. Az udмурt szó pedig nem tatár, hanem csuvas eredetű. A Vasmer által említett tatár alak legfeljebb a szó rekonstruált alakja lehet.

L. I. KALINYINA az *-(i)š*-végű melléknévi igenevek melléknévvé válásának kérdéseivel foglalkozik (Адъективизация причастий на *-уш*. 58—64). Az *-(i)š*-végű melléknévi igeneveket grammatikai leírása után megvizsgálja melléknévvé válásuknak feltételeit. Úgy véli, hogy igei és melléknévi sajátosságaik révén az állapotot, tulajdonságot, tulajdonságváltozást kifejező igei többől képzett igenevek előlálló jelzői szerepben válhatnak melléknévvé. Ennek főoka az, hogy a melléknévi igenév mint jelző a mondat igei állítmányával egyidejű, de tulajdonképpen „időben nem korlátozott”, tehát „időtlen” tulajdonságot fejez ki. A kétféle, de egyidejű cselekvés tartama lehet azonos, de az egyik tarthat tovább a másiknál. Pl. A guszli *csengő* hangja messzire *elhangzik* (addig hangzik, ameddig

cseng), A *fájó* (tkp. beteg) test nem szereti, ha fájdalmat okoznak neki (a *fájó* bármilyen időre vonatkozhat).

V. K. KELMAKOVnak a kötetben szereplő két cikke közül a kisebbik az udmurt páros igékről szól (Спаренные глаголы в удмуртском языке (на материале кукурморского диалекта. 90—105). A páros igék, vagyis a *-sa*-végű határozói igenévből és az egy bizonyos jelentéscsoporthoz tartozó igék befejezett igealakjából álló szerkezetek abban különböznek a határozói igenév + igealak szabad kapcsolatától, hogy a szerkezet jelentése nem azonos a tagok jelentésének összegével. A szerkezeten belül végbemegy a jelentések átcsoportosulása. Az alapjelentést az első, grammatikailag függő tag hordozza, a második pedig az ún. modifikátor, amely azonkívül, hogy a főjelentést módosítja (konkretizálja, pontosabbá teszi), biztosítja a szerkezet mondattani kapcsolatait is.

A kukmori nyelvjárásban a főige *-sa*-képzős határozói igenévből és a befejezett alak modifikátorából álló szerkezet bizonyos esetekben, éspedig emfázis esetében lényeges változásokon megy át: 1. a szerkezet mindkét tagja a modifikátor grammatikai alakjában áll, a *no* 'és' kötőszó kapcsolja őket össze; 2. a szerkezet főhangsúlya a modifikátorról a határozói igenév első szótagjára jön előre. A kukmori nyelvjárásban kb. 5—6 modifikátorral több használatos mint amennyi az udmurt nyelvben összesen ismeretes. Felsorolásukat l. a 95—103. oldalon. A déli nyelvjárások ilyen gazdagságában nyilván a szomszédos tatár nyelvnek van szerepe, hiszen az egész szerkezet típus is tatár eredetű (a cseremiszből is).

A kötetnek az ismertetés bevezetőjében említett két szovjet (közelebről komi) recenzense, E. A. Igusev és V. A. Ljasev nem látja olyan biztosnak a szóban forgó szerkezet tatár eredetét. Szerintük vannak a komiban olyan fordulatok, amelyekben a határozói igenévvél álló szó (befejezett igealak vagy infinitívusz) a modifikatori szerepet tölti be. Feltételezhető, hogy a permi nyelvekben belső fejlődés útján is kialakulhattak páros igék.

A kötet 65—89. oldalán található V. K. KELMAKOV másik cikke, amely a nem első szótagi finnugor és permi vokalizmusnak a történetét tárgyalja (Финно-угорская праязыковая особенность вокализма непервого слога и её следы в пермских языках), s amelyet a szerző tisztelt és szeretett mesterének, az akkor 80. születésnapját ünneplő V. I. Litkinnek ajánlott.

Kiindulópontja az az axióma-számba menő megállapítás, hogy az alapnyelvi nem első szótagban csak illabiális hangok (**a*, **ä*, **e*) állhattak. Ezt a megállapítást a továbbiakban — Kelmakov nyomán — illabiális törvénynek nevezzük (az egyszerűség kedvéért). Az alapnyelvi labiális-illabiális szintagmatikus disztribúciót némely finnugor nyelv (pl. a vachi osztják, az északi vogul, a lapp stb.) bizonyos mértékig őrzi. Az ősperrire vonatkozóan a vélemények megoszlanak. A szerző részletesen elemzi és vitatja Rédei Károlynak az elgondolását a redukáltak labializálódási hajlamát illetően. Kelmakov V. I. Litkinhez hasonlóan az illabiális törvényt a permi nyelvekre is jellemzőnek tartja, erről tanúskodni a mai permi nyelvek és nyelvjárások.

Az illabiálisok 3 ízben labializálódtak a permi nyelvekben: 1. az ősspermi (vagy talán az azt megelőző) korban — az első szótagban (vö. finn *maksa* 'máj' ~ ősspermi **musk* stb.); 2. a korai ősudmurtban — az első szótagban (vö. ősspermi **gez* > komi *gez*, udm. *gozi* 'madzag' stb.); 3. a szerző feltételezése szerint a kései ősudmurtban — a nem első szótagban és a toldalékokban. Ezeknek a „labializáció-hullámok”-nak az okait minden alkalommal másban kell keresni. A szerző ez alkalommal a harmadik „hullám” okait vizsgálja-kutatja, és különösen az **a* > *o* változás okait nyomozza. Alapos és körültekintő vizsgálatok után arra az eredményre jut, hogy a labiálisok nem első szótagi elterjedésének okát azokban a magánhangzóváltozásokban kell keresni, amelyek az ősudmurt kor végén rendszerszerűen végbementek.

Ekkor tűnt el az *o₂* (> minden nyelvjárásban *u*) és az *ü* (> az északi, a déli és a középső nyelvjárásokban *u*, néha *i*, a kámántúli nyelvjárásokban és a beszermánban delabializálódva *i* vagy *ä* < **i* < **ü*; csak a déli peremnyelvjárásokban maradt meg az *ü* fonémaként, bár néha *ü* > *u* vagy *ü* > *i* > *ä*). Az *ü* és az *o₂* változásaival szűkülte az első szótagi magánhangzók száma és sok homonima jött létre (pl. *dun* < *dün* 'tisztá, áttetsző', *dun* < *do₂n* 'ár'; *vu* < *vu* 'víz', *vu* < *vü* 'sikerül.'). Az *o* megjelenését a nem első szótagban úgy kell tekinteni, mint az udmurt nyelv első és nem első szótagi vokalizmusának egyensúlyki egyenlítődesét: az első szótagi vokalizmus diszinktivitása csökkent, a nem elsőé nőtt. (A tipológia ezt a fajta változást valószínűsíti.) A nem első szótagi *a* > *o* változás új, korábban lehetetlen korrelációkat eredményezett, pl. egyes szám 2. és 3. személyben és a többes számban elkülönült a múlt idő (*-a*) és a jövő idő (*-o*), elkülönültek a gyakorító és nem gyakorító ige párok, a *tugani* 'összezavarni' — *tugini* 'ványolni', *juani* 'kérdetni' — *juini* 'inni'-típusú ige párok, a *kuba* 'anyós' — *kubo* 'rokka', *uram* 'barát' — *uram* 'utca'-típusú névszó párok stb. Azt, hogy az nem első szótagi *o* az első

szótagi vokalizmus megváltozásának függvénye, jól bizonyítja az a tény, hogy megjelenése a nem első szótagban erőteljesebben (és időben feltehetően korábban) ment végbe az északi (és részben a középső meg déli) nyelvjárásban, amely(ek)ben az *o*₂ és az *ü* eltűnt, és kevésbé intenzíven a peremnyelvjárásokban, amelyekben az *ü* önálló fonéma ma is megvan.

A labiálisok megjelenése a nem első szótagban összefügg az udmurt hangsúly helyének változásaival is. Elég nagy valószínűséggel állítja a szerző, hogy a nem első szótagi labiálisok megjelenése idején a hangsúly a szóvégre esett, a szóvég funkciójának megerősödése csak hangsúlyos helyzetben mehetett végbe. Erről tanúskodik a többi permi nyelv is, amelyekben pl. első szótagi hangsúly esetén a szóvég(b)en labiálisok nem fordulnak elő. Hasonló a helyzet az obi-ugorban, a lappban, tehát azokban a nyelvekben, amelyek a finnugor alapnyelvi illabiális törvényt több-kevesebb kivétellel megőrizték.

A nem első szótagi *a > o* változás idejének meghatározását (a 18. századig) egyrészt más fonetikai folyamatok lezajlása, másrészt a jövevényszavak és az udmurt nyelvemlékek vizsgálata, ismerete teszi lehetővé. A 18. századi nyelvemlékek pl. a nem első szótagi *o*-ról a mai irodalmi nyelv állapotát tükrözik, tehát a kérdéses folyamat a 18. század közepéig, de inkább elejéig végbement. Az első szótagi *u* hatására a második szótagban bekövetkező *i > u* változásról pedig a 18. század első feléből az ún. nagy északi expedíció (Müller-, Fischer feljegyezte) udmurt nyelvi adatai tanúskodnak, pl. udm. irodalmi nyelvi *jugii* 'fényes, fénylő' ~ Müllernél *juggut*, *jugut* 'nap', irodalmi nyelvi *punii* 'kutya' ~ Müllernél *punu* stb.

A tanulmány nagyon sok lényegbelátó megfigyelésre, a témával kapcsolatos viták részletezésére, a tanulságos példaanyagra, az udmurt—orosz szótár ide vonatkozó anyagából levont statisztikai adatokra stb. egyszerű terjedelmi okokból nem térhetünk ki. Csak a szuffixumokban keletkezett *o*, *u* kialakulásáról szóló V. I. Litkin-féle elmélet (MSFOu. 150) kritikájára hívjuk fel a figyelmet. «Спорадическая лабиализация гласных 2-го слога слов пермских языков» c. cikkében a suffixális szótagok labiálisainak megjelenését a szóvégi kemény mássalhangzók labializáló hatásával magyarázta (ugyanis lágy mássalhangzók előtt a szóvégi szótagban az illabiálisok megmaradtak). A finn-permi nyelvekben ez a jelenség nyelvjárási szintű lehetett, mert a permi nyelveken kívül a cseremiszt is érintette, de legszembetűnőbb nyomai az udmurtban maradtak. Ennek az érdekes hipotézisnek az alapjait vonja kétségbe V. K. Kelmakov, amikor felteszi a kérdést: mik is voltak ezek a „rejtélyes” kemény mássalhangzók, amelyek az udmurtban, az összes nyelvjárásban egységesen azonos eredményt előidézve hatottak a megelőző magánhangzókra, majd nyomot sem hagyva eltűntek az összes nyelvjárásból?

R. S. NASZIBULLIN az udmurt nyelvjárások szókinéséből több mint 30, saját gyűjtésű Káman túli szót vizsgál (Из лексики удмуртских народных говоров. 106—124). A szavak nyelvjárási-etimológiai szótárát adja ábécé-sorrendben. A 107. oldalon térképet közöl „Az udmurt nyelvjárások sematikus térképe” címmel. A térképen a következő nyelvjárási egységeket tünteti fel (zárójelben közöljük a nyelvjárási egység „rangját” oroszul: наречие, диалект, говор): I. északi (наречие); II. beszermán (наречие); III. középső (наречие); IV. déli (наречие) V. déli peremnyelvjárás (наречие), ezen belül kisebb egység a sosmai (диалект) 2. a kukmori (диалект), 3. a bavli (диалект) 4. a sagirti (говор); a bujitanipi (говory) 6. a tatisli (говор). 7. a taskacsiniói (говор); 8. a kanli (говор); 9. a krasz-noufimszki (диалект).

A. A. POZGYEJEVA az *-šk-* képzőt veszi vizsgálat alá (Значения и функции глагольного суффикса *-ск-* и его разновидности в современном удмуртском языке. 125—142). Az *-šk-*, *-isk-*, *-sk-*, *-ask-*, *-jask-* képzős igék széles körben használatosak a mai udmurtban, de számos példa igazolja, hogy a képzőváltozatok nem azonos jelentésűek. A szerző áttekinti a kérdés történetét, és meghatározza az alakváltozatok szerepkörét. A cikket a példák bősége jellemzi.

G. A. ROMANOVA a *derem* nevű udmurt női ruha részeinek elnevezéseit írja le (О некоторых названиях элементов (деталей) удмуртского платья дерем. 143—148). Az udmurt női nemzeti viseletnek ez az ingszerű ruha a legjellegzetesebb darabja. Kezd kiszorulni a használatból. A ruha részleteinek elnevezéseit vizsgálva a különféle nyelvjárásokban a szerző arra a végeredményre jut, hogy a részek nevének túlnyomó többsége udmurt eredetű, néhány tatár jövevényszó is akad.

Sz. V. SZOKOLOVNAK mindkét cikke az udmurt állatnevekről szól: Этимологии удмуртских названий животных (149—165), ill. Удмуртские названия птиц и народная этимология (166—168). Az elsőben kb. 30 olyan állatnevet vizsgál, amely eddig nem (vagy más magyarázattal) szerepelt a szakirodalomban. A másodikban az udmurt madárneveket csoportosítja a következőképpen: 1. a madár nevét saját hangja (kiáltása, éneke, hívogatóhangja stb.) motiválja; 2. madárnévként jelentésükben eltorzult, de összetétel-

ként világos szerkezetű összetételek, pl. *vudor* 'kócsag', tkp. *vu* 'víz' + *dor* 'part, széle vminek'; 3. idegen nyelvek eltorzult madárnevei, amelyek az udmurt alapján értelmezhetők (igazi népetimológia), pl. *njro* 'vadkacsa(fajta)' < orosz *нырок*, udmurtul 'orros, -orru', vö. *njr* 'orr', -o melléknévképző.

I. V. TARAKANOV a törökségi eredetű kötőszavak, viszonyozók történetével foglalkozik (Служебные слова тюркского происхождения в диалектах удмуртского языка. 169–190). Az évszázados kapcsolatok eredményeképpen az udmurtba bekerült jövevény „segédzavakkal” eddig a szakirodalomban mondattani szempontból vagy pedig a származatú nyelv pusztá megnevezésével foglalkoztak, nagyobb figyelmet csak V. K. Kelmakov és R. Š. Naszibullin szentelt neki, ki-ki a maga nyelvjárási disszertációjában. Tarakanov számításai szerint a mai udmurt irodalmi nyelv módosítószavainak száma kb. 60, közülük 25 jövevényező: 16 törökségi és 9 orosz. Ami a névutókat illeti, belőlük sok van a permi nyelvekben, de úgy látszik, nem bizonyultak elégségesnek, mert kb. 10 tatár és baskir jövevénynévutóval is számolni kell. A kötőszavak 44 tagot számláló csoportjában 10 orosz és 3 török-tatár eredetű található. Az idegen eredetűek elsősorban az átadó nyelvvel közvetlenül érintkező nyelvjárásokban használatosak, pl. az idegen eredetű névutókat a tatárokkal szomszédságban élő udmurtok között jegyezték föl.

Tatár hatásra jelentek meg az érzelmet kifejező expresszív módosítószavak. Ennek olvasásakor némi kétség támad bennünk, nem lenne-e helyénvaló úgy fogalmazni, hogy a ma használatos udmurt módosítószavak (már az ilyen jellegűek) tatár eredetűek? Mi a bizonyítéka annak, hogy korábban nem voltak udmurt módosítószavak? A hallgatás nem bizonyíték.

A 167–189. oldalon a szerző táblázatba foglalta vizsgált anyagát. A táblázat fejlécében a viszonyzó (jelentésével), az átadó nyelvbeli alapformája és az udmurtban bekövetkezett fonetikai változások szerepelnek. A 189–190. oldalon található a bibliográfia. Tekintettel az ilyenfajta kutatásokban szűkölködő finnugor történeti mondattanra, megemlíttük a bibliográfiában felsoroltak közül V. G. Kalasnyikova munkáját. 1974-ben védte meg Tartuban a többszörösen összetett mondatokról szóló, történeti mondattani szempontból írt kandidátusi értekezését: Сложноподчинённые предложения в удмуртском языке (в историческом освещении).

T. I. ТУЕПЛАСИНА az udmurt vokatívusszal foglalkozik a cikkében (Способы выражения вокативности в удмуртском языке. 191–202). A megszólítás mikéntje jellemző az illető nyelvet beszélőkre, s ez vonatkozik azokra is, akiket rokonai kapcsolat fűz össze. Az udmurtban a szerző számításai szerint több mint 200 rokonsági terminus (elnevezés) van, ezek megszólító és megnevező terminusokra oszthatók. A szerző most az első csoportot vizsgálta meg. Az udmurtban a rokonságnevek többsége nem különíthető el az említett két funkció szerint, de vannak azért olyanok, amelyek csak megnevező, és vannak olyanok, amelyek csak megszólító terminusként használatosak.

A szerző a vokatívuszokat formai elemeik alapján öt csoportba sorolta. Az elsőben a vokatívuszi funkciót toldalékok (-e, -i, -mi ~ m, -zi ~ z) biztosítják. Különösen a -zi ~ z érdekes számunkra. Ezt a formát használják pl. a házastársak, amikor egymásról, ill. a fiak-leányok házastársai a feleségük-férjük szüleiről beszélnek: *tajazj* tkp. 'az ő apjuk', amely a beszélő személyétől függően jelentheti azt is, hogy 'a férjem', de azt is, hogy 'az apósom'. Hasonló jelenségek figyelhetők meg a mariban, a baskirban, a tatárban stb. A magyar *apjukom*-típusú rokonságnevet a szerző említetlenül hagyja, pedig valószínűleg itt a helye. Másodikként azt a beszermánoknál használatos megszólításmódot említi, amely szerint a feleség a férjét a legidősebb gyermekük apjaként (és anya—gyermek—feleség viszonylatában hasonlóképpen) nevezi meg, pl. 'férjem' helyett az asszony azt mondja 'Ványa apja'. Házassági rokon között hasonló a szokás az alsócepai udmurtoknál is. (Magamnak 1978 telén alkalmam volt hasonló jelenséget megfigyelni a komi luzai-letkai nyelvjárásában.) Az északi udmurtoknál a fiatalasszonyt a környezete (= a férje rokonai) első gyermeke anyjaként (pl. 'Szergej anyja') nevezte és szólította meg. A szerző ezeket a jelenségeket azzal magyarázza, hogy az ember neve tabu, és szerte a világon ismeretesek azok a szabályok, amelyek éppen a közeli rokonok, köztük is pontosan meghatározott személyek érintkezését nehezítik vagy tiltják meg.

A harmadik megszólítási típus szintén a beszermánoknál figyelhető meg. A fiatalasszonyt (bizonyára addig, amíg nincs gyermeke?) még a 19. sz. végén is apja nevével és a *nij* 'leány' jelentésű szóból alkotott — a mi fogalmaink szerint — birtokos szerkezettel szólították meg: *Ivan nij* 'Iván lánya'. Az ilyen jelöletlen mellérendelés a köznapi beszédben (nem megszólításként) ismeretlen.

Negyedikként említi a szerző a vokatívusznak azt a sajátos módját, miszerint a fiatalasszonyt a faluja nevével szólítják meg: személynevét felváltotta a földrajzi név (amely rendszerint azonos annak a nemzetségnek a nevével, amely lakja, s ahonnan az

asszony származik). Pl. *Purga kenak* 'az a nagynéni (ágy), aki Purga falvából való'. A szerző szerint az ilyen — régi finnugor örökségnek tekinthető — nominatívusz + nominatívuszi szerkezetek ma is jellemzőek a permi, a volgai és az obi-ugor nyelvekre (a felsorolásból a magyar ismét kimaradt, pedig vö. *Lajos sógor, Simon ágyi* stb.).

Az ötödik lehetőség az északi udmurtok körében figyelhető meg. Az asszonyokat férjük nevének *-ka* képzős alakjával szólítják meg, pl. *Ivanka* 'Iván felesége', *Petjirka* 'Pjotr felesége'. Ezek az alakok az orosz *Ивануха, Пепуха* alakokra mennek vissza.

Míg a közölt nyelvi anyag, a példák rendkívül érdekesek és sok tekintetben az újdonság erejével hatnak, addig a szerző elméleti fejtegetései egyáltalán nem meggyőzőek. Pl. azt, hogy az asszonyokat a szülőfalujuk szerint nevezik meg, a szerző a matriarchátus nyomának tartja. Ezt már a 19. század végi leírások is így vélik, de a bizonyítás ott is elmaradt. A családon belüli patriarchális egyenlőtlenség (?) tükröződésének tekintti a személy nevének, ill. a megfelelő rokonsági terminusnak a kerülését, a cikkben máshol ugyanez tabu-jelenség. Mindkét jelenségsoprotot másként is lehet magyarázni.

T. I. ГРЕПЛАШИНА másik cikke a beszermánok lakta terület földrajzi neveiről szól (Топонимия, распространенная в районе расселения бесермян. 203—227). A szerző elsőként foglalkozik a témával. Itt közreadott anyaga a beszermánokkal kapcsolatos több évtizedes helyszíni, levéltári stb. kutatómunkája eredménye. A Vjatkába ömlő Сепса mentén élő sajátos népcsoport etnogenezisének vizsgálatában fontos helyet foglalnak el a földrajzi nevek. Ez a közlemény folytatása annak a cikknek, amely a Топонимия Востока. Новые исследования с. kötetben jelent meg (Moszkva 1964. 133—144). Most 17 település földrajzi névanyagát közli. A helynevek főleg személynevekből, nemzetségnevekből és orosz, török eredetű köznevekből származnak — állapítja meg. Tükrözik a földrajzi adottságokat, a terület gazdasági lehetőségeit, az ott végbement és végbementő eseményeket (ünnepeket pl.). Sok a kevesek által ismert és az elhomályosult jelentésű földrajzi név.

R. I. JASINA az állítmányi szerkezet névszói és igei tagjának kapcsolatát vizsgálja (К вопросу о формах связи компонентов в предикативных сочетаниях удмуртского языка. 228—235). A klasszikus orosz nyelvtanok és az udmurt normatív („akadémiai”) nyelvtan az alany és állítmány kapcsolatát a согласование címszó alatt tárgyalja. Újabban az alany és állítmány kapcsolatát az orosz nyelvtanokban koordinációnak nevezik. A согласование és координация különbsége az állítmányi szerkezetet illetően abban foglalható össze, hogy az előbbi esetében alárendelt és fölrendelt tagokról van szó, míg az utóbbi esetében a lényeg csak szemantikailag fejeződik ki, nem grammatikailag. Az előbbi kiterjed a számra, személyre, esetre stb., az utóbbiban a szórend és az intonáció játszik nagy szerepet. Az előbbiben tulajdonképpen attributív viszonyok jönnek létre, az utóbbiban — a szerző szerint — predikatív kapcsolatok.

A fogalmak ilyenképpen történt értelmezése szerint az udmurt állítmányi szerkezet — koordinációs kapcsolat. Ha az állítmány ragozott igealak, akkor két vonatkozásban (személyben és számban) egyezik meg vele az alany. A személyek egyeztetése teljes, a számbeli egyeztetés csak az irodalmi nyelvre jellemző és nem következetes. Az utóbbinak, amelyet a szerző hiányos koordinációnak (неполная координация) nevez, két változata van: 1. többes számú névszó mellett — pl. determináló birtokos személyragok esetében — egyes számú, de ugyanilyen személyű ige használatos, pl. *piosid potoz* 'a fiúk kijön'. Más finnugor nyelvben is előfordul, Jevszjev pl. a karéiban a költői mondattan kellékének tartja. Az udmurtban a feltételes és a felszólító módban a számbeli egyeztetés kötelező, a személybeli fakultatív, pl. *ton minisal(id)* 'elmennél', *tj minisal(di)* 'elmennétek'. A mai népköltészeti gyűjtésekben van példa szép számmal arra is, hogy a számbeli egyeztetés elmarad.

A „hiányos koordináció” második esete a gyűjtőnevek és az ige kapcsolatában figyelhető meg. Az alany egyes számban áll, az állítmány pedig többesben. Szintén régi nyelvi jelenséggel van dolgunk. Klasszikusnak számító századeleji példa: *kajik basto* 'a nép vesznek'.

Az egyes számú állítmány és az egynemű alanyok kapcsolata a finnugor nyelvek régi jellemzője. Pl. *šed perčatka, šed pože Ološa kie kiliz* 'a fekete ötujjas kesztyű, a fekete egyujjas kesztyű Aljosa kezébe (!) maradt', *kik pinal pi turin turna* 'két fiatal (tkp. fiú + lány = gyermek-) fiú füvet kaszál'. Láthatólag a „többesség” kifejezése főleg szemantikai (és nem grammatikai) úton jelölődik (l. az udmurt önálló életében keletkezett többes jeleket), és az ilyen alanyok mellett az ige egyes számban áll. Jemeljanov szerint a többes számnak nem többes, hanem gyűjtő szerepe van; amit többes számmal fejeztek ki, az bizonyos egészset alkotott. Jasina Jemeljanovnak ezt a megjegyzését azért tartja figyelemre méltónak, mert szerinte rávilágít arra, hogy az óudmurtban az egyeztetés nem mondattani törvényszerűség. Nekünk a Jemeljanov-féle elgondolás nem tűnik

meggyőzőnek, mert ellenpéldát lehet találni számosat. Hogy az egyeztetés tökéletlen a finnugor nyelvekben, nem új megállapítás.

A teljes (tökéletes) koordináció az udmurtban főleg orosz hatásra terjedt el. De két alany (akár eszközhatározós esetben álló két névszó, pl. *popen matuškaen* 'a pápa és a felesége', akár alany- és eszközhatározós esetben álló két névszó, pl. *Ivan kišnoeniz* 'Iván és a felesége', akár a *kion da gondir* 'a farkas és a medve' -típusú kötőszavas összekapcsolás) esetében az állítmány ma is állhat egyes és többes számban egyaránt.

A kötetet — az izsevszki kiadványok hagyományaihoz méltóan — a hivatalos rövidítésjegyzék, a nyelvek és nyelvjárások rövidítésének a jegyzéke és a tartalomjegyzék zárja.

Az ismertetés végére érve az olvasó remélhetőleg meggyőződött arról, hogy a bevezetőben nem túloztunk: ez a kötet — a sorozat eddig talán legjelentősebb tagja — nagyszerű bizonyítéka az udmurt nyelvtudomány rohamos fejlődésének.

SZÍJ ENIKÓ

Wolfgang Steinitz: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache

3. Lieferung. Munkatársak: LISELOTTE BÖHNKE, GERT SAUER és BRIGITTE SCHULZE Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Jahrgang 1968 Nr. 1. Akademie-Verlag, Berlin 1968. 225—352. hasáb; 4. Lieferung. Főmunkatárs: GERT SAUER, munkatársak: LISELOTTE BÖHNKE [a 6. Lieferung-től kezdve: HARTUNG] és BRIGITTE SCHULZE. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Akademie-Verlag, Berlin 1970. 353—480. hasáb; 5. Lieferung. Berlin 1972. 481—608. hasáb; 6. Lieferung. Akademie der Wissenschaften der DDR. Akademie-Verlag, Berlin 1974. 608—736. hasáb; 7. Lieferung. Berlin 1975. 737—864. hasáb; 8. Lieferung. Berlin 1978. 865—992. hasáb.

Az osztják nyelvjárási és etimológiai szótár (DEWOS) első két füzetét e folyóirat hasábjain GULYA JÁNOS ismertette és méltatta (NyK 70: 253—256).

A 3. füzet volt az utolsó, amelynek kéziratát WOLFGANG STEINITZ halála előtt el tudta készíteni. Az 1. füzet bevezetőjében ígért részletes, végleges (német és orosz nyelvű) előszót azonban már nem írhatta meg. Steinitz halálával a szótári munkálatok szerencsére nem álltak meg. A munkatársak GERT SAUER vezetésével sorban jelentették meg az újabb és újabb füzeteket, felhasználva a mester hagyatékát és hűségesen ragaszkodva a korábbi szerkesztői elvekhez. A munkatársak nem véglegesen lezárt anyagot kaptak. Jól nyomon követhető az a törekvés, hogy a legfrissebb etimológiai irodalmat beledolgozzák a készülő szótár szócikkeibe: a szócikkekre fokozatosan lép be a SKES, a MSzFgrE (az 5. füzetből), sőt a kéziratot UrEtSz is. Steinitz távollétét legfeljebb csak egy-egy etimológiai megjegyzés szűkszavúságán vehetjük észre, az óvadatvet észrevételek, sejtések kidolgozására, bizonyítására a mesternek sajnos már nem volt módja.

A 3—8. füzetben sorrendben a következő szavak szerepelnek: a magánhangzós kezdetűek vége (*at'a* 'sauer' szóval kezdve), továbbá a *č*, *š* (< ősszjtj. **č*) | *j*, | *k*, *χ* (< ősszjtj. **k*) | *k* (< ősszjtj. **k*) | *l* | *l'* | *m* kezdetűek, valamint az *n* eleje (az utolsó szócikk *näyol* 'Stock' egy része).

A szócikkek felépítése világos, könnyen áttekinthető, következetesen érvényesülnek a szerkesztési elvek. A nyelvjárási alakok felsorolásának iránya történeti okokból: keleti → déli → északi nyelvjárás csoportok. A szavak jelentése ez után következik utalással a nyelvjárási eltérésekre. Ez a módszer egyrészt helykímélő, másrészt igen praktikus, hiszen jól láthatók a nyelvjárások közti jelentésselterések, árnyalatok. Az összetételek, képzős és megkövesült ragos származékok felsorolása után hivatkozik a szótár a forrásokra. A források feldolgozásában teljességre törekszik: nemcsak a nyomtatott szótárakat, szójegyzékeket és szövegeket veszi figyelembe, hanem minden egyéb kéziratot anyagot is.

A szócikkek második részét általában az etimológia alkotja. Az esetek 40%-ában ez a rész vagy hiányzik (nem a szerkesztők hibája!) vagy helyette csak egy rövid utalás található egy másik szócikkre. Lényegében ez is állásfoglalás, utalás egy belső szóalkotási mód lehetőségére. Ez az eljárás tükrözi a szerkesztők óvatosságot, mérlegelő álláspontját: a bokrosításnak megvannak a határai, nem szabad kellő megokolás, bizonyítás nélkül egy szócikkbe tömöríteni minden hasonló hangzású vagy jelentésű szót. Az ilyen jelzés viszont irányt szabhat a további kutatásoknak. — A szócikkeknek további 9%-ánál ez

áll: deszkriptív, affektív, gyermeknyelvi stb. A szótárt forgató szakember a belső szóteremtés lehetőségeit láthatja.

A szóanyag nagyobbik fele vagy ősi (obi-ugor, ugor, finnugor vagy uráli) eredetű vagy idegen származású, jövevényszó. Az etimológiai szakirodalom legteljesebb feldolgozása itt nyilatkozik meg. Az ősi szókincsreteg megfelelői között — ha megvan — mindig szerepel a vogul, a magyar, a finn és a zürjén (vagy ennek híján a votják), ritkábban más rokon nyelvi megfelelő is, egyébként csak utalást találunk az illető rokon szó irodalmára. Forrásait kritikával idézi, legkevésbé talán a FUV-ot illeti bírálattal. Jó lett volna, ha a szótár következetesen közölte volna mindazokat a rokon nyelvi megfelelőket is, amely nyelvekből a kölcsönzés eshetősége is fennáll! Itt a nyenyec és a szolkup példákra gondolok.

Az osztják nyelv kölcsönzszavairól írt fejezetek mintaszerűek; úttörő jelentőségűek pl. a vogul > osztják, ill. osztják > vogul, valamint a szamojéd > osztják, ill. osztják > szamojéd kölcsönzésekről közölt fejtegetések. Külön felhívja a figyelmet azokra az esetekre, amikor az osztják az átadó vagy akár a forrásnyelv szerepét tölti be.

A nagy méretű, kéthasábos oldalak áttekinthetővé teszik a szótárt. A szócikkek tördelése, tagolása, a bekezdések beosztása praktikus, sőt tetszetős. A • könnyen eligazítja az olvasót a szócikkek határait illetően. A „<” jelből rögtön látható a szó(csoport) jövevény volta. Csupán az ősi szavak jelzése nem ilyen szembeütő, egyöntetű. A rokon nyelvi megfelelőkre utalás többször nem kezdődik új sorban. Ilyenkor a — jel alig különíti el az etimológiát a szócikk többi részétől. Minthogy a fenti jelnek más funkciója is van, célszerűbb lett volna mindig új sorban „~” jellel utalni a rokon nyelvi megfelelőkre! Nem világos a „|” jel használata: legtöbbször az összetett szavak csoportjait választja el egymástól, de találkozunk vele az etimológiai részben is, pl. a helyes etimológia és a helytelen etimológia cáfolata között, vagy ha az osztják szó más nyelvbe is átkerült stb. Itt jegyzem meg, nem értem a rövidítések utáni pont használatának, ill. elhagyásának módját. Igaz, hogy a szótár kínos következetességgel használja a pontot a rövidítések jegyzékében feltüntetett módon, de miért MSFOu. contra UJb vagy Sy. (= Synja) contra So (= Soswa) stb. ? Lehet, hogy praktikusabb lett volna mindenütt elhagyni!

A következőkben néhány megjegyzést kívánok tenni a szótár egyes részeivel kapcsolatban. A zárójelbe „()” tett szám a szótár hasábjának sorszámára utal.

(235) Helyesen egy betű alá kerültek azok a szavak, amelyek ősosztj. *č-re mennek vissza. Ennek jelleménye: VVj. Sur. Irt. č, Ni. Š Kaz. Sy. š, O s. Az š-kezdetű tatár jövevényszavak így is kerülnek át, nem hanghelyettesítéssel, pl. (243) *šaj* (Vj.) 'Kleider'. A zürjén és az orosz jövevényszavakban történt hanghelyettesítések nem mindig a fenti séma szerintiek.

(244) *čuj- : a kikövetkeztetett tőalak már a szócikk elején felhívja a figyelmet arra, hogy csak a származékok élnek az egyes nyelvjárásokban, vö. Vj. *čujajal-* 'versinken'.

(250) -čak (Trj.) Demin.- und Komparativ-Partikel < zürj. Helyesen került bele az efféle nem önálló elem is.

(305) *čotima-* (Kr.) 'dämmern, dunkeln' szónak van megfelelője a vogulban és a magyarban, így meg lehetett volna jegyezni, hogy ugor eredetű. A későbbi kötetekben ilyen esetekben már ott van az ugr. megjelölés.

(307) A j-kezdetű ősi szavak általában *j-re mennek vissza, néha azonban nem lehet eldönteni megfelelő nyelvjárási adatok híján, vajon a j- < *j ~ *θ, pl. (379) *janok* (Vj.) 'krank'. A székezdő j *θ-re megy vissza, ha összefügg a Vj. *jan* 'Sehne' szóval. Az uráli *θ megfelelői is itt vannak, pl. (374) *jom* (VVj.) 'Ahlkirsche'. Az orosz *о́ся* > osztj. *ja-*

(381) *jäntay-* (Sur.) 'spielen' ~ m. *játszik* egyeztetést minden további nélkül elfogadja, nyilván STEINIZ alapján (FgrVok. 62), a MSzFgrE később elvetette az egyeztetést.

(386) *jänk-* (Trj.) 'gehen, wandern' ~ vog. É *jänk-* herumgehen; sich drehen' szavakhoz legfeljebb kérdőjellel vehető a md.E. *jakams* 'gehen'.

(387) *jänk* (V-Vj.) 'Wasser' és (391) *jänk* 'Eis' nem magyarázható-e egy ősosztj. *janok* bekövetkezett szóhasadással ('jég' > 'víz' csak halmazállapot-különbség)? (Vö. HONTI: NyK 73:427) A nyeny. *jeņa* 'Bach' < ? osztj.

(423) Itt kezdődnek azok a szavak, amelyek ősosztj. *k-ra (vel. mgh. előtt) mennek vissza, s amelyeknek megfelelői: V-Vj. Sur. k, Irt. Ni. Š Kaz. Sy. O č. Az ősosztj. *k (pal. mgh. előtt) megfelelői (mindenütt k) külön betűhöz kerültek (583). GULYA szerint „e különválasztás elvileg nem helyeselhető (vö. VVj. stb. nyj.; ősosztj. — egységes! — *k stb.), s gyakorlati szempontból sem látszik feltétlen célszerűnek (pl. külön választja a belső nyelvfejlődés és szókincsgazdálkodás stb. szempontjából fontos palatális-veláris alakpárokat, ami még az etimológiai kutatásokra is hátrányos következményekkel jár-

hat)' (Vö. NyK 70: 256). Véleményem szerint vannak azonban e megosztásnak kétségtelen előnyei is. Jól látható a jövevényszavak rétegződésében e két csoport elhatároló szerepe. A tatár jövevényszavak megtalálhatók mindkét csoportban (*k* és *k̄*), míg az orosz jövevényszavak — öt kivétellel — a második csoportba (*k̄*) kerültek, csupán néhány régebbi jövevényszó van az elsőben, ezek jelentős része is az oroszból és a tatárból egyaránt magyarázható. A zürjén jövevényszavak már egyöntetűen a második csoportba (*k̄*) tartoznak.

(436) *káčeng* (PMu. 21) 'trocken' — ehhez hasonló „elárvult” szó szerencsére kevés akad a szótárban!

(461) *хърај* (KoP) 'Specht' vogul megfelelői inkább < osztj.

(487) *kälék* (Vart.) stb. 'Art Seeschwalbe od. Möwe' magyarázata mintaszerű kis tanulmány, amelyhez fogható sok más is van a szótárban. Álljon itt példaképpen a szó etimológiája! „Wohl deskr.; vgl. 492 *хѣтѣх*. || Nach Steinitz ostj. > wog. N *халев* und > nenz. (Ter.) *халев* 'хайка' (gegen Rédei, ALH 13, 279, Wichmann, FUF 15, 49, die die Wörter im Wog. und Westostj. als Entlehnungen < Nenz., im Ostostj. < Selk. auffassen). Gegen die Annahme einer Entlehnung aus dem Samoj. spricht die geographische Verbreitung des Wortes im Ostj. (nenz. bzw. selk. Lehnwörter begegnet im Ostj. i. A. nur in den nördlichsten bzw. östlichsten Dialekten, s. UAJ 31, 450, ALH 13, 213). Die unterschiedlichen Auslautformen westostj. -ew, ostostj. -ek erklären sich wohl durch den deskriptiven Charakter des Wortes. || ostj. > ru.-dial. халева, халеи, (ZfSlaw. 5, 1960, 515).”

(488) *холэм*. (Ts.): *холмот* 'fing an' — rámutat a szó hibás voltára. Efféle korrekció másutt is találunk, pl. (815) *лојbas* 'frei' — íráshiba *libas* helyett.

(501) A m. nyj. *hoporcs* jelentését meg kellett volna adni: 'Aufwölbung, Erdscholle' (TESz. 2, 143).

(525) *хънсара* (Š) 'etwas Gekrümmtes' ... O *хъсра* 'mit steilem Bug und Heck (Boot); steil gebogen'. Az O szónak biztosan köze van a vog. Sy. *хъсра*, Jk. *хъсар* 'krumm' (KÁLMÁN WogT 237) szavakhoz!

(527) *капъ* (V VK) ... 'Schlitten' < selk. A szölkup nyelvjárások itt fel vannak tüntetve. Másutt is így kellett volna!

(555) *хърни* (Kaz. O) ... 'Mustela nivalis' vogul megfelelője inkább átvétel az osztjából.

(622) *kält* (VT) ... 'csapda rúdja' vogul megfelelője is < ? osztj.

(624) *kälät* (VT) 'Weizengebäck' szócikk azt példázza, hogy a különböző nyelvjárásokba ugyanaz a szó más-más úton, más-más nyelv közvetítésével is átjuthatott: az északi nyelvjárásokba közvetlenül az oroszból, a délbe vagy oroszból vagy a tatáron keresztül, a Vj.-ba a zürjénen át. Az északi osztjából ugyanez a szó tovább vándorolt a nyenyecbe. Igen körültekintő etimológusi munkára volt szükség! Némely szó esetében, ritkábban a közvetítő nyelv a vogul is lehetett.

(632) *ка.ит.* (Kaz.), O *ка.ит.* 'fasten' szócikkhez jegyzeteiben STEINITZ a következőket fűzte: Wohl Lehnwort. A szó eredetét kinyomozni nem volt módja, csak sejtette az adat jövevény voltát. A nem osztjáros hangzású, szerkezetű szavakról a nyelv avatott ismerője képes ezt megállapítani. Vö. még (638) *көмү-шка* (DN) ... 'Fensterglas' vagy (939) *мансар* (KoP folk.) 'Leichenhaus, wo man in alter Zeit die Leichen in ausgehöhlten Baumstämmen auf die Erde stellte' stb.

(678) *көрәк* (Vj.) ... 'ein böser Geist' hiányzik a KT-ból. Ilyen nem sok van!

(713) Az ősosztj. **l* fejleményei: V Sy. O *l*, Vj. VK *l*, *j*, Vj. még Ø, Sur. Kaz. *l*, Irt. Ni. Š *l*.

(815) STEINITZ szótára külön választja az ősosztj. **l* megfelelőit az **l*-tól. Az *l* képviselete: VVj. Likr. Mj. Trj. Kaz. Sy. *l*, J Irt. Ni. Š O *l*. E kettősség az orosz jövevényszavak illeszkedésében is látható. A zürjén jövevényszavak közül az utóbbi csoportba csak néhány bizonytalan eset sorolható.

(708) m. *kisér* helyesen *kisér*, (720) m. *újj* helyesen *ujj*.

(727) *lek* (O-St.) 'faul' < nyenyec. Más nyelvjárás adat híján az *l*-hez is lehetne sorolni.

(766) *Аомар* (Trj.) ... 'Runzel, Falte (im Gesicht)' deskriptív szó (< PU) megvan a vogulban is: Sy. *lomari*, Ob *lomari*, Jk. *lomar* id. (KÁLMÁN, WogT 260).

(809) *lus* (Vj.), PMu. *lus* 'Bart' szóról az etimológus éles szeme meglátja, hogy egy szomszédos *t*-ző osztják nyelvjárásból vették át hanghelyettesítéssel. Az osztjások vidékenként ismerik a *t* ~ *l* megfelelést, így alakították a *t*-s szót a saját nyelvjárásuk szerint.

(862) *láv*. (O) 'sagen' szóföldrajzi és funkcionális okokból biztosan < vog. (vö. KERESZTES: NyK 69: 259).

(863) Az ósosztj. **l* fejleményei: VVj. Sy. O *l*, Sur. Kaz. 4, Irt. Ni. Š *l*.

(873) *tep* (Ni. Š) 'nahe, Nachbar-' szócikkhez vont vogul megfelelők (Liimola közlése) megtalálhatóak Szil.-nál is: *lapä* (237).

(876) Az ósosztj. **m* minden nyelvjárásban változatlan maradt.

(913) *mükañi* (Kaz.) 'Krümmung eines Baumes' — a szócikk külön választja az osztjákban és a zürjében meglevő közös ősi tövet, és azt az északi osztják szót, amely már a zürjénből került át az osztjákba *r*-képzős formában.

(977) Az *n* és az *ñ* (VVj. Kaz.) együtt alkot betűt.

A DEWOS első nyolc füzete a címszavaknak kb. felét tartalmazza. Az anyag alkalmas arra, hogy néhány statisztikai számítást végezzünk, valószínűleg ugyanis, hogy a teljes anyag nem hoz jelentős változást a szókinés rétegeinek arányában. (A számításokat a magánhangzós kezdetű címszavaktól az *m* végéig készítettem el.)

Osztják címszó (•)

1. Ő s i (nek tartható)	össz.	?	
~ csak vog.	231	(-22)	
~ csak m.	15	(-10)	
~ vog. és m. (< PUG)	43	(-13)	
~ finn-permi (< PFÜ) } és/vagy szam. (< PU)}	366	(-129) ¹	
	655	(-174)	23,5%
2. I d e g e n (nek tartható)			
< tat.	155	(-22)	
< or.	273	(-11)	
< or. vagy tat.	14	(-3)	
< zürj.	179	(-33)	
< zürj. vagy or.	4		
< vog.	52	(-17)	
< nyenyec	51	(-7)	
< szölkup	20	(-5)	
< egyéb	4	(-1)	
	752	(-99)	27 %
3. Deszkriptív, affektív ²	246		8,8%
4. Ismeretlen eredetű ³	1134		40,7%
össz.	2787		100 %

A feltüntetett számok abszolút adatok, korántsem tükrözik reálisan az osztják szókinés rétegződését. Véleményem szerint a szókészlet ősi rétegeire utaló adatok a legmegbízhatóbbak. E szavak ugyanis széles körben ismertek az osztják nyelvjárásokban. A számadatokból látható az osztják és a vogul szoros kapcsolata, feltűnő viszont, hogy magyar-osztják etimológia alig van (vogul-magyar ennél biztosan több), de a csak PUG. etimológiák száma sem nagy. Jómagam a szakirodalmi becslések alapján többre számítottam! Az eredeti tőszavak száma a teljes anyagra kalkulálva 1200-ra becsülhető, ami viszont valamivel több, mint a magyarból kimutatható eredeti szavak mennyisége.

A számadatok leginkább az idegen szavaknál torzítanak. Sok orosz vagy zürjén jövevényt csak egy-egy nyelvjárásban vagy nyelvjáráscsoportban fordul elő. A kimutatásban ez is éppen úgy egyetlen egység, mint azok a szavak, amelyek több nyelvjárásban

¹ A bizonytalan (?) esetek jelentékeny része vagy csak a szam, vagy csak a finn-permi megfelelőkre nézve jelent bizonytalanságot, PUG voltak (így ősiségük) legtöbbször nem kétséges.

² Nem vettem ide azokat a deszkriptívnek minősített szavakat, amelyeknek megfelelői a rokon nyelvekben megvannak.

³ Vagy nincs semmilyen etimológiai megjegyzés vagy legfeljebb utalás található egy másik szócikkre, esetleg „talán jövevényt”.

is megvannak. Ugyanannak a fogalomnak a kifejezésére egy nyelvújrásban ősi, másban kölcsönszó szolgál, vagy éppenséggel a különböző nyelvújráások más-más kölcsönszóval fejezik ki ugyanazt a fogalmat. Az „összosztják” viszonylatban kimutatott 27% valamelyest csökkenne nyelvújrási bontásban.

A DEWOS eddigi füzeteiben szereplő osztják szavaknak csak 40%-a maradt az ismeretlenség homályában, 60%-át, csaknem 2/3 részét viszont sikerült megfejteni az anyagnak. Az osztják nyelvnek nincsenek nagyon régi írásos emlékei, írásbeliségről, irodalmi hagyományokról sem beszélhetünk. Számottevők a nyelvújrási különbségek, a nyelvújráscsoportok kontaktusa laza. Az osztjákok maguk is többnyire olyan népek környezetében éltek, amelyek hasonló gondokkal, nehézségekkel küszködnek. Az areában nagy lehetett a különféle népek fluktuációja. Az exogám nemzeti szervezettel különösen kedvezett a népesség- és nyelvkeveredésnek. Mindezek a tényezők hatással voltak a szókinés alakulására. Ezen az alapon érthető, milyen nehézséget kell legyőznie a szibériai nyelvekkel foglalkozó etimológiai kutatásnak.

Az osztják szókinés eredetének ilyen mérvű feltárása, megfejtése csodálatra méltó tudományos, szellemi és filológiai teljesítmény. WOLFGANG STEINITZ munkássága életében is nagy hatással volt a finnugor nyelvtudomány fejlődésére. Tanítványainak, GERT SAUERNAK, LISELOTTE HARTUNGNAK és BRIGITTE SCHULZÉNAK gondos, értő munkája jóvoltából STEINITZ tudása a DEWOS-ban szintetizálódik és átmentődik az urálistika számára.

KERESZTES LÁSZLÓ

Vértés Edit: Morphonematische Untersuchung der ostjakischen Vokalharmonie

Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. 192 l.

A 30-as évekig általános fölfogás volt a finnugrisztikában, hogy az osztják nyelv nem ismeri a vokálsharmóniát (= VH). STEINITZ rövid közlése (Nyr. 65: 14 k.) nyomán áttért a szakmai köztudatba, hogy a keleti osztjákban (= KO) szigorú VH van. Közmegegyezés uralkodik arra nézve is, hogy e jelenségnek az északi nyelvújráscsoportban (= EO) csak (tájnyelvek szerint kisebb-nagyobb mértékű) maradványai észlelhetők. A déli nyelvújráscsoportra (= DO) vonatkozólag azonban a kérdés továbbra sínes eldőntve — lényegében azért nem, mert Steinitz e tekintetben a korábbi (CASTRÉN, PAASONEN, PATKANOV—FUCHS) és a kortárs kutatókétól (COLLINDER, Cs. FALUDI ÁGOTA) alapvetően eltérő álláspontot képviselt (1. fejezet, 13—27. l.).

E nyílt kérdésre keres és ad választ a monográfia 2. fejezete (28—151). Rendszeres és kiváló módszerrel végzett vizsgálatait a szerző — helyes elgondolással — az első pontos fonetikai átírással készült s z ö v e g e k r e (KARJALAINEN, PAASONEN) alapozza; a szótárakat és a nyelvtani jegyzeteket inkább csak a megállapítások ellenőrzésére veszi számba.

Az átkutatott anyag tanúsága szerint az e g é s z DO-ra érvényes VH-szabály, hogy ha az 1. szótag előlépzett magánhangzót tartalmaz, akkor minden továbbiiban is az van — egészen a múlt idő esz. 3. sz. -ot ragjáig, mely mindig változatlan. Veláris 1. szótag esetén azonban a VH-szabályok az egyes „helyi nyelvújráásokban” némileg eltérnek egymástól. Mivel e szabályokat a Kaminira már PAASONEN pontosan összefoglalta (l. alább), VÉRTÉS EDIT elsősorban a Karjalainen-szövegeket vizsgálja át behatóan (28—141).

Egy korábbi tanulmányban (FUF 37: 1—70) a statisztikailag megragadható négy tájnyelvet (DN Cing. Szav. Kr.) a VH szempontjából földolgozva arra az eredményre jutott, hogy a (tő- és toldalékolt) szóknak kb. 60%-a végig palatális, 30%-a végig veláris, 10%-a pedig VH nélküli. Ezt a 10%-ot most statisztikai szűrőn bocsátja át, hogy az ily módon szűrt anyagban a vegyes hangrendűség okait föltárhassa. Eredményül a következő 3 törvényszerűséget állapítja meg:

I. Palatális átváltás (Palatalumschlag), mely hosszabb toldalékolt szóokban szinte szükségszerűen föllép, s így a DO-ra nyelvileg jellemző (59). Többféle ok idézheti elő:

1. Mássalhangzók: szóbeljei bármely jésített hang (= *č*) és *j* (ez utóbbi a DN-ban nem kötelezően), pl. Cing. *χojam*, de DN *χojam* 'Asche'. Ha azonban e mássalhangzókat követően *γ* áll a szóban, akkor az átváltás elmarad, pl. Kr. *χhāγs* 'Frau des älteren Bruders'.

2. Magánhangzók (nem kötelezően): *a* a veláris *e*, *i* palatális szótagokat vonz *h* a *t* maga után, sőt már maga is átvált *h* a *t* *e*-, *i*-be, pl. DN *χhēpda* és *χhēpda* 'auf'. — *b*) Tes-

tesebb névszói és igei toldalékokban $a \sim i$ váltakozás tapasztalható, pl. DN *üptät* és *üptät* 'die älteren Brüder seiner Frau'.

3. Egyalakú, csak palatális toldalékok (melyeknek azonban tájnyelvenként veláris párjuk is akad), pl. *-men* (gerundium), *-yan/-yan* (ktsz. nominativus) stb.

4. Ritmikai tényezők. Úgy látszik, ha egy veláris szó eléri vagy túlhaladja a 4 szótagot, akkor a lehető okok bármelyike nélkül is veláris elő- és palatális utóreszre hasadhat, pl. DN *nämäsämät* 'sein Nachdenken'.

II. Veláris átváltást (Velarumschlag) kizárólag a palatális igetűhöz járuló *-ot* személyrag okoz, pl. DN *menayadöt* 'er ging allmählich'.

III. Veláris visszaváltást (Velarrückschlag) szintén csak az *-ot* idéző elő oly veláris igealakokban, melyekben előzőleg palatális átváltás történt, pl. Szav. *äjadöt* 'er fand'.

E szabályok ismeretében alig 1—2 ezreléknyi olyan szó marad, melyekben a vegyes hangrendűség okát nem sikerült kideríteni.

A VH-szabályok nyomozása során a szerző a magánhangzók szótagok szerinti megoszlásával kapcsolatban több (finnugor szempontból is) érdekes megfigyelést tesz: az 1. szótagban minden magánhangzó előfordul (leggyakoribb az *a*, l. a köreikk-diagramot, 123); a 4 labiális közül csak az *o* (kizárólag az *-ot* személyragban) jelentkezik 1. szótagon túl is; a 2. szótagtól kezdve csak illabiális magánhangzók állhatnak (vö. az alpanyelvre rekonstruált szótövek vokalizmusát), köztük a redukáltak aránya meghaladja az 50%-ot (105 kk.).

A Kamini nyelvjárás veláris szavainak bonyolult VH-szabályait már PAASONEN fölismerete (JSFOu. 21/5: 13 k.): veláris nyílt 1. szótagot veláris 2. követ, kivéve ha ez utóbbi *č*- vagy *j*-vel kezdődik (l. fönt I. 1.). Zárt 1. szótag után már a 2. is palatális (pl. *ürttem* 'sankarini'), de a χ és *l* ilyenkor is megőrzi a velaritást (pl. *kalčäm* 'liukas'). A 3. szótagtól kezdve csak palatális magánhangzók vannak — egészen az *-ot* személyragig (vö. fönt II. és III.). A szövegek alapján e pontos szabályokat talán még azzal lehet kiegészíteni, hogy (ha nem írashibáról van szó) az utolsó veláris szótagban $e \sim e$, ill. $i \sim i$ ingadozás mutatkozik (142—151).

A DO VH föl (ill. el) nem ismerésének fő oka az, hogy Steinitz — Karjalainen és Paasonen magánhangzó-jeleinek fonematikus értékelése során — az *ö*-, *ö*-t az *o*, *ö* (*k*, η melletti és *j*, *č* előtti) variánsának, az *e*-t az *e* (χ előtti) variánsának tekintette, s ily értelemben vonta össze az *ä/ä*-t is *a*-be. Ez alapon olyan „egyszerűsített” átírást dolgozott ki, mely valóban teljesen elföldte a VH-t (3. fejezet, 152—6).

A vokalizmus és a konsonantizmus kölcsönhatását tárgyaló 4. fejezet (157—175) bevezetéséket a szerző táblázatban ismerteti a DO magánhangzórendszert, mely az *ö* fölfogása szerint teljes veláris-palatális párhuzamot mutat: *a*, *o*, *u*, *e*, *i*; *ä*, *ö*, *ä* és *a*, *ö*, *ü*, *e*, *i*; *ä*, *ö*, *a* (158). Mint már korábban (FUF 37: 46 kk.) adatokkal bizonyította, Steinitz véleményével ellentétben η , *j*, *č* nem dönt az előtti illő magánhangzó hangrendjéről (167). Egyetlen variáns-pár a *k* : χ (mely azonban szókezedeten már két fonémára hasadt, l. 168, 174 k.) mutat függést a magánhangzó-környezettől: eredeti osztják szókban *k* csak elől-, χ csak hátulképzett magánhangzókkal kapcsolatban állhat. Ez azonban általános, nyelvhez kötött szabály, tehát nem korlátozódik a vitatott *o*—*ö*, *ö*—*ö*, *e*—*e* magánhangzó-párra (168).

Mivel az 1. szótag magánhangzói egyáltalán nem, a továbbiak illabiálisai pedig csak a „helyi VH-törvények” keretében függnek a mássalhangzóktól: a DO magánhangzórendszernek palatális-veláris fonémapárokából kell állnia (175).

Az 5. fejezetben (176—179) a DO VH eltűnésének vagy megmaradásának kérdését latolgatva a szerző, korábbi nézetével ellentétben, lehetőknek tartja a megőrző tendencia fölerősödését. Végül a 6. fejezet röviden rámutat arra, hogy a VH-nak a DO-ban is a legkeletibb tájnyelvtől (DN) a legnyugatibbig (Kam.) haladva különböző fokozatai vannak, s így földrajzilag is átmenetet alkotnak egyrészt a szigorúan magánhangzó-harmóniás KO, másrészt a harmónia nélküli EO felé (180—183).

Az anyag fölényes ismeretéből fakadó aprólékos filológiai gondnal kidolgozott mű módszerben is, eredményekben is sok újat nyújt. Értékét fokozza a gazdag technikai szerelés (32 táblázat, 11 ábra), és a szakmai zsargontól ment elegáns stílus. A Bibliotheca Uralica 2. köteteként megjelent monográfia az osztják (s ezen keresztül az egész uráli) magánhangzó-harmóniára és magánhangzó-rendszerre irányuló minden további kutatás számára alapvető jelentőségű.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA

E. И. Ромбандеева: Синтаксис мансийского (вогульского) языка

Издательство Наука, Москва 1979. 156 l.

E. ROMBANDEEVA vogul anyanyelvű kutató vogul nyelvtanának második, mondatnyi része jutott el az érdeklődőkhöz (az első rész Мансийский [вогульский] язык címmel 1973-ban jelent meg; folyóiratunkban GULYA JÁNOS ismertette [NyK 77: 251—254]). A vogul nyelv(jásárok) mondatnával foglalkozó, eddig megjelent munkák többnyire csak egy-egy részletkérdést választottak vizsgálódásuk tárgyául, a most ismertendő könyv igyekszik elsőként átfogó ismereteket nyújtani. Az eddigi vogul mondatnyi munkák száma nem nagy, amint ez éppen Rombandeewa listájából (3—4. l., jegyzet) látható, bár ez korántsem mondható teljesnek, éppen a szerzőnő több cikkével volna kiegészíthető.

Mivel a könyv nagyon sok részletkérdést fejteget, a recenszens kénytelen egy-egy öt jobban érdeklő problémánál elidőzni, a többit legföljebb megemlítem.

Elsőként a szintaktikai kapcsolatokat (mellérendelés; alárendelés; vonzat; parataxis; reflexió [pl. a birtokviszonynak személyjellel történő jelölése]; egyeztetés és az egyeztetés elmaradása) veszi sorra (7—21).

Az egyszerű mondatokat (22—26) mint állító és tagadó, ill. kijelentő, kérdő, felkiáltó, felszólító és vokatív mondatokat tárgyalja, majd szerkezetük szerint ismerteti. A szerző megállapításait sok példával világítja meg, így pl. az igeneveknek a mondat-szerkezetekben betöltött funkcióját is. A szórenddel kapcsolatos közlések (52—67) lényeges információkat tartalmaznak és ismereteim szerint ez ennek a kérdésnek eddig leg-részletesebb kifejtése. Közli az egyszerű mondatok szórendi sémáját azzal a megjegyzéssel, hogy az legfeljebb néhány általános tendenciát szemléltethet, lévén a vogul szórend nem szigorúan kötött, ami főleg az ún. logikai hangsúllyal függ össze (52). Némelykor azonban csakis a szórend különbözőzeti meg egymástól az egyes mondatrészeket, ha pl. főnév fejezi ki az alanyt és a tárgyat, az alanyt és a jelzőt, a tárgyat és a jelzőt. Röviden jellemzi a transitív/intranszitiv és a műveltető igével kifejezett állítmányú mondatok szórendjét, kitér a kérdő szóknak, a határozó szóknak, a *patun'kwe* 'быть' segédigének a mondatban elfoglalt pozíciójára. Itt szól az *an* elem helyéről is, amelyet határozott névelőnek minősít (már az első könyvben is tárgyalta az állítólagos határozott *an* és határozatlan *akw* névelőt [200—202]): állhat az alany, a tárgy vagy a határozó előtt; példák az utóbbról: *am an tuw jal'ym* 'я (именно) туда бы сходил; *am an ty juw wos saltanawum* 'пусть бы я (именно) сюда зашел (на время)' (65).

Érdekes kérdéseket feszeget Rombandeewa az ún. logikai hangsúly funkcióinak ismertetése kapcsán (67—79). A logikai hangsúly minden olyan megnyilatkozásra jellemző, amely nem csak egyszerűen konstatálja valamely cselekvés befejezésének tényét. „Под термином «логическое ударение (интонация логическая, интонация смысловая)» понимается произвольное выделение одного из элементов высказывания в целях увеличения его семантического веса» (68). A logikai hangsúlynak több funkciója van: a mondat valamely részének kiemelésére, az állítmányban kifejezett cselekvés befejezettségének, modalitásának jelölésére, a határozottság kifejezésére szolgál. Bizonyos határokon belül az egyik mondatrészeről átkerülhet egy másikra a logikai hangsúly, amelynek következtében a mondat értelmileg módosul és többször a mondatrészek morfológiai megformáltsága is változik, olykor a mondatrészek száma és a szórend is. A logikai hangsúlyt hordozó, a cselekvés tárgyául szolgáló bővítmény rendszerint az állítmány elé kerül (amely általában a mondat végén áll), vagy ha erősen hangsúlyozzák, a mondat legvégén, tehát az állítmány mögött foglal helyet. Példákkal illusztrálva ismerteti a cselekvő alany, a cselekvés (hely-, idő- stb.) határozója, modalitása stb. kiemelésével (logikai hangsúlyozásával) kapcsolatos szórendi szabályokat.

Különösen érdekesnek vélem a logikai hangsúly, a határozottság/határozatlanság, a tárgy minősége és az igei állítmány ragozása közti összefüggéseket. A logikai hangsúly — amint írja Rombandeewa (72—73) — önmagában nem kifejezője a határozottság kategóriájának, hanem csak lehetővé teszi az igei állítmány alanyi vagy tárgyias ragozású megformálását attól függően, hogy a tárgy határozottnak vagy határozatlannak tekintetik-e. Így ha a cselekvés logikai hangsúlyos tárgya határozatlan, a k k o r tárgya a mondatnak és ragtalan (alanyesetű) névszóval van kifejezve, és az igei állítmány ilyenkor alanyi ragozású, pl. *ut'sitet' n'awramen' lowi'ntan n' e p a k mis, xasne t' e t' r' a t' i mis* 'учитель дал своим детям (именно) книги для чтения и (именно) тетради'; ezzel szemben a cselekvés logikailag hangsúlyos és határozott tárgya az *l* instrumentalisraggal jelenik meg, a mondat határozója (косвенное доление) lesz és az igei állítmány tárgyas ragozású lesz, pl.

utšitel nāwramane lowihtam nēpakəl misāne, ʒasne tētrātəl misāne 'учител дал своим детям (именно) книги для чтения и (именно) тетради'. (E szerkezetek sajátja a szerzőnő megállapításai szerint, hogy az a mondatrész, amely a „cselekvés címzettjét” [адресат действия] fejezi ki — a fenti példamondatokban a *nāwramēn*, ill. a *nāwramane* — nem kaphat logikai hangsúlyt.) Számomra megnehezíti a tárgy határozottságának/határozatlanságának a tárgyas/tárgyatlan ragozással az igei állítmányon történő tükröztetését a közlő szabályok olyan leírása, amely egyrészt mondatnani kategóriával (határozottság/határozatlanság), másrészt nem mondatnani eszközzel (a cselekvés tárgya) dolgozik. Hiszen a fent ismertetettből az következik, hogy az első mondat állítmánya (*mis*) azért alanyi ragozású ige, mert a tárgy (*nēpak*, *tētrāti*) határozatlan, ill. a második mondatban az állítmány (*misāne*) azért tárgyas ragozású, mert a cselekvés tárgya (*nēpakəl*, *tētrātəl*) határozott. Az első mondatot illetően természetesen egyetértek a szerzővel, hiszen abban a mondat tárgya és a cselekvés tárgya azonos, míg a másodikban a 'könyv' és a 'füzet' szó csak a cselekvés tárgya, nem pedig a mondat és az állítmány többes számú tárgyra utaló ige, amely a mondat tárgyával (*nāwramane*) van egyeztetve. Mivel az instrumentalisragos főnév nem lehet a mondat tárgya (vö. LIIMOLA: JSFOu. 57/1: 47; BO WICKMAN, The Form of the Object in the Uralic Languages. 6, 64; Rombandeeva sem állítja az ellenkezőjét!), megítélésem szerint a cselekvés tárgyául szolgáló, ilyen raggal ellátott főnév mint mondatrész nem befolyásolhatja az igei állítmány alaktani megformáltságát. A szakirodalomban korábban fölbukkant ugyan olyan nézet, amely a fentiekhez hasonló mondatok instrumentalisragos elemét tárgyként kezelte; ennek mindenekelőtt (vagy kizárólag?) az lehetett az oka, hogy a (magyar, finn, német, orosz nyelvű) fordításban tárggyal adták vissza. Az ilyen instrumentalisragos mondatrésznek talán finalisi funkciója van. Mivel e szerkezet csak tárgyas igével fordul elő mind a vogulban (ROMBANDEEVA első könyvének 52. lapján), mind az osztjákban (СТЕПИЦЗ, OstjChr.² 51—52), talán az «адресат действия» határozottságának egyik kifejezési eszköze.

Tanulságos a logikai hangsúly, az egyes mondatrészek alaktani megformáltsága és a szórend közti összefüggések fölvázolása műveltető igés mondatokkal szemléltetve (76—79):

1. *omam lāwtijan w ā j w ā r ə l t a s* 'мама попросила Клавдию шить (именно кисы)'
2. *omam w ā j l ā w t i j a n w ā r ə l t a s* 'мама попросила шить кисы (именно) Клавдию'
3. *omam lāwtijan w ā j w ā r ə l t a s* 'мама уже попросила Клавдию шить кисы'
4. *omam w ā j j y l ā w t i j a n w ā r l t a s ā y e* 'мама попросила шить кисы (именно) Клавдию'
5. *omam lāwtijan w ā j j y w ā r l t a s ā y e* 'мама Клавдию уже попросила шить кисы'
6. *omam w ā j j y l ā w t i j a n w ā r ə l t a w e s i y e* 'мама попросила шить кисы (именно) Клавдию'
7. *omam w ā j j y l ā w t i j a n w ā r ə l t a w e s i y* 'мама уже попросила Клавдию шить кисы'
8. *omam lāwtijan w ā j j y w ā r ə l t a w e s i y = 7.*
9. *omam l ā w t i j a w ā j ə l w ā r ə l t a s* 'мама попросила (именно) Клавдию шить кисы'
10. *omam lāwtija w ā j ə l w ā r ə l t ā s t e* 'мама попросила Клавдию шить (именно) кисы'
11. *omam lāwtija w ā j ə l w ā r ə l t ā s t e* 'мама уже попросила Клавдию шить кисы'
12. *omam lāwtija w ā j ə l w ā r ə l t ā w e s* 'мама попросила Клавдию шить (именно) кисы'
13. *omam lāwtija w ā j ə l w ā r ə l t ā w e s* 'мама уже попросила Клавдию шить кисы'
14. *lāwtija w ā j ə l o m a m n w ā r ə l t ā w e s* '(именно) мама попросила Клавдию шить кисы'

(Vajon ezekben a mondatokban kifejezhető — s ha igen, hogyan — az адресат действия, tehát az, aki számára készül a prémcipó?)

Ezt követően a logikai hangsúly és a szórend közötti összefüggések feltárására vállalkozik a szerző a logikai hangsúly és az inversio kérdéseit taglaló fejezetben (79—86).

Majd az egyes mondatrészek megformáltsága, ill. a határozottság/határozatlanság és az (alanyi, tárgyas, szenvedő ragozású) igei állítmány kölcsönös összefüggéseit elemzi (87—126). Itt olyan részletkérdésekben mélyedhet el az olvasó Rombandeeva szakavatottsága és anyanyelvi ismeretei révén, amelyek szövegek olvasásakor, azok elemzése

során bizonyulhatnak rendkívül hasznosnak. Elképzelhető, hogy a könyv használói némelykor talán Rombandeevától eltérően ítélnék meg egy-egy jelenséget, mint pl. az általunk passivumként számon tartott kategóriát. Rombandeeva már korábban is (pl. О так называемых пассивных конструкциях в мансийском языке. In: Эргативная конструкция предложения. Ленинград 1967. 305—310) annak a véleménynek adott hangot, hogy ez nem passivum, hanem az activumnak egy olyan válfaja, amelynek használatakor az agens esetragos ugyan, de a mondat alanya. Tavdai vogul anyagon dolgozva nem tudtam ezt a nézetet elfogadni (l. System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. Budapest 1975. 141—143). Lényegében ugyanezt az álláspontot képviseli ma is, bár a «субъектно-пассивная форма глагола» megnevezés mintha némi engedelményre utalna. Utoljára BERNARD COMRIE vonta kétségbe (EFOu. 12: 15—16) Rombandeeva állásfoglalásának helyességét.

A fenti 14 mondattípus táblázatban összefoglalva

		A cselekvés tárgya	
		nominativusban	instrumentalisban
az igei állítmány	alanyi ragozású	1. ~	—
		2. ~	9.
		3. ~	—
	tárgyas ragozású	—	10.
		4. ~	—
		5. ~	11.
	szenvető ragozású	—	12.
		6. ~	—
		7. }	13.
		8. }	
		—	14.

Az egyszerű mondatok leírásában központi helyet foglal el a logikai hangsúly mint a határozottság kifejezője. A tárgy határozottsága és az alanyi/tárgyas ragozás közti összefüggések még ma sincsenek megnyugtatóan tisztázva, ezért is érzem nagyon fontosnak e könyvecske megjelenését, hiszen ennek kapcsán is sok értékes szempontra hívja föl figyelmünket és így közelebb vihet a megoldáshoz, noha a határozottság terminuson a jelek szerint nem a determináltságot kell értenünk, hanem — amint erre COMRIE TERÉŠ-ČENKO szamojéd mondattani elemzéseit kommentálva rámutatott (EFOu. 12: 10—11) — a topic/comment viszonyában a comment megfelelőjeként kell értelmeznünk.

Az összetett mondatok tárgyalása (127—140) olyan ismereteket közöl, amelyekkel korábban csak elszórtan találkozhattunk a szakirodalomban. A rendelkezésre álló terjedelemhez képest kellő alaposággal igazít el a mellé- és alárendelt mondatok fajtái között. Rövid tájékoztatót kapunk az egyenes és a függő beszédről, az értelmezőről (140—142). A következtetések (143—145) zárja le voltaképpen a tárgyaló részt, amelyet már csak egy mesét és fordítását közlő függelék (145—150) és a rövidítésjegyzék (150) követ.

Rombandeeva két részből álló vogul nyelvtana hasznos tudnivalókkal gazdagítja ismereteinket vagy még pontosabban fogalmazva: az ezutáni kutatómunka nélkülözhetetlen segédeszközeként a vogul nyelv eleddig megfajthetetlen (vagy még nem is ismert) rejtélyeinek kulcsát adhatja kezünkbe. A mű rendkívüli fontossága abban rejlik, hogy anyanyelvi kutató értő irányításával juthatunk közelebb számos részletkérdés megértéséhez és probléma megoldásához, amely valószínűleg nem mindig fog megegyezni Rombandeeva felfogásával és amely egy anyanyelvi kalauz segítségével nélkül sokkal veszélyesebb vagy talán szinte kilátástalan lenne. Legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy csak ilyen szerény terjedelemben jelent meg. Reméljük, hogy egyszer még kézbe vehetjük egy lényegesen kibővített új kiadását is.

HONTI LÁSZLÓ

Я. Н. Попова: Ненецко-русский словарь (лесное наречие)

Studia Uralo-Altaica 12. Szeged 1978. 152 l.

Az utóbbi években egyre több olyan nyelvészeti munka lát napvilágot, amely a szamojéd nyelvekkel, illetve a nyenyecel foglalkozik. Ezek nagy része elsősorban a már meglévő, a korábbi évtizedekben gyűjtött anyagok különböző szempontú feldolgozásai; jelentősebb terjedelmű, napjainkban gyűjtött, nyelvészeti elemzésre alkalmas anyag azonban nem jelent meg. LEHTISALO Juraksamojedische Volksdichtung, ill. Juraksamojedisches Wörterbuch címmel kiadott gyűjtései továbbra is elsőrendű fontosságúak. Az eddig publikált nyelvtani leírások és rövid szemelvények új tények feltárását nem teszik lehetővé.

POPOVA nyenyec-oros szótárának megjelenése ebből a szempontból azért fontos, mert az utóbbi években gyűjtött szókincset tartalmaz. A szerző nem részletezi a gyűjtés helyét, idejét, az informánsok számát és „nyelvi” életrajzát, ezért nem tudjuk, mennyire tekinthető egységesnek a közreadott szókincs.

A szótár 152 oldalon kb. 3000 szót tartalmaz; néhány szócikkben szókapcsolatokat is. Az előszóban Popova megemlíti, hogy ezek a szavak a puri nyelvjárásból származnak. Mint ismeretes, a nyenyec nyelv két fő nyelvjárás csoportra tagolódik: tundraira és erdeire. Mindkettő kisebb nyelvjárásokra oszlik; az erdei nyenyecnek három nyelvjárása van; a) nyugati, b) középső, c) keleti. A megkülönböztetés alapjául a likvidák és tremulások eltérései szolgálnak. A nyugati nyelvjárást a Nazim folyónál beszélik; az /r/, /l/, /f/, /l/ fonémák jellemzik. A középső nyelvjárást a Kiszjeljovszkaja a Majkovszkaja, a Ljamin és a Szahalinszkaja folyók mellett beszélik; itt az /r/, /l/, /l/, /l/ fonémák meglete a jellemző. A keleti nyelvjárást a Pur folyó vidékén beszélik: /l/, /l/, /l/, /l/ fonémák jellemzik. Popova ezeket a nyelvjárásokat előszavában njalininak, ljamininak és purinak nevezi. A nyelvjárási eltérések bemutatására példákat idéz. A könnyebb áttekinthetőség, valamint nyomdatechnikai okokból, a példákat a Setälä-féle átírásban adom meg.

P	Nj.	Lj.
tar	tar	tar
karо	kafo	kaɽo

A szótár hangtani szempontú értékelésében nehézséget okoz az a tény, hogy Popovánál mindössze két likvidát találunk; Verbov /l/, /l/, /l/, /l/ fonémái a szótár megfelelő szavaiban /l/, /l/ megfelelést mutatnak, pl.:

POPOVA	VERBOV	
Lu'kij	lu'kij	'стрела'
xij'mik	hij'mik	'соболь'
'Lampa	Lampa	'льжа'
'kälä	kälä	'рыба'

A szótár a szamojedság illetve a nyenyecék rövid bemutatásával kezdődik. Ezek után a szerző ismerteti a már említett nyelvjárásokat és szemléltetéstül néhány példát idéz. Ezek után a szótár illetve a szócikkek felépítésével ismerteti meg az olvasót. A szavak előbb fonológiai átírásban szerepelnek, ezt követi a fonetikai transzkripció (mindkettő kézzel írott formában), majd a szó jelentése oroszul. Mindkét átírás alapját a finnugor nyelvtudomány által használt általános fonetikai abc képezi, némi módosítással. Nem szerepel a Setälä-féle átírásban a (k) jel (ä); az (t) jel itt zöngétlen /l/ fonémát jelöl; az (a) pedig veláris /e/-t; új jelként használja a cirill abc-ben használatos (α) jelet. Az e jel által jelölt hang más szerzőknél /i/ formában található meg.

Popova jelölése alapján a következők mással-, illetve magánhangzó-rendszert lehet felírni:

pp	mn	ββ'		
tt	nn	šš'	LZ	
kk	η	j		
ç		χχ'		
i		i	u	i
ë		e	o	ë
ä		a		ä
		ae		ä

Akárcsak a többi erdei nyelvjárásban, itt sincs zöngés/zöngétlen oppozíció; a mássalhangzók palatalizált/nem palatalizált oppozíciókba rendezhetők.

Az egyetlen zöngés zárhang, a /*d*/ disztribúciója alapján a /*j*/ fonémával egy egységbe tartozik: a /*d*/ szótagkezdő, a /*j*/ szótagzáró helyzetben fordul elő. A szétválasztás valószínűleg a két hang eltérő fonetikai természeté miatt történt.

A mássalhangzó-rendszerben meglepő a /*k*/ és a /*ʃ*/ megléte. A /*k*/ esetében — úgy tűnik — Popova túl szigorúan járt el, amikor fonémának értékelte; mindössze négy — azonos tövű — szóban fordul elő:

<i>ki'ma</i>	'кто'
<i>ki'ma'kaLi</i>	'никто'
<i>ki'ma'li</i>	'кто-либо'
<i>kihaxa,ma</i>	'кто-то'

Ez a jelenség — egy-két esetben — más szerzőknél is előfordul (*kittsá'cup*' [SAMMALLAHTI, Material from Forest Nenets. 121]) Sammallahti álláspontja szerint ez a jelenség a nyenyec és az orosz mássalhangzó-rendszer összeütközésének eredménye: az oroszban /*k*/ és /*g*/ után az /*i*/-nek csak palatális allofónjai fordulnak elő, a nyenyecben csak veláris. Ugyanez jellemző a nyenyec /*χ*/ fonémára is (első szótagban). Az /*ʃ*/ mindössze egy esetben fordul elő a (*ʃi'tasš*) 'успокоиться' (140) szóban; Ez az egy eset azonban nem indokolja fonémává értékelését. A /*k*/ és /*ʃ*/ ilyen felfogása elfedi azt aényt, hogy az erdei nyenyecben a mediopalatális területen képzett mássalhangzók nem rendelkeznek palatalizált párral.

Van néhány jelenség, amely magyarázatra szorul. A bevezető alapján nem derül ki, hogy ugyanazok a hangok egyik esetben az egyik, másik esetben egy másik fonémához tartoznak. A fonetikai átírásban szereplő [*k*] / = *d*/ hang hol a /*t*/, hol a /*k*/ fonémához tartozik.

Példák:	[<i>daedʉ</i>]	→	'd'ad u/ 'муть, осадок, взвесь',
	[<i>dāde'asəpəsš</i>]	→	'd'at e tapš/ '1) мусор 2) щепень'
	[<i>kāde</i>]	→	'k'ad'e/ 'оставить'
	[<i>kīdāē</i>]	→	'kī,tō/ 'машка'

Ez a jelenség csak úgy dönthető el, ha a szerző olyan nyelvjárást is bevon a fonológiai értékelésbe, ahol nincs meg az előbb említett *d* ~ *j* váltakozás; vagy pedig Popova a nyelvről anyanyelvi intuícióval rendelkezik. A szerző erről nem tesz említést.

A másik hasonlóképpen megmagyarázhatatlan jelenség a palatalizáltság szerinti hasonulás fonematikus értékelése. Két szomszédos palatalizált mássalhangzó (fonetikus átírásban) esetében egyszer mindkettő megmarad palatalizáltnak, más esetben csak a második; erről ismét nem tudjuk milyen megfontolások alapján történt így, pl.

[<i>ʃeŋšβæ</i>]	→	'ʃeŋš'β'a/ 'выступ на шкуре, снятой с задних ног оленя'
[<i>ʃeβLβdšəŋ</i>]	→	'ʃeβLβt šəŋ 'рубанок'

(sőt, az utóbbi esetben [*d*] → /*t*/)

Új jelenség, az eddigiekben illet még nem jelölt a szakirodalom: az /*t*/ és az /*t*'/ hangok / = *L*, *l*/ spirantikus jellegének a jelölése [øʃ] formában, és ez támogatja az általános nyelvészetnek azt a megállapítását, amely szerint az [*L*] hang zöngétlenségével együtt járó kismértékű szonoritását spirantizálódással támogatja. A szamojéd szakirodalom eddig csak a /*p*/ preaspirációját ismerte [*h*ʀ] formában. Popova anyagában hehezetes [*p*] hangokat is találunk, amelyet [*pʰ*]-vel jelöl. Szó végén /*p*, *t*, *m*, *n*/ enyhén spirantizálódik. [*p*, *t*, *m*, *n*] A magánhangzók fonematikus értékelése nem fogadható el teljes mértékben, ugyanis az /*a*/ és az /*ai*/ fonémák disztribúciós elemzés alapján az /*e*/ illetve /*i*/ fonéma nem palatalizált mássalhangzó után előforduló allofónjainak tekinthető. Úgy tűnik, Popova a magánhangzók értékelésekor Verbovot követte, akinél ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg.

Rendkívül értékesé teszi a szótárt a hangsúly és a magánhangzók hosszának módosító jelölése. A rendelkezésre álló gyűjteményekben, rövid szemelvényekben a hangsúly pontos jelölése elmaradt. A szerzők megjegyzések formájában tették közzé észrevételeiket az erdei nyenyec hangsúllyal kapcsolatban. Általában kétféle hangsúlyt különböztettek meg, de nem jelölték. Popova szótárában kétféle hangsúlyt — fő és mellékhangsúly — következetesen jelöl /főhangsúly: ('); mellékhangsúly:(,)/. A hangsúlybeli eltérések jelöléseket különböztetnek meg egymástól, tehát fonematikus értékűek.

Példák:	'pakaLš	'залезть'
	pa'kaLš	'воткнуть'
	'ηaηa	'грудь (женсяка)'
	ηa'maš	'сосать грудь'
	'noxo	'пот'
	no'xoš	'вспотеть'

A másik jellegzetesség a magánhangzók hosszúságának jelölése. Háromféle hosszúságot különböztet meg, és a szerző ezt is fonematikus értékeknek tekinti.

Példák:	'pāLkaš	'скроить, выкроить'
	'paLka	'кал, испражнения'
	paL'ηaš	извиваться'
	pāL'ηa	'болтовня'
	'LēLLaš	'приготовиться'
	'LēLLaš	'1) накопить, 2) сберечь'

Elég nagy számban találunk olyan szavakat, amelyeket a hangsúly, a hosszúság és a palatalizáltság megléte vagy hiánya különböztet meg egymástól.

Példák:	pā'tāš	'писать'
	'pātaš	'опустито в воду, 1) 2) поставить сети для подледного лова'
	'pata	'жельч'
	'pataš	1) 'насадить на рукоятку 2) поставить вежи'
	'pa,tāš	'тяжело дышать'
	'Lapta	1) равнина; 2) плоский'
	Lap'taš	'махать'
	Lāp'taš	'отрубить'
	'Laptaš	'быть с отвисшими ушами (о собаке)'
	'kūpta	'утро'
	'kuptaš	'лудить'
	'kūpta	'дальний'

Remélhetőleg ezek az adatok segítenek az erdei nyenyec hangsúly és hosszúság törvényszerűségeinek tisztázásában. Végül még egy kérdésről, amely a szótár hitelességét érinti. A szavak a szótárban ún. „szótári alakban” vannak. A kérdés az, vajon Popova eleve szótárhoz gyűjtött-e anyagot és az informánsokat így kérdezte ki, vagy hosszabb, összefüggő szöveg(ek) szövegét dolgozta-e fel, ahol a szavak nem „szótári alakban” fordulnak elő. Ez utóbbi esetben felmerülhet a kérdés, hogyan alakította át a szavakat szótári alakúvá? Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a kifogásolt jelenségek ellenére a szamojéd nyelvtudomány újabb értékek gyarapodott; hasznát elsősorban a fonológia és a szókinés kutatói látják, mivel alaktani jegyek rendkívül korlátozott mértékben fordulnak benne elő.

A szótár áttekintése során felmerült kérdésekre választ kaphatunk Popova 1978-ban, a moszkvai Nauka kiadónál megjelent Фонетические особенности лесного наречия ненецкого языка című munkájában, melynek ismertetésére még visszatérünk. A bevezetőben megtudjuk (14), hogy 1968-ban ill. 1975-ben, expedíció során egy Tarko-Sale nevű faluban gyűjtötte az anyagot, melyet aztán a szótárban és az előbb említett tanulmányban dolgoz fel. Az adatok lejegyzésére ebben az 1978-as könyvben a Nagyeljajev által kidolgozott általános fonetikai abc jeleit használja (15), melyet a szibériai nyelvek egységes formában való leírására alkalmaznak.

A fonémák részletes leírásánál néhány jelenségre fény derül, amelyek nem egyértelműek a szótárban.

Ebben a nyelvjárásban az /L/ fonémának veláris mássalhangzó előtt a zöngés, velarizált allonfója lép fel; más esetekben mint fakultatív variáns viselkedik [l̥ ~ L/ (36—37).

Az /r/ fonéma egyik fakultatív variánsa az [r̥].

Popova csak a szótárban különböztet meg /k/-t, ill. /k̥/-t.

Elemzésében az enyhén palatalizált [k̥]-t a /k/ fonéma allofónjának tekinti: a [k̥] /œ/, ill. /e/ előtt fordul elő. Ugyanez érvényes a [χ/ χ̥] hangokra is (39—40).

A (j) ill. (ɕ) jelekkel megkülönböztetett hangokat Popova egy és ugyanazon fonéma megnyilvánulásának tekinti és tanulmányában a /j/ graféma alkalmazását javasolja (38).

Hartmut Katz: Selkupische Quellen

Ein Lesebuch. Studia Uralica 2. Wien 1979. 231 l.

Az urálistika szűkében van a forrásoknak, vagy ha rendelkezik is nyelvi anyaggal, szétszórt, sok esetben pedig egyenesen szétforgácsolt voltak megnehezíti a kutatásokat Minden munka, amely ezen a visszás helyzeten próbál enyhíteni, feltétlenül figyelmet érdemel.

H. KATZ nyelvcsaládunk egyik legtöbb kérdést föltevő s mégis — bizonyos értelemben — egyik legelhanyagoltabb tagjának, a szölkupnak ill. az e nyelvvel foglalkozó kutatóknak kíván a segítségére lenni.

Könyvének címlapján az „Olvasókönyv” megjelölés szerepel. Ennek megfelelően 54 szöveg, pontosabban szövegegység áll rendelkezésünkre. Abszolút új, sehol sem publikált ezek között a 30-as. A szövegek kiválasztása, amennyiben erre a szerzőnek egyáltalán lehetősége volt, szerencsésnek mondható, méghozzá elsősorban azért, mert szinte egyikben sem találkozzunk steril, problémamentes mondatokkal. Csaknem minden szava, minden kifejezése igényt tarthat a nyelvészek érdeklődésére: egytől egyig gondolkodásra, az összefüggések megkeresésére készíten. Néha viszont nem ártott volna, ha legalább hasonló szókincsű egységeket állít egymás mellé vagy éppen egymással szembe. Ez megkönnyítené a nyelvészeti analízist, hiszen élesebb fénybe állítva láthatóbbá tenné a leglényegesebb kérdéseket és ezek kapcsolatát.

A szövegmutatványok többnyire tíz, általában összefüggő mondatból állnak. A kivételek, sajnos, eleve adottak. Egyáltalán nem számít ritkaságnak, hogy olykor a nagyobb dialektusok illusztrálására is ennél kevesebb mondat vagy — még rosszabb esetben — mindössze néhány frázis szolgál. Mindez azonban pillanatnyilag elegendőnek látszik a források szemléltetésére, sőt a nyelvjáráskor legjellemzőbb sajátosságainak érzékeltetésére is.

Tudjuk, hogy a szölkupok lakta terület nyelvi rendkívül változatos: a dialektális tagoltság, amely a 17. században kezdődő, nagyjából a Középső-Obtól északi és északkeleti irányban történő szétválasztással kapcsolatos, mára már extrém méreteket öltött. KATZ (CASTRÉN, DONNER és PROKOFJEV után) megkísérelt ezeknek a nyelvjáráskor az osztályozását.¹

Nagyon szerény, amikor ebbéli törekvéseit dialektológiai rudimentumnak nevezi, hiszen nemcsak a déli, középső és északi nyelvjáráscsoportok nyilvánvaló különbségeit rögzíti, hanem igyekszik fényt deríteni az apróbb, esetleg csak árnyalatnyi eltérésekre is. Igaz, az elhatárolás szempontjai nem mindig határozottak, és helyenként következtelen ezek alkalmazásában, ami azt eredményezi, hogy a nagy nyelvjáráscsoportokon belüli, területileg is kötött azonosságok elsikkadnak, s így nyelvjárás és nyelvjárás avagy az egyes falvak, jurták nyelve közötti eltérések ill. egybecsengések azonos szintűnek látszanak. Ugyanakkor feltétlenül pozitívan kell értékelnünk, hogy a hangtani megfelelések mellett a morfológiaiakat is tekintetbe veszi (pl. infinitívus végződése, Loc. anim., Lat. anim. ragja stb.).

Besorolásával, amelyet a szerző maga sem tekint véglegesnek, hiszen ehhez a hangtan, a morfológia, a szintaxis számos figyelembe vehető és figyelembe veendő megfelelése hiányzik, általában egyetérthetünk, bár egyes esetekben vitába szállnánk vele, vagy legalábbis megkérdőjeleznénk a döntést.

A középső szölkup ivankinói nyelvjáráshoz sorolt 25, 26, 27, 28-as szöveg és a nem lokalizált, de délinek tartott 29, 30, 31-es meglepően sok azonosságot mutat. Felsorolásuktól nyugodtan eltekinthetünk, mert ezt voltaképpen Katz is megtette, amikor az adott mutatványok előtt a jellemző hangtani és morfológiai vonásokat kiemelte. Felmerül a kérdés: Nem tartoznak ezek egy csoportba? A két alternatíva helyett — az ivankinói nem a középső, hanem a déli csoport tagja;² a három utóbb említett szöveg nem a déli, hanem a középső szölkuphoz sorolandó — legvalószínűbbnek az a közbűlő megoldás látszik, hogy a 29, 30, 31-es szöveg olyan területről való, ahol a déli és a középső nyelvjáráscsoport találkozik. Nyelvjáráskeveredés tanúi vagyunk tehát. Emellett szól többek között az *-m*, *-n*, *-ŋ* megmaradása, amely déli sajátosság; vagy a *t* > *č* változás mellett a *t* esetenkénti megmaradása, az *s* > *š* megfelelés, amelyek viszont elsősorban a középső szölkupban figyelhetők meg stb. S ha már itt tartunk, vonjuk ide a 14-es szöveget is

¹ Vele nagyjából egy időben, de tőle természetesen függetlenül — s kizárólag ennek szentelve figyelmét — dolgozza ki a témát JANURIK T. is. NyK 80: 77—104.

² JANURIK így osztályoz. Vö. i. m. 102.

(forrása: PÁPAI—HAJDÚ)! Lehetséges érveinket akár meg se fogalmazzuk: helyettünk megtette a szerző.

A déli nyelvjárás csoportban a novo-sandorovóinak mondott (más szerzők felső-ónak nevezik) 36, 37 és 38-as szöveg starosandorovóinak (másutt csajaj) tűnik. Erre utal a *-dd-* megléte. Novo-sandorovóinak csak a 34-es és 35-ös szöveget tartanánk. Informátor egyébként M. P. PEDOGINA, akit egyebek között az különböztet meg a 37-es szöveg költőjétől, W. D. PEDUGINÁTÓL, a menyétől, hogy egy törökből kölcsönzött 'kell' igét használ, amint az a szöveg folytatásából kiderülhetne (l. KUZMINA idézett munkáját).

Az 54-es szöveggel jellemzett nyelvjárásnak a déli csoporton belül a felső-ketihez sorolása alighanem földrajzi tévedésen alapul. A Ket-Jenyiszej csatorna, amely ma már nem létezik, mert elmosarasodott, nem Makovszkoje mellett volt, ahogyan erre Katz rendszerezéséből következtethetünk, hanem Uzszy-Ozernoje és a Kas folyó között.³

Térjünk vissza az „olvasókönyv” szerkezetéhez! A szövegek sorrendjét részben a följegyzés helye (Északraól Dél felé haladva), azaz a dialektológiai besorolás, részben a följegyzés kora határozza meg. Minden csoportot és alcsoportot a legáltalánosabb tulajdonságok számbavételével vezet be a szerző. Ezután (mindig az 1. pont alatt) egy rövid áttekintés következik a forrásra és a nyelvjárásra vonatkozóan. Majd az eredeti szöveg kópiáját és annak a finnugristikában ismert jelekkel történt translitterálását, valamint a fordítást láthatjuk (2. és 3. pont). Végül Katz fonológiai átírását és a kommentárt tekinthetjük át (4. és 5. pont).

Fonológiai interpretációját, melyhez a „klasszikus fonológia” mellett a dialektológia vonatkozásait is figyelembe kellett vennie, s melyhez adatait számtalan szempontból elemezte, nem vitatjuk.

A kommentárokat a szerző segítségnek szánja — hangsúlyozva, hogy nem kezdők-höz fordul, hanem olyanokhoz, akik az alapismereteket már elsajátították. A felvetődő kérdések erőszakolt, minden áron való megoldásától tartózkodik. „Tudatlanság”-t hívalkodon be is vallja, ez pedig árulkodva ugyan KATZ dieséretes szerénységéről is, végső soron az olvasót támogatja, aki bátorságot merít és kedvet kap az igazi, az alkotó olvasásra, a kisebb-nagyobb rejtélyek tisztázására. A magyarázatok egyébként rendkívül alapos ismeretanyagra támaszkodnak, és igen sok szellemes, eredeti ötletet tartalmaznak. Természetesen vitatható pontok, apróbb tévedések ezek között is akadnak.

A 14-es szöveg 2/a mondatának fordításából kimaradt az *aza* jelentése, a 'nicht', s hiányzik a magyarázat a *netembe ~ netemba* (KATZNÁL: *nätampa ~ nätampa*) eltérésére. Annyit tudunk csak, hogy az első alak a 156. oldalon, a másik a 166-odikon olvasható.

A 25-ös szöveg negyedik mondatának fordítása helytelen: a *manženda'k* (KATZNÁL *mačanta'k* (jelentése nem 'ich/ schor', hanem 'ich/ schere' vagy 'ich/ werde scheren', hiszen benne a *-ni* az imperfektív aspektus képzője. Ugyanitt — nyilván a nyomda „jóvoltából” — kimaradt két magyarázat is.

A 34-es szöveg harmadik mondata nem három, hanem két szóból áll. A *tapter činža'ŋ* első része nem a 'mese' főnév, hanem az 'erzählen' ige töve. Ebből következően az *-r* nem hiba, ahogyan azt KATZ gondolja, hanem a szótő része (vö. *čapirj*, ERDÉLYI, Wb. 229a). A mondatunkban szereplő alakból egy imperfektív aspektus képző (vö. HAJDÚ, Chrest. 150. l.) és egy VxlSgIntr. elemezhető ki. A helyes fordítás tehát nem 'ich erzähle das Märchen', hanem 'ich werde erzählen'.

Ugyanitt fordul elő a *kelews* (KATZNÁL: *kellewsa*). Ennek elemzése hiányos: nem utal sem az *-l* futurum-jelre, sem a *sä* partikulára, amelyek együtt fejezik ki a távoli jövőt. A tő egyébként a *ketigo* 'sagen, reden, sprechen, antworten' ige.

A 38-as szöveg második mondatában a *tabo'n* (KATZ fonológiai átírásában *tapo'n*) jelentése nem 'seine Küche', hanem 'dieser Jahr' (a mondatban időhatározóként). A kiindulópont a *tap pot*, ill. déli nyelvjárásról lévén szó, a *tam pon* szintagma, amelyben a *tam* a 'dieses' stb. jelentésű névmás, a *pon* a 'Jahr' szó locativusi formája. Vö. még: *tañj* 'nyáron', *ukon* 'korábban' stb. Az *-m-* > *-w-* változás után a *-w-* + *-p-* > *-wb-* > *-bb-*, majd a gemináta szokásos megrövidülése után jön létre a *tabo'n*.

Bár kételyeinket nem tudtuk elhallgatni, mindez természetesen nem azt jelenti, hogy KATZ könyve elnagyolt. Legföljebb azt mondhatjuk, hogy a hatalmas anyag fiatalos hévvel történt feldolgozása, az első tetszetős ötlet gyors megragadása időnként pontatlanságot, néha tévedést eredményez. Ha utánagondolunk, ez sem túlságosan nagy baj: az olvasó jár jól, ugyanis lehetősége nyílik új vagy egyszerűen csak más utak keresésére. Minél többször teheti ezt meg — nem föltétlenül a negatívumok bogarászásával persze —, annál jobbnak kell tartanunk az előttünk levő munkát. S ha a kérdést végezetül feltesz-

³ Szerzőnk idézi is DONNERT: „... zwischen den Flüssen Ket und Kas ausgestoehen.”

szük — Valóban jó, könnyen kezelhető, hasznos olvasókönyvet kaptunk-e a kezünkbe? — nyugodt lélekkel válaszolhatunk igennel. Az 54 szöveg nem kevés, a bennük feltárt problémák hosszú időre elegendő feladatot adnak a leglelkesebb szölkupistáknak is. A megoldások jelentős része elfogadható. Az eredmények tiszteletet érdemlő tudásról, eleven lényeglátásról tanúskodnak. A szerző helyesen és főleg gyümölcsözően alkalmazza mind a klasszikus, mind a modern nyelvészeti módszereket. Tekintélytisztelete mértéktartó: nem zárja ki a merészebb lépéseket, az eredeti elképzeléseket. Az anyag elrendezése logikus, a könyv a végén található szójegyzékkel együtt jól forgatható, de nem „könyvű” olvasmány. Köszönet érte.

B. LABÁDI GIZELLA

Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság

Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 315 l.

ÉDER ZOLTÁNNAK ez a könyve — csakúgy, mint az előző kettő: a Révai Miklós-életrajz (1972) és Révai Magyar Szép Toll-jának szövegkritikai kiadása (1973) — nyelv-tudomány-történeti tárgyú. Ez a témaválasztás már önmagában is dicséretes, hiszen az ötvenes-hatvanas évek néhány kiemelkedő összefoglalása (BALÁZS JÁNOS Sylvesterkönyve, GÁLDI Szótáriródalma, BENKŐ LORÁND Magyar irodalmi írásbelisége és SZATHMÁRI ISTVÁNNAK régi nyelvtanainkról frott monográfiája) óta sajnálatosan megcsappant az ilyen tárgyú munkák száma. Holott egy tudományszaknak ahhoz, hogy előbbre tudjon lépni, szüntelenül szem előtt kell tartania és egyre jobban kell ismernie saját múltját, addigi eredményeit.

Az új Éder-könyv BENKŐ JÓZSEF személyében egy méltatlanul elfeledett kiváló nyelvtudósnak szolgálatot kései elégtételt, s közben tudománytörténetünknek nem is egy „fehér foltját” tünteti el. Benkő Józsefet mostanáig legfeljebb a 18. századi erdélyi művelődéstörténet kutatói tartották számon, s ők sem mint nyelvész, hanem mint történelem- és államismereti iskola legjelentékenyebb hazai képviselőjét, a Transsilvania című honismereti kézikönyv szerzőjét), ill. botanikust (a Linné-féle binominális nomenklatura meghonosítottját). Az, hogy Benkő nyelvész is volt, s nem is akármilyen, a halála óta eltelt több mint másfél évszázad során tökéletesen feledésbe merült, olyannyira, hogy még az erdélyi művelődésnek egy olyan kitűnő ismerője, mint SZABÓ T. ÁRTILA is így ír róla Anyanyelvünk életéből című tanulmánykötetében: „A legrégebb olyan megjegyzés, amely román eredetű szónak a magyarban való meglétére utal, nem is nyelvész-től, hanem az erdélyi botanika egyik kiemelkedő XVIII. századi alakjától, Benkő Józseftől (1740—1814) származik” (Bukarest 1970. 157; idézi ÉDER Z. 112; én emeltem ki K. G.).

Annak, hogy Benkő József nyelvészeti tevékenységéről a szakirodalom szinte egyáltalán nem emlékezik meg (vö. mégis HEGEDŰS JÓZSEF ismertetését: MNy. 55: 107—108, valamint BENKŐ LORÁND helyesírási szempontú megjegyzéseit a FelvIr.-ban), az az oka, hogy Benkőnek legfontosabb ilyen tárgyú műve, A magyar és török nyelv mely keveset egyezzen (1791) éppúgy kéziratban maradt, mint nyelvészeti gyűjtőmunkájáról tanúskodó levelezése. Ezeket a becses dokumentumokat végül is Éder Zoltán bányászta ki — mint ő maga írja — „levéltári sírjuktól” (136). Betűhív szövegeket — bőséges jegyzetanyag és filológiai apparátus kíséretében — a könyv függelékében olvashatjuk.

Ha már itt tartunk, vessünk egy pillantást az ismertetendő munka szerkezetére, felépítésére. A kötetnek mintegy felét a Benkő József nyelvészeti munkássága című áttekintés foglalja el (9—141). E kismonográfia terjedelmű és színvonalú tanulmány három nagyobb egységre tagolódik. Az első fejezetben (11—92) 1787-ig követhetjük nyomon Benkő József életpályáját: megismerkedünk „a felkészülés éveivel”-vel, a nagybaconi, udvarhelyi és nagyenyedi diák történeti érdeklődésének és gyűjtőszenvédélyének kialakulásával, majd bepillantunk „a középjaitai tudós” műhelyébe, képet kapunk botanikai és lexikológiai stúdiumairól.

1787-ben az akkor 47 éves Benkő életében nagy változások mennek végbe: feladja immáron húsz éve betöltött középjaitai református lelkészi hivatalát, s a székelvudvarhelyi kollégiumban vállal tanári állást. A környezetváltozás s főként az ottani túlterheltség és intrikák kikezdi idegrendszerét. Két év múlva idegösszeomláshoz hasonló lelkiállapotban hagyja ott Udvarhelyt, s tér vissza Középjaitára, hogy lelkeszi nyugdíjja-

ból és kertjének terményeiből próbálja fenntartani magát és egyre népesebb családját. E válságperiódust finom lélektani érzéssel és nagy megjelenítő erővel boncolgatja a szerző (93—100). Ezek az életrajzi mozzanatok azért fontosak, mert épp ebben a keserves időszakban, „a halálról elmélkedve” lát hozzá Benkő József addigi nyelvészeti anyaggyűjtésének feldolgozásához. Szeme előtt egy sajátos „negatív nyelvhasználtás” terve lebeg. Azzal a céllal fog tollat, hogy bebizonyítsa: a magyar nyelv nem rokona a töröknek. Éder tanulmányának második fejezete (101—133) ezzel a munkával, Benkő Józsefnek legjelentékenyebb nyelvészeti művével foglalkozik.

A magyar és török nyelv mely keveset egyezzen című értekezés, mely időrendben közbülső helyet foglal el SAJNOVICUS Demonstratio-ja (1770) és GYARMATHI Affinitas-a (1799) között, mintegy kiegészíti és „visszajáról” igazolja az északi nyelvrokonságra vonatkozó megállapításokat. A magyar—török „atyafiság” cáfolatának tudománytörténeti jelentőségét akkor tudjuk kellőképpen méltányolni, ha figyelembe vesszük, hogy még a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben is milyen heves polémia folyt az „ugor” és a „török” párt között, s nyelvünk török rokonsága mellett oly kitűnően képzett elmék is síkra szálltak, mint Vámbéry Ármin, a nagy Kelet-kutató (vö. PUSZTAY JÁNOS, Az „ugor—török háború” után. Budapest 1977. 92—107).

Benkő József a török nyelvet három szempontból veti egybe a magyarral: 1. szókincs; 2. alaktan; 3. mondatban. Alaposabban azonban csak az első, a szókincsvizsgálati részt dolgozta ki. Nyilvánvaló aránytalanság, hogy a már Sajnovicstól is fontosabbnak ítélt morfológiai és szintaktikai egybevetés alig egynyelvadát (!) teszi ki a szókincszet elemzésének. A 2—3. rész enagyoltságot részben az erőltetett munkatempónak tudhatjuk be (vö. 101—3), ám a fő ok alighanem magának Benkőnek a szóközpontú beállítottságában keresendő. A szógyűjtés és szókincskutatás volt az ő igazi területe. A magyar és török nyelv... épp ezért elsősorban nem is mint összehasonlító nyelvészeti munka tart hat számot figyelmünkre, hanem mint első kísérlet szókincsünk eredet szerinti vizsgálá-tára és jövevényszavainak rendszerezésére. Nagy pozitívuma Benkő munkájának, hogy szabatosan meg tudja határozni a jövevényszó fogalmát, s következetesen megkülönbözteti az idegen szótól (összehasonlításul: ZOLNAI BÉLA még százötven évvel később is hajlamos rá, hogy e kettőt — igaz, jobbára „taktikai” célből — összekeverje egymással). Észreveszi, hogy az egyes nyelvekben azonos hangalakú, de egészen különböző jelentésű, etimológiailag össze nem függő szavak vannak; számos kitűnő példával szemlélteti a szókölcsonzés folyamatát, vagyis azt a jelenséget, hogy a kölcsönös érintkezés folytán a népek, ill. nyelvek szavakat vesznek át egymástól; felfigyel a több, egymással nem rokon nyelvben is megjelenő vándorszavakra; stb. A magyar nyelv jövevényszavainak rendszeres bemutatása során külön kis fejezetekben foglalkozik a görög, olasz, spanyol, francia, német, szláv, román, latin, sőt az örmény és a héber (!) átvételekkel, s csak ezután tér rá voltaképpeni tárgyára: a magyar—török szóegyeztetésekre. Sajnovics nyomán a „törsökös” szók egybevetésére szorítkozik, s ennek alapján vonja le a helyes végkövetkeztetést: „A’ Szókból... ki nem nézhetem, hogy a’ Magyar és Török valóságos Nemzeti Atyafi volna” (200).

Benkő József szókincsvizsgáló módszerének természetszerűleg megvannak a korlátai, hiányosságai: általában nincs tekintettel a közvetítő nyelvre (pl. a *kordován* szót közvetlenül a spanyolból eredezteti), nem ismeri a szabályos hangmegfelelés törvényét stb. E fogyatékoságok azonban mit sem vonnak le tudománytörténeti jelentőségéből, melyet Éder Zoltán a következőképpen összegez: „A magyar és török nyelv-et a Demonstratio párdarabjának tekinthetjük; Sajnovics a magyar szóeredet-kutatás egyik oldalát, az ősi örökséghez tartozó, rokon nyelvi szókincs föltárásának elvi alapjait és módszereit dolgozta ki; Benkő a kérdés másik oldalát, a magyar nyelv jövevényszavainak elméletét és rendszerét munkálta ki” (120).

Nagy kár, hogy ez az úttörő munka a maga idején nem kerülhetett be nyelvtudományunk vérkeringésébe, s csak megírása után 187 évvel láthatott napvilágot, tudománytörténeti érdekességként. Éder Zoltán szerint a cenzúrán már átment kézirat megjelenését maga a „Kegyes Jóltévő”, a „megköszönhetetlen kegyességű” Aranka György hiúsította meg, mivel úgy vélte, hogy a könyv megjelenése keresztené a Nyelvművelő Társaság (és a saját) tudományos és könyvkiadási terveit (126 kk.). Korai és tanulságos adalék a szakmai feltékenység történetéhez...

A bevezető tanulmány harmadik része az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és Aranka György szótárírói törekvéseivel foglalkozik (135—141). Tisztázza néhány kéziratot hagyatékként szerzőségét, s nem kisebb szaktekintélyekkel, mint JANCÓS ELEMÉRREL és GÁLDI LÁSZLÓVAL szemben bizonyítja be, hogy e szótártörödeknek nem Gyarmathi Sámuel, hanem épp — az előbb nem a legelőnyösebb oldaláról megismert — Aranka György a szerzőjük.

A kötet függelékében a betűhív szövegkiadások (kéziratok és levelek) kaptak helyet. Mindenekelőtt Benkő Józsefnek már részletesebben tárgyalt nyelvhasznító műve (153—214), valamint Aranka Györgyhöz intézett levelei (219—238; az OSZK Kézirattárában levő 21 kiadatlan Benkő-levél közül nyolcának — bizonyára a nyelvészeti szempontból érdekesebbeknek — a szövegét olvashatjuk itt). E dokumentumokat Aranka Györgynek 1791 és 1796 között keletkezett szótári dolgozatai (243—283) és a Nyelvművelő Társaság tagjainak levelezéséből vett szemelvények (287—300) egészítik ki. A kötetet rövidtűjű és háromféle mutató zárja.

Éder Zoltán új könyvének talán az a legvonzóbb sajátossága, hogy a szinte már túlzásba vitt filológiai precizitás ellenére sem válik nehezkessé vagy unalmassá. Tobzódik az adatokban, de végül is úrrá lesz rajtuk. Nem vész el a részletekben, hanem összefüggő képet ad a korszakról és szereplőiről (s mindezt úgy, hogy egy pillanatra sem higitja esszévé az értekező prózát!). A legnagyobb nyereség minden bizonnyal az az eleven (mondhatnám: szuggesztív) kép, amelyet Benkő Józsefről, a könyv „hőséről” kapunk. Ebben a derék, fűvészkedő vidéki református papban a kortársai aligha láttak többet hangyaszorgalmú adatgyűjtőnél, akit fel- és kihasználhatnak. Pedig a szintézisteremtéshez is értett (bizonyosság rá a kéziratok nyelvészeti mű), s lépést tartott korának tudományával (Linnével, Sajnoviccsal). Jelentőségét azonban nemigen ismerték fel. Anyagi kiszolgáltatottsága egész életében gúzsba kötötte („Aki szegény, a’ mindenben szerencséslen” — írja egyik levelében; idézi Éder Z. a 129. lapon). Mecénások és nyomdász-könyvkiadók jó- vagy rosszindulatától függött könyveinek sorsa. Történeti-államismereti főművének, a Transsilvaniának csak I—II. kötetét tudta kiadni, a III—IV. kötet kéziratban maradt, csakúgy mint a magyar—török nyelvhasznítás.

Am a sikertelenségért — mint rendszeren — nemcsak a kort és a körülményeket okolhatjuk, hanem magát az áldozatot, Benkő Józsefet is. Ő maga is kivette a részét abból, hogy élete végül is mellékvágányra futott, s tudományos terveit csak töredékesen bírta megvalósítani. Jellemző az egyéniségére, hogy életének mind a három fordulópontján rosszul dönt: 1767-ben nem megy külföldi tanulmányútra (pedig meglelt volna rá a lehetőség, Bethlen Gergely támogatása révén), hanem atyjának örökébe lép, lelkipásztor lesz Középjátsán, s így — mint „domidoctus” (azaz: csak hazai iskolákat végzett, külföldi tanulmányokat nem folytatott személy) — mindvégig egy kissé „outsider” marad szűkebb pátriájának papi társadalmában; 1775-ben nem fogadja el a tulajdonképpen az ő számára létesített botanikai katedrát a kolozsvári egyetemen; 1787-ben viszont — mint láttuk — elmegy a székelyudvarhelyi kollégiumba úgyszólván szellemi mindenestnek, agyondolgoztatott tanárnak, akit ráadásul — pártfogójának, Dániel István főkurátornak a halála után — rövidesen ki is intrikálnak az állásából. S végül, ami tudós számára talán a legfájdalmasabb lehetett: szellemi munkájának gyümölcseit is eltulajdonítják, megfosztják a publikálási lehetőségtől, s mindezt épp azok teszik, akiknek hízelegnie kell, hogy egy kis mellékjövedelemhez juthasson.

Azt persze nem tudhatjuk, hogy mindezt ő ugyanígy átérezte és végiggondolta-e. Lehet, hogy éppúgy nem ismerte fel a balsorsát, mint kortársai az ő tehetségét. Mindenesetre halásák lehetünk Éder Zoltánnak, hogy ezt a rokonszenves régi magyar tudóst, Benkő Józsefet, a szavak szerelmesét kiemelte a feledésből, s megismertetett bennünket tanulságos életpályájával.

KEMÉNY GÁBOR

Verseghy Ferenc: A magyar nyelv törvényeinek elemzése III. rész: A magyar nyelv művészi felhasználása

A Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár kiadása, Szolnok 1973—1977. 1—7. füzet. 1017 l.

„Korán elfelejtett és később sem reálisan értékelt egyéniség”-nek mondja Verseghyt SZATHMÁRI ISTVÁN az első füzethez írott előszavában. Csakugyan így van: ha számba vesszük, mit is tudunk róla, mi jut eszünkbe nevének említésekor, meglehetősen sovány lesz az eredmény. Körülbelül ennyi: részt vett a jakobinus mozgalomban, elsőként fordította le magyarra a Marseillaise-t (A marsziliai ének címmel); emiatt hosszú fogságot szenvedett, csaknem kilenc évig volt börtönben; szabadulása után nyelvészeti vitába bonyolódott RÉVAI MIKLÓSSAL (ez volt a híres „ipszilónista—jottista harc”, amelyben végül is Révaiék álláspontja kerekedett felül).

Kevésbé ismert, hogy Verseghy aránylag kiterjedt esztétikai munkásságot is folytatott. Már bebörtönzése (1794) előtt is foglalkozott esztétikával: előbb Batsányi

folyóiratában, a kassai Magyar Múzeumban tett közzé három fordítást J. G. SULZER német esztétikus és művészetfilozófus (1720—1779) *Allgemeine Theorie der schönen Künste* (Leipzig 1773—75) című kétkötetes munkájából (A szép mesterségekről, A muzsikáról, A szép mesterségek rövid történetei), majd 1791-ben Bécsben önálló kiadványként jelentette meg *Rövid értekezések a muzsikáról VI énekekkel* című tanulmányát. Ez is csaknem szó szerinti fordítás a már említett Sulzer-könyvből, de a függelékben már ott találjuk Verseghegynek saját, megzenésített verseit is. A fiatalkori esztétikai művek sorát a *Mi a poézis? és ki az igaz poéta?* (Buda 1793) zárja le. Ebben már több az eredetiség, noha Verseghegy továbbra is bőven merít Sulzerből, valamint BATTEUX abbé (1713—1780), K. W. RAMLER (1725—1798) és J. J. ENGEL (1741—1802) gondolataiból. Nyilván az „igaz poézis” példaként a kötetet a szerzőnek huszonnégy „költeményes enyelgése” egészíti ki.

Nyelvészeti és esztétikai stúdiumaival Verseghegy a börtönévek alatt sem hagyott fel. Kiszabadulása után még nagyobb lendülettel folytatta a magyar nyelv és stílus tanulmányozását. Idevágó nézeteit latinul, a tudományoknak akkori nemzetközi nyelvén foglalta össze *Analyticae institutionum linguae Hungaricae* című munkájában. Verseghegynek ez az alighanem legjelentősebb műve három részből áll: I. *Etymologia linguae Hungaricae*. Buda 1816. 474 l.; II. *Syntaxis linguae Hungaricae*. Uo. 1817. 446 l.; és végül III. *Usus aestheticus linguae Hungaricae*. Uo. 1817. 1138 l. Rendkívül nagy terjedelmű munkáról van tehát szó (összesen 2058 oldal, a mutatók nélkül!). Ennek mostanáig csak egy kisebb részletét olvashattuk magyar fordításban: a III. rész X. fejezetének (Az ékesszólásról általában) 118—121. §-át, A magyar stilisztika útja című kiadvány (Budapest 1961) 36—50. lapján. Nincs hát mit csodálkoznunk azon, hogy Verseghegynek ez a maga nemében egyedülálló alkotása nem vált szélesebb körben ismertté. Annál nagyobb meglepetéssel és örömmel vettük kézbe A magyar nyelv művészi felhasználásának két vas-kos kötetét, amely együttvéve több mint ezer oldalon magyar nyelven első ízben teszi hozzáférhetővé Verseghegy kézikönyvének III. (valószínűleg legértékesebb) részét. Külön is ki kell emelnünk, hogy e hatalmas munkát nem valamelyik nagy kiadó fordította, lektor- és szerkesztőgárdája végezte el, hanem a szolnoki Verseghegy Ferenc Megyei Könyvtár munkatársai, SZURMAY ERNŐ szerkesztő irányításával. Az első rész első öt fejezetét már 1972-ben kiadták magyarul a szolnokiak (ebből a kiadványból Verseghegynek nyelvfilozófiai és nyelvművelő nézeteiről, valamint nyelvünk szerkezetével, elemzésével és jelenségeinek rendszerezésével kapcsolatos elgondolásairól kapunk képet), majd 1973-tól 77-ig további hét füzetben a III. résznek — Verseghegy nyelvészeti munkájának — a fordítását adták közre. Az első füzet kiadását a szolnoki városi tanács is támogatta, a többi a megyei könyvtár a saját erejéből, úgy szólván „társadalmi munkában” adta ki, magára vállalva a sokszorosítás, kötetítés, terjesztés fíradalmait és költségeit is. Szép példája ez az értelmes lokálpatriotizmusnak, a helyi hagyományok ápolásának!

Az *Usus aestheticus*... 23 fejezetre osztott 242 §-ból áll. Az I. fejezetben az ékes magyar beszéd („ornata oratio Hungarica”) céljáról és forrásairól értekezik a szerző. A II. fejezet a körmondattal, valamint a fordulatos és a képes beszéddel (ma inkább így mondanánk: a szóképekkel és alakzatokkal) foglalkozik. Ezután a festői és az érzelme-keltő beszédmódról kapunk igen részletes, már-már hatáslélektani szempontokat is érvényesítő jellemzést (III—IV. fej.). Az V. fejezet a szépirodalmi mű szerzőjétől elvárható adottságokat (elméleti felkészültség, a művészet szabályainak ismerete, a természet és a klasszikusok tanulmányozása, művészi és filozófiai szellem, képzelőerő, éleselmjőség, költői teremőerő, ízlés stb.) sorakoztatja fel, a VI. a műalkotások szerkesztésének művészetével ismert meg. A következő három fejezet az esztétikai hatásoknak három fő csoportját különíti el: a tökéletességből fakadó hatások a megértést veszik célba (VII. fej.), a szépségből fakadó a képzeletet (VIII. fej.), míg a jóságból fakadó esztétikai hatások a befogadónak elsősorban a lelkére hatnak (IX. fej.). A X. fejezet az ékesszólásról ad általános képet (az egész műnek talán ez a leginkább figyelemreméltó része!). A XI. fejezet a levélírásról szól, a XII. a „kötetlen ékesszólású” (azaz: prózában írt) kisebb művek (dialógus, elbeszélés, mese, felirat, kisebb beszédek) stílárius sajátosságairól. A tulajdonképpeni szónoklattal már külön terjedelmes fejezet, a XIII. foglalkozik. A XIV. fejezet a költészet és a költői művek általános jellemzését nyújtja. Ezután három verstani fejezet következik: a XV. a metrumot, a XVI. a verssor sajátosságait, a XVII. a különböző versorfajtákat tárgyalja. A XVIII. fejezet a nem lírai költői műfajoknak (tanítóköltemény, szatíra, ekloga, költői levél, elégia, epigramma stb.) van szentelve. A lírai költészeti alkotásokkal csak a következő (a XIX.) fejezetben ismerkedünk meg. A XX. fejezet a hősi eposzt elemzi, végül az utolsó három fejezetben a dráma ismérveiről (XXI.), a drámafajtákról (XXII.) és a színészi játékról (XXIII.) olvashatunk.

Verseghegy munkájának voltaképpen kettős célja van: I. megtanítani a helyes

nyelvhasználatra (ez a „minimális program”); 2. magasabb művészi szintre emelni nyelvünket (ez a végcél). E nagyszabású műnek a mai olvasó szemében minden bizonnyal az a legfeltűnőbb jellegzetessége, hogy egyszerre ad retorikát, poétikát, stilisztikát, sőt metrikát, s mindezt egy sajátos (nyelv)esztétikai keretbe ágyazva. Holott Verseghy számára még egészen természetes lehetett nyelvi és esztétikai kérdéseknek ily módon való, együttes tárgyalása, hiszen az ő kora, a 18. század második fele a nyelvnek és a nyelvi műalkotásnak épp azt a kettős funkcióját emelte ki, hogy egyrészt — az észre hatva — oktat (intellektuális oldal), másrészt — a szívre hatva — nemesít (morális oldal). Vagyis a nyelvtudományba éppúgy beletartozik a nyelvtan („az értelmes beszéd törvényei”), mint az esztétika (az „érzékeny előadásmód” követelményei). Tipikusan „stilisztika előtti” felfogás ez, vagyis a stilisztikának önálló tudományágként való elkülönülése előtti állapotokat tükröz. (Ne feledjük, hogy maga a *stilisztika* műszó is csak a 19. század elejétől használatos — Németországban állítólag NOVALIS népszerűsítette —, a szakkutatásban pedig még később, csak az 1830-as évektől kezd elválni a stilisztika a retorikától és a poétikától; ebben egyébként WILHELM WACKERNAGEL baseli egyetemi tanárnak volt úttörő szerepe; vö.: BALÁZS JÁNOS: III. Kongr. 119; SZABÓ ZOLTÁN: KMSzil. 10.)

Verseghy könyvére erősen rányomja bélyegét példaképeinek — sőt jobbára forrásainak — a szemlélete. Nem lesz tehát érdektelen néhány bekezdés erejéig megemlékeznünk azokról a forrásokról, melyekből Verseghy az *Usus aestheticus* ... megalkotásakor merített vagy legalábbis meríthetett.

Időrendben az első helyre természetesen az ókori klasszikusok — ARISZTOTELÉSZ Poétikája és HORATIUS *Ars poeticája* — kívánkoznak. Számolnunk kell a francia későklasszicizmus (BATTEUX abbé) hatásával is. A legnagyobb befolyást azonban kétségkívül a német racionalista művészetelmélet (SULZER, RAMLER, ENGEL stb.) gyakorolta rá. Ebből a három forrásból (de főként a legutóbbiból!) eredeztethető Verseghynek a magyar felvilágosodás polgári klasszicista irányzatához kapcsolódó gondolatrendszere.

A két fő példaképről, Batteux abberről és Sulzerről külön is kell szólnunk. CHARLES BATTEUX esztétikája (*Traité des beaux arts réduits à un seul principe*. 1747) mintegy hidat ver a klasszicizmus és az enciklopédisták művészetfelfogása közé. Az „egyetlen alapelv”, amelyre ő a művészeteket visszavezeti: az utánzás. Ezen azonban mást ért, mint annak idején ARISZTOTELÉSZ: nem az ember benső lényegének, hanem a természetnek — s különösképpen a szép természetnek — az utánzását. Ezzel részben a romantikus természetkultusznak is előfutárává válik. Költészettani szabályait azonban még a szigorú klasszicista szemlélet jegyében állítja fel: egység, harmónia, a közönségesség kerülése stb.

Batteux abbé Verseghy nem eredetiben, hanem RAMLER német átdolgozásában (*Einleitung in die schönen Wissenschaften*) tanulmányozta. Annál közvetlenebb és meghatározóbb volt szellemi fejlődésére Ramler kortársának, JOHANN GEORG SULZERnek a hatása. A svájci (winterthuri) születésű Sulzer szerint a művészetnek az érzelmi befolyásolás, „a szív megindítása” az elsődleges célja, hogy ezáltal a jót megszeressük, a rosszat pedig megutáljuk. A művészi szép funkciója tehát morális természetű: a művészetek az emberiség erkölcsi tökéletesedését vannak hivatva elősegíteni.

SULZER a maga esztétikai rendszerét legteljesebben *Allgemeine Theorie der schönen Künste* című munkájában, a német klasszicizmus egyik alapművében fejtette ki. Mint láttuk, Verseghy már a 80-as évek végén fordítgatott ebből a könyvből, s a magyar nyelv művészi felhasználásának munkálatai során is mindvégig vezérfonalnak tekintette. Ennek a Sulzer-féle (nyelv)esztétikának a moralizáló jellegéből fakadnak Verseghynél az ilyen típusú kijelentések: „A csín, az összhang és az erkölcsiség a jó stílus legfőbb ékességei” (491; én emeltem ki K. G.). Másutt meg ezt olvassuk: „Az ékesszólás ... segítségével az emberek bölcsőbbekké, erkölcsösebbekké, műveltebbekké és boldogabbakká tehetők, s ilyenekké szoktak válni. ... Az [ti. az ékesszólás] csepegtette az emberi lelkekbe ... azt az emberiséget, amely minden társadalmi és erkölcsi érték legtermékenyebb szülőanyja és leggyöngédebb táplálója” (467—468). Mai szemmel furcsa egy kissé ez a tipikusan auklérista fogantatású, de egyúttal már-már vallásos hit a nevelésben, a meggyőzésben, s ennek eszközeként a nyelvben, az ékesszólásban, az emberi szó, a stílus hatalmában. Verseghy még az emberré válást, az emberi közösségek kialakulását, mondhatni: „a fáról való lejövetelünket” is ennek tulajdonítja: „[Az ékesszólás] Segítségével nyerték meg az első embereket, akik az erdőben széttszórtan, vadállatok módjára barlangokban éltek, arra, hogy társas életet kezdjenek, hogy emberhez méltó erkölcsöket fogadjanak el, és hogy végül vállalják a törvények oly kedves [?!] és igen üdvös igáját” (467).

A forrásmunkáknak túl szoros követéséből egyéb korlátok, hiányosságok is adódnak. Szembeötöl pl. az az ellentmondás, hogy míg a cím a magyar nyelv művészi

használatáról szóló művet ígér, addig magában a szövegben az irodalmi példák csaknem kivétel nélkül vagy a latin auktorokból, vagy — ritkábban — az egykorú német költészetből vannak véve (bár „egykorú”-n itt sem Goethe, hanem Klopstock értendő!). Nem éppen korszerűek a poétikai részek az epikával és a drámával foglalkozó fejezetei sem. Az epikai műnemet érdekében a hősi eposz képviseli, regényről vagy modern értelemben vett elbeszélésről szó sem esik. A drámáról szóló 154 oldalból Shakespeare-re mindössze hat sor jut, s az sem valami hízelgő rá nézve (843). A metrikai fejezetekben (603—712) is csak elvétve találkozunk magyar példával, s ami van, az is a szerzőnek saját, Aglaja című kötetéből származik. A hangsúlyos (magyaros) verselésnek még a létezéséről sem szerzünk tudomást, Verseghy ugyanis csak az időmérték létjogosultságát ismeri el.

Ezek után bizvást azt hiheti az olvasó, hogy az ismertetett Verseghy-fordítás nem több tudománytörténeti kuriózumnál. Holott erről szó sincs! „A magyar nyelv művészi felhasználása” bővelkedik találó észrevételekben, valóságos kincsebányója a sikerültnél sikerültebb stilisztikai mikroelemzéseknek. Nem egy megállapítása feltűnően egybecseng a mai nyelv- és irodalomtudomány legfrissebbnek vélt igazságaival. Már BALÁZS JÁNOS 1954-es nyelvészkongresszusi előadása is felhívta a figyelmet a Verseghy-könyvnek a stílusnemekről szóló fejtegetéseire (i. h. 171). A X. fejezet 120. §-ában pl. ez áll: „a stílusnak körülbelül annyi fajtája van, ahány író, vagy legalábbis ahány írói alkat.” Verseghynek ez a megjegyzése arra vall, hogy lényegében eljutott az *idiolektus* fogalmáig, ha nem használta is ezt a szakkifejezést. Néhány sorral lejjebb így folytatja: „bármely szerző stílusa hű tükörképe alapvető lelkialkatának”. Akár ismerte Verseghy BUFFONnak Discours sur le style-jét, akár nem, az idézett mondat más szavakkal, de ugyanazt fogalmazza meg, mint a szállóigévé vált „Le style — c'est l'homme même”. Végül hadd említsem meg, hogy a 119. §-ban körvonalazott anyag/stílus dichotómia, a más(ok)tól átvett és a saját gondolatok és kifejezések kettősége engem az orosz formalisták anyagok/eljárások kategóriapárjára emlékeztet (vö. MStilÜ 369, 112. j.; Nyr. 98: 161). Ez az egybeesés persze aligha több pusztán véletlennél, mégis arról tanúskodik, hogy ebben az egészében kétségkívül elavult Verseghy-féle nyelvészetiikában helyel-közze zseniális villanások vannak.

A szolnokiak tehát nagyon is hasznos munkát végeztek, amikor — a szerkesztői utószó szavaival — „kiszabadították Verseghy gondolatait a latin nyelvnek viszonylag kevesek számára nyitható bilincseiből.” Köszönet érte a fordítóknak (soroljuk fel őket név szerint is: BARTHA LÁSZLÓNÉ, BORÓK IMRE, GYÓRI GYULA, IMRE ISTVÁN, LUKÁCSI HUBÁNÉ és SZÁZ KÁZMÉR), valamint SZÖRÉNYI LÁSZLÓ lektornak és SZURMAY ERNŐ szerkesztőnek. Nagy kár viszont, hogy a könyv mindössze 400 példányban jelenhetett meg. Érdemes lenne belőle egy bő válogatást nyomtatásban is közzétenni, akár tízszer ekkora példányszámban is!

KEMÉNY GÁBOR

Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben

Nyelvtudományi Értekezések 93. sz. Akadémiai Kiadó,
Budapest 1977. 176 l.

Szokatlan a nyelvészeti irodalomban, azon belül is a szó-, illetőleg szókinestörténeti munkák sorában az olyan mű, amit az ember — és nem is csak a szakember — regényszerűen, egy ültő helyében végig tud olvasni.

ORSZÁGH LÁSZLÓ a magyar szókészlet angol eredetű elemeinek a feldolgozását nem szó társzerűen oldotta meg. Az egyes szavakat egyetlen nagy kontextusba: a társadalom és a nyelv fejlődési folyamatába ágyazta be. A szó- és szótártörténetész közt itt szövetséget, aminek eredménye a diakronikus és szinkronikus elvnek szerencsés — mert dinamikus és dialektikus — egyesülése lett. Ebben — és csak ebben — a „narratív-taxatív” előadásmódban sikerült csaknem négy évszázad angol szavainak a magyarba való bevándorlását, hosszabb-rövidebb ideig tartó időzését, meghonosodását, vagy éppen eltűnését végigkövetni időrendi és azon belül fogalomköri elrendezésben.

Olvasmányossága azonban csak egyik erénye Országh dolgozatának. Ami ennél sokkal fontosabb, az, hogy az anglisztika — amerikanisztika terén végzett számos úttörő kezdeményezése mellett itt inkább a magyar nyelv történet és szókinestörténet egy eddig érintetlenül hagyott fejezetét írta meg.

A szerző pontosan körülhatárolja vizsgálandó anyagát és közli forrásait. Mindjárt az elején leszögezi, hogy csak a magyarországi magyar nyelvet tekinti tanulmánya alapjának. Forrásként magyar nyelvű szövegek és szótári jellegű művek szolgáltak. A 17. szá-

zad elejétől, tehát az első felderíthető angol szavaknak nyelvünkben való megjelenésétől szinte napjainig, de a rádió elterjedéséig mindenesetre, elsősorban és túlnyomórészt az angol szavaknak írott alakjával találkoztak a magyarok. Kezdetben az Angliát vagy Amerikát járt utazók könyveiből, útleírásaiból, majd később egyéb irodalmi művekből, folyóiratokból s a napisajtóból. Ez már eleve meghatározta a bekérezkedő angol szavak társadalmi érvényét. Ez magyarázza, s ezt Ország is fontosnak tartja többször is megállapítani, hogy az angol szavak túlnyomórészt az értelmiség körében váltak ismertté.

A szótári jellegű művek közül mindenekelőtt a TESZ-t használta. Lexikonokat igen szerény mértékben, kivéve az 1830-as Közhasznú Esmeretek Tára 12. kötetét. Nem használt fel szaklexikonokat sem (mert a szaknyelvtől erősen elhatárolta magát), és két-nyelvű szótárakat sem, érthető okokból. Erőteljesen — bár igen kritikusan — támaszkodott a magyarországi idegen szavak szótáira és a szakajtóban az utolsó két évtizedben közzétett mintegy két tucatnyi angol tárgyú szótörténeti kismonográfiára.

Mínthogy az angol szavak viszonylag későn jutottak be nyelvünkbe (ennek okát több helyen is világosan megadja a szerző), szükséges volt annak meghatározása, hogy mit tekinthetünk angol vagy angol eredetű szónak. Az ősi germán eredetre visszavezethető szavakat-e, vagy olyanokat is, amelyek magában az angol nyelvben is jövevényszavak, idegen (például francia) eredetű szavak. A nemzetközi szótörténeti kutatások gyakorlatának megfelelően a kört ki kellett szélesíteni az angol nyelvterületen keletkezett (például a klasszikus holt nyelvek elemeiből szerkesztett) s nemzetközivé vált szavakra. Az ilyeneket a szerző „angol vonatkozású szavak”-nak nevezi. Ezek közül olyanokat vett föl, amelyekről kimutatható, hogy brit vagy amerikai földön születtek, innen keltek vándorútra. Ilyen latin eredetű szavak pl. *agítátor*, *detektív*, *internacionális* (feltevésünk szerint a dolgozatban nem szereplő *anglikán* is ezek közé tartozik), görög eredetűek, mint *barométer*, *periszkóp*, *utópia*.

Angol vonatkozású szókészleti elemeknek minősíti az olyan „egzótákat”, amelyek nem angol nyelvterületről származnak, de elterjedésükben az angol nyelvnek volt közvetítő szerepe, mint például a kelta eredetű *flanell* vagy a *viszki*, az amerikai indiánok nyelvéből származó *mokaszin* és *totem*, ázsiai vagy afrikai eredetű szavak, mint pl. *dzsungel*, *bumeráng* stb.

A vertikális síkon, azaz a szavak társadalmi érvényének tekintetében talán a legnagyobb gondot a szavak előfordulási gyakoriságának megállapítása okozta. Az, hogy a magyarországi magyar nyelvű dokumentált forrásokban mi tekinthető „rendkívül ritkának”, s ezért kizárandónak, szubjektív megítélés dolga, és nem egy esetben a még oly hiteles adatokat közlő idegen szavak szótárainak figyelmen kívül hagyását jelentette.

Ugyanígy nehéz volt a határok megvonása a köznyelvi és szaknyelvi szavak vonatkozásában. A szerző ugyanis elvben csak köznyelvi angol jövevényeket szándékozott regisztrálni, bár tudatában volt annak, hogy „a közműveltségi színvonal fokozatos emelkedésével egyre több szaknyelvi vagy csoportnyelvi szó vált ismertté a szakmai határon túl is.” Ezek esetenkénti eldöntésében — amiben gazdag kétnyelvű szótári tapasztalata is segítette — Ország rendkívül kifinomult arányérzékéről tett tanúbizonyságot.

A mintegy ezer szót felölélő korpuszt 5 fejezetben tárgyalja, s ezek megfelelnek egy-egy történelmi korszakunknak. Ezek: 1. A reformkor előtt (1610—1820); 2. A reformkor (1820—1849); 3. 1850—1920; 4. 1920—1945 és 5. 1945—1975.

A 17. században mindössze öt szó jelent meg (*parlament*, *puritán*, *druida*, *jacht*, *flanell*), s ez a szám a reformkorig a százat sem érte el. Annak okait, hogy miért oly későn és viszonylag ily csekély számú angol eredetű szót tarthatunk nyilván szókészletünkben, Ország abban látja, hogy „társadalmi—gazdasági viszonyaink még nem voltak elég fejlettek befogadásukra.” Hozzátehetjük ehhez a politikai tényezőt is (német irányultságunkat), amit az is tükröz, hogy „a legtöbb angol vonatkozású szó ebben a korban német közvetítéssel érkezett el hozzánk”.

A fentebb felsorolt legelső szavak és a további korai jövevények is mutatják, hogy többségük szókészletünk „felszíni eleme” maradt, a gazdasági—társadalmi felépítmény kategóriáiban gyökereztek, nem kerültek be „lexikánk mélyvizébe”.

Már ebben a viszonylag csekély szóanyagot felmutató fejezetben is kirajzolódnak azok a fogalomkörök, amelyek a további fejezetekben is a rendszerezés főbb pontjaiként szolgáltak. A főbb kategóriák: államszervezet (*büdzse*, *kabín*), a társadalmi szervezet és érintkezés fogalmai (*lord*, *dzsenilmen*, *klub*), a bölcsélet, a vallás szavai (*materializmus*, *materialista*, *metodista*), az irodalom és művészetek fogalmi köre (*bárd*, *riport*, *magazin*, *utópia*), árucikkek, textiliák (*kalikó*, *kasmír*, *frakk*), étkezés (*puding*, *bíjztek*, *rum*, *viszki*), mezőgazdaság (*farmer*, *park*), építkezés (*hall*, *cement*, *ventillátor*) közlekedés (*dokk*, *kajak*), sport (*bokszt*, *tenisz*, *turista*), élettan (*cirkuláció*, *spleen*), hadviselés (*srapnel*, *torpedó*, *ultimátum*). — Ez a néhány példa is alátámasztja Ország egyik fontos meg-

állapítását, hogy „... egy más nyelvből többnyire olyan szavak vétetnek át, melyek denotátumát ama más nyelvet beszélő társadalom jellegzetes, megkülönböztető termékeinek érznek.”

A fogalomkörök a további fejezetekben kiegészülnek, differenciálódnak, konkretizálódnak, a bennük felsorolt szavak egy fölünk idegen civilizációt képviselnek.

A reformkor mintegy 150 angol szava szembeötlő növekedést jelent, s ezek zöme nem a szépirodalom, hanem a tudományos művek útján érték el határainkat. „Azt mondhatjuk, hogy velük szinte annyi új, nemegyszer nélkülözhetetlen fogalom került a nemzet életébe, ahány új szó érkezett”. Ebből a korból származik például a *modernizál, vagon, kabin, makadám, sport, romantikus, objektív, generátor, import, csekk, farm, löncs, vakcina* stb.

Az 1850 és 1920 közötti időszakban nyelvünkbe érkező mintegy 400 szó között mennyiségileg a legtöbb a politikai és társadalmi élet köréből plántálódott át. A *parlamentarizmus, szüfrazsett, imperializmus, sztrájk, sznob, sőt a huligán — huligánizmus* is ebből az időből származik. Nagy mértékben megszaporozott a fogalom került a nemzet életébe, ahány új szó érkezett”. Ebből a korból származik például a *modernizál, vagon, kabin, makadám, sport, romantikus, objektív, generátor, import, csekk, farm, löncs, vakcina* stb.

A két világháború közötti időszakban az angol szavak nyelvünkbe érkezésének regisztrálása tekintetében az angoltól magyarra fordított irodalmi művek szerepét egyre inkább az időszakai sajtó, főként a természettudományos és műszaki tárgyú kiadványok, majd az élelészavas hírközlő eszközök, pl. a rádió, vették át. Országunk megállapítja, hogy: „A legtöbb angol vagy angol vonatkozású új szó a technikai fejlődést tükröző s a legtágabb értelemben vett műszaki nyelv területén észlelhető, a közlekedés, a szállítás, a távközlés, a gyártás és üzemelés szókészletében, többnyire az ipari folyamatok gépesedésének következményeképpen.” Az ebből az időszakból származó 180 szónak mintegy egynegyede valóban a műszaki nyelv körébe tartozik, időálló szó azonban ennél jóval kevesebb, mint például *parkol, trolí, kábelel, stúdió, pikópp, karburátor, dukkóz, kombájn, revolver, konnektor* stb. A többi szó is szinte kivétel nélkül valamilyen szaknyelvi kategóriába sorolható, és ha azok fontosságát és marandóságát vesszük szemügyre, Országunk következtetését, hogy ti. a „műszaki” szavak vannak túlsúlyban, akként módosíthatnánk, hogy szinte valamennyi ebből a korszakból származó szó valamilyen szaknyelvi kategóriába sorolható, bár nagyon sok már átvétele után a köznyelv részévé lett. Hogy csak néhányat említsünk a különböző szakterületekből: *tweed, börberi, sport, pizzama, lemeberdzsek, klípsz, nájlón, night club, dzessz, rómi, producer, sztori, dömping, menedzsel, trend, grill, boyler, frízider, vécé, radar, platform* stb.

Napjaink, tehát a felszabadulást követő évtizedek angol szó-importját nem lehet a korábbi időszakok egyenes folytatásaként kezelni. „Az angol szavak legújabb keletű előretörése nyelvünkben — írja Ország — korántsem csupán mennyiségi, hanem inkább a minőségi változásnak az egyik mutatója.” Annak a gyökeres társadalmi—gazdasági változásnak, ami a felszabadulás után következett be társadalmunkban, megvolt a természetes nyelvi vetülete is, és ezt a felismerést Ország rendkívüli érzékenységgel és éleslátással érvényesítette nemcsak e korszak nyelvi anyagának összeválogatásában, hanem abban is, hogy alapvetően más tárgyalásmódot alkalmazott: „... az új és régi idegen-szavakhoz való viszonyulásában megfigyelhető periódusok és tendenciák élesebb kimunkálásának lehetővé tételére a felsorolást és fogalmi kategorizálást tekintjük immár fő feladatunknak, s minimálisra csökkentjük a dokumentációt. Kontextust egy-két kivétellel nem közlünk, már csak az újabb idegenszótárakra hivatkozunk, néha már azokra sem, hanem pusztán a napisajtóra támaszkodunk és a szerzőnek beszélt élőnyelvi megfigyeléseire.”

Ez a módszer- és hangváltás előnyösen hat a dolgozat további menetére: dinamizmusát, olvashatóságát még tovább fokozza, nem engedi, hogy az olvasó elveszzen a részletekben. S ha az egyes tételeket nem is, az egész fejezetet magát egyetlen nagy kontextusba szövi bele, a társadalom minden irányú mozgásának és fejlődésének összességébe, figyelemmel annak minden ellentmondásosságára. Élesen megrajzolja és megmagyarázza egyes szavak és fogalomkörök kapcsán új angol (eredetű) szavak megjelenésének vagy eltűnésének okait, illetőleg azokat a tendenciákat, amelyek ezeket a jelenségeket motiválják.

Hangsúlyozza, „hogy számos angol szónak post-1945 történet kikopása nyelvünkben ... általában nem valami központilag irányított purista kampány eredménye volt. Nem a szavakat száműzték, hanem a társadalmi—gazdasági alap megváltozása, intézmények, szervezetek, habitusok átalakulása folytán a szignifikátumok szűntek meg.”

Az utóbbi másfél évtizedre az angol szavak beözönlése a jellemző. Nyugat- és Közép-Európa egyéb nyelveibe ez a folyamat már 30 éve tart, nálunk azért feltűnőbb,

mert később indult meg. Országát azt is helyesen állapítja meg, hogy a más nyelvű idegen szóanyag befészkelődése nyelvünkbe ugyancsak számottevő, itt tehát ha nem is világ-, de Európa-jelenséggel van dolgunk. Bár kétségtelen, hogy az „angol nyelvi elemek száma jóval meghaladja az összes többi nyelvekből ugyanezen időszakban nálunk befogadott szavak összegét”.

A szóanyag többsége — mint az már az előző két korszak tendenciája is volt — a szaknyelvi szférában helyezkedik el. Ennek okai között Országát szerint az egyik legfontosabb a napisajtónak és egyéb hírközlő szervezeteknek „a korábbinál nagyobb készsége a szakmai kérdésekkel való foglalkozásra.” Az ebben a korszakban elősorolt „demonstrációs anyag” válogatása szigorú elvi alapon, bár bevallottan a „jelen szerző tudatában működő . . . szubjektív szűrőn” keresztül történt. Tudatosan elhatárolja magát azoktól az angol szavaktól, amelyek „társadalmi érvénye kizárólag a specialisták körére korlátozódik”, jöhetnek ezek száma több százas nagyságrendű. Mégis, ha számbavesszük az itt felsorolt mintegy 230 szót, kiderül, hogy ezek nagy része is szaknyelvi eredetű, felvételüket tehát csakugyan egy erősen szubjektív mérlegelés alapján volt lehetséges. Ebben a gondos mérlegelő munkában a szótörténész Országát segítségére volt a lexikográfus Országát, akinek kétnyelvű általános szótáraiban sem okoz kisebb gondot az általános és a szaknyelvi szóanyag kellő arányának az egyes szótárak méretéhez és rendeltetéséhez igazodó megállapítása. És miként szótáraiban, a makro-rendszerben, úgy ebben a speciális kompilációban is az egyéni megítélés kellő arányérzékéről tesz bizonyosságot.

Az egyes angol eredetű vagy vonatkozású szavak tárgyalása során Országát gyakran utal azok „röppályájára”, beilleszkedésük fokára, társadalmi érvényére és életképességére, amit például azzal érzékeltet, hogy felsorolja a származékokat vagy összetételeket. Tipográfiai eszközökkel is kiemeli a szavak mozgásának, meghonosodásuk folyamatának legfontosabb jezeit: a korpuszban csillaggal jelöli az olyan angol kölcsönzavakat, amelyek eredeti frászképeket megőrizték, s ez egyúttal azt is jelzi, hogy viszonylag ritkább előfordulású szavakról van szó. A szómutatóban pedig a régiesség jelével (†) jelöli meg a szavak elavultságát, az aktív szókészletből kipusztult voltát.

Egy kis statisztika. Az 1945 utáni korszakból 235 angol szóval ismertet meg a szerző. Ebből a korpuszban csillaggal jelölt 86, a mutatóban †-tel jelölt 10. Ez azt mutatja, hogy ebben a viszonylag rövid időszakban a szavak kétharmada frászképileg is beilleszkedett nyelvünkbe, az elavulás pedig elenyésző (2%), — és még ezek közül is a *supersonic* melletti † jelet — úgy érezzük — korai volt kitenni. Az „elavuláson” az adatok többségében azt kell értenünk, hogy mint idegen szó kikopott, vagy kihullóban van a használatból, mert egy találó magyar fordítás (*tréler* = utánfutó, *volleyball* = röplabda), olykor más idegen nyelvű ekvivalens (*radar* → *lokátor*), nem ritkán egy-egy tükörfordítás (*weekend* = hétvége) vagy tükörhibrid (*air-conditioning* = légkondicionálás = klímaberendezés) kiszorította. De az is beletartozik ebbe a folyamatba, hogy maga a fogalom homályosul el és vész ki a köztudatból, mint például a *selfgovernment*, *dzsip* vagy *displaced person* esetében.

A szómutatóban használt † jel alkalmazásával a *szuperszónikus* esetével ellentétes értelemben sem tudunk egyetérteni. Közlebről megvizsgálva az utolsó korszak anyagát — természetesen csupán szubjektív megítélés alapján — a † jelet még ki lehetett volna tenni olyan szavak mellett is, mint például *plastic* (plesztik, plasztik), *kulika* és *kulikocsi*, *hostess* (amelyről maga a szerző állapítja meg, hogy az „utaskísérő(nő)”, kiszorította), *swing* — szving (ami véletlenségből ki is maradt a szómutatóból), továbbá *quiz* — kviz (= vetélkedő), *joint*, *teletypewriter* (= sugógép), *telerecorder* (= képmagnó) stb.

Az angolból kölcsönzött szavak „röppályája” Országát szerint „nagyon sok esetben csak két-három évtized”. Sok idegen szó csupán átutazó vendégként lép föl, szerepe fontos, mert vele egy-egy új fogalom érkezik a „magyar éghajlat alá”, tudatosul, használjuk a vele jelölt dolgot, és igyekszünk magyar szót találni rá, azután idegen testét eldobjuk. Ez nem történik kampányszerűen, mint a sportszavak terén, de állandó folyamatot jelent. Nem kevés a száma az olyan szavaknak, amelyek makacsul őrzik eredeti frászképeket, olyan fontos szaknyelvi fogalmak, mint pl. a távközlés vagy kibernetika területéről a *crossbar*, *playback*, *hardware*, a közgazdaság fogalmaköréből *know-how*, *public relations*, *input-output* stb. Úgy gondoljuk, nem tévedünk, ha összefüggést látunk eme jelenség és a között, hogy az említett szakterületek művelői általában ismerik (sőt beszélnek) az angol nyelvet, és kényelmesebb — esetleg tetszetősebb — dolog az idegen (angol) szót használni, mint magyar megfelelőt alkotni.

Ha az angol szavak nyelvünkbe érkezésének időrendi és fogalmköri, történeti ismertetésével Országát lezárta volna értekezését, már ezzel is teljes egészet alkotott volna. Művének mondanivalóját és jelentőségét mégis akkor tudjuk igazán megérteni, ha a

„ráadást”, a harmadik fejezetet is elolvassuk. Ebben tömören, mégis sokoldalúan, mintegy a színtélelemzés módszerével, filológiai lelkiismeretességgel elvi-rendszerező alapon megrajzolja, rekapitulálja „a nyelvünk szövetébe való beilleszkedés folyamatának egyes alaki jellemzőit”. Így szól az írásképi, a hangtani, az alakitani és szóképzéstan, valamint a jelentésbeli beilleszkedésről. Ezen eszencia-tömörű fejezetet ismertetni lehetetlen vállalkozás volna. A jelen sorok írója a hangtani, illetőleg fonológiai beilleszkedésről írottakat emeli ki, ebben teszi ugyanis Ország a legtöbb fontos megállapítást, mert talán ez a legösszetettebb kérdéskör. A nehézség alapja az, hogy az angol jövevényszavak nem az élőbeszédből kerültek hozzánk, hiszen közvetlen érintkezésünk az angolul beszélő népekkel sohasem volt történelmünk folyamán, hanem szinte kizárólag az írásbeliség útján. Az angol eredetű vagy közvetítésű szavaknak a magyar nyelv hangrendszeréhez való alkalmazkodásában rendszerszerűen előforduló jelenségeket, törvényszerűségeket, sőt szabályokat ismer föl és fogalmaz meg. Ilyenek: a szóhangsúly első szótagra való át-helyeződése, az angol redukált hangzó (schwa) teljes értékű ejtése a magyarban (tegyük hozzá: többnyire az írásképhez alkalmazkodva), az angol zöngétlen explozívoknak meg-hosszabbodása intervokalikus vagy terminális helyzetben (szvetter, fitt, doppingol). „Előfordul, ritkábban, zöngés explozívknál is: hobbi, tübbing, — pudding, goddemez, — dzsiggel, szugesztív” — állapítja meg Ország. Az itt felsorolt példák némelyikével kapcsolatban szeretnénk megállapításait egyetlen megfigyelésünkkel kiegyesíten. A *hobby*, *pudding*, *suggestive* típusú szavakban az angolok a hosszú mássalhangzót mindig röviden ejtik, a mássalhangzó kettőzése ugyanis az előtte álló magánhangzó rövidségét jelzi. A kettős mássalhangzó rövid ejtésével találkozunk ugyan néhány angol eredetű szavunkban, pl. *pudding*, *pufover*, *vagon*, a gyakoribb jelenség mégis az, hogy betűjejtéssel honosodnak meg az ilyen szavak (illetőleg nevek), mint a már említett *hobby* szóban; további példák: *bestseller*, *esszéista*, *teddy bear*, *penny*, vagy a nevek világából: *Betti*, *Derrick* stb.

Annak ellenére, hogy nem a szótárszerű tárgyalásmódot választotta Ország, az anyagban való eligazodás, az egyes adatokról közölt mélyreható és sokoldalú tájékoztatás mégis könnyen hozzáférhető. Ez a mintaszerű szerkesztésnek köszönhető.

Kár, hogy a szómutató — nyilvánvalóan helytakarékosági megfontolások alapján — az angol szóanyagot csupán eredeti angol betűképével közli, és eltekint a magyarban meghonosodott alakoktól, amelyeket az értekezésben lehet megtalálni. Pedig már az avatottabb szemű használónak is nehézséget jelent visszakövetkeztetni az eredeti (angol) alakra olyan szavak esetében, mint *bólé* (a bowl-ból), *pacsulí* (patchouly), *skicc* (sketch), *sönt* (shunt), *kék-vóké* (cake-walk), *römi* (rummy), *ámok* (amuck), *sál* (shawl), *kéksz* (cakes) stb. A *kéksz*-ben például egyetlen betű sem maradt meg az angolból.

Két olyan szót is találtunk az értekezésben, amely kimaradt a mutatóból. Ezek: a *cord* (kord, 52) és az *orlon* (116).

Helyesebbnek tartottuk volna a *smoking* szót a szómutató 2. részében, az „álangol” szavak sorában közölni, mert — tudomásunk szerint — azt a társasági öltönyt, amit mi értünk rajta, angol nyelvterületen sohasem jelentette. Maga Ország is megállapítja, hogy a *smoking jacket* (= könnyű házikabát-féle) jelzős kapcsolat „első tagja lett a kontinensen a múlt század nyolevanes-kilencvenes éveiben erre a ruhadarabra alkalmazva”. Ugyanígy kétségeink vannak a *mixer*, sőt a *speaker* szó igazi angol szóként való szerepeltetésével kapcsolatban is.

Az álangol szavak listájában a 119. lapon található *stoppol* (= autóstoppal utazik) ígét is fel lehetett volna tüntetni.

Szokás az ilyen jellegű kompilációk szerzőitől számonkérni a „hiányokat”. Mi ezt nem tesszük, egyrészt mert a történelmi korszakok anyagában kimutatható hiányosságra nem lertünk, másrészt, mert a szerző bevezetésében elhárítja a teljesség és véglegesség igényét, „csupán vázlatos és ideiglenes jellegű leltárfelvétel”-nek tekinti. Jól tudjuk, egy ilyen nagy ívű áttekintő munkát nem lehet és nem is szabad lezártnak tekinteni. A magyar szókészlet angol vagy angol közvetítésű jövevényszavainak jelen feldolgozása alap-kutatás eredménye. A további kutató és feltáró munka — ami most már nemcsak lehetséges, hanem szükséges, sőt kötelező is —, az Orzághtól kitaposott úton haladhat tovább. A jelen és a jövő szótörténeisének természetesen érdemes visszatekinteniök, hogy az esetleg még rejtve maradt adatokat felderítsék. De ami még fontosabb, tovább kell figyelniök a nyelvünket érő újabb angol behatásokat és tendenciákat, amelyek kétségtelenül a szaknyelvi beáramlás irányába mutatnak.

Az itt ismertetett dolgozat elvi tisztasága, dinamizmusa, módszerbeli sokszempontúsága, számos fontos elvi megállapítása, és nem utolsósorban élvezetes, gördülékény stílusa nemcsak az angol jövevényszó-kutatásra hathat ösztönzőleg, hanem számos részletkérdés további tanulmányozására is felhívja a figyelmet. Közülük hadd említsünk

csak egyet: a nyelvünket érő közvetett hatásokon belül a calque-ok, a tükörszók, -fordítások, -jelentések kutatását, tanulmányozását.

Amit a szótörténész és lexikológus Országh oly sokoldalúan feltárt, azt a lexikográfus Országh kétnyelvű szótárainak is regisztrálniuk kell. Eddig még kevesen figyeltek föl az idegen kiindulású (kétnyelvű) szótár normatív szerepére és felelősségére. Az idegenből érkező szavaknak csak egy igen csekély hányadát fogadjuk be a nyelv. Ha feladatunk a nyelvünköt elutasított, belőle kivetett idegen elemek kiküszöbölése a nyelvhasználatból s magyar megfelelőikkel való helyettesítése, akkor a kétnyelvű szótár ebben sokat tehet.

MAGAY TAMÁS

Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptevézői

Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 197 l.

„Amikor beszélünk, nem gondolunk rá, hogyan jön létre az élő szó. De még a tudatos figyelem előtt is rejtve maradnak a beszédképzés fontos mozzanatai. Ez a könyv érdekes betekintést nyújt ebbe a folyamatba. A szerző először az emberi testnek azokat a részeit és az embernek azokat a képességeit írja le, amelyek a beszéd létrejöttéhez és észleléséhez szükségesek. Ezután a hangjelenségeknek a beszédben alkalmazott változatait, e változatok fajtáit taglalja. Ismerteti a magyar nyelv által felhasznált eszközöket (a beszédhangok tárát, az egyes hangletetésformákat, beszédünk időviszonyait stb.) úgy, ahogy beszédünkben élünk velük. Külön rész foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy köznap beszédtevékenységünkben milyen kombinációi vannak ezeknek az alaptevézőknek, s hogy a szerző vizsgálatai szerint átlagosan mennyit veszünk igénybe közülök. Végül a munka egy sokat vitatott kérdést taglal: a beszéd normájának elvi alapjait. Ez az összefoglaló kép kiegészül az érintett tárgykörök nyelvtudományi hátterének feltárásával, korábbi álláspontok kritikájával.”

Ezek a sorok Szende Tamás könyvének borítóján, az ún. „fülszövegben” olvashatók. S valóban, ez a rövid, tömör összefoglalás tulajdonképpen a könyv leglényegét ragadja meg; de mivel túl tömör, bizonyos pontjain kevesebbet árul el a könyv tartalmáról, mondandójáról, mint amit magában a könyvben olvashatunk, bizonyos pontokon pedig többet sugall, mint amit végül is ebben a tömör (olykor túltömör) nyelven megfogalmazott és mindenképpen okos, tanulságos könyvben megtalálunk.

A nyelvhasználatának, realizálódásának változatai közül a beszéd — társadalmi — jelentősége a 20. században hatalmasan megnőtt. A társadalmi változások, fejlődés következtében fokozódott az igény — mind tudományos, mind tudomány népszerűsítő, mind pragmatikus szempontból — a beszéd folyamat lezajlásának megismerése, leírása, a beszéd létrehozási módjai-szabályainak kodifikálása iránt. S mindezekkel együtt — a társadalmi-technikai fejlődés következtében — megnöttek a beszéd vizsgálatának lehetőségei is, hiszen a magnetofon feltalálásával, elterjedésével mód nyílt nagymennyiségű és hosszabb beszétnyelvi szövegeknek — bármikor és bármennyiszor — akusztikusan is felidézhető, megismételhető, ezért elemezhető rögzítésére, s az elektroakusztikai eszközök bővülésével, tökéletesedésével pedig lehetőség van a beszéd (hangjelenségeinek) sokirányú, alapos és objektív elemzésére is. A beszéd kérdéseinek komplex újratárgyalását tehát társadalmi szempontok éppúgy indokolják, mint a tudományos megismerés igénye vagy a technikai lehetőségek bővülése.

A beszédnek és jelenségeinek (komplex) elemzéséhez, a kutatás megújításához és kibővítéséhez azonban alapvető feltétel a tudományos kutatás korábbi eredményeinek rendszerezése, összegezése és kritikája. Szende Tamás — erről szerényen hallgat a „fülszöveg” — tulajdonképpen elsősorban ezt a kemény munkát végzi el. Hatalmas anyagismerete, szakirodalmi tájékozottsága (s nem kevésbé saját kutatásai) alapján a kötetnek szinte minden fejezetében bemutatja, összegezi az eddigi eredményeket, megadja a legfontosabb korábbi, idejélmúlt vagy túlhaladott álláspontok kritikáját, jelzi a támadható, vitatható pontokat, szembesíti őket, kiemeli az időtálló nézeteket.

A beszédjelenségek elemzésének, leírásának azonban szükséges feltétele olyan elv megfogalmazása is, amelynek alapján el lehet dönteni, mi tartozik a beszédhez, és egyáltalán mit kell bevonni a beszéd elemzésébe. Szende Tamás erről így ír: „A XX. század nyelvészetében [...] a saussure-i koncepció érvényesülése azt hozta magával, hogy a nyelvészet kizárólag a *langue* nyelvészetet jelentette, és mind a beszéd vizsgálata, mind pedig a nyelvi változások kérdései kívül maradtak a kutatáson. [...] Ez a sajátos téma-

választás mellett sajátos gondolkodásmódot és tudományos eszköztár létrehozását eredményezte. Így azután, mikor az ötvenes évek végén a *langue* diszciplínában kifulladásos kutatás a beszédkutatás irányában túllendült egy bizonyos holtpontra, kitörését [...] a más tudományágakba és -szakokba átfutó határterületek friss interdiszciplinái jelezték: egyebek között a pszicholingvisztika, szociolingvisztika, a nyelvtatisztika stb. E fejlemény nyilvánvaló következménye annak, hogy a tényleges nyelvi tevékenységnek számos olyan aspektusa van, amelyik a nyelvi rendszer megismerésére törekvő tudós előtt jelentéktelen mellékkörülménynek tetszhetett. Megközelítésünk tehát csak akkor lehet helyes, ha — számot vetve a beszéd sui generis tényezőivel — egyszerre többszörű és a beszéd sajátos adottságainak megvilágítására alkalmas eszközöket használ fel. [...] Attól függően, hogyan definiáljuk a beszédet, mint a vizsgálat tárgyát, több vagy kevesebb részdiszciplína szükséges. Mindenképpen fölmerül azonban a kérdés, nem lehetséges-e ezeknek a részeredményeknek integrálása egy egységes leírásban, vagyis kiindulhatunk-e egy olyan általános vizsgálati alapról, amely a beszéd lehetséges vagy jelenleg átlátható valamennyi aspektusát magában foglalja. Ha ez megtehető, olyan általános, új területre kerülünk, melyet nyugodtan nevezhetünk *beszédnyelvészettnek*. [...] Ha a beszédnyelvészet több akar lenni csupán új témaválasztásnál, s legalább a nyelvtudomány új ágának rangjára tart igényt, akkor a részdiszciplínák egyszerű összegezésén túl saját megismerési metodikát kell kidolgoznia. Ennek alapja pedig szükségképpen egy olyan központi elv, mely köré valamennyi részkérdés szervesen rendeződik. A beszéd—beszélés (és részmozzanatai) esetében ez a *princípium a jelenségeknek valamennyi részmozzanatban jelentkező érvénye*" (i. m. 14—15).

Ennek a módszertani elvnek a csapásán haladva, Szende Tamás könyvének első felében — a nyelvtudományi háttér, a téma helyének és aktualitásának, valamint a módszernek a felvázolása után — a beszéd folyamat mibenlétének kérdéseit taglalja. Ennek során az első állomás a beszédnek mint kommunikációs eszköznek és mint sajátosan emberi jelenségnek a leírása, körvonalazása (20—23). Ezt követi a beszéd élettani bázisának leírása, ideértve az ember általános képességeit, a beszéd létrehozásában szerepet játszó szerveket, működésüket, azután a hallást, a beszéd észlelésének mechanizmusát (23—29). Tovább haladva a szerző bemutatja a beszéd akusztikai szerkezetét, a beszédet mint kommunikációs láncot, felvázolja a beszédlánc összetevőit, így a kódnak beszédbeli fogalmát, a beszédláncnak mint kommunikációs folyamatnak lezajlását s a beszéd folyamatnak információ jellemzőit (29—49).

Ezeket a kérdésköröket a beszéd folyamat pszicholingvisztikai és társadalmi összefüggéseinek bemutatása követi, ideértve a beszédnek mint emberi viselkedésnek elemzését, a beszéd észlelésének és a beszéddel kapcsolatos szociolingvisztikai jelenségek ismertetését, roppantul magvas és figyelemre méltó kritikáját (50—63). A kötet tulajdonképpen első részét a beszéd nyelvi—kommunikatív—társadalmi összefüggéseinek felvázolása ismertetése zárja le (63—68).

Világos, hogy a beszédet nem lehet a nyelvtől elkülönítve tárgyalni. Ezért szentel külön fejezetet a szerző a beszéd és a nyelvi rendszer viszonyának. Voltaképpen ezen a viszonyon belül akadunk rá azokra a nehézségekre, amelyek elhárításának, megmagyarázásának, a lezáratlan kérdések megválaszolásának kísérlete adja a kötet újdonságát. A beszéd folyamat elemei és elemeinek rendszere című fejezet (69—140) látszólag csak olyan beszéd-tényezőket taglal, melyek a jártasabb olvasó előtt ismertek: a nyelvi elem fogalma, a nyelvi érvény, a beszédhang (ideértve a beszélő hangját, azaz organumának bizonyos elemeit, általában a beszédbeli hangokat), azután a hangtulajdonság és hangszubsztancia (fonéma) kérdésköre (ez különösen tanulságos rész, hisz ismerteti, szembeesíti a legfontosabb fonémameghatározásokat), a magyar fonéma- és beszédhangállomány (ebben a részfejezetben a magyar fonémaállomány rendszerével kapcsolatos nézetek alakulásának bemutatása a figyelemre méltó), a szupraszegmentális tényezők stb. Ezek rögzítéséhez, meghatározásához a nyelvi központú megközelítésnek megfelelően itt szolgál a legnagyobb mértékben alapul a nyelvi érvény fogalma, mint fonológiai kulcsfogalom, mely tulajdonképpen a nyelvi funkció és a nyelvhasználat egysége. Ennek értelmében a szerző szerint a beszéd folyamat eleme csak olyan tényező lehet, amely mind a nyelvi rendszerben, mind pedig a realizációkban elkülöníthető entitás.

E princípium szerint a magyar fonémaállományban önálló helyet kapnak az ún. marginális elemek (az /a:/, az /a/, az /e/) és a hosszú magánhangzók is (mert *var* — *varr*, *tolat* — *tollat* féllelben jelentésselkülönítő értékük van), hiszen ezek nem föltétlenül bifonematikus természetűek (vö. *higgy*, *menny*) (91 kk.).

A prozódiai (szupraszegmentális) tényezők körét szintén az említett elvekből következően bővíti ki újakkal a szerző. Külön érdekessége a kötetnek, hogy ezeket az elemeket nem a magyar fonetika kutatás hagyományainak megfelelő sorrendben (hang-

súly, hanglejtés, beszédtempó, szünet) írja le, hanem előre veszi az időtartam kérdéseit (ezen belül beszél a beszédírásmódról), majd a hangmagasság és a hanglejtés (intonáció) kérdésköre következik, s csak ezután kerül sorra az intenzitás és a hangsúly (ezen belül esik szó a junktúra, a tagolás és kapcsolás vagy a kapcsolva tagolás kérdésköréről), a szünet problematikáját pedig — mintegy elszakítva is (kapcsolva-tagolva) a szupraszegmentális elemektől — külön fejezetben dolgozza ki. A szünet egyébként a kötetnek egyik leghosszabb, s ami a legfontosabb: legtöbb új gondolatot hordozó fejezetrésze. Olyannyira, hogy nyugodtan állíthatjuk: ez a fejezet — kapcsolódva a szerzőnek Sallai Jánossal közösen írt tanulmányához (A szünet mint funkció — MNyTK 143. 1975.) — tulajdonképpen az előzményekkel eddig alig-alig rendelkező magyar szünetkutatás elvi és gyakorlati alapjait rakja le, felvázolva a szünetnek mint nyelvi elemnek és funkciónak a problémakörét, s egyúttal irányt is mutat, alaposan megfontolandó szempontokat nyújt a szünet és a junktúra együttjáró (konkomitáns), egymást helyettesítő és elkülönítve más-más funkciót betöltő (alternatív) szerepének kutatásához, elemzéséhez. Ugyancsak a kérdéskör kibővítésének tekinthetjük, hogy — ha nem is hosszan, de mégis — szót ejt a szerző a beszédet kísérő kifejező mozgásokról. A fejezetet az itt szereplő alaptényezők kölesönös függőségének, a kompenzációnak az ismertetése rekeszti be. Hadd jegyezzük meg, Szende külön érdeme, hogy a szupraszegmentális elemekkel foglalkozó — egyébként szintén eléggé szűkszavú — részben állandó — jó értelemben vett — „fedést” találhatunk. Ez azt jelenti, hogy a szupraszegmentális (intonációs) elemeket egy pillanatra sem önmagukban vizsgálja és írja le, hanem mindig figyel arra, hogy a beszéd folyamatban ezek az elemek rendszerint bonyolult formákba szerveződve segítenek a beszélőnek a beszéd ritmikai, szintagmatikai, szintaktikai és szemantikai szerkezetének érzékeltetésében (119). Éppen ezért állandóan utal az intonációs elemek együttjáró (konkomitáns), egymást kiegészítő és egymást helyettesítő (alternatív) jelentkezésére és funkciójára (114—115, 119—120, 138—140). Mindez természetes, hiszen a szerző a beszéd folyamatot alaptényezőiben is olyan szerkezetnek fogja fel, amelyben minden beszédszakaszon egymás fölé (és mellé) rendezett, közelre távolabbra mutató determinációk érvényesülnek. Mégsem magától értetődő, hiszen a beszédműveléssel foglalkozó szakirodalomban még napjainkban is általánosan vissza-visszatér az a félgazságot tartalmazó nézet, hogy az értelmi kiemelés — súlyozás és tagolás eszköze a hangsúlyozás, a nyomtaték; a mondat jelentéstartalmának (kijelentő, kérdő stb. voltának) jelölője pedig a hanglejtés. Éppen az ilyen egyszerűsítés feledkezik meg arról a tényről, hogy pl. a hanglejtésnek milyen nagy szerepe van a mondat szerkezeti tagolásában és a kiemelésben is.

Önálló részben — a kötet harmadik nagy egységében — kapnak helyet az elemek alaptényezőnek minősülő, elemi szervezési mintái, a szótag, szó és a frázis. Ezek fonológiai értelemben egység természetűek, s önálló nyelvi funkcióknak felelnek meg. Fonetikai jellemzésük mellett a szerző föltüntetett főbb használati mutatóikat is. A kötetet a beszéd-norma elméleti kérdéseivel foglalkozó rész zárja, s egy rövid összegezés után bő irodalomjegyzék és névmutató egészíti ki.

Ha mármint a kötetet nem részleteiben, hanem egészében nézzük, megállapíthatjuk: nagy eredménye a könyvnek, hogy új szempontok alapján és összegeve, kritikai nézőpontból foglalja össze mindazt, amit a fonetika (és a vele kapcsolatos határterületek) tudománya a beszéd folyamat alaptényezőiről — az 1974-ig megjelent (tudományos) publikációk alapján tud, s amit a fonetika és a beszéd (tájékozott) kutatójának 1974-ig tudnia kellett. Ezt tükrözi többek között az is, hogy a könyv végén bemutatott hatalmas, háromszázötven tételből álló bibliográfiában a hazai és külföldi kutatásnak szinte minden, 1973 előtt megjelent, a szakterülethez tartozó publikációját megtaláljuk. Mindössze talán három olyan forrásmunka akad, — a nem elméleti kutatásokat, hanem a beszéd gyakorlatát szolgáló (tehát nem elvi vagy deskriptív, hanem pro- és preskriptív, azaz a hibákat leltározó, illetőleg a beszéd tanítását célzó, beszédművelő, ismeretterjesztő) műveken kívül — amelynek kimaradását fájjalhatjuk, melyeket a fonetikai és nyelvészeti kutatás kevésbé ismer vagy méltatlanul mellőzni szokot: MOLNÁR IMRE Eufonetikája (Zeneműkiadó Vállalat, Budapest 1966.) és A magyar hanglejtés rendszere című munkája (Zeneműkiadó Vállalat, Budapest 1954), valamint TÓTH BÉLA Beszéd, jellem, személyiség (Állami Gyermekekléktani Intézet, 1948.) című kötete. Talán érdemes lett volna megnézni a nem tudományos igényű, hanem beszédműveléssel foglalkozó szakmunkákat is, hiszen ezek — éppen a beszélés gyakorlata által felvetett kérdések következtében problematikájukkal nem egy esetben megelőzik a tudományos kutatást. Érintenek olyan kérdéseket is, amelyekre például még nem, vagy csak Szende könyvének megjelenése után figyelt fel a kutatás (pl. a hangszínezet és a hangszínezés, a beszédritmus kérdése a beszéd folyamat egészében, a mell- és fejrezonancia kérdése a beszédhang színének kialakításában, stb.). Ilyen pl. FISCHER SÁNDOR A beszédművészete [Gondolat, Budapest 1966], GÁTY JÓZSEF

A versmondás [Gondolat, Budapest 1965.] és A rádiócemondó beszéde c. tanulmánykötet [MRT TK, 1973].

A szakirodalomban publikált ismereteket — ismét fontos értéke a könyvnek — Szende Tamás nem egy ponton saját kutatásai alapján újabb adatokkal egészíti ki, olykor módosítva, helyesbítve a kutatás addigi eredményeit. Csak példaképpen említek meg néhány különösen érdekes részletet: A hangtulajdonság és a hangsúlysztaancia (fonéma) fejezet a kötet 78—87. lapján, ahol is a fonéma meghatározásával kapcsolatos nézetek ismertetését és elemzését találjuk vagy A magyar fonéma- és beszédhangállomány fejezet a kötet 87—104. lapján, illetőleg Az időtartam és a szünet című rész, mely főleg saját kutatási eredményeit közli (106—111, ill. 124—36), valamint A hanglejtés szerepe a magyarban c. rész, amelyben újként az emelkedő dallamvonalú hanglejtési formát regisztrálja a szerző.

A hatalmas szakirodalomhoz való kapcsolódás azonban — ha lehet ezt mondani — némileg gátja is és ugyanakkor haszna is a kutatásnak. Haszna annyiban, hogy a szakirodalomból és a kötetből is világosan kiderül hol tart ma — 1974-ben — a fonetikai és a beszédkutatás, hol, merre vannak fehér foltok, felderítetlen területek, milyen irányban kell — kellene — megindulnia vagy erőket összpontosítania. Gátja volt azonban a kutatási eredmények új szempontú — vagy talán: újabb szempontú — elemzésének, integrálásának és egyben Szende Tamás továbbépítő vizsgálódásainak, hogy a tudományos szakirodalomra való erőteljes támaszkodás következtében — bizonyos területektől eltekintve (ilyen pl. A szünet, A fonémák és fonémakapcsolatok gyakorisága [145—154], A szó, frázis [158—161.], valamint bizonyos mértékig A beszéd mibenléte [123—49] és A beszéd mint kommunikációs lánc [35—49], A beszéd nyelvi—kommunikatív összefüggéseiről [63—68.]) szerzőnk sem nagyon tud s bizonyos mértékig nem is próbál vagy nem mer átlépni azokon a határokon, ameddig a fonetikai kutatások a 70-es évekig eljutottak, amelyeken belül a fonetikai kutatások jelentős része ezidáig folyt s publikációi napvilágot láttak, sem azon a szemléleti és vizsgálati módon, amely a fonetikai vizsgálatok és a beszédkutatás irányát meghatározta. Ez a határ a mondat, mint a nyelv elemeinek a legmagasabban szervezett egysége. Nagyon gyakran pedig nem is a mondat, mint olyan, s egészében, hanem legtöbbször csak a szövegösszefüggéseiből kivágott egyszerű bővített mondat, s ennek is általában csak egyszakaszú, egyszólamú változata három-hat szótag hosszban, s többnyire írott szövegből vett reprodukciós változatában, nem élőszóbeli hangzásában.

Ha e határokon nem csak kivételes esetekben sikerült volna túllépni, talán nem csúszott volna be pl. az intonáció tárgyalásakor néhány olyan sajnálatos, idejétmúlt, de a szakirodalomban hagyományosan továbbélő félígazság, pontatlan megfogalmazás, mint „Általában azt mondhatjuk, hogy a kijelentő és felszólító tartalmú mondatok eszerekedő hanglejtésűek, s ugyanúgy, hogy a kérdő mondatok bizonyos fajtáinak sajátos dallamalakzat felel meg.” (i. m. 114. l.); vagy: „a három vagy több szótagú magyar eldöntendő kérdésszerű emelkedő-eső hanglejtésének...” (142) stb. Ti. amint többszakaszú a mondat, már nem a mondat egészének lejtésformája eszerekedő elejétől végéig, hanem csak a mondatot záró hanglejtési szakaszé, s nem mindegyik eldöntendő kérdés lejtése emelkedő-eső, hanem csak az -e kérdőszócska nélkülié, s egészében ezé is csak akkor, ha a mondat egyszakaszú. A többszakaszú (több frázisú) mondatnak csak a záró hanglejtési egységében találunk emelkedő-eső lejtésformát. E határok átlépése, ha nem volt is szükségszerű feladata Szende Tamásnak, mindenképpen fontos, elkerülhetetlen kötelessége lesz az eljövendő fonetikai kutatásoknak, s ezeken belül a beszéd folyamat alaptényezőire is építő szövegfonetikai vizsgálatoknak.

A szemléletmód pedig, mely gátja lehetett a fonetikai kutatások új alapra helyezésének, s talán egyben a kötet elsősorban összegző jellegének is egyik magyarázata, hogy a kutatás és szerzőnk is (noha új principium alapján elemzi és írja le a beszéd folyamat alaptényezőit) könyve nagyobb részében tárgyához tulajdonképpen a hagyományos nézőpontból közelít: a nyelvi, mégpedig a legkisebb nyelvi elemek irányából, a beszédhang felől. Éppen ezért azután a beszéd alaptényezőinek magasabb szervezettségű csoportosulását s ezeknek „jelentését”, funkcióját nem is sikerült igazában megragadnia (súlyukhoz, funkciójukhoz képest eléggé kis teret kapnak a könyvben), bár általános szemléleti és kutatási alapelve a jelenségek valamennyi részmozzanatban jelentkező érvénye — sok helyes és eddig még meg nem fogalmazott felismeréshez vezette a szerzőt az ún. mondat- és szövegfonetikai (gyűjtőszóval: intonációs) eszközök vizsgálatában, funkcióiknak megragadásában, (így például a juktura és a beszédészünet fogalmának és jelenségének) leírásában. Ezeket ugyanis csak a még magasabb szervezési egység, a szöveg, a szövegegész, illetőleg a beszéd folyamat egésze valamint a beszéd gyakorlatának (és a preskripciónak) a figyelembe vételével lehet igazán megfogni. Abból a szemléletmódból kiindulva, melyet

ittthon először talán Deme László kezdett megfogalmazni, hogy ti. a mondat nem maximális egysége a nyelvnek, hanem minimális egysége a beszédnek, hiszen „a mondatot — beszédbeli funkciója betöltésében — nem az jellemzi elsősorban, hogy szerkesztmény, vagyis magas szervezethez tartozó mű; hanem éppen ellenkezőleg: hogy láncszem az egészben, a szövegben.” A mondat kontextuális függőségének tekintetében a mondat nem maximális egysége, hanem egyben minimális részegység is. „A nyelvi eszközök állománya felől vizsgálva megszerkesztett, minthogy szavak, toldalékok szabályosan szerkesztett együttese. A beszéd folyamat szemszögéből véve azonban beszerkesztett, mert része, eleme egy nagyobb egésznek: a beszédműnek.” (Vö. DEME, A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. Nyr. 94 [1970]: 273—274.) Ezt a nézőpontot alkalmazza is Szende Tamás, amikor saját kutatásai alapján (tehát nem a kutatási előzményeket foglalva össze, tőlük nem „gátolva”) a szünet és a juktura kérdéskörét elemzi (124—136.) hosszabb, beszélt nyelvi szövegek alapján is. Már kevésbé kerül fókuszába ez a nézőpont a beszéd mibenlétéről szólván, amikor még a nyelvi kódrolól szóló fejtegetésében is — érthetően — a fonéma, a beszédhang vizsgálata kerül a középpontba, s efelől halad a mondat irányába. Egyáltalán nem vagy csak alig kap szerepet ez a szemlélet — ismét indokolható módon, hiszen szerzőnk a beszéd folyamatát a l a p t é n y e z ő i v e l foglalkozik —, amikor a beszédnorma kérdéseit taglalja (ahol is szinte csak az ejtésnorma, a hangképzési norma kerül szóba, az intonációs eszközök normájának kérdése már nem), de akkor is csak elvétve, amikor az intonációs eszközök elemzésére kerül sor.

Pedig a legégetőbb feladat — éppen a nyelvnek és hangzó változatának, a beszédnek megnövekedett társadalmi jelentősége következtében, de a beszéd vizsgálati lehetőségeinek fokozódása következtében is — itt vár megoldásra. Az a feladat tudniillik, hogy a beszéd alaptényezői: a beszédhangok, szótagok, szavak, frázisok s — megszólaltatásukkor — velük együtt az intonáció különféle eszközei (hangsúly—nyomaték—dinamika, beszéddallam—hangmagasság, beszédtempó—beszédrítmus, juktura és szünet s mint újabb terület: angszín, hangszínezés) mint vesznek részt a komplex gondolati e g é s z n e k és az érzelmeknek társadalmi és nyelvi közvetítésében, kifejezésében a beszélő részéről és a mondanivalónak tartalmi percipiálásában és appercipiálásában a hallgató részéről, ismét a szöveg egészét és nem csak láncszemnyi egységét tekintve. Más szóval, amire Szende Tamás is utalt a hangjelenségek konkomitáns és alternatív használatáról szólva (114—140. stb.), miként segítik a magasabb szervezethez tartozó nyelvi eszközök (már nem nyelvi elemek) által a g o n d o l a t e g é s z n e k és az é r z e l m e k n e k kifejezését, az egyes gondolatok súlyának érzékeltetését a gondolati egészen belül, miként viselkednek, hogyan járnak együtt — s milyen csoportosításban —, mint válnak el, melyik játssza közülük a domináns szerepet, melyek vannak jelen csak másodlagos biztosítóként, s e jelcsoportok milyen funkciókban, milyen „jelentéssel” működnek nemcsak a mondatban mint megszerkesztett egészben, hanem egyrészt a mondatban, mint a beszédműnek beszerkesztett egységében és részében, másrészt pedig a mondatoknak mint különböző súlyú információk hordozóinak sorozatában, de a szövegegészben betöltött szerepének fontosságának, kulcs- vagy illusztratív pozíciójának megfelelően.

Talán az említett okok magyarázzák, hogy Szende Tamás könyvében a beszéd folyamatnak inkább a mikrotényezőit vizsgálja — sok ismeretet összefoglalva, sok újabb ismeretanyagot kimutatva, leírva róla — semmint a beszéd folyamat makrovilágát. Nem is ez volt könyvének célja és feladata. Éppen ez az egyik jelentős tényezője könyvének, hogy felkeltette a „makrovilág” megismerése iránti igényt! A fonetikai kutatások eszközei ugyanis most már lehetővé teszik ezt is, nemcsak az egyre kisebb szegmensek elemzését. Csakhogy a nagyobb egységek elemzése — összetettséjük és következtetésképpen az elemzés időigényessége miatt is — nehezebb feladat. A kicsi metszeteket könnyebb mikroszkopikusan elemezni, de ezeknek összefüggéseit — az eszközök által kimutatható bonyolultságuk következtében s a mozaikosság miatt is — nehezebb nagyobb egységekben s összefüggéseikben bemutatni. Ezért azután nehéz a részeredmények integrálása is. Ti. amint a beszéd folyamat nagyobb egységeinek (tehát nem a l a p t é n y e z ő i n e k) vizsgálatáról van szó a részdiszciplinák integrálásának érdekében el kellene — kell — hagyni, figyelmen kívül kell(ene) helyezni — vagy új szempontok alapján újrakezdeni — a részdiszciplinák kutatási eredményeinek jelentős hányadát, mint ahogy figyelmen kívül hagyja (mert nem (ap)percipiálja) a beszéd hallgatója a beszéd folyamat számos jelenségét (pl. a zárhangok képzésekor a zár felpattanása előtti pillanatnyi szünetet, vagy a hosszú hangzók félhosszú ejtését, vagy a képzés módjának kisebb nagyobb megváltozását stb.). Már csak azért is, mert a beszéd bizonyos szervezési szintjén túl — amint tehát nem alaptényezőinek, hanem magasabb szerveződésű egységeinek vizsgálatáról van szó — a beszélésnek és az appercipiálásnak (beszédmegértésnek) folyamata — noha időben talán ugyanaz a kommunikációs tevékenység zajlik s csak egy akusztikus folyamat észlelhető —

nemcsak mint biológiai folyamat különbözik. (Kódolás a beszélő, dekódolás a hallgató részéről.) Más folyamatok zajlanak le a beszélőben, mások a hallgatóban. A beszélő beszédselekvése közben (mialatt valamiről közöl valamit) egyrészt kisebb egységekre (részgondolatokra majd mondatokra, szószervezetekre) lebontja és egyúttal ezekből (hangsorokból, szavakból, szószervezetekből) fel is építi a gondolati egészet. A hallgató ugyanebben az időskiban ezeket a kisebb lebontott egységeket észlelve először összerakja, majd felépíti magának a gondolati egészt, melyet a beszélő át akar adni neki (valamit hall valamiről). Az összerakáshoz nyújtanak segédeszközt például az intonációs eszközök. De a beszédet hallgatva, hangsorokat hallva nem hangokat, hangsorokat (ap)percipiál, hanem nyelvi—gondolati beszédegységeket. (Különbözik nem értené helyesen a hallgató a rosszul artikulált szavakat, a hibásan intonált részeket stb.).

Természetesen ezeknek a kérdéseknek vizsgálata, leírása már nem Szende Tamás könyvének feladata (annak kereteit szét is feszítette volna), hanem az eljövendő kutató-soké. Am könyvének mégis érdeme, hogy összefoglaló, szintetizáló munkájával a szerző ezeknek a kérdéseknek felvetéséhez is lehetőséget nyújtott.

WACHA IMRE

Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben

Nyelvtudományi Értekezések 102. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 72 l.

I. A beszéd és általában a nyelv időszférái meglehetősen lassan tisztázódnak a fonetikában, illetőleg — mondhatjuk — a nyelvtudományban. Ez annál is inkább érthető, mivel a nyelv időkategóriája a szemlélet számára egyazon nyelvi jelen-ségben egyszerre független, helyel-közzel ellentmondónak ható aspektusait mutatja föl. Talán nem köztudott, hogy a tudományszak felfogásának előrehaladása nagyjából az illetékes természettudományi ágak, a természetfilozófia és — legszélesebb összefüggéseiben — a filozófia téridő (Zeitraum) fogalma kibomlásának alakulását követi, pontosabban azzal állítható párhuzamba, hiszen e „követés” egyáltalában nem tudatos.

A nyelv és az idő tág tárgykörében mindenekelőtt azt kell világosan látnunk, hogy az idő a nyelvi tartalom felszínre hozatalának, a kifejezésnek a része. E vonatkozásban röviden a következőkről van szó. Mivel a nyelvi kifejezés természetesen fizioló-giai tevékenységhez van kapcsolva, a közlemény soha nem jelenhetik meg egyetlen, annak egészét magában foglaló „közléspanatban”, ahogyan mondjuk a kinyomtatott kotta egy szonáta teljes zenei anyagát tartalmazza, hanem szükségképpen a szukcesszivitás jegye rendelődik hozzá. A szukcesszivitás persze ugyanúgy valósul meg, akár a fiziológiai folyamatokban: a természetes közeg az időben való következés. Közelebbről egy sajátosan emberivé transzcendált idő szférájában kiformalódó tartamok egymásutánjaként jelenik meg a nyelvi kifejezés, miközben ennek az időnek és ezeknek a tartamoknak a nagyság-rendjét az embernek általános emberi jellemzői határozzák meg (főképpen fiziológiai adottságok, mint a testméretek és társadalmi konvenciók formájában). Ennek hangsúlyo-zására azért van szükség, mert megtévesztő lehet, hogy nyelvi anyagok időtartam-méré-seihez igen magas absztrakciós szintű entitást, az úgynevezett óraidőt használjuk föl, vagyis olyan elvonást hajtunk végre, amely elég széles horizontot teremt a vizsgálati anyag teljes beméréséhez, és megadja a szükséges távlatot viszonylatok leírása számára. Ez annyit jelent, hogy míg a beszélésnek olyan általános emberi adottságok adják az időléptékeit, mint a légzés üteme, tartama, a hangérzékelés sajátosságai és küszöbértékei, a képzőszervek mozgási lehetőségei és korlátai, addig a beszédanyag méréséhez mechanikus időegység-beosztást veszünk igénybe. Ez nélkülözhetetlen konvenció, habár képtelensége nyilvánvaló: gondoljunk arra, hogy ezen a módon olyan eredményekhez jutunk, mint a hosszú és a rövid hangok időtartamának szóródásában az átfedés (a hosszúak néha „rövidebbek” a rövideknél és megfordítva), holott az aktuális beszéd folyamatok mind-egyikében a hosszú hang „hosszú”, a rövid hang „rövid”, ahogy halljuk, illetve további információt hordoznak, ha időlefutásuk ettől a mintától eltér.

Mai ismereteink szerint az aktuális beszéd folyamat időprog-r a m j á n a k alakulásában a folyamat egész nyelvi (szintagmatikus) felépítésének és méreteinek, az egyes alkotóelemek időimmanenciáinak, a közlés és részben partnere egyéni jellemzőinek, a közlő motívitásának, a közlés körülményeinek s végül, de nem utolsó-sorban azoknak a nyelvi értékeknek van szerepük, amelyek kisebb vagy nagyobb mérték-ben az időtényezőhöz vannak kötve. Az időtartamok nyelvi értéke a

k v a n t i t á s, ezt fejezi ki a cím kettős szóhasználata. A kvantitás — tehát fonológiai fogalom — zárt, kevés változatot felhasználó, de fontos alrendszere a nyelvi szférának. Az egyes fonémák viszonylatában az egyes nyelvekben legfőljebb három, de szokásosan két fokozat van (rövid kontra hosszú), a nagyobb egységek tekintetében a fizikai időtartamok anomáliái mutatnak kiegészítő információk jelenlétére (vö. *emfázis*).

Ezek a viszonylatok alkotják — hol kimondva, hol csak rejtve maradt posztulátumként — Kassai Ilona művének egyik alappilléret.

2. Mi teszi értékesé, érdekessé a témaválasztást? A kérdésre adott válasz felelet egyben arra is, hogyan épül be a magyar fonetika tudományos tradíciójába a dolgozat. A századvég és a 20. század első éveiben (ekkor még — elsősorban Gombocz ilyen irányú működése révén — a magyar fonetikai kutatás a világ élvonalában volt) döbbenetesen igényes kísérlet történik a magyar hangok egyes idővonatkozásainak fölmérésére. Gombocz és Meyer vizsgálatáról van szó, amely nem elégszik meg csupán az abszolút és relatív időtartamok fogalmának megkülönböztetésével, hanem olyan szerkezeti tényezőket is tekintetbe vesz, mint a szó fonotaktikai fölépítése. A híres *tát, tátog, tátogat, tátogatók* stb. mindmáig az egyetlen egzakt összehasonlítási alap a szóhossz — időtartam relációra vonatkozólag. A másik fontos állomás a fonológia kialakulásával következők be, a harmincas évek legelején, mégpedig Lazicius élvülhetetlen leírásával a magyar hangok fonológiai értelmezéséről. Ez az a pillanat, amikor ugyanis az időtartam és a kvantitás (e fonetikai, illetőleg fonológiai fogalom) valóságghú, szerves viszonyba kerülnek. Közben és utána is sokminden történt, mégis ki kellett emelni ezt a két dátumot, mert úgy látom, ezzel a munkával (érzésem szerint egy nagymonográfia első, vázlatos változatával) a magyar beszédjelenségek idővonatkozásainak új és magasabb szintű felfogásával állunk szemben.

A kis kötet első fejezetét alkotó tudománytörténeti áttekintés két meglepetéssel szolgál. Kassai Ilona franciaországi tanulmányútján rátalált egy párizsi magyar diák disszertációjára, amely élő nyelvi anyag időtartamait írta le, mégpedig gondos és tiszteltreméltóan széles körű mérések alapján; a szóban forgó dolgozat számos olyan adatot tartalmaz, amely mind Gombocz, mind a mai időtartam-vizsgálatok mérés-eredményeivel összevethető. Mivel Szabó Pál tanulmánya 1939-ben készült, vele eddig ismeretlen láncszem vált ismertté, amely Gombocz korai és a mai fonetika precíz regisztrátumai közé iktatva lehetővé teszi élőbeszédünk bizonyos időtartam-vonatkozásainak történeti szemléletét. A másik kevésbé örvendetes: a szerző gondos utánajárással kideríti, hogy Magdics Klárának a magyar beszédhangok időtartamára vonatkozó adatai igen nagy hányadban az ejtémódra nem szignifikáns különbségeket adatolnak és állapítanak meg.

A tárgyválasztás mibenlétére egyszerű volna azzal válaszolni, hogy Kassai Ilonát a magyar beszédhangok fonetikai és fonológiai jeyvei közül az idővonatkozások érdeklik. De a részletekben rejlik az igazi információ. Ahhoz ugyanis, hogy a jelzett egyszerűsítő megjelölést érvényesnek tekinthessük, tudnunk kell, melyek is hát a magyar beszédhangok és melyek a fonémák. Többek (Lotz, Deme, Papp Ferenc, Szépe stb.) hozzászólásaiból tudjuk, hogy még korántsem tekinthető lezártnak minden kérdés. Jószerivel az sem, milyen és hány kritérium elégséges és szükséges egy nyelv fonológiai rendszerének leírására. A generatív fonológia Szépe által képviselt magyar ága emelkedett szemérmességgel pillant a fonémára mint olyanra, s a fonémák tálalása helyett inkább hajlik receptjeik (mint megkülönböztető jeygek nyalábjaiknak) sillabizálására. Persze a szerző előtt a magyar beszéd folyamatokban a fonémarealizációk a maguk sterilizálatlan, köznapi valóságukban vonulnak fel, tehát azt kell tennie, hogy egy koncepció megteremtése után összegyűjti a kétes jelenségeket, és rögtönítélő határozottsággal eldönti, melyik osztályba kerüljenek.

Kassai Ilona vizsgálatainak igazi bravúrja azonban az anyag- és adatkezelés virtuóz többszólamúságában van. Lehetőséget talál ugyanis arra, hogy a fonológiai és a fonetikai szempontot párhuzamosan, pontosabban, egymásra vonatkoztatva alkalmazza. Az időtartam „nyelvi érvényét” — ahogy a szerző kifejezi magát — méri le minimális párok (olyan szavak, amelyek csak egyetlen fonémányi különbséget mutatnak, mint *vár* és *kár*) ejtésének időtartam-különbségeiben, másfelől viszont spontán beszédben. Míg az előbbi feldolgozás elsődlegesen fonológiai indítatású (mivel „itt jut a legközvetlenebbül kifejezésre az időtartam fonológiai funkciója”) addig a spontán beszéd vizsgálata a realizációk szintjének jellemzőire vonatkozik. A két, szintet, a kettő megfelelését (köztük az időtartam és egyéb nyelvi tényezők egymásra hatását, valamint a fizikai és a nyelvi időtartam viszonyát) külön elméleti fejezet tárgyalja (l. „Az időtartam és a nyelvi rendszer általános kérdései”).

3. Az előző bekezdésben említetteknek megfelelően az eredmények a magyar hangrendszer fonológiai vonatkozásainak mélyebb megismertetésében, illetőleg a magyar beszédhangok időtartam-összefüggéseinek korszerű feltárásában vannak.

3.1. A szerző állást foglal mindenekelőtt a hosszú mássalhangzók önálló és teljes értékű fonémaként való felfogása mellett, mégpedig azt a megfontolást követve, hogy — egyebek mellett — sem kialakulásuk, sem nyelvi szerepük, sem pedig képzésmódjuk jellege tekintetében nem különböznek a hosszú magánhangzók-tól. Kassai Ilona a tárgyat illető fonológiai koncepciójában nem játszik központi szerepet (a jelentésselkülönítést mellett másik alapelveként használt fonológiai ismérv) a deriválhatóság kritériuma, amelyet mind a klasszikus prágai iskola, elsősorban Trubetzkoy, mind pedig az amerikai strukturalizmus (Bloomfield és a fonológiai kérdésekkel gyakorlatiasan és részletesen foglalkozó Kenneth L. Pike), de a legkövetkezősebben a koppenhágai iskola (mindenekelőtt Hjelmslev) szigorúan követett. Egyet kell értenünk a fiatal tudóssal abban, hogy a hosszú mássalhangzók, egyáltalán minden hosszú mássalhangzó fonémakapcsolatra való lebontása igen rész vállalkozás volna (például az *áss!* //:/ elemét abszurdum volna // + /j/-ként értékelni), helyenként pedig egyszerűen lehetetlen (a *kel* — *kell* szembenállásban a *kell* /l:/-jén aligha lehetne a fonológiai bontáson szokásos műveleteit végrehajtani). Másfelől viszont világos, és világosan is látja a szerző, hogy egy hosszú mássalhangzó (beszédhang) adott esetben fonémakapcsolat (például a *látás* [ts:] -jében). Mivel az utóbbi időben többen (így Deme, Obendorfer, Papp Ferenc, Szende és mások) és több szempontból tárgyalták a hosszú mássalhangzók státuszának kérdését, nem lényegtelen, hogy valaki egy perdöntő fizikai mutatójuk alapján szól hozzá a problémához — a hosszú mássalhangzók fonológiai önállósága mellett érvelve.

3.2. Mind elméleti, mind közvetlenül fonológiai értelemben jelentős novum a szerzőnek az a leleménye, hogy a rövid/hosszú oppozíció „erejét” (Kassai Ilona idézőjele) meghatározza. Úgy jár el, hogy egymás mellé írja a rövid és a megfelelő hosszú fonémát, majd alattuk föltünteteti azoknak a minimális pároknak a listáját és számát, amelyekben az illető rövid/hosszú különbség jelentésmegkülönböztető szerepű. Minél több ilyen akad, annál szélesebb körű az oppozíció érvényessége; az egyes esetek között egyébként különbséget tesz aszerint, hogy szójelentéseket (*baj* — *báj*) vagy grammatikai alakokat (*ás* — *áss!*) értenek-e az oppozíció alternánsai. A mássalhangzók rövid/hosszú oppozícióinak esetei és eloszlása alapján, noha itt a kihasználás szükségképpen kisebb, hiszen minden nyelvben nagyobb a mássalhangzók száma, mint a magánhangzóké, arra jutunk, hogy bennük éppen úgy fonemikus értékűek a különbségek, akár csak a magánhangzóknál. Mindenesetre az elvi lehetőségek számához viszonyítva az oppozíció kihasználása korlátozott, sőt funkciótlán váltakozások (*levő* — *lévő*) is vannak. Ami pedig az oppozíció élőnyelvi realizációját illeti, néha „már ott sem élünk vele, ahol szükséges lenne a különbségtetés”.

3.3. A dolgozat választott központi feladata természetesen a magyar beszédhangok időtartamának és időtartamviszonyainak korszerű felmérése. Ehhez az alapanyag mintegy negyvenöt pernyi spontán beszéd, amely valamivel több, mint tizenegy ezer fonémát tartalmaz. Az ezeknek megfelelő beszédhangok között Kassai Ilona különválasztja a hangsúlyos és a hangsúlytalan magánhangzókat, valamint önálló egységként kezeli a hosszú mássalhangzókat. Bizonyos statisztikai egyenetlenség ellenére is megbízható (egy-két helyen, kivételesen inkább csak jól tájékozott) méréseredményeket kapunk. A szerző az időtartam-méréshez időjelzést külön feltüntetett rezgésekpeket, úgynevezett oszcillogramokat használt fel.

A munka táblázatokba foglalva közli beszédhangjaink időtartamátlagait. Ez az eredménylista a maga nemében a magyar szakirodalomban első és egyedülálló, ami már önmagában is mutatja jelentőségét (a korábbiak ugyanis laboratóriumi, „preparált” szövegek mérésein alapultak, illetve ha spontán beszédre vonatkoztak, az időtartamok méréseredményei csak mutatószámra mentek).

Az átlagszámítás természetesen jó lehetőséget ad különféle eloszlásformák ábrázolására. Ami rejtve marad a számszerű eredmények egyszerű felsorolásakor, az ezek némelyikén jól láthatóvá válik. Így például talán némi meglepetésünkre szolgál, hogy a mássalhangzók között a [j] feltűnően közel kerül az [r]-hez, amelynek átlagértéke pedig az összes hang közül a legrövidebb, 2 századmásodperc (vö. 6. táblázat); [j] 5 századmásodperc közelsége a [j]-hez (4 századmásodperc) nagy valószínűséggel úgy magyarázandó, hogy folyamatos, spontán beszédben a (főképp intervokális helyzetű) /j/ [j]-, illetőleg — ritkábban — [ç]-ként realizálódik.

3.4. A legizgalmasabb és leginvenziózusabb, ötletgazdagabb a mérés eredményekben rejlő viszonylatok felszínre hozatala. Közülük az alábbiak a legérdekesebbek.

Az egyes beszédhangok aktuális időtartamának kialakulásában a közelebb-távolibb hangkörnyezet nagyságrendeket változtathat a „normál” értéken, s a hang vagy hangcsoport fonemikus értékelése más ismérvekre marad, míg az időtartam járulékos információ hordozójává válik.

Ahol a rövid/hosszú oppozíció tagjainak különbségét más fonetikai entitások is segítik, az időtartam értékeinek szóródása lényegesen nagyobb (így /a:/ és /e:/ esetén). Emellett: a hangsúlytalanok rövidebbek, mint a hangsúlyosak; a nyelvemelkedés fokának csökkenésével nő a viszonylagos időtartam; a labiálisok hosszabbak, mint az illabiális magánhangzók; a zöngések rövidebbek, mint zöngétlen megfelelőik; az /r/ realizációja egyetlen perülettűvé vált (Gombocz és Meyer még három-négy perülettű [r]-eket elemzett); ha a mássalhangzó intervokális helyzetben van, időtartama jobban ingadozik; nincs különbség a hosszú mássalhangzók időtartamátlagai között aszerint, hogy milyen fonemikus alapalagnak felelnek meg; minden beszélőnek megvan a maga „időztési idioszinkráziája” a nyelvhasználat általánosan kötelező időmértái mellett.

4. Ha összegezve akarjuk értékelni Kassai Ilona művét, első helyen a magyar beszédhangok időtartamainak ma érvényes adatait kell kiemelni, amelyek az élőbeszéd, mindennapi nyelvhasználatunk állapotát tükrözik. Csaknem ugyanilyen jelentős a munka hozzájárulása a magyar fonémarendszer vitás kérdéseinek megoldásához. Általános nyelvészeti szempontból érdekes és hasznos a fonológiai oppozíciók érvényesége néven ismertté tett fogalom, amely mintegy hidat ver a fonológia formái (azaz: a nyelvrendszer részeként értelmezett) entitásai és — másfelől — a nyelvhasználat nyelvi eseménysorainak fizikai-statisztikai jellemzői között.

SZENDE TAMÁS

B. Lőrinczy Éva: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei

Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 492 l.

1. A mű címe hangtani monográfiára enged következtetni. Amint látni fogjuk, tematikailag a valóságban ennél lényegesen többről van szó.

Ami a téma fonetikai vonatkozását illeti, nem kétséges, hogy bármely nyelv hangtani oldalát nem csak a hangállomány összetétele, vagyis elemeinek minőségi és mennyiségi mutatói határozzák meg, hanem nagyon is jellemzőek rá a hangok kapcsolódási lehetőségei, gyakori vagy kevésbé megszokott társulási formái is. Magyar vonatkozásban ez a téma — fontossága ellenére — nem tartozik a sokszor és sok oldalról vizsgált kérdések közé. Az ismertetendő mű tehát már csak ezért is megkülönböztetett figyelmet érdemel.

Ha a lexikológus szemével nézzük a művet, a tárgyalt probléma éppen olyan fontosnak és időszerűnek bizonyul, mint fonetikai szemszögből nézve. Mégpedig elsősorban azért, mert a szavaknak a hangtani arculatáról van szó. Azt pedig a hangok jellemző kapcsolódásai, sorrendi konfigurációi alakítják ki. Különösen fontos a tipikus szókezdetek és szóvégek hangtani képe, hiszen mindenekelőtt ennek az ismerete teszi lehetővé hangtani oldalról a szavak elkülönítését a beszéd folyamat értelmi egységekre való tagolása során. Vértés Edit ismert hangstatisztikai tanulmányai és Papp Ferenc szóvégmutatozó szótára lényegesen előbbre vitték a munkát ezen a területen, de tennivaló bőségesen maradt a további kutatások számára is. Persze nem elhanyagolhatók a szó belsejében — tőszavakban vagy morféimák találkozásánál — észlelhető mássalhangzókapcsolódások sem. Ezek vizsgálatában kevesebb az előzmény, mint a szókezdetek és a szóvégek természetének feltárásában.

A lexikológus számára rendkívül érdekes itt a szavak alakváltozatainak problematikája is. Minthogy a szerző a köznyelvi szavak és különféle nyelvjárási megfelelőik viszonyában vizsgálja a mássalhangzó-kapcsolódások típusait és megjelenési formáit, ezen keresztül az olvasó közvetve betekintést nyer a szavak és az alakváltozatok egyáltalán nem egyszerű és távolról sem megoldott problémahalmazába is.

Végül, de nem utolsósorban a nyelvjáráskutató szakemberek is a közletről érdekelt olvasók között vannak, hiszen az egész hangtani és lexikológiai kérdéskör köznyelvi

szavak és bizonyos nyelvjárási megfelelőik szembenállásának vizsgálata formájában kerül tárgyalásra a műben.

A tematikának ez a részben valóságos, részben látszólagos sokfélesége azonban tárgyilag ugyanannak a jelenségcsoportnak más-más oldalról történő megközelítése által alakul ki, és tulajdonképpen egy nagyobb egységbe foglalható össze. Ebben az összetartozó, egymást átfedő, illetve kiegészítő résztémák alkotta széles keretbe illeszkedik bele a szóban forgó mű problematikája. A jelzett témakomplexumnak egyik-másik eleme persze inkább csak másodlagos formában van jelen a könyvben. A szerző érdeklődése érthető módon nem egyenlő arányban oszlik meg az egyes résztémák között. Amint a címből is lehet rá következtetni, a hangtani vizsgálat áll a kutatás előterében. Maga a kérdésfelvetés sem kívánja meg a résztémák egyformán részletes vizsgálatát és tárgyalását. Közvetett formában azonban minden ilyesminek megvan a helye a könyvben.

2. A kutatásban felhasznált nyelvi anyag és a vizsgálat módszertana a szoros megfelelés viszonyában van egymással, egyik a másikat feltételezi. Minthogy az anyag volt az adottság, a kiindulás, a vizsgálati eljárások pedig az anyag sugalmazása nyomán alakultak ki, az anyag tekintendő elsődlegesnek a műben, ezért mindenekelőtt erről kell szólni.

Nem a magyar köznyelvnek, nem is valamelyik nyelvjárásnak az anyaga szolgált a vizsgálat alapjául, még csak nem is a köznyelv és valamelyik nyelvjárás megfelelő szóanyaga — egymással összevetve, hanem a köznyelvi és a megfelelő nyelvjárási szóanyag összevonásából származó összesség, oly formában, hogy a nyelvjárási szavakban észlelhető mássalhangzó-kapcsolódások oppozícióba vannak állítva a megfelelő köznyelvi szavak mássalhangzó-kapcsolódásaival és viszont. Ez a nyelvi anyag így valami olyan nagyobb egésznek képvisel, amely sem a köznyelvben, sem valamelyik nyelvjárásban, tehát egyetlen szoros értelemben vett nyelvi rendszerben sem található meg együtt, ám egy nagyobb, az egyes rendszerek elemeinek összevonása által megalkotható anyagegésznek a keretében mégis joggal lehet kutatás tárgya, hiszen a *magyar nyelv* megnevezéssel megjelölhető szélesebb keretbe egyértelműen beletartozik mindaz a jelenség, ami itt előkerül.

Ez az egységbe foglalt anyag kétféle válik, két félre különül el a hangtani szempontú szembenállásokban: az egyik oldalon vannak a köznyelvi szavak — tapasztalati vagy ritkábban kikövetkeztetett alakok —, a másikon a megfelelő nyelvjárási szavak. Ez a kettősség szükségszerű a műben, mert enélkül nem lehetne szó szembenállásokról, amelyek itt a mássalhangzó-kapcsolódások vizsgálatának a kiindulási alapjai. De szükségszerű a köznyelvi szó-nyelvjárási szó sorrend is, hiszen a szembenállások típusainak megalkotásában csak olyan anyag lehet a kiindulási alap, amely bizonyos értelemben rangban fölötte áll a nyelvjárásinak. A szerző ugyan eredetileg a nyelvjárási szóanyag ösztönzései alapján jutott el a tárgyalt mássalhangzó-kapcsolódási típusoknak szembenállások formájában való feltáráshoz, de helyesen felismerte, hogy ebben a nagy anyagegészben sem mellőzhető a nyelvvaltozatok hierarchiájának szempontja. (A köznyelvi szavakkal párokat alkotó tájszavak természetesen nem állnak egymással hierarchikus viszonyban. A köznyelvi szavakhoz való viszonyukban egyformán alárendeltek, egymáshoz viszonyítva pedig egyenrangúak.)

A mássalhangzó-kapcsolódások vizsgálata természetesen nem csak ilyen összetételű anyagon képzelhető el. A köznyelvi szavak és a nyelvjárási szóanyag összevetésének mint módszernek azonban kétségtelenül van bizonyos külön haszna. A köznyelvi szavak és a megfelelő tájszavak viszonyában megmutatkozó sajátos hangtani egyezések, hasonlóságok, különféle eltérések, illetőleg mindezek eloszlása, arányai plasztikusan megmutatják a köznyelvi és a nyelvjárási szóanyagban a mássalhangzó-kapcsolódások alakulásának, arányeltolódásainak tendenciáit. Jól kiolvasható az ilyen módszerű vizsgálat eredményéből, mekkorák és milyen jellegűek a különbségek a köznyelv és az egyes nyelvjáráások között, milyen régi különbségek őrződtek meg vagy tűntek el, illetve milyen esetleges újabbak jelentek meg stb. Ebből a szempontból is igen becses eredményekkel szolgál a szóban forgó mű.

3. Amint az elméleti-módszertani bevezetőből megismerkedik az olvasó a könyv tárgyával, célkitűzéseivel, módszereivel, máris benne találja magát a nyelvi anyag sűrűjében. Az anyag bősége olyan lenyűgözően nagy, hogy a szakembert is meglepi. Nem első sorban a megvizsgált adatok száma ragadja meg az olvasót, bár ez is feltétlenül tiszteletébresztő, hanem sokkal inkább a mássalhangzó-kapcsolódások típusainak minden előzetes elképzelést felülmúló tömege és változatossága. (A megvizsgált tájszóanyag gondos és gazdaságos kiválogatás után jól reprezentálja az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagának roppant tömegét.) A bőség és a változatosság mindenekelőtt a tárgyalt nyelvi jelenség

nagy számára és tarkaságára mutat, de nem kevésbé megkapó az osztályozásnak a finom részletelig menő kimunkáltsága, alaposága, pontossága, magától értetődőnek látszó természetes volta, amellyel tagadhatatlan célszerűsége sem, amellyel a szerző imponáló rendet teremtett a jelenségek özönében.

Ezért aztán nem okoz gondot az olvasónak eligazodni a könyvben és a tárgyalt jelenségek összefüggéseiben. A szerző olyan gyakorlatiasan szerkesztette meg utalásokkal át- meg átszöött könyvét, hogy bármit meg lehet benne találni, bármilyen összefüggésre könnyűszerrel vissza lehet keresni. Az osztályozás és a szerkesztés valóban mintaszerű ebben a munkában. Nem kevésbé dicsérhető az adatok megbízhatósága sem.

Lássuk ezek után, milyen jellegű oppozíciókkal találkozunk a műben. Az alapszempon, amely a köznyelvi, illetőleg a nyelvjárási szavakban az egymással szembeállítható mássalhangzó-kapcsolódások összerendezését irányította, a mennyiségi különbségek szempontja. A legegyszerűbb esetekben ez úgy nyilvánul meg, hogy hol a köznyelvi szó egyetlen mássalhangzója helyén találunk két különböző mássalhangzóból álló kapcsolatot a megfelelő tájszóban, például *édes-éldes*, hol pedig fordítva: *barack-barac*. Kevésbé egyszerű esetekben ilyenféle kapcsolatok reprezentálják a mennyiségi különbségeket: *sámbi-sámbli*, illetőleg *pilincke-pílicke*. Mindezek a mássalhangzó-kapcsolódások a könyvben az egyes mássalhangzók hangtermészetének megfelelő szakaszerű beosztás rendjében szerepelnek. Amellett a szókezdő, szóbelsejei és szóvégi helyzet szerint is el van rendezve a jelenségek sora. A jelzett mennyiségi szemlélet nagyon világosan és teljes következetességgel érvényesül a könyvben. Ez is nagy erénye a tárgyalt műnek.

A szerző — nagyon helyesen — eligazítja az olvasót a mássalhangzó-kapcsolódások gyakoriságának arányai tekintetében is. Ez nagyon lényeges többlet a típusok felsorolásához képest. Amellett képet kap az olvasó a jelenségek nyelvföldrajzi eloszlásáról is, ami éppúgy nem mellékes. Ezekhez képest már ráadásnak látszik, de szintén szerves része az egyes jelenségekhez fűzött kommentáryagnak, a szerzőnek az állásfoglalása egyes, különösen ritkább, jelenségek létrejöttének, kialakulásának kérdésében. Hogy hasonulási, rövidülési folyamattal vagy analogikus alakulattal van-e dolgunk, az még ebben az egyébként világosan leíró szemléletű munkában sem fölösleges tudnivaló, hiszen az inetimologikus mássalhangzók kisebb vagy nagyobb számú meglétének vagy az etimologikusok hiányának az okai sem közömbösek, már csak azért sem, mert sok esetben ezeknek az okoknak a természete magyarázza az egyes jelenségek arányainak alakulását is.

4. Recenziási tisztemnek megfelelően végül szeretném még kiegészíteni a könyv ismertetését és méltatását néhány egyéb, részben kritikai jellegű megjegyzéssel.

Fentebb már esett róla szó, hogy a mássalhangzó-kapcsolódások vizsgálatának az oppozíciós párok összevető elemzése nem az egyetlen lehetséges módja. Ha például tisztán a köznyelvi szavak ilyen jelenségeit vizsgálánk, lényegesen teljesebb lehetne az eredmény, hiszen az anyagot nem kellene a tájnyelvi megfelelőikkel párosítható szavakra korlátozni. Ilyen párok ugyanis nem túl nagy számban vannak a köznyelvi szóképzészet elképesztő gazdagságához, de még az egyes nyelvjárási szóképzéletek nagyságához mérten is. Az említett szópárok által reprezentált mássalhangzó-kapcsolódások vizsgálata útján a szerző a nyelvjárási jelenségekről megközelítőleg nagyobb teljességgel rajzolhatott képet, mint a köznyelvről. Az érdemi kiindulás ugyanis a *köznyelvi szó — tájszavak* sorrend ellenére is a tájszóanyag maradt. Az utóbbinak az összetétele határozta meg a gazdagabb köznyelvi anyagból a vizsgált szavak kiválogatását. Ha a vizsgálat a tőszavakra korlátozódott volna, nem lenne ilyen nagyfokú az aránytalanság a tájszavak javára. De a könyv szerzője a tájnyelvi összetett szavakra is kiterjesztette a vizsgálatot. Tudvalevő, hogy összetett szó sokkal nagyobb százalékban van mai köznyelvünkben, mint a nyelvjáráásokban. Ez a tény szükségszerűen bizonyos nem elhanyagolható aránytalanság forrása lett. A mássalhangzó-kapcsolódások pedig észrevehetően bonyolultabbak az összetett szavak morfémahatárain, mint a tőszavakban. A szerző egyébként maga sem hallgatja el, hogy a könyvben a tájszavak dominanciája érvényesül. A könyv címe és tárgya közötti bizonyos fokú meg nem egyezésről is szól a szerző a bevezetőben.

Az olvasó a gondosan végigvitt mennyiségi különbségek láttán is kifogásolhatja a tisztán minőségi különbségek kikapcsolását a tárgyalásból. Annál is inkább, mivel a *borjú-bornyú-borgyú*, *tarló-talló* és sok más hasonló nagyobb rendszerszerűséggel nyilatkozik meg, mint a *katrinca-karinca*, *felhérc-felhéc* stb. Igaz, a tisztán mennyiségi különbségek között is vannak széles körre kiterjedők: *stanqli-tánqli*, *spirítusz-pirítusz*, *sparhert-parhert* stb., másrészt a csak minőségi különbségek sem mindig rendszerszerűek, l. *labda-lapda*, mégis a kétféle különbség igazában együtt mutatná nagyobb teljességgel a köznyelv és a nyelvjáráások mássalhangzó-kapcsolódásának eltérő képét, s az eltérések ellenére is meglévő alapvető egyezéseit és hasonlóságait.

Egyes — igaz, ritka — esetekben ellenvetésre ösztönöz a könyvben tárgyalt szembenállások illusztrációja. Ilyen például a *hajnevelő-hajnalvelő* szópár. A két szónak nyilvánvalóan más-más a morfémastruktúrája, ennek megfelelően más a motivációja is, ezért aligha kezelhető úgy, mint a *rögtön-rögtönd*, *völgy-vögy*, amelyekben a hangtest különbsége nem jár együtt sem a motiváció, sem a morfémastruktúra különbözőségeivel. A *rögtönd*, *ittend* stb. tehát vitán felül nyelvjárási alakváltozata a köznyelvi *rögtön*, *itten* stb. szavaknak, a *hajnevelő-hajnalvelő* esetében azonban alakváltozatról semmi esetre sem beszélhetünk. Ismétlem, ez annyira nem gyakori, ezért nem jellemző jelenségtípus a könyvben, hogy tisztán csak szemléleti okok miatt látszik érdemesnek szóvá tenni. Az *irtókapa-ótókapa*, *jávorfa-jámborfa* és még egyéb hasonló sorolható ide. (Itt ugyanis a leíró szempont helyett és annak rovására belép a történeti: a *hajnalvelő* a maga népetimológias alakulásával nyilván az elhomályosuló *hajnevelő* szó alapján született. Ennek ellenére — és a jelentésegyezés ellenére — sem tekinthető egyik a másik változatának, még a legszélesebb értelemben sem.)

A népetimológias alakulású tájszavak mellett itt-ott problematikus lehet a szóvegyüléssel vagy alakkeveredéssel létre jött alakulások megítélése is. Ilyen például egyrészt az *iglicetüske-stiglicetüske*, másrészt a *mihelyt-mihelynt*. Olykor meg egyik-másik összetett szó valamelyik tagjának dezetimologizálódása: *egykorú-ikoru* hoz létre olyan alakot, amelynek a megítélése kérdéses. Az *ánizs-ónejz* és társai pedig kettős átvételre mutató hangbeli különbségeket tükröznek. A *gyalogjában-gyalogában* különbsége viszont két morfémaváltozat (-a, -ja) különbségén alapul. Ezek megrostálásával teljesen egységessé lehetett volna tenni az anyagot. Nem egészen világos az sem, meddig terjedhet a köznyelvi szó és a megfelelő tájszó hangzásbeli különbsége, vagyis meddig lehet azonoságról beszélni, (vö. *mióra-mujvara*). (Egy nyelvváltozatot belül nyilván másként vetődik fel ez a kérdés, mint a nyelvváltozatok közötti viszonylatban.) Ezek arra utalnak, hogy a lexikológusnak itt még van min törnie a fejét.

Egyébként a könyv gazdag anyaga ott is nagy érték, ahol valamilyen probléma vetődik fel. Ugyanis ráirányítja a figyelmet sok kisebb-nagyobb problémára. A szerző nagyon gazdaságosan bánt az anyaggal is, a felmerülő kérdések rendezésével is. Ezzel együtt vagy éppen azáltal az jellemzi, hogy gondolatokat ébreszt, továbbgondolásra ösztönöz. Ennek a műnek az alapján a témakör bármely területén a siker reményében lehet újabb kutatásba kezdeni. A szerző ugyanis a munka kerekdedége ellenére nem teszi lezárttá a témák vizsgálatát, s ami még fontosabb, nem kínál félmegoldásokat, amelyek tudvalevőleg csak nehezíteni szokták a munka folytatását. Olyan művel gazdagodott tehát hangtani és lexikológiai szakirodalmunk, amely mind az anyagfeltárásban és rendezésben, mind pedig az osztályozásban maradandó értéket kínál, s amellett elindítója és ösztönzője lehet a további kutatómunkának.

Ami az osztályozásnak a fentebb említett finomságát illeti, jellemző rá, hogy a legapróbb részjelenségek sem maradtak ki belőle. A főbb vonások és tendenciák talán nincsenek eléggé kiemelve, de aki értő módon forgatja a könyvet, megtalálhatja benne ezeket is. Más kérdés, hogy mennyire jogos törvényszerűségről beszélni, ahogyan a könyv címe sugalmazza és mennyire volna célszerűbb tendenciákról szólni. Ez már további vizsgálat és polémia tárgya lehetne.

JUHÁSZ JÓZSEF

Vikár László—Bereczki Gábor: Chuvash Folksongs

Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 21 t. + 580 l.

VIKÁR LÁSZLÓ 1964 óta hat ízben látogatta meg a Volga-vidék csuvasok lakta területeit (1964, 1966, 1968, 1970, 1974, 1975), hogy — többnyire BERECKZI GÁBOR társaságában — népzenei anyagot gyűjtsön. Első csuvas nyelvészeti gyűjtőutam előtt Vikár rendelkezésemre bocsátotta felvételeit, és ez volt az első alkalom, hogy írott szövegek tanulmányozása után élő nyelvi anyagot is hallhattam, amiért különösen hálás vagyok neki. Már akkor világos volt számomra, hogy a csuvas népzenei gyűjtés jelentősége messze túlmutat a közvetlen etnolingválógiai kutatásokon. Ismeretes, hogy BARTÓK BÉLA 1912-ben már tervezte, hogy felkeresi a csuvasokat. A gondolat nem volt egyedülálló, mert ugyanabban az évben határozta el NÉMETH GYULA is, hogy elmegy a Volga vidékére. Ami Németh Gyulának 1913-ban sikerült, az a világháború kitörése miatt már nem sikerülhetett Bartóknak. De céljuk azonos volt, az ősi Magna Hungaria vidékén,

a korabeli tudomány eszközeivel kutatni a magyarság eredetét és ősi kapcsolatait. Bartók félbemaradt munkáját KODÁLY ZOLTÁN folytatta, aki már a 30-as években észrevette, hogy egyfelől a cseremisiz és a csuvas másfelől a magyar népzene dallamkincse között sok közös vonás található. Kodály 1947-ben külön kis füzetet adott ki régi csuvas dallamokkal, s utószavában újra felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a csuvasok őseinek a magyarokra gyakorolt hatását nemcsak jövevényszavaink tükrözik, hanem a két nép zenéjében található közös elemek is. Kodály ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy a csuvas-magyar dallamegyezések alaposabb, s helyszíni, modern módszerű vizsgálatot igényelnek. Ehhez szükséges a Volga-vidék többi népeinek etnomuzikológiai vizsgálata is. Világosan látta, hogy meg kell határozni e népek zenéjének történeti összefüggéseit, majd a zenei anyag alapos elemzésével lehet tovább lépni. Ezért küldte kitűnő tanítványát Vikár Lászlót a Volga vidékére népzenei gyűjtésre. Vikár Bereczki Gáborral a finnugor nyelvek alapos ismerőjével vágott neki a nagy feladatnak.

A két kutató az idők folyamán a Volga-vidék összes finnugor és török népeit meglátogatta, így gyűjtöttek a cseremiszek, votjákok, mordvinok illetve a csuvasok, tatárok és baskirok között. Az ismertetendő mű e kutatások anyagát közlétező monográfiasorozat második kötete. Az első (Cheremis Folksongs. Budapest 1971) nagy nemzetközi érdeklődést váltott ki és megérdemelt sikert aratott.

Az ismertetendő mű egy rövid bevezető után a csuvas etnogenezis és történelem rövid vázlatával kezdődik, amelyet Bereczki Gábor írt. A mintaszerű tömörséggel összeállított fejezet jó eligazítást ad az onogur-bolgárok megjelenéséről, a Kazár birodalom történetéről, az Arany-horda és a Kazáni Kánság viszonyairól, a csuvasok megjelenéséről a történeti forrásokban. Néhány kisebb pontatlanság (pl. 965-ben a kijevi Oroszország nem döntötte meg véglegesen a kazár birodalmat, csak súlyos csapást mért rá, a kazár birodalom a 11. század 80-as éveiben szűnik meg önálló politikai egységként létezni) nem zavarja az összképet.

Kitűnően megírt és sok anyagot feltáró rész a következő fejezet, amely a csuvas népdalgyűjtés történetét tekintti át a legkorábbi lejegyzésektől és kiadásoktól egészen a ma még az archívumokban kiadásra váró anyagig. Vikár részletesen ír Gavril Fedorovról, erről az egyedülálló képességű, korán megvakult csuvas népi énekesről, akitől több mint 450 dallamot gyűjtöttek a harmincas évek elejétől az ötvenes évekig. Vikárnak módjában volt nemcsak a már publikált, hanem a teljes, még feldolgozásra váró anyagot Csebokszáriban megvizsgálni. Az olvasó bizonyára kíváncsi lett volna a zenetudós véleményére azt illetően, hogy milyen a szerkezete egy ilyen kivételes népi tehetség dallamkincsének. Ez annál is inkább érdekes lett volna, mert Vikár az egész csuvas területről összesen 48 helyesből 651 dallamot gyűjtött. Ez az egyébként a kutatás jelenlegi fázisaiban csak helyesíthető extenzitás kontrollt és kontrasztot kaphatott volna egy ilyen elemzéstől még akkor is, ha Vikár — helyesen — csak a saját maga által felvett anyag tudományos feldolgozására és publikálására vállalkozott.

Külön fejezet foglalkozik a csuvas népzene magyar kutatásával, majd a csuvas népzene táji és dallamtípusainak leírása következik. Ez a nyelvészten különösen érdekl, hiszen két kérdés rögtön felmerül: egybeesnek-e a csuvas nyelvjárások a dallam-dialektusokkal, s hogy ott mutatkoznak-e archaikus dallam-jelenségek, ahol a nyelvek.

Az első kérdésre a válasz nagyjából pozitív. Vikárék három táji csoportot különítették el, az északi (virjal), a déli (anatri) és a keletre kirajzott csoportot (a Tatár és a Baskír ASzSzk területén). Az utóbbiból — a kötet anyagának lezárásáig — tulajdonképpen csak a tatár területet vizsgálták meg (13 helyről 210 dallam), Baskíriát egy hely képviseli 17 dallammal, az is a tatár közigazgatási határ közeléből. A baskíriai anyagot nyilván későbbi, baskíriai gyűjtéseik alkalmával kiegészítették, illetve ki fogják egészíteni. Sajnos nem jutottak el az uljanovszki, kujbisevi és orenburgi területek csuvasok lakta vidékeire. Nagyjából az a kép alakul ki, hogy a déli dallamtípusok tartoznak össze a keletiakkal, és jól elkülöníthetők az északiaktól. Itt hasznos lett volna bizonyos településtörténeti tényeket figyelembe venni. A szerzők helyesen tudják, hogy a keletre kirajzott csuvas népesség nagy része a déli területekről származik. De helytörténeti, néprajzi és nyelvészeti vizsgálatokból tudjuk, hogy az északi, tehát virjal területéről is vándoroltak ki csoportok kelet és délkelet felé. Mivel, mint látni fogjuk, Vikár elemzésében az északi dallam-regió szerepe kulcsfontosságú, hasznos lett volna a keleti csoportban északról kivándoroltakat is meglátogatni. Szükséges itt megjegyezni, hogy a 17. század végén és a 18. században keletre vándorolt csuvasok között nemcsak az eredeti északi és déli nyelvjárások különbsége és azok számos archaikus vonása őrződött meg, hanem számos néprajzi vonás (pl. viselet, egyes keleti területeken megkülönböztetik a „kék” és a „fehér” csuvasokat éppen a női viselet jellemző színei alapján, a „kék” itt „színes” értelemben használatos) is elárulja, hogy virjal, vagy anatri területről valók-e. Mindezek alapján, s a

Vikárék által meglátogatott „keleti” helységek ismeretében valójában csak az a következtetés vonható le, hogy az északi és a déli régió népzeneileg is különbözik, s hogy a délről kivándoroltak őrzik déli típusú dallamvilágukat.

Vikár is utal rá, hogy az északi és a déli típus között átmeneti kategóriák vannak, s ez a helyzet a nyelvjárásknál is. A csuvas nyelvjáráskutatás ma már egy sor izoglosszavonalat tud felmutatni, s nyilván ilyenek vannak a népzenei anyagban is.

Sokkal meglepőbb, és a magyar népzene „csuvas kapcsolatait” érintő megállapítás, hogy az északi, virjál zenei stílus fejlettebb (37) mint a déli. Itt és a velük szomszédos hegyi cseremiszeknél alakult ki az a teljes dallamra kiterjedő, pentaton alapú szabályos kvintváltó típus, amely a legközelebb áll a magyar népzene legrégebb rétegéhez. Vikár ezt a típust eredetében csuvasnak tartja, rámutat arra, hogy egyszerűbb „tehát” archaikusabb formái a déli területeken általánosak. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a cseremiszmagyar népzenei párhuzamok csalóka reményeket keltettek. Ezek csak azoknál a hegyi cseremiszeknél ismeretesek, akik közvetlen és viszonylag kései, állandó csuvas hatás alatt állnak, s ez a típus egy finnugor és egy török nép szoros kulturális együttélésének eredményeképpen m á s o d l a g o s a n alakult ki. Ha a hegyi cseremiszek, valamilyen történeti oknál fogva, Európa nyugatabbra fekvő részébe vándorolnának, s ott idegen környezetben megőriznék finnugor nyelvüket, úgy megfejthetetlen rejtély volna, az hogy hogyan lehet zenéjük török típusú. Így ugyan a magyar népzene „elvesztette” egyetlen finnugor zenei párhuzamát, de Vikár László egy olyan történeti modellt talált, amely ragyogóan megmagyarázza a magyar etnogenezis egyik eddig megoldatlan rejtélyét, azt ugyanis, hogy miért van a magyarságnak finnugor nyelve, de török rokonságú zenéje. (Ezt egyébként LÁSZLÓ GYULA figyelmébe is ajánlom, aki ezt az ismert kettősséget a „kettős honfoglalás” mellett szóló érvei között említi).

Vikár is tisztában van azzal, hogy mindezzel a kérdéssel még nincs lezárva. A további kutatásokhoz néhány szempontot magam is hozzátennék. Nyelvészetiileg az északi terület archaikusabb mint a déli, ezért nyelvészetiileg nem indokolt az a következtetés, hogy az északi újítás a zenében azért történt, mert a volgai hajózás és az itt haladó utak nagyobb népmozgást okoztak. Ha ez így lenne, akkor épp itt kellene a szláv népzene hatását erősebben éreznünk, aminek Vikár szerint nyoma sincs (ugyanakkor nyelvi nyomai vannak, pl. a mássalhangzók magas hangrendű magánhangzók előtti palatalizáltsága). Az északi típus másodlagosságát elválasztanám régiségétől. Addig, amíg a 17. sz. végén és a 18. században északról kivándorolt csoportok zenéjét nem vizsgálják meg, addig az északi típus kora és viszonya a délihez nincs véglegesen eldöntve. Módszertanilag óvni egy olyan következtetéstől, amely szerint az „egyszerűbb”, a „kevésbé teljes” mindig egyben a régebbi is, az ellenkezőjére számos néprajzi példát ismerünk. Ugyanakkor további vizsgálatot érdemel, hogy az északi típus kialakulásában, és így „másodlagosságában” milyen szerepet játszott a finnugor, esetünkben a cseremiszi szubsztrátum. Itt is, ha lehet, különbséget tenni a csuvasokba beolvadt, csuvasná vált cseremiszek és a csuvasok szomszédságában élő, de etnikumukat — nyelvüket megtartó cseremiszek között. Nyilvánvaló, hogy itt a csuvas népzene török kapcsolatainak feltárása vihet előbbre, s már csak ezért is a legnagyobb érdeklődéssel várjuk Vikárék tatár és baskíri népzenei anyagának közzétételét.

A következő fejezet a csuvas népdalok zenei elemzésével foglalkozik. E fejezetet is nagy érdeklődéssel olvastam, de természetesen nem tudok érdemben hozzászólni. Szakemberek számára bizonyára tanulságos lesz a dallamok műszeres vizsgálatát bemutató fejezet, amely SZÁNTÓ PÁL munkája. Ezután képet kapunk a népdalok éneklési alkalmairól, s a szövegtartalom szerinti csoportjairól. Itt, természetesen, a már publikált anyag sokkal árnyaltabb kép megrajzolását teszi lehetővé. Vikár például megjegyzi (77), hogy a munkával, népi mesterségekkel stb. kapcsolatos dalokat nem sikerült lejegyezniük, nyilván azért, mert e munkafolyamatokat már nem gyakorolják. A csuvas népköltési gyűjtemény 1978-ban megjelent harmadik kötete (Čavaš halax šamaxlaxě. Csebokszári) 76 munkával kapcsolatos népdal szövegét közli (dallam nélkül), ezek közül többet a 60-as sőt néhányat a 70-es évek elején jegyeztek le.

A 78—79. oldalakon a csuvas nyelvre és a szövegek átirására vonatkozó tudnivalókat olvashatjuk BERECKZI GÁBOR tollából. Itt említeném meg a szövegek kiadásával kapcsolatban egyetlen lényeges kifogásomat. Nyilvánvaló, hogy a szövegek egyaránt szükségesek a zenei anyag értelmezéséhez és önmagukban is igen értékes nyelvészeti anyagot jelentenek (tartalmi kérdésekről nem is szólva). Bereckzi a Setälä-féle finnugrisztikai átirás egyszerűsített változatát használja. Ezzel két okból is egyet lehet érteni. Egyrészt a már megjelent cseremiszi kötet is ezzel az átirással készült, s így az egységesség és összehasonlíthatóság is megköveteli azonos rendszer használatát. Másrészt PAASONEN révén SETÄLÄ rendszere a csuvas kutatásokban is polgárjogot szerzett magának, ha nem is

vált általánossá. Az átírás alkalmazásával kapcsolatban azonban felmerül néhány probléma. A csuvasban ma a nem szonáns mássalhangzók általában nem alkotnak zöngés : zöngétlen oppozíciót. A zöngétlen tenis mássalhangzóval szemben ott áll zöngétlen média változat, ahol a hang intervokalikus helyzetben van, vagy szonáns mássalhangzó mellett áll. Mivel ez az általános szabály, ezt a Jakovlev-féle helyesírási reform (1873) óta a cirillbetűs csuvas helyesírás nem jelöli, minden helyzetben a zöngétlen tenis jelét használja. Bereczki a mai csuvas helyesírásból átvette ezt a gyakorlatot, így egy hibrid rendszer jött létre, amely ebben a vonatkozásban eltér Paasonenétől, aki minden esetben jelzi, a mássalhangzó zöngétlen média voltát. Ez az újítás kétségtelen technikai előnyökkel jár, de el nem hanyagolható hátrányai is vannak. Ezek közül csak kettőt említenék meg. A tenis mássalhangzó média lesz akkor is, ha az előző szó magánhangzóval végződik és a két szó egy ritmikai egységet képez, tehát nincs közöttük szünet. Úgy gondolom, hogy a zenei anyag elemzésében ez fontos lehet, de ennek felhasználásától az olvasó elesik. Másfelől a fenti szabály csak általános, de természetesen nem kivétel nélküli. Így pl. a csuvas *šūxan* 'hólló' szóban a magánhangzó közötti -x- hangnak zöngétlen médianak kellene lennie, de nem az a nyelvjárások elsöprő többségében. A „kivétel” oka az, hogy a magánhangzó közötti -x- egy korábbi -tk- hangkapcsolatra megy vissza (őscsuvas *yutqan*), s a szó eredetének megfeltéséhez éppen ez a látszólagos, illetve a mai rendszer szempontjából valóságos kivétel adta meg a kulcsot.

Igen féltő, hogy a csuvas helyesírási gyakorlat átvétele mögött a csuvas helyesírásról rögzített szöveg hatása áll. Hogy a mechanikus eljárás milyen veszélyekkel jár, arra álljon itt két további példa. Bereczki helyesen írja le, hogy az irodalmi (és anatri) nyelvjárás *u* hangjával szemben az északi nyelvjárásban *o* van. Erre példának (79) az *ot* ~ *ut* 'ló' szót hozza fel. A virjálban van azonban néhány szó, amelyben az irodalmi *u* helyén minden alnyelvjárásban *u* van. A fenti szó véletlenül éppen ezen — egyébként ritka — szavak közé tartozik.

A virjál nyelvjárás megőrizte a labiális redukált (tkp. igen rövid) magánhangzókat (Bereczki jelölésében *ū, ū*, Paasonen jelölésében *o, ö*) ezek az anatriában delabializálódtak és egybeestek az eredeti illabiális redukáltakkal (Bereczki jelölésében *a, â*). Ez utóbbiakat a csuvas helyesírás *ä* és *ë* jelekkel jelöli. Ezért az irodalmi helyesírás ismeretében egyedül nem lehet rekonstruálni a virjál labiális redukáltakat. A 'hársfa' neve a csuvas irodalmi nyelvben *šāca* (< **yōke*). Ennek a virjálban szabályosan *šūca* felel meg. Mármost a 290. számú dalban *šūki*-t találunk (az -i a 3. szem. birt. szrag). A dalt tiszta virjál területen jegyezték fel (Yamolkino). A szöveg egyéb sajátosságai virjál jellegűek, ezért nem tudjuk, hogy valóban illabiális redukált van-e a szóban vagy egyszerűen az írásképp mechanikus „átírásról”. A szintén a virjál területéről (Meresőposi) feljegyzett 259. sz. dalban *kārkonne* 'összel' van a várt *kārkonne* helyett, s a példákat sorolhatnám tovább.

A népdalok fordítása még anyanyelvről idegen nyelvre, vagy idegen nyelvről anyanyelvre is különös nehézséggel jár. Esetünkben azonban a szerzőknek többszörös nehézséget jelentett az, hogy a csuvas szövegek magyar fordításai az orosz segítségével történtek, majd azután a magyar szöveget fordították angolra. Ezért igen helyes és nem csak a magyar olvasót segíti, hogy a népdalok magyar fordítását is közlik (515—554). A fordító Gombos Imre kitűnő munkát végzett, s az angol fordítást ellenőrző Lawrence Picken segítségével megbízható és helyenként ragyogó módon oldotta meg a feladatot. Hogy mindezek ellenére a szövegekben néhány apróbb félreértés, pontatlanság maradt, az érthető és semmit nem von le a munka érdeméből. A szakember számára a csuvas szöveg amúgyis rendelkezésre áll.

A szövegek kincsesbányát jelentenek nyelvésznek és folkloristának egyaránt. Ezt egy példával illusztrálnám. A 259. sz. népdal első sora: *Jārāxšu polli jämpälkka*, Bereczki fordítása: A járāxšu hala sikamlós (angolul: The fish of járāxšu is slippery). A fordítás kifogástalan (csak megjegyezném, hogy a *jämpälkka* szó megvan STROTkin szótárában, de nincs meg ASMARINNál, aki viszont ismer egy *jämpältan* szót, ami egy halfajta neve, ugyanabból a hangfestő tőből). A *jārāxšu* azonban közelebbi figyelmet érdemel. Összetett szó, a második tagja *-šu* 'víz'. Az első tag ritka, de adatolt változata a szó magashangú alakjának, amelyről már Asmarin helyesen jegyezte meg, hogy eredeti jelentése valaminek szentelt tárgy, majd istenség és csak legújabbban orosz istenség (Thes. V, 141—144). Mészáros bőven ír róla (Csuvas ósvallás 24—27) és megjegyzi (i. m. 118), hogy ha hozzá imádkoznak, mindig kelet felé fordulnak (szemben a mohamedán eredetű dél felé fordulással). Etimológiáját is ismerjük, ez az ótörök emlékekben *idūq* alakban fordul elő (vö. JEGOROV, Étimslov. 80). Az ótörök szövegekben találkozunk az *idūq yer-sub* a török 'szent birodalma' (tpk. 'földje-vize') kifejezéssel. A csuvas *jārāxšu* egy régi török *idūq sub* 'szent folyó' szabályos megfelelője, a népdal őrizi a nyelvileg régebbi (mélyhangú) alakot és egyben a csuvas ósvallás egy eddig ismeretlen elemét.

Gondolom a fentiek után nincs szükség annak indoklására, hogy Vikár László és Bereczki Gábor könyve miért jelent kiemelkedő eseményt nemcsak a zenetudósok, hanem a nyelvész, a magyar őstörténet kutatója, folklorista számára egyaránt. Kívánjuk, hogy ennek az úttörő munkának további eredményeivel is minél hamarabb ismerkedjék meg a magyar és a külföldi kutató.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Észak-amerikaiak a kétnyelvűségről

PETER A. HORNBY (szerk.): *Bilingualism: psychological, social, and educational implications*. Academic Press, New York 1977. xi + 167 l.

SUSAN GAL: *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. Academic Press, New York 1979. xii + 201 l.

A kétnyelvűség ősrégi társadalmi jelenség, de a vele foglalkozó nyelvészet a fiatal lingvisztikai diszciplínák körébe tartozik. Ma már tengernyi az egynél több nyelvet beszélőkről írt nyelvészeti, szociológiai, pszichológiai, és pedagógiai szakirodalom, vagy talán így lenne helyesebb: a nyelvészeti-szociológiai-pszichológiai-pedagógiai szakirodalom. Nehéz ugyanis a kétnyelvűséget bármelyik tudomány illetékességi körébe kizárólagosan beutalni, s így az irodalom jó része inter- és multidiszciplináris. Észak-Amerika két hatalmas állama, a kétnyelvű Kanada és a bevándorlók országa, az Egyesült Államok, kitűnő „élő laboratóriuma” mindenféle bilingvizmuskutatásnak. E laboratóriumba betekintést legkönnyebben három, a 70-es években megjelent összefoglalásból nyerhetünk: E. HAUGENÉBŐL (1973), aki az 1956 és 1970 között publikált USA-beli kutatásokat foglalta össze, J. B. RUDNYÓCZYÉBŐL (1973), aki a kanadai kutatásokat summázta s egyben számos fontos statisztikai adatot is közölt, és M. SWAIN és J. CUMMINS (1979) írásából, amely a kétnyelvűség, az értelmi működés, és az oktatás kérdéseit tekinti át.

Az itt ismertetendő két könyv közül az első egy 1976. márciusában, a State University of New York plattsburghi campusán tartott közös kanadai és amerikai kétnyelvűség-konferencia terméke, a második pedig a nyelvcsere folyamatának etnográfiaja.

A plattsburghi kötet 1. fejezetében (PETER A. HORNBY, *Bilingualism: An Introduction and Overview*) a szerkesztő 12 lapos áttekintést ad a kétnyelvűség típusairól, majd röviden sorra veszi a könyvben szereplő írásokat, hangsúlyozva, hogy a kétnyelvűség kutatása multidiszciplináris közléstémát igényel. Hornby említést tesz az Amerikai Egyesült Államokban 1967-ben bevezetett Bilingual American Education Act-ról, ami a korábbi „olvasztótégely-konceptió” helyett egy új, „felvilágosodott” (2) közléstémája a nyelvi és kulturális sokféleségből fakadó problémák megoldásának. Fishman egy 1967-i cikkére hivatkozva a bilingvizmust az egyének, a diglossziát pedig a társadalmak vagy szociális csoportok jegyeként határozza meg, nem tagadja azonban e distinkció komplex és vitatható voltát sem (6—7).

A 2. fejezetben (WALLACE E. LAMBERT, *The Effects of Bilingualism on the Individual: Cognitive and Sociocultural Consequences*) Lambert a századunk 20-as és 30-as éveiben közkeletű nézeteket szembesíti a 60-as évek óta, éppen az ő kutatásai nyomán egyre inkább tért hódító felfogással, miszerint a kétnyelvűségnek nem iskolai lemaradás vagy mentális retardáció, hanem „kognitív flexibilitás” a következménye. Tanulmányok hosszú sora bizonyítja ma már, hogy a kétnyelvű gyerekek egynyelvű társaiknál jobban szerepelnek a „konkrét operacionális gondolkodást” mérő teszteken, jobb a hallott beszédet „auditív újrarendező készségük”, s „rugalmasabban használják nyelvi kódjukat”, egyszóval: nagyobb a kognitív flexibilitásuk.

Lambert a bilingvizmus két fajtáját különíti el aszerint, hogy adott két nyelv társadalmi értéke és megbecsültsége azonos-e, vagy sem. Ha azonos (mint például az angolul jól megtanuló francia-kanadaiak esetében), akkor „gazdagító” (additive) kétnyelvűséggel van dolgunk (itt ugyanis az egyén még egy nyelvvvel gazdagítja nyelvi repertoárját, anélkül, hogy ennek anyanyelve kárát látná), ha viszont nem (minden olyan esetben, ahol etnikai kisebbségben élők társadalmi nyomásra fel kényszerülnek adni anyanyelvüket), akkor „szegényítő” (subtractive) kétnyelvűség esete forog fenn, amelyben a második nyelv használata az anyanyelv használatának rovására történik (18—9). Vizsgálja Lambert a kétnyelvűségnek az etnikai identitástudatra gyakorolt hatását is,

s arra a következtetésre jut, hogy „nincs valóságos alapja annak a vélekedésnek, hogy a kétnyelvűvé vagy kétkultúrájúvá válás szükségképpen az identitástudat elvesztését vagy szétfoszását jelenti” (23).

Lambert szerint az észak-amerikai etnikai kisebbségekkel kapcsolatos nézetek megváltozása a 60-as évekbeli egyetemi aktivisták társadalom- és önelemző mozgalmával kezdődött, s ma már pszicholingvisztikai vizsgálatok mutatják, hogy a „kötőjeles amerikai” legkönyebben talán úgy válhat teljes és magát otthonérző amerikaivá, ha a spanyol-, lengyel-, navajo-, vagy francia- előtag jelentette nyelvi és kulturális fejlődésre korlátlan lehetőséget kap (24).

A 3. fejezet (SANDRA BEN-ZEEV, Mechanisms by Which Childhood Bilingualism Affects Understanding of Language and Cognitive Structures) szerzője a gyermekkori kétnyelvűségnek a nyelvi és kognitív struktúrákra gyakorolt hatását vizsgálja. Ben-Zeev négy mechanizmust tételez fel annak magyarázatára, hogyan képes a kétnyelvű gyerek az interferencia okozta problémákat legyűrni. Az első a „nyelvi analízis” hipotézise, mely szerint a kétnyelvű gyerek néha azáltal kerüli el az interferenciát, hogy tudatában van nyelvi kódolási különbségeinek. Az ilyen tudatosságot mutatják az ún. „interlanguage” hibák, például egy franciául tanuló angol-kanadai gyerek „*Un jour qui chaud*”-ja ami a francia (*Un jour chaud*) és angol (*A day that is hot*) szintaktikai szabályok együttes használatából ered (31–32). A második a „feedback iránti fokozott érzékenység” hipotézise, mely szerint a kétnyelvűek az egynyelvűeknél érzékenyebben reagálnak a különféle kommunikációs visszajelzésekre. Például azokra, amelyek előrejelzik a nyelvváltás szükségességét, és azokra a jelekre is, amelyek az interferencia sikeres „kivédését”, vagyis az egy nyelven belül maradás tényét mutatják. A „nyelvek közti strukturális különbségek maximalizálásának” hipotézise szerint a kétnyelvűek az interferenciát a nyelvek eltérő szabályainak a vonatkozó nyelven belüli túláltalánosításával, a különbségek maximalizálásával előzik meg. Például amikor egy franciául tanuló angol-kanadai gyerek túláltalánosítja a francia azon szabályát, mely szerint a melléknév követi azt a főnevet, amelyre vonatkozik, vagyis pl. *une maison nouvelle*-t mond, akkor maximalizál egy angol-francia szintaktikai különbséget (42). A „strukturális neutralizáció” hipotézise pedig azt mondja, hogy az interferenciát megelőzendő a beszélő egyik nyelvben leegyszerűsít egy olyan szabályt, amelynek alkalmazása a másik nyelvbéli vonatkozó szabálytól való eltérése miatt interferenciát okozhatna. Leegyszerűsítés például az, amikor egy angol-kanadai gyerek franciául ezt mondja: „*Quand on faire 'wouf', il entend.*” Az infinitívus használata a *fait* helyett kompromisszumos megoldás, a gyerek a „semleges” főnévi igenevet választja, mert még nem tudja a helyes francia formát, de mert tudja, hogy nem használhatja az angolban szokásos végződést (48).

A 4. fejezet (P. D. McCORMACK, Bilingual Linguistic Memory: The Independence—Interdependence Issue Revisited) a bilingvis memória kérdéskörét tekinti át. Egyesek szerint a kétnyelvűek két különálló „nyelvi raktár”-ral rendelkeznek, s ezek csak a fordítás során lépnek egymással interakcióba. Mások azt állítják, hogy minden nyelvi információ egyetlen memóriában van elraktározva. McCormack részletesen ismerteti öt olyan vizsgálatot, amelyek az utóbbi álláspontot igazolják. Ilyen többek között S. P. COLLETTA 1975-i magiszteri dolgozata, amelyben a szerző angol-francia kétnyelvűeknek egy nyelvi teszten mért reakcióidőről számol be. A vizsgált személyeknek „azonos” — „nem azonos” döntéseket kellett hozniuk mind angol—angol, mind angol—francia szópárok jelentését illetően. (Angol—angol „azonos” szópárra példa a BLACK—DARK, angol—franciára a BLACK—NOIR, angol—angol „nem azonos”-ra a BLACK—LAW, angol—franciára a NOIR—LAW.) Colletta úgy érvelt, hogy ha a külön „nyelvi raktárak” léteznek, akkor az angol—francia döntések reakcióidője hosszabbak lesznek a fordításhoz szükséges idővel, ha nem, nem lesz különbség az egynyelvű és kétnyelvű szópárok reakcióidője között. Az eredmények az utóbbi esetet igazolják. McCormack cikke az „ellenpárti” vizsgálatok eredményeinek az „interdependencia hipotézis” szerinti újraértelmezésével zárul.

Az 5. fejezet (DONALD M. TAYLOR, Bilingualism and Intergroup Relations) azt a kérdést vizsgálja meg, hogy miként lehet többnyelvű környezetben elősegíteni a nyelvi interakció hatékonyságát. Taylor a második nyelv megtanulását látja a kisebb, és a motivációt a nagyobb problémának. Először azt vizsgálja, hogy a kétnyelvűség miként hathat a „kevésbé hatalmas” csoporthoz tartozók etnikai identitástudatára, s arra a következtetésre jut, hogy a második nyelv tanulásának eredményessége nemcsak a tanári és tanulói sajátosságokon múlik, hanem azokon a csoportközi viszonyokon is, amelyek kontextusában a nyelvtanulás zajlik.

Másodikként a nyelvi attitűdök kerülnek terítékre, annak a kérdése, hogy vajon az attitűdök-e a magatartás okai, vagy fordítva, az emberek magatartásának megváltozta-

tásával (pl. valamely nyelv kötelező használatának törvénybe iktatásával) lehet-e az attitűdöket megváltoztatni.

Végül két olyan, másokkal közösen végzett vizsgálatáról számol be a szerző, amelyben a nyelvi alkalmazkodás hatását mérte föl. Francia-kanadaiak magnetofonra mondott üzeneteit játszották le angol-kanadaiaknak, akik válaszokat adtak rájuk. Az eredmények: mennél jobban alkalmazkodott az üzenetadó a címzethez nyelvileg (itt: franciául, mindkét nyelven, vagy angolul beszélt-e), annál kedvezőbben értékelték a címzettek az üzenetadókat emberileg, s annál inkább alkalmazkodtak nyelvileg ők is az ő címzettjeikhez, vagyis az előbbi üzenetadókhöz. Vagyis mind a francia-, mind az angol-kanadai udvariasságból második nyelvét használja hogy alkalmazkodjon beszédpartneréhez, azon az áron is, hogy a kommunikáció hatékonysága ezáltal csökken. Az egynyelvű beszélő, mivel erre képtelen, amint megszólal, máris kinyilvánítja nem-alkalmazkodó mivoltát.

A 6. fejezet (NORMAN SEGALOWITZ—ELIZABETH GATBONTON, *Studies of the Nonfluent Bilingual*) azokkal a kétnyelvűekkel foglalkozik, akiknek második nyelv-tudása mások és sajátmaguk megítélése szerint is gyengébb az anyanyelvi beszélők tudásszintjénél. A bemutatott vizsgálatok szerint a célnyelvi elemek egyre jobb elsajátítása nem rendszertelenül, hanem jól leírható rendszer szerint történik. Ezt követi az egyes nyelvi változók helyes és helytelen (idegenszerű) variánsainak disztribúciós elemzése, s ezek változó szociális jelentőségének bemutatása.

Egy másik érdekes vizsgálata a szerzőknek arra keresett választ, hogy miként oldják meg a nem-tökéletes kétnyelvűek azt a problémát, amit a második nyelv használatában néha szükségessé váló fesztelen beszédre való képtelenségük okoz. Az eredmények némileg kaotikus képet mutatnak: a vizsgált angol-kanadaiak ugyanis úgy vélték, hogy amikor angolul beszélnek, a bizalmas kód használata nemcsak könnyebb számukra, hanem kommunikációs szempontból eredményesebb is, míg francia beszédükben fordítottan vélték a helyzetet.

A 7. fejezetben (EINAR HAUGEN, *Norm and Deviation in Bilingual Communities*) a nyelvi kontaktológia Harvardon működő nagy öregje vizsgálja a „retorikai” és a „kommunikatív” normák kérdéseit. Az előbbiek az anyaországok gyakran akadémiaiktól is szentesített nyelvi normái, az utóbbiak az immigráns közösségekben működő normák. A kommunikatív normák hajlékonyabbak és kevésbé megjósolhatóak, mint az anyaországbeli egynyelvű beszélők normái. Haugen „nyelvi gerinc”-nek nevezi azt a tulajdonságot, amire az immigránsnak óriási szüksége van, ha kétnyelvű környezetében is meg akarja tartani anyanyelve retorikai normáit, s azzal a tanáccsal zárja írását, hogy az interferenciális jelenségek, a nyelvi váltások és a kölcsönzések elleni makacs küzdelem helyett az iskolapolitikusok, tanárok és mások jobban teszik, ha belenyugodnak a kétnyelvűek kódkonvergenciájába, s így csak gerinchajlításra készítik őket, nem gerinc-törésre, vagyis anyanyelvük feladására. Ezzel egyet is érthetünk: nyilvánvalóan jobb például egy bármilyen lett légyen is magyar „kontaktus dialektus”, mint a domináns nyelvtől „agyonfertőzött”, s végül annak kedvéért feladott magyar.

A 8. fejezet (JOSHUA A. FISHMAN—ROBERT L. COOPER—YEHUDIT ROSENBAUM, *English the World Over: A Factor in the Creation of Bilingualism Today*) 37 lapon 17 statisztikai táblázat segítségével mutatja be azt, hogy 102 megvizsgált nem-angol anyanyelvű országban miként viszonyulnak külön-külön és együtt a gazdasági, oktatási, demográfiai és máségből változók az angol nyelvnek segédnyelvként való használatához.

A 9. a könyv legrövidebb (mindössze 5 lapos) és legpolitikusabb fejezete (G. RICHARD TUCKER, *Some Observations Concerning Bilingualism and Second-Language Teaching in Developing Countries and in North America*). A harmadik világ számos országban hosszú ideig működött Tucker, a montreali McGill University tanára¹ nem kevesebbet állít, mint hogy a fejlődőnek nevezett országok kétnyelvű oktatási programjai fejletlenek nevezendők, míg Észak-Amerika két hatalmas államát oktatási rendszereik alapján fejlődő országoknak kell tekinteniünk. A szerző a Fülöp-szigetek, Nigéria és Algéria példáját idézi, ahol a nemzeti nyelvek előtérbe kerülése és a korábbi hivatalos nyelvek második vagy idegen nyelvvé változtatása az oktatási rendszert egyre alkalmasabbá teszi arra, hogy a lakosság minél nagyobb tömegei jussanak hozzá a szükséges ismeretekhez. Észak-Amerikában azonban hiányzik az a társadalmi tolerancia, mondja Tucker, ami a kétnyelvű oktatási programok sikeréhez szükséges. Meglenne a szaktudás (az alkalmazott nyelvészeti kutatások és a tanárképző programok fejlettsége) s a tanárok motiváltsága is, csak épp az „átlag amerikai”-ból hiányzik a kulturális, nyelvi, és etnikai változások iránti érzékenység. A bevándorlókkal kapcsolatos rövidlátó, önző és önellentmondásos vélekedések, vagy a hivatalosan kétnyelvű Kanada olyan bilingvis köztisztviselője, aki

¹ Jelenleg a washingtoni Center for Applied Linguistics igazgatója. A szerk.

kizárólag egyik nyelvét hajlandó használni, Tucker pesszimizmusát növelik érthetően, míg például a Culver City project, amelynek keretében egy Los Angeles környéki suburb angol anyanyelvű gyerekei spanyol-amerikaiakkal együtt részesülnek intenzív spanyol nyelvoktatásban, a megoldás egyik reménysugarát csillantja föl benne.

A 10. fejezet (FRED GENESEE, Summary and Discussion) a konferencián elhangzottak összefoglalása. Szerzője röviden bemutatja másokkal közösen végzett 1976-os elektroencfalográfiai vizsgálatait is, melyekben a klasszikus (ERVIN—OSGOOD 1954) „compound” és „coordinate” (magyarul talán: „kombinált” és „párhuzamos”) kétnyelvűség kérdéseit vették újból szemügyre.

Végző értékelésként még ennyit: ez a tanulmánygyűjtemény tematikai gazdagsága, több tudományágat átfogó jellege, s nem utolsó sorban tömörsége okán kitűnő egyetemi olvasmány lehetne nálunk is, ott, ahol egyáltalán hirdetnek kétnyelvűséggel foglalkozó kurzust.

Hornby kötete a kétnyelvűség-kutatás egyfajta keresztmetszetét adja, GAL ZSUZA viszont egy par excellence bilingvis kutatási témakörben végzett mélyfűrésének az eredményeit tárja az olvasó elé. „Noha a nyelvcsere földrajzilag és történelmi szempontból is igen el van terjedve, nem születtek még etnográfiai leírások róla, és a rá vonatkozó terjedelmes szakirodalom ellenére nem értjük lejárásodásának folyamatát” — írja a szerző könyve² 1. és 2. lapján. E könyv hatalmas mértékben járul hozzá a nyelvcsereről meglevő ismereteinkhez, úttörő munka, „kötelező olvasmány” mindenkinek, aki a társadalmi és nyelvi változások kapcsolatait kutatja.

A Language Shift (Nyelvcsere) a szerzőnek 1974-ben Oberwarton, a korábbi Felsőőrben végzett helyszíni kutatásain alapul. Felsőőrben „400 éves magyar—német kétnyelvűség után a német kezd a magyar helyébe lépni a gazdasági életben, a helyi vendégfogadóban, és a családi otthonokban zajló mindennapi nyelvi érintkezésben” (2). Galnak kettős a célja: megkísérli „ennek az átalakulásnak leírni az etnográfiáját, s megmagyarázni, hogyan történik a nyelvcsere, úgy, hogy azt a társadalmilag motivált nyelvi változás egy példájának tekintjük” (2).

Az 1. fejezetben (The Problem, 1—21) a szerző áttekinti és értékeli a témájával kapcsolatos legfontosabb kutatásokat, s számos izgalmas kérdést vet föl, például azt, hogy vajon milyen szajtos feltételek megléte esetén lehet a nyelvcsere megjelölni, milyen közvetítő folyamatok révén változtatják meg a társadalmi változások a beszélők mindennapi nyelvhasználatát, mikor és hogyan változnak meg a társalgás szabályai stb. Gal hangsúlyozza, hogy szerinte nem a stabil és instabil kétnyelvű közösségek distinkciója, hanem „a stabilitás és a csere folyamatainak valamilyen fogalma” (3) az, ami a nyelvcsere okainak feltárásában hasznosnak bizonyulhat. A szerző szerint a csere megmagyarázása nem más, mint a társadalmi és nyelvi változások közötti kapcsolatok megmagyarázása, vagyis „azoknak a szociális folyamatoknak [a feltárása], amelyek révén a változók újra eloszlanak a beszélők között, és azoknak az új szociális jelentéseknek a feltárása, amelyeket a változás folyamán a beszélgetésekben hordoznak” (6). Ha a nyelvválasztás mikéntjének diakrón változása a szinkrón nyelvi variációkból ered, akkor a változás társadalmi meghatározóit a szinkrón változatosság szociális megfelelőiben kell keresnünk, érvel a szerző. Véleménye szerint „a korrelációk nem mutatják meg, hogy a makroszociológiai tényezők változása miként befolyásolja a nyelvválasztást” (13). Úgy véli, hogy a szociális mutatók és a nyelvcsere megmagyarázásához „meg kell mutatni, hogy az olyan tényezők, mint társadalmi osztály, oktatás vagy nem, miként hatolnak be a beszélők kognitív stratégiáiba, az interakció közben lejátszódó nyelvi választásukba” (13). A nyelvcsere az ezekben a választásokban megnyilvánuló szisztematikus változásoknak az eredménye, vagy másként: egy bilingvis nyelvközösségbeli két nyelvnek társadalmilag motivált redisztribúciója, új beszélőkkel és új szociális környezetekkel való asszociációja. Adott nyelvközösség szinkrón heterogenitását, vagyis a beszélők között tapasztalható eltéréseket két társadalmi jelenség tartja fenn: a nyelvi önkifejezés, és az erre ható korlátozások, melyeket a beszélő társadalmi viszonyrendszere szab meg. A nyelvválasztás változásáról Gal azt írja, hogy „az új forma a variáció egyik dimenzióján sem azonnal kategorikus” (18), azaz nincs sem olyan generációja a beszélőknek, amely kategorikusan cseréli egyik nyelvét a másikra, sem olyan helyzet (szociális kontextus), amelyben az egyik nyelv kategorikusan használata lenne egy bizonyos generáció számára a megfelelő. Az innováció választható formaként jelentkezik minden beszélőcsoport számára, minden új beszédhelyzetben. A nyelvcsere folyamán mutatkozó variabilitás bemu-

² E könyv a szerző Language Choice and Its Social Determinants in a Bilingual Community c. doktori értekezésének továbbfejlesztett változata. A disszertációt ZSILINSZKY ÉVA röviden ismertette 1978-ban (MNY. 74: 370—372).

tatására Gal az implikációs skálákat (másképp: Guttman skálákat) tartja a legalkalmasabb eszköznek, amelyek „ellentétben a variábilis szabályokkal, lehetővé teszik egy nyelvi kontinuumnak szociológiai kontinuummal való összevetését” (19). A fejezet befejező gondolatára a beszéd közbeni nyelvváltásokról szól, megállapítván, hogy a nyelvváltás „a nyelvcsere folyamatát átélő nyelvközösségekre jellemző ... és a beszélőknek azon halmazára, amely bármely adott időpontban a középpontjában van annak a társadalmi változásnak, amelyet a nyelvnek ellentéte jelképez” (21).

A következő fejezet (From Felsőőr to Oberwart, 23—63) felsőőri társadalomtörténet, melyben többek között a határörtelepülésekről, a városiasodásról, a városban továbbbővülő falusi életvitelről, s az Ausztriában 1955 után bekövetkezett gazdasági fellendülés Oberwarta gyakorolt hatásáról tájékoztat a szerző tömören, számos statisztikai táblázzal, fényképpel és térképpel illusztrálva mondandóját. Gal gondosan megkülönbözteti a parasztokat a farmerektől azáltal, hogy ez előbbieket (akik közé számos kétnyelvű felsőőri is tartozik) önálló (azaz nem profitszerző) mezőgazdasági tevékenységet folytató társadalmi csoportként határozza meg.

A 3. fejezet (Styles of German and Hungarian, 65—95) a nyelvészeti irodalom ritkaságai közé tartozik. Szakítva a szokásos „homogén” szemlélettel, Gal itt azt mutatja be, hogy a kétnyelvűek egyik vagy másik nyelvükön belül is különféle stílusokban beszélnek. A nyelvi bizonyítékok forrásainak bemutatása után (melyből a magyarul és németül készített interjúk, az adatközlők és a beszédhelyzetek jellemzőit tudjuk meg) a szerző röviden jellemzi a felsőőri német nyelvjárást, majd bemutatja, hogy három megvizsgált német fonológiai változó azt bizonyítja, hogy adatközlői több nyelvjárási formát használnak a családi környezetben folytatott beszélgetésekben, mint az interjúban. Felsőőr kétnyelvű lakosainak nyelvi repertoárját a standard osztrák, a felsőőri német, a felsőőri magyar, és a standard magyar alkotják. A felsőőri magyarok „üöries” magyar beszéde „híján van a presztízsnak, mert aki azt használja, az magát oberwartiként, s ebből következően parasztként azonosítja” (77). Az őri magyar beszéd jellemzésekor kitér a szerző a lexikai kölcsönzés különböző fajtáira is, de eredendően szociolingvisztikai érdeklődése itt sajnos arra sem sarkallta, hogy akár HAUGEN (1950) klasszikus cikkét felhasználta volna elemzésében. Így csak sejtethetjük, hogy Gal interjúja a szókölcönzés vizsgálatára is kitűnő lehetőséget nyújtanak.

A recenziens másik kritikai észrevétele a 79. és 80. lapokon található 2. lábjegyzettel kapcsolatos, amely a felsőőri magyar hangrendszert mutatja be, „az artikulációs pontok hozzávetőleges jelölésével, és a zárójelben megadott IPA megfelelőekkel”. IMRE SAMU monográfiája (1971: 8) és a The Principles of the International Phonetic Association (Reprinted 1967, 32. 1.) alapján azonban a 80. lapon levő táblázatnak így kellene festenie:

Short vowels			Long vowels		
i [i]	ü [y]	u [u]	í [iː]	ű [yː]	ú [uː]
e [e]	ö [ø]	o [o]	ie [ie]	üö [yø]	uo [uo]
e [e]		a [a]			á [aː]

Kétségtelen, hogy az IPA átírási rendszere sem tökéletes, de itt a szerző nyugodtan támaszkodhatott volna a MNYA BENKŐ (1975: 136) ismertette rendszerére.

A felsőőri magyar beszéd beszédhelyzettől függő stiláris különbségeinek bemutatásához Gal hét nyelvi változót használ, s ezeket LABOV nyomán három csoportba osztja. Az 1. csoportba tartozik pl. az *-l* megléte/hiánya olyan szavakban mint a köznyelvi *csalt* és felsőőri *csaat*. Mivel az adatközlők formális interjúban és szomszédokkal folytatott kötetlen beszélgetéseiben az *-l* közel azonos gyakorisággal szerepelt, ez a változó független a beszédhelyzettől, s a labovi „indikátor” nevet kapta. Más a helyzet például a köznyelvi *gy* és *ty*, felsőőri *dzs* és *cs* változó esetében. Az interjúban az összes lehetséges előfordulás 61% -ában az alveoláris affrikáták fordultak elő, ez tehát beszédhelyzettől függő változó, amelynek labovi neve „marker”. A 3. csoportba azok a Labov által „sztereotípiáknak” nevezett változók tartoznak, amelyek egyfajta minden-vagy-semmi törvény szerint fordulnak elő az egyes stílusokban. Az interjúban kizárólag a köznyelvi szavak (pl. *kacsa*, *trágya*, *bab*), a szomszédolásban viszont csak őries megfelelőik (*riëce*, *ganaj*, *borsuo*) szerepeltek.

A stílusfunkciók tárgyalása alkalmas ad Galnak arra, hogy saját vizsgálati eredményeit felhasználva összehasonlítsa és értékelje LABOV ún. „audio self-monitoring” hipotézisét GUMPERZnek a stílusváltás „retorikai, expresszív funkciójáról” vallott nézetével. (Labov szerint a stílusváltások a beszélőnek a saját beszédét kísérő figyelmétől (self-monitoring) függenek, s a stílusváltás esetleges interakcióbeli funkciói szándékolatla-

nok. Gumperz szerint a kódváltás, amely mind nyelvváltást, mind stílusváltást jelenthet, olyan kommunikatív képesség, amelyet a beszélők tudatosan alkalmaznak bizonyos célok elérése érdekében, pl. a beszélgetés témája iránti attitűdjük kifejezésére.) Gumperz elméletével Gal meg tudja magyarázni azt is, hogy LABOV „Lower East Side of New York City” vizsgálatában miért váltottak a beszélők az interjú emocionálisan fűtött részeiben a nem köznyelvi (vernacular) stílusra, s azt is, hogy a felsőbri magyarok miért váltottak hasonló helyzetben a köznyelvi magyarra. New Yorkban mind a beszélők fel-fokozott érzelmi állapota, mind az expresszív megszorítások a „vernacular” használatát indokolták. Felsőbriben viszont, ahol a helyi beszéd stigmatizált társadalmi státussal asszociált, s ahol az a köznyelvi magyar beszélők számára elsősorban a beszélő paraszti státusát, nem pedig érzelmi állapotát fejezi ki, a közlőt szándéka arra indította, hogy „a standardra törekedjen, az érthetőség fokozása és a hallgató értékrendszere szerinti komolyság kifejezése érdekében” (94).

A 4. fejezet (Synchronic Variation in Language Choice, 97—129) megintcsak a bizonyító anyag gyűjtésének ismertetésével kezdődik (8 családnál készített magnetofonfelvételek adják a közvetlen, s egy nyelvhasználatot firtató kérdőívre kapott válaszok a közvetett adatokat).

„Mindennapos jelenség ma Felsőbriben — írja IMRE SAMU (1971. 6) —, különösen a középkorú és fiatalabb nemzedék körében . . . , hogy a társalgás nyelve minden különösebb ok nélkül, szinte önkéntelenül, egyik percről a másikra átvált hat magyarról németre és fordítva.” GAL ZSUZSA érdeme, hogy ma már tudjuk: ezek a váltások nem „minden különösebb ok nélkül” történnek, hanem nagyrészt osztályozhatóak, funkciójuk van, s a hallgatók a váltást értelmezni tudják. Számos esetben megérthetjük a nyelvváltásnak a beszédpartnernek számára létező jelentését és interakcióbeli funkcióját, ha összehasonlítjuk hasonló nyelvváltásokkal, ha számbavesszük a hallgatók reakcióit és a beszédkontextust, s ha a váltást a nyelvek asszociálta szimbolikus jelentések és értékek fényében vizsgáljuk (112).

Remekek Galnak a társalgás közben lejátszódó német—magyar nyelvváltásokról adott elemzései. Először elkülöníti a kölcsönzést és az idézést (utóbbira példa: Mást nem lehetett mondani mint javol javol, 109) a valódi nyelvváltástól, majd in extenso idézi és elemzi a váltás számos konkrét esetét, s tipizálja is őket. Az első típus a viszonzatlan (unreciprocal) magyar—német nyelvhasználat, amely abban áll, hogy a magyarul beszélő szülők vagy nagyszülők német válaszokat kapnak a gyerekektől. A második típust magyarul talán „végső érv”-nek (angolul: topper) nevezhetnénk, ezek az egyre hevesebbé váló viták kulminációjaként jelentkező német mondatok, melyek gyakran egy már korábban elhangzott magyar mondat német fordításai. Íme egy viszonylag egyszerűbb eset a könyv 112. lapjáról. Egy kislány unokahúgával széthajigált egy halom gondosan felrakott tűzifát, mire nagyapja rákiált, ekképpen:

Szol ide dzsüni! (szünet) jeszt jerámunyi!
mind e kettüötök, no hát akkor! (szünet)
K u m h e r! (szünet) Nëm koapsz vacsorát!

A jelenet azzal kezdődött, hogy a nagyapa észrevette a széthajigált fát. Parancsot adott a lányoknak (*ide dzsüni!*), de mert azok nem reagáltak, még egy parancs következett (*jeszt jerámunyi . . .!*) ami szintén válasz nélkül maradt. Végül az eredeti parancsot ismételte meg a nagyapa, de németül. A harmadik szünet után az öreg taktikát változtatott, s a parancsolás helyett fenyegetni kezdte a gyereket. Figyelemre méltó ebben az esetben, hogy a nagyapa annak ellenére váltott át németre, hogy tudta: a gyerekek csak magyarul értenek még. Gal nem állítja, hogy minden németre váltás haragot fejez ki, vagy fokozódó hevű vita végső érve. Csak azt mondja, hogy az őrieknek módjukban áll a szó németre fordításával az említett kommunikatív célok elérése.

A nyelvváltás harmadik típusa („assertion of expertise and knowledgeability”) olyan esetekben volt megfigyelhető a felsőbri vizsgálatokban, amikor valakitől szakvéleményt, tanácsot kértek, s a kérezt németül adta meg választát. Végül a „hangsúlyos” nyelvváltások („emphasis or validation”) típusába azok az esetek kerültek, amelyekben egy személyes élményét elmesélő ember a történet tanulságát, vagy a mesélés okát adó mondatot mindkét nyelven elmondta. Gal 40 esetben vett fel társalgás közbeni nyelvváltást, s ezek fele besorolható az említett négy típus valamelyikébe. A szerző amellett érvel, hogy a nyelvváltások hordozta jelentések közvetve kapcsolatban vannak a felsőbrieknek saját nyelveikről meglevő fogalmaikkal. „A kifinomult, valósi konnotációkat ébresztő, legnagyobb presztízsű nyelv az, amelyik növeli egy kijelentés súlyát” (117).

Gal felderítette azt is, hogy a nyelvváltások nagy része előre megjósolható, ha tudjuk, kik a társalgás résztvevői. Az egyes beszélőket függőlegesen egymás alá, beszédpartnereiket pedig vízszintesen egymás mellé írva egy olyan mátrixot kapunk, amelybe ha beírjuk a nyelvhasználat típusait (csak magyar, magyar-német, csak német), implikációs skálákat nyerünk. Egy konkrét példát véve a 121. lapon levő táblázatból: ha tudjuk a 10. számú adatközlőről, hogy házastársával németül beszél csak, akkor a mátrixban a házastárstól jobbra elhelyezkedő beszédpartnerekkel (gyerekeik és kortársaik, hivatalnokok, unokáik és kortársaik, orvos) csak németül fog beszélni, a házastárstól balra levő beszédpartnerekkel viszont németül-magyarul, és csak magyarul fog társalogni. Az adott esetben a 40 éves adatközlőnő német-magyar váltásokkal társalog a mátrixban férjétől balra levő elárusítókkal, szomszédaival valamint kortársaival, kizárólag magyarul beszél viszont szüleivel s az ő kortársaikkal, nagyszüleivel s az ő kortársaikkal, és magyarul is imádkozik. Ez a modell azt sugallja, hogy kizárólag a beszédpartnerek kiléte határozza meg azt, hogy egy beszélgetés melyik nyelv(ek)en fog lezajlani. Gal vizsgálataiban a beszédhelyzet vagy az interakció célja alig-alig befolyásolták a nyelvválasztást, a hallgatóság összetétele viszont igen: ha egynyelvű osztrákok is jelen voltak egy beszélgetésnél, akkor a kétnyelvűek németre fordították a szót.

Az 5. fejezet (Social Networks, 131—151) az adatközlők nyelvválasztásában mutatkozó variációt mutatja be oly módon, hogy korrelációkat keres a szerző egyfelől az egyes beszélők ún. „parasztsági foka”, társadalmi kapcsolataik (viszonyrendszerük) parasztsági foka, és koruk között, másfelől a leírt nyelvválasztási viselkedési minták között. Az életkor korrelál legjobban a nyelvválasztással (0,82), de a társadalmi kapcsolatok (ezek meghatározása: az összes olyan ember, akivel az adatközlő egy adott időtartam alatt beszélgetett) és a parasztsági fok (az adatközlőnek a magyar paraszt—osztrák városi ember kontinuumon elfoglalt helye) is magas korrelációt mutat: 0,78 és 0,67. A társadalmi kapcsolatoknak nyelvválasztási stratégiát befolyásoló szerepét Gal két, társadalmi-gazdasági státusát tekintve közel azonos rangú ember gyökeresen eltérő nyelvi önkifejezésével demonstrálja. Vonatos János és Ács Sándor (ezek Gal Zsuzsa adományozta nevek) között a fő különbség abban van, hogy a vasutat paraszti nyelvválasztásra, azaz a magyar használatára ösztönző társadalmi nyomás kicsi, az ácsra irányuló ilyen presszió viszont nagy. (Ez a könnyedén papírra vetett kijelentésem Galnak négy nyomtatott oldalt kitevő mikroelemzését igényelne.) Vonatos János csak nagyszüleivel használja anyanyelvét, mindenki mással németül beszél. Ács Sándor mindenkivel magyarul beszél, kivéve gyerekeit, de velük se beszél mindig németül.

A könyv utolsó fejezetében (The Process of Language Shift, 153—175) Gal azt bizonyítja be, hogy „a különböző életkorú beszélők közti nyelvválasztásbeli különbségek diakrón változást, azaz folyamatban levő nyelvcsere-t tükröznek” (153). A bizonyíték: a mai 15 évesnél fiatalabb felsőöri gyerekek egymás közt gyakran németül beszélgetnek, de az 1920-as évek tizenötévesei csak magyarul beszéltek egymással. Az életkorhoz kötött nyelvválasztási szokások változása az idő múlását tükrözi, nem pedig az egyének életkorának a változását; másképpen: a nyelvhasználat valóban megváltozott az elmúlt 50 év alatt Felsőöriben. A német nyelv használatának növekvő gyakorisága azonban nem egyformán érint minden felsőöri kétnyelvűt. Az utóbbi 70 év alatt a nem-paraszti társadalmi viszonyrendszerben élők a paraszti szociális hálózatban élőkénél nagyobb mértékben tértek át a német használatára. A nyelv változás társadalmi meghatározója többek közt Burgenlandnak az utóbbi negyedszázadban tapasztalt nagyszabású iparosodása volt, valamint a magyar és német nyelv konnotációinak az idő folyamán lezajlott megváltozása ([Ma] „A magyart használaton nyelvetek tartják, mert csak paraszti munkát lehet végezni tökéletes némettudás nélkül.” 106). Gal nyomon követi a felsőöri magyar iskolákba beíratott tanulók létszámát egészen 1957-ig, amikor is a magyar nyelvű oktatás megszűnt „az iskola bezárására szavazó kétnyelvű közösség rendeletére” (164). E fejezet betekintést nyújt a nyelvi etikett változásaira (40—50 évvel ezelőtt egynyelvű osztrákok jelenlétében is anyanyelvükön beszéltek egymással a magyarok, ma viszont az illem azt kívánja, hogy németre váltsanak ilyen esetben), valamint a nyelvválasztás és a nemek összefüggéseinek rejtelmeibe is, például abba, hogy — a szerzőnek egy Language in Society-beli cikkét idézve — miért nem kapnak asszonyt a paraszt férfiak.

A könyv a nyelvválasztás és a stílusváltás viszonyának vizsgálatával zárul. Felsőöriben a nyelvváltás és a stílusváltás nagyrészt kiegészítő disztribúcióban van egymással (118), s a nyelv megválasztása az, amit a beszélők igényelnek társadalmi státusuk kifejezésére leggyakrabban használnak. Egynél több beszédpartnerrel magyarul-németül főként a „középmezőny” tagjai beszélgetnek, vagyis azok, akik se nem teljesen parasztok, se nem teljesen munkások, akiknek paraszti társadalmi kapcsolataik se nem uralkodók, se nem minimálisak vagy nem létezőek, s akik koruk alapján is a középső csoport-

hoz tartoznak. Gal szerint a nyelvváltásos társalgás eme középmezőnybeliek egymás közti beszédére jellemző, akik számára „a nyelv megválasztása nemcsak a társadalmi státussal kapcsolatos változó igényeket fejezi ki, hanem interakciós funkcióval is bír” (173). A szerzőnek meggyőző az érvelése akkor is, amikor azt mondja, hogy a társalgás közbeni nyelvváltásban a paraszti és városi életmód ellentétes értékei jelképesen szembeállítódnak, olyanképpen, hogy például „amikor egy magyarul zajló vita közepén az egyik vitázó fél németre vált, a váltás azt implikálja, hogy az interperszonális konfliktusban a német kijelentésnek kell diadalmaskodnia, hasonlóan ahhoz, ahogy az az életmód, amelyet a német mondat szimbolizál, uralja a társadalmi szférát” (174).

Kiváló elméleti alapozottságú, fontos munkával gyarapodott a magyar vonatkozású társadalomtudomány a New Brunswick-i Rutgers College tanára jóvoltából. GAL ZSUZSA könyve tömérdek nyelvészeti, szociológiai, és néprajzi ismerettel szolgál. Szerzője azzal a ritka erénnyel is rendelkezik, hogy úgy ír szaktudományos dolgozatot, hogy az nemcsak a szakmabeliek, hanem a művelt laikus olvasók számára is követhető, érthető, sőt élvezetes olvasmány.

KONTRA MIKLÓS

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1975: A Magyar Nyelvjárások Atlaszának hangjelölési rendszere és gyakorlata. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU (szerk.), A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. 123—65. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERVIN, SUSAN M.—CHARLES E. OSGOOD 1954: Second Language Learning and Bilingualism. CHARLES E. OSGOOD—THOMAS A. SEBEOK (szerk.) Psycholinguistics: a survey of theory and research problems. 139—46. Waverly Press, Inc., Baltimore.
- HAUGEN, EINAR 1950: The Analysis of Linguistic Borrowing. *Language* 26: 210—231.
- HAUGEN, EINAR 1973: Bilingualism, Language Contact, and Immigrant Languages in the United States: A Research Report 1956—1970. THOMAS A. SEBEOK (szerk.): Current Trends in Linguistics. 10: 505—91. Mouton, The Hague.
- IMRE SAMU 1971: A felsőőri nyelvjárás. *NyudÉrt.* 72. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RUDNYÓCKY, J. B. 1973: Immigrant Languages, Language Contact and Bilingualism in Canada. THOMAS A. SEBEOK (szerk.): Current Trends in Linguistics 10: 592—652. Mouton, The Hague.
- SWAIN, MERRILL—JAMES CUMMINS 1979: Bilingualism, Cognitive Functioning and Education. *Language Teaching and Linguistics: Abstracts* 12: 4—18.

A generatív nyelvelmélet újabb eredményei

- HENK VAN RIEMSDIJK: A Case Study in Syntactic Markedness: The Binding Nature of Propositional Phrases. *Studies in Generative Grammar* 4. Foris Publications Lisse, The Netherlands. Peter Ridder Press, Dordrecht 1978. 313 l.
- JAN KOSTER: Locality Principles in Syntax. *Studies in Generative Grammar* 5. Foris Publications, Dordrecht 1978. 256 l.

1. A generatív nyelvelméletet, melyet korábban Amerika keleti partvidékének nyelvészeteként emlegettek, az 1970-es évek második felében már Európában is legalább olyan eredményesen művelik, mint szülőhazájában; az elmélet legújabb változataiba a holland, francia, olasz, norvég stb. nyelvészek eredményei is beépültek — gyakran meghatározóan. A súlyponteltolódás a nyelvészeti „intézmények”-ben is tükröződik: Európában alakult meg a generatív nyelvészek szövetsége, a GLOW (Generative Linguists of the Old Worlds), mely azonban csak nevében korlátozódik az óvilágra; a vezető generatív nyelvészeti folyóiratnak, a *Linguistic Inquiry*-nek már európai szerkesztői is vannak, s egyre több benne az európai nyelvésztől származó cikk stb. E jelenségek sorába tartozik a Foris Publications Dordrecht holland kiadó *Studies in Generative Grammar* címmel indított sorozata is. Az ismertető két könyv e sorozat 4. és 5. kötete, s a két szerző épp a két sorozatszerkesztő. A két kötet ismertetésének elsődleges indoka az, hogy a lehető legmagasabb szinten mutatják be a generatív nyelvelmélet 1978-as állapotát, nyelvészeti, problematikáját, módszertanát.

Az elméleti alap, melyet eredményeikkel módosítanak, lényegében közös — hiszen a két könyv úgy szólván egy időben jelent meg. E szerint a generatív nyelvészet központi kérdése továbbra is az, hogy hogyan tudja a gyermek anyanyelvét olyan kevés és töredékes nyelvi adat alapján elsajátítani. A generatív elmélet feltételezése szerint erre bizonyos veleszületett, genetikusan meghatározott kognitív struktúrák teszik képessé. A generatív nyelvészet elsődleges célja e struktúrák feltérképezése, a nyelv biológiailag adott sajátosságainak modellálása — másként az úgynevezett univerzális grammatika rekonstruálása. Az univerzális grammatika megközelítésének módja a nyelvek variációs lehetőségeinek számbavétele. Ehhez szolgáltat igen fontos eszközt a maggrammatika 'core grammar' eszméje. Egy nyelv grammatikája magból és perifériából áll. A mag az, ami a különféle nyelvek grammatikájában azonos, amiben az univerzális grammatika elvei tisztán megnyilvánulnak. Az egyes nyelvekre jellemző esetlegességek a perifériába esnek. A mag képviseli egy nyelv grammatikájában a jelöletlent, a periféria a jelöltet.

Egy grammatika a következőképpen épül fel:

- (1) 1. Bázis szabályok
2. Transzformációs szabályok

3a. Törlő szabályok

3b. Koindexáló szabályok 'construal rules'

4a. Filterek

4b. Interpretáló szabályok

5a. Fonológiai szabályok

5b. A változók megkötésének feltételei 'conditions on binding'

6a. Stilisztikai szabályok

(vö. CHOMSKY—LASNIK 1977).

A bázis komponens az újraírási szabályok rendezetlen halmaza. Ezeket a szabályokat az \bar{X} (ejtsd: X vonás 'X bar') elmélet fogja egységbe (vö. JACKENDOFF 1977). Az \bar{X} elmélet azon a felismerésen alapul, hogy a főnévi, prepozíciós, határozószói, melléknévi, valamint az igei csoport belső felépítése erős hasonlóságot mutat; a főnévi, prepozíciós, határozószói, melléknévi és igei fej lényegében azonos szerkezet mentén bővíthető, módosítható. Szembetűnő ez például az effajta igei és főnévi csoportok esetében: *John is singing* 'János énekel'; *John's singing* 'János éneklése'. Ennek megfelelően a X elmélet az N, P, Adv, A és V kategóriákat X-ként általánosítja. Az egyszerűen bővített N, P, Adv, A és V, tehát a korábbi NP, PP, AdvP, AP és VP jele összefoglalóan \bar{X} , a konkrét esetekben pedig \bar{N} , \bar{P} , \bar{Adv} , \bar{A} és \bar{V} ; a komplexebb főnévi, határozószói stb. csoportoké $\bar{\bar{X}}$, illetve $\bar{\bar{N}}$, $\bar{\bar{P}}$, $\bar{\bar{Adv}}$, $\bar{\bar{A}}$, $\bar{\bar{V}}$; a még összetettebbeké $\bar{\bar{\bar{X}}}$, illetve $\bar{\bar{\bar{N}}}$, $\bar{\bar{\bar{P}}}$, $\bar{\bar{\bar{Adv}}}$, $\bar{\bar{\bar{A}}}$, $\bar{\bar{\bar{V}}}$. Az elmélet tehát azzal jellemzi a komplex kategóriákat, hogy mi a fejük, és hogy hogyan (hány lépésben és milyen szinten) bővítettük őket. Legalábbis az eddig vizsgált nyelvekben \bar{X} a szintaktikai kategóriák ún. maximális projekciója. Az ige maximális projekciója a mondat, tehát $\bar{V} = \bar{S}$. A tetszőleges komplexitású mondatrészek jele X^n .

A bázis-szabályok létrehozta mélyszerkezeteket a transzformációs szabályok képezik le felszíni szerkezetekre. A transzformációs komponens a bázissal együtt feltehetőleg a maggrammatika része, következésképpen a transzformációs komponens szabályai rop-pant egyszerűek. Az angolban például talán csak ez a két magtranszformáció létezik:

„mozdíts el egy NP-t”

„mozdíts el egy *wh*-szót (kérdőszót)”;

sőt, talán ezek is egygyé vonhatók össze:

„mozdíts el egy α -t”

(A gazdagabb, bonyolultabb formájú, nyelvspecifikus transzformációk más komponensek, pl. a stilisztikai komponens részei.)

A magtranszformációk választhatóan és tetszőleges sorrendben alkalmazhatók.

A transzformációval elmozdított mondatrész nyomot hagy eredeti helyén. Pontosabban, eredeti helye üresen marad, s az üres hely — melyet *e*-vel jelölünk —, valamint az elmozdított mondatrész azonos indexet kap. A transzformációs komponens végtermékei a felszíni szerkezetek. Ezek azonban nem azonosak a mondatok megjelenési formájával, hanem még két további, egymástól független leképezés inputjál szolgálnak. Az (1) alatti grammatikaváz baloldali alkotóelemei (törlés, szűrők, fonológiai szabályok, stilisztikai szabályok) a mondatok fonetikai alakjához vezetnek. A jobboldali al-

komponensek a mondatok ún. logikai formáját adják meg, melyben a referencia- és koreferenciaviszonyok is jelölve vannak, s melyen majd a szemantikai értelmezés végbemegy.

A transzformációs komponens szabályai olyan általánosak és korlátozatlanok, hogy önmagukban végtelenül sok helytelen mondatot is generálnának. A „túlgenerálás”-t alapvetően az univerzális grammatika részét képező, genetikusan meghatározott, a szabályok működésére vonatkozó korlátozások akadályozzák meg. A filterek szerepe is hasonló, de míg a szabályok működésére vonatkozó korlátozások eleve kizárják bizonyos szerkezettypusok generálását, a filterek már létrejött felszíni szerkezeteket szűrnék ki. Míg a szabályok működésére vonatkozó korlátozások feltehetőleg univerzálisak, tehát biológiai szükségszerűségeket tükröznek, a filterek nyelvspecifikusak, tehát egy-egy nyelv esetlegességeinek kifejezésére szolgálnak.

A szabályok működésére vonatkozó korlátozások formája a következőképpen általánosítható:

(2) Az alábbi szerkezetben

$$\dots X_i \dots [\alpha \dots Y \dots] \dots X_j \dots$$

nem létesíthet szabály kapcsolatot Y és X (X_i vagy X_j) között — tehát például nem vihet át mondatrészt Y pozícióból X pozícióba, nem adhat azonos indexet egy Y és egy X helyzetű mondatrésznek, stb. —, ha ... (az egyes konkrét megszorításokban külön-külön meghatározott) konfiguráció áll fenn.

Az α olyan változó, mely meghatározott szintaktikai kategóriákra terjed ki. Az α -ként funkcionáló szintaktikai kategóriák ún. kötő 'binding' kategóriák.

Mint ahogy a szabályok működését korlátozó feltételek kérdése központi szerepet játszik a generatív nyelvészeti kutatások egészében is — lévén, hogy ezek a feltételek képezik az univerzális grammatikáról való legkonkrétabb hipotéziseket — hadd illusztráljuk őket egy magyar példával.

A szomszédosság 'subjacency' elve azt mondja ki, hogy nem viheti transzformáció Y-t X helyzetbe (vagy fordítva) az alábbi szerkezetben:

$$\dots X_i \dots [\alpha \dots [\beta \dots Y \dots] \dots] \dots X_j \dots$$

Azaz, egy transzformáció nem léphet át egyszerre két kötő-kategória határt (vagy más-ként ciklushatárt).

Az angolban az S (tehát nem az \bar{S}) és az NP számítanak kötő kategóriáknak.

(Az angol szintaxis újrafirási szabályai értelmében:

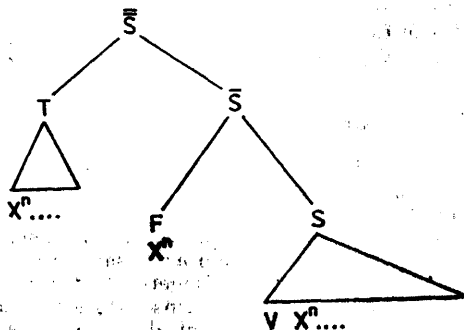
$$\bar{S} \rightarrow \text{COMP S}$$

$$\text{COMP} \rightarrow \left[\begin{array}{l} X^n \\ +wh \end{array} \right] \left\{ \begin{array}{l} \text{that} \\ \text{for} \end{array} \right\}$$

A COMP tehát két pozíciót foglal magába. Az elsőt üresen generáljuk; az $\left[\begin{array}{l} X^n \\ +wh \end{array} \right]$ az esetleges kérdőszó vagy vonatkozó névmás számára van fenntartva. A második pozíció a kötőszóé.)

Ami a magyart illeti, először is tételezzük föl, hogy a magyar mondatok szintaktikai szerkezete a következő:

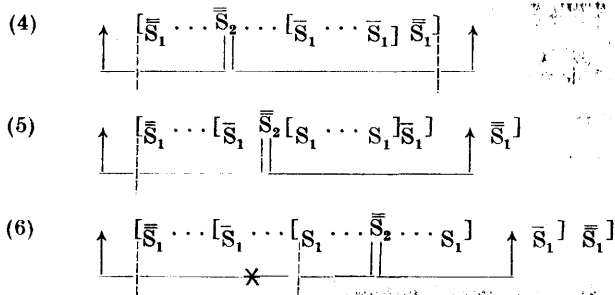
(Az indoklást lásd É. Kiss 1978-ban.)

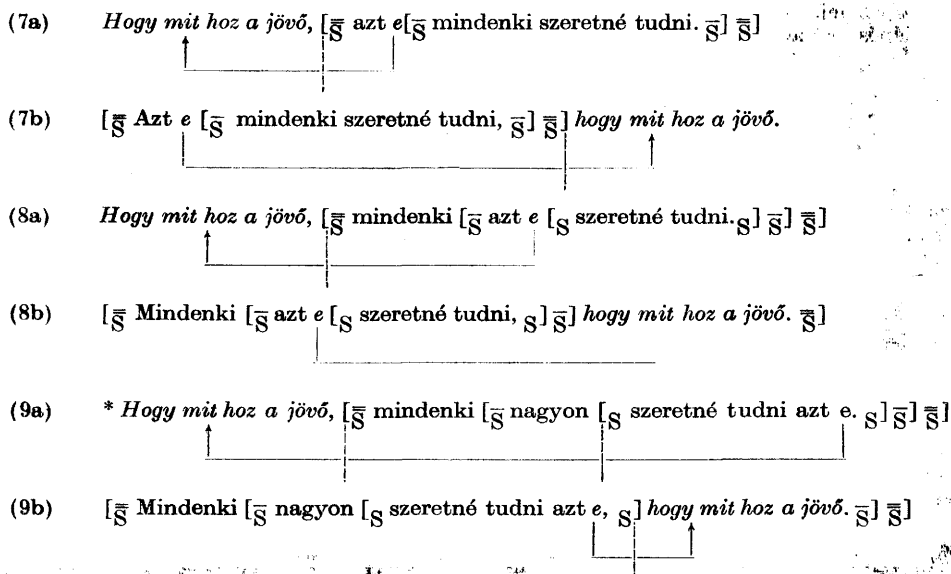
A magyar mondat szerkezetben tehát két kitüntetett pozíciót különítettünk el: az F-fel jelzett ige előtti pozíciót, valamint az F előtti, T-vel jelzett, több mondatrészrel is betölthető pozíciót. Az F-ben álló igei bővítmény fókuszként, a T-ben álló igei bővítményszakasz topic-ként funkcionál. A T annak alapján azonosítható, hogy a mondat hangsúly \bar{S} első tagjára esik, tehát az F-re, vagy ha az üresen maradt, a V-re; következésképp a T a mondat hangsúlyt viselő mondatrész előtti mondatzszakasz.

A szomszédosság szempontjából a mondat szintjén feltehetőleg mind az \bar{S} , mind az S kötő kategóriák. Például, ha megvizsgáljuk egy beágyazott mondatnak a főmondatból való kiemelési lehetőségeit, azt találjuk, hogy T és F pozíciókból, tehát \bar{S} -ből és S-ből mind balra, mind jobbra lehetséges kiemelés, S-ből viszont csak jobbra. Azaz:

6a

Vö.:

Ha feltételezzük, hogy mind az \bar{S} , mind az S kötő kategóriák a szomszédosság szempontjából, akkor logikusan következnek a fenti aszimmetria, azaz (9a) helytelensége s (9b) valamint (7) és (8) helyessége, hiszen a transzformáció során a beágyazott mondat (9a)-ban két kategória határt lép át, a többi példában viszont csak egyet, vagy egyet sem.

2. HENK VAN RIEMSDIJK könyve a prepozíciós csoportról bizonyítja be, hogy szintén kötő kategória a szomszédosság, valamint egy másik univerzális kikötés, az ún. fej-megszorítás 'head-constraint' szempontjából. Az angolban eddig csak az S és az NP

kötő természete volt közismert. Például, amint (10), (11) és (12) tanúsítják, az infinitívus alanyi NP-jét csak akkor emelhetjük a legfelső mondat üres alanyi NP-jének helyére, ha csupán egyetlen S vagy NP kategória élkelődik a kiemelt NP és nyoma közé.

- (10a) *e seems* [_S *John to be happy*]
'látszik John lenni boldognak'
- (10b) *John_i seems* [_S *e_i to be happy*]
'John látszik lenni boldognak'
- (11a) *e seems* [_S *they claim* [_S *John to be happy*]]
'látszik ők(azt)mondják John lenni boldognak'
- (11b) **John_i seems* [_S *they claim* [_S *e_i to be happy*]]
'John látszik azt mondják lenni boldognak'
- (12a) *e seems* [_S [_{NP} *John, who is my brother,*] *to be happy*]
'látszik John, aki a bátyám, lenni boldognak'
- (12b) **John_i seems* [_S [_{NP} *e_i who is my brother*] *to be happy*]
'John látszik aki a bátyám lenni boldognak'

Az a tény, hogy nem \bar{S} , hanem S a kötő csomópont, igen fontos következményekkel jár. Az S kötő és az \bar{S} nem-kötő természete lehetővé teszi, hogy a COMP, pontosabban annak első, üres X⁰ pozíciója „kiskapuként”, 'escape-hatch'-ként szolgálhasson. Ha a transzformációs művelet *wh*-szó- (azaz kérdőszó-) mozgatást is magában foglal, a következő lépéssor megy végbe:

- (13) [\bar{S} ... [_S ... [\bar{S} ... [_S ... [\bar{S} ... [_S ... *wh* ...]]]]]]]
-

Azaz, a kérdőszó először saját tagmondatának COMP-jába kerül, majd onnan a következő (főlerendelt) tagmondat COMP-jába, és így tovább, COMP-ból COMP-ba. Eközben minden lépés során csak egyetlen S kötő-kategória határt keresztesz. Pl.

- (14) [\bar{S} *What_i* [_S *did they say* [\bar{S} *e_i* *that* [_S *Tom saw* [\bar{S} *e_i* *that* [_S *Mary stole e_i* ?]]]]]]]
- 'mit mondtak hogy Tom látta hogy Mary ellopott?'
-

Ha egy NP kategória is közébelődik, amely nem tartalmaz COMP kiskaput, a szomszédság elve megakadályozza a kiemelést:

- (15)* [\bar{S} *What_i* [_S *did they say* [\bar{S} *e_i* *that* [_S *Tom saw* [_{NP} *the scene* [\bar{S} *e_i* *that* [_S *Mary stole e_i* ?]]]]]]]
- 'mit mondtak hogy Tom látta a jelenetet hogy
- ← [_S *Mary stole e_i* ?]]]]]]]
- Mary ellopott?'
-

A PP-vel kapcsolatban eddig az volt az álláspont, hogy nem kötő kategória — az alábbi típusú mondatok miatt:

- (16) [\bar{S} $What_i$ [S $did\ they\ talk$ [PP $about\ e_i$?]]]
 'mi beszéltek -ről?'

Ha a PP is kötő kategória volna, a kiemelést a szomszédosság elve megakadályozná.

Henk van Riemsdijk ezzel szemben bebizonyítja, hogy a PP kötő kategória mind a szomszédosság, mind a fej-megszorítás szempontjából. Sőt, ennél is többet állít: azt, hogy a PP lényegében szigetet képez, azaz jelöletlen esetben áthatolhatatlan valamennyi transzformáció számára. A PP-ből való kiemelés, mely egyes nyelvek, például az angol és a holland, némely szerkezeteiben lehetséges, erősen jelölt jelenség, s a PP-n belül csak egy bizonyos, kiskapuként szolgáló pozícióból mehet végbe. Az angolban ez a kiskapu a COMP; tehát nemcsak az \bar{S} , hanem a PP is tartalmaz COMP-ot.

Riemsdijk gondolatmenete a következő: mind a hollandban, mind az angolban kisebbségben vannak azok az esetek, amelyekben a PP-ből kiemelést végezhetünk. A hollandban két fontosabb kategória emelhető ki a PP-ből: a névmások egy speciális osztálya, az ún. *r*-névmások, melyek megkülönböztető szintaktikai tulajdonsága, hogy a PP-n belül nem a prepozíció után, hanem a prepozíció előtt foglalnak helyet; valamint a jelzői mellékmondatok.

Ha a magyar névutós főnévi csoportot is PP-nek tekintjük, akkor a magyarra is igaz, hogy a PP alapvetően szigetet képez, s csak a jelzői mellékmondat emelhető ki belőle:

- (17)* Mi_i $késtél$ [PP e_i $miatt?$]

- (18) [PP $Egy\ olyan\ e_i$ $dolog\ miatt$] $késtem$, [$amiről\ nem\ tehetek$];

Az angolban a *wh*-mozgás, valamint a passzivizáció során végbemenő NP-mozgás emelhet ki mondatrészt a PP-ből — 1. (16), valamint:

- (19) $That\ guy_i$ $cannot\ be\ counted$ [PP $on\ e_i$]
 'az a fickó nem lehet számítani -ra'
 (Arra a fickóra nem lehet számítani.)

Míg (16) a szomszédosság szempontjából, (19) a fej- megszorítás szempontjából látszik bizonyítani, hogy a PP nem kötő kategória. Az a tény is magyarázatot igényel, hogy NP-mozgással sokkal kevesebb esetben emelhető ki mondatrész PP-ből, mint *wh*-mozgással. Vö.

- (20a) * $The\ second\ round_i$ $was\ lost$ [PP $in\ e_i$] $by\ Rocky$.
 'a második menet volt elveszítve -ben Rocky által'

- (20b) $Which\ round_i$ $did\ Rocky$ $lose$ [PP $in\ e_i$]?
 'melyik menet veszített Rocky -ben?'
 (Melyik menetben veszített Rocky?)

Ennek az aszimmetriának az az oka, hogy mindkét esetben más folyamat játszódik le. Az NP-mozgással létrejövő szenvedő mondatokban, például (19)-ben lexikális újraelem-

zés történik: az *on* prepozíciót olyan intranszítív prepozícióként értelmezzük újra, mely az igével alkot egységet. Ennek következtében az NP függetlenedik, maximális kategóriává lép elő, s természetesen szabadon mozgatható. Azaz:

- (21) $[V \text{ count}] [PP [P \text{ on}] [NP \text{ that guy}]] \rightarrow$
 $[VP [V \text{ count}] [PP \text{ on}]] [NP \text{ that guy}]$

(20)-ban azért nem lehetséges az NP kiemelése, mert nem lehetséges lexikális újraelvezés sem, hiszen az *in* prepozíciónak nincs semmi köze a *lose* igehez.

A lexikális újraelvezés egyébként már korábban elfogadott eljárás volt bizonyos rendhagyó módon passzivizálható idiomatikus kifejezések magyarázatára. Vö. pl.

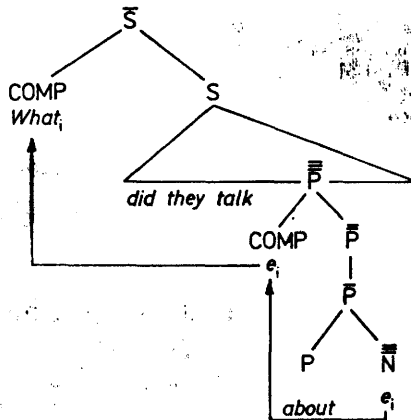
- (22a) *e took advantage of him*
 'vettek hasznot belőle'
 (kihasználták)
 (22b) **Advantage_i was taken e_i of him*
 (22c) *He_i was taken advantage of e_i*

Az, hogy az ige mögött álló NP kerüljön előre az alany üres helyére, mint (22b)-ben, csak úgy akadályozható meg, ha a *take advantage of* kifejezést egyetlen (idiomatikus) lexikális egységként értelmezzük.

A PP-ből való szabad kérdőszókiemelést Riemsdijk azzal magyarázza, hogy a PP élén is COMP, pontosabban az újrafürési szabályok által COMP-nak nevezett kettős pozíció első tagja: egy üres X^n [+wh] áll; tehát

$$\bar{P} \rightarrow \text{COMP } \bar{P}; \text{ pontosabban } \bar{P} \rightarrow \begin{matrix} X^n \\ [+wh] \end{matrix} \bar{P}$$

A kérdőszó a P mögött először a \bar{P} élén álló COMP-ba jut, majd onnan az \bar{S} élén álló COMP-ba kerül. Pl.

Annak, hogy a kérdőszó a levezetés során először a \bar{P} élére kerül, az a legfőbb bizonyítéka, hogy a „kérdőszó + prepozíció” szerkezet a felszínen is megjelenik, az effajta, egyébként nehezen megmagyarázható csonkolt kérdésekben:

- (24) *What for?*
 'mi -ért?'
 (25) *He has left.*
 'elment'
 — *Yes, but w h o w i t h, that's the question.*
 'igen, de ki -vel, az a kérdés'

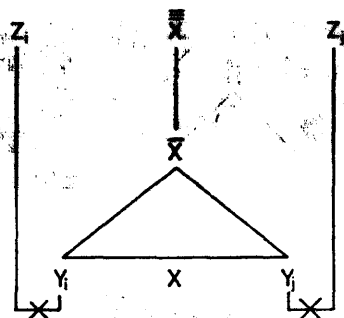
Az $\bar{N} + P$ sorrendet nem tudjuk máshonnan levezetni, mint a fenti $[\bar{P} [\text{COMP } who] [P \textit{with}]]$ közbülső szerkezetből.

Ha feltételezzük, hogy nem \bar{P} , hanem \bar{P} a kötő kategória, a \bar{P} -ből a COMP-on keresztül végbemenő kiemelés nem sérti meg sem a szomszédosság elvét, sem a fej-megszorítást. Ez utóbbinak a következő a lényege:

(26) Nem vonatkozhat szabály Z_i/Z_j -re és Y_i/Y_j -re az alábbi szerkezetben:

... $Z_i \dots [X^n \dots [\bar{X} \dots Y_i \dots X \dots Y_i \dots \bar{X}] \dots X^n] \dots Z_j \dots$

(ahol X valamely komplex szintaktikai kategória feje, és X^n az X maximális projekciója.)
Grafikusan ábrázolva:

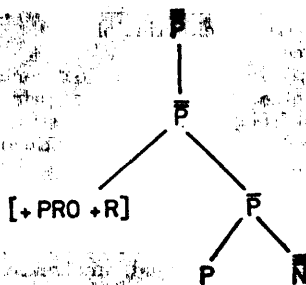
Tehát valamely X^n kifejezés feje — azaz az X — mellől, az \bar{X} alól nem lehetséges kiemelés. A prepozíciós csoport esetében ez azt jelenti, hogy a prepozíció mellől nem emelhető ki a főnévi csoport.

(A magyar beszélők számára nem evidens, hogy miért a P a prepozíciós csoport feje, miért nem az NP; pedig nyilvánvalóan a P a PP nélkülözhetetlen, specifikus eleme. A P egyedül is képviselhet egy prepozíciós csoportot, pl.: $[_{VP} [_{V} go] [_{PP} in]]$; az NP viszont nem. Az ige szelekciós megkötései a P-re és nem az NP-re vonatkoznak. A ragozó nyelvekben a P adja meg az NP esetét; stb.)

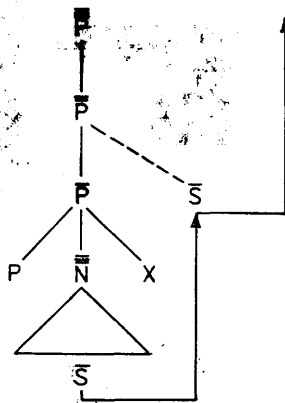
Az angol prepozíciós kifejezésekben a kérdőszó a P mellől, a \bar{P} alól először a \bar{P} alatti COMP-ba kerül, ott pedig már nem vonatkozik rá a fej-megszorítás; onnan már szabadon kiemelhető

A hollandban is bizonyára azért emelhetők ki épp az *r*-névmások valamint a jelzői mellékmondatok a prepozíciós csoportból, mert ezek azok a bővítmények, melyek nem közvetlenül a P mögött, a \bar{P} alatt foglalnak helyet. Az *r*-névmások (*waar, overal, ergens, er* stb.), melyek részint az *ott, hol, mindenhol* stb. névmási határozószó megfelelőit, részint az élettelen jegyű 3. személyű személyes névmás prepozíció mellett elforduló alakját foglalják magukba, a főnévi csoportok szokásos helyétől eltérően a prepozíció előtt jelennek meg — vö.

, op hem --er op
on/en/ön ó' (óra) az on/en/ön' (azon)
Az *r*-névmások számára az alábbi pozíciót generálják a holland újrafáris szabályok

Az r -névmások az ún. r -mozgás transzformációval az \bar{N} alól tehát először a [+PRO, +R] pozícióba jutnak, s így kikerülnek a fej-megszorítás hatóköréből. A jelzői mellékmondatok extrapozíciója is ugyanígy, két lépésben történik:

Ahogy Riemsdijk könyvének főcíme (Esettanulmány a szintaktikai jelöltség köréből) is utal rá, a prepozíciós kifejezések vizsgálata fontos elméleti kérdések továbbgondolásához szolgáltató anyagot a szerzőnek.

Bármennyire szigorúan korlátozva legyen az univerzális grammatika, roppant rugalmasnak és tágának is kell lennie, hiszen bele kell férnie az emberi nyelvek sokféleségének, változatosságának is — következésképpen nem valószínű, hogy egy adott nyelv elsajátítása során az univerzális grammatika csak egyetlen olyan grammatikát határozná meg, mely a tapasztalt nyelv tényeinek megfelel. Valószínűbb, hogy a nyelvelsajátítás minden szakaszában az univerzális grammatika kognitív struktúrái, valamint a nyelvi tények alapján többféle grammatika konstruálható; tehát a gyerekek rendelkeznie kell egy értékelő mérccével is, melynek segítségével ki tudja választani a lehetséges grammatikák közül a legoptimálisabbat. Ez az értékelő mérce nyilván nemcsak a lehetséges grammatikák közötti választásra jó, hanem arra is, hogy a ténylegesen létező nyelvekhez optimalitás-értéket rendeljen. Egy nyelv azon sajátosságai, melyeket az értékelési mérce alacsonyan értékelne, jelöltnék számítanak, azon sajátosságai pedig, melyeket magasra értékelne, jelöltnék. A gyerek tehát az értékelési mérce birtokában a nyelvi tényekkel összeegyeztethető grammatikák közül a legjelöltelembbet választja ki. A PP esetében, tekintve az S és az NP kötő természetét, a kötő PP képviselné a rendszerszerűt, a jelöltelet. Ez arra kell, hogy ösztönözze az angol vagy a holland gyerekeket, hogy a nem-kötő PP eseteket tekintésük jelöltnék, s azokra keressenek külön magyarázatot — ahogy ezt RIEMSDIJK is tette.

3. JAN KOSTER Locality Principles in Syntax 'lokalitás-elvek a szintaxisban' címmel a szintaktikai szabályok működését korlátozó megszorításokat, feltételeket, elveket veszi vizsgálat alá; pontosabban azokat közülük, melyek a szabályok „locus”-ával kapcsolatosak, azaz a szabályok alkalmazási terét szűkítik. Bebizonyítja, hogy az alábbi lokalitás-elvek, melyeket különféle kutatók fedeztek fel különféle szabályokkal kapcsolatban, nagy mértékben fedik egymást:

1. tagmondattárs elv 'clause mate principle'
2. a szigorú ciklus elve 'strict cycle principle'
3. szomszédosság 'subjacency'
4. a specifikus alany feltétele 'specified subject condition'
5. a minimális távolság elve 'minimal distance principle'
6. közbeékelődés-tilalom 'the intervention constraint'
7. a fölerendeltség feltétele 'the superiority condition'
8. egymásmellettség 'cojacency'
9. a fej-megszorítás 'the head-constraint'

E kilenc megszorítás helyett Koster mindössze kettőt javasol: a határoló elvet 'bounding principle', és az ún. lokalitás-elvet 'locality principle', s megmutatja, hogy e két feltétel nemcsak hogy mindazokra az esetekre kiterjed, amelyekre a fenti kilenc elv vonatkozott,

hanem egyéb típusú (pl. mellérendelő) helytelen szerkezetek generálását is megakadályozza.

A különféle lokalitás-elvek azonosításának van egy elméletileg igen fontos előzetes lépése: Koster megmutatja, hogy a mozgató transzformációk azonosíthatók a koindexáló szabályokkal — tehát a grammatika két komponense: a transzformációs és a koindexáló egybevonható. Bizonyos lokalitás-elvek megkettőződésének ugyanis az volt az oka, hogy külön elveket feltételeztek a transzformációk, valamint a koindexáló szabályok korlátozására.

A transzformáció kiküszöbölését a nyomelmélet teszi lehetővé. Mint már mondtuk, egy elmozdított mondatrész eredeti helyén nyomot hagy, mely ugyanolyan indexet kap, mint az elmozdított elem. Koster bebizonyítja, hogy a szintaktikai jóformáltság feltételei ugyanazok mind az elmozdított mondatrészek és nyomuk, mind a névmások és antecedenstük viszonyát illetően.

Korábban az alábbi két mondatot különbözőképpen eredeztették:

(30a) *Mary_i seems e_i to write poems*
'Mary látszik írni verseket'

(30b) *Mary_i tries PRO_i to write poems*
'Mary próbál írni verseket'

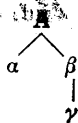
(30a)-ban *Mary* transzformációval került a beágyazott mondatból a főmondat élére. *Mary* és nyoma a mozgató transzformáció során kapott azonos indexet. (30b)-ben nem történt transzformáció; *Mary* a mélyszerkezetben is a főmondat élén állt, s *Mary*-nek és a PRO-nak egy koindexáló szabály adott azonos indexet.

Koster szerint nincs értelme e két lényegében azonos szerkezet megkülönböztetésének. Azt javasolja, hogy (30a)-ban is generáljuk a *Mary*-t a főmondat élén, a mellékmondat alanyának helyén pedig generáljunk üres csomópontot, s adjunk nekik ugyanazzal a koindexáló művelettel azonos indexet, mint a PRO-nak és antecedenstének (30b)-ben.

Ily módon megszűnik a grammatika transzformációs komponense, s a grammatika magyszabályává a koindexálás lép elő. Ez lényegében azt mondja, hogy adjunk X-nek és Y-nak azonos indexet, amennyiben X lexikális elem, Y nem, mindketten azonos szintaktikai kategóriát képviselnek, és X c-commandolja Y-t.

Az újabban a generatív szintaxisban kulcsszerepet játszó c-command definíciója a következő:

Egy α csomópont akkor c-commandolja γ -t, ha az első elágazó csomópont, mely α -t dominálja, γ -t is dominálja, és α nem dominálja γ -t. Tehát például az alábbi ágrajzban α c-commandolja β -t és γ -t, valamint β c-commandolja α -t.

Az a két elv, melyre Koster a korábbi lokalitás-elvek sokaságát visszavezeti, a (30a) és (30b) típusú, már indexszel is ellátott szerkezetek jóformáltságának feltételeit adja meg.

A határoló elv azt köti ki, hogy

(31) γ nem lehet szabad $\beta (= X^n)$ -ben az alábbi szerkezet esetén:

$[\beta \dots [\gamma e] \dots]$

Azaz, egy üres csomópontnak (legyen az nyom vagy PRO), kötvé kell lennie, tehát meghatározott referenciával kell rendelkeznie az β magába foglaló X^n -en belül.

A határoló elv az X^n , azaz az \bar{N} , \bar{P} , \bar{Adv} , \bar{A} és \bar{V} ($= \bar{S}$) szigettermészetét tükrözi; lényegében azt mondja ki, hogy X -ből nem lehetséges kiemelés (bizonyos specifikus, jelölt eseteket kivéve), hiszen a kiemelés olyan e üres csomópontot hozna létre X^n -en belül, amelyet egy X -en kívül álló lexikális elem köt. Lássunk néhány angol és magyar példát!

- (32a) *Who₁ did [\bar{N} a book of e₁] disappear?
'ki könyve tűnt el?'
- (32b) *Melyik₁ tűnt el [\bar{N} e₁ könyv]?
'Melyik könyv tűnt el?'
- (33a) *By Nixon₁, all books [\bar{A} written e₁] are sold out.
'Nixontól minden könyv frott elfogyott'
- (33b) *Milyen₁ vagy [\bar{A} e₁ járati?]
- (34a) *The table₁, a dog is lying [\bar{P} under e₁]
'az asztal egy kutya fekszik alatt'
- (34b) *Mi₁ fekszik [\bar{P} e₁ alatt] a kutya?

A \bar{P} és a \bar{V} (= \bar{S}) esetében ellenpéldákat is találunk; a \bar{P} -vel kapcsolatban a Riemsdijk tárgyalta (17) és (20a) típusúakat, a \bar{V} -vel, azaz \bar{S} -sel kapcsolatban pedig:

- (35a) [\bar{S}_1 What₁ did you think [\bar{S}_2 e₁ that [\bar{S}_2 Bill saw e₁?]]]
'mit gondoltál hogy Bill látott?'
- (35b) [\bar{S}_1 John₁ seems [\bar{S}_2 e₁ to be happy.]]
'János látszik lenni boldognak'

(35a)-ban az \bar{S}_2 -ben álló e₁ nyomot ugyan köti az \bar{S}_2 -ben álló e₁, ez utóbbi azonban szabad saját tagmondatában, \bar{S}_2 -ben. (35b)-ben is kívül van az e₁-t kötő elem \bar{S}_2 -n. Ezek az esetek,

valamint a \bar{P} -ből való kiemelésnek Riemsdijk könyvében vizsgált esetei kivételt képeznek; a határoló-elv tehát bizonyos kiegészítésekre szorul:

- (36) Határoló-elv
γ nem lehet szabad β-ban az alábbi szerkezet esetén:

[β ... [γ^e] ...]

kivéve

univerzálisan: ha β [- időjel] (azaz infinitívus)

az angolban: ha γ [+ wh] (azaz kérdőszó)

a hollandban: ha γ [+ R] (azaz r-névmás)

Nincs kizárva, hogy a határoló elvnek az angolra vonatkozó megszorítása a magyarban is érvényes. Pl.

- (37) [\bar{S}_1 János mikor₁ mondta, [\bar{S}_2 hogy e₁ érkezik?]]

(37)-ben a kérdőszó nyoma szabad az őt magába foglaló kategóriában, \bar{S}_2 -ben.

A határoló elv a maggrammatika része. Koster hangsúlyozza, hogy az elv maga nem más, mint idealizált elmélet a nyelvről; néhány empirikus ténnyel tehát nem lehet megdönteni. Ha számos nyelv tényei ellentmondanak neki, természetesen sor kerülhet módosítására, elvetésére, de a helyes kutatási stratégia mégiscsak az, hogy ha az elméletnek (látszólag) ellentmondó tényeket igyekszünk összebékíteni az elmélettel, s ehhez segedhipotéziseket állítunk fel. Egy elmélet elvetéséhez csak egy jobb alternatív elmélet szolgáltató indokot; néhány ellentmondó tény nem elegendő ehhez.

A korábban a specifikus alany elvével, a minimális távolság elvével, a közbeékeződés-tilalommal stb. kiszűrt eseteket Koster az ún. lokalitás-elvvel zárja ki. Ezt így szól:

- (38) Nem vonatkozhat szabály α_{i+1} -re és γ-ra az alábbi szerkezetben:

... α_{i+1} , ..., α_i , ..., γ, ..., α_i , ..., α_{i+1} , ... $i \geq 1$

ahol a c-commandolja γ-t.

Például:

(39a) *John_i seems e_i to like Bill*
'John látszik szeretni Billt'

(39b) **John_i seems Bill to like e_i*
'John(t) látszik Bill szeretni

A lokalitás-elv azt akadályozza meg, hogy egy üres csomópontot ne a hozzá legközelebb eső megfelelő szintaktikai kategóriájú mondatrészsel értelmezzünk koreferensen. (39b)-ben az e_i nyom azért nem lehet koreferens *John*-nal, mert közéjük ékelődik egy másik főnévi csoport, a *Bill*. Ez a magyarázata annak is, hogy az alábbi szerkezetben az üres csomópont csak a tárggyal lehet koreferens:

(40) *John believes the dog_i e_i to be hungry*
'John hiszi a kutyát lenni éhes(nek)'

A lokalitás-elv zárja ki a passzivizáció alábbi eseteit is, hiszen a (b) mondatokban az alanyként előrevitt főnévi csoport és nyoma közé másik főnévi csoport ékelődik.

(41a) *Mary_i was given e_i the book.*
'Mary/nek/adatott a könyv'

(41b) **The book_j was given Mary e_j*

(42a) *John_i was considered e_i the president*
'John tekintetett elnök(nek)'

(42b) **The president_j was considered John e_j*

Valószínűleg a lokalitás-elv érvényesül a következő magyar példákban is; a mondatkezdő főnévi csoport és a mondatvégi névmás koreferens értelmezését a közbeékelődő főnévi csoport akadályozza meg.

(43a) **A lányok_i elküldték Jánost ajándékot venni egymásnak_i.*

(43b) **A lányok_i elküldtek a fiúkat ajándékot venni egymásnak_i.*

(43c) **Mari_i elküldte Jánost ajándékot venni magának_i.*

(43a)-t, amelyben a névmás és a hozzá legközelebb eső főnévi csoport (*Jánost*) koreferenciája lehetetlen, nem is tudjuk egyáltalán értelmezni.

A lokalitás-elv segítségével Koster végre magyarázatot tud adni a *wh*-szók sajátos viselkedésére is. Mint Koster felfedezte, a *wh*-szók és nyomuk kapcsolata független az egyéb szintaktikai kategóriáktól. Egy *wh*-szó és nyoma közé tetszőleges számú [-*wh*] jegyű \bar{N} , \bar{P} , \bar{A} stb. ékelődhet; a lokalitás-elv csak azt tiltja meg, hogy egy [+*wh*] jegyű X^n is közéjük álljon. Pl.

(44) *What_i did you tell me that Mary said that Bill saw e_i?*
'mit mondtál nekem hogy Mary mondott hogy Bill látott?'

(45)b) **What_i did who_j see e_i?*
'mit ki látott?'

(44)-ben a [-wh] jegyű főnévi csoportok (*you, me, Mary, Bill*) nem akadályozzák meg a *what* és az *e* nyom koreferens értelmezését, (45)-ben viszont a [+wh] jegyű *who* nem engedi az *e* nyomnak a *what*-hoz való kapcsolását.

Összegzőképpen: e két könyv nélkülözhetetlen olvasmány mind azoknak, akik a generatív grammatika fejlődésével lépést tartva, a legújabb jelentős eredményekre kíváncsiak, mind pedig azoknak, akik most bekapcsolódva, a generatív elmélet jelenlegi állapotáról szeretnének képet kapni, s a generatív kutatások fő irányáival és módszereivel szeretnének megismerkedni.

É. KISS KATALIN

Irodalom

CHOMSKY, NOAM—HOWARD LASNIK 1977: Filters and Control. *Linguistic Inquiry* 8: 425—504.

JACKENDOFF, RAY 1977: \bar{X} -syntax: a Study of Phrase Structure. *Linguistic Inquiry* Monograph no. 2. M.I.T. Press, Cambridge, Mass.

É. KISS KATALIN 1978: A magyar mondatok egy szintaktikai modellje”, *NyK.* 80: 261—286.

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII.

Az emberi nyelv sokfélesége. DEZSŐ LÁSZLÓ—HAJDÚ PÉTER—TELEGI ZSIGMOND (szerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 334 l.

1. Ha a kötet alcíme után a tartalomjegyzéket is megnézzük, és HAJDÚ PÉTER szerkesztői utószavát is elolvassuk, első közelítésben már képet alkothatunk magunknak a kötet tematikájáról. Megtudjuk belőle, hogy Nyelvtudományi Intézetünk általános nyelvészeti sorozatának ez a kötete a nyelvtipológia, a kontrasztív nyelvészeti vizsgálatok és az areális nyelvészet különféle — részben elvi, részben speciális — kérdéseivel foglalkozik. Hogy mindez rendkívül időszerű, azt nem szükséges bizonygatnunk.

2. Hazánkban az említett stúdiumoknak a múltban nem volt széles bázisuk. Még a kontrasztív vizsgálatok is nehezen törtek utat nálunk maguknak, pedig azon a területen a szovjet példa már az ötvenes években is ösztönző lehetett volna, vagyis abban az időszakban, amikor az areális nyelvészet és a tipológia művelését nem segítette elő sem a történeti-összehasonlító módszerek formálta konzervatív közfelfogás, sem az akkori tudománypolitikai irányítás. Persze a kontrasztív vizsgálatokhoz legalább korszerűbb és kiterjedtebb leíró nyelvészet kellett volna, az pedig nemigen volt. Annál örövendesebb, hogy aránylag rövid idő alatt szépen felfejlődtek nálunk ezek a diszciplínák. A jelen kötet ugyanis azt mutatja, hogy szép számmal vannak már, akik figyelemmel kísérik a tipológia és a többi említett terület nemzetközi szakirodalmát, sőt mi több, alkotó módon foglalkoznak idevágó kérdésekkel.

3. A kötetben természetesen — mint minden hasonló módon összeállt tanulmánygyűjteményben — vannak esetlegességek. Ezt a tanulmányok tematikai tarkasága mutatja leginkább a szóban forgó diszciplínák kérdéskörén belül. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy inkább egyéni érdeklődés és törekvések eredménye mindez, amit itt olvashatunk, mint megtervezett és összefogott kollektív kutatásoké. Annál inkább méltánylandó azonban mind a tárgyalt kérdések mennyisége, mind pedig az a kutatói önállóság, amely a legtöbb esetben egészen meggyőző. Aránylag sok ugyan a kötetben a periferikus téma, de az ismét csak érthető, hiszen kiki elsősorban a maga korábbi kutatói gyakorlatából kiindulva jutott el a tipológiához és a többi ide tartozó területhez. Olyan kutató, aki hosszabb idő óta rendszeresen foglalkozik tipológiával, kevés van nálunk, ezért a kötetben is kevés ilyen szerző található.

4. Mind a tipológia, mind a többi nyelvhasználati forma, illetve módszer lényeges változáson ment át az idők folyamán. Világosabbá vált az egyes érintett stúdiumok tárgya, módszertana, egymáshoz és a többi nyelvészeti stúdiumhoz való viszonya. Erről egy jól áttekinthető és a problémákat, gondokat is jelző tanulmányban számolt be a kötetben

DEZSŐ LÁSZLÓ *Elmélet és törvényszerűségek a tipológiában* címen (29—59). Ez a tanulmány elsősorban azért foglal el központi helyet a kötetben, mert ez itt az egyetlen ilyen, az alapkérdésekkel foglalkozó elméleti és módszertani megalapozású munka, de egyéb érdemei is bőségesen vannak: a tájékozódás biztonsága és a tájékoztatás megbízhatósága, a saját kutatásokkal megalapozott véleményalkotás, amellel a kifejtés egyszerűsége és világossága, a kérdések tárgyalásának gazdaságos volta, amely mindenekelőtt a mellőzhető részletek elhagyásában mutatkozik meg. Dezső meggyőzően fejtegeti, hogy tipológia és általános nyelvtudomány, tipológia és speciális nyelvészet (az egyes nyelvek kutatása) egymással szoros kapcsolatban álló területek. Amint írja: „a tipológia elvi, módszertani kérdéseinek jelentős része az egyes nyelvek vizsgálati aspektusában is fölmerül” (29), nem egyedül a tipológia problémái tehát ezek. Ez nemcsak azt jelenti azonban, hogy a tipológia nem lehet meg az általános nyelvészet és a speciális nyelvészetek nélkül, hanem azt is, hogy az utóbbiakat is teljesebbé, összefüggéseikben rendezettebbé teszi a tipológia, amely éppen ezért nem járulékos eleme korunk nyelvtudományának, hanem szerves része és nélkülözhetetlen területe, amely sajátos szintézisbe hozza a különféle nyelvek vizsgálatában elért eredményeket. A tipológia emellett ösztönzője kell hogy legyen mind a nyelv-elmélet, mind az egyes nyelvek vizsgálatának. A tipológia azonban nem úgy szintetizál, hogy valahogyan rendbe rak empirikus tényeket, hanem megvan hozzá a maga elmélete, amely elvezet „a grammatika, sőt ezen túl a nyelvi egész rendszerét érintő szubsztantív általánosítások halmazához és a részelméletek integrációjához egy általánosabb elmélet keretében” (32). Foglalkozik a szerző a továbbiakban a tipológia módszertanával, a tipológiai kutatások megítélésével, a tipológiai törvényszerűségekkel stb. is. Dezső tanulmánya a kérdésben kevésbé járatos szakembert is jól eligazítja.

5. A tipológia művelésének sajátos, de általános érdekű kérdéseivel foglalkozik VOIGT VILMOS tanulmánya: *A nyelvtipológiai kutatások általános alkalmazásának kérdései* (irodalom, folklór) (213—252). Azt talán eddig is mindenki tudta, hogy a típus fogalma az irodalom és a folklór kutatásában is élő és ható tényező, azt azonban nyilván már kevésbé, milyen gyors fejlődés ment végbe az irodalomtudományi és a folklorisztikai tipológiai vizsgálatokban az elmúlt évek folyamán. Erről nyújt képet a szerző. Az összehasonlító tipológia, amely a szovjet Zsirmunskij értelmezésében történeti-tipológiai módszert jelent, majd az úgynevezett strukturális tipológia nagy lépés volt előre a típusok irodalmi és folklorisztikai értelmezése és felhasználása terén. A hatvanas évektől fogva a szemiotika típus-fogalmáról is beszélhetünk. A kezdetben a nyelvészeti tipológia alkalmazása formájában színe lépő irodalomtudományi és folklorisztikai tipológia a későbbiekben mindinkább önállósult, felismerve saját kutatási területének specifikus tulajdonságait és kialakítva ezekkel adekvát szemléletét és kutatói módszereit.

6. A tipológiai szempontok alkalmazásának tanulságos és meggyőző példája BALÁZS JÁNOS tanulmánya: *Az indouráli nyelvrokonság elmélete tipológiai szempontból* (5—27). Az indoeurópai, illetőleg az uráli nyelvek egyes szintjein elvégzett tipológiai alapú összevetésekkel azt valószínűsíti a szerző, hogy a régóta vitatott rokonság-probléma a két nyelvcsalád között inkább a nyelvi kontaktus, mint egykori genetikai összetartozás alapján magyarázható.

7. Más-más szempontból, de egyaránt tanulságos Fónagy Iván, Füredi Mihály, Hajdú Péter, Herman József, Iványi Tamás, Kiefer Ferenc, Mártonfi Ferenc, Péter Mihály és Szende Tamás tanulmánya is. FÓNAGY IVÁN *Nyelvek a nyelvben* címen (61—105) rendkívül érdekes megfigyelések felhasználásával azt fejtegeti, mennyire nem homogén az egyes nyelvek rendszere, s hogy az mennyire megnehezíti a típusok szerinti osztályozást. Tulajdonképpen minden vonatkozásban igaza van, mégis az a benyomás alakul ki az olvasóban, mintha Fónagy — a problémák és a nehézségek ismeretében — kissé lebecsülné a lehetőségeket. — HAJDÚ PÉTER A szamojéd tagadó segédige mondattanához című tanulmányában (121—131) egy sajátos nyelvi jelenség elemzését végzi el, mégpedig nemcsak precízen és világosan, hanem formailag is olyan módon, hogy nyelvtipológiai összehasonlításra kész eredményt nyújt általa. Kitűnő példája ez annak, hogyan kell a tipológia számára hasznosítható leírást adni egy nyelvi jelenségről. — KIEFER FERENC A középfokú összehasonlítás című kontrasztív módszerű tanulmányával (173—183) azt példázza, hogy a nyelvek összevetése távolról sem csak a nyelvoktatás hasznát szolgálja, hanem valóságfeltáró, tehát elsődlegesen tudományos jelentősége is van. — HERMAN JÓZSEF A Románia születése (jegyzetek az újlatin nyelvrokonság felfedezésének történetéhez) című tanulmánya (133—143) gazdag művelődéstörténeti anyag birtokában elemzi, milyen mélységig juthat el a laikus nyelvtudat a nyelvrokonság tényének érzékelésé-

ben és értelmezésében, s hol van az a pont, ahonnan már csak a tudományos kutatás képes előbbre vinni a megismerés folyamatát. — PÉTER MIHÁLY Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról címen (221—231) aránylag röviden, de igen magvas tartalommal fejtegeti a nyelvtipológia stilisztikai alkalmazásának lehetőségeit. Tanulmánya mind a kitekintés szélessége, mind a megállapítások megbízhatósága felől nézve a kötet erősségeihez tartozik. — Tartalmas, érdekes FÜREDI MIHÁLY, IVÁNYI TAMÁS, MÁRTONFI FERENC és SZENDE TAMÁS tanulmánya is. Mindegyik jól tükrözi a fiatalabb hazai nyelvészemzedék tájékozottságának szélességét, de ami ennél fontosabb is: problémalátását és ítélőképességét is. — A Szemle rovatban BAKOS FERENC, FABRICIUS-KOVÁCS FERENC, FERENCZY GYULA és ZALÁN PÉTER, FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE, HAJDÚ ANNA, HEGEDŰS JÓZSEF, HONTI LÁSZLÓ, KORENCHY ÉVA, MANHERZ KÁROLY, PÁLFY MIKLÓS, SZABICS IMRE, SZABOLCSI ANNA, VÁRADI TAMÁS, VERESS FRUZZSINA recenziói kaptak helyet. Ezek is jól beleilleszkednek a kötet tematikájába, és gazdagítják az ismeretanyagot, amellet bizonyos kritikai elemet is visznek a tárgyalt művek problematikájának ismertetésébe.

8. Befejezésül még annyit, hogy ez a kötet egyben seregszemle is: megmutatja, milyen szélességben vagyunk ma képesek tipológiai témákra orientálni a kutatók idősebb és fiatalabb, szakmailag ilyen vagy olyan indulású csoportjait. Természetesen nem biztos, hogy minden kutató rendszeresen foglalkozik most már tipológiával, aki itt szerepel, és ez természetes is. Másrészt azonban azt is elmondhatjuk, hogy nincs ott minden olyan név a kötet szerzői sorában, akinek viselőjéről tudja a szakmai közvélemény, hogy van érdemleges mondanivalója a tipológia kérdéseiben. S ez együttesen egyáltalán nem kedvezőtlen helyzetre mutat ezen a területen.

JUHÁSZ JÓZSEF

Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): A szövegten a kutatásban és az oktatásban

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 154. sz. Budapest 1979. 148 l.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság működése folyamán mindig törekedett arra, hogy az egész magyar nyelvésztársadalomt valamint a művelt nagyközönséget egyetemesen érdeklő témák megvitatására mozgósítsa, másrészt érzékelve viseltetett a korszerű és az újszerű témák iránt. A fenti kötet egyszerre mindkettőt megvalósítja a Társaság említett törekvései közül. Ezt bizonyítja egyrészt az, hogy a címben jelzett témát vándorgyűlés formájában bocsátotta megvitatásra (1978. április 6—8. között) Kaposvárott, s ezzel módot adott számos nyugat- és dél-dunántúli kutatónak, tanárnak arra, hogy működési területéhez viszonylag közel juthasson nemzetközi színvonalú és témájú vitafórumhoz, akár mint hallgató, akár mint előadó, ill. felszólaló. A vándorgyűlés jelleg biztosítja tehát az ország legtágabb nyilvánosságához való fordulás igényét. De miként állunk a modernség szempontjával? Alig vitatható, hogy a szövegtennek, mint újszerű nézőpontnak vándorgyűlési napirendként való kitézése nagyonis kimeríti ezt az utóbbi igényt.

Am a Társaság említett két pozitív törekvése ellenére aligha lett volna sikeres egy ilyen vándorgyűlés, ha a magyar nyelvésztársadalom nem lett volna megfelelően felkészült e kérdéskör befogadására, vagy ha némi előzménye nem lett volna már Magyarországon az említett diszciplínának. A kötet áttanulmányozása meggyőző bennünket arról, hogy voltak bizonyos előzmények és vannak eredményes, eredeti kutatások, de ugyanakkor a kötet anyaga gyors megértésének nehézsége arról tanúskodik, hogy sok érdeklődőnek, sőt nyelvésznek — SZATHMÁRI ISTVÁN tréfás szóhasználatával élve — nem ritkán csak „preszuppozíciói” vannak a kötet iránt illetően. Hogy e „preszuppozíciókból” — legalább tájékozódási szinten — ismeret, sőt esetleg véleményalkotás, bírálat legyen, a fenti kötet ehhez mindenestre hatékonyan hozzásegít bennünket. Ez a tájékozódás annál is inkább aktuális volt, mivel egyrészt a szomszédos országok közül nem egyben a magyarországinál sokkal fejlettebb a szövegelméleti kutatás, másrészt mivel a külföldön tanuló magyar ösztöndíjasok sok esetben átítatodnak szövegelméleti nézőponttal, felvertéződnék ilyen módszerekkel, és lassan egy bizonyos hasadékk, idegen szót használni szeretők szerint „fissure” keletkezik a „csak” idehaza tanult, és az országhatáron kívül tanult, ill. ösztöndíjat élvezett kutatók között, s így olyan helyzet áll elő, mintha két csoport egymással beszélve két teljesen különböző nyelven szólna egymáshoz, ahol egyik csoport sem ért egy szót sem a másikból. Ezen áldatlan helyzet feloldásáért is elősegíti a Társaság szóban forgó vándorgyűlése, ill. az ennek kötetes formában megjelent anyaga.

Igaz-e az, amit a szövegelmélet „blue true”-i, mint ez igaz ügy kitartó harcossai gyakran hangoztatnak, hogy tudniillik időről időre meglehetősen változott azoknak a nyelvi egységeknek a hosszúsága, terjedelme, amivel egy nyelvész foglalkozott vagy foglalkozni érdemesnek tartott. Hozzáteszik, hogy hosszú időn keresztül a jelentéstan kizárólag a szavak jelentésének vizsgálatával foglalkozott és hogy nem régi az a törekvés, hogy a nyelvész a mondatok jelentését írja le. Ilyen bevezetés után a szövegelmélet hívei maguknak tartják fenn a mondatnál nagyobb nyelvi egységek jelentéstanai elemzésének kezdeményezési érdemét. Állításukban van is igazság. A mondatnál nagyobb egységek felé fordulás igényét a szövegelmélet hívei valóban talán minden iskolánál erőteljesebben hangoztatják, jelenleg, de hogy ők lettek volna az elsők ezen nézőpont felvetését illetőleg, azt BALÁZS JÁNOS A szövegatan alapjai című tanulmányából (9—21) vett gondolatok felhasználásával árnyaltabb megvilágításba helyezhetjük: „voltak... már az ókorban olyan kezdeményezések is — írja Balázs János —, amelyek módot adhattak volna a mondatok közötti összefüggések megragadására... Ilyen lehetőségeket egyfelől az arisztotelési logika csillantott föl a szillogizmusok tanának kimunkálásával, másfelől pedig a görög retorika, bizonyos szövegfajták mondatai között keresve kapcsolatot. De e pis-lálkóló fények kihűnytak, s csak a modern viszonylogika tette lehetővé a szövegatan elméleti megalapozását” (11).

Balázs az imént említett gondolatokkal utal arra a két nagy alapra, melyből a szövegelmélet a múlt eredményeit illetően táplálkozik, nevezetesen a logikára és a retorikára. Én úgy látom, hogy itt a szövegelméletnek két merőben eltérő előzményéről van szó. A logika törvényei ugyanis nem normatív törvények, ezek a törvények érvényesülnek egy cselekvéssorozatban, egy beszédszövegben stb. úgy, hogy mindenki egyformán helyesnek vagy hibásnak tartja alkalmazásukat. Ezt a logikusságot nyomon követhetjük a szövegben is. Nem így áll a helyzet a retorikával. Bármilyen ősi retorikai „szabályokról” beszélünk is, ezek normatív szabályok. Azt, hogy mi a helyes, a szép szerkesztés azt egy társadalom közizlése hinc et nunc szabályozza. A szövegelmélet — amennyiben ezeket a retorikai szabályosságokat egy szövegben felismeri — csak annyit mondhat, hogy ekkor és ekkor ilyen és ilyen szövegszerkesztési elvek érvényesültek, de hogy ez az általános szövegszerkesztési szabály, hogy mindenkor ez volt és ez lesz a helyes szerkesztés, ezt nem mondhatja. A szövegszerkesztési józtlés változására csak egy példa. A múlt században elképzelhetetlen lett volna egy levél ilyenféle záradék nélkül: „*Kérem Méltóságodat, fogadja őszinte tiszteletem és nagyrabecsülésem kifejezését, mellyel vagyok igaz híve*” stb. Ma ez tréfaként hatna, vagy ha valaki komolyan gondolná az ilyen levélzáradékot ez az illetőnél a nyelvérzék zavarára mutatna.

Már ez az általunk nyújtott széttagolás is utal arra, hogy a szövegelmélet szükségképpen többarcú, de a kötet anyagának áttekintése méginkább meggyőz bennünket arról, hogy a szövegelméletnek igen sok megközelítése lehetséges. Ez a többszínűség az előadások tematikájában is tükröződik.

Vannak egyrészt a jelzett kötetben olyan általános érdekű előadások, melyek bizonyos tudománytörténeti keretbe kívánják helyezni a szövegelméletet, sőt ennek bizonyos nézőpontjait, szabályait is átfogóbb, tudománytörténeti nézőpontból szemlélik. Ilyen például Balázs János már említett előadása, és ilyen ADAMIK TAMÁS Az antik retorika szövegnyelvészeti vonatkozásai című tanulmánya (83—92). Adamik utal BERND SPILLNER, WOLFGANG DRESSLER, SIEGFRIED SCHMIDT és PETŐFI S. JÁNOS témához csatlakozó véleményére, majd valójában az ún. Herennius-hoz címzett retorikának mutatja be teljes vázát, felépítését. Elcsodálkozhatunk, hogy az ókori szerző munkája adott témájú szövegeknek — miután az inventio megtörtént — milyen pontosan kimunkált felosztását, felépítését tudta előírni tanítványainak. Az említett retorikai szövegszerkesztés szabályainak ismertetésére természetesen nem gondolhatunk.

Szintén általános érvényűek azok az előadások, amelyek a szövegelmélet mibenlétét, tárgyát, lényegesebb kérdésfelvetéseit s más tudományterületekhez való kapcsolatát a kommunikációelmélet nézőpontja felől közelítik meg. E csoportba elsősorban DEME LÁSZLÓ (57—65) és KÁROLY SÁNDOR (23—32) előadása sorolható. Deme Klemm Antal „kezdetben vala az úgynevezett mondatpótló és a mondat” meghatározásából indul ki. Utal arra, hogy ezt Pais Dezső úgy kérdőjelezte meg, hogy vajon az a bizonyos „mondatpótló” valóban csak pótolta-e a mondatot. Pais szerint ez is mondat volt — mint Deme Pais gondolatát összegezi „kezdetben vala a mondat; először nyilván a tagolatlan (ti. a mondatpótló), majd abból kifejlődve a tagolt”. Mindehhez Deme most — az említett szerzők véleményének időpontját tekintve — évtizedek múltán nyújt elvi kiegészítést, sőt alapvető elvi módosítást. Szerinte az ami „kezdetben volt” az nem mondat volt, hanem szöveg. E bevezető után — sorbafejtés szerűen

— elemzi a szöveg ismérveit, „alaptermészetét” (a szöveg a parole-nyelvészet felől közelelhető meg; alaptermészetéhez tartozik az aktualizáltság, az ad hoc, a hinc et nunc jelleg stb.), majd kifejteként eljut az alábbi meghatározáshoz: „A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártág érzetét is felkeltse” (64). Jól látható, hogy Deme a bühleri beszéd-modell aspektusait értékesítette itt.

KÁROLY SÁNDOR A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben című dolgozatának elején így ír: „Mivel... a kommunikációnak a mondat nem teljes értékű, totális, hanem csak minimális egysége, érthető, hogy előbb-utóbb ráterelődött a figyelem a szövegre is” (23). Így tehát KÁROLY a szöveggel való foglalkozást következménynek, pontosabban a kommunikáció-elmélet kialakulása következményének tartja. További idézeteket is kiemelnek Károly dolgozatából: „A szöveggel való foglalkozásnak valóságos varázsszava a koherencia... A koherenciának mindenki által elismert legfontosabb tényezője a szemantika, a szöveg jelentéstani oldala” (24—25). „Ha... a szöveg mögé tekintünk, a szavaknak, lexémáknak jelentésvizonyait találjuk” (25). Ebből a két utóbbi észrevételből kiderül, hogy Károly a szöveg-elméletet jelentéstani részterületnek tekinti. Nincs lehetőségünk arra, hogy Károlyt igen sok részletfogalmat is megvilágító előadását akár nagy vonásaiban is ismertessük. Úgy gondoljuk azonban, ha a szöveg a kommunikációban nyeri el realizációját, mégpedig a jelentés szintjén, akkor a szöveg fogalmába hovatovább a nem nyelvi jelzők, a beszéd-szöveget kísérő mozdulatok, arcjátékbeli kifejezőmozgások, proxemikai mozzanatok folyamatát is bele kell vennünk, vagy — ha ezt nem tesszük — le kell mondanunk arról, hogy a szöveget a kommunikációs tevékenység egységének tekintsük, és legfeljebb csak a jelzett tevékenység egyik szintje egységének tekinthetjük. Észrevételünk még akkor is fenntartjuk, ha valaki ellenünk azzal érvel, hogy a szóbeli megnyilatkozás az alap, és minden csak járulékos. Sokszor éppen az ellenkezője az igaz, sokszor egyetlen intés, vagy összehúzott szem elegendő másvalaki hosszás érvelésének kétségbe vonásához, sőt gúnyolással történő hatálytalanításához.

Szintén általános gondolatokat említ a szöveggel kapcsolatban Szöveg, nyelv, tartalom című előadásában ANTAL LÁSZLÓ (67—72), s e gondolatok igen szkeptikusak. Talán egész előadásának értelme az, hogy figyelmeztet: ne bízzuk el magunkat! Antal mindjárt előljáróban azzal kezdi, hogy kijelenti: „az agyműködés és nyelvi struktúrák kapcsolatáról nem tudunk semmit”. Majd egy képzeletbeli kísérletet említ — többek között — azt, hogy vajon miként sikerülne megállapítani olyan szövegtani szabályokat, melyek segítségével egy mondataira szétvágott regényt ismét össze lehetne rakni mondatai helyes sorrendjébe. Pesszimistán nyilatkozik a feladat megoldhatóságának távlatairól. Felveti azonban az „előbb” és a „hátrább” fogalmak lényeges szerepét. Egy szöveg — bármennyire is lineáris és mondatainak bármennyire is mindig csak egyike van előtérben — csak akkor szöveg, ha már végére értünk s az egésznek értelmét egyszerre tartjuk tudatunkban. Ez igen helyes, értékes észrevétel és nagyonis rokon az ún. alaklélektan „egész”-fogalmával. Kár, hogy Antal ehhez csatlakozó észrevétele és egyben zárómondata ismét igen pesszimisztikus. Ez az egészként való megjelenés „jelzi igazán azt, hogy a szöveg: struktúra... sokat írhatnánk róla a nem tudás negatív enciklopédiájába”.

Néhány fiatal nyelvész a szövegelmélet egy-egy alkalmazásává a l gazdagítja a kötet anyagát. Így BÁNRÉTI ZOLTÁN Szempont a szövegépítkezésben címmel (77—82) azt az összefüggést illusztrálja, hogy a szöveg témájának a kiválasztása maga is funkció, de „nem szemantikai, hanem pragmatikai funkció”. Példákat sorol fel arra, hogy bizonyos szövegeket miként lehet egy-egy adott témának minősíteni és megnevezni a témát. Mindez azonban — véleményünk szerint — egyelőre csak elméleti konstrukció, konkrétta úgy tehetnénk, ha mondjuk egy könyvtár előcsarnokában, vagy egy vasúti váróteremben elhangzó minden egyes beszédnyilatkozást hangszalagra vennénk, és mindegyiket be tudnánk sorolni egy téma-tipológiába, s egy másvalaki, aki ugyanezt tenné ugyanúgy sorolná be a szóban forgó szövegeket. Ugyanúgy sorolná-e vajon??

ANDOR JÓZSEF A nyelvléírás szövegtanának egyik lehetséges megközelítése címmel (33—45) mintegy vektorokra bontja a szöveget C. J. FILLEMORE esetgrammatikájának kategóriáit alkalmazva. E kategóriákat szerencsésen magyarítja a következő megnevezések formájában: „kezdeményező, érzékelő, eszköz, tárgy, hely, idő”. Nyilvánvaló, hogy amennyiben egy szövegben ezek jelen vannak, egyesek ezek közül explicit, mások implicit formában vannak jelen. Így itt egybefonódik több lényeges szöveg-összetevő. De vajon a szöveget halló személy felismeri-e ezeket az összetevőket. Erre 40 egyetemi hallgatóval végez kísérletet, melynek eredménye az, hogy az idő-kategóriát a megkérdezettek 87,2%-

ban helyesen azonosították, mivel ez az előforduló nyelvtani időformákból könnyen ki-következtethető; az „érezékelő”-t azonban csak 34,2%-ban azonosították helyesen mivel „e kategória a szöveg részeit alkotó mondatok szintaktikai-morfológiai megjelenítésében rendkívül sokrétűen fejezhető ki” (45).

É. KISS KATALIN A mondatátszövődésről tartott előadást (93—104). A transzformációs módszer segítségével állítja össze az alárendelő összetett mondatoknak a „(1) *János nem valószínű, hogy ott lesz*” „(2) *Kiket akarsz, hogy meghívjunk?*” „(3) *Mari holnap mondta, hogy szeretné, ha találkoznánk.*” kategóriákba sorolható, ill. ezzel rokon szerkezeti típusait. 44 szerkezet-típust sorol fel, s ezt a számot még növeli az alkategóriák száma. Előadásában több alkalommal angol mondatokat közöl mintaként. Látható tehát, hogy az angol grammatikai mondat szerkezet-tipológia hatással volt a szerzőre, bár magyar előzményként ZOLNAI GYULÁRA (Mondatátszövődés c. cikkére) utal. A magam részéről például a fent említett (3)-as mondat jelentését legfeljebb pedzem. „*Mari holnap mondta . . .*” Holnap, a jövőben már elmondta? Első pillanatra mindenki így, ebben a képtelen formában fogja fel az adott példamondatot. Tudom, hogy mit kíván példázni. „*Mari, holnap, mondta . . .*”. De ilyen magyar mondatot, pedig már csaknem öt évtizede tudok valamennyire magyarul, még nem hallottam, mégha elvben létezhet is ilyen.

BÓKAY ANTAL A szövegelmélet modelljei és alkalmazási lehetőségük címmel (47—55) szintén arra a fogalomra építi dolgozatát, amit KÁROLY SÁNDOR a szövegelmélet valószínű „varázsszavának” minősít. Ez a fogalom a koherencia, a szerkezeti összetartozás. Úgy ír a felszíni struktúrákról és a mélystruktúráról, mint százszorosan igazolt, megdönthetetlen tényekről. Bírálja azokat a megközelítéseket, amelyek egy szövegen belül csak az egyes elemek koherenciáját adják meg, s nem a globális koherenciát. „Ez utóbbi feladatot a textuális mélystruktúra, a makrostruktúrák végzi” — állítja (49) PETŐFI S. JÁNOS szövegelméletével rokon hangvételű tanulmányában s megállapítja — saját modelljeként —, hogy egy irodalmi mű esetében „Az interpretálás valójában kettős folyamat eredménye lehet. Első feladat a lineárisan adott szöveg szétbontása ún. világalkotókra egészen a további nem bontható világelemekig.” Itt „a mű . . . egysége kap interpretációt . . . Ez a fázis a minimális extenzionálás interpretációt jelenti. . . A következő szint már teljesen mentes a linearitástól, integráló jellegű . . . Ebben a folyamatban hozható létre a kommentált extenzionális interpretáció, adható meg a szöveg világa, esztétikai terminológiával az irodalmi mű világképe”. (54) Dolgozata végén modelljét úgy értékeli a szerző, hogy ezzel nem a Petőfi S. János-féle szövegelméletet folytatta, hanem ezt a „formális szemiotikai teóriát” tartalmi interpretáló modellé alakította.

A számítógépes nyelvészetet egyetlen előadás, BÉKÉSI IMRE A kapcsolás problematikája című előadása (73—76) képviseli. Békési tudatában van azoknak a kételkedéseknek, melyek a számítógépes szövegelemzéssel kapcsolatban az utóbbi évtized végén megerősödtek (ti. a 70-es évek végén). Ennek ellenére sokat tanulhatunk szerinte a számítógép munkamódszeréről, ti. a tekintetben, hogy a számítógép környékénül kérdez, firtatja a mondaton belüli részek, vagy a tagmondatok egymáshoz való kapcsolat-típusát (a kapcsolás típusa, formája, alakja, módja, terjedelme, ereje, szorossága, helyzete, alkapcsolás-, ill. főkapcsolás-jellege stb.). Szerinte ugyanezeket a szempontokat, melyeket a gép a mondaton belüli kapcsolódásokra nézve vet fel, felvethetjük kérdésként az egymás mellett álló mondatok egymáshoz való kapcsolódásának jellemzéséül is, hiszen a mondatokat is — a nem grammatikai szinten, a szövegszinten — „olyan kapcsolások fogják össze, amelyeket a szemantikai-gondolati-logikai stb. szinonimasor bármelyik tagjával minősíthetünk” (74), de amelyek a grammatikai kapcsolódásoknál alkalmazott kapcsolás-jelölések segítségével meglepően jól jellemezhetők. Így a mondaton belüli kapcsolások ismeretanyaga mégsegesen kamatoztatható a szövegben meglévő kapcsolódási viszonyok kifejtésére. S bőségesen észrevétel. A jelzett lehetőség egyben amellelt tanúskodik, hogy a „nem grammatikai és a grammatikai kapcsolás . . . nem különül el élesen” (74).

Immár csak egyetlen csoport maradt hátra azok közül a csoportok közül, melyekbe a szóban forgó vándorgyűlés előadásai széttagolhatók, az oktatási vonatkozású előadások együttese. Itt hat előadó tanulmányára hivatkozhatunk. Mind-egyik a maga témakörét értékes észrevételekkel, mérési eredményekkel gazdagította. Ők nem pusztán az elmélettel viaskodtak, hanem azzal, ami az elmélet próbája, a gyakorlattal is. A témakört illetően BENCÉDY JÓZSEF Szövegtan és tanárképzés (105—112), SZENDE ALADÁR Anyanyelvi oktatás és szövegtan (113—117), JOBBÁGYNÉ ANDRÁS KATALIN A szövegtan helye a középiskolai anyanyelvi képzésben (119—123), SZIRMAY ENDRE A szövegtan jelentősége a tanítóképzésben (125—129), ZOLNAI JÓZSEF Kisiskolás korúak szóbeli szövegalkotására nevelésének szövegtani vonatkozásai (131—136) és

B(ÉKÉSINÉ) FEJES KATALIN A szövegalkotási készség mérése (137—140) címmel tartott előadást.

Talán nem hivalkodás, ha azt állítom, hogy már igen sok nyelvtudományi mű ismertetését végeztem el és mindenkor törekedtem arra — főleg a nehezen elérhető külföldi munkák esetében —, hogy lehetőleg a kötet tartalmáról minél részletesebben értesítssem az olvasót, s ezzel lehetővé tegyem számára, hogy egy adott cikkgyűjteményből, előzetes tájékoztatásom segítségével, nyomban ki tudja emelni az őt érdeklő tanulmányokat, vagy egy könyvből az őt érdeklő fejezeteket. Ilyen mélységű ismertetésre az oktatási, a szövegtan gyakorlati alkalmazását bemutató előadásokkal kapcsolatban sajnos nem vállalkozhattam, így a kötet e részének alaposabb áttanulmányozásától olvasóinkat sajnos nem mentesíthettem. Megjegyzem azonban, hogy a jelzett gyakorlati előadások, jóllehet igen magas színvonalúak, tartalmukban könnyebben áttekinthetők, mint a részletesebben ismertetett elméletiek.

A kötetet, amelyet VÁRKÖNYI IMRE köszöntője és BENKŐ LORÁND Elnöki megnyitója vezetett be, SZATHMÁRI ISTVÁN zárszava és a vándorgyűlésről készült fényképek anyaga teszi teljessé. A zárszóból csak egy mozzanatot emelek ki: „Nem könnyű kérdés, hogy meddig szöveg a szöveg” — olvassuk ebben. De vajon szöveg-e a megszakadt szöveg, s miért szakad meg sok megkezdett szöveg s mi ennek szociálpszichológiája — ez is fontos kérdés lehetne illetve lehetett volna.

BÜKY BÉLA

P. Г. Пиотровский: Текст, машина, человек

Издательство Наука, Ленинград 1975. 328 1.

Napjainkban, a tudományos-műszaki forradalom korában a tudomány és a technika számára legfontosabb feladat az információ automatikus feldolgozása. Ez a kérdés szorosan összefügg az elektronikus számítógépek felhasználásával. A számítógépek alkalmazásával teljesen új kommunikációs rendszer jött létre: ez az „ember—gép—ember” rendszer.¹ Tehát a nyelvi kommunikáció területén folyó kutatásoknak ki kell terjedniük e rendszer tanulmányozására is. Tanulmányozni kellene azt a kérdést is, hogy milyenek „új partnerünk” (a gép) kibernetikai és technikai lehetőségei az emberhez képest. Felmerül a kérdés ezzel kapcsolatban, hogy mi a nyelv számítógépen belüli viselkedésének lényege. Változik-e benne a nyelv, és ha igen, hogyan változik; valamint, hol van a határa a formalizációnak a természetes nyelv leírásánál? A számítástechnikának szüksége van a nyelv objektív és egzakt elméletére, hogy modellálni tudja a nyelvi jeleket, rendszereket és a funkciókat. Ezek a kérdések, mint ismeretes, az ún. „mérnöki nyelvészet”² (инженерная лингвистика) feladatkörébe tartoznak.

Az ismertetendő könyv részletesen foglalkozik a „mérnöki nyelvészet” számos kérdésével, ezért ismertetését érdekesnek és fontosnak találtuk. Annál is inkább, mivel a „mérnöki nyelvészet”, érzésünk szerint, még nagyon kezdeti állapotban van Magyarországon.

A könyv szerzője kiváló szovjet információelméleti szakember, aki gazdag tudományos munkássága révén széles körű nemzetközi elismerésnek örvend.

A könyv három részből áll: 1. A szöveg feldolgozása az ember és a gép esetében. 2. Szövegnyelvészet. 3. A tudományos-műszaki információ automatizált rendszerének nyelvészeti megalapozása. Minden rész több fejezetre oszlik. Tekintsük át röviden a könyv tartalmát.

Az első részben a szerző azokat a kérdéseket vizsgálja, amelyek a nyelvi szövegek emberi és gépi feldolgozásával kapcsolatosak. Leírja a nyelvi kommunikáció modelljét, és részletesen tárgyalja a jel természetét. Ezután megkülönbözteti az információ különböző típusait: 1. pragmatikai, 2. szemantikai, 3. szigmatikai, 4. szintaktikai, és 5. affektív információt. Az említett kérdések után Piotrovskij részletesen foglalkozik azokkal az

¹ P. Г. Пиотровский, Экстралингвистические и внутриязыковые вопросы при переработке текста в системе «человек—машина—человек». Вопросы социальной лингвистики. Наука, 1969. 40—65.

² Tudomásunk szerint a magyar nyelvben még nincs kialakított pontos megnevezése ennek a nyelvészeti ágazatnak.

információs folyamatokkal, amelyek az emberi agyban és a gépben zajlanak le, kimutatva az elektronikus számítógép technikai lehetőségeit a szöveg feldolgozásával kapcsolatban. Az információfeldolgozás szempontjából a szerző leírja az emberi idegrendszer működését is és ismerteti annak feltételezett funkcionálási modelljét. A szerző, a természetes nyelvi szövegek számítógép segítségével történő feldolgozását elemezve rámutat azokra a különbségekre is, amelyek a gép és az emberi agy között fennállnak az információs folyamatban. Ezzel összefüggésben tárgyalja a szöveg percepciójának szintjeit is és megkülönbözteti a grammatikai és a szótári szintet. A grammatikai szinten csak a mondat grammatikai sémájának a percipiálása megy végbe, a szótári szinten viszont csak a szóalakok lexikai jelentésének a befogadása történik.

Az első rész második fejezetében még néhány kérdés megvitatására került sor, ezek: 1. a mesterséges intelligencia, 2. a nyelvi jel egyéni és társadalmi aspektusa, 3. a nyelvészeti „ideális” automata és paradoxonai, 4. a szöveg globális felismerése az elektronikus számítógép segítségével és a nyelvelmélet. A harmadik fejezetben a szerző részletesen foglalkozik az „ember—gép—ember” kommunikációs rendszerrel. Ebben a rendszerben a következő momentumokat találjuk meg: 1. a szöveg generálása, 2. bevitele a számítógépbe, 3. gépi szemiozis, melynek következtében a szöveg felismerése és formalizációja megy végbe, 4. a felismert szöveg átalakítása a számítógépen belül, és a természetes nyelv segítségével a gépi adatok kiadása, 5. a gépi adatok vevő általi olvasása, 6. a gépi közlés szemiozisa, 7. a vevő reakciója a kapott közlésre. Ezzel kapcsolatban a szerző rámutat azokra a különbségekre is, amelyek a természetes nyelv és a gépi nyelv között fennállnak. Véleménye szerint, a természetes nyelv rendszerében 3 funkció található meg: 1. a nominatív, 2. a predikatív, és 3. a pragmatikai. A matematikai struktúrákban viszont csak a predikatív funkció realizálódik. Ezt a különbséget világosan ki lehet mutatni a nyelvészeti szimbólumok és a mesterséges gépi jelek figyelembe vételével: a szimbólum 4 komponensből áll (név, denotatum, designatum, konnotatum), a mesterséges nyelvekben viszont ez a 4 komponensből összetevődő egység két tagúvá válik (név—designatum). Ami a szövegnyelvészet technológiai oldalát illeti, Piotrovskij a következő fázisokat említi: 1. a nyelvi anyag elsődleges feldolgozása a gépi vagy kézi procedura segítségével; 2. a szöveg elemzések, valamint az algoritmus meghatározásánál a nyelvészeti hipotézisek ellenőrzése és az eredmények statisztikai értékelése megy végbe; 3. a gyakorlati és tiszta népgazdasági haszon mellett, a gépi kísérletnél ellenőrizni lehet azon nyelvészeti jellegű következtetéseknek az egzaktágát és korrektségét is, amelyek a szöveg automatikus feldolgozási rendszerének alapját képezik.

A könyv második részében (58—215) a következő kérdések szerepelnek: 1. a szöveg statisztikai modellálása, 2. információs mérések a szövegben, 3. a szöveg információs jellemzői, 4. az értelmi információ mérése, 5. halmazelmélet és alkalmazása a nyelv leírásánál.

A munka első részéből az következik, hogy a szöveg generálása sok olyan változó együttes hatásának az eredménye, amelyek a nyelv rendszerével, normájával, stb. kapcsolatosak. Ezeknek a változónak a kiderítése és formális leírása a nyelv gépi leírásánál gyakorlatilag lehetetlen. Egy ilyen algoritmus kidolgozása nagyon sok időt vesz igénybe, és a gépi program nagyon bonyolult, nem hatékony. Ebből az következik, hogy az „ember—gép” kommunikációs rendszer megvalósítása csak olyan módon történhet, hogy a gép memóriájába bizonyos — a természetes nyelv rövidített leírását tartalmazó — modellt viszünk be. Ennek a modellnek a szövegképzés szempontjából legfontosabb elemeket kell tartalmaznia. Ahogy Piotrovskij írja, a fő feladat abban rejlik, hogy olyan eljárást kell kidolgozni, amelynek segítségével a nyelv és a beszéd több szintű különféleségéből ki lehet jelölni azokat az elemeket és relációkat, amelyek a szöveg hatékony gépi feldolgozását biztosítják (580 l.). A nyelv bonyolultságából adódó akadályokat a „mérnöki nyelvészeten” általában a valószínűségszámítás és a statisztikaelmélet figyelembevételével próbálják megoldani. A szerző véleménye szerint, ily módon lehet kiválasztani a tanulmányozandó objektum alapvető és releváns jellemzőit. Az ilyen eljárásnál több valószínűségi-statisztikai, ill. információs modellt vesznek figyelembe.

A valószínűségi-statisztikai modellálásnak az alapelve alapján rejlik, hogy a szöveget véletlen folyamatnak, a szöveg elemeit (betűket, betűkapcsolatokat, morfémiákat, szófordulatokat, szókapcsolatokat, grammatikai sémákat) pedig véletlen jelenségnek tekintik. Mint ismeretes, ennek a leegyszerűbb modellje a gyakorisági szótár. Az ezzel kapcsolatos kérdéseket a szerző nagyon részletesen tárgyalja a 4. fejezetben (58—120). Többek között a következő problémák kerültek megvitatásra: a gép segítségével alkotott gyakorisági szótár, a lexika kiválogatása a gyakorisági szótárból, a szöveg statisztikai modellje a szókapcsolatok szintjén, az állandó szókapcsolatok algoritmikus kiválogatása, a grammatikai statisztika, a valószínűségszámítás és az információ paradoxonjai,

a szöveg valószínűségi modelljei, a Zipf—Mandelbrot-féle törvény stb. Ebben a fejezetben sok ábra, séma, gépi kivonat, ill. adat szerepel, amelyek segítik a szerző mondani-valójának jobb megértését.

A továbbiakban Piotrovskij azokkal a kérdésekkel foglalkozik, amelyek az információfogalommal, ill. a szöveg információs paramétereivel függenek össze. (5., 6., 7. fejezet). Az 5. fejezetben általános kérdések szerepelnek, amelyek az információ kiszámításával kapcsolatosak (a szintaktikai információ mennyisége, a Kolmogorov-féle módszer stb.). A szöveg információs jellemzőiről a 6. fejezet számol be. A szerző ebben a következő kérdéseket vitatja meg: a közlés értelmezett információja és annak a szintaktikai-információs értékelése; információ, redundancia és a kontextusi függőség az indoeurópai és a török nyelvekben; a szöveg általános információs sémája; a szöveg elemeinek lexikai és grammatikai összefüggése; a szó információs sémája; a szó kontextusi kapcsolatainak információs értékelése; a morfológia információs értékelése. A szóbanforgó információs mérések nagyon fontosak a mérnöki nyelvészet számára, de meg kell jegyezni, hogy ezek az értékelések az információnak csak a mennyiségi oldalát érintik, tehát pl. a szemiotika, a szövegnyelvészet vagy az alkalmazott nyelvészet számára nem elégségesek. A szintaktikai információ mérésén kívül szükség van a szemantikai, szigmatikai és a pragmatikai információ mérésére is. Ez a probléma a 7. fejezet témáját képezi. A szerző beszámol azokról a kutatásokról és eredményekről, amelyeket eddig az információelmélettel foglalkozó különféle kutatók (főként szovjet kutatók) elértek. Ilymódon világos képet kapunk az egész problémakomplexumról: a zárt nyelv által generált szöveg szemantikai információjának a méréséről; a zárt nyelv által generált szöveg pragmatikai információjának a méréséről; a szemantikai, szigmatikai és a pragmatikai információ méréséről a természetes nyelvi szövegben (191—207). A második rész utolsó fejezete a kvantitatív és az algebrai nyelvészet egyes kérdéseit vizsgálja, különös tekintettel az ún. „nem szigorúan rendezett halmazokra”. A szerző itt főként a ZADEH, BELLMANN, DE LUCA, S. TERMINI, SANTOS stb. munkáira támaszkodik.

A könyv utolsó részét a szerző a következő kérdéseknek szenteli: a szöveg jelentésének és alkotási egységeinek automatikus felismerése, a jelentés felismerése thesaurus segítségével, gépi fordítás. A szöveg gépi feldolgozásánál, természetesen, a főhangsúly a nyelvi egységek jelentésének a felismerésén van. Itt az olyan nyelvi egységekről van szó mint a morfémák, szókapcsolatok, mondatok és maga a szöveg. Az erről szóló 9. fejezetben Piotrovskij megismerteti az olvasót többek között a felismerés elméletével, és az ezzel a problémakörrel összefüggő kérdésekkel, amelyek a gépi felismeréssel kapcsolatosak (215—248). Az utolsó fejezet a gépi fordításról szól (269—293). Ebben a fejezetben a szerző bemutatja azokat a kérdéseket, amelyek a szövegnyelvészettel és a gépi fordítással szoros kapcsolatban vannak. A továbbiakban szó esik három fajta fordításról: a lexikai, a szemantikai és a grammatikai fordításról. A probléma bemutatását sok eredeti gondolat és javaslat kíséri.

R. G. Piotrovskij könyvét kétféle szempontból lehet értékelni: 1. tiszta nyelvészeti és 2. „mérnöki nyelvészeti” szempontból. Ami az első szempontot illeti, meg kell mondanunk, hogy a könyvben bemutatott statisztikai-disztributív és információelméleti módszerek segítik a nyelv természetének a leírását, modellálását. Meg kell jegyezni viszont, hogy az ily módon kapott paraméterek, amelyek főként a lexikális egységek jelentésének a mérését szolgálják, tiszta mennyiségi értékelések és nem elégségesek ahhoz, hogy segítségükkel adekvát módon írjuk le a természetes nyelv rendszerét. Ezt maga a szerző is felismerte és annak a gondolatnak adott hangot, hogy a valószínűségszámítási-információs módszertant össze kell kapcsolni a „nem mennyiségi” leírásokkal, főként azokkal a módszerekkel, amelyeket a nem szigorúan rendezett halmazelmélet, valamint az algoritmus- és a szövegfelismerés elmélete javasol. Piotrovskij véleménye szerint ezek az elméletek csak az utóbbi időben kezdtek körvonalazódni. A szövegnyelvészetben tehát különféle nyelvészeti és matematikai eljárásoknak kell helyt adnunk. Csak ily módon lehet egy hatékony, egységes formalizálási rendszert kidolgozni. Ezzel a gondolattal egyetértünk, annál is inkább, mivel a szerző az egész könyvben meggyőzően bizonyítja gondolatainak a helyességét, bemutatva egyes módszerek leírási lehetőségeit és hasznát. Mindezt természetesen a „mérnöki nyelvészet” szemszögéből teszi.

Ami a másik szempontot illeti, elmondhatjuk, hogy a szerző nagyon világosan mutatja be a „mérnöki nyelvészet” alapvető kérdéseit és technológiáját (főként a könyv harmadik részében). Messzemenőleg egyetértünk a szerzővel abban, hogy a „mérnöki nyelvészet” pátosza nem abban rejlik, hogy posztuláljuk a „következő egyedül” helyes nyelvészeti koncepciót, hanem abban, hogy egy több ésszerű elképzelésből álló elméleti koncepciót dolgozzunk ki, amely biztosítja a szövegképzési folyamatok elektronikus számítógép segítségével történő hatékony modellálását.

Röviden értékelve R. G. Piotrovskij könyvét a következőket mondhatjuk:

1. A könyv a „mérnöki nyelvészet” alapvető kérdéseinek kiváló bemutatása. A szerző nemcsak jó nyelvész, hanem matematikus is. Véleményünk szerint ez az első ilyen teljességre törekedő összefoglaló a „mérnöki nyelvészet” területéről.

2. A könyv elsősorban informatikával, programozással és matematikai nyelvészettel foglalkozó szakembereknek szól, de véleményünk szerint nagyon hasznos olvasmány az általános nyelvészek számára is, mivel bemutatja a nyelvelméletek igénybe vételének a lehetőségeit fontos gyakorlati célok elérésében, felhasználva az elektronikus számítógépeket.

3. Piotrovskij könyvét tankönyvnek is lehet tekinteni a matematikai és a strukturális nyelvészeti stúdiumok hallgatói részére.

4. A könyvet nagyon gondosan válogatott szakirodalmi jegyzék zárja, amely növeli a munka értékét.

5. A fentieket összefoglalva, a könyvben tárgyalt kérdések aktualitására és fontosságára való tekintettel az a meggyőződésünk, hogy hasznos lenne a munka magyar nyelvre történő lefordítása. Ez elősegítené azt, hogy a magyar nyelvészek és a matematikusok az „ember—gép—ember” kommunikációs rendszer kutatásában elért eredményekkel jobban megismerkedjenek, ami végső soron egy célt szolgál: a napjainkban oly fontos tudományos-műszaki információk gépi feldolgozásával kapcsolatos problémák hatékony megoldását.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

W. Klein—N. Dittmar: Developing grammars The acquisition of German syntax by foreign workers

Language and Communication. Vol. 1. Springer Verlag, Berlin—Heidelberg—New York
1979. X + 222 l.

A könyv bevallott célja, hogy az élő nyelvek egyik fontos sajátosságával, a változathatósággal foglalkozzék. Minden élő nyelv tulajdonságai közé tartozik a homályosság, kétértelműség és változathatóság is. A modern nyelvtudomány eddig nem fektetett kellő súlyt ezeknek a nyelvi strukturális ingadozásoknak a vizsgálatára. Ennek pótlásaként foglalkoznak a szerzők kellő elméleti megalapozás és kísérleti vizsgálatok után elsősorban gyakorlati következtetések levonásával.

A bemutatásra a német grammatikai anyag szolgál, amelyet valószínűségi súlyozási módszerekkel alakítanak tovább. A formális nyelvtannak ezt az „elrontott” sokmegoldású változatát nevezik a szerzők „választék-nyelvtannak” (variety grammar), ha ugyan a fordítás sikeresnek tekinthető.

A gyakorlati részben a szerzők törekvése arra irányul, hogy módszerüket olyan folyamatra alkalmazzák, amikor a második nyelv elsajátítása mindennapi munkaérkezés kapcsán folyik. Erre bő lehetőség áll rendelkezésükre a Német Szövetségi Köztársaságban dolgozó vendégmunkások megfigyelésével. Valóban rendkívül érdekes, a gondolkodás és a nyelvi kategorizálás folyamataiba világít be egy ilyen „fejlődő grammatika” különböző állapotainak megfigyelése.

A tudományos fölmérés az ún. „Pidgin—Deutsch heidelbergi kutatási terv” keretében valósult meg. A munka 1974 óta folyik, s azóta több egyetem és alapítvány is bekapcsolódott a kísérletekbe. Elvi következtetések levonásáról még aligha lehet szó, de a könyv adatai és táblázatai rengeteg tapasztalatot ölelnek föl és igen sok részletkérdést tisztáznak.

Nemcsak elméleti érdekessége kedvéért, hanem nyelvtanulási szempontból fontos és értékes eredményei miatt is érdemes a könyvet forgatni.

TARNÓCZY TAMÁS

P. Kümmel: Formalization of Natural Languages

Communication and Cybernetics 15. Springer Verlag, Berlin—Heidelberg—New York
1979. X + 223 l.

A természetes nyelvi kapcsolattartás számítógépi utánzásához szükség van valamilyen agyműködéshez hasonló hibrid memóriák szerkesztésére. Ezekkel lehet kutatni a válaszkérés kapcsolt módszereinek helyességét. Ez a fajta vizsgálati tevékenység vezetett el a hagyományos emberi közlések redundanciáinak feltárásához.

A kutatás két úton jár. A tiszta matematikai és számítógépes szemlélet csak a jelek logikai tartalmát veszi figyelembe, tehát erősen a jelfölismerésre irányítja az érdeklődést. Így jutunk el például a formális nyelvek megszerkesztéséhez. A nyelvészek jelentős része is ebben az irányban folytatja vizsgálódásait.

A másik irányzat abból indul ki, hogy az agyműködés és az agyi értékelés a redundanciák fölhasználásán alapszik, míg a számítógép a pontos információkat jobban érti. Ebben a kutatási irányban nem a jelek megismerési mechanizmusát kívánják egyeztetni, hanem magát a morfológiai szerkezetet (és elemeit) kívánják úgy összeválogatni, hogy az a gépi fölismerés számára egyértelmű legyen. Ezáltal nem teljesen mindegy, hogy mi a jelrendszer. A kutatóknak ez a csoportja azt vallja, hogy a jelfölismerés mechanizmusa teljesen más, mint a beszéd fölismerésé.

Az előtünk fekvő könyv bizonyos értelemben összeolvasztja a kétféle irányzatot, amennyiben nyelvként értékeli a gesztust, írást és beszédet. Viszont úgy különbözteti meg a természetes nyelvet a mesterséges nyelvtől, hogy a latin, görög és eszperantó egyaránt a mesterséges nyelvek közé kerül. A könyvben kifejlesztett szétválasztás tehát a fenti szétválasztással szemben más szempont szerinti. Ezért például számítógépi feladat szempontjából kevert. Inkább azt kell hinnünk, hogy a szerző nem ismeri el a különbséget a jelfölismerés és a beszéd fölismerés között, ezért abban a hiszemben él, hogy a beszédet is határozott, elkülöníthető és mindig azonos jelek sorozatának lehet tekinteni. Ezt azonban a kísérleti területen járatos kutatók nem fogadják el.

Összefoglalva: bár logikai szempontból értékes és előremutató elemzést kapunk a műből, az eredmények csak a jelrendszerek (tehát például leírt szöveg) számítógépes fölismerésében hasznosíthatók, a beszéd számítógépes megértésében nem.

A leglényegesebb alapismeret a könyv áttanulmányozásához, hogy mit ért a szerző „formalization” vagy „formalizing” kifejezéseken. Nos ezt nagyjából a következőképpen határozza meg: a dolgok formai rendszerezése, dimenzióinak azonosítása abból a célból, hogy a világos és összehasonlítható, esetleg számítógépi úton tovább alakítható valmást alkossanak. A feldolgozás négy fokozata: az elemzés, a számbavétel, az optimalálás, végül az összetétel. Az optimalálás részben kurtítás a redundanciák csökkentésére, részben igterjesztés a félreérthetőségek tisztázására. A könyvben a fő példák a gesztusok, piktohráf jelek és a kínai karakterek.

Nyelvi szerkezetekkel foglalkozó elméleti kutatóinknak ajánljuk áttanulmányozását.

TARNÓCZY TAMÁS

Telegdi Zsigmond—Dezso László (szerk.): Modern Linguistics and Language Teaching

Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 439 l.

Modern nyelvészet és nyelvtanítás címmel tartott nemzetközi konferenciát Budapesten a FIPLV (Fédération Internationale des Professeurs de Langues Vivantes) a magyar Tudományos Ismeretterjesztő Társaság (TIT) rendezésében 1971. április 1—5. között. A konferencia anyaga 1975-ben a következő FIPLV konferencia évében látott napvilágot.

A konferencia délelőttjein plenáris ülésen hangzottak el a hosszabb lélegzetű, általános érdeklődésre számot tartó előadások és hozzászólások. Ezeket délután szekcióülések követték, amelyeknek előadásai rövidített formában jelentek meg. A munkát két kerekasztal értekezlet egészítette ki, amelyek anyagát a kötet nem tartalmazza.

A szűkre szabott keretek nem teszik lehetővé, hogy minden előadásról említés történjék.

A konferencia fő nyelve az angol volt, bár néhányan oroszul, franciául, illetve németül tartották előadásukat a plenáris üléseken is.

A konferencia előadásai legnagyobb részben az oktatás gyakorlati kérdéseivel, különböző módszerek és nyelvészeti modellek alkalmazásával, illetve az alkalmazás lehetőségével foglalkozott. Konkrét nyelvészeti kérdésekről kevés szó esett.

A konferencia megnyitását követő első plenáris ülés az általános nyelvészet és alkalmazott nyelvészet kapcsolatát tárgyalta (General Linguistics and Applied Linguistics). GERHART NICKEL (Stuttgart) nyitó előadásában hangsúlyozta, hogy nem szabad elválasztani a modern nyelvészetet és a nyelvoktatást. A nyelvtanárnak meg kell adni a lehetőséget arra, hogy megválassza a módszert. Nickel különböző modelleket (strukturálista, taxonomikus, transzformációs) ismertetve hangsúlyozta, hogy a nyelvten különböző nyelvészeti elképzeléseket követhet, de a nyelvoktatás csak egy elven alapulhat, és nem biztos, hogy a legmodernebb nyelvészeti modell a legalkalmasabb arra, hogy a gyakorlatban is alkalmazásra kerüljön. Szerinte a transzformációs nyelvészetnek még csak egyes részterületei kidolgozottak és főleg a forrásnyelvet elemzi. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a nyelvészetten kívüli tényezők is nagy hatást gyakorolnak a nyelvoktatásra. Kiemelte, hogy az alkalmazott kontrasztív nyelvészet eltérően az elméleti kontrasztív nyelvésztől, amely nyelvi univerzálékát elemez, szisztematikusan összehasonlítja a vizsgált nyelvek hasonlóságait és különbségeit és a nyelvoktató tanároknak ismerniük kell a bázisnyelvet és ehhez kell adaptálniuk az idegennyelvi anyagot.

CHARLES BOUTON (Párizs) Nickeltől eltérően hozzászólásában (La part de l'humain dans les préoccupations actuelles de la linguistique appliquée a l'enseignement des langues étrangères) arról beszélt, hogy a generatív nyelvészet hasznos kompetencia és performancia modelleket nyújt a nyelvtenárnak. Az előadó szerint az idegennyelv elsajátítása erősen eltér az anyanyelv megtanulásától, de azon alapszik és ezáltal újraoktatást alkalmazunk, amelyben a kontrasztivitás nagy segítséget nyújt.

SZÉPE GYÖRGY (Budapest) alkalmazott nyelvészet és idegennyelv tanulás (Applied Linguistics and Learning a Foreign Language) című hozzászólásában az alkalmazott nyelvészet három koncepcióját ismertette, amely közül az egyik az idegennyelvoktatás. Az alkalmazott nyelvészetet szélesíti a pszicholingvisztika és szociolingvisztika, amelyek valamennyien a nyelvoktatás komplex problémáját világítják meg.

V. JARCEVA (Moszkva) Kontrasztív nyelvészet a nyelvészetben és az idegennyelvoktatásban című hozzászólásában (Сопоставительно-типологическое исследование синтаксиса и его роль в изучении языков) hangsúlyozta, hogy a nyelv szisztematikusan egység és a rendszer egy elemét csak ugyanazon rendszer más összetevőinek relációjában lehet meghatározni. A kontrasztív elemzést elméletileg közelítette meg, hangsúlyozva, hogy a nyelvi univerzálék adják a kiinduló pontot a nyelvek összehasonlításához, és a tanárnak magának kell elhatározni és kiválasztani, hogy mely nyelvészeti eredményeket tudja a tanítási gyakorlatban felhasználni.

A második plenáris ülésnek fő témáját a tananyagelmélet és modern oktatási módszerek alkották (Teaching-Material Theory and Up-to-date Teaching Methods). FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE (Budapest) az ülés fő témájával azonos című előadásában a tananyagok érdekes felosztását adta. Szerinte az oktatás elméletben a nyelvi rendszer lineáris variánsa és a mondatot tekinti kiinduló pontnak kizárólag az általános nyelvészet vonatkozásában. Ezzel szemben a gyakorlati tananyagok, amelyek a nyelvi rendszer szűkített transzformációját adják, a pszichológia és a pszicholingvisztika szempontjait is figyelembe veszik. Különböző nyelvtani modellek alkalmazhatók, amelyek strukturálisan vagy generatív-transzformáció útján közelíthetők meg. Az előadó a strukturális-operációs modellt (S-O) ismertette részletesebben több nyelven illusztrálva annak alkalmazását. Szerinte az S-O modell alkalmas bármely nyelvi formális nyelvtenának megszerkesztésére és azok kontrasztív vizsgálatára is.

HEGEDŰS JÓZSEF (Budapest) On Some Theoretical and Practical Questions of Adult Foreign-Language Teaching in Hungary című előadásának első részében az oktatásban alkalmazható kontrasztivitásról alkotott saját elképzelését tárta elénk. Beszámolójának második részét a TIT-ben tartott intenzív nyelvtenfolyamok rendkívül általános ismertetése alkotta.

WILLIAM NEMSER (Washington D. C.) a kontrasztív nyelvészet problémái és kilátásai (Problems and Prospects in Contrastive Linguistics) címmel tartotta hozzászólását. Az első rész a kontrasztív nyelvészet problémáira és fogyatékoságaira hívja fel a figyelmet, mint például a logikai ellentmondásokra. Hangsúlyozza, hogy a különböző alkalmazott modellek különböző magyarázatokat és előrejelzéseket (predikációkat) eredményeznek. Ugyiszintén szól arról, hogy bizonyos nyelvten tanulási problémákra eddig egyetlen

len alkalmazott elmélet sem tudott kielégítő magyarázatot nyújtani. Az előadó a felvett különböző problémákat román—angol és magyar—angol példákkal illusztrálta, a második részben pedig a további kutatási lehetőségeket elemezte. Részletesen ismertette a „megközelítő rendszerek” (approximative system, intermediate system, interlanguage) jelenlétét és fontosságát a nyelvelsajátítás folyamatában. Hangsúlyozta, hogy ezek a rendszerek átmenetiek és szerkezetileg függetlenek az alap és célnyelvtől; vizsgálatuk azonban nem könnyű. Végezetül különböző kutatóprogramok ismertetésén keresztül Nemsér felhívta a figyelmet a hibaelemzésre, amelyben meg kell különböztetni a kontrasztív (a bázis és célnyelv közötti eltérésekből adódó) hibákat a transzfer (a nyelvtől függetlenül fellépő) hibáktól. Arra is rámutatott, hogyan lehet ezeket az eredményeket a nyelvoktatás folyamatában alkalmazni.

A harmadik plenáris ülés A nyelvoktatás és nyelvtanulás folyamata, módszertana és pszichológiája címet viselte. (The Process, Methodology and Psychology of Language Teaching and Language Learning) PAPP FERENC (Debrecen) rövid előadást a tanítás folyamatának néhány kérdéséről és az időtényezőkről tartotta. (Some Questions on the Process of Teaching and Time Factors) Az előadó elmondta, hogy a második nyelv elsajátítására legalkalmasabb a gyermek számára az iskoláskor előtti szakasz, amikor különösebb nehézségek nélkül gyorsan mehet végbe a folyamat. Ezzel szembe állította a felnőttoktatást, ahol a leghasznosabbnak az intenzív nyelvtanfolyamokat tartotta, mert ezzel ki lehet használni a tanulás elején ható lelkesedés tényezőjét. Végül a különböző nyelvi képességeket (beszéd, hallás, fordítás, fogalmazás) elemezte, kiemelve az idegennyelven való gondolkodás fontosságát.

Hozzászólásában G. NICKEL (Stuttgart) a nehézségek hierarchiájában fellépő változatokkal foglalkozott (Variables in a Hierarchy of Difficulty), megmutatva a különböző nehézségeket okozó paramétereket, mint az egyéni és nemzeti nehézségek, kronológiai tényezők.

HOFFMAN LÁSZLÓ (Budapest) hozzászólásában az audiovizuális módszer alkalmazását ismertette a felnőttoktatásban.

Az utolsó plenáris ülésen az egyes nyelvek oktatási problémáiról hangzottak el előadások (Teaching Problems of Individual Languages). RENZO TRONE (Róma) főelőadását, amely nem hangzott el a konferencián, a kötet ismerteti. Az előadó több társtudomány között kutatásának szükségességét hangsúlyozta és sürgette.

Ezután FERENCZY GYULA (Budapest) hozzászólása hangzott el az orosz szövegek elemzése és megértése köréből (Some Questions on Comprehension and Segmentation of Russian Texts). Az előadó eléggé elhanyagolt témát vizsgált, amikor újságcikkek és különböző szakterületek frott anyagának oktatási kérdéseivel foglalkozott. Kiemelte a szövegelemzés fontosságát és statisztikai adatokkal mutatott rá az oroszban és a magyarban levő minőségi és mennyiségi különbségekre különös tekintettel az összetett jelzői szerkezetekre.

DEZSŐ LÁSZLÓ (Budapest) a tipológia alkalmazását ismertette a kontrasztív nyelvészetben (Some Remarks on the Application of Typology in Contrastive Linguistics), különös tekintettel a szórendi kérdésekre, amelyeket számos angol, magyar és orosz példával illusztrált.

VÉGES ISTVÁN (Budapest) Comments on Some Assumptions of Language Teaching című hozzászólásában néhány nyelvoktatással kapcsolatos feltételezést vizsgálva kijelentette, hogy nyelvoktatásunk nemcsak eklektikus, de nagy mértékben empirikus jellegű is.

A kötet második felét a szekcióülések anyaga alkotja. Mint már említettük, a szekciókon elhangzott előadások zöme rövidített formában jelent meg, némelyik alig hosszabb, mint egy annotált bibliográfia. Így szinte csak címek és nevek felsorolására szorítkozhatunk, kivételesen egy-egy előadás részletesebb ismertetése mellett.

A különböző nyelvi szekciókon nagyszámú előadás hangzott el. Új kísérletekről adtak számot; néhány a felvetett kérdések közül a következő: a nyelvészet és a nyelvtanárképzés kapcsolata, transzformációs-generatív nyelvtan, mint az idegennyelvoktatás alapja, az alapnyelv a kontrasztív nyelvészetben, differenciált módszerek alkalmazása, stb.

Az angol nyelvi szekció két ülést tartott. Az első ülésen többek között LOTHAR POHL (Jena) az eléggé elhanyagolt extenzív olvasásról szólva megállapította a csendes olvasás fontosságát más tudományok szakemberei számára, akiknél az idegennyelven való beszéd esetleg nem olyan lényegbe vágó. Ennek megvalósítására módszereket is ismertetett.

NÁDASDY ÁDÁM (Budapest) Nyelvészeti elemzés és tanfolyamszerkesztés című előadásában felnőttek számára készült intenzív nyelvtanfolyam felépítését ismertette

főleg a vonatkozó mellékmondatok angol—magyar kontrasztív elemzésén keresztül hívta fel a figyelmet a felmerülő nehézségekre.

A második szekció számos előadása közül megemlíjtük ANIOT JUDIT (Budapest) előadását a rádióprogramok szerepéről a nyelvtanításban, amely a rádió sokoldalú feladatát és lehetőségeit ismertette.

Gyakori nyelvtanítási nehézségeket vet fel a névelők helyes használatának elsajátítása az angolban a nyelvtanítás valamennyi szintjén. Erre világított rá STEPHANIDES A. ÉVA (Budapest) előadása, amely az angol és a magyar névelők kétirányú kontrasztív nyelvtanítási vizsgálatáról szólt.

A francia szekció szintén két ülést tartott. CLARA MONTANI (Zágráb) arról a fontos szerepről beszélt, amelyet a beszédhelyzet és a nyelvtanításban betölt. A módszerek lehetnek eltérőek, de a kiinduló pont egy valódi helyzet kell legyen. Ezek a helyzetek nagyban hasonlítanak egymáshoz, ha egyforma műveltségű nemzetekről van szó. De azért a különbségekre is fel kell figyelni. A zágrábi audiovizuális anyag ezeken a hasonlóságokon alapszik, de a Zágrábi Intézet nem zárkózik el attól, hogy ezeket a tanfolyamokat a helyi szükségletekhez igazítsa. Ezzel szemben a francia szerzők elzárkóznak az ilyen adaptációtól. Az előadást követő élénk vita a következő főbb kérdéseket vetette fel: 1. Van-e sikerük az általános használatra szánt tanfolyamoknak? 2. Külön figyelmet kell-e szentelni a nyelvek közötti kontrasztivitásnak? Az illető ország kulturális és társadalmi felépítésének, amelyben a nyelvet tanítják? Valamint a tanulók speciális kívánalmainak?

CHARLES BOUTON (Párizs) nem hisz az univerzális módszerekben, de hangsúlyozta, hogy vannak tényezők a nyelvtanításban, amelyek mindenütt hasonlóak, mert a nyelvtanulás mechanizmusa mindenütt azonos. A nyelvtanfolyamokat ezeknek a tényezőknek az alapján kell kidolgozni, mert ezek univerzálisak.

KELEMEN JOLÁN (Budapest) a francia nyelv tanításának problémái a nem román nyelvű országokban, különösképpen Magyarországon című előadásában gyakorlati problémákat vizsgált a hangtan, alaktan és mondattan köréből. A felvetett problémákat egyszerűen a kontrasztivitás szempontjából, másrészt az írott és beszélt francia közti eltérés szerint elemezte. A kiejtési nehézségek közül bemutatta néhány magánhangzó problematikáját [œ], [ɔ], zárt [e]. (A nazális magánhangzóra végződő melléknévek nőnemű alakjában a magyarok hajlamosak a nazálist ejteni az orális magánhangzó helyett.) Az előadó felhívta a figyelmet a nagy problémát okozó igeidőkre is, különösen a múlt idő használataira, az elő- és utóidejűség kérdésére, ahol figyelni kell a beszélt és az írott nyelv közötti különbségekre. Ajánlatos a beszélt nyelvet tanítani, de meg kell ismerni az irodalmi változatokat is, hogy megértsék az írott szöveget.

SERÉNY ANDOR (Budapest) a francia nyelv és a beszéd növekvő szerepe a nyelvtanításban címmel tartott előadást. ALENA TIONOVA (Prága) pedig az audiovizuális módszerekről és hatékonyságukról beszélt. VÉRTES O. AUGUSZTA (Budapest) előadása a subjunctif tanításához nyújtott néhány ötletet.

A német nyelvi szekció szintén két ülést tartott, amelyeken számos előadás hangzott el. Az egyik fő témaként azt vitatták, hogy vajon az idegennyelv kötelező bevezetésével csökkent-e az idegennyelvtanítás színvonala. A vélemények eltérőek voltak.

PAPP MÁRIA (Budapest) a főiskolai németoktatásról szólt. TÁLASI ANNA (Budapest) előadásában arról beszélt, hogy földrajzi helyzetünk és történelmi körülményeink miatt az élőnyelvek közül a német nyelv tanításának vannak a legérdekesebb hagyományai. Az általánosiskolai és középiskolai németoktatást ismertette kiemelve az audiovizuális orális bevezetés, valamint a tudatosítás és automatizálás egybekapcsolásának fontosságát.

KOVACSICS J. (Budapest) előadásában a magyar és a német szerkezeti különbségekből adódó nehézségekről szólt, például a passzívum elsajátításában. SIPTÁR ERNŐ (Pécs) a mondattani szempontú nyelvtanítást, ERDEI GYULA (Debrecen) pedig a kontrasztivitás és a belső nyelvi struktúrák kapcsolatát elemezte. TAKÁCS MÁRIA MAGDOLNA (Budapest) a magyarországi szakirányú nyelvtanítás kérdéseit vizsgálta. PÖSZE LAJOSNÉ (Debrecen) pedig az idegennyelvi szakszövegek tanításánál szem előtt tartandó alapelveket ismertette bemutatva, hogy bizonyos struktúrák és szerkezetek elsajátításával és azok felismerésével a nyelvet tanuló szakemberek passzív tudásra tehetnek szert.

Az orosz szekcióban elhangzott előadások többek között a szöveg és a mondat kapcsolatával, a mai orosz nyelv színvonalának, a szókapcsolatok szemantikájával foglalkoztak.

IRMGARD SCHILLING (Berlin) az idegennyelvi szakirodalom önálló tanulása hatékonyságának növelési lehetőségeit a felnőttoktatásban egy adott könyv elemzésén keresztül ismertette. A szakkönyv a dísznövények kártevőktől és betegségektől való megvédéséről szól. Első lépésként a lexika csoportosítására került sor: a növények, kártevők, betegségek stb., megnevezése, részei, jellemző cselekedetei, színe, magassága, a védekezés

módjai szerint elemezve gyűjtötte össze a főbb főnevek, melléknevek és igék csoportját. Felhívta a figyelmet a tanulandó anyag célirányos megértésére, a nehezebb és könnyebb anyagrészek didaktikus elsajátítására, a legfontosabb és leghasznosabb kifejezési eszközök szintaktikai szerkezetekben megadva a szavak legmegfelelőbb leírását.

HADAS FERENC (Debrecen) a saját maga által készített Orosz—magyar nyelvtani szótárt ismertette, kiemelve, hogy a nyelvtan ismerete, bizonyos fokú elsajátítása nélkül a nyelvtanulás nem lehetséges. A hagyományos egy-, illetve kétnyelvű lexikológiai szótárak jellegüknél fogva nem alkalmasak a nyelvtani rendszer tükrözésére, bár nyelvtani információkat tartalmaznak. A szótár az orosz nyelv morfológiai rendszerét tükrözi és az orosz szavak összes lehetséges nyelvtani végződését tartalmazza, beleértve a szuffixumokat is. A hagyományos értelemben vett tőtől eltérően további tagolást alkalmaz és ennek segítségével jobban szemlélteti a tóváltozást. A szótár következetesen utal a magyar megfelelőkre és ezáltal a fordításban és a formális logikus gondolkodásban is nagy segítséget nyújt. Az előadás alapján megállapíthatjuk, hogy nagyon hasznos és értékes művel gazdagodott az orosz nyelvtanítás.

A spanyol, olasz és latin nyelvek közös szekciójában kerültek ismertetésre. A számos előadásból csak három került kiadásra.

BANÓ ISTVÁN (Budapest) a magyarországi középiskolai latin oktatásról szólott franciául. Ezt egészítette ki WACZULIK MARGIT (Budapest) latin nyelvű előadása, amely a TIT keretében folyó latinoktatást ismertette.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE (Budapest) a magyarországi neolatin nyelvek tanításáról beszélt. Az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy számos ok miatt a spanyol nyelv elsajátítása, szemben más európai nyelvekkel, könnyebb a magyarok számára, mivel a hangrendszer hasonló, tipológiai hasonlóságok találhatók és a latin hagyományok is tovább éltek a spanyolban.

A fentemlített nyelvi szekciók mellett külön üléseken hangzottak el előadások a magyar, mint idegen nyelv tanításáról, valamint az audiovizuális oktatás kérdéseiről. HEGYI ENDRE (Budapest) előadásában kifejtette, hogy a nyelvtanár transzformációs gyakorlatok segítségével számos magyar nyelvi nehézséget felszámolhat. Az előadó külön kiemelte a rekción (vonzat) okozta problémákat a magyar nyelvtanításban.

A konferencia most ismertetett anyaga főleg a nyelvtanító tanárok, tankönyvszerzők, illetve tanfolyamszervezők számára válhat hasznossá. Nyelvészek között, szinte kizárólag olyan alkalmazott nyelvészek profitálhatnak belőle akiket a nyelvtanítás kérdése, a nyelvészetnek a nyelvtanításban való hasznosítása érdekel. Az elhangzott előadások a legkülönbözőbb nézeteket tükrözik; egyesek a modern nyelvészet eredményeit akarják hasznosítani, de erre konkrét példával nem szolgálnak, mások ennek ellenkezőjét emelik ki. Valamennyi előadásból kitűnik, hogy világszerte folynak kísérletek és próbálkozások a nyelvtanítás javítására, hatékonyságának növelésére. Problémákat főleg a felnőttoktatás, illetve a haladó szintű nyelvtanítás területén vetnek fel.

A könyv tipográfiailag szép megjelenésű. Kár, hogy a plenáris üléseken elhangzott előadások és hozzászólások anyagát nem osztályozza a konferencián elhangzott fő témacsoportok szerint, csupán egymásután ismerteti őket. A kiadvány értékét növelte volna, ha néhány bevezető előadás esetében az anyagot nyelvileg lektorálták volna.

HÖNYINÉ STEPHANIDES ÉVA

Horányi Özséb (szerk.): Kommunikáció 2*

Válogatott tanulmányok. A kommunikáció világa. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1978. 414 l. + XX tábla.

Az első kötet már jelezte e második kereteit, és ezekhez ragaszkodott is a technokrata szerkesztő. Itt is van áttekintő bevezetés a két fő témakör előtt (Kódok és csatornák címmel 9, Közösség, kapcsolat, kompetencia címmel újabb 11 írás olvasható ezekben), és a kötet végén közölt jegyzetekben itt is van szerkesztői hozzászólás. Külön érdeme a kötetnek, hogy kódok címen a biológiai kódokról sokféle dolgozatot olvashatunk. Ezt követi a viselkedés, a vizuális információ és az etnometodológia témaköre, a társadalmi kommunikáció típusait a közösségi fejezet mutatja be, egészen a viselkedésig és a köz-

* Az első rész ismertetését l. NyK 80: 442—443.

véleményszerűségig. Egyetlen magyar szerző, SZECSKÓ TAMÁS szerepel a kötetben. HYMES alapvető munkájával, a kommunikatív kompetenciáról írott gondolatébresztő tanulmányával zárul a szöveggyűjtemény. A szerkesztő az első kötetben rövid és nyitott kérdésfeltevést adott, most erre „A kommunikáció — mint válasz” címmel utal (359—361). Véleménye szerint „a kommunikációelmélet egy felettébb hasznos diszciplína”, de a közölt tanulmányok „semmiféle adalékkal nem szolgálnak a főkérdés megválaszolásához: *mi a kommunikáció?*” (360). Ez az óvatosság felesleges. A kétkötetes szöveggyűjtemény végén senki sem kívánja a szerkesztőtől, hogy minden elhangzott nézetet egyeztessen össze, ám azt sem, hogy mindegyik érvényességét tagadja. Maga is képvisel véleményt, szerinte a kommunikáció elsősorban közvetlen emberi kommunikáció, legtípusosabban a dialógus. Érdekes, hogy éppen az a szerkesztő mondja ezt, aki igen dicsérendő módon egész sor technikai és biológiai illusztrációt adott. Ezekből úgy látszik, hogy a kommunikáció nem is természettudományos fogalom, hanem a művészet, a tömegkommunikáció, a viselkedés, az interakció jelensége, amelynek előzményeit írhatjuk csupán le ennél egyszerűbb jelenségek körében. Az a 250 tétele bibliográfia, amely a kommunikáció után a magyar és magyarra fordított szakirodalmat tekinti át, még ennél is szélesebb körű, szinte mindent kommunikációnak vesz, ahol üzenetről szó esik. Esetleg valamilyen formában mégis jó lett volna ezt az anyagot is áttekinteni, de ez nem volt a szerkesztő nézete.

A kiváló szerkesztői teljesítmény, a pontos és fontos munka nem közvetlenül nyelvészeti, sőt a nyelvészet elszórtan található benne, mégis egész sor szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai, beszédaktuselméleti, kompetencia-kutató és más nyelvész kap helyet, ezért az utóbbi évek egyik legjelentősebb nyelvtudományi segédkönyvének is nevezhetjük.

VOIGT VILMOS

Eugen Pauliny: Slovenská fonológia

Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1979. 214 l.

Az ismertetett könyv voltaképpen nem más, mint a szerző korábbi *Fonológia spisovnej slovenčiny*¹ (1961) című művének második kiadásának (1968) átdolgozott és kibővített változata (A 2. kiadás magyar nyelvű ismertetése: KÁZMÉR MIKLÓS: *ÁNYT* 10: 229—236). Lényeges újítást a Slovenská fonológia nem tartalmaz. Két fő részből áll, egy általános fonológiából, és egy az irodalmi szlovák (= spisovná slovenčina) fonológiájából. Az elméleti rész a korábbi változathoz hiányzó rövid kommunikáció-elméleti alfejezettel (11—23) kezdődik. Ezt követi (24—106) a voltaképpeni fonológiai rész, ami azonban nem általános fonológia, mert egészen prágai szemléletű. A nem prágai iskolához tartozó nyelvészek közül csak a következőkre történik utalás néhány esetben: AHMANOVA, AVANYESZOV, BAZELL, HALLE (*The Sound Pattern of Russian*), V. V. IVANOV, JASSEM, KURYLOWICZ, LEKOMCEVA, MARTINET, SCERBA, UFIMCEVA és ZINDER — vagyis csupa olyan, főleg szovjet nyelvészek, kiknek nézetei nem állnak távol a klasszikus fonológia tanától. Hogy volt (és van) amerikai deszkriptív fonológia: BLOCH, BLOOMFIELD, HARRIS, HOCKETT, PIKE, SWADESH, TRAGER, TWADDELL — hogy találmorra valóban csak néhány nevet említsünk — arról az olvasó nem tudhat meg semmit. Egyáltalán nincs szó a könyvben a generatív fonológiákról és nincs szó a morfofonológiáról, TRUBETZKOYÉról sem. Mindez „csak” azért hiányosság, mert a tankönyv megpróbál nemcsak szlovák fonológia lenni és 94 oldalon át tárgyal általános kérdéseket. (Ilyen fejezetekben: A fonetika és fonológia viszonya; A hang és a fonéma viszonya Trubetzkoy és a prágai iskola szerint; Hjelmlev nézetei; A megkülönböztető ellentétek elmélete, és kritikája; „Vissza Hjelmlevhez”; A fonéma és a fonológiai rendszer, tulajdonságai, azonosítása; Az oppozíciók semlegesülése; A szótag; stb.) Az ezekben kifejtett tételek ismertetése felesleges, mert közismertek és tkp. azonosak a 2. kiadásban olvashatókkal, amiket Kázmér (i. h. 230—233) szépen kivonatolt. Az olvasó joggal lehetne kíváncsi, hogy mi Pauliny véleménye az olyan (generatív szemléletű) munkákról, mint E. W. BROWNE, *The Slovak rhythmic law and phonological theory*. *Slavica Slovaca* (5 (1970): 253—256; M. J. KENSTOWICZ, *The morphophonemics of the Slovak noun*. *Papers in Linguistics* 5 (1972): 556—567 és más hasonlókról.

Amiben több (vagy kevesebb?) a Slovenská fonológia a klasszikus fonológiánál, az a megkülönböztető jegyek extenzív alkalmazása. A megkülönböztető jegyek eredeti rendszere és minden módosított változata az elmúlt években is sok bírálatban részesült. E bírálatok tanulsága az, hogy „a fonéma” — természetéből következően — nem jelle-

	:	f	v	p	b	s	z	c	ʒ	t	d	ʃ	ž	č	š
slabícnost	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
sonórnost	+	—	±	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
tesnost	—	±	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—
sykavost	±	±	±	—	—	+	+	+	+	—	—	+	+	+	+
závernost	—	—	—	+	+	—	—	+	+	+	+	—	—	—	—
mákkost	±	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+
honorálnost	+	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	—	+	+	+
pernost	±	+	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
prostřednost	±	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
otvorenost	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

mezhető/azonosítható kielégítően semelyik eddigi jegyrendszer keretén belül sem, elsősorban a jelöltségi elmélet — egyelőre csupán ötletének — kidolgozatlanlansága miatt. Alkalmazása a generatív fonológia sztenderd változatában jár legkevesebb problémával, mert annak fonémaszemlélete alapvetően más, az alpalaki (= underlying) „szisztematikus szegmentumok” tkp. „absztrakt morfofonémák”, s a jegyekre tkp. csak a szabályok megfogalmazhatóságához van szükség. A komponensanalízis fonémaszemlélet lényegese törekvése, hogy a magán- és mássalhangzókat közös artikulációs/akusztikai összetevőkre próbálja visszavezetni. Ezért furcsa, hogy Paulínynál a jegyek közül csak a [magánhangzós] és a [mássalhangzós] van értelmezve valamennyi fonémára nézve, és a [-mássalhangzós, -magánhangzós] kategória kihasználatlanul marad (109), a többi vagy csak a mássalhangzókra, vagy csak a magánhangzókra vonatkozik. Összesen tizennégy jegyet használ a 2. kiadás kilenc jegyével ellentétben. Igaz, ezt a jegymegtakarítást akkor úgy érthette el, hogy [+oldalsó] lett az (*l, l̥, a, ā, u, i*), [-oldalsó] az (*r, o, e*). A Slovenská fonológia revidéalt változatában még meglepőbb jellemzést találhatunk. Az (*l, l̥*) [+laterális], az (*a, ā*) [+nyílt], az (*u, i*) [+szűk], az (*o, e*) egyik sem, az (*u, o*) [+sötét]), és bár az (*m, n, ň*) [+nazális], az (*r, l, l̥, j*) még fölösleges [+orális] jegyet is kap. Nem cél a fonémák „begyömösölése” egy minél kevesebb jegyű táblázatba, a takarékoság nem azonos az egyszerűséggel. De miért e nagy jegypazarlás? Táblázatai egyébként négyértékűek, a + és — mellett 0 (zéró) és üres hely is szerepel — nem minden esetben igazolható következetességgel. Ellenvetéseim felsorolása helyett jobb megoldási javaslat gyanánt álljon itt a mellékelt korántsem kifogástalan jegymátrix. Megszerkesztésénél igazodni próbáltam a klasszikus/konkrét fonémafelfogáshoz. A + lehetőség szerint a jelölt jegy, a /:/ esetében a megelőző szegmentumra értelmezett *a*-kitevő, a többinél a jegy változatokból levő állandótlanságára vagy alternatív döntésre utal.

Belátható, tisztán prágai kereten belül maradvá, hogy az *l : l̥ : r : Ń* oppozícióban az *l* és az *r* a jelölt, a kétszeresen jelölt **ř* hiányzik, nem úgy a csehben, ahol a helyzet részben fordított: *l : Ń : r : ř*; azaz a laterális : tremuláns viszony a szlovákban — : +, a csehben + : —, tehát a szlovákban [laterális] helyett [tremuláns] jegy veendő fel. De nincs rá szükség, mert azonosítható az érdekesség (szl. sykavost, ang. stridency) jegyével. Pauliny megoldása azt a látszatot kelti, hogy *l : r* viszonya = *l̥ : j* viszonyával, ill. *l : l̥ = r : j*.

A /*v*/ és a /*h*/ inkább szonoráns mássalhangzóknak veendőék, melyek zöngéssége másodlagos. A /*v*/ szótagvégi változata [*u*], az /*h*/ viszont szótagzáróként zöngés (és szonoráns) előtt zöngés [*v*]. Az ilyen [*v*] zöngéssége ellenére az /*h*/ változata, mert ilyen párok vannak: *trajme* [travme] : *javme* [javme] (vagy [javme], de nem *[travme]). Pauliny kiemeli, hogy a /*ɣ*/ zöngésülésének eredménye, ami nem [h], hanem [ɣ], fonematikusan /*h*/-nak veendő (153. l.). Ez nyilván helyes akkor, ha az ilyen helyzetű /*h*/ is [ɣ], vö. Dvonočová — és mások: Atlas slovenských hlások (Bratislava 1969) 99.: *Váh vystúpil z brehov*, [ɣ]-vel.

Az olvasót elsősorban az érdekelheti, hogy a szerző milyen megoldást javasol a szlovák fonémarendszer többféle fonológiai értelmezést is megengedő problémáira. Ezek a témák a következők: 1. A hosszú magánhangzók, 2. az erősödő diftongusok, 3. a gyengülő diftongusok, 4. a *v* és a *j*, 5. a szótagalkotó mássalhangzók megfélése. Véleménye lényegében azonos korábbi véleményével: Az erősödőket *VV*, a gyengülőket *VC* kapcsolatnak tartja, a hosszú magánhangzókat és likvidákat *V* : , ill. *C* : (= *r* : , *l* :) átírással adja vissza. De nem világos, hogy a hosszúságot minek tekinti. Kimondja, hogy a diftongusok kétségtelenül difonematikusak, akár a többi hosszú szótaghordozó: két rövid szótaghordozó kapcsolata (128—133, 142). Ebben az esetben érthetetlen, hogy miért beszél rövid

t	đ	χ	h	k	g	m	n	r	l	ñ	l	j	i	e	ä	a	o	u
—	—	—	—	—	—	—	±	±	±	—	—	—	+	+	+	+	+	+
—	—	—	±	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
+	—	±	±	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	—	—	+	+	+	±	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	—	—	—
±	±	—	—	—	—	—	±	+	+	±	±	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	+	+
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	±	+	+	±	—

és hosszú fonémákról, és/vagy miért nem *aa*, *ii*, *rr*, stb. jelölést használ? A prozódiai jegyet, úgy látszik nem az inherens jegy ellentétének érti, de külön szegmentumnak sem tartja, mert külön /:/ fonémáról vagy egységről sem szól. Furcsa az is, hogy a hosszú *é*-t és *ó*-t épp hogy megemlíti, kizárja a leírásból. Disztingtívitásuk az *ie*-vel, *e*-vel, *ó*-val és *o*-val szemben — az irodalmi szlovákban — vitathatatlan. Bár az *ó* csak idegen eredetű szavakban és néhány indulatszóban fordul elő, hasonlóképp az *é* is (de az már szabályos bizonyos névszövegződéstípusokban, a *dcéra* szóban), nem olyan ritka vagy sajátos megoszlású hangok, hogy minden további nélkül el lehessen tőlük tekinteni. De fogadjuk el ezt helyes eljárásnak. Ebben az esetben az *ie* és az *ó* diftongikusságától kell eltekinteni, mert fonematikusan hosszú *é*-nek, *ó*-nak vehetők — hasonlóan bizonyos magyar nyelvjárások (erősödő) diftongusaihoz. Diftongus voltak éppen amiatt releváns, mert *v* a *n* monoftongikus nyílt *é* és *ó* is. A gyengülő diftongusok az erősödők tükörképének látszanak: [*ie*, *ja*, *ju*, *uo*] : [*ou*, *ui*, *ai*, *ei*], és ez azonos értelmezésre csábít. *VC* kapcsolatként való elemzésük mellett két érv szól: 1. a gyengülő diftongusokat nem érinti a ritmikái rövidülés, 2. szótagalkotó első elemük hosszú magánhangzó (és erősödő diftongus) is lehet. Érdekes, a magyaréhoz hasonló problémát jelent az *i*—*V* és *V*—*i* közötti *j* fonematikus értelmezése. A semleges és emelkedett stílusban nem ejtendő *j* a *gymnázium*, *Mária* típusú szavakban. Ez azonban, a *Már ia* és *zm i ja* közti különbségtétel az ejtésben mesterségesnek, betűjejtésnek tűnik, akárcsak a magyar *szokn ia* : *zokni ja*, *siet* : *i j ed*, *keze i* : *mez e i* : *ele j i* félék esetében. A *kolokvium* — *kolokvijnyj* típusú alakítani jelenségek is *j* felvétele mellett szólnak (eg ymélyebb, morfofonológiai szinten). Az ilyenek és a *prijmat* típusú szavak jól mutatják, hogy a *j* semmiképp sem tekinthető *i* változatának (a felszíni fonológiai rendszerben). Jó tudni, hogy a *srnka*, *trnka*, *hrnce*, *žbknknút*, *slnko* és hasonló szavakban a nazális magára vállalhatja a szótagalkotó szerepét; az *m* csak a *hmkať* 'hümmög' szóban lehet szillabikus, a *hmka* egy szótag. Az [*r*] és az [*l*] az /*r*/ és az /*l*/ helyzeti változatának tekinthető.

Nem esik elég szó a fonémák különféle, például helyzeti változatairól. Mellőzésük akkor is indokolatlan, ha figyelembe vesszük, hogy a szlovák fonémái — a magyarhoz hasonlóan — kevés változatúak, s hogy a könyv fonológia és nem fonetika. A /*h*/ laringális ejtése éppúgy az elméleti részben (30, 70) van említve, mint az /*n*/ veláris ([*ŋ*]) és zár nélküli ([*ɲ*]) változata (70—71). Nincs szó a fonémák „diafónjairól” sem, holott a szlovák nyelvjárásilag rendkívül tagolt és ennek nyilván következménye van a beszélt szlovák „köznyelvre”. Segített volna az olvasót, ha a szerző a bevezetésben definiálta volna a szlovák irodalmi nyelv fogalmát: kik, hol és hányan beszélnek? De nincs szó az irodalmi nyelv (= spisovná slovenčina, tkp. 'írott szlovák') és az alapjául szolgáló (közép)szlovák nyelvjárás(ok) viszonyáról, különbségéről, a regionális változatairól. (Ismeretes, hogy a [*ɤ*], [*ä*], [*je*], [*uo*] ejtéssel jellemezhető középszlovákban általában *šilo*, *ghš*, *dobruo*, *sreda* van a helyesírási *šidlo*, *dihy*, *dobré*, *streda* helyett.)

A könyv — elvileg — háromféle (át)írást használ: 1. zárójel nélkül a gyakorlati helyesírási alak, 2. szögletes zárójelben a fonetikus alak, 3. ferde zárójelben a fonematikus alak — mindez kurzívval. Sajnos, következetlenség folytán [*uo*] és [*uo*] félékkel is találkozhatni a könyvben, emiatt az olvasó bizonytalanságban marad a diftongusok fonematikus értelmezését illetően.

Végül megjegyezhető, hogy a könyvnek néhol magyar vonatkozása is van. A magyarok szlovák kiejtéséről a 72. oldalon olvashatunk; van benne egy — sajnos rossz — magyar mondat (22): *Szép idő máma*, értsd 'ma szép idő van'. (Más egyéb nyelvű idézetek is gyaníthatók hibával: a 'kukurikú' angol megfelelőjét én *cock-a-doodle-doo* formában

ismerem, oroszul viszont *kukareku*, a dán szótárokban pedig *kyklyky*-t találtam *kykkeliky* helyett.)

Mindent egybevetve, a Slovenská fonológia a felemlített hiányosságok és egyéb apróságok ellenére jó (tan)könyv, a szlovák fonológiájának minden fontos kérdését tárgyalja, és külleme miatt is élvezetes bevezetés. Ne feledjük: hasonló magyar fonológia nincs.

P. TÁLOS ENDRE

A. Н. Тихонов: Школьный словообразовательный словарь русского языка

Пособие для учащихся. Просвещение, Москва 1978. 727.

A. N. TYIHONOV munkája az első ilyen jellegű kiadvány a SZU-ban. Eligazít bennünket abban, hogyan képezhetjük az orosz nyelv szavainak jelentős részét toldalékok hozzáadásával és szóösszetétel útján. Jelentősége messze meghaladja az iskolai kereteket. A szótár összeállításánál a szerzőnek számtalan elméleti problémát kellett megoldania és kikísérleteznie gyakorlati megvalósításuk módjait.

A szótár három részből áll. Az első 14 oldalon a szerző ismerteti a szótár jellemző vonásait, szerkezetét, használatával kapcsolatos tudnivalókat. A második részben (terjedelme 572 oldal) az egyes szócsaládok szócikkei következnek a kezdő alapszavak (исходные слова) szerinti ábécérendben. (Az első címszó: *абажур*, az utolsó: *ящик*). A szótárban több mint 3400 kezdő alapszó van. A legtöbb kezdő alapszó az *sz* (343), a *k* (296), a *p* (270), a *v* (261) és a *b* (229) betűvel kezdődik, a legkevésbébb a *я* (25), *ш* (14), *е*, *э* (13) és *я* (7) betűkkel. A szócikkek szócsaládok szerinti felépítése jól szemlélteti az egyes szavak szóképzési lehetőségeit a mai orosz nyelvben, annak ellenére, hogy az egyes szócsaládokon belül a származékszavak felsorolása nem mindig teljes. A *готовый* 'kész' melléknévnek pl. 80, a *газ* 'gáz' alapszónak 29, a *пять* 'öt' alapszónak 29, a *кто* 'ki' névmásnak 6, a *застра* 'holnap' határozószónak 4, a *делать* 'csinálni' igének pedig 141 származékszavát tünteti fel a szerző szigorúan szinchron alapon. (E tekintetben Tyihonov munkája előnyösen különbözik a New Yorkban 1970-ben kiadott Russian Derivational Dictionary c. szótártól, amelynek szerzői a mai nyelvtudatban együvé nem tartozó szavakat is nem egyszer egy szócsaládba sorolnak. A 17 kötetes orosz értelmező szótár első három kötetének az összeállítói sem érvényesítették következetesen a szinchronitást elvét). A harmadik részben (573—726) ábécérendben (oldalanként 3 oszlopban) felsorolva találjuk mindazokat a szavakat (közel 27 ezret), amelyek a szócsaládokban szerepelnek. Az egyes szavaknál a szerző feltünteti az oldalszámokat is. A szótár nagy pozitívuma, hogy a szavak hangsúlyát mindenütt feltünteti.

A továbbiakban néhány elméleti és gyakorlati problémára szeretnénk az olvasók figyelmét ráirányítani. Ezek a kérdések tanulságosak lehetnek a magyar nyelv szóképzési szótárának az elkészítésénél is.

1. A kezdő alapszavak a szótárban általában tőszavak. (Azok a tőszavak, amelyekből nem képezhetők új szavak, nem szerepelnek a szótárban). Tulajdonnevek és így a belőlük képzett származékszavak — szerintem indokolatlanul — nem szerepelnek a szótárban. A népneveknél, ha azok országnevekből képződnek, azonban kivételt tesz a szerző. Ilyenkor azonban nem az országnév, hanem a belőle képzett nép neve szerepel kezdő alapszóként. A kezdő alapszavak szerkezeti elemeit (morfémáit) függőleges vonással jelöli a szerző. (A szótár ily módon morfémiái szótárnak is tekinthető). A kezdő alapszavakban a végződéseket zárójelben találjuk. Pl.: *япон|ей*, *гермет|ичн(ый)*, *вод(а)*. A kezdő alapszavak variánsait petit szedéssel szögletes zárójelben közli a szerző. A kezdő alapszavak nem tőszavak olyan esetekben sem, amikor azok tövei toldalékok nélkül nem használhatósak, vagyis lehetetlen eldönteni a szóképzés irányát. Ebben az esetben mindegyik első fokú képződemény (sajnos nem következetesen) szerepel a maga helyén kezdő alapszóként a következő szóra való utalással. Pl.: *вы|нуд|у|ть* (ср. *при|нуд|у|ть*), *при|нуд|у|ть* (ср. *вы|нуд|у|ть*). A kezdő alapszó és a származékszó kijelölése sokszor nagy körültekintést igényel, mivel az oroszban az alapszavak és származékszavak morféma állománya megegyezhet (pl. *пей|у|ть* — *пей|а|ть*), sőt a származékszóban kevesebb morféma lehet, mint az alapszóban (pl.: *при|ход|у|ть* — *при|ход*). A szerzőnek sikerült biztos elméleti alapokon kijelölnie az alapszavakat ezekben az esetekben.

2. A. N. Tyihonov szótára az első olyan munka, amely a származékszavakat továbbképzési fokozatainak (ступенчатый характер словообразования) figyelembevételével

mutatja be a szócsaládban. Ehhez nyomdatechnikailag is sikerült megtalálni egy igen jól áttekinthető leírást. Pl.:

	вор-йшк-а		
	вор-бвк-а		
	вор-овАТ(ый) →	воровАт-о	
		воров-ство-б	
		до-воровАть-ся	
		из-воровАть-ся	
вор →	вор-орА-ть →	на-воровАт →	наворов-ывА-ть → наворовывАть-ся
		по-воровАть	
		про-воровАть-ся	
		раз-воровАть →	
		→ разворов-ывА-ть →	разворовывАть-ся
			разворовывА-ни j-э
		с-воровАть	

A szócsaládban a származékszavak meghatározott sorrendben, a jelentésmódosulás fokának és a toldalékok fajainak tekintetbe vételével követik egymást. A származékszavak sorrendje főnévi kezdő alapszó esetén a következő: 1. kicsinyítő képzős alak, 2. lenéző képzős alak, 3. nagyító képzős alak, 4. más jelentésű főnevek: élőlényt jelölő főnevek nőnemben, kicsinyeket jelölő főnevek stb., 5. melléknevek, 6. határozószavak, 7. igekötős származékszavak, igekötős és képzős származékszavak ábécérendben, 8. igék, 9. összetett szavak. A melléknévi alapszavú származékszavak sorrendje ilyen: 1. becealakok, 2. nagyító képzős alakok, 3. egyéb jelentésű melléknevek, 4. határozószavak, 5. főnevek, 6. igekötős, igekötős és képzős származékszavak ábécérendben, 7. igék, 8. összetett szavak. Ha a kezdő alapszó ige, akkor a származékszavak ilyen sorrendben követik egymást: 1. képzős igék, 2. elvont főnevek, 3. cselekvőt jelölő személyek nevei, 4. egyéb főnevek, 5. melléknevek, 6. határozószavak, 7. igekötőkkel képzett igék, igekötőkkel és képzőkkel képzett igék ábécérendben, 8. összetett szavak. A származékszavak elrendezése a legtöbb esetben ideálisnak mondható. Azt azonban pl. nem tartom szerencsésnek, hogy a képzővel képzett igéket különböző szófajok választják el az igekötőkkel és az igekötőkkel és képzőkkel alkotott igéktől. A számnévi alapszavú származékszavak felsorolásában is helyesebb lenne talán, ha a tőszámnevek után a sorszámnevek és nem a főnevek következnének.

A homonimák származékszávainak, a több alapszavú származékszavaknak, a képzés folyamán végbemenő hangváltozásoknak, törövidüléseknek, a *j* hangnak stb. jelölése szintén igen tanulságos, több esetben új a szótárban.

PETE ISTVÁN

Jegyzetek a Jegyzetekhez* avagy Intelmek az Olvasóhoz

Az itt közzéadott szövegek a nyenyeczek és a szölkupok meséi, mondái, varázsénekei, illetve ezek fordításai. Az eredeti darabok — természetüknél fogva — tele vannak az előírásos józan ész¹ számára meglepő, olykor visszataszító, de majdnem

* A szerkesztőség megjegyzése: Simoncsics Péter a Tundraföldi öreg c. szamojéd népmesegyűjtemény (Budapest 1975) általa fordított darabjaihoz készített jegyzetei abban a formában — szerkesztéstechnikai okok miatt — integrálódtak a kötet végén álló magyarázatokba. Ezért S. P. „Jegyzetei a Jegyzetekhez” sem jelent meg e kötetben. A folklór-alkotások műfordítása során felmerülő gondok e parodisztikus formában is érdekelhetik olvasóinkat. A műfordítás korlátairól, lehetőségeiről egyébként S. P. egy széles távlatú, elemző tanulmányt is készít: ezt lapunk egy későbbi számában szándékozik közzétenni.

¹ Minden állandó lakhellyel, munkahellyel és nyolc általánossal rendelkező ember tudja, mi az. Aki nem tudja, azt előbb az iskolából, aztán a munkahelyéről s végül a lakásából is kidobják.

mindig zagyva és kusza képekkel, jelenetekkel és jelenésekkel. A fordítás² sokat elkövetett, hogy e kusza szövevényből³ rendet teremtsen, s azt a mai Olvasó ízlésének megfelelően tálalja. Bizonyos pontokon azonban a filológia és fordítástudomány legmodernebb eszközeivel sem lehetett áthatolni az eredeti textus bonyolult szövetén. Ilyenkor hívtuk segítségül a filológia klasszikus és mindmáig legkeményebb fegyverét: a (láb)jegyzetet. Igaz ugyan, hogy a (láb)jegyzeteket lapozgatva minduntalan kiesünk az olvasás és a megértés természetes teréből és ritmusából, de kárpótól bennünket az az illúzió, hogy legalább tudjuk, hogy mit olvasunk. Hiszen ha minden szót értünk, akkor a szavak összegét is értjük, nem igaz? Egyszerű elemi iskolai számtan.⁴

Csakhogy, az elemi iskolai számtannal kezdődik az előírással jőzőn ész¹ hódító útja, azé a jőzőn észé, mely számára általában érthetetlennek bizonyulnak ezek a mesék, dalok, varázslatok. Ördögi kör!⁵

Az Olvasó válaszút⁶ elé ért. Lábjegyzettel vagy anélkül olvassa-e mostmár e szövegeket? A Fordító (1. a 2. jegyzetet), jogával és kötelességével élve a következőket javasolja:

0. Próbáljon meg visszatérni az Olvasó a (láb)jegyzet-nélküli korba, ha lehet, még régebbre, az elemi iskolai számtan előtti, s kísérelje meg ezeket a darabokat ártatlanul, gyermeki szemmel olvasni. (Akit a számok különösen zavarnak, olvassa bele őket a szövegbe, attól az csak még varázslatosabb lesz.). Színes, gazdag világba fog jutni az Olvasó, s ha ott kellőképpen kinyújtotta józanságtól összegyűrődött agyát,

1. térjen át a (láb)jegyzetek együltőhelyben való elolvasására. Úgy fogja találni, hogy az utalások és kiemelések, számok és zárójelek nem kevésbé zavarosak, s legalább olyan érthetetlenek együtt, mint az előbb olvasott varázsképek.

2. Tekintse tehát az Olvasó a Jegyzeteket a Fordító Sámánolásának.

SIMONCSICS PÉTER

„Tartozunk az igazságnak,“

A NyK 81. kötetének 176. lapján HAJDÚ PÉTER ezt írja: „Tartozunk az igazságnak . . . , hogy Fabricius nagyobb mértékben vett részt „A magyar szókészlet finnugor elemei” című három kötetes szótár munkálataiban, mint ahogyan az első két kötetből látszik . . . a szótár tényleges szócikkei közül is többet megírt, egyeseket első fogalmazásban, másokat végző formában is. Érthető módon nem esett jól neki, hogy neve az ismeretett körülmények ellenére nem került rá a szótár címlapjára (csak a hátoldadra)”. Mint-hogy az említett szótár készüléséről nekem egy ideig közelebből voltak tapasztalataim, mint Hajdú Péternek Szegedről, úgy vélem: a fenti kérdésről én is illetékes vagyok nyilatkozni. Hajdú észrevételével kapcsolatban mint az említett szótár ún. főszerkesztője a következőket kívánom megjegyezni.

1. F. Kovács Ferenc mint magyar—latin szakos hallgató 1938-tól 1943-ig a debreceni egyetemen kapta nyelvészeti alapismereteit. Itt a magyar nyelvészet tanára az időben — 1941-ig — Csúry Bálint volt. Arról, hogy ő jövőre finnugor nyelvészek szakképzésével is foglalkozott volna, nem volt és nincs tudomásom. F. Kovács 1943-tól 1945-ig katona volt. Bölcsészdoktori címet 1945-ben szerzett; szaktárgyai a pedagógia, a filozófia és az esztétika voltak. Egyetemi tanulmányainak a befejezése után 1945-től 1948-ig, majd 1950-ben még egy félévig a debreceni egyetemen az orosz tanszék és az egyetemi orosz intézet megszervezésével foglalkozott, s ellátta e tanszék teendőit. Egyidejűleg — 1946-tól 1948-ig — titkára volt az Orsz. Szabadművelődési Tanácsnak, 1949-ben pedig munkatársa az Orsz. Neveléstudományi Intézetnek. 1950—1951-ben főelőadóként működött az Oktatásügyi Minisztériumban. 1951—1952-ben aspiráns volt a Lenin-Intézet-

² SIMONCSICS PÉTER munkája.

³ Káosz — közkeletű szóval.

⁴ A felsőbb matematika elődje.

⁵ Circulus vitiosus.

⁶ Dilemma.

* E cikk közlését a szerző a „sajtótörvényre” való hivatkozással kérte. — A fel. szerk.

ben, majd pedig — 1953-tól — a budapesti Tudományegyetemen a szláv nyelvtudományi tanszéken. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének szolgálatába 1954. április 1-én lépett, s az Idegen Nyelvek Osztályára kapott beosztást. Itt főleg szlavisztikával foglalkozott. E. k. „Az értelmi tevékenység legfontosabb szavai a szláv nyelvekben” c. kandidátusi értekezésén dolgozott, de már írt e gy finnugor tárgyú cikket is, mégpedig *húsz* szavunkról (ALH 8 [1958]), s ezt 1959-ben magyarul is megjelenítette (NyK 61). Írt továbbá számos ismertetést szlavisztikai kérdéseket tárgyaló művekről, s egyet — a Studia Slavica számára — egy finnugor jellegű műről.

Azt hiszem: a fenti életrajzi és egyéb adatok nyilvánvalóvá teszik, hogy F. Kovács — legalább is 1960-ig — nem „elkalandozott” a finnugor nyelvészet területéről egyéb területekre (HAJDÚ: i. h. 175), hanem működési területe a szlavisztika volt, s finnugor nyelvészeti alapismereteinek elmélyítésére legfeljebb csak nagyon korlátozott mértékben lehetett ideje. Nem kétséges, hogy a fent jelzett tevékenység szükséges, eredményes és értékes volt. Am hogy mennyiben predestinálta kifejtőjéé épp egy finnugor etimológiai szótár írására, az külön kérdés, melynek eldöntését a NyK olvasóinak a megítélésére bízom.

2. A Nyelvtudományi Intézet „Idegen nyelvek osztálya” 1959 végén feloszlott. Ennek folyományaképpen illetékes szerv F. Kovácsot 1960. március 1-én — nem csekély meglepetésemre — további szolgálattételre az Intézet Finnugor Osztályára osztotta be, amelynek akkor én voltam a vezetője. Azt illetően, hogy az intézkedő szerv mit várt F. Kovácsról a Finnugor Osztályon, az osztályvezetővel senki sem bocsátkozott tárgyalásba. A saját maga által kitöltött adatlap szerint F. Kovács finnugor „nyelvészeti” képzettsége (az egyetemen szerzett alapismereteken kívül) abból állott, hogy beszélt finnül, s olvasott szótárral valamennyi mordvin szöveget. Minthogy ennek alapján nem láttam biztosítékot arra, hogy F. Kovács mindjárt működése elején teljes értékű munkatársa lehessen egy nemzetközi érdeklődésre is számot tartó, finnugor etimológiai szótárnak, feladatul neki — egyelőre — tévesen finnugor eredetűnek magyarázott szavaink szócikkeinek megírását adtam. F i n n u g o r eredetű szavaink szócikkeinek írása ugyanis nemcsak F. Kovácsnak, hanem minden olyan finnugor nyelvésznek leküzdhetetlen nehézséget okozott volna, aki az obi-ugor nyelveket és a rájuk vonatkozó irodalmat nem ismerte, s aki köztudomásúan — persze nagyon érthetően — nem volt barátja a rövid határidőkön belül történő, mennyiségi „termelésnek” (vö. HAJDÚ: i. h. 177), ami viszont szigorú kívánalomként szerepelt a magasabb szervek részéről a MSzFE. munkatársaival szemben. F. Kovácsot a MSzFE. I. kötetének munkálataiba annál kevésbé vonhattam be, mert az e kötetbe szánt szócikkek első fogalmazásában való kidolgozása már befejeződött, s ami ezt követően az Osztályon folyt, az elsősorban az egyszer már kidolgozott szócikkek újírása volt. Az Intézet Tudományos Tanácsa ugyanis 1961. május 29-én elrendelte, hogy a szócikkek ún. előszerkesztői egy akkor készülőben levő, kéziratossá gyűjteményből vezessék be a MSzFE. szócikkeinek kéziratába a címszók első előfordulását, és frissítsék fel az egész ún. „magyar fej” példaanyagát. Ezt a munkát természetesen nem adhattam feladatul F. Kovácsnak. A szócikkek szerzői ugyanis aligha hajlottak volna arra, hogy a szócikkek előszerkesztésével kapcsolatos érdemeket utólag megosszák egy új munkatárssal, aki a szócikkek etimológiai problémáival nem foglalkozott, s akinek a munkája a már említett feladatokon kívül a szócikkek újragépelgetése, az új gépelményekbe a diakritikus jelek bejegyzése s a gépelmények minden szempontú ellenőrzése meg javítása lett volna. Különbben is bajos lett volna a felelősséget olyan szócikkekért vállalniuk, amelyek új formájukban más kezébe kerültek volna ki. Súlyos bonyodalmakra vezetett volna az a körülmény is, hogy az új szócikk-fogalmazványokba — természetesen — bele kellett dolgozni az átdolgozás ideje alatt megjelent etimológiai kutatások eredményeit.

Mindennek ellenére e gy olyan szócikk belekerült a MSzFE. I. kötetébe, amelyet első változatban F. Kovács dolgozott ki. Ez a szócikk *alkot* szavunk etimológiáját tartalmazta. Ezen szócikket F. Kovács mint egy, tévesen finnugornak magyarázott szó szócikket dolgozta ki, minthogy azonban a szerkesztő meg az ún. „főszerkesztő” e szó etimológiáját eléggé figyelemre méltónak találta ahhoz, hogy a MSzFE. megemlékezzék róla, kellő átdolgozás után az *alkot* szócikke helyet kapott a MSzFE. I. kötetében. Ez az e gy szócikk tehát az, amelynek alapján Hajdú Péter elvárta volna, hogy F. Kovács Ferenc neve ott legyen a MSzFE. I. köteté „munkatársainak” a felsorolásában. F. Kovács dolgozta ki továbbá „A nyelvek és nyelvjárások rövidítései” meg „A nyelvtani szakkifejezések és a gyakran ismétlődő szavak rövidítései” című fejezeteket (MSzFE. I, 65—68). Hogy ezen munkájáról a nyilvánosság tudomást szerezheszen, e rövidítésjegyzékeket F. Kovács Ferenc nevével fémjelzetten szerettem volna közzétenni, nevét azonban az Intézet vezetősége törölte velem — azon megfontolás alapján, hogy a MSzFE. kollektív munka, nem pedig egyéni teljesítmények összege.

3. 1960 és 1964 között F. Kovács végezte továbbra is a *Studia Slavica* (technikai) szerkesztését, szlavisztikai és általános nyelvészeti tanulmányokat folytatott, külföldi tanulmányutakat tett, illetőleg külföldön tartott előadásokat, de sok egyéb elfoglaltsága mellett szakított magának időt arra is, hogy finnugor nyelvészeti ismereteit gyarapítsa. Így 1963 februárjában elérkezettnek láttam az időt arra, hogy bevonjam őt — persze csak a kollektív munkára előirányzott időben — a MSzFE. soron következő, azaz II. és III. kötetébe szánt szócikkeinek előszerkesztésébe. A fokozatosság ismert didaktikai elvének megfelelően eleinte lehetőleg problémátlan szócikk írását jelöltem ki feladatául. Így a II. kötet számára 18 szócikket dolgozott ki, de közülük kettő csak alaposan átdolgozott formában került be a szótárba. A II. kötet számára F. Kovács részéről több szócikket nem vehettünk igénybe, mivel a szótár többi munkatársa 1963 februárjáig a II. kötetbe szánt szócikk túlnyomó részét már kidolgozta. A szótár azon munkatársai közül, akik a szerkesztés munkájában nem vettek részt, az egyik 76, egy másik pedig 71 szócikket dolgozott ki a MSzFE II. köteté számára. Hogy F. Kovács Ferenc nevét ily körülmények között nem szerepeltettem a címlapon, annak lelkiismereti oka volt: úgy véltem, hogy ha 76 (ill. 71) és 16 (? 18) közé egyenlőségjelet teszok, ezáltal félrevezetem a szótár használóit, mert azt a hitet keltem, hogy a II. kötet előállításában a munkatársak nagyjából egyenlő mértékben vettek részt, s hogy munkájuk közt a kidolgozott szócikkok problematikusága tekintetében sem volt különbség. Öszintén sajnálom, ha ezáltal vétettem volna az igazság és a méltányosság szempontja ellen. A fent közölt adatok azonban, remélem, egyrészt hozzájárulnak ahhoz, hogy F. Kovács Ferencnek a MSzFE. munkálataiban való részességéről az eddiginél teljesebb képet adjanak, másrészt kiemelik azt a sokoldalúságot, amely életművét és tudását jellemezte. Hogy kedves kollégánk a MSzFE. III. kötetének megjelenését 1977-ben bekövetkezett hirtelen halála miatt nem érthette meg, az való igaz, neve azonban a kötet kéziratának címlapján már 1975. november 30-án ott szerepelt a „munkatársak” nevének felsorolásában; a kötet kéziratát ugyanis már ekkor lezártuk (I. 705. l.). Hogy a kötet miért jelent meg ennek ellenére csak 1978 július végén, arról Hajdú Péter bizonyára sokkal többet tud, mint én.

4. HAJDÚ PÉTER az idézett helyen még ezt írja: F. Kovács Ferenc „a tévesen finnugor eredetűnek tartott szavak szócikkeinek igen nagy részét (becslése szerint kb. 60%-át) készítette el, ezek persze nem voltak közlésre szánva”. Állításának második fele természetesen nem áll. Figyelembe veendő ugyanis a következők: a) a Magyar Tud. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága a MSzFE. munkálatainak irányítására egy albizottságot hozott létre, melynek N. Sebestyén Irén, Zsirai Miklós és Lakó György voltak a tagjai. 1950. szeptember 29-én tartott ülésén az albizottság így határozott: „A szótár tartalmazza . . . a megcáfolt etimológiákat is, ha azokat szakember írta és tudományos érvekkel próbálta megalapozni. A megcáfolt etimológiákat [Lakó György javaslatának megfelelően] függelékben fogjuk közölni” (I. az ülésről készített jegyzőkönyv 2. lapját); b) 1956. május 23-án tartott ülésén a Finnugor Bizottság — tagjai közt Hajdú Péter — így határozott: „A Szótár . . . 2 részből fog állani: . . . a második rész a téves egyeztetéseket sorolja fel” (I. jegyzőkönyv, 1. lap, 3. pont). * Az ún. „főszerkesztő” persze mind F. Kovácsnak a Finnugor Osztályra helyezésekor, mind pedig később — már ameddig intézkedési joga volt — a fenti határozatok értelmében járt el, s róluk számot adott a MSzFE. I. kötetében (1967) közzétett előszóban (10. l.). Szó sem volt tehát arról, amit Hajdú Péter mutatis mutandis állít, hogy ti. a MSzFE. főszerkesztője ismert nevű szlavistánkat és általános nyelvészünket, F. Kovács Ferencet, közlésre nem szánt szócikkok kidolgozásával, másként mondva: magyar stílusgyakorlatok írásával foglalkoztatta volna. Különben az itt tárgyalt kérdésekről dicséretreméltó valóságérzékkel (de a MSzFE. kötetszámát illetően tévesen) nyilatkozott ERDŐDI JÓZSEF (Nyr. 102: 382).

Végül megjegyzem: F. Kovácsnak a tévesen finnugor eredetűnek magyarított szavakról írt szócikkei — hacsak illetékes, avagy illetéktelen kezek „selejtező” tevékenységének nem estek áldozatául — ott vannak ma is, ahol keletkeztek. Egyedül Hajdú Péter tehet tehát arról, hogy a MSzFE. eredeti tervének megfelelően — külön kötetben, vagy pedig a valamikor talán kiadásra kerülő szómutató függelékéként — nyomtatásban is megjelenjenek és gyarapítsák egyrészt F. Kovács Ferencnek, másrészt munkája folytatójának, Vértés O. Andrásnak gazdag munkásságjegyzékét. Ha ez megtörténnék, annak én örülnék leginkább. Örülne neki továbbá több külföldi kutató is, akik ezen kötet készüését rajtam — kellő tájékozottság hiányában — már nemegyszer számon kérték. Ugyancsak Hajdú Pétertől függ az is, hogy megjelenjék, avagy ne a MSzFE. munkatár-

* Tartalmazta volna természetesen a fenti egyeztetések téves voltának rövid kifejtését is.

sainak a munkájáról olyan részletezés, amilyen a SKESZ munkatársainak munkájáról ezen szótár befejező kötete végén (VI. k. 1897—1899. l.) megjelent.

5. A fenti megállapításokkal persze semmiképp sem akartam csökkenteni F. Kovács Ferenc azon finnugor vonatkozású és egyéb dolgozatainak az értékét, amelyeket a Finnugor Osztályról való távozása (1964) után írt, illetőleg jelentetett meg (I. HAJDÚ: i. h.). Meggyőződésem, hogy ezek keletkezésében, illetőleg alakulásában része volt azon nyelvi anyaggal való vívódásnak is, amely a MSzFE szócikkeinek írásával sok esetben együtt járt, s amely minden olyan nyelvész számára hasznos, aki nem az ún. „sprachlose Sprachwissenschaft” művelője óhajt lenni.

LAKÓ GYÖRGY

Helyreigazítás

LAKÓ GYÖRGY fenti cikke nyomán helyreigazítom azt az idézett megállapítást, hogy a FESz-ben¹ „a tévesen finnugor eredetűnek tartott szavak . . . nem voltak közlésre szánva”. Való tény, hogy ezek közlésre voltak szánva, intézetünk vezetősége csak a III. kötet kéziratának készítése során döntött úgy, hogy a téves etimológiák közlése felesleges: a szótár használója a műben meg nem található szavakról minden bizonnyal sejteni fogja, hogy azokat a szerkesztők nem tekintették finnugor eredetűnek (szükség esetén a FESz-en kívül a TESz-ben is ellenőrizhetik ezt). A kifogásolt mondatot tehát így kellett volna megfogalmaznom: „a tévesen finnugor eredetű szavak szócikkeinek nagy részét (becslése szerint kb. 60%-át) készítette el, [t. i. Fabricius-Kovács F.], amelyek eredetileg közlésre voltak szánva, később mégis olyan álláspont alakult ki a Nyelvtudományi Intézetben, amely ezeknek külön (IV.) kötetben való publikálását nem tartotta védhetőnek.”

Fabricius Kovács Ferencről írt nekrológom többi — L. Gy. által bírált — megállapítását a birtokomban és intézeti irattárunkban levő dokumentumok alapján továbbra is fenntartom.

HAJDÚ PÉTER

Válasz „A finnugor zene vitája”-hoz* c. hozzászóláshoz

I.

A finnugor zene vitája nem voluntarista szellemi erőlködés, hanem meglevő népzene-tudományi adatok értékelése, és pedig a finnugor népek mai zenéjében mutatkozó, egymáséihoz hasonló jelenségek tárgyilagos egybevetése és sokoldalú elemzése. Ebben a sokoldalúságban jelentős szerepet kapott a nyelvészet egyik segédtudománya, a fonetika, amely a folyamatos hang-adás vizsgálatával a dallamok keletkezésének egyfajta módját és körülményeit is megvilágíthatja. A finnugor nyelvű népek dallamainak összehasonlítása tehát nem egyéni téma, hanem a kifejlődő etnomuzikológia szükségeszerű erőpróbája, hiszen az Európában még szerencsésen „tettenért” eposznak, a Kalevalának követelménye. Éppen ezért a Kalevala jórésztben megmentett dallamállománya a kutatás számára olyan fontos bázis, amelynek háttérbe szorítása módszertani hiba lenne.

A Kalevala szövegállományának kb. 150 éve folyó történeti-földrajzi módszerű vizsgálatán kívül az eposz d a l l a m világa — főleg a századunk eleje óta — már sok kutatót foglalkoztatott. Az alapvető nagy runo-dallamgyűjteményt — LÖNNROT és követői: LÄHTEENKORVA-BORENIUS és LEVÓN dallamos anyagát — ARMAS LAUNIS adta ki inkeri és karjalai kötetben (Helsinki 1910, 1930), de az adatközlést kiegészítette egy részletes elemző és értelmező külön munkával: Über Art, Entstehung und Verbreitung der estnisch-finnischen Runenmelodien (Helsinki 1913) címen, amelyben elsőként kereste a zene finnugorságát. Az ő példáját követve tágtította e fogalmat térben és analízisben tanítványa, ARMAS O. VÄISÄNEN, amikor KANNISTO és KARJALAINEN nyelvészek fonográf-felvételeit lejegyezve, továbbá a saját mordvin népdalgyűjtését is kiadva, szintén írt egy

¹ Ez szerintem kiejtethetőbb rövidítés, mint az MSzFE.

* Az előzményre l. VIKÁR L.: NyK. 79 (1977): 395—401.

külön elemző és értelmező művet Untersuchungen über die ob-ugrischen Melodien (Helsinki 1939) címen. Ebben folytatta a zene finnugorságának nyomozását, nem egy helyen vitázva Launisszal, sőt saját magával is.

Még századunk húszas éveiben kapcsolódott be a finnugor zene jellegének meghatározásába a bécsi ROBERT LACH azzal, hogy az első világháború keleti hadifoglyaitól Kenyérmező pusztán (Esztergom m.) fonográfra vett fel 440 török és 454 finnugor népdalt. A ma is érvényes megállapítása szerint a finnugor népek autochton énektípusa a motívumismétléssel formált, többnyire ütemhasználat nélküli „litánia-típus”, míg a török-tatár népeké ezzel teljes ellentétben, a szigorú szimmetriával tagolt strófikus szerkezetű, félhanglépés nélküli pentaton dallamvilág. A „litánia-típus”-nak nevezett dallamállományban SZABOLCSI BENEC 1933-ban meg is találta a közös finnugor zene felé vezető utat. Párhuzamba tudott állítani ütembeosztás nélküli penta- vagy hexachord hangterjedelmű, két dallamsoros, 2 és 1 zárlatú magyar siratókat egy PATKANOV-közölte osztják hósi énekkél, 1934-ben pedig 3 lapp, 3 finn és 1 mordvin dallamot hasonlított össze magyar népi melódiákkal. BARTÓK BÉLA 1924-ben a WICHMANNÉ HERMAN JÚLIA-gyűjtötte 24 cseremisz dallam lejegyzésével alapot nyújtott KODÁLY ZOLTÁNNAK arra, hogy Sajátoságos dallamszerkezet a cseremisz népzeneben (Budapest 1934) c. nagyjelentőségű dolgozatában a cseremisz és a magyar ereszkedő kvintváltó stílus azonosságát az akkor hozzáférhető kb. félezer cseremisz dallam elemzésével megállapítsa és ugyanakkor óbolgár-turk jellegzetességnek értelmezze. A finnugor zenei lánc tehát ekkor még nem tudott kialakulni.

A finneknél A. O. Väisänen 1939-ben jelzi az egyik könyvében, hogy vogul és osztják dallamok hasonlítanak észti és inkeri runo-dallamokhoz. Ezeket az ugyancsak 2, 1 kadenciás példákat C. NAGY BÉLA voltak párhuzamokkal bővítette 1946., 1947. és 1949. évi tanulmányaiban. Ugyanezt az ún. sirató-formulát, mint dallamtípust elemzi VARGYAS LAJOS 1953-ban 20 db obi-ugor dallam idézésével, megállapítva, hogy a magyar „siratóban fennmaradt kötetlen, recitáló obi-ugor dallam valaha más dallamkategóriákban is élhetett, s ebből különböző hosszúságú dalok szakadtak ki és alakultak kötött, strófikus dallá”.

A kutatás állását áttekintve úgy tapasztaltam, hogy a forráanyagot a magyarázóknak még nem keresték össze. Ez munkaigényes feladat volt, mert a finnugor nyelvű népektől nyomtatásban addig megjelent kb. 12 000 népdalt végig kellett olvasni, a hasonlító dallamokat kiírni és jegyzetelni. Az így keletkezett összehasonlító gyűjteményem sok-sok típushoz tartozó, mintegy 1000 dalt tartalmaz. Rögtön feltűnt, hogy ezek többféle történeti réteghez tartoznak, — egyes jövevény-dallamokra már régebben rá is mutattam (Acta Ethnographica 1974). Feltornyosult tehát a kérdés: melyik réteg lehet a közös finnugor vonatkozású, és mik a jellemzői. „A finnugor zene vitája” c. könyvemben (1976) erre a kérdésre igyekeztem válaszolni. Mindenekelőtt tisztáznom kell, hogy könyvem két, egymástól függetlenül is megálló részre tagozódik: egyik a zenei példatár, a másik a történeti és elméleti szövegrész.

A példatárnak mintegy 90%-át magamnak kellett felkutatnom, de biztos vagyok benne, hogy az összehasonlítás állománya még bővülni fog. Az eddigi kutatók legfeljebb 6—7 rokondallammal foglalkoztak, s csak Vargyas Lajos típuskutatása idéz 20 db obi-ugor melódiát. Példatárom 180 archaikus dallamot tartalmaz a hasonló magyarokon kívül, — a jövevénydallamok tömegét nem is említve. A nyelvrokonság sorrendjében haladva, az egyeztethető archaikus példákból van: vogul 16 dal, osztják 8, zürjén 1, votják 3, mordvin 12, cseremisz 6, észti 32, inkeri 6, karjalai 22, finn 54 és lapp 20 példány. A finn adatok itt is éppennyi túlsúlyban vannak, mint a nyelvészetben. Az ok is azonos: ott folyt a legbővebb kutatás. Könyvem szövegrésze hármasságú: 1. ismertetem a finnugor zenekutatás eddigi történetét, 2. részletezem a kutatók zenei összehasonlító módszereit és 3. ismertetem a saját kutatásaimon alapuló dallamtípológiát, amely több társtudomány segítségét veszi igénybe, elsősorban a nyelvészetét.

Interdiszciplináris problémáim közül ez utóbbira kell most rámutatnom. A legrégibbi dallamok kutatásában az epikának abból az ősi tulajdonságából indultam ki, hogy elhangzása a nyugodt beszéd természetesen hanghordozásával valósult meg. A „hanglejtés” (= Tonfall) kétértelmű kifejezése helyett célszerűbb és pontosabb a nemzetközileg elfogadottabb „beszéddallam” (= speech-melody) kifejezést használnunk. A nyelv és dallam viszonya egyébként már régi problémája mind a nyelvészeknek, mind a zenekutatóknak. A nyelvészek közül e kettős szempontból régebben MERKEL, STUMPF, SIEVERS, JESPERSEN, BEHAGHEL, a zenészek közül MONTEVERDI, LULLY, GRÉTRY, GLUCK, JANÁČEK, KODÁLY és mások gazdagították ismereteinket. Az újabb irodalom G. HERZOG, CSÚRY BÁLINT, SZABOLCSI BENEC, MOLNÁR IMRE, F. A. KUTTNER és MARIUS SCHNEIDER nevéhez fűződik.

Az európai nyelvekben a beszéd és az ének abban különbözik egymástól, hogy a beszéd szabad hangmagasság mellett kötött hangszíneket (vokálisokat) használ — *apa* helyett nem mondhatjuk, hogy *epe* — az éneklés pedig kötött hangmagasság mellett (sorozatban: dallam) szabad hangszíneket, bármilyen szöveget. Ez fejlődés eredménye lehet, hiszen a tonémás kínai és egyes afrikai nyelvek még ma is ének-közelben vannak; ott egyes szótág mást jelent ha magasan, középen, vagy mélyen ejtik. MARIUS SCHNEIDER lehetségesnek tartja, hogy ezek a nyelvek az elsorvadt ének-zene egy fajtáját mutatják.

Ugyancsak a zene közelsége nyilvánul meg minden nyelv szó- és mondatintonációjában. HENRY SWEET szerint (1909) minden változékony a nyelvben (hangtan, szótan, mondattan), de legszívósabb maradándóságú a beszéddallam. Ilyen elv alapján 1927-ben N. E. PETERS, észt földön működött angol fonetikus, gépi vizsgálatokkal megállapította, hogy Európában két, egymással ellentétes beszéddallami rendszer él: egy emelkedő nyugati (spanyol, francia, angol) és egy ereszkedő keleti (finnugor nyelvek). A kettő között élő nyelvek kevert típust mutatnak. Ez utóbbiról az újgrammatikus Sievers pl. 1912-ben úgy nyilatkozott, hogy a német nyelvben két ellentétes, északi és déli hangmozgás-rendszer található: „ahol az egyik csoport a hangmagasságot emeli, ott a másik csoport ejti, — és fordítva”. Ez az ún. „Umlegung der Melodien” (= dallamáthelyezés) elve. Behaghel hesseni professzor 1928-ban a német mondathangsúlyról azt írta, hogy kéttagú csoportnál a második magasabb: „*Sein oder Nichtsein*” stb. Összegezése szerint a német nyelv általában emelkedő menetű. „Ez annak következménye, hogy szabály szerint a jelző megelőzi a főnevet, a prepozíció az esetalakokat, a névmás az ígét és a mellékmondatot kötőszó nyitja meg. A prózának ilyen emelkedő menetéből érthető meg, hogy a régi német verselésében az Auftakt (felütés) igen gyakori, és hogy végül is a jambus lett a német költészet uralkodó versmértéke.”

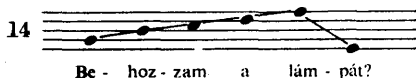
A magyar nyelv idevágó irodalmában azt tapasztaljuk, hogy a kutatás sokáig csak fizikai és grammatikai beállítottságú volt, azaz nyelvtani mondatformák vonalrendszerét kereste, de „generatív szabályok”-at nem sikerült megállapítania. Mindamelllett Csűry Bálint 1939-ben a szamosháti parasztság beszéde alapján kimutatott egyes, országos érvényű beszéddallami típust, éspedig ötvonalas zenei szisztémában, akárcsak Behaghel a németben. Változást, de egyben fonetikusaink részéről ellenzést is hozott Molnár Imre zenefiskolai énektanár-akusztikus az 1954-ben megjelent könyvével. Ő ugyanis megfordította a kutatás irányát, mert nem azt kérdezi, hogy mi a mondánivaló dallama, hanem hogy mi a dallam mondanivalója. A beszéddallamoknak ugyanis grammatika nélkül is jelentéstartalma van. Pl. „Színházba megyünk”. Ez kijelentő mondat, de csak a dallama teszi azzá. Ugyanez a betűsor már nem kijelentő mondat, ha egy másik dallammal hangoztatjuk, „Színházba megyünk?”. A különbséget tehát a dallamok jelentéstartalma okozza. Ha ugyanez a két beszéddallam úgy hallatszik ki egy szóból, hogy a szöveget nem értjük, mégis tudni fogjuk a dallamból, hogy az első esetben valaki a közlést befejezte, a második esetben pedig kérdezett valamit.

Mindezek után Monár Imre azt elemzi, hogy mit jelentenek, mit mondanak a magyar beszédben váltakozó beszéddallamok. Csűry Bálint beszéddallami képleteit Molnár zenei oldalról vizsgálta meg és további típusokkal kiegészítve, a lényegig leegyszerűsítve mutatja be őket. Mint írja, az élő beszéd folyamatát az artikuláció mellett a hangsúly és a dallam teszi magyarrá. A magyar beszéddallam lényegileg szólamdallam, az ún. „mondatdallam” pedig csak ezek halmaza. Bármely szólamdallam már három szótaggal megvalósítható, s a köztük lehetséges további szótagok csak formabővülést jelentenek. Szólamdallamaink mind hangsúlyos indulásúak s bennük döntő jellegzetesség a szótagok hangmagassági egymásutánja. Csűry Bálint bővítményes mondatai helyett Molnár Imre a szólamokat (formulákat) csak háromsoros vonalrendszerben írja, mert csak szűk és tág hanglépést kell kifejezni. A tonalitás nem követelmény, csak lehetőség. A három szótag kombinációi közül a magyar beszéd mindössze 5-öt használ s ezek három főtípusú mondanivalót közölnek. Első a befejezett közlés, amelynek grafikus képe: hangsúlyos magasból egy ereszkedő tág + egy tovább ereszkedő szűk hangközzel valósul meg. Második a kérdődallam, amely két típussal jelentkezik: az első emelkedő szűk + ereszkedő tág hangközzel, a második ereszkedő szűk + továbbereszkedő tág lépéssel alkot formulát. Harmadik a befejezetlen közlés. Tájékoztatlan telekommunikációs riporterek gyakran olyan helyen vágják el az összetett mondatot, hogy érezzük, a riportalany nyilatkozatának második felét nem akarták közölni. A befejezetlen közlésben is két típus van: az első ereszkedő tág + visszaemelkedő hangközzel valósul meg, a második emelkedő tág + továbbemelkedő szűk hangközzel.

Ezt a nézőpontot megismerve az a kérdés következett, hogy a beszéddallam („hangléjtés”) tartósságának elve alapján mi van meg ezekből a többi finnugor rokonnyelvben. A nemzetközi irodalom ilyen részletkérdésekre semmiféle választ eddig meg

nem adott. Saját magának kellett a próbákat kivitelezni a legszerűsebb módon: meghallgatni és lejegyezni a Karjalából származó folklór-felvételeket, a finnugor kongresszusokon különböző finnugor anyanyelvű folkloristáktól és nyelvészektől beszéddallami formula-példákat gyűjteni, majd pedig összegezni az eredményeket. Az 1965 évi II. finnugor kongresszuson mutattam be ezek egy részét; ugyanakkor — tőlem függetlenül — SCHELLBACH INGRID beszámolt arról, hogy a Csúry-féle kérdő-formulát megtalálta az osztják nyelvben. Mindebből kiderült, hogy a próbára került finnugor nyelvek egyforma jelentéstartalommal használják az ötféle beszéddallam-formulát. Ezzel megtaláltam a finnugor nyelveknek egy olyan fonetikai részrendszerét, amely eddig ismeretlen hasonlósági terület volt.

Csúry Bálint szerint:
d) Eldöntendő kérdés:

Molnár Imre szerint:
II. Kérdő dallam:

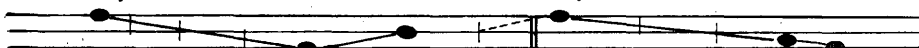

vogul: *mí nē - gen?* 'elmégy?'
mordvin: *mo - ljat ton?* 'elmégy-e?'
ész: *kas ta jooh?* 'iszik-e?'

vogul: *tí nang - kí?* 'látod ezt?'
cseremisiz: *moš so - ga?* 'mibe kerül?'
ész: *kas jook sed?* 'szaladsz-e?'
finn: *läh - det - kö?* 'indulsz-e?'

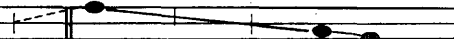
Befejezetlen közlés:

16

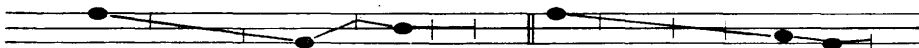
Päl ba - rá - tom volt itt,
ész: *Pe - re - me - hel lei - ha,*
(A gazdának kenyere van,
cseremisiz: *Mas - ka - ze ka - jen,*
(A medve elment,

Befejezett közlés:

fa - ci - pöt ho - zott.
su - la - sel päe - vi.
(A szolgálak ideje!)
kö - ša - ze ko - dön.
a nyoma megmaradt.)

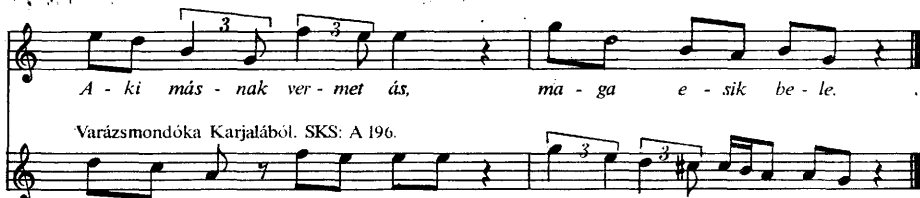
17

A - ki más - nak ver - met ás,
mordvin: *Mei se nalksjat,*
(Ahogyan játszol,
finn-karjalai: *Oh - jak - set o - san e - teh,*
('Gyeplőt a szerencsére,

ma - ga e - sik be - le.
se — nenj to - ku - vat.
(űj jutalmaznak!'
ei ma - vol - la mo - a - ha til - oa.
és a kígyónak nem lesz tere!)

18

Varázsmondóka Karjalából. SKS: A 196.

Oh - jak - set o - san e - teh, *ei ma - vol - la mo - a - ha til - oa.*

Befejezett közlés: Befejezett közlés:

13₂₊₁

Nem hall-gat-ta - tok rám, nem hall-gat-ta - tok rám.

Tóth István kézír. (1832). 145. — MTA kvtára

82 *Az a - kar-nám, a vén asz-szony Mind po - kol - ba ül - ne lán - con,
Ke - ze, lá - ba meg ne áll - na, Ö - rök - ké - tig mo - tol - lál - na.*

Launis, Runosäv. II. 512. Lempaala (Karjala); Volmari, 1903.

83 *Ta - lo täs-sä en - nen ol - lut, (K:) Ta - lo suu - ri kan - sa kau - nis.*

Launis, Eesti... 1046. — Koeru; Söster.

84 *Ä - ra u - su hun - di jut - tu: hun - diil on need hul - lud ju - tud.*

Krohn, Laulusäv. 1006. — Puolanka (Suomi); Levón.

85 *O - lin pri - ka nuo ri. Kun si - ti - ni minulta kuo li: stb.*

MNT III A 894. j. — Kolon (Nyitra); Kodály, 1906.

86 *Szént - i - vä - nyi tyisz - tá bú - zá Ki - ház - lott a gyá - log - út - rá... stb.*

Väisänen; Wogulische u.o... 130. — Pelymka; Kannisto, 1901-6.

87 [Medve ének, szövegközlés nélkül.]

MTA nd.-gyűjt. — Barslédec (Bars m.); Kodály, 1907.

88 *If - ju - sá - gom csu - la - ma - dár, Aggyig él, még szabadon jár. stb.*

Tampere, Eesti rahval. väsidega III, II/A 19. — Rannu; Tampere, 1933.

89 *Kü - gu, kü - gu, kit - se - tal - le! Memm läits mõt - sa mar - ju ot's - ma..*

Launis, Runosäv. II. 313. — Suuri-Järvi (Karjala); Lähteenkorva, 1877.

90 *E: Tuog o - li van - ha Väi - nü - möi - ne (J:) Hean on läh - ti e kü - ge - zi.*

Ezek a beszéddallamok még nem népdalok: nincsen tonalitásuk, nincs kötelező ritmusuk, sem szótagszámhosszúságuk. Van azonban egy fontos tulajdonságuk, és pedíg az, hogy egymással összekapcsolódva olyan beszéddallam-sorpárokka rendeződnek, amelyek már a zenei formák fejlődési útvonalatát mutatják. A 16—17—18. számú példacsoportban ész-t-cseremiszt—magyar—mordvin közmondások és egy finnkarél varázsmondóka szerepel a Kalevalából. Ezekben már megvan a négyütemes lüktetés, a költészet hírnöke. Kétszer háromszótagú prototípusuk: 'Ki mint él, úgy ítél'. Ezeknek a rendszere nem véletlen, hanem törvényszerű: a hősi énekek, az epikának kétsoros alapmodellje ez. Jellemzi a Kalevalát, a Kalvipoet, az osztyák hősdalt, a vogul medveéneket és a magyar regóséneket is. A finnugor összehasonlító népdalgyűjteményemben ezzel a modellel találtam meg a legrégebb történeti réteget: ez a sorpár ugyanis zenei vetületben, népdalként is hasonló dallamvonallal jelentkezik. Könyvem kotta-táblázatain 8 vogul, 1 osztyák, 4 mordvin, 1 cseremiszt, 13 ész-t, 3 inkeri, 10 karjalai és 4 lapp rokon népdalt idéztem, összehasonlítva 12 magyar példával. Eredetére tekintettel ezt a népdal-alakulatot is epikus beszéddallam-sorpárnak nevezhetjük.

Az epikus beszéddallam-sorpár zenei vetületén kívül van egy másik fajtájú finnugor dallamhasonlóság, amelyet az előttem járó kutatók sirató-dallamnak neveztek. Szabolcsi, C. Nagy és Vargyas osztyák, vogul, finn, lapp és votják példáit az 1965 évi helsinki finnugor kongresszusi előadásomban zürjén, mordvin, cseremiszt és ész-t példákkal kiegészítve, valamennyi finnugor nyelvű népre jellemzőnek, tipikusnak igazoltam. Ez a dallamhasonlóság is a közös beszéddallam-sorpár népzenei vetületének bizonyult: itt ugyanis két befejezett követi egymást törvényszerű viszonylatban. Ebben a modellemben az összekapcsolt két befejezett közlés nem merev egymásutánban követi egymást, hanem úgy, hogy a második mindig mélyebb színvonalon zárul mint az első. Népdalvetületben ez a különbség egy egész hang: az első dallamsor az ereszkedő menet után a 2-es kadenciával, a második, ugyancsak ereszkedő menet után, az 1-es kadenciával zárul.

Ez a beszéddallam-sorpár különleges érzelmet fejez ki: a gyengéd szemrehányást, a bánatos lemondást, az együttérző kérélest, a simogató sajnálatot, a tehetetlen aggodalmat, — összefoglaló szóval: a lamentálást. Példamondatok: 'Szegény katonáink, szegény katonáink', vagy 'Nem hallgattatok rám, nem hallgattatok rám', vagy 'Ne menjetek még el, ne menjetek még el'. A lamentáló beszéddallam-sorpár zenei vetületeit jelentő népdalok közül 5 vogul, 1 osztyák, 1 zürjén, 1 votják, 5 mordvin, 1 cseremiszt, 6 ész-t, 8 karjalai, 1 finn és 2 lapp rokondallamot egyeztettem 6 magyar példával.

Mind az epikus, mind a lamentáló beszéddallam-sorpár zenei vetületei (a népdalok) a történelem folyamán zenei fejlődésen mentek át (főleg a tánc és a hangszerek útján), de ez a horizontális és vertikális növekedés az európai verskultúra általános négyesoros és strófikus irányzatában alakult ki. Közülük egyes típusok funkcióváltással évszázadokon át fennmaradtak, de a többségük nem ilyen. A beszéddallamokkal azonosítható párhuzamok nem frigszekrényben megőrzött finnugor népdalok, hanem a mindmáig közös beszéddallamokkal a történelem folyamán állandóan újratermelt melódiák. Mindezek alátámasztani látszanak Marius Schneidernek azt a nézetét, hogy a beszéd — szerintünk a munka érdekében kialakult beszéd — egyik alkalmas forrása lehetett az énekelt dallamok keletkezésének.

Köztudomású, hogy a finnugor-kutatásban eddig egyetlen tudományág ért el pozitív eredményt: a nyelvészet. Mivel a beszéddallamok a nyelvészet részterületét alkotják, a fentiekben vázolt kisugárzásuk a zenefolklór területére — a nyelvészet hitelét igényli.

II.

Két ok késztetett rá, hogy ezt az interdiszciplináris problémát e hasábkokon összefoglalóan ismertessem. Az egyik az, hogy elméleti kiindulópontját CSÜRY BÁLINT A magyar kiejtés kérdése címen nyelvészeti kutatásként ismertette (MNY. 35 (1939): 32—39), és ez gyűrűzött tovább a zenetudomány, az irodalomtörténet és a finnugor nyelvkutatás területére. Kiderült ugyanis, hogy több társtudomány olyan érintkezési pontjáról van szó, amely csak komplex módszerrel közelíthető meg. Ennek hiánya vagy tagadása szakmai elfogultságot, értetlenséget, vagy félreértést okoz, ami a továbbiakból is kiderül. A másik ok az a cikk, amely az NYK 79. kötetében VIKÁR LÁSZLÓTÓL Hozzászólás „A finnugor zene vitája”-hoz címen jelent meg, és öt lapon át taglalja könyvem. Ebből ugyan mintegy másfél oldalt (kb. 90 sort) tesz ki a tőlem vett idézet, de a hozzáfűzött gondolat-sor, mint negatív álláspontú kritika, sajnálatosan tele van tévedésekkel, sőt néhol félre-magyarázásokkal. Szükséges tehát, hogy bizonyos szakszerűtlenségekre rámutassak.

Ha az elvi kérdések irányából kívánunk haladni a részletek felé, akkor azzal kell kezdenem, hogy Hozzászólóm a finnugor zene kérdésében kifejtett pesszimizmusát Kodály-idézettel véli igazolni: „Egyedül a finn nép rendelkezik gazdag zenei gyűjteményekkel. Zeneje azonban annyira távol áll a magyartól, hogy eddig lényeges egyezéseket kimutatni nem sikerült”. Kodály valóban ezt írta könyvében pl. 1952. 3. kiad. 8), csak hogy így folytatta: „Behatóbb vizsgálat itt is eredményekre juthat majd . . . a Kalevala-dallamok némelyikének egy magyar daltípussal való rokonságára már régebben utaltam (NyK. 1906, 131 l.) . . . E kapcsolatok ősisége sem bizonyos. De pl. erdélyi regös-énekünk Sz.Nd.l. *közeli rokonságot mutat* egy gyakori finn daltípussal (Laulusävelmiä 3301., 3304. sk. sz.)”. Igaz ugyan, hogy ez a vélemény csak Kodály 12. sz. jegyzetében olvasható. Az általam kimutatott 180 finnugor rokondallam kigyűjtése az összehasonlítás kezdeti állapotát azóta teljesen megváltoztatta.

Tévesen ismeri Hozzászólóm Kodály álláspontját más vonatkozásban is. Könyvemben idéztem Kodály dialektikus felfogását, hogy „az ötfokúság és a kvintrendszer két, egymástól független, sőt ellentétes stílus jegye. Egyesülésük, ellentétek feloldása magasabbrendű egységbe hozza, hanem évezredes fejlődés eredménye lehet.” Hozzászólóm szerint „ezt minden megjegyzés nélkül idézni félrevezető, mert Kodály írásainak újabb kiadásából ez a mondat már kimaradt, tehát időközben erről megváltoztatta véleményét”. Ebben a kérdésben éppen Hozzászólóm a félrevezető, mert a későbbi kiadásokban Kodály mondata csak átalakult: „Az egyrendszerű dallamokban a kvintszerkezet enged a pontosságból, hogy az ötfokúság érvényesülhessen. Nyilvánvaló: a *kettő eredetileg nem járt együtt*” 1952. 3. kiad. 10). Sőt: az 1956 évi német kiadásban a régi fogalmazás visszahangzik: „Allem Anschein nach waren *Fünfstufigkeit und Quintstruktur ursprünglich nicht miteinander verbunden*” (Die ungarische Volksmusik 20). Vagy az angol kiadásban: „. . . the precision of the *fifth construction yields to pentatonicity. Originally the two obviously did not go together*” (Folk Music of Hungary. 1960. 26). Kodály véleménye tehát nem változott meg a dallamok fejlődésében. Hozzászólóm pedig az frottakkal ellentétben, igyekszik tagadni, hogy Kodály dialektikusan gondolkodott.

A zenei finnugor-kutatás lehetősége tekintetében a finn A. O. Väisänen sem volt pesszimizista — mint Hozzászólóm belemagyarázza — csak a saját kutatása során nem talált magyarizációt a cseremisiz és magyar kvintváltó stílus hasonlósága láttán, ez ugyanis a többi finnugor népnél idegen dallamépítkezés. Én magam éppen Väisänen professzortól kaptam biztatást és messzemenő támogatást 1966-ban, amikor finnországi tanulmányútamon jelentős időt finnugor célzatú lappföldi népdalgyűjtéssel töltöttem. Kodályt még kevésbé lehet pesszimizistának képzelné, hiszen az ereszkedő kvintváltó dalokon kívül más kategóriájú cseremisiz dallamokat is egyeztetett a magyarral. Utolsó igazgatói látogatása során a Népzene-kutató Csoportban, a lapp dallamokkal folyó munkámat szemlélve, KERÉNYI GYÖRGY jelenlétében így biztatott: „— A lapp népzeneben van keresni valónk” (vö. könyvem 1 : 19—21. sz. dallamait).

Hozzászólóm az összehasonlításra általam összehordott dalállományt egyoldalúan tartja: „. . . a többi finnugor dallam összesen is kevesebb mint pl. a finn önmaga.” Később a 6 db cseremisiz rokondallamot kevesli. Ha a finn rokondallamok abszolút többségét rosszul összegezi is, a közös származásnak éppen az lenne az ellenbizonyítéka, ha a jelentős Kalevala-dallamok hiányoznának, mert ezek egy reliktumjellegű szövegműfaj hordozói. Ezek sohasem eshetnek kifogás alá. Meg kell még jegyeznem, hogy az eddigi zenekutatókkal szemben a vizsgálandó anyagot közel a tízszeresére sikerült bővítenem, s benne nemcsak a balti finnek, hanem a legközelebbi ugorok és a rokonlanc többi tagjai is kielégítő módon (a hiányosan gyűjtött zürjének és votjákok jelképesen) képviselik a közös beszéddallam-sorparók zenei vetületeit. Egyébként meglepő, hogy Hozzászólóm — aki magyar és angolnyelvű dolgozatában egyetlen finnugor „archaikus” dallamhasonlóságot sem talált — nálam kevesli a 6 darab cseremisiz rokondallamot.

Kifogásolja Hozzászólóm azt az állítást is, hogy a 6 db cseremisiz anyag még nincs kellőképpen feldolgozva, pedig — írja — „. . . ennek kétharmada kiadott és a maradék is egytől-egyig lejegyzett dallam és szöveg” [a saját gyűjtése], amelynek alapján hitelesen „határozhatjuk meg minden, a beszéddel összefüggő zenei elem törvényszerűségét”. Ez teljesen szakszerűtlen „hozzászólás”. A cseremisiz beszéddallam törvényszerűségeit ugyanis nem a népdalokból, hanem a beszédből lehet csak meghatározni; ennek rajza tartalmazza azt az ősdallamot, amelynek zenei vetületét (vetületeit) keresni lehet a népdalok különböző rétegeiben. Jómagamnak a cseremisiz beszédben sikerült is megtalálnom a legfontosabb beszéddallami formulákat és könyvemben közltem is őket. De baj van Hozzászólómmal a „feldolgozás” fogalmával is. Gyűjtés, lejegyzés és szinkronikus rendben való kiadás még a kezdeményező finnek szerint sem számított feldolgozásnak, hanem (általunk tiszteltetreméltó) leltározási szakmunkának. Egy nép dalállományá-

nak tudományos feldolgozására Launis és Väisänen munkái után Bartók Béla adott példát A magyar népdal (1924) c. könyvében; benne történeti stílusrétegeket választ szét, ezeket részletesen elemzi dallamszerkezet, hangnem, hangállomány, kadencia, ritmus, szótagszám, ornamentika, előadásmód stb. tekintetében több statisztikai táblázattal. A cseremiszi népdalok gyűjteményeinek (több van, 1. könyvem bibliográfiáját) sem összegezése, sem „feldolgozása” nincsen. Hozzászólóm egyébként sohasem említi, hogy Joskar Ola cseremiszi fővárosi folkloristái 1960 óta kb. 1500 dallamot gyűjtöttek és mint írják, sokat ki is adtak belőle.

Hozzászólómnak a nyomtatott népdalgyűjteményekkel szemben túlzó előítélete van. „Az élő zene a nyomtatott gyűjteményekben mozdulatlan tárggyá merevedik s a vele való foglalkozásban erősen kísért a szubjektív értelmezés” — írja, de már régebben is vallotta, hogy helyes eredményt csak a helyszíni gyűjtőmunkával lehet elérni. Ez a merev elv bármely tudomány területén kínos megkötés lenne. Törvénytisztasága esetén a népzeneben pl. WALTER WIORÁNAK nem lett volna szabad megírnia az Europäischer Volksgesang c. (1952) kiváló kottás könyvét, mielőtt a benne idézett 50—60 különböző nyelvű európai népnél kellő mértékű helyszíni gyűjtőmunkát nem végzett. De képzeljük el akár a Curie-házaspárt, amint csakánnyal termeli az urán szurokércet, hogy a rádiumot majd felfedezhesse. Hozzászólóm elve persze csak szemellenzős, dogmatikus értelmezése Kodály és Bartók kezdőket irányító kívánságának, hogy aki népzenevel akar foglalkozni, annak terepmunkával kell megismernie a népdal megjelenési körülményeit.

Hozzászólóm szerint munkámból hiányzik a finnugorokkal érintkező és rájuk ható szláv és török népek zenéjének taglalása. A török jelleg szerepéről és részleges befolyásáról a pentatónia és a kvintváltás kapcsán s a kutató-elődök eredményei során igen sok esik a könyvben. A finnugor-kérdéstől távolodó, és külön vita alatt álló turk-mongol kombinációk — amelyek ismeretét hozzászólóm nálam hiányolja — nem tartoznak tárgykörébe. A több mint 20 nyugatázsiai és keleteurópai török nép zenéjének beható stílisélemzése éppen hozzászólóm feladata lehetne, bár Kodály — egy levele szerint — 1958-ra nem őt, hanem Vargyas Lajost kívánta a helyszínre küldeni a kérdés tisztázására. A szláv hatás tekintetében viszont Launis és Väisänen véleményéhez tartom magam (idézem őket), mert a szlávtság 6. századi, tehát késői kibontakozása és már fejlettebb zenéje történetileg nem egyeztethető a finnugorok legrimitívvebb fokú dallamaival.

A finnugor nyelvű népek archaikus zenéjénél hozzászólóm érthetetlen módon összekeveri a sirató-dallam néven közismert énektípust a sirató-szokással és szöveggel. Azt írja, hogy „a cseremiszeknél és votjákoknál ilyennek (ti. sirató-dallamnak) még nyoma sincsen.” Könyvemben a többi között egy cseremiszi (77. sz.) és egy votják (80. sz.) sirató típusú dallamot közlök, s e jellegen mitsem változtat, hogy nem sirató szövegeük. Ide tartozik HARVA-HOLMBERG tudósítása a Die Religion der Tschermissen c. könyve 16. lapján, hogy a mezei- és hegyi-cseremiszek a koporsó két oldalába ablakocskát (*törza*) vágnak, hogy a halott mindent lásson, ami körülötte történik. K. F. KARJALAINEN szerint az osztjákok és a vogulok a sír fölé építményt emelnek; a szurguti osztjákoknál a nyugati oldalon ablaknyílás van. BEKE ÖDÖN írja az Ethnographiában (63 [1952]: 432—433): „Mindez arra vall, hogy e népek felfogása szerint a halottak a másvilágon a földihez hasonló életet élnek, a koporsó tehát az ő házuk, lakásuk.” A 'ház' és 'koporsó' szó azonos értelmének emlékét Beke megtalálta zürjén és votják nyelvjárásokban is. Én magam pedig idézem Kodály egyik gimesi (Nyitra m.) siratójának szövegét: „*Jáj, be szomorú, be gyászos ez a sír, édes párom; s ő ájtó, s ő ablak nincs rájta, jáj, be setét, gyászos lakás!*” Dallama egyébként a közös finnugor lamen-táló beszéddallam-sorpár zenei vetülete (könyvem 72. sz. dallama). A komplex-kutatásnak ez a példája is figyelmeztetheti Hozzászólómat, hogy a szinkron jelenségek egyoldalú értelmezése — „nem találtam, tehát nincs” — üres járat.

Hozzászólóm részéről példátlan értetlenség, ahogyan kutató módszerem „ismer-tetés”-ében a beszéddallam-sorpárokat összekeveri s vele a dallam-tipológiámról teljesen hamis képet ad az olvasónak. Mint szerző, nem szeretném beállítását szándékos diszkreditálásnak tekinteni, inkább egy népzene-kutató járatlanságának, amellyel az érintkező társtudományban már a nomenklatúránál is botladozik. Kutatási módszeremet kifogásolva azt írja ugyanis, hogy „két egymásutáni befejezett közlést 'epikus beszéddallam-sorpár'-nak, egy befejezett és egy befejezetlen közlést 'lamentáló beszéddallam sorpár'-nak nevez. . .” Ez a beállítás a felületes olvasásból és a tapasztalatlanságból folyó valótlanság. Kutatási téziszről lévén szó, az ilyen hozzáállást vissza kell utasítanom. A helyes definíciók a könyvemből és a jelen írásom I. részében előadottakból megismerhetők. És itt újból szükségem tartom hangsúlyozni, hogy a zenetudomány ma már több érintkező tudományággal vállvetve, interdiszciplináris módon tudja csak problémáit megoldani. A komplex kutatáshoz nem elegendő a zenével behatárolt oktatás, mert a

zenefőiskola zenetudományi tanszakát végzeteket a társadalmi feladatuk szélesebb látókörre kötelezi.

Hozzászólóm azt sem akarja tudomásul venni, hogy a beszéddallamok zenei vetületeiként felismert finnugor népdalokról csak az első kötetem szól (vö.: 1 : 45) míg a második azokkal a zenei hasonlóságokkal foglalkozik, amelyek függetlenek a beszéddallamoktól, tehát más eredetűek (vö.: 2 : 31). Hozzászólóm e kétféle kategóriáról szóló megállapításaimat egymással szintén összekeveri és így az eredményekben ellentmondásokat észlel. Érthetetlenül nincs tájékozottsága arról, hogy a vers régen csakis dallammal (legrégebben recitativoként, beszéddallammal) valósult meg. Csak bizonyos idő óta — a hely, idő és körülmények szerint nem egyszerre — lett önálló a vers (papírköltészet) és azóta óriási autochton fejlődést ért el. Ezek a verstani eredmények később, a külön is fejlődött népdalra Európában döntően hatottak (strófa, szótagszám, ütem stb.). Hasonlóképpen állunk a múzenével is, amely a népzeneből önállósította magát és eredményeivel (forma, hangnem stb.) visszahatott szülőanyjára, a népdalra. Ezek szerint a népdalnak van egy legkorábbi és egy legkésőbbi állapota, közből a fejlődés fokozataival. Hozzászólóm az időrenddel mitsem törődve, ellentmondást olvas a fejemre: „Az első kötet végén határozottan kimondja, hogy a finnugor dallami közösség lényegében nyelvi termék. Más helyeken viszont az tűnik ki a fogalmazásból, hogy a szöveg és a dallam fejlődése egymástól független”. Hozzászólóm aztán ezzel a fogalomzavarral fízi tovább mondatait. Mindebből csak az tűnik ki világosan, hogy nincsen történeti látásmódja.

Hozzászólóm kifogásolja, hogy FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA A magyar beszéd dallama (1967) c. könyve a bibliográfiát kivéve egyetlen mondatban sem kerül megemlékezésre. Ha hozzászólóm beleolvasott volna a számonkért műbe, tudhatná, hogy könyvem 1 : 74 lapja ennek tartalmáról szól, és ellenvetéseimben az érdemes fonetikus szerző nevét szándékosan hagytam el. Megrovást kaptam még, hogy Magdics Klára irodalmi munkásságát mellőztem. Sajnálattal kell közölnöm, hogy nagynevű fonetikusok: SIEVERS, ROUSSELOT, JESPERSEN, KRAUSE részben idevágó megállapításait, továbbá BALASSA, GOMBOCZ, LAZICZIUS munkásságát sem méltattam a finnugor zene vonatkozásában.

Helytelenül hozzászólóm, hogy a bizonytalanterc- és szeptim-intonációt az egész Dunántúlra vonatkoztatom, s hogy ezt a terc és szeptim nélküli s z ó -pentaton hangsorból vezetem le, amely a legrégebb finnugor dallamoknál közkedvelt lehetett. Kodály írja Bartók könyvének 244. sz. dallamáról: „Ötfokú, de terc és szeptimájú félhanggal magasabb . . . *Dunántúli dallamok sajátja ez . . . Nem mindig tiszta az intonációja: hol mélyebb, hol magasabb . . .*” (1953. 10). Kodály tudta, hogy eme népi intonáció földrajzi elhelyezkedését eddig statisztikailag senki sem állapította meg. KERÉNYI GY. regös-térképe (M. Népzene Tára II. 808 l.) előtt PÉCZELY ATTILA Dunántúli daloskönyv (1947) c. gyűjteményében közöl egy adatolás nélküli térképet a regösénekek és a dur-pentatónia földrajzi viszonyairól, s a bizonytalan intonációt is erre a területre vonatkoztatja. Hozzászólóm ettől eltérő területet jelez, és kizárja belőle Komárom megyét, nem tudván, hogy az idetartozó Kocs községben 116 dalt éppen én gyűjtöttem, (elhelyezve a MTA nagy gyűjteményében), s ezek negyedrészt egyik napon mollosnak, a másikon durosnak énekeltek dalközöldöm. Bőven találtam ezt az intonációt meg a Csallóközben is; ez a terület a Duna-szabályozás előtt a dunántúli zenedialektushoz tartozott. Végleges zenei topográfiairól majd az szóljon, aki a dunántúli népdalállományból nagy munkával korrekt statisztikai kimutatást tud készíteni. De nincsen szerencséje hozzászólómnak abban a jellemzésében sem, hogy az egyes típusaiban finnugor rokonságú regösének nem ismeri az ingadozó tercet. Ezzel szemben ott láthatjuk a MNT II. 806. és 871. sz. regös-énekeit Bartók lejegyzésében — bizonytalan tercekkel. Téved hozzászólóm abban is, hogy Veszprém megyéből több regös-énekünk van, mint Baranyából. Az MNT II. regös-gyűjteményében Veszprémből 4 db van (809., 810., 811. és 853. sz.), Baranyából pedig 5 db (872., 873., 874., 874.j és 875. sz.). Baranya mint peremvidék, több finnugor vonatkozást őriz, s én ezeket tudtam felhasználni összehasonlításaimban. Veszprém megye említése a kéziratmásolásnál valóban kimaradt — talán még pótolhatom. Készönetet kell mondanom hozzászólómnak azért az észrevételéért, hogy könyvem 213. sz. alatt idézett dallama lá-pentaton és nem lá-tetraton, — a dallamstatisztikában azonban ez a példa nem szerepel.

Hozzászólóm szerint C. SHARP amerikai és N. KAUFMAN bolgár gyűjteményében több tucat olyan dallam van, amely beleillik a finnugor dallamablázataimba. A költői túlzás „több tucat”-jából azonnal ki kell küszöbölnünk az amerikai dalokat, különben bevehetnénk „több tucat” kínai, ausztráliai, bantu-néger stb. hasonló dallamot, mint történeti és földrajzi képtelenséget. A maradékkal pedig következő a helyzet: a beszéddallamokkal alátámasztható, de ezek nélkül is hasonlóságot mutató, általam idézett dallamtömeg a finnugor népeknél tipikus jelenség, míg a szláv nyelvű

népeknél ezek a dallamformulák hiányoznak, de ha némelyiknél előfordulnak is, félreértett, többnyire romlott variánsok, főleg pedig egyáltalán nem tipikusak. A bolgár népzeneét egyébként nem az újeletű Kaufman-gyűjtésből, hanem VASZIL SZTOJIN több ezernyi — Timokban (1928), Trákiában (1929), észak-Bulgáriában (1931) és másutt gyűjtött és — kiadott népdalai alapján kell megismernünk (ha tudományos igényünk van), mert a régóta folyó bolgár folklórfesztiválok éppúgy megzavarták a népdaléneklés dallamdivatját s így a típusok földrajzi helyzetét, mint nálunk a Gyöngyösbokrétá, a Kodály-féle iskolai énekeskönyv, a Magyar Kórus zeneműkiadó propagandája, a rádió és újabban a páva-körök kölcsönhatása.

Hozzászólóm nekem tulajdonít és idéz több olyan megállapítást, amelyet más kutatók tettek s én kötelességszerűen ismertettem őket. Ilyenek: „... a kvart-ismétlés... közismert tatár sajátosság” (1: 23 VÁISÁNEN), vagy: „mélyből a magasság felé haladva ú,ó,á,é,í... egymástól oktávnyi távolságra vannak” (1: 64 L. KÖHLER felhang-mérései), vagy: „minden összehasonlítás homokra épül, ha az összefüggő területeket nem ismerjük” (1: 31 VARGYAS). Hozzászólóm néha sajátmagának is elfelejt, pl. „az újabb gyűjtések is a dó-ra épülő tri-, tetra-, penta- és hexachord elsőbrendűségét bizonyítják”, később azonban így: „a valóság az, hogy a cseremiszek... dalkincsének többsége... szó-pentaton”.

Meghökkenő, hogy Hozzászólóm az összehasonlító népzene-kutatás feladatát „azonos dallamok felfedezése”-ben (400. l.) véli. Szigorú megróvása rólam így szól: „Sem ő, sem más nem tudott eddig azonos dallamokat kimutatni, legfeljebb több-kevesebb hasonlóságot”. Ilyen primitív követelmény értékének elbírálását az összehasonlító nyelvészekre bízhatom. Lám, hozzászólómnak sejtelve sincs pl. az összehasonlító nyelvészet módszertanának kifejlődéséről: hogy a rokonnyelvek történetileg fejlődtek az egyezéstől a különbözőség irányában; ha nem különböznének, akkor azonosságról és nem rokonságról lenne szó (SCHUCHARDT); akkor rokonok, ha bennük több a közös, mint ami véletlen lehet (ASCOMBE); a rokonítás alapja a hasonlóság (BLOOMFIELD), nem az azonosság; a szókészlet egyeztetéseinek fontosabbak a nyelvtani megfelelések (MEILLET); a rokonítás alapja a nyelvek rendszerszerűsége stb. Mindez mutatis mutandis áll az összehasonlító finnugor dallamkutatásra is. Dallamazonosság pedig a leggyanúsabb jelenség: rendszerint vallási, irodalmi jövevény, vagy véletlen alakulat.

Hozzászólóm kifogásolja, hogy kritikát gyakorolva egy sikertelen kísérletén — amelyet archaikus finnugor dallamok összehasonlítására tett és negatív eredményt hozott ki — őt idézve félrevezető módon kihagytam az „itt” szót. Nos, egész könyvem ugyan-csak az archaikus dallamokról szól és megismétlem, hogy „itt”, ebben a zenei anyagban nem „a dallam az egyetlen, amire megbízhatóan támaszkodhatunk”, mert „itt” már szerkezetek és kadenciák adódnak. Ezeket hozzászólóm nem vette tekintetbe, pedig zenei jellegzetességek, — még kevésbé a komplex anyagkezelést, amely a nyelvet, továbbá a történelmet, földrajzot és gazdasági adottságokat, mint gyorsító, vagy lassító körülményeket értékel. Pusztán kottafejekben gondolkodni a népzenei összehasonlítás során ma már nem lehet, mert csak a sokoldalú megközelítés vezethet célhoz. Téved hozzászólóm, hogy éppen az ő számára „javasolt új módszer”-t adtam elő könyvemben; ez a sajátmagam válogatta zenei anyag tipológiája, a megtalált összefüggések leltározási módja. Az összefüggéseket azonban ki kellett nyomozni — ez volt a művelet tudományos oldala és pedig korunk tudománya a Korunk Tudománya-sorozatban, amely felé hozzászólóm néhány sanda oldalvágást is tett a bírálatában. De emlékeztetésére idézem könyvem két zárómondatát. „Mindamellet sem a rendelkezésre álló vitaanyagot nem tekintjük teljesnek, sem a megtalált módszert kizárólagosnak, még kevésbé az értékelést a keresett végső igazságnak. Ilyen célok megközelítését a jövő kutatóinak szánja a szerző”.

SZOMJAS-SCHIFFERT GYÖRGY

A Magyar Tudományos Akadémia
Fizika és Technika Osztályának
Osztálytanácsa Kéziratvetője

Felelős szerkesztő: Marton Andor

A kéziratot a Magyar Tudományos Akadémia
Fizika és Technika Osztályának
Osztálytanácsa vizsgálta és a kéziratvető
bizottságának ajánlására a Magyar Tudományos
Akadémia Kiadó adta ki.

Magyar Tudományos Akadémia
Fizika és Technika Osztály

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei

Felelős szerkesztő Szabolcsi Miklós

A folyóirat legfontosabb feladata, hogy az Osztályhoz tartozó tudományterületek új kutatási eredményeit tartalmazó, átfogó igényű tanulmányokat közöljön, ismertesse az Osztály szervezeti életét.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben

Évi előfizetési ára 84,- Ft

Akadémiai Kiadó, Budapest

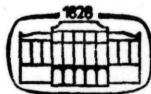
MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — kurzív (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), ≡ kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 56,- Ft
Előfizetési ára egy évre: 56,- Ft

INDEX: 25 666
ISSN 0029-6791

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST